ଜ୍ଞାନଯୋଗ

ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦ

ରାମକୃଷ୍ଣ ମଠ
ଭୁବନେଶ୍ୱର

ପ୍ରକାଶକ
ସ୍ୱାମୀ ପ୍ରିୟରୂପାନନ୍ଦ
ଅଧ୍ୟକ୍ଷ, ରାମକୃଷ୍ଣ ମଠ
ବିବେକାନନ୍ଦ ମାର୍ଗ
ଭୁବନେଶ୍ୱର-୭୫୧ ୦୦୨

ଷଷ୍ଠ ସଂସ୍କରଣ
ଶ୍ରୀଶ୍ରୀ ଗଣେଶପୂଜା
୧୯ ସେପ୍ଟେମ୍ବର ୨୦୧୨

ମୂଲ୍ୟ : ଟ. ୭୫.୦୦

ମୁଦ୍ରାକର :
ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନ ପ୍ରିଣ୍ଟିଙ୍ଗ୍ ଏଣ୍ଡ୍ ବାଇଣ୍ଡିଂ ୱାର୍କସ୍
ଏ/୪୮, ରାମେଶ୍ୱର ପାଟଣା
ଭୁବନେଶ୍ୱର-୭୫୧ ୦୦୨

JNANA YOGA : *By Swami Vivekananda; Published by Ramakrishna Math, Bhubaneswar-751 002; 6th Edition on 19th September 2012; Price: ₹ Seventyfive Only.*

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶନର ନିବେଦନ

ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଭଗବାନଙ୍କ କୃପାରୁ 'ଜ୍ଞାନଯୋଗ'ର ନୂତନ ସଂସ୍କରଣ ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପିତ ହେଲା । ଏଥିରେ ବ୍ରହ୍ମ, ଆତ୍ମା, ଈଶ୍ୱର, ଜଗତ୍, ମାୟା ପ୍ରଭୃତି ବୈଦାନ୍ତିକ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଯୁକ୍ତିସଂଗତ ଭାବରେ ଆଧୁନିକ ଯୁଗମାନସର ଉପଯୋଗୀ କରି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି ।

ବେଦାନ୍ତର ଦ୍ୱୈତ, ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତ ଓ ଅଦ୍ୱୈତ — ଏହି ତିନୋଟି ଶାଖା ମଧ୍ୟରେ ଏବଂ କର୍ମଯୋଗ, ଭକ୍ତିଯୋଗ, ରାଜଯୋଗ ଓ ଜ୍ଞାନଯୋଗ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣଦେବଙ୍କ ଦିବ୍ୟ ଜୀବନ ଅବଲମ୍ବନରେ ସ୍ୱାମୀଜୀ ଯେଉଁ ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଯାଇଛନ୍ତି, ତାହାର ସମ୍ୟକ୍ ପରିଚୟ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ମିଳିବ ।

ଧର୍ମ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭୂତି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ବେଦାନ୍ତର ଉଚ୍ଚତମ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜୀବନରେ କିପରି ରୂପାୟିତ କରାଯାଇପାରିବ, ସେହି ବିଷୟରେ 'କର୍ମ-ଜୀବନରେ ବେଦାନ୍ତ' ଶୀର୍ଷକ ଚାରୋଟି ବକ୍ତୃତାରେ ସ୍ୱାମୀଜୀ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଏହି ନୂତନ ସଂସ୍କରଣଟି 'ଉଦ୍‌ବୋଧନ'ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ 'ଜ୍ଞାନଯୋଗ'ର ଅନୁସରଣରେ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଛି ।

ଏହି ସଂସ୍କରଣର ସଂପାଦନା ଓ ମୁଦ୍ରଣାଦିର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଦର୍ଶନ-ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ତତ୍ତ୍ୱକନ୍ଦର ମିଶ୍ର ନିଃସ୍ୱାର୍ଥଭାବରେ ଓ ସୁଚାରୁ ରୂପେ ତୁଲାଇ ଆମମାନଙ୍କୁ କୃତଜ୍ଞତାପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି ।

କାଗଜ ଓ ମୁଦ୍ରଣ ବ୍ୟୟର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସତ୍ତ୍ୱେ ଏହି ପୁସ୍ତକର ମୂଲ୍ୟ ଯଥାସାମ୍ଭବ ଅଳ୍ପ ରଖାଯାଇଛି ।

୧ ଜୁନ୍, ୧୯୮୮ **ପ୍ରକାଶକ**

ଷଷ୍ଠ ସଂସ୍କରଣର ନିବେଦନ

ସଂପ୍ରତି ବିଶ୍ୱରେ ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କର ୧୫୦ତମ ଜନ୍ମ ଜୟନ୍ତୀ ପାଳିତ ହେଉଛି । ଏହି ଅବସରରେ 'ଜ୍ଞାନଯୋଗ' ପୁସ୍ତକଟିର ଷଷ୍ଠ ସଂସ୍କରଣ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଏହି ସଂସ୍କରଣଟିର ସୁନ୍ଦର ଓ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅକ୍ଷର ପାଠକ ପାଠିକାମାନଙ୍କର ସୁଖପାଠ୍ୟ ହେବ ।

ଆମର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ଯେ, ପୁସ୍ତକଟି ପୂର୍ବ ସଂସ୍କରଣ ପରି ଓଡ଼ିଶାର ପାଠକ ପାଠିକାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଆଦୃତ ହେବ ।

ବିନୀତ
ପ୍ରକାଶକ

ସୂଚୀପତ୍ର

ମାୟା

[ଲଣ୍ଡନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା]

'ମାୟା' ଶବ୍ଦଟି ଆପଣମାନେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ ଶୁଣିଛନ୍ତି । ଏହା ସାଧାରଣତଃ ଭ୍ରମଦୃଷ୍ଟି କିମ୍ବା କୁହୁକ ବା ଏହିପରି କୌଣସି ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ; କିନ୍ତୁ ତାହା ଏହାର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ନୁହେଁ । ଅଥଚ ମାୟାବାଦରୂପକ ଅନ୍ୟତମ ସ୍ତମ୍ଭ ଉପରେ ବେଦାନ୍ତ ସ୍ଥାପିତ । ତେଣୁ ଏହାର ଯଥାର୍ଥ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବୁଝିବା ଆବଶ୍ୟକ । ମାୟାବାଦ ବୁଝାଇବାକୁ ହେଲେ ତାହା ସହସା ହୃଦୟଙ୍ଗମ ନ ହେବାର ଆଶଙ୍କା ଅଛି, ଏହି କାରଣରୁ ଆପଣମାନେ ମନୋଯୋଗପୂର୍ବକ ଶ୍ରବଣ କରିବେ, ଏହା ହିଁ ମୋର ପ୍ରାର୍ଥନା ।

ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ କୁହୁକ ଅର୍ଥରେ ହିଁ 'ମାୟା' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ହିଁ 'ମାୟା' ଶବ୍ଦର ପ୍ରାଚୀନତମ ଅର୍ଥ । କିନ୍ତୁ ସେହି ସମୟରେ ପ୍ରକୃତ ମାୟାବାଦତତ୍ତ୍ୱର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ହୋଇ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ବେଦରେ ଏହି ପ୍ରକାର ବାକ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ—**'ଇନ୍ଦ୍ରୋ ମାୟାଭିଃ ପୁରୁରୂପ ଈୟତେ,'** ଇନ୍ଦ୍ର ମାୟାଦ୍ୱାରା ନାନା ରୂପଧାରଣ କରିଥିଲେ । ଏ ସ୍ଥଳରେ 'ମାୟା' ଶବ୍ଦ ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ ବା ତତ୍ତୁଲ୍ୟାର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ବେଦର ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ 'ମାୟା' ଶବ୍ଦ ତାଦୃଶ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ତାପରେ କିଛିଦିନ ପାଇଁ 'ମାୟା' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଗଲା । ମାତ୍ର ସେହି ଅବକାଶରେ ତତ୍‌ଶବ୍ଦ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ଭାବ କ୍ରମଶଃ ହିଁ ପରିପୁଷ୍ଟ ହେଉଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଦେଖାଯାଏ, ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି, 'ଆମେମାନେ ଜଗତର ଗୁପ୍ତ ରହସ୍ୟ ଜାଣିପାରୁନାହୁଁ କାହିଁକି ?' ଏହାର ଏ ପ୍ରକାର ନିଗୂଢ଼ଭାବବ୍ୟଞ୍ଜକ ଉତ୍ତର ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ—'ଆମେମାନେ ଜଳ୍ପକ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟସୁଖରେ ପରିତୃପ୍ତ ଓ ବାସନାପର ବୋଲି ଏହି ସତ୍ୟକୁ ନୀହାରାବୃତ କରି ରଖିଛୁ'—**'ନୀହାରେଣ ପ୍ରାବୃତା ଜଳ୍ପ୍ୟା ଚାସୁତୃପ ଉକ୍‌ଥଶାସଶ୍ଚରଂତି ।** (— ଋକ୍‌ବେଦ,୧୦ମ ମଣ୍ଡଳ, ୮୨ ସୂକ୍ତ, ୭ମ ଋକ୍) ଏ ସ୍ଥଳରେ 'ମାୟା' ଶବ୍ଦ ଆଦୌ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଏହି ଭାବଟି ପରିବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଛି ଯେ, ଆମମାନଙ୍କର ଅଜ୍ଞତାର କାରଣ ହେଲା, ଏହି ସତ୍ୟ ଓ ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୁଜ୍‌ଝଟିକା ବର୍ତ୍ତମାନ । ଅନେକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଆଧୁନିକ ଉପନିଷଦରେ ମାୟା ଶବ୍ଦର ପୁନରାବିର୍ଭାବ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଏହାର ପ୍ରଭୁତ ରୂପାନ୍ତର ସଂଘଟିତ ହୋଇଛି, ନୂତନ ଅର୍ଥରାଶି ଏହା ସହିତ ସଂଯୋଜିତ ହୋଇଛି, ନାନାବିଧ ମତବାଦ ପ୍ରଚାରିତ ଓ ପୁନରୁକ୍ତ ହୋଇଛି; ଅବଶେଷରେ ମାୟାବିଷୟକ ଧାରଣା ଗୋଟିଏ ସ୍ଥିରଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି । ଆମେମାନେ ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ପାଠ କରୁ—**'ମାୟାନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତିଂ ବିଦ୍ୟାନ୍ମାୟିନନ୍ତୁ ମହେଶ୍ୱରମ୍ ।'**

ମାୟାକୁ ହିଁ ପ୍ରକୃତି ବୋଲି ଜାଣିବ ଏବଂ ମାୟୀଙ୍କୁ ମହେଶ୍ୱର ବୋଲି ଜାଣିବ । ମହାତ୍ମା ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଦାର୍ଶନିକ ପଣ୍ଡିତଗଣ ଏହି ମାୟା ଶବ୍ଦକୁ ବିଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ, 'ମାୟା' ଶବ୍ଦ ବା ମାୟାବାଦ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ କଥଞ୍ଚିତ୍ ରଞ୍ଜିତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଏହା ଅନେକାଂଶରେ ବିଜ୍ଞାନବାଦରେ (Idealism)* ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ମାୟା କଥାଟି ଏହି ପ୍ରକାର ଅର୍ଥରେ ହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସାଧାରଣତଃ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଛି । ହିନ୍ଦୁ ଯେତେବେଳେ 'ଜଗତ୍ ମାୟାମୟ' ବୋଲି କହେ, ସାଧାରଣ ମାନବ ମନରେ ଏହି ଭାବ ଉଦିତ ହୁଏ ଯେ, 'ଜଗତ୍ କଳ୍ପନା ମାତ୍ର' । ବୌଦ୍ଧ ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କର ଈଦୃଶୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟାର କିଛି ଭିତ୍ତି ଅଛି; କାରଣ ଏକ ଶ୍ରେଣୀର ଦାର୍ଶନିକମାନେ ବାହ୍ୟ ଜଗତ୍‌ର ଅସ୍ତିତ୍ୱରେ ଆଦୌ ବିଶ୍ୱାସ କରୁ ନ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତୋକ୍ତ ମାୟାର ଶେଷ ପରିପୁଷ୍ଟାକୃତି—ବିଜ୍ଞାନବାଦ, ବାସ୍ତବବାଦ (Realism)** ବା କୌଣସି ପ୍ରକାର ମତବାଦ ନୁହେଁ । ଆମେମାନେ କଅଣ ଏବଂ ସର୍ବତ୍ର କଅଣ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରୁଛୁ, ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରକୃତ ଘଟଣାର ଏହା ସହଜ ବର୍ଣ୍ଣନା ମାତ୍ର । ମୁଁ ଆପଣମାନଙ୍କୁ ପୂର୍ବେ କହିଅଛି, ବେଦ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରନିଃସୃତ, ସେମାନଙ୍କର ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ଅନୁଧାବନରେ ଓ ଆବିଷ୍କରଣରେ ହିଁ ଅଭିନିବିଷ୍ଟ ଥିଲା । ସେମାନେ ଯେପରି କିଏ ସକଳ ତତ୍ତ୍ୱର ବିସ୍ତାରିତ ଅନୁଶୀଳନ କରିବାକୁ ଅବସର ପାଇ ନାହାନ୍ତି ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ କରିନାହାନ୍ତି । ସେମାନେ ବସ୍ତୁର ଅନ୍ତରତମ ପ୍ରଦେଶରେ ଉପନୀତ ହେବା ଲାଗି ହିଁ ବ୍ୟଗ୍ର ଥିଲେ । ଏହି ଜଗତର ଅତୀତ କିଛି ଯେପରି କି ସେମାନଙ୍କୁ ଆକର୍ଷଣ କରୁଥିଲା, ସେମାନେ ଯେପରି କି ଆଉ ଅପେକ୍ଷା କରିପାରୁ ନ ଥିଲେ । ବସ୍ତୁତଃ ଉପନିଷଦ୍ ମଧ୍ୟରେ ଇତସ୍ତତୋବିକ୍ଷିପ୍ତ ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନର ବିଷୟୀଭୂତ ବିଶେଷ ପ୍ରତିପତ୍ତି ସବୁ ଅନେକ ସମୟରେ ଭ୍ରମାତ୍ମକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ମୂଳ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ବିଜ୍ଞାନର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱର କୌଣସି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଉଛି । ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନର ଇଥର (Ether) ବା ଆକାଶବିଷୟକ ଅଭିନବ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପନିଷଦ୍ ମଧ୍ୟରେ ରହିଛି । ଏହି ଆକାଶତତ୍ତ୍ୱ ଆଧୁନିକ ବୈଜ୍ଞାନିକମାନଙ୍କର ଇଥର ଅପେକ୍ଷା ସମଧିକ ପରିପୁଷ୍ଟ ଭାବରେ ବିଦ୍ୟମାନ । କିନ୍ତୁ ଏହା ମୂଳତତ୍ତ୍ୱରେ ହିଁ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ଥିଲା । ସେମାନେ ଏହି ଆକାଶ-ତତ୍ତ୍ୱର କାର୍ଯ୍ୟକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଯାଇ ଅନେକ ଭ୍ରମରେ ପତିତ ହୋଇଥିଲେ । ଜଗତର ଯାବତୀୟ ଜୀବନୀଶକ୍ତି ଯାହାର ବିଭିନ୍ନ

* ଆମର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ସମୁଦାୟ ଜଗତ୍ ଆମ ମନର ହିଁ ବିଭିନ୍ନ ଅନୁଭୂତି ମାତ୍ର, ସେମାନଙ୍କର ବାସ୍ତବ ସତ୍ତା ନାହିଁ—ଏହି ମତକୁ ବିଜ୍ଞାନବାଦ ବା idealism କୁହାଯାଏ । ଏହାକୁ କେହି କେହି ଭାବବାଦୀ ଦର୍ଶନ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ।

** ଜଗତ୍ କେବଳ ଆମମାନଙ୍କ ମନର ଅନୁଭୂତିମାତ୍ର ନୁହେଁ, ତାହାର ବାସ୍ତବ ସତ୍ତା ଅଛି—ଏହି ମତକୁ ବାସ୍ତବବାଦ ବା Realism କୁହାଯାଏ ।

ବିକାଶମାତ୍ର, ସେହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଜୀବନୀଶକ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱ ବେଦର ବ୍ରାହ୍ମଣାଂଶରେ ହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ସଂହିତାରେ ଗୋଟିଏ ଦୀର୍ଘ ମନ୍ତ୍ରରେ ସବୁ ଜୀବନୀଶକ୍ତିର ବିକାଶକ ପ୍ରାଣର ପ୍ରଶଂସାବାଦ ଅଛି । ଏ ଉପଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଆପଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାରି କାହାରି ହୁଏତ ଜାଣିବାରେ ଆନନ୍ଦ ହୋଇପାରେ ଯେ, ଆଧୁନିକ ୟୁରୋପୀୟ ବୈଜ୍ଞାନିକମାନଙ୍କ ମତାନୁଯାୟୀ ଏହି ପୃଥିବୀର ଜୀବୋଦ୍ଭବ ତତ୍ତ୍ୱ ବୈଦିକ ଦର୍ଶନରେ ମିଳିଥାଏ । ଆପଣମାନେ ନିଶ୍ଚୟସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି ଯେ, ଜୀବ ଅନ୍ୟ ଗ୍ରହାଦିରୁ ପୃଥିବୀକୁ ସଂକ୍ରମିତ ହୋଇଥିଲା — ଏପରି ଗୋଟିଏ ମତ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । 'ଜୀବ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରୁ ପୃଥିବୀକୁ ଆଗମନ କରିଥିଲା'- -କୌଣସି କୌଣସି ବୈଦିକ ଦାର୍ଶନିକଙ୍କର ଏହା ହିଁ ସ୍ଥିର ମତ ।

ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ସେମାନେ ସାଧାରଣ ତତ୍ତ୍ୱ ସବୁ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ବିବୃତ କରିବାରେ ଅତିଶୟ ସାହସୀ ଓ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ଭୀକତା ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ବାହ୍ୟଜଗତରୁ ସେମାନେ ଏହି ବିଶ୍ୱରହସ୍ୟର ମର୍ମୋଦ୍‌ଘାଟନ କରିବାରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ଉତ୍ତର ପାଇଥିଲେ । ଆଉ ସେମାନେ ସେହିପରି ଯେଉଁସବୁ ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ, ସେଥିରେ ଯେତେବେଳେ ଜଗତ୍ ରହସ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ମୀମାଂସା ହେଲା ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନର ବିଶେଷ ପ୍ରତିପତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସେଗୁଡ଼ିକର ମୀମାଂସାରେ ଯେ ଅଧିକତର ସହାୟତା କରିବ ନାହିଁ, ତାହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ । ଯଦ୍ୟପି ପୁରାକାଳରେ ଆକାଶ-ତତ୍ତ୍ୱ ବିଶ୍ୱରହସ୍ୟ ଭେଦ କରିବାରେ ଅକ୍ଷମ ହୋଇଥାଏ, ତାହାହେଲେ ତାହାର ବିସ୍ତାରିତ ଅନୁଶୀଳନ ଆମମାନଙ୍କୁ ସତ୍ୟାଭିମୁଖରେ ଅଧିକ ଅଗ୍ରସର କରାଇପାରିବ ନାହିଁ । ଯଦି ବିଶ୍ୱତତ୍ତ୍ୱର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ପାଇଁ ଏହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ପ୍ରାଣତତ୍ତ୍ୱ ଅକ୍ଷମ ହୋଇଥାଏ, ତାହାହେଲେ ଏହାର ବିସ୍ତାରିତ ଅନୁଶୀଳନ ନିରର୍ଥକ; କାରଣ ତାହା ବିଶ୍ୱତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ମୁଁ ଏହା ହିଁ କହିବାକୁ ଚାହେଁ, ତତ୍ତ୍ୱାନୁଶୀଳନରେ ହିନ୍ଦୁ ଦାର୍ଶନିକମାନେ ଆଧୁନିକ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ପରି ଏବଂ କେବେ କେବେ ସେମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ଅଧିକତର ସାହସୀ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଏପରି ଅନେକ ସୁବିସ୍ତୃତ ସାଧାରଣ ନିୟମ ଆବିଷ୍କାର କରିଛନ୍ତି ଯାହା ଆଜି ମଧ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୂତନ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏପରି ଅନେକ ମତବାଦ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି, ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନର ବିଜ୍ଞାନ ଅଦ୍ୟାପି ମତବାଦରୂପରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ୱରୂପ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇପାରେ ଯେ, ସେମାନେ କେବଳ ଆକାଶତତ୍ତ୍ୱରେ ଅଧିରୋହଣ କରି ହିଁ କ୍ଷାନ୍ତ ହୋଇନାହାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସମଧିକ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ସମଷ୍ଟି ମନକୁ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ଆକାଶରୂପରେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାହାର ସଙ୍ଗରେ ଅଧିକତର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଆକାଶ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ବି କୌଣସି କଥାର ମୀମାଂସା ହେଲା ନାହିଁ । ରହସ୍ୟର ଉତ୍ତର ଦେବା ପାଇଁ ଏସବୁ ତତ୍ତ୍ୱ ଅକ୍ଷମ । ବାହ୍ୟ ଜଗଦ୍‌ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ଯେତେଦୂର ବିସ୍ତୃତ ହେଉ ନା କାହିଁକି, ଏହି ରହସ୍ୟର ଉତ୍ତର ଦାନ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ମନେହୁଏ, ଯେପରି କଥଞ୍ଚିତ ଜାଣିପାରିଛି । ଆଉ

କେତେ ସହସ୍ର ବର୍ଷ ମଧ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା କରାଯାଉ, ଏହାର ମୀମାଂସା ହେବ । ବେଦାନ୍ତବାଦୀ ମନର ସସୀମତା ନିଃସଂଶୟ ଭାବରେ ପ୍ରତିପନ୍ନ କରିଛନ୍ତି; ଅତଏବ ଉତ୍ତର ଦିଅନ୍ତି— 'ନା, ଆମମାନଙ୍କର ସୀମାବହିର୍ଭୂତ ହେବାର ଶକ୍ତି ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ଏହି ଦେଶକାଳ ନିମିତ୍ତର ବାହାରକୁ ଯାଇପାରିବୁ ନାହିଁ ।' ଯେପରି କେହି ମଧ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ସତ୍ତାରୁ ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନ କରିବାକୁ କ୍ଷମ ନୁହନ୍ତି, ସେହିପରି ଦେଶ ଓ କାଳର ନିୟମ ଯେଉଁ ସୀମାବନ୍ଧନୀ ସ୍ଥାପନ କରିଛି, ତାହା ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ କାହାରି ମଧ୍ୟ ସାଧ ନାହିଁ। ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ରହସ୍ୟାବଧାରଣ ପ୍ରଯତ୍ନ ବିଫଳ; ଯେହେତୁ ଏପରି ଚେଷ୍ଟା କରିବାକୁ ଗଲେ ହିଁ ଏହି ତିନୋଟିର ସତ୍ତା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ଅତଏବ ଏହା କିପରି ସମ୍ଭବ? ଜଗତର ଅସ୍ତିତ୍ୱବାଦ ତାହାହେଲେ କି ପ୍ରକାର ଭାବ ଧାରଣ କରୁଛି ?—'ଏହି ଜଗତର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ ।' ଜଗତ ମିଥ୍ୟା—ଏହାର ଅର୍ଥ କଅଣ? ଏହାର ନିରପେକ୍ଷ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ, ଏହା ହିଁ ଅର୍ଥ । ମୋର, ତୁମର ଓ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କର ମନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହାର କେବଳ ଆପେକ୍ଷିକ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି । ଆମେମାନେ ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟଦ୍ୱାରା ଏହି ଜଗତକୁ ଯେପରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରୁଛୁ, ଯଦି ଆମମାନଙ୍କର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅଧିକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଥାଆନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ଆମେମାନେ ଆହୁରି କିଛି ଅଭିନବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରନ୍ତୁ ଏବଂ ତତୋଧିକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସମ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ଏହା ଆହୁରି ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅନ୍ତା । ଅତଏବ ଏହାର ବାସ୍ତବ ସତ୍ତା ନାହିଁ—ସେହି ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ, ଅଚଳ, ଅନନ୍ତ ସତ୍ତା ଏହାର ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହାକୁ ଅସ୍ତିତ୍ୱଶୂନ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ; କାରଣ ଏହାର ବର୍ତ୍ତମାନତା ରହିଛି ଏବଂ ଏହା ସହିତ ମିଶ୍ରିତ ହୋଇ ହିଁ ଆମମାନଙ୍କୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହା ସତ୍ ଓ ଅସତ୍‌ର ମିଶ୍ରଣ ।

ସୂକ୍ଷ୍ମତତ୍ତ୍ୱଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଜୀବନର ସାଧାରଣ ଦୈନନ୍ଦିନ ସ୍ଥୂଳକାର୍ଯ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କଲେ ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଯେ ଆମମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ଜୀବନ ହିଁ ଏହି ସତ୍ ଓ ଅସତ୍‌ରୂପକ ବିରୁଦ୍ଧ ଭାବର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ । ଜ୍ଞାନାଧିକାରରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବିରୁଦ୍ଧ ଭାବ ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିଛି । ଏପରି ମନେହୁଏ, ଯେପରି ମନୁଷ୍ୟ ଜିଜ୍ଞାସୁ ହେଲେ ସମଗ୍ର ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିବାକୁ କ୍ଷମ ହେବ; କିନ୍ତୁ କେତେକ ପାଦ ଅଗ୍ରସର ନ ହେଉଣୁ ଏପରି ଅଭେଦ୍ୟ ବ୍ୟବଧାନ ଦେଖିବାକୁ ପାଏ, ଯାହା ଅତିକ୍ରମ କରିବା ତାହାର ସାଧାତୀତ । ତାହାର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଗୋଟିଏ ବୃତ୍ତର ସୀମା ଭିତରେ ରହି ଭ୍ରାମ୍ୟମାଣ ଏବଂ ସେହି ବୃତ୍ତସୀମା ତାହା ପକ୍ଷରେ ଅଲଘଂନୀୟ । ତାହାର ଅନ୍ତରତମ ଓ ପ୍ରିୟତମ ରହସ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ମୀମାଂସିତ ହେବା ପାଇଁ ତାକୁ ଦିନରାତି ଉତ୍ତେଜିତ ଓ ଆହ୍ୱାନ କରୁଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏହାର ଉତ୍ତର ଦେବା ପାଇଁ ସେ ଅକ୍ଷମ, କାରଣ ତାହାର ନିଜ ବୁଦ୍ଧିର ସୀମାକୁ ଉଲଘଂନ କରିବାର ସାଧ ନାହିଁ । ତଥାପି ସେହି ବାସନା ତାହାର ଅନ୍ତରରେ ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ପ୍ରୋଥିତ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଏହିସବୁ ଉତ୍ତେଜନାର ଦମନ ହିଁ ଯେ କେବଳ ମାତ୍ର

ମଙ୍ଗଳକର, ତାହା ମଧ ଆମେମାନେ ଅବଗତ ଅଛୁ ।

ଆମମାନଙ୍କ ହୃତ୍‌ପିଣ୍ଡର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ପନ୍ଦନ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ନିଶ୍ୱାସ ସହିତ ଆମମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱାର୍ଥପର ହେବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଉଛି । ଅପର ଦିଗରେ ଗୋଟାଏ ଅମାନୁଷୀ ଶକ୍ତି କହୁଛି ଯେ, ନିଃସ୍ୱାର୍ଥତା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ମଙ୍ଗଳକର । ଜନ୍ମାବଧି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାଳକ ହିଁ ସୁଖାଶାବାଦୀ (optimist); ସେ କେବଳ ସୁଖର ସ୍ୱପ୍ନ ହିଁ ଦର୍ଶନ କରେ । ଯୌବନ ସମୟରେ ସେ ଅଧିକତର ସୁଖାଶାବାଦୀ ହୁଏ । ମୃତ୍ୟୁ, ପରାଜୟ ବା ଅପମାନ ବୋଲି ଯେ କିଛି ଅଛି, ଏହା କୌଣସି ଯୁବକ ପକ୍ଷରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା କଠିନ । ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା ଆସିଲା—ଜୀବନ ଗୋଟାଏ ଧ୍ୱଂସରାଶି ହୋଇଛି, ସୁଖସ୍ୱପ୍ନ ଆକାଶରେ ବିଲୀନ ହୋଇଛି; ବୃଦ୍ଧ ନିରାଶାବାଦ ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି । ଏହିପରି ଆମେମାନେ ପ୍ରକୃତି-ତାଡ଼ିତ ହୋଇ ଆଶାଶୂନ୍ୟ, ଅନ୍ତଶୂନ୍ୟ ସୀମା ଓ ଗନ୍ତବ୍ୟଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟ ପରି ଗୋଟିଏ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ଅପର ପ୍ରାନ୍ତକୁ ଧାବିତ ହେଉଛୁଁ । 'ଲଳିତବିସ୍ତର'ରେ ଲିଖିତ ବୁଦ୍ଧଚରିତର ଗୋଟିଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସଙ୍ଗୀତ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମମାନଙ୍କ ସ୍ମରଣ ହେଉଛି । ସେଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି, 'ବୁଦ୍ଧଦେବ ମାନବର ପରିତ୍ରାତା ରୂପରେ ଜନ୍ମ ପରିଗ୍ରହ କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସେ ରାଜବାଟୀର ବିଳାସରେ ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତ ହେବାରୁ, ତାଙ୍କର ପ୍ରବୋଧାର୍ଥେ ଦେବକନ୍ୟାଗଣ କର୍ତ୍ତୃକ ଗୋଟିଏ ସଙ୍ଗୀତ ଗୀତ ହୋଇଥିଲା । ସେ ସଙ୍ଗୀତର ମର୍ମାର୍ଥ ଏହିପରି—'ଆମେମାନେ ସ୍ରୋତରେ ଭାସିଯାଉଛୁ, ଅବିରତ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଛୁ—ନିବୃତ୍ତି ନାହିଁ, ବିରାମ ନାହିଁ ।' ଏହିପରି ଆମମାନଙ୍କର ଜୀବନ ବିରାମ ଜାଣେ ନାହିଁ ଅବିରତ ହିଁ ଚାଲିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପାୟ କଅଣ ? ଯାହାଙ୍କର ଅନ୍ନପାନର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ରହିଛି, ସେ ସୁଖାଶାବାଦୀ ହୋଇ କହନ୍ତି, 'ଭୀତିପ୍ରଦ ଦୁଃଖର କଥା କୁହ ନାହିଁ । ସାଂସାରିକ ଦୁଃଖ ଓ କ୍ଲେଶର କଥା ଶୁଣାଅ ନାହିଁ ।' ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ କହ—'ସବୁ ହିଁ ମଙ୍ଗଳ' । ସେ କହନ୍ତି 'ସତରେ ମୁଁ ନିରାପଦରେ ଅଛି । ଏହି ଦେଖ, କିପରି ସୁନ୍ଦର ଅଟ୍ଟାଳିକାରେ ମୁଁ ବାସ କରୁଛି ! ମୋର ଶୀତର ଭୟ ନାହିଁ, ଅନ୍ନର ଅଭାବ ନାହିଁ ! ଅତଏବ ମୋ ସମ୍ମୁଖକୁ ଏ ଭୟାବହ ଚିତ୍ର ଆଣ ନାହିଁ ।' କିନ୍ତୁ ଅପର ଦିଗରେ ଶୀତ ଓ ଅନାହାରରେ କେତେ ଲୋକ ମରୁଛନ୍ତି ! ଯାଅ, ସେମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦିଅ ଯେ, 'ସମସ୍ତ ହିଁ ମଙ୍ଗଳ'; କିନ୍ତୁ ସେହି ଯେ ଜଣେ ଏ ଜୀବନରେ ଭୀଷଣ କ୍ଲେଶ ପାଇଛି, ସେ ତ ସୁଖ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ମଙ୍ଗଳର କଥା ଶୁଣିବ ନାହିଁ । ସେ କହୁଛି—'ସମସ୍ତଙ୍କୁ ହିଁ ଭୟ ଦେଖାଅ; ମୁଁ ଯେତେବେଳେ କାନ୍ଦୁଛି, ଅପର ଲୋକେ କାହିଁକି ହସିବେ ? ମୁଁ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ହିଁ ମୋ ସହିତ କ୍ରନ୍ଦନ କରାଇବି, କାରଣ, ମୁଁ ଦୁଃଖ-ପ୍ରପୀଡ଼ିତ, ସମସ୍ତେ ହିଁ ଦୁଃଖ ପ୍ରପୀଡ଼ିତ ହୁଅନ୍ତୁ, ଏଥିରେ ହିଁ ମୋର ଶାନ୍ତି ।' ଆମେମାନେ ଏହିପରି ଭାବରେ ସୁଖାଶାବାଦରୁ ନିରାଶାବାଦକୁ ଯାଉଛୁ । ଅତଃପର ମୃତ୍ୟୁରୂପକ ଭୟାବହ ବ୍ୟାପାର—ସମଗ୍ର ସଂସାର ହିଁ ମୃତ୍ୟୁ ମୁଖକୁ ଯାଉଛି; ସମସ୍ତେ ହିଁ ମରୁଛନ୍ତି । ଆମମାନଙ୍କର ଉନ୍ନତି, ବୃଥା ଆଡ଼ମ୍ବରପୂର୍ଣ୍ଣ

କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ, ସମାଜ ସଂସ୍କାର, ବିଳାସିତା, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ, ଜ୍ଞାନ—ମୃତ୍ୟୁ ହିଁ ସବୁର ଗୋଟାଏ ଗତି । ଏକମାତ୍ର ଏହା ହିଁ ସୁନିଶ୍ଚିତ । ନଗରାଦି ହେଉଛି, ଯାଉଛି; ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଉତ୍ଥାନ ଓ ପତନ ହେଉଛି—ଗ୍ରହାଦି ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ହୋଇ ଧୂଳିବତ୍ ଚୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରହସ୍ଥିତ ବାୟୁପ୍ରବାହରେ ଇତସ୍ତତଃ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହେଉଛି । ଏହିପରି ଅନାଦି କାଳ ଚାଲିଛି । ଏହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କଅଣ ? ମୃତ୍ୟୁ ହିଁ ସବୁର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ମୃତ୍ୟୁ ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ଶକ୍ତିର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ଏପରି କି ଧର୍ମର ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ସାଧୁ ଓ ପାପୀ ମରୁଛନ୍ତି, ରାଜା ଓ ଭିକ୍ଷୁକ ମରୁଛନ୍ତି-ସମସ୍ତେ ହିଁ ମୃତ୍ୟୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଛନ୍ତି । ତଥାପି ଜୀବନ ପ୍ରତି ଏହି ବିଷମ ମମତା ଅତୁଟ ରହିଛି । କାହିଁକି ଆମେ ଏ ଜୀବନର ମମତା କରୁ ? କାହିଁକି ଏହା ପରିତ୍ୟାଗ କରିପାରୁ ନାହିଁ? ଏହା ଆମେ ଜାଣୁ ନାହିଁ । ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ଜନନୀ ସନ୍ତାନକୁ ସଯତ୍ନରେ ଲାଳନପାଳନ କରୁଛନ୍ତି; ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ମନ, ସମସ୍ତ ଜୀବନ ସେହି ସନ୍ତାନ ପ୍ରତି ରହିଛି । ବାଳକ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ବୟଃପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ହୁଏତ କୁଚରିତ୍ର ଓ ପଶୁବତ୍ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟହ ମାତାଙ୍କୁ ପଦାଘାତ ଓ ତାଡ଼ନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଜନନୀ ତଥାପି ପୁତ୍ର ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ । ତାଙ୍କର ଯେତେବେଳେ ବିଚାରଶକ୍ତି ଜାଗରିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ତାକୁ ସ୍ନେହାବରଣରେ ଆବୃତ କରି ରଖନ୍ତି । ସେ କିନ୍ତୁ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ଯେ ଏହା ସ୍ନେହ ନୁହେଁ—ଗୋଟିଏ ଅପରିଜ୍ଞେୟ ଶକ୍ତି ତାଙ୍କର ସ୍ନାୟୁମଣ୍ଡଳୀକୁ ଅଧିକାର କରିଛି । ସେ ଏହାକୁ ଦୂରୀଭୂତ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ସେ ଯେତେ ଚେଷ୍ଟା କଲେ ମଧ୍ୟ ଏ ବନ୍ଧନ ଛିନ୍ନ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ କଳ୍ପିତ ସୁବର୍ଣ୍ଣ-ଲୋମର* ଅନ୍ୱେଷଣରେ ଧାବିତ ହେଉଛୁ; ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଭାବୁଛନ୍ତି—ଯେ ଏହା ମୋର ପ୍ରାପ୍ତବ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଜ୍ଞାନବାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତିମାତ୍ରେ ହିଁ ବୁଝିପାରନ୍ତି, ଏହି ସୁବର୍ଣ୍ଣ-ଲୋମ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାର ଦୁଇ କୋଟିରୁ ଏକାଂଶର ଅଧିକ ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ତଥାପି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକ ହିଁ ତାହା ପାଇଁ କଠୋର ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଅଧିକାଂଶ ହିଁ କିଛି ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ, ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

---

* Golden fleece : ଗ୍ରୀକ୍ ପୌରାଣିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ, ଗ୍ରୀସ୍‌ର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଯେସାଲି ଦେଶର ରାଜବଂଶୀୟ ଆଥାମାସ୍‌ଙ୍କର ପତ୍ନୀ ନେଫେଲଙ୍କ ଗର୍ଭରେ ଫ୍ରିକ୍ସାସ ନାମକ ପୁତ୍ର ଓ ହେଲ୍ ନାମ୍ନୀ କନ୍ୟା ଜନ୍ମିଥିଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ନେଫେଲଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହେବାରୁ ଆଥାମାସ୍ କ୍ୟଡ଼ମସ୍‌କନ୍ୟା ଇନୋଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଇନୋ ସପତ୍ନୀସନ୍ତାନଗଣଙ୍କ ପ୍ରତି ବିଦ୍ୱେଷବଶତଃ ଫ୍ରିକ୍ସାସଙ୍କୁ ଦେବୋଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବଳି ଦେବା ପାଇଁ ନାନା କୌଶଳରେ ତଦୀୟ ପତିଙ୍କୁ ସମ୍ମତ କରାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବଳିଦାନ ପୂର୍ବରୁ ହିଁ ଫ୍ରିକ୍ସାସଙ୍କ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଗର୍ଭଧାରିଣୀଙ୍କର ଆତ୍ମା ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ସୁବର୍ଣ୍ଣଲୋମଯୁକ୍ତ ଗୋଟିଏ

ଇହ ସଂସାରରେ ମୃତ୍ୟୁ ଦିବାରାତ୍ର ସଗର୍ବରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଛି; ଆମର ବିଶ୍ୱାସ— ଆମେ ଚିରଦିନ ଜୀବିତ ଥିବୁ । କୌଣସି ସମୟରେ ରାଜା ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ପଚରା ଯାଇଥିଲା—"ଏ ପୃଥିବୀରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଅଣ ?" ରାଜା ଉତ୍ତର ଦେଇଥିଲେ, "ଲୋକସବୁ ପ୍ରତ୍ୟହ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ମରୁଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଜୀବିତମାନେ ମନେକରନ୍ତି, ସେମାନେ କେବେହେଁ ମରିବେ ନାହିଁ ।" ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ଆମମାନଙ୍କର ବୁଦ୍ଧି, ଜ୍ଞାନ ଓ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଘଟଣା ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବତ୍ର ଏହି ବିଷମ ବିରୁଦ୍ଧଭାବ ରହିଛି । ସୁଖ ଦୁଃଖର ଓ ଦୁଃଖ ସୁଖର ଅନୁଗାମୀ ହେଉଛି । ଜଣେ ସଂସ୍କାରକ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ଜାତିବିଶେଷର ଦୋଷସମୂହ ପ୍ରତିକାରାର୍ଥେ ଯତ୍ନବାନ୍ ହେଲେ; ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅପର ଦିଗରେ ସହସ୍ର ଦୋଷ ତତ୍ ପ୍ରତିକାର ପୂର୍ବରୁ ହିଁ ଉତ୍‌ଥିତ ହେଲା । ପତନୋନ୍ମୁଖ ପୁରାତନ ଅଟ୍ଟାଳିକା ପରି ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ଜୀର୍ଣ୍ଣସଂସ୍କାର କରିବାକୁ ଗଲେ ଜୀର୍ଣ୍ଣତା ଆସି ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନକୁ ଆକ୍ରମଣ କରେ । ଭାରତୀୟ ନାରୀମାନଙ୍କର ବାଧତାମୂଳକ ବୈଧବ୍ୟଜନିତ ଦୋଷର ପ୍ରତିକାରାର୍ଥେ ଆମର ସଂସ୍କାରକଗଣ ଚିତ୍କାର ଓ ପ୍ରଚାର କରୁଛନ୍ତି । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପ୍ରଦେଶସମୂହରେ ଅବିବାହିତ ରହିବା ହିଁ ପ୍ରଧାନ ଦୋଷ । ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଅପରିଣିତାମାନଙ୍କର ଯନ୍ତ୍ରଣା ମୋଚନ ପାଇଁ ସହାୟତା କରିବାକୁ ହେବ; ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ବିଧବାମାନଙ୍କ କଷ୍ଟ ଅପସାରଣ ପାଇଁ ଯତ୍ନବାନ୍ ହେବାକୁ ହେବ; ଦେହର ପୁରାତନ ବାତବ୍ୟାଧି ପରି ଶିରସ୍ଥାନରୁ ବିତାଡ଼ିତ ହୋଇ ଏହା ଦେହର ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଆଶ୍ରୟ କରୁଛି; ପୁଣି ସେଠାରୁ ପାଦଦେଶକୁ ଅଧିକାର କରୁଛି । ସଂସ୍କାରକ ଆସିଲେ ଏବଂ ସାଧାରଣଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରଚାର କଲେ — ବିଦ୍ୟା,

---

ମେଷ ନେଇଆସିଲେ ଏବଂ ତାହା ଉପରେ ଆରୋହଣ କରି ସମୁଦ୍ରପାର ହୋଇ ପଳାୟନ କରିବା ଲାଗି ଆଦେଶ ଦେଲେ । ବାଟରେ ଭଗିନୀ ହେଲ୍ ପଡ଼ିଯାଇ ବୁଡ଼ିଗଲେ-ଫ୍ରିକ୍ସମାସ କୃଷ୍ଣସାଗରୀୟ ପୂର୍ବଦିଗସ୍ଥ କଲ୍‌ଚିସ୍ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଉପନୀତ ହୋଇ, ସେଠାରେ ଜିଉସ୍ ଦେବଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେହି ମେଷଟିକୁ ବଳି ଦେଇ ତାହାର ଚର୍ମଟି ମାର୍ସଦେବଙ୍କ କୁଞ୍ଜରେ ଟାଙ୍ଗି ରଖିଲେ । ଗୋଟିଏ ଦୈତ୍ୟ ତାହାର ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣରେ ନିଯୁକ୍ତ ରହିଲା । କିଛିଦିଦ ପରେ ସେହି ସୁବର୍ଣ୍ଣଲୋମ ଆନୟନ ପାଇଁ ଆଥାମାସଙ୍କର ଭାତୃଷ୍ପୁତ୍ର ଜ୍ୟାସନ୍ ତଦୀୟ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦୀ ପେଲିୟାସ କର୍ତ୍ତୃକ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ସେ ଆର୍ଗୋ ନାମକ ଗୋଟିଏ ସୁବୃହତ୍ ଅର୍ଣ୍ଣବଯାନରେ ଅନେକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୀରପୁରୁଷବର୍ଗଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିବେଷ୍ଟିତ ହୋଇ ନାନା ବାଧାବିଘ୍ନ ଅତିକ୍ରମ କରି ଉକ୍ତ ସୁବର୍ଣ୍ଣଲୋମ ଆନୟନ କରିବରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ଗ୍ରୀକ୍ ପୁରାଣରେ ଏହା Argonautic Expedition ନାମରେ ବିଖ୍ୟାତ ।

ଧନ, କୃଷି ଅଳ୍ପ ସଂଖ୍ୟକ ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିବ ନାହିଁ । ସେମାନେ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ସମସ୍ତଙ୍କର ଆୟତ୍ତ ଭିତରେ ଆଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ । ଏଥିରେ ଜନସାଧାରଣ ଗୋଟିଏ ହିସାବରେ କେତେକ ପରିମାଣରେ ସୁଖୀ ହେଲେ ସତ, କିନ୍ତୁ ଜ୍ଞାନାନୁଶୀଳନ ଯେତେ ଅଧିକ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ହୁଏତ ଶାରୀରିକ ସୁଖ ସେତେ ହିଁ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ କେଉଁ ବାଟ ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ହେବ ? ସୁଖର ଜ୍ଞାନରୁ ଅସୁଖର ଜ୍ଞାନ ଯେ ଆସୁଛି ! ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ଯତ୍‌ସାମାନ୍ୟ ସୁଖ ଭୋଗ କରୁଛୁ, ଅନ୍ୟ କେଉଁଠି ତାହା ସେହି ପରିମାଣରେ ଅସୁଖ ଉତ୍ପାଦନ କରୁଛି । ସବୁ ବସ୍ତୁର ହିଁ ଏହି ଅବସ୍ଥା । ଯୁବକମାନେ ହୁଏତ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ବୁଝିପାରିବେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ବହୁଦିନ ଜୀବିତ ଅଛନ୍ତି, ଅନେକ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଉପଲବ୍‌ଧି କରିପାରିବେ । ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ଦିବାରାତ୍ର ଏହିସବୁ ବ୍ୟାପାର ସଂଘଟିତ ହେଉଛି; କିନ୍ତୁ ଏହାର ସୁମୀମାଂସା ଅସମ୍ଭବ । ଏପରି ହେବାର କାରଣ କଅଣ ? ଏ ବିଷୟରେ ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ କୌଣସି ପ୍ରଶ୍ନ ହିଁ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ; ଏହି କାରଣରୁ ଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ । ଏହାର କାରଣାବଧାରଣ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଉତ୍ତର ଦେବା ପୂର୍ବରୁ ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବୋଧ ହିଁ ହେବ ନାହିଁ—ଏହା କଅଣ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଜାଣି ହେବ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ଏହାକୁ ଗୋଟିଏ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥିର ରଖିପାରୁ ନାହିଁ—ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ହିଁ ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ହସ୍ତବହିର୍ଭୂତ ହେଉଅଛି । ଆମେମାନେ ଅନ୍ଧଯନ୍ତ୍ରବତ୍ ପରିଚାଳିତ ହେଉଛୁ । ଆମେମାନେ ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ କେବେ କେବେ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ ଭାବରେ କରିଛୁ, ପରୋପକାର ଚେଷ୍ଟାରେ କରିଛୁ, ସେଗୁଡ଼ିକ ସ୍ମରଣ କରି ଭାବିପାରୁ—କାହିଁକି, ସେହି କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ତ ଆମେ ବୁଝିସୁଝି, ଭାବିଚିନ୍ତି କରିଥିଲୁ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷରେ ଆମେମାନେ ତାହା ନ କରି ରହିପାରୁ ନାହିଁ ବୋଲି ସେହିପରି କରିଥିଲୁ । ମୋତେ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ଆପଣମାନଙ୍କୁ ବକ୍ତୃତାଦ୍ୱାରା ଉପଦେଶ ଦେବାକୁ ହେଉଛି ଏବଂ ଆପଣମାନେ ଉପବେଶନ ପୂର୍ବକ ତାହା ଶ୍ରବଣ କରୁଛନ୍ତି; ଏହା ମଧ୍ୟ ଆମେମାନେ ନ କରି ରହିପାରୁ ନାହିଁ ବୋଲି କରୁଛୁ । ଆପଣମାନେ ହୁଏତ ମୋ ବକ୍ତୃତାପରେ ଗୃହକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବୃତ୍ତ ହେବେ । କେହି ଏଥିରୁ ଯତ୍‌ସାମାନ୍ୟ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିବେ—ଅନ୍ୟମାନେ ମଧ୍ୟ ମନେ କରିବେ ଲୋକଟା ଅନର୍ଥକ ବକୁଛି; ମୁଁ ଘରକୁ ଯାଇ ଭାବିବି, ମୁଁ ବକ୍ତୃତା ଦେଇଛି—ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ଅତଏବ, ଏହି ସଂସାର ଗତି ବର୍ଣ୍ଣନାର ନାମ ହିଁ ମାୟା । ସାଧାରଣତଃ ଲୋକେ ଏକଥା ଶୁଣିଲେ ଭୀତ ହୁଅନ୍ତି । ଆମମାନଙ୍କୁ ସାହସୀ ହେବାକୁ ହେବ । ଅବସ୍ଥାର ବିଷୟ ଗୋପନ କଲେ ରୋଗର ପ୍ରତିକାର ହେବ ନାହିଁ । ଶଶକ ଯେପରି କୁକୁର ଦ୍ୱାରା ଅନୁସୃତ ହୋଇ ମାଟିରେ ମସ୍ତକ ଗୋପନ କରି ନିଜକୁ ନିରାପଦ ଜ୍ଞାନ କରିଥାଏ, ଆମେମାନେ

ସୁଖାଶାବାଦୀ (Optimist) ହୋଇ ଅବିକଳ ସେହି ଶଶକ ପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛୁ । ଏହା ରୋଗମୁକ୍ତ ହେବାର ଔଷଧ ନୁହେଁ ।

ଅପର ପକ୍ଷରେ ଇହ ଜୀବନର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ, ସୁଖ ଓ ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟଭୋଗୀମାନେ ଏହି ମାୟାବାଦ ବିରୋଧରେ ଅଜସ୍ର ଆପତ୍ତି ଉତ୍ଥାପିତ କରନ୍ତି । ଏ ଦେଶରେ—ଇଂଲଣ୍ଡରେ ନିରାଶାବାଦୀ ହେବା କଠିନ । ସମସ୍ତେ ହିଁ ମୋତେ କହୁଛନ୍ତି—ଜଗତ୍-କାର୍ଯ୍ୟ କି ସୁନ୍ଦର-ରୂପରେ ସମ୍ପନ୍ନ ହେଉଛି । ଏହା କିପରି ଉନ୍ନତିଶୀଳ ! କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଜୀବନକୁ ହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଜଗତ୍ ବୋଲି ଜାଣନ୍ତି । ପୁରାତନ ପ୍ରଶ୍ନ ଉତ୍ଥିତ ହେଉଛି-ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ହିଁ ପୃଥିବୀ ମଧ୍ୟରେ ଏକମାତ୍ର ଧର୍ମ, କାରଣ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଜାତିମାନେ ହିଁ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ । କିନ୍ତୁ ଏ ପ୍ରକାର ଉକ୍ତି ସ୍ୱବିରୋଧୀ, ଯେହେତୁ ଅଣଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ଜାତିମାନଙ୍କର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ହିଁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ୍ ଜାତିର ସୌଭାଗ୍ୟଶାଳିତାର କାରଣ । ଜଣକର ସୌଭାଗ୍ୟବର୍ଦ୍ଧନ ଆଉ ଜଣଙ୍କର ଶୋଣିତ-ପାରଣାକୁ ଅପେକ୍ଷା ରଖେ । ସମସ୍ତ ପୃଥିବୀ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ହେଲେ, ଶିକାରସ୍ୱରୂପ ଅଣଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ୍ ଜାତିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନ ରହିଲେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ୍ ଜାତି ସ୍ୱତଃ ହିଁ ଦରିଦ୍ର ହେବ । ସୁତରାଂ ଏ ଯୁକ୍ତି ନିଜକୁ ହିଁ ଖଣ୍ଡନ କରୁଛି । ଉଦ୍ଭିଦ ପଶ୍ୱାଦିଙ୍କର ଅନ୍ନ ସ୍ୱରୂପ, ମନୁଷ୍ୟ ପଶ୍ୱାଦିର ଭୋକ୍ତା ଏବଂ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଗର୍ହିତ ବ୍ୟାପାର—ମନୁଷ୍ୟ ପରସ୍ପରର, ଦୁର୍ବଳ ବଳବାନର ଭକ୍ଷ୍ୟ ହୋଇ ରହିଛି । ଏହିପରି ସର୍ବତ୍ର ହିଁ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ଏ ରହସ୍ୟର ତୁମେ କି ମୀମାଂସା କରିବ ? ଆମେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟହ ହିଁ ଅଭିନବ ଯୁକ୍ତି ଶ୍ରବଣ କରୁ । କେହି କହୁଛନ୍ତି, ଚରମରେ କେବଳ ମଙ୍ଗଳ ହିଁ ରହିବ । ଏ ପ୍ରକାର ସମ୍ଭାବନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ଦେହର ସ୍ଥଳ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆମେମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରିନେଲୁ । କିନ୍ତୁ ଏ ପ୍ରକାର ପୈଶାଚିକ ଉପାୟରେ ମଙ୍ଗଳ ହେବାର କାରଣ କଅଣ ? ପୈଶାଚିକ ରୀତି ଅବଲମ୍ବନ ବ୍ୟତୀତ ମଙ୍ଗଳ ମଧ୍ୟଦେଇ କଅଣ ମଙ୍ଗଳସାଧନ ହୁଏ ନାହିଁ ? ବର୍ତ୍ତମାନ ମାନବଗଣଙ୍କ ବଂଶୋଦ୍ଭବମାନେ ସୁଖୀ ହେବେ, କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ମୋର କି ଫଳ ଲାଭ ହେଉଛି ? ମୁଁ ଯେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏ ଭୟାନକ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଉପଭୋଗ କରୁଛି । ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ଦୋଷାଂଶର କ୍ରମପରିହାର କ୍ରମବିକାଶବାଦର (Darwin's Theory of Evolution) ଗୋଟିଏ ବିଶେଷତ୍ୱ ବୋଲି ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ; ସଂସାରରୁ ଏହିଭଳି କ୍ରମେ ଦୋଷକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରାଗଲେ ଅବଶେଷରେ କେବଳ ମଙ୍ଗଳ ହିଁ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିବ । ଶୁଣିବାକୁ ଏହା ଖୁବ୍ ସୁନ୍ଦର । ଏହି ସଂସାରରେ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଭଣ୍ଡାର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଅଛି, ପ୍ରତିଦିନ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ କଠୋର ଯନ୍ତ୍ରଣା ସହିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ, ତଥାକଥିତ କ୍ରମବିକାଶର ଘୂର୍ଣ୍ଣନରେ ଯେଉଁମାନେ ନିଷ୍ପେଷିତ ହୁଅନ୍ତିନାହିଁ, ଏ ପ୍ରକାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସେମାନଙ୍କ ଦାମ୍ଭିକତାକୁ ବଢ଼ାଇ ଦେଇପାରେ । ବାସ୍ତବିକ ଏହା ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ

ଅତ୍ୟନ୍ତ ହିତକର ଓ ଶାନ୍ତିପ୍ରଦ । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଦଳକୁ ଦଳ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗ କରନ୍ତୁ––ସେଥିରେ ସେମାନଙ୍କର କ୍ଷତି କଅଣ ? ସେମାନେ ଦିନେ ମରିବେ—ସେଥିପାଇଁ ସେମାନଙ୍କର ଆଜିଠାରୁ ଭାବିବାର କଅଣ ଦରକାର ? ଭଲ କଥା, କିନ୍ତୁ ଏ ଯୁକ୍ତି ଆମୂଳଚୂଳ ଭ୍ରମପୂର୍ଣ୍ଣ । ପ୍ରଥମତଃ ବିନା ପ୍ରମାଣରେ ଏମାନେ ଅବଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଏ ଜଗତରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ମଙ୍ଗଳ ଓ ଅମଙ୍ଗଳର ପରିମାଣ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଛି । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଏହା ଅପେକ୍ଷା ଦୋଷାବହ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ଏହିପରି କରାଯାଇପାରେ ଯେ ମଙ୍ଗଳର ପରିମାଣ କ୍ରମବୃଦ୍ଧିଶୀଳ ଏବଂ ଅମଙ୍ଗଳ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛି । ଅତଏବ ଏପରି ସମୟ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେବ, ଯେତେବେଳେ କ୍ରମବିକାଶ ଦ୍ୱାରା ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ଅମଙ୍ଗଳ କ୍ରମେ ଶେଷ ହୋଇଯିବ । ପରିଶେଷରେ ମଙ୍ଗଳ ହିଁ କେବଳ ରହିବ—ଏହା ଅତି ସହଜ ଉକ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅମଙ୍ଗଳର ପରିମାଣ ଯେ କ୍ରମଶଃ ହିଁ କମିଯାଉଛି ବୋଲି କୁହାଯାଉଛି, ତାହା କଅଣ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇପାରିବ ? ଏହା କଅଣ କ୍ରମବୃଦ୍ଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉ ନାହିଁ ? ଅରଣ୍ୟବାସୀ ଜଣେ ମନୁଷ୍ୟ, ମନୋବୃତ୍ତି ପରିଚାଳନା କରିବାରେ ଯେ ଅନଭିଜ୍ଞ, ଖଣ୍ଡିଏ ବହି ପଢ଼ିବାରେ ଅସମର୍ଥ, ହସ୍ତାକ୍ଷର କାହାକୁ କୁହାଯାଏ ସେ ଜୀବନରେ କେବେ ଶୁଣି ନାହିଁ, ଆଜି ରାତ୍ରିରେ ତାହାକୁ କ୍ଷତବିକ୍ଷତ କର, କାଲି ସେ ସୁସ୍ଥ ହୋଇଉଠିବ । ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଅସ୍ତ୍ର ତାହାର ଶରୀର ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରାଇ ବାହାର କରି ଆଣ, ତଥାପି ସେ ଆରୋଗ୍ୟ ଲାଭ କରିବ । କିନ୍ତୁ ଆମେ ଅଧିକ ସଭ୍ୟ ହେଲେ ବି ବାଟରେ ଯାଉ ଯାଉ ଯଦି ଟିକିଏ ଆଞ୍ଚୁଡ଼ି ହୋଇଗଲା ତ ଆମେ ମରିଯିବୁ । ଶିଳ୍ପ ଯନ୍ତ୍ରପାତି ବିଭିନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟର ସୁଲଭ ପ୍ରାପ୍ତି ଘଟାଇଛି; କ୍ରମବିକାଶ ଫଳରେ ତାହାର ଉନ୍ନତି ମଧ୍ୟ ଘଟୁଛି; କିନ୍ତୁ ଜଣେ ଲୋକ ଧନୀ ହେବ ବୋଲି ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଲୋକଙ୍କୁ ଶୋଷଣ କରୁଛି । ଜଣକୁ ଧନଶାଳୀ କରିବାକୁ ହେଲେ ହଜାର ହଜାର ଲୋକଙ୍କୁ ଦରିଦ୍ରରୁ ଦରିଦ୍ରତର ହେବାକୁ ପଡୁଛି । ଅସଂଖ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କୁ କ୍ରୀତଦାସ କରାଯାଉଛି । ଜଗତର ଧାରା ହିଁ ଏହିପରି । ମଣିଷର ସୁଖଭୋଗାନ୍ୱେଷୀ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ପାଶବ ପ୍ରକୃତି ଆବଦ୍ଧ; ତାହାର ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ ସେହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ । ଯଦି ତାହାକୁ ପ୍ରଚୁର ଆହାର ନ ମିଳେ କିମ୍ବା ଶାରିରୀକ ଅସୁସ୍ଥତା ଘଟେ ସେ ନିଜକୁ ହତଭାଗ୍ୟ ବୋଲି ମନେକରେ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ତାହାର ସୁଖ ଦୁଃଖର ଉତ୍‌ଥାନ ଓ ଅବସାନ ଘଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ୟକ୍ତିର ଉନ୍ନତି ଘଟିବାବେଳେ ସୁଖର ବିସ୍ତୃତି ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ବଢ଼େ, ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ପରିମାଣରେ ବଢ଼ିଥାଏ । ଅରଣ୍ୟବାସୀ ମନୁଷ୍ୟ ଈର୍ଷାପରବଶ ହେବା ଜାଣେ ନାହିଁ, କୋର୍ଟ କଚେରୀକୁ ଯିବା ଜାଣେ ନାହିଁ, ନିୟମିତଭାବେ ଖଜଣା ଦେବା କଥା ଜାଣେ ନାହିଁ, ସମାଜ ଦ୍ୱାରା ନିନ୍ଦିତ ହେବା କଥା ଜାଣେ ନାହିଁ, ପରସ୍ପର ହୃଦୟର ଅନ୍ତରତମ ଭାବନା ଜାଣିବା ପାଇଁ ପୈଶାଚିକୀ ମାନବପ୍ରକୃତି–ସମ୍ଭୂତ ଯେଉଁ ଭୀଷଣ ଅତ୍ୟାଚାର ବିନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି, ତଦ୍ୱାରା ଦିବାରାତ୍ରି

ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷିତ ହେବା କଥା ସେ ଜାଣେ ନାହିଁ । ସେ ଜାଣେ ନାହିଁ, ଭ୍ରାନ୍ତ ଜ୍ଞାନସମ୍ପନ୍ନ ଗର୍ବିତ ମନୁଷ୍ୟ କିପରି ପଶୁ ଅପେକ୍ଷା ସହସ୍ରଗୁଣରେ ପୈଶାଚିକ ସ୍ୱଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏହିପରି ଭାବରେ ଆମେ ଯେତେବେଳେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟପରାୟଣତାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଉ, ସେତେବେଳେ ଆମର ସୁଖାନୁଭବର ଉଚ୍ଚତର ଶକ୍ତିର ଉନ୍ମେଷ ଘଟିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯନ୍ତ୍ରଣା-ଅନୁଭବ-ଶକ୍ତିର ମଧ ପୁଷ୍ଟି ଘଟେ । ସ୍ନାୟୁମଣ୍ଡଳ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ହେବା ଫଳରେ ଅଧିକ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଅନୁଭବ କରେ । ମୂଢ଼ ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ତିରସ୍କୃତ ହେଲେ ଅଧିକ ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ କରେ ନାହିଁ—ଏକଥା ସବୁ ସମାଜରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେଉଛି; କିନ୍ତୁ ପ୍ରହାରର ଆତିଶଯ୍ୟ ଘଟିଲେ କ୍ଲିଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ମାତ୍ର ଭଦ୍ରଲୋକ ପଦେ ହେଲେ ତିରସ୍କାରର କଥା ସହିପାରେ ନାହିଁ । କାରଣ ତାହାର ସ୍ନାୟୁମଣ୍ଡଳ ଅତି ବେଶି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭାବଗ୍ରାହୀ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ତାହାର ସୁଖାନୁଭୂତି ସହଜ ହୋଇପଡ଼ିଥିବାରୁ ଦୁଃଖର ମଧ ବୃଦ୍ଧି ଘଟିଛି । ଦାର୍ଶନିକ ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀର କ୍ରମବିକାଶବାଦ ଏହା ଦ୍ୱାରା ଅଧିକ ସମର୍ଥିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଆମର ସୁଖଭୋଗର ଶକ୍ତି ଯେତିକି ବଢ଼େ, ଯନ୍ତ୍ରଣାଭୋଗର ଶକ୍ତି ମଧ ସେହି ପରିମାଣରେ ବଢ଼ିଥାଏ । ମୋର ବିନୀତ ଅଭିମତ ଏତିକି ଯେ, ଆମର ସୁଖୀ ହେବାର ଶକ୍ତି ଯଦି ସମଯୁକ୍ତାନ୍ତର ଶ୍ରେଣୀ (ସମାନ୍ତର ପ୍ରଗତି- Arithmetical Progression) ନିୟମରେ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ, ଅପର ଦିଗରେ ଆମର ଦୁଃଖୀ ହେବାର ଶକ୍ତି ସମଗୁଣିତାନ୍ତର ଶ୍ରେଣୀର (ଗୁଣୋତ୍ତର ପ୍ରଗତି - Geometrical Progression)* ନିୟମାନୁଯାୟୀ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେବ । ବଣଜଙ୍ଗଲର ଅଧିବାସୀମାନେ ମାନବ ସମାଜ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଧିକ ଅଭିଜ୍ଞ ନୁହନ୍ତି । ଉନ୍ନତିଶୀଳ ହୋଇ ଆମେମାନେ ଜାଣିଛୁ ଯେ, ଯିଏ ଯେତେ ଉନ୍ନତ, ତାଠାରେ ସୁଖଦୁଃଖାନୁଭବ-ଶକ୍ତି ସେହି ପରିମାଣରେ ତୀବ୍ର ହୋଇଥାଏ । ସଂସାରର ଅଧିକାଂଶ ଲୋକ ଆଜନ୍ମ ଉନ୍ମାଦଗ୍ରସ୍ତ, ଏକଥା ଜାଣିଛ ତ? ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ଅତଏବ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ଯେ, ସଂସାର ରହସ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପାଇଁ ମାୟା ଏକ ବିଶେଷ ମତବାଦ ନୁହେଁ । ସଂସାରର ଘଟଣାବଳୀ ଯେଉଁଭଳିଭାବେ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛି, ଏହା ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ମାତ୍ର । ବିରୁଦ୍ଧଭାବ ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱର ଭିତ୍ତି, ଏହି ଭୟାନକ ବିରୁଦ୍ଧଭାବ ମଧଦେଇ ଆମେମାନେ ସର୍ବତ୍ର ଚଳପ୍ରଚଳ ହେଉ । ଯେଉଁଠି ମଙ୍ଗଳ, ସେଠାରେ ଅମଙ୍ଗଳ ରହିଛି; ଯେଉଁଠି ଅମଙ୍ଗଳ ସେଠାରେ ମଙ୍ଗଳ ମଧ ରହିଛି । ଯେଉଁଠି ଜୀବନ ଅଛି, ମୃତ୍ୟୁ ସେଠାରେ ଛାୟା ପରି ତାହାକୁ ଅନୁସରଣ କରୁଛି । ଯେ ହସୁଛି, ତାକୁ କାନ୍ଦିବାକୁ ହିଁ ପଡ଼ିବ; ଯେ କାନ୍ଦୁଛି, ସେ ପୁଣି ହସିବ । ଏହି ବ୍ୟାପାର

[* ସମାନ୍ତର ପ୍ରଗତି ଓ ଗୁଣୋତ୍ତର ପ୍ରଗତି । ସମାନ୍ତର ପ୍ରଗତି—୩।୫।୭।୯ ଇତ୍ୟାଦି; ଏଠାରେ ଏହି ଶ୍ରେଣୀଟିର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଅଙ୍କଠାରୁ ଦୁଇ ଦୁଇ ଅଧିକ । ଗୁଣତ୍ତର ପ୍ରଗତି—୩।୬।୧୨।୨୪ ଇତ୍ୟାଦି; ଏଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଅଙ୍କର ଦୁଇ ଗୁଣ ।]

ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେବାର ନୁହେଁ । ଆମେ ଅବଶ୍ୟ ଏହିପରି ସ୍ଥାନ କଳ୍ପନା କରିପାରିବା, ଯେଉଁଠାରେ କେବଳ ମଙ୍ଗଳ ଥିବ, ଅମଙ୍ଗଳ ନ ଥିବ, ଯେଉଁଠାରେ ଆମେ କେବଳ ହସିବା ସିନା, କାନ୍ଦିବା ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଏହିସବୁ କାରଣ ସର୍ବତ୍ର ସମଭାବରେ ବିଦ୍ୟମାନ, ସେପରି ସ୍ଥାନରେ ଏପରି ଘଟଣା ସ୍ୱତଃ ଅସମ୍ଭବ । ଯେଉଁଠାରେ ଆମମାନଙ୍କୁ ହସାଇବାର ଶକ୍ତି ରହିଛି, କନ୍ଦାଇବାର ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ରହିଛି । ଯେଉଁଠାରେ ସୁଖୋଦ୍ଦୀପିକା ଶକ୍ତି ବର୍ତ୍ତମାନ, ସେଠାରେ ଦୁଃଖଦାୟିକା ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଲୁକ୍କାୟିତ ।

ଅତଏବ ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନ ସୁଖାଶାବାଦୀ ବା ନିରାଶାବାଦୀ ନୁହେଁ । ଏହା ଉଭୟବାଦର ପ୍ରଚାର କରୁଛି; ଘଟଣାପ୍ରବାହର ଧାରା ଯେଉଁଭଳି ଭାବରେ ପ୍ରବାହିତ, ଏହା ତାହା ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ଏହାର ମତରେ ଏ ସଂସାର ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ, ମଙ୍ଗଳ ଓ ଅମଙ୍ଗଳର ମିଶ୍ରଣ; ଗୋଟିକର ବୃଦ୍ଧି ଘଟିଲେ, ଅପରଟିର ବୃଦ୍ଧି ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । ସଂସାରଟା ଖାଲି ସୁଖର ବା ଖାଲି ଦୁଃଖର ହୋଇପାରେ ନାହିଁ; ଏ ପ୍ରକାର ଧାରଣା ହିଁ ସ୍ୱବିରୋଧୀ । କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ ଏହି ପ୍ରକାର ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରି ବା ଏହି ପ୍ରକାର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବା ଫଳରେ ଗୋଟିଏ ବିରାଟ ରହସ୍ୟର ମର୍ମ ଅବଧାରଣ କରିପାରିଛି । ତାହା ହେଉଛି—ମଙ୍ଗଳ ଓ ଅମଙ୍ଗଳ ଦୁଇଟି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଭିନ୍ନ ସତ୍ତା ନୁହେଁ । ଏହି ସଂସାରରେ ଏପରି କୌଣସି ଗୋଟିଏ ହେଲେ ବସ୍ତୁ ନାହିଁ, ଯାହାକୁ କେବଳ ମଙ୍ଗଳମୟ ବା କେବଳ ଅମଙ୍ଗଳମୟ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଇପାରେ । ସେହି ଏକ ଘଟଣା ଯାହା ଆଜି ଶୁଭଜନକ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ, କାଲି ତାହା ଅଶୁଭ ବୋଲି ବୋଧ ହୋଇପାରେ । ସେହି ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ, ଯାହା ଜଣକୁ ଅସୁଖୀ କରାଏ ଅନ୍ୟ ଜଣକୁ ତାହା ସୁଖୀ କରାଇଥାଏ । ଯେଉଁ ଅଗ୍ନି ଗୋଟିଏ ଶିଶୁକୁ ପୋଡ଼ି ଦେଇପାରେ, ସେହି ଅଗ୍ନି ପୁଣି କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତ ପାଇଁ ଦିବ୍ୟଭୋଜନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇଥାଏ । ଯେଉଁ ସ୍ନାୟୁମଣ୍ଡଳୀ ଦ୍ୱାରା ହୃଦୟରେ ଦୁଃଖବୋଧ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ, ସୁଖବୋଧ ମଧ୍ୟ ସେହି ସ୍ନାୟୁମଣ୍ଡଳୀ ଦ୍ୱାରା ହୃଦୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ଳାବିତ ହୁଏ । ଅମଙ୍ଗଳକୁ ଦୂର କରିବାକୁ ହେଲେ ମଙ୍ଗଳର ନିବାରଣ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ; ଏହି ବିଷୟରେ ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ନାହିଁ, ଏହା ନିଶ୍ଚିତ । ମୃତ୍ୟୁକୁ ବନ୍ଦ କରିଦେବାକୁ ହେଲେ ଜୀବନକୁ ମଧ୍ୟ ବନ୍ଦ କରିବାକୁ ହେବ । ମୃତ୍ୟୁହୀନ ଜୀବନ ଓ ଦୁଃଖହୀନ ସୁଖ ବିରୁଦ୍ଧଭାବାପନ୍ନ; ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ କେଉଁଟି ହେଲେ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ ଉଭୟେ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁର ବିକାଶ । ଗତକାଲି ଯାହା ଶୁଭଦାୟକ ମନେକରୁଥିଲି, ଆଜି ତାହା କରୁନାହିଁ । ଆମେ ଆମର ଅତୀତ ଜୀବନର ଯେତେବେଳେ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରୁ, ବିଭିନ୍ନ ସମୟର ଆଦର୍ଶଗୁଡ଼ିକୁ ଯେତେବେଳେ ଦେଖୁ, ସେତିକିବେଳେ ଏହାର ସତ୍ୟତା ଉପଲବ୍ଧି କରୁ । ସମୟ ଥିଲା, ଯେତେବେଳେ ଖୁବ୍ ବେଗବାନ୍ ଅଶ୍ୱ ଦୁଇଟି ପରିଚାଳନା କରିବା ମୋର ଆଦର୍ଶ ଥିଲା; ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଉ ସେ ସମୟ ନାହିଁ । ପିଲାଦିନେ ମନେକରୁଥିଲି, ଯଦି ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର ମିଠାଇ ମୁଁ ତିଆରି କରିପାରିବି,

ତାହାହେଲେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁଖୀ ହେବି । ଅନେକ ସମୟରେ ମନେ ହେଉଥିଲା, ସ୍ତ୍ରୀ–ପୁତ୍ରପରିବୃତ୍ତ ହୋଇ ଖୁବ୍ ବିଭବଶାଳୀ ହେଲେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁଖୀ ହୋଇପାରିବି । କିନ୍ତୁ ଏକଥା ବର୍ତ୍ତମାନ ବାଳୋଚିତ ବୁଦ୍ଧିହୀନତା ଜାଣି ହସ ଲାଗେ ।

ବେଦାନ୍ତ କହେ—ଯେଉଁସବୁ ଆଦର୍ଶ ଆମମାନଙ୍କର ଦୈହିକ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ପରିହାର କରିବାରେ ଭୟ ଦେଖାଏ, କାଳକ୍ରମେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖି ଆମେ ହସୁ । ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜ ଦେହ ରକ୍ଷା କରିବାରେ ବ୍ୟଗ୍ର । କେହି ଏ ଦେହ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ ନାହିଁ । ଆମେ ଭାବୁ ଯେ ଇଚ୍ଛାନୁଯାୟୀ ଏ ଦେହକୁ ରକ୍ଷା କରିପାରିଲେ ଆମେ ଖୁବ୍ ସୁଖୀ ହୋଇପାରିବା । କିନ୍ତୁ ସମୟ ଆସିବ, ଏକଥା ଭାବିଲେ ହସ ଲାଗିବ । ଅତଏବ ଯଦି ଆମର ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ କି ଅସତ୍ୟ ନୁହେଁ, ସେଥିରେ ସୁଖ ନାହିଁ କି ଦୁଃଖ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଉଭୟର ସଂମିଶ୍ରଣ ହୋଇ ବିଷମ ବିରୁଦ୍ଧଭାବାପନ୍ନ ହେଲା, ତାହାହେଲେ ବେଦାନ୍ତର ଆବଶ୍ୟକତା କେଉଁଠି? ବିଶେଷତଃ, ଶୁଭକାର୍ଯ୍ୟାଦି କରିବାରେ ବା ପ୍ରୟୋଜନ କଅଣ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ସ୍ୱତଃ ମନରେ ଆସେ, କାରଣ ସାଧାରଣତଃ ଲୋକେ ପଚାରିବେ ଯେ ଯଦି ଶୁଭକାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କଲେ ସେଥିରେ ଅମଙ୍ଗଳ ନିଶ୍ଚୟ ହେବ ଏବଂ ସୁଖର ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ଯତ୍ନବାନ୍ ହେଲେ ସର୍ବଦା ଦୁଃଖ ଉପସ୍ଥିତ ହେବ, ତାହାହେଲେ ଏସବୁ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା କେଉଁଠି? ଏହିସବୁ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରିବ ଯେ ପ୍ରଥମତଃ ଦୁଃଖର ମୋଚନ ପାଇଁ ତୁମକୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ । କାରଣ ନିଜେ ସୁଖୀ ହେବାକୁ ହେଲେ ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ବାଟ । ଶୀଘ୍ର ହେଉ ବା ବିଳମ୍ବରେ ହେଉ, ଆମେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ନିଜ ନିଜ ଜୀବନରେ ଏହି କଥାର ଯଥାର୍ଥତା ଉପଲବ୍ଧି କରିଥାଉ । ତୀକ୍ଷ୍ଣ–ବୁଦ୍ଧି ଲୋକେ ଟିକିଏ ଶୀଘ୍ର ଏକଥା ବୁଝନ୍ତି । ମୋଟାବୁଦ୍ଧିଆ ଲୋକେ ଟିକିଏ ଡେରିରେ ବୁଝନ୍ତି । ମୋଟାବୁଦ୍ଧିଆ ଲୋକେ ଅତି ଉତ୍କଟ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗ କଲେ ଯାଇ ଏହା ବୁଝନ୍ତି । ତୀକ୍ଷ୍ଣ ବୁଦ୍ଧି ଲୋକେ ଅଳ୍ପ ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଏହା ବୁଝିଯାଆନ୍ତି । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଆମମାନଙ୍କୁ ଆମର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କରିଯିବାକୁ ହେବ, କାରଣ ସୁଖଦୁଃଖମୟ ବିପରୀତ ଭାବପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନର ବାହାରକୁ ଯିବାର ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ପଥ । ଯେତେଦିନ ଯାଏ ଆମେ ଆମର ସ୍ୱପ୍ନ ରାଜ୍ୟର ବାସ୍ତବତାକୁ ଫେରି ନ ଆସିଛୁ, ଯେତେଦିନ ଯାଏ ମାଟିର ପିତୁଳା ଗଢ଼ିବା ଅଭ୍ୟାସ ଆମେ ପରିତ୍ୟାଗ ନ କରିଛୁ, ସେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ ଏହି ଉଭୟ ଶକ୍ତି ଜଗତକୁ ଜୀବନ୍ତ ରଖିଥିବ । ତେଣୁ ଆମମାନଙ୍କୁ ଏ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହି ଶିକ୍ଷା ପାଇବାକୁ ଦୀର୍ଘକାଳ ବିତିଯାଇପାରେ ।

'ଅନନ୍ତ ହିଁ ସାନ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି'—ଜର୍ମାନୀ ଦେଶରେ ଏହାକୁ ଭିତ୍ତି କରି ଦର୍ଶନ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା ହୋଇଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ମଧ୍ୟ ଏହିଭଳି ଚେଷ୍ଟା ହେଉଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି ସବୁ ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କ ମତ ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ଏହା ହିଁ

ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ଅନନ୍ତସ୍ୱରୂପ (Hegel's Absolute Mind) ଜଗତରେ ନିଜକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛନ୍ତି । ଏହା ସତ୍ୟ ହେଲେ ଯଥା ସମୟରେ ଅନନ୍ତ ନିଜକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବେ । ଏହା ଶୁଣିବାକୁ ଅତି ଶ୍ରୁତିମଧୁର ଏବଂ ଆମେ ଅନନ୍ତ, ବିକାଶ, ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଦାର୍ଶନିକ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରୁ । କିନ୍ତୁ ସାନ୍ତ କିପରି ଅନନ୍ତ ହୋଇପାରେ, ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ନ୍ୟାୟାନୁଗତ ମୂଳଭିତ୍ତି କଅଣ ତାହା ଦାର୍ଶନିକ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସ୍ୱଭାବତଃ ହିଁ ପଚାରିପାରନ୍ତି । ନିରପେକ୍ଷ ଏବଂ ଅନନ୍ତସତ୍ତା ସୋପାଧିକ ହୋଇ ଏହି ଜଗତରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏପରିସ୍ଥଳେ ସମସ୍ତେ ସୀମାବଦ୍ଧିତ ହୋଇ ରହିବେ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ମନ-ବୁଦ୍ଧି ମଧ୍ୟଦେଇ ଯାହାକିଛି ଆସିବ, ସେ ସବୁକୁ ସ୍ୱତଃ ସୀମାବଦ୍ଧ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ; ଅତଏବ ସସୀମର ଅସୀମତ୍ୱ-ପ୍ରାପ୍ତି ନିତାନ୍ତ ମିଥ୍ୟା । ଏହା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ବେଦାନ୍ତ କହିଛନ୍ତି, ନିରପେକ୍ଷ-ଅନନ୍ତସତ୍ତା ନିଜକୁ ସାନ୍ତରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛନ୍ତି—ଏହା ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ଏପରି ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଏହି ଉଦ୍‌ଯୋଗ ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି ବୁଝି ଏ ବାଟରୁ ପଶ୍ଚାଦ୍‌ପଦ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏହି ପଶ୍ଚାଦ୍‌ପଦ ହେବା ହିଁ ଯଥାର୍ଥ ଧର୍ମର ଆରମ୍ଭ । ବୈରାଗ୍ୟ ହେଉଛି ଧର୍ମର ସୂଚନା । ଆଧୁନିକ ଲୋକଙ୍କୁ ବୈରାଗ୍ୟ ବିଷୟରେ କିଛି କହିବା ହିଁ ବଡ଼ କଷ୍ଟ । ଆମେରିକାରେ ମୋତେ କହିଲେ, ମୁଁ ଯେପରି ପାଞ୍ଚ ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇଥିବା କୌଣସି ଏକ ଗ୍ରହରୁ ଆସି ବୈରାଗ୍ୟ ବିଷୟରେ ଉପଦେଶ ବାଢ଼ୁଛି । ଇଂଲଣ୍ଡର ଦାର୍ଶନିକ ପଣ୍ଡିତମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହଭଳି କିଛି କହିବେ । କିନ୍ତୁ ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ତ୍ୟାଗ ଏହି ଜୀବନରେ ହେଉଛି ଏକମାତ୍ର ସତ୍ୟ ବସ୍ତୁ । ପ୍ରାଣପଣେ ଚେଷ୍ଟାକରି ଦେଖ, ଯଦି ଉପାୟାନ୍ତର ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାର । ତାହା କେବେ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏପରି ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଜାଗରିତ ହେବେ—ଏହି ଦୀର୍ଘ ବିଷାଦମୟ ସ୍ୱପ୍ନଦର୍ଶନରୁ ଜାଗରିତ ହୋଇଉଠିବେ, ଖେଳ ଛାଡ଼ି ପିଲା ଯେପରି ନିଜ ମା ନିକଟକୁ ଫେରିଯିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହୁଏ । ବୁଝାଯାଏ—

ନ ଜାତୁ କାମଃ କାମାନାଂ ଉପଭୋଗେନ ଶାମ୍ୟତି ।
ହବିଷା କୃଷ୍ଣବର୍ତ୍ମେବ ଭୂୟ ଏବାଭିବର୍ଦ୍ଧତେ ॥ — *ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ, ୪।୧୦।୯*

'କାମନାର ଉପଭୋଗରେ ବାସନାର ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ, ଘୃତାହୁତିପ୍ରାପ୍ତ ଅଗ୍ନି ସଦୃଶ ଏହାର ବୃଦ୍ଧି ପ୍ରାପ୍ତି ହିଁ ସାର ହୁଏ ।' ଏହିଭଳି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଳାସ ହେଉ ବା ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତିର ପରିଚାଳନା ଜନିତ ଆନନ୍ଦ ହେଉ ବା ମାନବାତ୍ମା-ଉପଭୋଗ୍ୟ ସର୍ବପ୍ରକାର ସୁଖ ହେଉ, ସବୁ ମିଥ୍ୟା, ସବୁ ମାୟାଧୀନ । ସବୁ ଏହି ସଂସାର-ପାଶର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଆମେ ଏ ସବୁକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିପାରୁ ନାହିଁ । ଏହାରି ମଧ୍ୟଦେଇ ଅନନ୍ତ କାଳ ଆମେ ଧାବିତ ହୋଇପାରୁ, କିନ୍ତୁ ଏ ସବୁର ଶେଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହାରି ଭିତରେ ଯେତେବେଳେ ଟିକିଏ ସୁଖ ପାଇବା

ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା, ସେତିକିବେଳେ ଦୁଃଖରାଶି ଆମମାନଙ୍କ ପିଠିରେ ଚଢ଼ି ବସିବ । ଏହା କି ଭୟାନକ ଅବସ୍ଥା; ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ଏ ବିଷୟରେ ଭାବିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ମୁଁ ନିଃସନ୍ଦେହଭାବରେ ବୁଝିପାରେ ଯେ ଏହା ହିଁ ହେଉଛି ମାୟାବାଦ; ସବୁ ହିଁ ମାୟା—ଏହି ବାକ୍ୟଟି ଏହାର କେବଳ ଏକମାତ୍ର ସମୀଚୀନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା । ଏ ସଂସାରରେ କେତେ ଯେ ଦୁଃଖ ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିଛି ! ଯଦି ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ଜାତି ସମ୍ପର୍କରେ ଆପଣ ଆସନ୍ତି, ଆପଣ ବୁଝିପାରିବେ ଯେ ଗୋଟିଏ ଜାତି ନିଜ ଦୋଷର ପ୍ରତିକାର ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରୁଥିବାବେଳେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଜାତି ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରୁଛି । ଦୋଷ ଏକ ପ୍ରକାର ହେଲେ ବି ବିଭିନ୍ନ ଜାତି ତାହାକୁ ବିଭିନ୍ନ ଉପାୟରେ ପ୍ରତିରୋଧ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ କେହି କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରିନାହାନ୍ତି । ଯଦି ଏହାକୁ କ୍ରମେ ସ୍ୱଳ୍ପ କରି ଏକାଂଶରେ ନିବଦ୍ଧ କରାଯାଏ, ତାହାହେଲେ ଅପରାଂଶରେ ରାଶି ରାଶି ଅଶୁଭ ସଞ୍ଚିତ ହୋଇଯିବ । ଏହାର ଏହି ପ୍ରକାର ଗତି । ଜାତୀୟ ଜୀବନରେ ସତୀତ୍ୱ-ଧର୍ମକୁ କିୟଦ୍ ପରିମାଣରେ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯାଇ ବାଲ୍ୟବିବାହ ପ୍ରଚଳନ କରିବା ଫଳରେ ହିନ୍ଦୁମାନେ ସମଗ୍ର ଜାତିକୁ ଅଧୋଗାମୀ କରିପକାଇଛନ୍ତି; ମାତ୍ର ବାଲ୍ୟବିବାହ ହିନ୍ଦୁ ଜାତିକୁ ପବିତ୍ରତାରେ ଭୂଷିତ କରିପାରିଛି—ଏ କଥାକୁ ଆମେ ଅସ୍ୱୀକାର କରିପାରିବା ନାହିଁ । ତୁମେ ତାହା ହେଲେ କଅଣ ଇଚ୍ଛା କର ? ଯଦି ଜାତିକୁ ସତୀତ୍ୱ ଧର୍ମରେ ସମଧିକ ଭୂଷିତ କରିବାକୁ ଚାହଁ, ତାହେଲେ ଏହି ଭୟାନକ ବାଲ୍ୟବିବାହ ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପୁରୁଷମାନଙ୍କୁ ଶରୀର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଧୋଗାମୀ କରାଇବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଅନ୍ୟ ଦିଗରୁ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ତୁମେ କଅଣ ବିପଦଶୂନ୍ୟ ? କଦାପି ନୁହେଁ । କାରଣ ପବିତ୍ରତା ହେଉଛି ଜାତିର ଜୀବନୀ-ଶକ୍ତି । ଅପବିତ୍ରତା ମଧ୍ୟଦେଇ ଜାତିର ବିନାଶ ସମ୍ଭବ—ଏହା କଅଣ ଇତିହାସରେ ତୁମେ ଦେଖି ନାହଁ ? ଯେତେବେଳେ ଜାତୀୟ ଜୀବନରେ ଏହା ପ୍ରବେଶ କରେ, ଜାତିର ସମ୍ମୁଖରେ ଅଧଃପତନ ଦେଖାଦିଏ । ଏସବୁ ଦୁଃଖର ମୀମାଂସା କେଉଁଠି ? ଯଦି ପିତା ଓ ମାତା ନିଜ ନିଜ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କ ପାଇଁ ପାତ୍ର ବା ପାତ୍ରୀ ନିର୍ବାଚନ କରନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ଏହି ଦୋଷ ନିବାରିତ ହେବ । ଭାରତର କନ୍ୟାମାନେ ଭାବୁକ ନ ହୋଇ ଅଧିକ କାର୍ଯ୍ୟ-କୁଶଳା । ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନରେ କଳ୍ପନାପ୍ରିୟତା ଅଧିକ ସ୍ଥାନ ପାଏ ନାହିଁ । ଏସବୁ ସତ୍ତ୍ୱେ ଯଦି ଲୋକେ ନିଜ ନିଜର ସ୍ୱାମୀ ବା ସ୍ତ୍ରୀ ନିଜେ ନିଜେ ନିର୍ବାଚନ କରନ୍ତି, ତଦ୍ୱାରା କଦାପି ଅଧିକ ସୁଖ ମିଳେ ନାହିଁ । ଭାରତର ନାରୀମାନେ ବେଶ୍ ସୁଖୀ । ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ସ୍ୱାମୀ—ପରସ୍ପର ଭିତରେ ପ୍ରାୟ କଳହ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଯୁକ୍ତରାଷ୍ଟ୍ରରେ ଯେଉଁଠାରେ ସ୍ୱାଧୀନତାର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ, ସେଠାରେ ସୁଖୀ ପରିବାର ପ୍ରାୟ ନାହିଁ ବୋଲି କହିଲେ ଚଳେ । ସୁଖୀ ପରିବାର ଅତି ସାମାନ୍ୟ ପରିମାଣରେ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅସୁଖୀ ପରିବାର ଓ ଅସୁଖକର ବିବାହର ସଂଖ୍ୟା ଏତେ ଅଧିକ ଯେ ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନାତୀତ । ମୁଁ ଯେଉଁ ସଭାକୁ ଯାଇଛି, ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ଥିବା ଏକତୃତୀୟାଂଶ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ନିଜ

ନିଜ ସ୍ୱାମୀ ଓ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥିବାର ଦେଖିଛି । ଏହିପରି ସର୍ବତ୍ର । ଏହାଦ୍ୱାରା କଅଣ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି ? ଏତିକି ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି ଯେ ଏହିସବୁ ଆଦର୍ଶ ଦ୍ୱାରା ଅଧିକ ସୁଖ ମିଳେ ନାହିଁ । ସୁଖ ପାଇଁ ଆମେ ସମସ୍ତେ ଆପ୍ରାଣ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛୁ; କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ପାଖରେ କିଛି ସୁଖ ନ ମିଳୁଣୁ ଅପର ପାଖରେ ଦୁଃଖ ଆସି ପହଞ୍ଚିଯାଉଛି ।

ତାହାହେଲେ କଅଣ ଆମେ ଶୁଭ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ନାହିଁ ? ହଁ, ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇ ଆମମାନଙ୍କୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏହି ଶିକ୍ଷା ଆମମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଧତ କଳହପ୍ରିୟତା ଓ ଏକବାଗିଆ (Fanaticism) ମନୋବୃତ୍ତିକୁ ଦୂର କରିବ । ଇଂରେଜମାନେ ଉତ୍ତେଜିତ ହୋଇ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କୁ—'ହେ ପୈଶାଚିକ ହିନ୍ଦୁ ! ନାରୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି କି ଅସତ୍ ବ୍ୟବହାର କରୁଛ !' ବୋଲି ଆଉ ଅଭିଶପ୍ତ କରିବେ ନାହିଁ । ସେମାନେ ବିଭିନ୍ନ ଜାତିର ପ୍ରଥାଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ମାନ ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଶିକ୍ଷା କରିବେ । ଏକଦେଶଦର୍ଶିତା ଅଳ୍ପ ହେବ । ଅଧିକ କାର୍ଯ୍ୟ ହେବ । ଏକଦେଶଦର୍ଶୀ ଲୋକ ବେଶୀ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରେ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କର ତିନି-ଚତୁର୍ଥାଂଶ ଶକ୍ତିର ବୃଥା ଅପଚୟ ଘଟେ । ଧୀର, ପ୍ରଶାନ୍ତଚିତ୍ତ, ବାସ୍ତବଜ୍ଞାନ-ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ଅତଏବ ଏହି ଜ୍ଞାନଯୋଗୁଁ କାର୍ଯ୍ୟକାରିଣୀ ଶକ୍ତି ବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହେବ । ଘଟଣାଚକ୍ରକୁ ଏହିଭଳି ଜାଣିଲେ ତିତିକ୍ଷା ଅଧିକ ହେବ । ଦୁଃଖ ଓ ଅମଙ୍ଗଳର ଦୃଶ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କୁ ସମତା-ପଥରୁ ବିଚ୍ୟୁତ କରିପାରିବ ନାହିଁ କି ଛାୟା ପଛରେ ଅନୁସରଣ କରିବାକୁ ଛାଡ଼ିଦେବ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ସଂସାରର ଗତି ଏହିଭଳି ଜାଣି ଆମେମାନେ ସହିଷ୍ଣୁ ହେବା । ଉଦାହରଣସ୍ୱରୂପ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ସମସ୍ତ ମାନବଜାତି ଦୋଷଶୂନ୍ୟ ହେବ, ତାପରେ ପଶୁକୁଳ କ୍ରମେ ମାନବତ୍ୱପ୍ରାପ୍ତ ହେବେ ଏବଂ ସେହି ସମସ୍ତ ଅବସ୍ଥା ଭିତରଦେଇ ତାକୁ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଉଦ୍ଭିଦମାନଙ୍କ ଗତି ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ଏହିପରି ହେବ । ଏହା ହିଁ ସୁନିଶ୍ଚିତ ଯେ ଏହି ମହତୀ ନଦୀ ସମୁଦ୍ରାଭିମୁଖେ ପ୍ରବଳ ବେଗରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି, ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜଳବିନ୍ଦୁ ଅନନ୍ତସାଗର ବକ୍ଷରେ ମିଳିତ ହେବ । ଅତଏବ ଯେ କେହି ହେଉନା କାହିଁକି ସେ ତାର ଜୀବନ ସହିତ ସମସ୍ତ ଦୁଃଖ, କ୍ଲେଶ, ଆନନ୍ଦ, ନିରାନନ୍ଦ, ହସ ଓ କାନ୍ଦକୁ ନେଇ ସେହି ଅନନ୍ତ ସମୁଦ୍ରାଭିମୁଖେ ପ୍ରବଳ ବେଗରେ ଧାବିତ ହେଉଛି । ତୁମେ, ମୁଁ, ଏ ଜୀବଜଗତ୍, ଉଦ୍ଭିଦଜଗତ୍ ଓ ସାମାନ୍ୟ ଜୀବାଣୁକଣା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେ ଯେଉଁଠି ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛି, ସମସ୍ତେ ସେହି ଅନନ୍ତ ଜୀବନ-ସମୁଦ୍ରରେ ମୁକ୍ତି ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିବେ, ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ଓ କେବଳ ସମୟସାପେକ୍ଷ ।

ମୁଁ ପୁନରାୟ କହୁଛି ଯେ ବେଦାନ୍ତ ସୁଖାଶାବାଦୀ ବା ନିରାଶାବାଦୀ ନୁହେଁ । ଏହି ସଂସାର କେବଳ ମଙ୍ଗଳମୟ ବା କେବଳ ଅମଙ୍ଗଳମୟ—ଏହା ଏଭଳି ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରେ ନାହିଁ । ଏହା କହେ—ମଙ୍ଗଳ ଓ ଅମଙ୍ଗଳର ମୂଲ୍ୟ ଆମ ନିକଟରେ ସମାନ । ଏ ଦୁହେଁ ଏହି ଭାବରେ ପରସ୍ପର ସଂଲଗ୍ନ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ସଂସାରକୁ ଏହିଭଳି ଜାଣି ତୁମେ ସହିଷ୍ଣୁତାର ସହିତ କାର୍ଯ୍ୟ କର । କାହିଁକି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବ ? ଯଦି ଘଟଣାଚକ୍ର ଏହିଭଳି,

ଆମେ ତାହା ହେଲେ କଅଣ କରିବା ? ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀ ହେବୁ ନାହିଁ କାହିଁକି ? ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଜାଣନ୍ତି ଯେ ଏ ରହସ୍ୟର ମୀମାଂସା ନାହିଁ; ବେଦାନ୍ତ ଭାଷାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଏହି ମାୟାପାଶରୁ ଅବ୍ୟାହତି ନାହିଁ । ଅତଏବ ସର୍ବଦା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହି ସବୁକଥା ଉପଭୋଗ କର । ଏ ସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ଅତି ଅସଙ୍ଗତ ମହାଭ୍ରମ ରହିଛି । ତୁମେ ଯେଉଁ ଜୀବନଦ୍ୱାରା ପରିବୃତ ହୋଇ ରହିଛ, ତୁମର ସେହି ଜୀବନବିଷୟକ ଜ୍ଞାନର ସ୍ୱରୂପ କଅଣ ? ତୁମେ କଅଣ ଜୀବନକୁ ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟବଦ୍ଧ ଜୀବନ ବୋଲି ବୁଝ ? ଇନ୍ଦ୍ରିୟାତ୍ମକ ଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆମେ ପଶୁଠାରୁ ସାମାନ୍ୟ ଭିନ୍ନ । ମୋର ବିଶ୍ୱାସ ଯେ ଏଠାରେ ଯେତେ ଲୋକ ଉପସ୍ଥିତ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାରି ଜୀବନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆବଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅପେକ୍ଷା ଆଉ କିଛି ଅଧିକ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଆମମାନଙ୍କର ସୁଖଦୁଃଖର ଅନୁଭବ, ଉଚ୍ଚାକାଂକ୍ଷା ଓ ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନର ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗସ୍ୱରୂପ; ତାହାହେଲେ ସେହି ମହା-ଆଦର୍ଶ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣତାର ଅଭିମୁଖୀ କଠୋର ଚେଷ୍ଟା କଅଣ ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନର ଉପାଦାନ ନୁହେଁ ? ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀମାନଙ୍କ (Spencer's Agnosticism) ମତାନୁଯାୟୀ ଜୀବନ ଯେପରି ଅଛି ତାହାକୁ ସେହିପରି ଉପଭୋଗ କରିବା ଆମମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଆଦର୍ଶ ଅନ୍ୱେଷଣ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣତାଭିମୁଖୀ ପ୍ରବଳ ଚେଷ୍ଟାକୁ ହିଁ ଜୀବନ ବୋଲି ବୁଝାଯାଏ । ଏହି ଆଦର୍ଶକୁ ଆମମାନଙ୍କୁ ପାଇବାକୁ ହେବ । ଅତଏବ ଆମେମାନେ ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀ ହୋଇପାରିବା ନାହିଁ କି ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସଂସାରକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବା ନାହିଁ । ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀ ଜୀବନର ଆଦର୍ଶ ଭାଗ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅବଶିଷ୍ଟ ଅଂଶକୁ ଜୀବନର ସର୍ବସ୍ୱ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରେ । ଏହି ଆଦର୍ଶକୁ ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି ଜାଣି ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀ ଏହାର ଅନ୍ୱେଷଣକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥାଆନ୍ତି । ଏହା ସ୍ୱଭାବ, ଏହା ଜଗତ୍—ଏହାକୁ ହିଁ ମାୟା କୁହାଯାଏ ।

ବେଦାନ୍ତ ମତାନୁଯାୟୀ ଏହା ହିଁ ପ୍ରକୃତି । ଯେ କୌଣସି ଧର୍ମ ଯେ କୌଣସି ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହେଉନା କାହିଁକି, ତାହା ଦେବୋପାସନା ହେଉ, ପ୍ରତିକୋପାସନା ହେଉ ବା ଦାର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତାପ୍ରସୂତ ବା ଦେବଚରିତ, ପିଶାଚଚରିତ, ପ୍ରେତଚରିତ, ସାଧୁଚରିତ, ଋଷିଚରିତ, ମହାତ୍ମାଚରିତ ବା ଅବତାରଚରିତ ସାହାଯ୍ୟରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ, ଅପରିଣତ ବା ଉନ୍ନତ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି ସବୁ ଧର୍ମମତର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏକ । ସବୁ ଧର୍ମ ଏହି ମାୟାକୁ, ଏହି ବନ୍ଧନକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବା ପାଇଁ ଅଳ୍ପ ବହୁତ ଚେଷ୍ଟା କରିଆସିଛି । ଗୋଟିଏ କଥାରେ କହିବାକୁଗଲେ ସ୍ୱାଧୀନତା ବାଟରେ ଅଗ୍ରସର ହେବା ପାଇଁ ସମସ୍ତେ କଠୋର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଜ୍ଞାନପୂର୍ବକ ହେଉ ବା ଅଜ୍ଞାନପୂର୍ବକ ହେଉ, ମନୁଷ୍ୟ ଜାଣିଛି ଯେ ସେ ବନ୍ଦୀ । ସେ ଯାହା ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ ସେ ତାହା ନୁହେଁ । ଯେଉଁ ସମୟରେ, ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସେ ଚାରିଆଡ଼କୁ ଦୃଷ୍ଟି ପକାଇଛନ୍ତି, ସେତିକିବେଳେ ସେ ଏହା ଶିକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି । ସେତିକିବେଳେ ହିଁ ସେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ଯେ ସେ ବନ୍ଦୀ । ସେ ଆହୁରି ବୁଝିପାରିଛନ୍ତି

ଯେ ଏହିଭଳି ସୀମା-ଶୃଙ୍ଖଳିତ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କର ଅନ୍ତର ଭିତରେ ଏପରି କିଏ ଜଣେ ରହିଛନ୍ତି, ଯେ କି ଦେହର ଅଗମ୍ୟ ସ୍ଥାନକୁ ଉଡ଼ିଯିବାକୁ ଚାହୁଛନ୍ତି । ଦୁର୍ଦ୍ଦାନ୍ତ, ନୃଶଂସ, ଆତ୍ମୀୟ ଗୃହ ନିକଟରେ ଗୁପ୍ତ ଭାବରେ ଅବସ୍ଥିତ, ହତ୍ୟାପ୍ରିୟ, ଅତିମାତ୍ରରେ ମଦ୍ୟପ୍ରିୟ, ମୃତ ପିତୃ ବା ଅନ୍ୟ ଭୂତଯୋନିରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାବାନ୍, ଅତି ନିମ୍ନତମ ଧର୍ମମତ ମଧ୍ୟରେ ଆମେମାନେ ସେହି ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର ମୁକ୍ତିର ଭାବ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ଯେଉଁମାନେ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଉପାସନାପ୍ରିୟ, ସେମାନେ ସେହିସବୁ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ନିଜଠାରୁ ଅଧିକ ସ୍ୱାଧୀନତା ଦେଖିପାରନ୍ତି । ଦ୍ୱାର ରୁଦ୍ଧ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦେବତାମାନେ ଘରର ପ୍ରାଚୀର ମଧ୍ୟଦେଇ ଆସିପାରନ୍ତି; ପ୍ରାଚୀର ସେମାନଙ୍କୁ ବାଧା ଦେଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହି ସ୍ୱାଧୀନତା ଭାବ କ୍ରମେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ଅବଶେଷରେ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱର ଆଦର୍ଶରେ ଉପନୀତ ହୁଏ । ଈଶ୍ୱର ମାୟାତୀତ—ଏହା ହିଁ ଆଦର୍ଶର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ୱରୂପ ।

ଆମେ ଯେପରି ସମ୍ମୁଖରେ କୌଣସି ଏକ ସ୍ୱର ଉତ୍‌ଥିତ ହେବାର ଶୁଣିପାରୁଛୁ, ଆମେମାନେ ଅନୁଭବ କରୁଛୁ ଯେପରି ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଗଣ ଅରଣ୍ୟମଧ୍ୟସ୍ଥ ଆଶ୍ରମରେ ରହି ଏହିସବୁ ପ୍ରଶ୍ନର ବିଚାର କରୁଛନ୍ତି । ବୃଦ୍ଧ ଓ ପବିତ୍ରତମ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଋଷିବୃନ୍ଦ ଏହାର ମୀମାଂସା କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ହୋଇଛନ୍ତି—କିନ୍ତୁ ଜଣେ ବାଳକ ସେହି ସଭା ମଧ୍ୟରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ କହୁଛନ୍ତି—'ହେ ଦିବ୍ୟଧାମବାସୀ ଅମୃତର ପୁତ୍ରଗଣ ! ଶ୍ରବଣ କର ! ମୁଁ ପଥ ପାଇଛି, ଯେ ଅନ୍ଧକାରର ଅତୀତ, ତାହାଙ୍କୁ ଜାଣିଲେ ଅନ୍ଧକାର ବାହାରକୁ ଯିବାର ପଥ ମିଳିଯିବ ।'—

ଶୃଣ୍ୱନ୍ତୁ ବିଶ୍ୱେ ଅମୃତସ୍ୟ ପୁତ୍ରାଃ ।
ଆ ୟେ ଧାମାନି ଦିବ୍ୟାନି ତସ୍ଥୁଃ ॥
ବେଦାହମେତଂ ପୁରୁଷଂ ମହାନ୍ତମ୍
ଆଦିତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଂ ତମସଃ ପରସ୍ତାତ୍ ।
ତମେବ ବିଦିତ୍ୱାଽତିମୃତ୍ୟୁମେତି
ନାନ୍ୟଃ ପନ୍ଥା ବିଦ୍ୟତେଽୟନାୟ ॥-*ଶ୍ୱେ:ଉ ୨/୫, ୩/୮*

ସେହି ଉପନିଷଦରୁ ଆମେମାନେ ଏହି ଶିକ୍ଷା ପାଇଛୁ ଯେ ଆମମାନଙ୍କ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ମାୟା ରହିଛି ଏବଂ ତାହା ଅତି ଭୟଙ୍କର । ତଥାପି ମାୟା ଭିତରେ ରହି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ । ଯେ କହେ, 'ମୁଁ ଏହି ନଦୀ ତଟରେ ବସି ରହିଛି, ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ଜଳ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ସମୁଦ୍ରରେ ଯାଇ ମିଶିଯିବ, ସେତେବେଳେ ମୁଁ ନଦୀ ପାର ହେବି'—ତାହାର ଏହି ବାକ୍ୟ ଯେପରି ଅସମ୍ଭବ, 'ଯେ କହେ ପୃଥିବୀ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମଙ୍ଗଳମୟ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବି ଓ ଜୀବନ ଉପଭୋଗ କରିବି', ତାହାର କଥା ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ମିଥ୍ୟା । ମାୟାର ଅନୁକୂଳରେ କୌଣସି ପଥ ନାହିଁ । ମାୟାର ବିପରୀତ ଗତି ହେଉଛି ପଥ—ଏ କଥାକୁ ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରକୃତିର ସାହାଯ୍ୟକାରୀ ହୋଇ ଆମେମାନେ

ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିନାହୁଁ, ତାହାର ପ୍ରତିବାଦୀ ହୋଇ ଆମେମାନେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛୁ । ଆମେ ନିଜେ ନିଜ ବନ୍ଧନର କର୍ତ୍ତା ହୋଇ ନିଜକୁ ବନ୍ଦୀ କରିଛୁ । ଏହି ଗୃହ କେଉଁଠାରୁ ଆସିଲା ? ଏହା ପ୍ରକୃତିପ୍ରଦତ୍ତ ନୁହେଁ । ପ୍ରକୃତି କହୁଅଛି—'ଯାଅ, ଅରଣ୍ୟରେ ଯାଇ ବାସ କର ।' ମନୁଷ୍ୟ କହୁଛି—'ମୁଁ ଗୃହ ନିର୍ମାଣ କରି ରହିବି ଓ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରିବି ।' ସେ ତାହା ହିଁ କରୁଛି । ପ୍ରକୃତିର ନିୟମ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ହେଉଛି ମନୁଷ୍ୟ ଜାତିର ଇତିହାସ । ଆଉ ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ମନୁଷ୍ୟ ହିଁ ଅବଶେଷରେ ବିଜୟୀ ହୁଏ । ଅନ୍ତର୍ଜଗତ ଭିତରକୁ ଆସି ଦେଖ, ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ସେହିଭଳି ଯୁଦ୍ଧଚାଲିଛି । ଏହି ଯୁଦ୍ଧ ପାଶବିକ ମନୁଷ୍ୟ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଯୁଦ୍ଧ, ଆଲୋକ ଏବଂ ଅନ୍ଧକାର ମଧ୍ୟରେ ଯୁଦ୍ଧ, ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ବିଜୟୀ ହୁଏ । ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟଦେଇ ମନୁଷ୍ୟ ନିଜର ମୁକ୍ତିର ପଥ ପରିଷ୍କାର କରିନିଏ ।

ବେଦାନ୍ତବିଦ୍ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏହି ମାୟାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଏପରି କିଛି ଜାଣିପାରିଛନ୍ତି, ଯାହା ମାୟାଧୀନ ନୁହେଁ । ଯଦି ଆମେମାନେ ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇପାରୁ, ତାହାହେଲେ ଆମେମାନେ ମଧ୍ୟ ମାୟାରଚତୁଃସୀମାର ବହିର୍ଦ୍ଦେଶକୁ ଯାଇପାରିବୁ । ଈଶ୍ୱରବାଦୀ ସମସ୍ତ ଧର୍ମର ଏହା ସାଧାରଣ ସମ୍ପତ୍ତି; କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ ମତାନୁଯାୟୀ ଏହା ଧର୍ମର ଆରମ୍ଭ ମାତ୍ର, ପର୍ଯ୍ୟବସାନ ନୁହେଁ । ଯେ ବିଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟି ଓ ପାଳନକର୍ତ୍ତା, ଯେ ମାୟାଧୀଶ, ଯାହାଙ୍କୁ ମାୟା ବା ପ୍ରକୃତିର କର୍ତ୍ତା ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାହୋଇଛି, ସେହି ସଗୁଣ-ଈଶ୍ୱର-ବିଜ୍ଞାନ ଏହି ବେଦାନ୍ତ ମତର ଶେଷ ନୁହେଁ । ଏହି ଜ୍ଞାନ କ୍ରମଶଃ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଛି; ଅବଶେଷରେ ବୈଦାନ୍ତିକ ଦେଖିପାରିଛନ୍ତି ଯେ, ଯାହାଙ୍କୁ ବହିଃସ୍ଥିତ ବୋଲି ବୋଧ କରାଯାଉଥିଲା, ସେ ନିଜେ ହିଁ ସେହି, ସେ ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ଅନ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ଥିଲେ । ଯେ ନିଜକୁ ବଦ୍ଧଭାବାପନ୍ନ ବୋଲି ମନେକରୁଥିଲେ, ସେ ନିଜେ ହିଁ ସେହି ମୁକ୍ତସ୍ୱରୂପ ।

ମନୁଷ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ (୧)

[ଲଣ୍ଡନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା]

ଏହି ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ଜଗତ୍ ପ୍ରତି ମନୁଷ୍ୟ ଏତେଦୂର ଆସକ୍ତ ଯେ ସହଜରେ ଏହାକୁ ଛାଡ଼ିବାକୁ ସେ ଚାହେଁ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ସେ ଏହି ବାହ୍ୟ ଜଗତକୁ ଯେତେଦୂର ସତ୍ୟ ଓ ସାର ବୋଲି ମନେକରୁନା କାହିଁକି, ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିର ଜୀବନରେ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଆସେ, ଯେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କୁ ଅନିଚ୍ଛାସତ୍ତ୍ୱେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାକୁ ହୁଏ—'ଜଗତଟା କଅଣ ସତ୍ୟ?' ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ତାହାର ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କ ସାକ୍ଷ୍ୟକୁ ଅବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଲାଗି ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ମାତ୍ର ସମୟ ପାଏ ନାହିଁ, ଯାହାର ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୁହୂର୍ତ୍ତ କୌଣସି ନା କୌଣସି ବିଷୟବାସନା ଭୋଗରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥାଏ, ତାହା ନିକଟରେ ମଧ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁ ଦିନେ ନା ଦିନେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ ଏବଂ ସେହି ସମୟରେ ସେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ପ୍ରଶ୍ନ କରେ—'ଜଗତଟା କଅଣ ସତ୍ୟ?' ଏହି ପ୍ରଶ୍ନରେ ହିଁ ହେଉଛି ଧର୍ମର ଆରମ୍ଭ ଏବଂ ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ହିଁ ହୁଏ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତି । ଏପରିକି ସୁଦୂର ଅତୀତରେ ଯେଉଁଠି ଧାରାବାହିକ ଇତିହାସର ଅନଧିକାର, ସେହି ରହସ୍ୟମୟ ପୌରାଣିକ ଯୁଗରେ ବି ସେହି ସଭ୍ୟତାର ଅସ୍ଫୁଟ ଉଷାକାଳରେ ମଧ୍ୟ ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ; ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଟି ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହୋଇଛି—'ଜଗତ କଅଣ ସତ୍ୟ?'

କବିତ୍ୱମୟ କଠୋପନିଷଦ୍‌ର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଆମେମାନେ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, 'ମନୁଷ୍ୟ ମରିଗଲେ କେହି କେହି କହନ୍ତି ତାର ଆଉ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହେ ନାହିଁ, ପୁଣି କେହି କେହି କହନ୍ତି—ନା, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହିଥାଏ । ଏହି ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ କେଉଁଟି ସତ୍ୟ?'

—'ୟେୟମ୍ ପ୍ରେତେ ବିଚିକିତ୍ସା ମନୁଷ୍ୟେ,
ଅସ୍ତୀତ୍ୟେକେ ନାୟମସ୍ତୀତି ଚୈକେ । — *କଠ ଉପ., ୧।୧।୨୦*

ଜଗତରେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ପ୍ରକାର ଉତ୍ତର ବିଦ୍ୟମାନ । ଜଗତରେ ଯେତେ ପ୍ରକାର ଦର୍ଶନ ବା ଧର୍ମ ରହିଅଛି, ବାସ୍ତବିକ ସେସମସ୍ତ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ଉତ୍ତରରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଅନେକେ ପୁଣି ଏହି ପ୍ରଶ୍ନକୁ—ପ୍ରାଣର ଏହି ଗଭୀର ଆକାଂକ୍ଷାକୁ, ଏହି ଜଗଦାତୀତ ପରମାର୍ଥ ସତ୍ତାର ଅନ୍ୱେଷଣକୁ ବୃଥା ବୋଲି କହି ଉଡ଼ାଇ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୃତ୍ୟୁ ବୋଲି ଜଗତରେ କିଛି ରହିଥିବ, ସେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ସକଳ ପ୍ରଶ୍ନକୁ ଉଡ଼ାଇ ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା ବିଫଳ ହେବ । ଆମେମାନେ ମୁହଁରେ ଖୁବ୍ ସହଜରେ କହିପାରୁ —ଆମେ ଜଗତର ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ସତ୍ତାର ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବୁ ନାହିଁ, ଆମମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ଆଶା, ସମସ୍ତ ଆକାଂକ୍ଷାକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ଭିତରେ ହିଁ ଆବଦ୍ଧ

ରଖିବୁ; ଏବଂ ଆମେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାତୀତ ବସ୍ତୁର ଚିନ୍ତା କରିବୁ ନାହିଁ ବୋଲି ଖୁବ୍ ଚେଷ୍ଟା କରିପାରୁ ଏବଂ ବହିର୍ଜଗତର ସକଳ ବସ୍ତୁ ହିଁ ଆମମାନଙ୍କୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖିପାରେ; ସମଗ୍ର ଜଗତ୍ ମିଳି ବର୍ତ୍ତମାନର କ୍ଷୁଦ୍ର ସୀମାର ବାହାରକୁ ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରସାରଣ କରିବାକୁ ନିବାରଣ କରିପାରେ; କିନ୍ତୁ ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଗତରେ ମୃତ୍ୟୁ ରହିଥିବ, ସେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ପୁନଃ ପୁନଃ ଆସିବ । 'ଆମେ ଏହି ଯେଉଁସବୁ ବସ୍ତୁକୁ ସତ୍ୟର ସତ୍ୟ ସାରର ସାର ବୋଲି ମନେକରି ସେଥିପ୍ରତି ଯେପରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆସକ୍ତ ହୋଇ ରହିଅଛୁ, ମୃତ୍ୟୁ କଅଣ ଏ ସବୁର ଚରମ ପରିଣାମ ?' ଗୋଟିଏ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ତ ଜଗତଟା ଧ୍ୱଂସ ପାଇ କେଉଁଆଡ଼େ ଚାଲିଯାଏ । ଅତ୍ୟୁଚ୍ଚ ଗଗନସ୍ପର୍ଶୀ ପର୍ବତ— ନିମ୍ନରେ ଗଭୀର ଗହ୍ୱର, ଯେପରିକି ମୁଖ ବ୍ୟାଦାନ କରି ଜୀବକୁ ଗ୍ରାସ କରିବାକୁ ଆସୁଛି । ଯେତେ କଠୋର-ହୃଦୟ ହେଉନା କାହିଁକି, ଏହି ପର୍ବତର ପାର୍ଶ୍ୱଦେଶରେ ସେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ରହିଲେ ଦେହ ତାର ନିଶ୍ଚୟ ଶୀତେଇ ଉଠିବ । ସେ ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବ— 'ଏସବୁ କଅଣ ସତ୍ୟ ?' କୌଣସି ତେଜସ୍ୱୀ ହୃଦୟବାନ ବ୍ୟକ୍ତି ମହାନ୍ ଆଗ୍ରହ ସହକାରେ ସାରା ଜୀବନ ଧରି ହୃଦୟରେ ଯେଉଁ ଆଶା ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ପୋଷଣ କଲେ, ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ତାହା ସବୁ କେଉଁଆଡ଼େ ବିଲୀନ ହୋଇଗଲା । ତାହାହେଲେ ଏହିସବୁ ଆଶା ଆକାଙ୍‌କ୍ଷାକୁ କଅଣ ସତ୍ୟ ବୋଲି କହିବା ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ହେବ । ପ୍ରାଣର ଏହି ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା, ହୃଦୟର ଏହି ଗଭୀର ପ୍ରଶ୍ନର ଶକ୍ତି କାଳକ୍ରମେ ହ୍ରାସ ପାଇବ ନାହିଁ । ବରଂ କାଳସ୍ରୋତ ଯେତେ ପ୍ରବାହିତ ହେବ ସେତେ ଏହାର ଶକ୍ତି ବୃଦ୍ଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ, ହୃଦୟ ଉପରେ ଏହା ସେତିକି ଅଧିକ ଗଭୀର ଭାବରେ ଆଘାତ କରିବ ।

ସୁଖୀ ହେବାକୁ ମନୁଷ୍ୟର ଇଚ୍ଛା । ଦ୍ୱିତୀୟ କଥା ହେଉଛି ନିଜକୁ ସୁଖୀ କରିବା ନିମିତ୍ତ ମନୁଷ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ହିଁ ଧାବମାନ ହୁଏ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କ ପଛେ ପଛେ ଦୌଡ଼ିଥାଏ । ଉନ୍ମତ୍ତ ପରି ବାହ୍ୟ ଜଗତରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଯାଏ । ଯେଉଁ ଯୁବକ ଜୀବନ ସଂଗ୍ରାମରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ ଯଦି ପଚାର, ସେ କହିବେ —'ଏହି ଜଗତ ସତ୍ୟ— ତାହାର ସମସ୍ତ ହିଁ ସତ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।' ହୁଏତ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଯେତେବେଳେ ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବେ ଏବଂ ଭାଗ୍ୟଲକ୍ଷ୍ମୀ ତାଙ୍କୁ ବାରମ୍ବାର ବଞ୍ଚନା କରୁଥିବେ, ସେତେବେଳେ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ହୁଏତ ପଚରାଗଲେ ସେ କହିବେ—'ସବୁ ହିଁ ଅଦୃଷ୍ଟ ।' ସେ ଏତେଦିନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ ବାସନାର ପୂରଣ ହୋଇ ନାହିଁ । ସେ ଯେଉଁଠାକୁ ଯାଆନ୍ତି ସେଠାରେ ହିଁ ଯେପରିକି ଏକ ବଜ୍ର ପରି ଦୃଢ଼ ପ୍ରାଚୀର ଦେଖିବାକୁ ପାଆନ୍ତି । ତାହାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ ତାଙ୍କର ସାଧ ନାହିଁ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଚାଞ୍ଚଲ୍ୟମାତ୍ରର ହିଁ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହୁଏ । ସୁଖଦୁଃଖ ଉଭୟେ ହିଁ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ । ବିଳାସ, ବିଭବ, ଶକ୍ତି, ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଏପରିକି ଜୀବନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ।

ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଦୁଇଟି ଉତ୍ତର ଅଛି । ପ୍ରଥମଟି ହେଉଛି—ଶୂନ୍ୟବାଦୀମାନଙ୍କ ମତ ଅନୁଯାୟୀ ବିଶ୍ୱାସ କର ଯେ ସମସ୍ତ ଶୂନ୍ୟ । ଆମେମାନେ କିଛିମାତ୍ର ଜାଣିପାରୁ ନାହିଁ । ଭୂତ, ଭବିଷ୍ୟତ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ କିଛି ଜାଣିପାରୁ ନାହିଁ । କାରଣ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଭୂତ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି କେବଳ ବର୍ତ୍ତମାନର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରି ସେଥିରେ ଦୃଷ୍ଟି ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖିବାକୁ ଚାହେଁ, ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ବାତୁଳ । ତାହାହେଲେ ସେ ପିତାମାତାଙ୍କୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ସନ୍ତାନର ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରିପାରେ । କିନ୍ତୁ ଭୂତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କଲେ ବର୍ତ୍ତମାନକୁ ମଧ୍ୟ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ଏହା ଏକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ—ଏହା ଶୂନ୍ୟବାଦୀମାନଙ୍କ ମତ; କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଏପରି ଜଣେ ସୁଦ୍ଧା ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲି ନାହିଁ, ଯେ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ପାଇଁ ବି ଶୂନ୍ୟବାଦୀ ହୋଇପାରେ—ମୁହଁରେ କହିବା ଅବଶ୍ୟ ଖୁବ୍ ସହଜ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଉତ୍ତର ହେଉଛି—ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ପ୍ରକୃତ ଉତ୍ତର ଅନ୍ୱେଷଣ କର । ସତ୍ୟର ଅନ୍ୱେଷଣ କର, ଏହି ନିତ୍ୟ ପରିଣାମଶୀଳ ନଶ୍ୱର ଜଗତ୍ ଭିତରେ କଅଣ କଅଣ ସତ୍ୟ ରହିଅଛି, ତାହାର ଅନ୍ୱେଷଣ କର । ଏହି ଦେହ, ଯାହା କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଭୌତିକ ଅଣୁର ସମଷ୍ଟି ମାତ୍ର, ଏହା ମଧ୍ୟରେ କି କିଛି ସତ୍ୟ ନିହିତ ଅଛି ? ମାନବଜୀବନର ଇତିହାସରେ ସର୍ବଦା ହିଁ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ଅନ୍ୱେଷିତ ହୋଇଛି । ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଯେ, ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ମନରେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱର ଅସ୍ଫୁଟ ଆଲୋକ ପ୍ରତିଭାତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଅଛି । ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଯେ ସେହି ସମୟରୁ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟ ସ୍ଥୂଳ ଦେହର ଅତୀତ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦେହ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିଅଛି—ସେହି ଦେହଟି ଅନେକାଂଶରେ ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଦେହ ସଦୃଶ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥୂଳଦେହ ନୁହେଁ । ଏହା ସ୍ଥୂଳ ଦେହଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଶରୀରର ଧ୍ୱଂସ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଧ୍ୱଂସ ପାଇବ ନାହିଁ । ଋଗ୍‌ବେଦର ସୂକ୍ତରେ ମୃତ-ଶରୀର-ଦହନକାରୀ ଅଗ୍ନିଦେବଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲିଖିତ ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ ଶ୍ଳୋକଟି ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ—'ହେ ଅଗ୍ନି, ତୁମେ ଏହାକୁ ସ୍ୱହସ୍ତରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ନେଇଯାଅ—ଏହାକୁ ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦର ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଦେହସମ୍ପନ୍ନ କର । ଯେଉଁଠାରେ ପିତୃଗଣ ବାସ କରନ୍ତି, ଯେଉଁଠି ଦୁଃଖ ନାହିଁ, ଯେଉଁଠି ମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁ, ସେହି ଧାମକୁ ଏହାକୁ ନେଇଯାଅ ।' ତୁମେ ଦେଖିବ, ସବୁ ଧର୍ମରେ ଏହି ଗୋଟିଏ ଭାବ ବିଦ୍ୟମାନ । ତା ଛଡ଼ା ଆମେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ତତ୍ତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ପାଇଥାଉ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା ସବୁ ଧର୍ମ ହିଁ ସମସ୍ୱରରେ ଘୋଷଣା କରୁଛନ୍ତି —ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରଥମେ ପବିତ୍ର ଓ ନିଷ୍ପାପ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ଅବନତ ହୋଇ ପଡ଼ିଅଛି । ଏହି ଭାବକୁ ସେମାନେ ରୂପକ ଭାଷାରେ ହେଉ ବା ଦର୍ଶନର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମାଧ୍ୟମରେ ହେଉ ଅଥବା କବିତାର ସୁନ୍ଦର ଭାଷାରେ ହେଉ, ଯେ କୌଣସି ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତୁନା କାହିଁକି, ସମସ୍ତେ

କିନ୍ତୁ ଏହି ଗୋଟିଏ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଘୋଷଣା କରନ୍ତି । ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ସକଳ ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଏକ ତତ୍ତ୍ୱ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ମନୁଷ୍ୟ ପୂର୍ବେ ଯାହା ଥିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ତାହା ତୁଳନାରେ ଅବନତଭାବାପନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଇହୁଦୀମାନଙ୍କର ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ବାଇବେଲର ପୁରାତନ ଭାଗରେ ଆଦମ୍‌ଙ୍କ ପତନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଗଳ୍ପଟି ଅଛି ତାହାର ଏହା ହିଁ ହେଉଛି ସାର ମର୍ମ । ହିନ୍ଦୁଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହା ପୁନଃ ପୁନଃ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ସେମାନେ ସତ୍ୟଯୁଗର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ସେ ଯୁଗରେ ମୃତ୍ୟୁ ମନୁଷ୍ୟର ଇଚ୍ଛାଧୀନ ଥିଲା, ମନୁଷ୍ୟ ସେତେବେଳେ ଯେତେଦିନ ଇଚ୍ଛା ସେତେ ଦିନ ନିଜର ଶରୀର ରକ୍ଷା କରିପାରୁଥିଲା, ସେତେବେଳେ ଲୋକଙ୍କ ମନ ଶୁଦ୍ଧ ଓ ଦୃଢ଼ ଥିଲା । ସେଥିରେ ବି ଏହି ସାର୍ବଭୌମ ସତ୍ୟର ଇଙ୍ଗିତ ଦେଖାଯାଏ । ସେହି ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ପୁଣି କୁହାଯାଇଛି, ସେହି ଯୁଗରେ ମୃତ୍ୟୁ ନ ଥିଲା କି କୌଣସି ଅଶୁଭ କି ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟ ନ ଥିଲା ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନର ଏହି ଯୁଗ ସେହି ଉନ୍ନତ ଯୁଗର ଅବନତିପ୍ରାପ୍ତ ଅବସ୍ଥା ମାତ୍ର । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ସହିତ ଆମେ ସବୁଶାସ୍ତ୍ରରେ ଜଳପ୍ଳାବନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ଏହି ଜଳପ୍ଳାବନ ଗଳ୍ପରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି ଯେ, ସକଳ ଧର୍ମ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ଅବନତ ଅବସ୍ଥା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଜଗତ୍ କ୍ରମଶଃ ମନ୍ଦରୁ ମନ୍ଦତର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଅବଶେଷରେ ଜଳପ୍ଳାବନ ଘଟି ଅଧିକାଂଶ ଲୋକ ଜଳମଗ୍ନ ହେଲେ । ତାପରେ ପୁଣି ଉନ୍ନତିର ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଜଗତ୍ ପୁଣି ସେହି ପୂର୍ବ ପବିତ୍ର ଅବସ୍ଥା ଲାଭ ନିମିତ୍ତ ଧୀରେ ଧୀରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛି ।

ଆପଣମାନେ ସମସ୍ତେ ଓଲ୍ଡ଼ ଟେଷ୍ଟାମେଣ୍ଟର ଜଳପ୍ଳାବନର ଗଳ୍ପ ଜାଣନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ବାବିଲୋନ, ମିଶର, ଚୀନ ଏବଂ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବି ଏହି ଏକ ପ୍ରକାର ଗଳ୍ପ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ହିନ୍ଦୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଜଳପ୍ଳାବନର ବର୍ଣ୍ଣନା ନିମ୍ନଲିଖିତଭାବେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ—

ମହର୍ଷି ମନୁ ଦିନେ ଗଙ୍ଗାତୀରରେ ସନ୍ଧ୍ୟା ତର୍ପଣ କରୁଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ମତ୍ସ୍ୟ ଆସି କହିଲା—'ଆପଣ ମୋତେ ଆଶ୍ରୟ ଦିଅନ୍ତୁ ।' ମନୁ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ସନ୍ନିହିତ ଏକ ଜଳପାତ୍ରରେ ତାହାକୁ ରଖି ପଚାରିଲେ—'ତୁମେ କଅଣ ଚାହଁ ?' ମତ୍ସ୍ୟଟି ଉତ୍ତର ଦେଲା—'ଏକ ବୃହତ୍ ମତ୍ସ୍ୟ ମୋର ବିନାଶାଭିପ୍ରାୟରେ ମୋତେ ଅନୁସରଣ କରୁଛି, ଆପଣ ମୋତେ ସେଥିରୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ ।' ମନୁ ତାହାକୁ ଗୃହକୁ ଘେନିଗଲେ, ପରଦିନ ପ୍ରତ୍ୟୁଷରେ ଦେଖନ୍ତି ତ ସେହି ମତ୍ସ୍ୟଟି ଯେଉଁ ପାତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଥିଲା, ତାହାର ଆକାର ସେହି ପାତ୍ର ପରି ହୋଇଯାଇଛି । ସେ କହିଲା—'ମୁଁ ଆଉ ଏହି ପାତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ରହିପାରିବି ନାହିଁ ।' ମନୁ ତହୁଁ ତାହାକୁ ନେଇ ଏକ କୁଣ୍ଡରେ ଛାଡ଼ିଲେ । ପରଦିନ ମତ୍ସ୍ୟଟି ସେହି କୁଣ୍ଡପ୍ରମାଣ ଆକାର ଧାରଣ କଲା ଏବଂ ମନୁଙ୍କୁ ଦେଖି କହିଲା,—'ମୁଁ ଆଉ ଏଥିରେ ବି ରହିପାରୁ ନାହିଁ ।' ତହୁଁ ମନୁ ତାହାକୁ ନେଇ ଏକ ନଦୀରେ ଛାଡ଼ିଦେଲେ । ପରଦିନ

ପ୍ରଭାତରେ ଯେତେବେଳେ ଦେଖିଲେ, ତାର କଳେବରରେ ନଦୀ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଇଛି, ସେତେବେଳେ ସେ ତାହାକୁ ନେଇ ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଛାଡ଼ିଦେଲେ । ସେତେବେଳେ ମତ୍ସ୍ୟଟି କହିଲା—'ମନୁ, ମୁଁ ହେଉଛି ଜଗତର ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା । ଜଳପ୍ଲାବନ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଜଗତକୁ ମୁଁ ଧ୍ୱଂସ କରିବି । ତୁମକୁ ସାବଧାନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ମୁଁ ଏହି ମତ୍ସ୍ୟରୂପ ଧାରଣ କରି ଆସିଅଛି । ତୁମେ ଗୋଟିଏ ସୁବୃହତ୍ ନୌକା ନିର୍ମାଣ କରି ସେଥିରେ ସବୁ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଏକ ଏକ ଯୋଡ଼ା ରକ୍ଷାକର ଏବଂ ତୁମେ ସ୍ୱୟଂ ସପରିବାର ସେଥିରେ ପ୍ରବେଶ କର । ସବୁ ସ୍ଥାନ ଜଳପ୍ଲାବିତ ହେବା ପରେ ତାହା ମଧ୍ୟରେ ତୁମେ ମୋର ଶୃଙ୍ଗକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବ । ସେଥିରେ ତୁମର ନୌକାଟିକୁ ବାନ୍ଧିବ, ତାହା ପରେ ଜଳ କମି ଆସିଲେ ତୁମେ ନୌକାରୁ ଅବତରଣ କରି ପୁନରାୟ ପ୍ରଜାବୃଦ୍ଧି କର ।' ଏହିରୂପେ ଭଗବାନଙ୍କ ଆଦେଶାନୁସାରେ ଜଳପ୍ଲାବନ ଘଟିଲା ଏବଂ ମନୁ ନିଜ ପରିବାରସମେତ ସର୍ବବିଧ ଜନ୍ତୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଏକ ଏକ ଯୋଡ଼ା ଓ ସର୍ବପ୍ରକାର ଉଦ୍ଭିଦ ବୀଜ ନେଇ ଜଳପ୍ଲାବନରୁ ସୃଷ୍ଟିକୁ ରକ୍ଷାକଲେ ଏବଂ ଏହାର ଅବସାନ ଘଟିବା ପରେ ସେ ଏହି ନୌକାରୁ ଅବତରଣ କରି ଜଗତରେ ପ୍ରଜା ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତେଣୁ ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ମନୁଙ୍କ ବଂଶଧର ହୋଇଥିବାରୁ ମାନବ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଛୁ । (ମନ୍ ଧାତୁରୁ ମନୁ ଶବ୍ଦ ସିଦ୍ଧ; ମନ୍ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ମନନ ଅର୍ଥାତ୍ ଚିନ୍ତା କରିବା) ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖ—ମାନବର ଭାଷା ସେହି ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ସତ୍ୟକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ମାତ୍ର । ମୋର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ—ଏହି ସମସ୍ତ ଗଳ୍ପ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ, ଗୋଟିଏ ଛୋଟ ବାଳକ—ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଏବଂ ଅସ୍ଫୁଟ ଶବ୍ଦ ରାଶି ଯାହାର ଏକମାତ୍ର ଭାଷା—ସେ ଯେପରି କି ସେହି ଭାଷାରେ ଗଭୀରତମ ଦାର୍ଶନିକ ସତ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି, କେବଳ ଶିଶୁର ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିବାର ଉପଯୁକ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ । ଉଚ୍ଚତମ ଦାର୍ଶନିକ ଏବଂ ଶିଶୁ, ଉଭୟଙ୍କ ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରଗତ ଭେଦ ନାହିଁ, କେବଳ ଗ୍ରାମଗତ ଭେଦ ଅଛି । ଆଜିକାଲିର ବିଶୁଦ୍ଧ, ପ୍ରଣାଳୀବଦ୍ଧ ଗଣିତସଦୃଶ ସଠିକ କାଟ୍‌ଛାଣ୍ଟ୍ ଭାଷା ଏବଂ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ଅସ୍ଫୁଟ, ରହସ୍ୟମୟ ପୌରାଣିକୀ ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ପ୍ରଭେଦ ହେଉଛି, କେବଳ ସେହି ଗ୍ରାମଗତ ଉଚ୍ଚତା ଏବଂ ନିମ୍ନତା । ଏହିସବୁ ଗଳ୍ପର ପଶ୍ଚାଦ୍-ଦେଶରେ ଏକ ମହତ୍ ସତ୍ୟ ରହିଛି । ପ୍ରାଚୀନଯୁଗର ଲୋକେ ଏହାକୁ ହିଁ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛନ୍ତି । ଅନେକ ସମୟରେ ଏହିସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ପୌରାଣିକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକରେ ହିଁ ମହାମୂଲ୍ୟ ସତ୍ୟ ଥାଏ; କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର ସହିତ କହିବାକୁ ହେଉଛି ଯେ ଆଧୁନିକ କାଟ୍‌ଛାଣ୍ଟ୍ ଭାଷା ଭିତରେ ଅନେକ ସମୟରେ କେବଳ ଅସାରତା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅତଏବ ପ୍ରାଚୀନ ଗଳ୍ପସବୁ ରୂପକର ଆବରଣରେ ଆବୃତ ଏବଂ ଆଧୁନିକ ରାମ ଶ୍ୟାମଙ୍କ ମନକୁ ପାଉ ନାହିଁ ବୋଲି ତାହା ବର୍ଜନୀୟ, ଏ କଥାର କୌଣସି ଅର୍ଥ ନାହିଁ ।

'ଅମୁକ ମହାପୁରୁଷ ଏହି କଥା କହିଛନ୍ତି, ଅତଏବ ଏହାକୁ ବିଶ୍ୱାସ କର'— ଧର୍ମସବୁ ଏହଭଳି ଭାବରେ କହୁଥିବାରୁ ସେସବୁ ଯଦି ଉପହାସର ଯୋଗ୍ୟ ହେଲା, ତେବେ ଆଧୁନିକମାନେ ଅଧିକ ଉପହାସର ଯୋଗ୍ୟ । ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ଯଦି କେହି ମୂଶା, ବୁଦ୍ଧ ବା ଈଶାଙ୍କ ଉକ୍ତି ଉଦ୍ଧୃତ କରେ, ସେ ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ହାକ୍ସଲେ (Huxley), ଟିଣ୍ଡଲ (Tyndall) ବା ଡାର୍‌ଉଇନ୍ (Darwin)ଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କଲେ, ତାହା ଏକାବେଳକେ ଅକାଟ୍ୟ ବୋଲି ଲୋକମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିଯାନ୍ତି । ଅନେକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ 'ହାକ୍ସଲେ ଏହି କଥା କହିଛନ୍ତି' ବୋଲି କହିଦେଲେ ହିଁ ଯଥେଷ୍ଟ! ସତେ ତେବେ ଆମେମାନେ କୁସଂସ୍କାରରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଛୁ! ଆଗେ ଥିଲା ଧର୍ମର କୁସଂସ୍କାର, ବର୍ତ୍ତମାନ ହୋଇଅଛି ବିଜ୍ଞାନର କୁସଂସ୍କାର; ତେବେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳର କୁସଂସ୍କାର ଭିତର ଦେଇ ଆସୁଥିଲା ଜୀବନପ୍ରଦ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭାବ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଆଧୁନିକ କୁସଂସ୍କାର ମାଧ୍ୟମରେ କେବଳ କାମ ଆଉ ଲୋଭ ଆସୁଅଛି । ସେ କୁସଂସ୍କାର ଥିଲା ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଉପାସନା ନେଇ, ଆଉ ଆଧୁନିକ କୁସଂସ୍କାର—ଅତି ଘୃଣିତ ଧନ, ଯଶ ବା ଶକ୍ତିର ଉପାସନା, ଏହା ହିଁ ପ୍ରଭେଦ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପୌରାଣିକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପୁନର୍ବାର ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ଏହି ସମସ୍ତ ଗଳ୍ପର ସାରାଂଶ ଏହି ଯେ ମନୁଷ୍ୟ ପୂର୍ବେ ଯାହାଥିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହା ଅପେକ୍ଷା ଅବନତ ହୋଇପଡ଼ିଅଛି । ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ୱେଷୀଗଣ ବୋଧହୁଏ ଯେପରି କି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଏକାବେଳେକେ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଥାନ୍ତି । କ୍ରମବିକାଶବାଦୀ ପଣ୍ଡିତଗଣ ବୋଧହୁଏ ଯେପରିକି ଏହି ସତ୍ୟକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ଖଣ୍ଡନ କରୁଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ମନୁଷ୍ୟ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ମାଂସଳ ଜନ୍ତୁବିଶେଷର (Mollusc) କ୍ରମବିକାଶ ମାତ୍ର, ଅତଏବ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପୌରାଣିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସତ୍ୟ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଭାରତୀୟ ପୁରାଣ କିନ୍ତୁ ଉଭୟ ମତର ସମନ୍ୱୟ ଆଣିବାକୁ ସମର୍ଥ । ଭାରତୀୟ ପୁରାଣମତରେ ସକଳ ଉନ୍ନତି ତରଙ୍ଗାକାରରେ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ତରଙ୍ଗ ହିଁ ଥରେ ଉଠେ, ପୁଣି ପଡ଼େ । ପଡ଼ି ପୁଣି ଥରେ ଉଠେ, ପୁଣି ପଡ଼େ—ଏହିପରି କ୍ରମାଗତ ଭାବେ ଚାଲିଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗତି ହିଁ ଚକ୍ରାକାରରେ ହୋଇଥାଏ । ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଦେଖାଯିବ, ମନୁଷ୍ୟ କେବଳ କ୍ରମବିକାଶ-ପ୍ରଣାଳୀରେ ଉତ୍ପନ୍ନ, ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞା ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କ୍ରମବିକାଶ କହିବା ମାତ୍ରେ ତାହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କ୍ରମସଂକୋଚ ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ଧରି ନେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ବିଜ୍ଞାନବିତ୍ ହିଁ ତୁମକୁ କହିବେ, କୌଣସି ଯନ୍ତ୍ରରେ ତୁମେ ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ଶକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କରିବ, ତହିଁରୁ ତୁମେ ସେହି ପରିମାଣରେ ଶକ୍ତି ପାଇପାରିବ । ଅସତ୍ (କିଛି ନୁହେଁ)ରୁ ସତ୍ (କିଛି) କଦାପି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଯଦି ମାନବ, ପୂର୍ଣ୍ଣ-ମାନବ, ବୁଦ୍ଧ-ମାନବ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ-ମାନବ, କ୍ଷୁଦ୍ର ମାଂସଳ ଜନ୍ତୁବିଶେଷର କ୍ରମବିକାଶ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ

ଏହି ଜନ୍ତୁକୁ ବି କ୍ରମ-ସଙ୍କୁଚିତ ବୁଦ୍ଧ କହିବାକୁ ହେବ । ଯଦି ତାହା ନ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଏହି ମହାପୁରୁଷଗଣ କେଉଁଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ? ଅସତ୍‌ରୁ କଦାପି ସତ୍‌ର ଉଦ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଆମେମାନେ ଶାସ୍ତ୍ର ସହିତ ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନର ସମନ୍ୱୟ କରିପାରୁ । ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ଧୀରେ ଧୀରେ ନାନା ସୋପାନ ଦେଇ କ୍ରମେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମନୁଷ୍ୟ ରୂପରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ତାହା କେବେହେଲେ ଶୂନ୍ୟରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ତାହା କୌଣସି ନା କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ପୁଣି ତୁମେ ଯଦି ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ସେହି କ୍ଷୁଦ୍ର ମାଂସଳ ଜନ୍ତୁବିଶେଷ ବା ଜୀବାଣୁ (Protoplasm) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଇ ତାହାକୁ ଆଦି କାରଣ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଥାଅ, ତେବେ ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ଯେ, ଏହି ଜୀବାଣୁ ଭିତରେ ଏହି ଶକ୍ତି କୌଣସି ନା କୌଣସି ରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ।

ଅଧୁନା ଏହି କଥାର ବିଚାର ଚାଲୁଅଛି ଯେ : ଏହି ଭୂତସମଷ୍ଟି ଦେହ କଅଣ ଆତ୍ମା, ଚିନ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ରୂପରେ ପରିଚିତ ଶକ୍ତିର ବିକାଶର କାରଣ, ନା ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି ଦେହୋତ୍ପତ୍ତିର କାରଣ ? ଅବଶ୍ୟ ଜଗତର ସମସ୍ତ ଧର୍ମରେ କୁହାଯାଇଛି, ଚିନ୍ତା ବୋଲି ପରିଚିତ ଶକ୍ତିଟି ଶରୀରର ପ୍ରକାଶକ—ଏହାର ବିପରୀତ ମତରେ ସେମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଆଧୁନିକ ଅନେକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ମତ (Comte's Positivism)—ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି କେବଳ ଶରୀର ନାମକ ଯନ୍ତ୍ରର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶଗୁଡ଼ିକର କୌଣସି ବିଶେଷ ପ୍ରକାର ସନ୍ନିବେଶରେ ଉତ୍ପନ୍ନ । ଯଦି ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ମତଟି ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇ କୁହାଯାଏ—ଏହି ଆତ୍ମା ବା ମନ ବା ତାହାକୁ ଯେଉଁ ଆଖ୍ୟା ଦିଅନା କାହିଁକି, ତାହା ଏହି ଜଡ଼ ଦେହରୂପ ଯନ୍ତ୍ରର ହିଁ ଫଳସ୍ୱରୂପ; ଯେଉଁ ସବୁ ଜଡ଼ ପରମାଣୁ ମସ୍ତିଷ୍କ ଓ ଶରୀର ଗଠନ କରୁଛନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକର ରାସାୟନିକ ବା ଭୌତିକ ଯୋଗରେ ଉତ୍ପନ୍ନ—ତାହା ଦ୍ୱାରା ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଅମୀମାଂସିତ ହୋଇରହିଯାଏ । ଶରୀରକୁ ଗଠନ କରେ କିଏ ? କେଉଁ ଶକ୍ତି ଏହି ଭୌତିକ ଅଣୁଗୁଡ଼ିକୁ ଶରୀରରୂପେ ପରିଣତ କରେ ? କେଉଁ ଶକ୍ତି ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ଥିବା ଜଡ଼ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକରୁ କିଛି ଅଂଶ ନେଇ ତୁମ ଦେହକୁ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାରରେ ମୋ ଦେହକୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାରରେ ଗଠନ କରେ ? ଏହିସବୁ ବିଭିନ୍ନତା କିପରି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ? ଶରୀରସ୍ଥ ଭୌତିକ ପରମାଣୁଗୁଡ଼ିକର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ସନ୍ନିବେଶରୁ ଆତ୍ମାନାମକ ଶକ୍ତିର ଉଦ୍ଭବ ବୋଲି ଯଦି କୁହାଯାଏ, ତାହା 'ଗାଡ଼ି ପଛରେ ଘୋଡ଼ାକୁ' ବାନ୍ଧିବା ପରି ହେବ । କିପରି ଏହି ସନ୍ନିବେଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା ? କେଉଁ ଶକ୍ତି ତାହା କଲା ? ଯଦି ତୁମେ କୁହ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଶକ୍ତି ଏହି ସଂଯୋଗ ସାଧନ କରିଅଛି, ଆଉ ଆତ୍ମା—ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଡ଼ରାଶି ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଉଛି, ତାହାହିଁ ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ଜଡ଼ ପରମାଣୁଗୁଡ଼ିକର ସଂଯୋଗର ଫଳସ୍ୱରୂପ, ତାହା କୌଣସି ଉତ୍ତର ହେଲା ନାହିଁ । ଯେଉଁ ମତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମତକୁ ଖଣ୍ଡନ ନ କରି, ସମୁଦାୟ ନ ହେଉ ପଛେକେ, ଅଧିକାଂଶ ଘଟଣା—ଅଧିକାଂଶ ବିଷୟକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରେ,

ତାହା ହିଁ ଗ୍ରହଣୀୟ । ସୁତରାଂ ଏହା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ଯେ, ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ଜଡ଼ରାଶି ଗ୍ରହଣ କରି ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଶରୀର ଗଠନ କରେ, ପୁଣି ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ରହିଛନ୍ତି —ଏ ଉଭୟେ ଅଭେଦ । ଅତଏବ ଯେଉଁ ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି ଆମ ଦେହରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛି ତାହା କେବଳ ଜଡ଼ାଣୁର ସଂଯୋଗୋତ୍ପନ୍ନ; ସୁତରାଂ ତାହାର ଦେହ ନିରପେକ୍ଷ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ—ଏହି କଥା ନିରର୍ଥକ । ପୁଣି ଶକ୍ତି କୌଣସି ସମୟରେ ଜଡ଼ରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ; ବରଂ ଏହା ପ୍ରମାଣ କରିବା ଅଧିକ ସମ୍ଭବ ଯେ, ଯାହାକୁ ଆମେ ଜଡ଼ ବୋଲି କହୁ, ତାହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ତାହା କେବଳ ଶକ୍ତିର ଏକ ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥା ମାତ୍ର । ଏକଥା ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇପାରେ ଯେ କାଠିନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଜଡ଼ର ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ସ୍ପନ୍ଦନର ଫଳ । ଜଡ଼ ପରମାଣୁ ଭିତରେ ପ୍ରବଳ କମ୍ପନ ଉତ୍ପାଦନ କଲେ ଏହା ଖୁବ୍ କଠିନ ପଦାର୍ଥ ପରି ଶକ୍ତି ଲାଭ କରିବ । ଯଦି ବାୟୁରାଶି ଘୂର୍ଣ୍ଣାବର୍ତ୍ତରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ତାହା କଠିନ ପଦାର୍ଥ ପରି ହେବ, କଠିନ ପଦାର୍ଥ ଭେଦ କରିଚାଲିଯିବ । ବିଚାର କଲେ ଏହା ବରଂ ପ୍ରମାଣ କରିବା ସହଜ ହେବ ଯେ, ଆମେ ଯାହାକୁ ଭୂତ ବୋଲି କହୁଛୁ, ତାହାର କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଅପର ମତଟିକୁ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ ।

ଶରୀର ଭିତରେ ଏହି ଯେଉଁ ଶକ୍ତିର ବିକାଶ ଦେଖା ଯାଉଅଛି, ତାହା କଅଣ ? ଆମେ ସମସ୍ତେ ହିଁ ଏହା ସହଜରେ ବୁଝିପାରୁ—ଏହି ଶକ୍ତି ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି, ଏହା ଜଡ଼-ପରମାଣୁଗୁଡ଼ିକୁ ନେଇ ତହିଁରୁ ଆକୃତି-ବିଶେଷ ମଣିଷ-ଦେହ ଗଠନ କରୁଅଛି । ଆଉ କେହି ଆସି ତୁମ ପାଇଁ କି ମୋ ପାଇଁ ଶରୀର ଗଢ଼ିଦିଏ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଜଣେ ମୋ ପାଇଁ ଖାଉଛି—ଏହା ମୁଁ କେବେହେଲେ ଦେଖୁନାହିଁ । ମୋତେ ଏହି ଖାଦ୍ୟର ସାର ଶରୀରରେ ଗ୍ରହଣ କରି ତହିଁରୁ ରକ୍ତ, ମାଂସ, ଅସ୍ଥି ପ୍ରଭୃତି ସମୁଦାୟ ହିଁ ଗଠନ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଏହି ଅଦ୍ଭୁତ ଶକ୍ତିଟି କଅଣ ? ଭୂତ, ଭବିଷ୍ୟତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଭୟାବହ ବୋଧହୁଏ; ଅନେକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ତାହା କେବଳ ଆନୁମାନିକ ବ୍ୟାପାର ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ସୁତରାଂ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ କଅଣ ହୁଏ, ଆମେମାନେ ତାହା ହିଁ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ।

ଆମେ 'ବର୍ତ୍ତମାନ' ବିଷୟଟିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବୁ । ଏବେ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ଏହିକ୍ଷଣି ମୋର ଭିତରଦେଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛି ସେ ଶକ୍ତିଟା କଅଣ ? ଆମେମାନେ ଦେଖିଅଛୁ, ସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ଶକ୍ତିକୁ ଲୋକେ ଏହି ଶରୀର ସଦୃଶ ଏକ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ପଦାର୍ଥ ବୋଲି ମନେକରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ ଯେ ତାହା ଏହି ଶରୀର ନଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ରହିବ । କ୍ରମଶଃ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଏହି ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଦେହମାତ୍ର ବୋଲି କହିଲେ ସନ୍ତୋଷ ହେଉ ନାହିଁ, ଆଉ ଏକ ଉଚ୍ଚତର ଭାବ ଲୋକଙ୍କ ମନକୁ ଅଧିକାର କରୁଅଛି—ତାହା ଏହି ଯେ, କୌଣସି ପ୍ରକାର ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଶରୀର ଶକ୍ତିର

ସ୍ଥଳାଭିଷିକ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଯାହାର ଆକୃତି ଅଛି ତାହା ହିଁ କେତେକ ପରମାଣୁର ସଂହତି ମାତ୍ର । ସୁତରାଂ ତାହାକୁ ପରିଚାଳିତ କରିବାକୁ ଆହୁରି କିଛିର ପ୍ରୟୋଜନ । ଯଦି ଏହି ଶରୀରକୁ ଗଠନ ଓ ପରିଚାଳନ କରିବାରେ ଏହି ଶରୀରାତିରିକ୍ତ କିଛିର ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ସେହି କାରଣରୁ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଦେହର ଗଠନ ପରିଚାଳନାରେ ସେହି ତଦ୍ଦେହାତିରିକ୍ତ ଆଉ କିଛିର ପ୍ରୟୋଜନ ହେବ । ଏହି 'ଆଉ କିଛି' ହିଁ ଆତ୍ମା ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲା । ଆତ୍ମା ହିଁ ଯେପରିକି ଏହି ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଦେହର ମଧ୍ୟଦେଇ ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି । ଏହି ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଦେହ ହିଁ ମନର ଆଧାର ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୁଏ, ଆଉ ଆତ୍ମା ତାହାର ଅତୀତ । ଆତ୍ମା ମନ ନୁହନ୍ତି; ସେ ମନ ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି ଏବଂ ମନ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଶରୀର ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ତୁମର ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମା ଅଛି । ମୋର ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମା ଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକର ପୃଥକ୍ ଆତ୍ମା ଅଛି ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ସାହାଯ୍ୟରେ ଆମେମାନେ ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାଉ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଆତ୍ମା ଓ ତାହାର ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚରା ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଶରୀର ଓ ମନଠାରୁ ପୃଥକ୍ ହୋଇଥିବା ଏହି ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ କଅଣ ? ଅନେକ ବାଦ ପ୍ରତିବାଦ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ନାନାବିଧ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଓ ଅନୁମାନ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ନାନାପ୍ରକାର ଦାର୍ଶନିକ ଅନୁସନ୍ଧାନ ଚାଲିଲା । ମୁଁ ଆପଣମାନଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ଏହି ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେମାନେ ଯେଉଁ କେତେକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥିଲେ, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବି । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦର୍ଶନର ଏହି ଏକ ବିଷୟରେ ମତୈକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି, ତାହାର କୌଣସି ଆକୃତି ନାହିଁ ଏବଂ ଯାହାର ଆକୃତି ନାହିଁ ତାହା ନିଶ୍ଚୟ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ହେବ । କାଳ ମନର ଅନ୍ତର୍ଗତ–ଦେଶ ମଧ୍ୟ ମନର ଅନ୍ତର୍ଗତ । କାଳ ବ୍ୟତୀତ କାର୍ଯ୍ୟ–କାରଣ ଭାବ ରହିପାରିବ ନାହିଁ । କ୍ରମବର୍ତ୍ତିତାର ଭାବ ବ୍ୟତୀତ କାର୍ଯ୍ୟ–କାରଣ ଭାବ ମଧ୍ୟ ରହିପାରିବ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତ ମନର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ପୁଣି ଏହି ଆତ୍ମା ମନର ଅତୀତ ଓ ନିରାକାର ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ବି ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତର ଅତୀତ । ଆଉ ଏହା ଯଦି ଦେଶକାଳ ନିମିତ୍ତର ଅତୀତ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ତାହା ନିଶ୍ଚୟ ଅନନ୍ତ ହେବ । ଏଥର ହିନ୍ଦୁଦର୍ଶନର ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ବିଚାର ଆସିଲା । ଅନନ୍ତ କଦାପି ଦୁଇଟି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଯଦି ଆତ୍ମା ଅନନ୍ତ ହୁଏ, ତେବେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଆତ୍ମା ରହିପାରେ; ଆଉ ଏହି ଯେ ଅନେକ ଆତ୍ମା ବୋଲି ବିଭିନ୍ନ ଧାରଣା ରହିଛି—ତୁମର ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମା ଏବଂ ମୋର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମା—ଏହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ଅତଏବ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଏକମାତ୍ର, ଅନନ୍ତ ଓ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ । ଆଉ ଏହି ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବ ମନୁଷ୍ୟର ଏହି ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପର ସୀମାବଦ୍ଧ ଭାବମାତ୍ର । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପୌରାଣିକ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ସତ୍ୟ ହୋଇପାରେ ଯେ, ଏହି ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବ, ସେ ଯେତେଦୂର ବଡ଼ ହେଉନା କାହିଁକି, ମନୁଷ୍ୟର ଏହି ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପର ଅସ୍ଫୁଟ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ମାତ୍ର । ଅତଏବ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ-ଆତ୍ମା-କାର୍ଯ୍ୟକାରଣର ଅତୀତ ବୋଲି, ଦେଶକାଳର ଅତୀତ ବୋଲି, ଅବଶ୍ୟ ହିଁ ମୁକ୍ତ ସ୍ୱଭାବ । ସେ କଦାପି ବଦ୍ଧ ନ ଥିଲେ । ତାହାଙ୍କୁ ବଦ୍ଧ କରିବାର ଶକ୍ତି କାହାରି ନ ଥିଲା । ଏହି ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବ, ଏହି ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଦେଶକାଳ ନିମିତ୍ତ ଦ୍ୱାରା ସୀମାବଦ୍ଧ, ସୁତରାଂ ସେ ବନ୍ଧନଗ୍ରସ୍ତ, ଆବଦ୍ଧ । ଅଥବା ଆମମାନଙ୍କର କୌଣସି କୌଣସି ଦାର୍ଶନିକଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିବାକୁ ହୁଏ, 'ବୋଧହୁଏ ସେ ଯେପରି ବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ସେ ବଦ୍ଧ ନୁହନ୍ତି ।' ଆମମାନଙ୍କ ଆତ୍ମା ଭିତରେ ଯଥାର୍ଥ ସତ୍ୟ ଏହିତକ—ଏହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ଅନନ୍ତ, ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱଭାବ; ଆମେମାନେ ସ୍ୱଭାବତଃ ହିଁ ତାହା—ଚେଷ୍ଟା କରି ଆଉ ଆମମାନଙ୍କୁ ତାହା ହେବାକୁ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଆତ୍ମା ହିଁ ଅନନ୍ତ—ସୁତରାଂ ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁର ପ୍ରଶ୍ନ ମଧ ଆସିପାରେ ନାହିଁ । କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପିଲା ପରୀକ୍ଷା ଦେଉଥିଲେ । ପରୀକ୍ଷକ କଠିନ କଠିନ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରୁଥିଲେ । ତା ମଧରେ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଟି ଥିଲା—'ପୃଥିବୀ କାହିଁକି ପଡ଼ିଯାଏ ନାହିଁ ?' ପରୀକ୍ଷକ ମାଧ୍ୟାକର୍ଷଣର ନିୟମ ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍ତର ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିଲେ । ଅଧିକାଂଶ ବାଳକ ବାଳିକା କୌଣସି ଉତ୍ତର ଦେଇପାରି ନ ଥିଲେ । କେହି କେହି ମାଧ୍ୟାକର୍ଷଣ ବା ଆଉ କିଛି କହି ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧରେ ଜଣେ ବୁଦ୍ଧିମତୀ ବାଳିକା ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ କରି ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେଲା—'ତାହା କେଉଁଠି ପଡ଼ିବ ?' ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଟି ଭୁଲ, ପୃଥିବୀ ପଡ଼ିବ କେଉଁଠି ? ପୃଥିବୀ ପକ୍ଷରେ ପତନ ବା ଉତ୍‌ଥାନ କିଛି ହିଁ ନାହିଁ । ଅନନ୍ତ ଦେଶ ପକ୍ଷରେ ଉଚ୍ଚ ନୀଚ ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ । ଏହା କେବଳ ଆପେକ୍ଷିକ । ଅନନ୍ତ କେଉଁଆଡ଼େ ବା ଯିବ, କେଉଁଆଡୁ ବା ଆସିବ ?

ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ଭୂତ ଭବିଷ୍ୟତର ଚିନ୍ତା-ବା ତା ନିଜ ବିଷୟରେ କଅଣ କଅଣ ହେବ, ଏହି ଚିନ୍ତା ତ୍ୟାଗ କରିପାରେ, ଯେତେବେଳେ ସେ ଦେହକୁ ସୀମାବଦ୍ଧ, ତେଣୁ ଉତ୍ପତ୍ତି-ବିନାଶଶୀଳ ବୋଲି ଜାଣି ଦେହାଭିମାନ ତ୍ୟାଗ କରିପାରେ, ସେତେବେଳେ ହିଁ ସେ ଏକ ଉଚ୍ଚତର ଅବସ୍ଥାରେ ଉପନୀତ ହୁଏ । ଆତ୍ମା ଦେହ ବି ନୁହନ୍ତି, ମନ ବି ନୁହନ୍ତି । କାରଣ ସେମାନଙ୍କର ହ୍ରାସ ବୃଦ୍ଧି ଅଛି । ଜଡ଼ ଜଗତର ଅତୀତ ଆତ୍ମା ହିଁ କେବଳ ଅନନ୍ତକାଳ ରହିପାରନ୍ତି । ଶରୀର ଓ ମନ ପ୍ରତିନିୟତ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ । ଏମାନେ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଘଟଣାବଳୀର ନାମ ମାତ୍ର । ଏମାନେ ଯେପରି କି ନଦୀ ସ୍ୱରୂପ । ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜଳ-ପରମାଣୁ ନିୟତ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ପ୍ରବାହର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ତଥାପି ଆମେ ଦେଖୁଛୁ, ତାହା ସେହି ଏକ ନଦୀ । ଏହି ଦେହର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରମାଣୁ ହିଁ ନିୟତ ପରିଣାମଶୀଳ; କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିର କେତେକ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପାଇଁ ସୁଦ୍ଧା

ଏକପ୍ରକାର ଶରୀର ରହେ ନାହିଁ । ତଥାପି ମନ ଉପରେ ଏକପ୍ରକାର ସଂସ୍କାରବଶତଃ ଆମେ ତାହାକୁ ଏକ ଶରୀର ବୋଲି ବିବେଚନା କରୁ । ମନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବି ଏହିପରି, କ୍ଷଣେ ସୁଖୀ, କ୍ଷଣେ ଦୁଃଖୀ, କ୍ଷଣେ ସବଳ, କ୍ଷଣେ ଦୁର୍ବଳ; ନିୟତ ପରିଣାମଶୀଳ ଘୂର୍ଣ୍ଣିବିଶେଷ ! ତେଣୁ ତାହା ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ଆତ୍ମା ଅନନ୍ତ । ପରିବର୍ତ୍ତନ କେବଳ ସସୀମ ବସ୍ତୁରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ । ଅନନ୍ତର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ, ତାହା ଅସମ୍ଭବ କଥା, ତାହା କଦାପି ହୋଇ ନ ପାରେ । ଶରୀର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତୁମେ ଓ ମୁଁ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରୁ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନକୁ ଯାଇପାରିବା । ଜଗତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଣୁ ପରମାଣୁ ହିଁ ନିତ୍ୟ ପରିଣାମଶୀଳ; କିନ୍ତୁ ଜଗତକୁ ସମଷ୍ଟି ରୂପରେ ଧରିଲେ ସେଥିରେ ଗତି ବା ପରିବର୍ତ୍ତନ ଅସମ୍ଭବ । ଗତି ସର୍ବତ୍ର ହିଁ ଆପେକ୍ଷିକ । ମୁଁ ଯେତେବେଳେ ଏକ ସ୍ଥାନରୁ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନକୁ ଯାଏ, ତାହା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ସ୍ଥିରବସ୍ତୁ ସହିତ ତୁଳନା କରି ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ଜଗତ୍‌ର କୌଣସି ଏକ ପରମାଣୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ପରମାଣୁ ତୁଳନାରେ ପରିଣାମ-ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ଜଗତକୁ ସମଷ୍ଟିଭାବେ ଧରିଲେ କାହା ସହିତ ତୁଳନାରେ ତାହା ସ୍ଥାନ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବ ? ଏହି ସମଷ୍ଟିରୁ ଅତିରିକ୍ତ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । ଅତଏବ ଏହି ଅନନ୍ତ, 'ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟମ୍' ଅପରିଣାମୀ, ଅଚଳ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ତାହା ହିଁ ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ତା । ସୁତରାଂ ସର୍ବବ୍ୟାପୀଙ୍କ ଭିତରେ ହିଁ ସତ୍ୟ ଅଛି, ସାନ୍ତ ଭିତରେ ନୁହେଁ । ଯେତେ ଆରାମପ୍ରଦ ହେଉନା କାହିଁକି, ଆମେମାନେ କ୍ଷୁଦ୍ର, ସଦା ପରିଣାମୀ ଜୀବ—ଏହି ଧାରଣା ପ୍ରାଚୀନ ଭ୍ରମ ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର । ଯଦି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷକୁ କୁହାଯାଏ—ତୁମେ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଅନନ୍ତ ପୁରୁଷ, ତାହାହେଲେ ସେ ଭୟବିହ୍ୱଳ ହୋଇପଡ଼େ । ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ଭିତରଦେଇ ତୁମେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛ, ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ଚରଣ ଦ୍ୱାରା ତୁମେ ଚାଲୁଛ, ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ମୁଖ ଦେଇ ତୁମେ କଥା କହୁଛ, ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ନାସିକାଦ୍ୱାରା ତୁମେ ଶ୍ୱାସ ପ୍ରଶ୍ୱାସ କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କରୁଛ—ଏହି କଥା ଲୋକଙ୍କୁ କହିଲେ ସେମାନେ ଭୟ ପାଇଥାନ୍ତି । ସେମାନେ ତୁମକୁ ବାରମ୍ବାର କହିବେ—ଏହି 'ଅହଂ' ଜ୍ଞାନ କେତେବେଳେ ହେଲେ ଯିବ ନାହିଁ । ଲୋକମାନଙ୍କର ଏହି 'ମୁଁତ୍ୱ'ଟି କଅଣ, ତାହା ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ ସୁଖୀ ହୁଅନ୍ତି ।

ଛୋଟ ଶିଶୁର ନିଶ ନ ଥାଏ, ବଡ଼ ହେଲେ ସେମାନଙ୍କର ନିଶଦାଢ଼ି ହୁଏ । ଯଦି 'ମୁଁତ୍ୱ' ଶରୀରଗତ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ତ ବାଳକର 'ମୁଁତ୍ୱ' ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା । ଯଦି 'ମୁଁତ୍ୱ' ଶରୀରଗତ, ତେବେ ମୋର ଗୋଟିଏ ଚକ୍ଷୁ ବା ହସ୍ତ ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲେ 'ମୁଁତ୍ୱ' ମଧ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ! ମଦ୍ୟପର ମଦ ଛାଡ଼ିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । କାରଣ ତଦ୍ୱାରା ତାହାର 'ମୁଁତ୍ୱ' ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ । ଚୋରର ସାଧୁ ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ତାହା ହେବା ଫଳରେ ତାର 'ମୁଁତ୍ୱ' ଚାଲିଯିବ ! କାହାରି ବି ଏହି ଭୟରେ ନିଜର ଅଭ୍ୟାସ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଅନନ୍ତ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କାହାରି ହେଲେ 'ମୁଁତ୍ୱ' ନାହିଁ । ଏହି ଅନନ୍ତର ହିଁ କେବଳ

ପରିଣାମ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟସବୁ କ୍ରମାଗତ ପରିଣାମଶୀଳ । 'ମୁଁତ୍ୱ' ସ୍ମୃତିରେ ବି ନାହିଁ । ଯଦି ସ୍ମୃତିରେ 'ମୁଁତ୍ୱ' ଥାଆନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ମସ୍ତକରେ ପ୍ରବଳ ଆଘାତ ଲାଗିବା ଫଳରେ ଅତୀତ ସ୍ମୃତି ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇଗଲେ ଆମର 'ମୁଁତ୍ୱ' ନଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତା, ତାହାହେଲେ 'ମୁଁ' ମଧ୍ୟ ଏକାବେଳକେ ଲୋପ ପାଆନ୍ତା । ପିଲାଦିନର ଦୁଇ ତିନି ବର୍ଷ ବେଳର କଥା ମୋର ମନେ ନାହିଁ । ଯଦି ସ୍ମୃତି ଉପରେ ଆମମାନଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନିର୍ଭର କରେ, ତାହାହେଲେ ଏହି ଦୁଇ ତିନି ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମମାନଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନ ଥିଲା ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ତାହାହେଲେ ଜୀବନର ଯେଉଁ ଅଂଶତକ ମୋର ମନେ ନାହିଁ, ସେହି ସମୟରେ ହିଁ ମୁଁ ଜୀବିତ ଥିଲି ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ ।

ଏହା ଅବଶ୍ୟ 'ମୁଁତ୍ୱ' ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଖୁବ୍ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଧାରଣା । ବର୍ତ୍ତମାନ ବି ଆମେ 'ମୁଁତ୍ୱ' ନୋହୁଁ । ଆମେ ଏହି 'ମୁଁତ୍ୱ' ଲାଭ ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କରୁଅଛୁ—ତାହା ଅନନ୍ତ, ତାହା ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ । ଯାହାର ଜୀବନ ସମଗ୍ର ଜଗତବ୍ୟାପୀ ସେ ପ୍ରକୃତ ଜୀବିତ; ଯେତେ ପରିମାଣରେ ଆମେ ଆମର ଜୀବନକୁ ଶରୀରରୂପକ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ସାନ୍ତ ପଦାର୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖୁ, ସେତିକି ବେଗରେ ଆମେମାନେ ମୃତ୍ୟୁ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉ । ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଆମ ଜୀବନ ସମଗ୍ର ଜଗତରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ଥାଏ, ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ତାହା ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟପ୍ତ ଥାଏ, ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ହିଁ ଆମେମାନେ ଜୀବିତ । ପୁଣି ଯେଉଁ ସମୟତକ ଆମେ ନିଜକୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ଜୀବନର ପରିସର ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖୁ, ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ହିଁ ମୃତ୍ୟୁ ଏବଂ ଏଥିପାଇଁ ଆମର ମୃତ୍ୟୁଭୟ ଆସିଥାଏ । ମୃତ୍ୟୁଭୟ ସେତିକିବେଳେ ହିଁ ଜୟ କରାଯାଇପାରେ, ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି କରିବ ଯେ, ଯେତେଦିନ ଏହି ଜଗତରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଜୀବନ ରହିଛି, ସେତେଦିନ ସେ ମଧ୍ୟ ଜୀବିତ । ଲୋକେ ଏଭଳି ବି ଉପଲବ୍ଧି କରିଥାନ୍ତି ଯେ, 'ମୁଁ ସକଳ ବସ୍ତୁରେ, ସକଳ ଦେହରେ ବିଦ୍ୟମାନ; ସମସ୍ତ ଜନ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ମୁଁ ବିଦ୍ୟମାନ, ମୁଁ ହିଁ ଏହି ଜଗତ । ସମଗ୍ର ଜଗତ ହିଁ ମୋର ଶରୀର । ଯେତେଦିନ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପରମାଣୁ ରହିଅଛି, ସେତେଦିନ ମୋର ମୃତ୍ୟୁର ସମ୍ଭାବନା ଅଛି କି?' ସେତେବେଳେ ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତି ନିର୍ଭୟ ହୋଇଯାନ୍ତି । ସେହି ସମୟରେ ହିଁ ନିର୍ଭୀକତା ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ । ନିୟତ ପରିଣାମଶୀଳ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ଅବିନାଶିତ୍ୱ ଅଛି ବୋଲି କହିବା ବାତୁଳତା ମାତ୍ର । ଜଣେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ଦାର୍ଶନିକ କହିଛନ୍ତି—'ଆତ୍ମା ଅନନ୍ତ । ସୁତରାଂ ଆତ୍ମା ହିଁ କେବଳ 'ମୁଁ' ହୋଇପାରେ । ଅନନ୍ତକୁ କଦାପି ଭାଗ କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ଅନନ୍ତକୁ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ ।' ଏହି ଏକ ଅବିଭକ୍ତ ସମଷ୍ଟି ସ୍ୱରୂପ ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମା ରହିଛନ୍ତି, ସେହି ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ 'ମୁଁ'; ସେ 'ପ୍ରକୃତ ମନୁଷ୍ୟ' । ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି ଯାହା ବୁଝାଯାଏ, ତାହା କେବଳ ଏହି 'ମୁଁ' କୁ ବ୍ୟକ୍ତଜଗତ୍ ଭିତରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ଚେଷ୍ଟାର

ଫଳ ମାତ୍ର । ପୁଣି ଆତ୍ମା ଭିତରେ କଦାପି 'କ୍ରମବିକାଶ' ରହି ନ ପାରେ । ଅସାଧୁ ସାଧୁ ହେଉଅଛି, ପଶୁ ମନୁଷ୍ୟ ହେଉଅଛି, ଏସବୁ କଦାପି ଆତ୍ମାରେ ହୁଏ ନାହିଁ । ମନେକର, ଯେପରିକି ଗୋଟିଏ ଯବନିକା ରହିଛି ଏବଂ ତା ମଧ୍ୟରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଛିଦ୍ର ରହିଛି । ତାହାର ଭିତରଦେଇ ମୋର ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ମୁଖମଣ୍ଡଳ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଛି । ଏହି ଛିଦ୍ର ଯେତେ ବଡ଼ ହେଉଥାଏ ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ଦୃଶ୍ୟ ମୋ ନିକଟରେ ସେତେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଥାଏ । ପୁଣି ଯେତେବେଳେ ଏହି ଛିଦ୍ରଟି ସମସ୍ତ ଯବନିକାଟିକୁ ବ୍ୟାପୀଯାଏ — ସେତେବେଳେ ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଏ । ଏଠାରେ ତୁମର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟି ନାହିଁ—ତୁମେ ଯାହା ତାହା ହିଁ ଥିଲ, ଛିଦ୍ରଟିର ହିଁ କ୍ରମବିକାଶ ହେଉଥିଲା, ଆଉ ତାହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତୁମର ପ୍ରକାଶ ହେଉଥିଲା । ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବି ଠିକ୍ ଏହିପରି । ତୁମେ ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇରହିଛ । ଚେଷ୍ଟାକରି ଏହାକୁ ପାଇବାକୁ ହୁଏ ନାହିଁ; ଧର୍ମ, ଈଶ୍ୱର ବା ପରକାଳ—ଏହି ସବୁର ଧାରଣା କେଉଁଠୁ ଆସିଲା ? ମନୁଷ୍ୟ 'ଈଶ୍ୱର ଈଶ୍ୱର' ଡାକି ଖୋଜିବୁଲେ କାହିଁକି ? କାହିଁକି ସବୁଜାତି ମଧ୍ୟରେ, ସବୁ ସମାଜ ଭିତରେ ମଣିଷ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଦର୍ଶର ଅନ୍ୱେଷଣ କରେ—ତାହା ମନୁଷ୍ୟଠାରେ ହେଉ ବା ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ହେଉ ବା ଅନ୍ୟ ଯେ କୌଣସିଠାରେ ହେଉ, ତାହାର କାରଣ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଦର୍ଶ ତୁମର ଭିତରେ ହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଛି । ତୁମ ନିଜ ହୃଦୟ ଭିତରଟା ଧକ୍ ଧକ୍ କରୁଅଛି । ତୁମେ ମନେକରୁଅଛ, ବାହାରର କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଏଭଳି ଶବ୍ଦ କରୁଛି । ତୁମ ନିଜ ଅଭ୍ୟନ୍ତରସ୍ଥ ଈଶ୍ୱର ହିଁ ତୁମକୁ ତାଙ୍କର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ପାଇଁ, ତାଙ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରେରଣା ଦେଉଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ସେଠାରେ, ମନ୍ଦିରରେ, ଗିର୍ଜାରେ, ସ୍ୱର୍ଗରେ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ, ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଏବଂ ନାନା ଉପାୟରେ ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବା ପରେ ଅବଶେଷରେ ଆମେ ଯେଉଁଠୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲୁ—ଅର୍ଥାତ୍ ଆମମାନଙ୍କ ଆତ୍ମାରେ ହିଁ ବୃତ୍ତାକାରରେ ଘୁରି ଆସିବାପରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଯେ ଯାହାଙ୍କ ପାଇଁ ଆମେ ସମଗ୍ରଜଗତକୁ ଅନ୍ୱେଷଣ କରୁଥିଲୁ, ଯାହାଙ୍କ ପାଇଁ ମନ୍ଦିର, ଗିର୍ଜା ପ୍ରଭୃତିରେ କାତର ପ୍ରାର୍ଥନା ଏବଂ ଅଶ୍ରୁ ବିସର୍ଜନ କରୁଥିଲୁ, ଯାହାଙ୍କୁ ସୁଦୂର ଆକାଶସ୍ଥ ମେଘମାଳାର ପଶ୍ଚାଦ୍ଦେଶରେ ଲୁକ୍‌କାୟିତ ଅବ୍ୟକ୍ତ ରହସ୍ୟମୟ ବୋଲି ମନେକରିଥିଲୁ, ସେ ଆମର ନିକଟରୁ ନିକଟତମ, ପ୍ରାଣର ପ୍ରାଣ, ସେହି ହିଁ ଆମର ଦେହ, ସେହି ହିଁ ଆମର ଆତ୍ମା । 'ତୁମେ ହିଁ ମୁଁ,—ମୁଁ ହିଁ ତୁମେ' ଏହା ହିଁ ତୁମର ସ୍ୱରୂପ; ତାହାକୁ ପ୍ରକାଶ କର । ତୁମକୁ ପବିତ୍ର ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ; ତୁମେ ପବିତ୍ର-ସ୍ୱରୂପ ହୋଇ ରହିଅଛ । ତୁମକୁ ଆଉ ପୂର୍ଣ୍ଣସ୍ୱରୂପ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ, ତୁମେ ପୂର୍ଣ୍ଣସ୍ୱରୂପ ହିଁ ଅଛ । ସମୁଦାୟ ପ୍ରକୃତି ଯବନିକା ପରି ତାଙ୍କର ଅନ୍ତରାଳବର୍ତ୍ତୀ ସତ୍ୟକୁ ଆବୃତ୍ତ କରି ରଖିଛନ୍ତି । ତୁମେ ଯେକୌଣସି ସତ୍‌ଚିନ୍ତା ବା ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛ, ତାହା ଯେପରି କେବଳ ଆବରଣଟିକୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ଛିନ୍ନ କରୁଅଛି ଏବଂ ସେହି ପ୍ରକୃତିର

ଅନ୍ତରାଳରୁ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱରୂପ ଅନନ୍ତ ଈଶ୍ୱର ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛନ୍ତି ।

ଏହା ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ସମଗ୍ର ଇତିହାସ । ଏହି ଆବରଣଟି କ୍ରମେ ସୂକ୍ଷ୍ମରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ହେଉଥାଏ । ସେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତିର ଅନ୍ତରାଳସ୍ଥ ଆଲୋକ ନିଜ ସ୍ୱଭାବବଶତଃ କ୍ରମେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକତର ପରିମାଣରେ ଦୀପ୍ତ ହେଉଥାନ୍ତି, କାରଣ ତାଙ୍କର ସ୍ୱଭାବ ଏହିପରି ଭାବରେ ଦୀପ୍ତିମାନ୍ ହେବା । ତାଙ୍କୁ ଜାଣିହୁଏ ନାହିଁ, ତାଙ୍କୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଆମେମାନେ ବୃଥା ଚେଷ୍ଟା କରିଥାଉ । ଯଦି ସେ ଜ୍ଞେୟ ହୁଅନ୍ତେ, ତାହାହେଲେ ତାଙ୍କର ବିଲୋପ ଅତି ସ୍ୱାଭାବିକ ହୁଅନ୍ତା, କାରଣ ସେ ନିତ୍ୟ ଜ୍ଞାତା । ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ସସୀମ; କୌଣସି ବସ୍ତୁ ସମ୍ପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ ତାହାକୁ ଜ୍ଞେୟବସ୍ତୁରୂପେ, ବିଷୟରୂପେ, ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ହେବ । ସେ ତ ସକଳ ବସ୍ତୁର ଜ୍ଞାତାସ୍ୱରୂପ, ସକଳ ବିଷୟର ବିଷୟୀସ୍ୱରୂପ, ଏହି ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସାକ୍ଷୀସ୍ୱରୂପ, ତୁମର ହିଁ ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ । ବିଷୟ-ଜ୍ଞାନ ଯେପରି ଏକ ନିମ୍ନତର ଅବସ୍ଥା-ଅବନତ ଭାବମାତ୍ର । ଆମେମାନେ ତ ସେହି ଆତ୍ମା । ଏହାକୁ ପୁଣି ଜାଣିବା କିପରି ? ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ଆତ୍ମା ଏବଂ ସମସ୍ତେ ହିଁ ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ଜୀବନରେ ପ୍ରକାଶିତ କରିବା ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ଉପାୟରେ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛନ୍ତି; ତାହା ନ ହେଲେ, ଏତେ ନୀତିପ୍ରଣାଳୀ କେଉଁଠାରୁ ଆସିଲା ? ସମୁଦାୟ ନୀତିପ୍ରଣାଳୀର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ କଅଣ ? ସକଳ ନୀତିପ୍ରଣାଳୀରେ ଗୋଟିଏ ଭାବ ହିଁ ବିଭିନ୍ନ ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ରହିଛି ଏବଂ ତାହା ହେଉଛି—ପରର ଉପକାର କରିବା । ମାନବ ଜାତିର ସର୍ବବିଧ ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟର ମୂଳ ଅଭିସନ୍ଧି ହେଉଛି—ମନୁଷ୍ୟ ହେଉ ବା ଜନ୍ତୁ ହେଉ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି ଦୟା । କିନ୍ତୁ ଏହି ସମସ୍ତ—'ମୁଁ ହିଁ ଜଗତ୍ । ଏହି ଜଗତ୍ ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ସ୍ୱରୂପ'—ଏହି ସନାତନ ସତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଭାବ ମାତ୍ର । ତାହା ନ ହେଲେ ଅନ୍ୟର ହିତସାଧନ କରିବାର ଯୁକ୍ତି କଅଣ ? କାହିଁକି ମୁଁ ଅପରର ଉପକାର କରିବି ? କି କାରଣରୁ ମୁଁ ଅନ୍ୟର ଉପକାର କରିବା ଲାଗି ବାଧ୍ୟ ହୁଏ ? ଏହି ସର୍ବତ୍ର ସମଦର୍ଶନଜନିତ ସହାନୁଭୂତିର ଭାବରୁ ହିଁ ଏହା ହୋଇଥାଏ । ଅତି କଠୋର ଅନ୍ତଃକରଣ ମଧ୍ୟ ସମୟେ ସମୟେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତିସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ଏପରି କି, ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ଆପାତ-ପ୍ରତୀୟମାନ 'ଅହଂ'କୁ ପ୍ରକୃତରେ ଭ୍ରମମାତ୍ର ବୋଲି ମନେକରେ ଏବଂ ଏହି ଭ୍ରମାତ୍ମକ 'ଅହଂ'ରେ ଆସକ୍ତ ରହିବା ଅତି ନୀଚ କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ଭାବେ—ଯେ ଏହିସବୁ କଥା ଶୁଣିଲେ ଭୟ ପାଏ, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ତୁମକୁ କହିବ—ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମତ୍ୟାଗ ହିଁ ସମସ୍ତ ନୀତିର ଭିତ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମତ୍ୟାଗ କଅଣ ? ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମତ୍ୟାଗ ହେଲା ପରେ କଅଣ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ ? ଆତ୍ମତ୍ୟାଗର ଅର୍ଥ ଏହି ଆପାତ ପ୍ରତୀୟମାନ ଅହଂର ତ୍ୟାଗ—ସର୍ବପ୍ରକାର ସ୍ୱାର୍ଥପରତାର ପରିତ୍ୟାଗ । ଏହି ଅହଂକାର ଓ ମମତା ପୂର୍ବ କୁସଂସ୍କାରର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ଏହି ଅହଂଭାବକୁ ଯେତେ ଅଧିକ ତ୍ୟାଗ କରାଯାଏ, ଆତ୍ମା ସେତେ ନିତ୍ୟସ୍ୱରୂପରେ, ନିଜର ପୂର୍ଣ୍ଣ ମହିମାରେ

ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ପ୍ରକୃତ ଆତ୍ମତ୍ୟାଗ—ଏହା ହିଁ ସମୁଦାୟ ନୀତି-ଶିକ୍ଷାର ଭିତ୍ତିସ୍ୱରୂପ—କେନ୍ଦ୍ରସ୍ୱରୂପ । ମନୁଷ୍ୟ ଏହା ଜାଣୁ ବା ନ ଜାଣୁ ସମଗ୍ର ଜଗତ ସେହି ଦିଗରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଚାଲିଅଛି । ଅଳ୍ପାଧିକ ପରିମାଣରେ ତାହା ହିଁ ଅଭ୍ୟାସ କରୁଛି । କେବଳ ଅଧିକାଂଶ ଲୋକେ ଏହା ଅଜ୍ଞାତସାରରେ କରିଥାନ୍ତି ମାତ୍ର । ସେମାନେ ଏବେ ଏହା ଜ୍ଞାତସାରରେ କରନ୍ତୁ । ସେମାନେ ଏହି ତ୍ୟାଗଯଜ୍ଞ ଆଚରଣ କରନ୍ତୁ । ଏହି ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବ ସୀମାବଦ୍ଧ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାହାକୁ ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଉଛି, ସେ ଏହି ଜଗତର ଅତୀତ ଅନନ୍ତ ସତ୍ତାର ସାମାନ୍ୟ ଆଭାସମାତ୍ର; ସେହି ସର୍ବସ୍ୱରୂପ ଅନନ୍ତ ଅନଳର ଏକ କଣା ମାତ୍ର; କିନ୍ତୁ ସେହି ଅନନ୍ତ ହିଁ ତାହାର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ।

ଏହି ଜ୍ଞାନର ଫଳ—ଏହି ଜ୍ଞାନର ଉପକାରିତା କଅଣ ? ଆଜିକାଲି ସବୁ ବିଷୟରେ ଏହି ଫଳ ଦେଖି, ଉପକାର ଦେଖି ପରିମାଣ କରାଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ଥୂଳତଃ କହିବାକୁ ଗଲେ, ସେଥିରେ କେତେ ଟଙ୍କା, କେତେ ଅଣା, କେତେ ପଇସା ଆୟ ହେଲା—ଲୋକଙ୍କୁ ଏ ପ୍ରକାର ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସତ୍ୟ କଅଣ ଉପକାର ବା ଅର୍ଥର ମାପକାଠିରେ ବିଚାର୍ଯ୍ୟ ହେବ ? ମନେକର ସେଥିରେ କୌଣସି ଉପକାର ନାହିଁ; ତାହା କଅଣ କମ୍ ସତ୍ୟ ହୋଇଯିବ ? ଉପକାର ବା ପ୍ରୟୋଜନ, ସତ୍ୟର ନିର୍ଣ୍ଣାୟକ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ (Bentham's Utilitarianism and James' Pragmatism) । ଯାହାହେଉ ଏହି ଜ୍ଞାନର ମହତ୍ ଉପକାର ଓ ପ୍ରୟୋଜନ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଆମେମାନେ ଦେଖିଅଛୁ, ସମସ୍ତେ ହିଁ ସୁଖର ଅନ୍ୱେଷଣ କରିଥାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଅଧିକାଂଶ ଲୋକେ ନଶ୍ୱର ମିଥ୍ୟା ବସ୍ତୁରେ ତାହା ଅନ୍ୱେଷଣ କରିଥାନ୍ତି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କେହି କଦାପି ସୁଖଲାଭ କରେ ନାହିଁ । ସୁଖ କେବଳ ଆତ୍ମାରେ ହିଁ ମିଳେ । ଅତଏବ ଏହି ଆତ୍ମାରେ ସୁଖଲାଭ କରିବା ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପ୍ରୟୋଜନ । ଆଉ ଗୋଟିଏ କଥା ହେଲା—ଅଜ୍ଞାନ ହିଁ ସକଳ ଦୁଃଖର ଜନକ । ମୂଳ ଅଜ୍ଞାନଟି ହେଲା—ଆମେମାନେ ସେହି ଅନନ୍ତସ୍ୱରୂପ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ ସାନ୍ତ ଭାବି କାନ୍ଦୁ । ସମସ୍ତ ଅଜ୍ଞାନର ମୂଳଭିତ୍ତି ଏହି । ଆମେ ଅବିନାଶୀ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମା ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଦେହ ମାତ୍ର ବୋଲି ଭାବୁ । ଏହା ହିଁ ସକଳ ପ୍ରକାର ସ୍ୱାର୍ଥପରତାର ମୂଳ । ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ନିଜକୁ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଦେହ ବୋଲି ବିବେଚନା କରେ, ସେତେବେଳେ ଜଗତର ଅନ୍ୟ ଶରୀରର ସୁଖଦୁଃଖ ଦିଗକୁ କୌଣସି ଦୃଷ୍ଟି ନ ଦେଇ ମୁଁ ତାହାକୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଓ ତାହାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଥାଏ; ସେତେବେଳେ ତୁମେ ଆଉ ମୁଁ ଭିନ୍ନ ହୋଇଯାଉ । ଯେତେବେଳେ ଏହି ଭେଦଜ୍ଞାନ ଆସେ, ସେତେବେଳେ ଏହା ସର୍ବପ୍ରକାର ଅମଙ୍ଗଳର ଦ୍ୱାର ଖୋଲିଦିଏ ଏବଂ ସର୍ବବିଧ ଦୁଃଖ ପ୍ରସବ କରେ । ସୁତରାଂ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଜ୍ଞାନଲାଭରେ ଏହି ଉପକାର ହେବ ଯେ, ଯଦି ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ମାନବଜାତିର ଅତି ସାମାନ୍ୟ ଅଂଶ

ବି କ୍ଷୁଦ୍ରଭାବ ତ୍ୟାଗ କରିପାରେ, ତାହାହେଲେ କାଲି ହିଁ ଏହି ଜଗତ ସ୍ୱର୍ଗରେ ପରିଣତ ହେବ; କିନ୍ତୁ ନାନବିଧ ଯନ୍ତ୍ର ଏବଂ ବାହ୍ୟଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜ୍ଞାନର ଉନ୍ନତିରେ ଏହା କଦାପି ହେବ ନାହିଁ—ଯେପରି ଅଗ୍ନିରେ ଘୃତ ନିକ୍ଷେପ କଲେ ଅଗ୍ନିଶିଖା ଆହୁରି ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୁଏ, ସେହିପରି ତାହା ଦ୍ୱାରା ଦୁଃଖ ହିଁ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥାଏ । ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ବ୍ୟତୀତ ଯେତେ ଭୌତିକ ଜ୍ଞାନ ଉପାର୍ଜିତ ହେଉନା କାହିଁକି, ତାହା କେବଳ ଅଗ୍ନିରେ ଘୃତାହୁତି ମାତ୍ର । ସେଥିରେ ସ୍ୱାର୍ଥପର ଲୋକର ହାତକୁ ଅପରର କିଛି ନେଇଯିବା ନିମିତ୍ତ, ପର ପାଇଁ ନିଜ ଜୀବନ ନ ଦେଇ ପରକୁ ଶୋଷଣ କରିବା ଲାଗି ଆଉ ଗୋଟିଏ ଯନ୍ତ୍ର ସ୍ୱାର୍ଥପର ଲୋକଙ୍କୁ ଦିଆଯାଇଥାଏ ମାତ୍ର ।

ଆହୁରି ଏକ ପ୍ରଶ୍ନ—ଏହା କଅଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ ହେବା ସମ୍ଭବ? ଆଧୁନିକ ସମାଜରେ ଏହାକୁ କଅଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରାଯାଇପାରେ? ତାହାର ଉତ୍ତର ଏହି ଯେ ସତ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ବା ଆଧୁନିକ, କୌଣସି ସମାଜକୁ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ ନାହିଁ । ସମାଜକୁ ହିଁ ସତ୍ୟ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ହେବ । ତାହା ନ ହେଲେ ସମାଜ ଧ୍ୱଂସ ହେଉ, କିଛି କ୍ଷତି ନାହିଁ । ସତ୍ୟ ହିଁ ସକଳ ସମାଜର ମୂଳଭିତ୍ତିସ୍ୱରୂପ । ସୁତରାଂ ସତ୍ୟ କଦାପି ସମାଜର ଅନୁଗାମୀ ହୋଇ ନିଜକୁ ଗଠିତ କରିବ ନାହିଁ । ଯଦି ନିଃସ୍ୱାର୍ଥପରତା ତୁଲ୍ୟ ମହତ୍ ସତ୍ୟ ସମାଜରେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରା ନ ଯାଏ, ତାହାହେଲେ ସମାଜ ତ୍ୟାଗ କରି ବନରେ ଯାଇ ବାସ କର; ତାହା ହେଲେ ସାହସୀ ଭଳି କାର୍ଯ୍ୟ କଲ । ସାହସ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ଏକ ପ୍ରକାରର ସାହସ କମାଣର ମୁହଁକୁ ଯିବା । ଆଉ ଏକ ପ୍ରକାର ସାହସ ଅଛି, ତାହାକୁ ଆଧାତ୍ମିକ ଦୃଢ଼ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସାହାସ କୁହାଯାଇପାରେ । ଜଣେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟୀ ସମ୍ରାଟ୍ ଥରେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆଗମନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଗୁରୁ ତାଙ୍କୁ ଭାରତୀୟ ସାଧୁମାନଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ କରିବାକୁ କହିଦେଇଥିଲେ । ଅନେକ ଅନୁସନ୍ଧାନ ପରେ ସେ ଦେଖିଲେ, ଜଣେ ବୃଦ୍ଧ ସାଧୁ ଏକ ପ୍ରସ୍ତର-ଖଣ୍ଡ ଉପରେ ଉପବେଶନ କରିଛନ୍ତି । ସମ୍ରାଟ୍ ତାଙ୍କ ସହିତ କିଛି ସମୟ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରି ବଡ଼ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ । ତେଣୁ ସେ ଏହି ସାଧୁଙ୍କୁ ନିଜ ଦେଶକୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇଯିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କଲେ । ସାଧୁ ସେଥିରେ ଅସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇ କହିଲେ, 'ମୁଁ ଏହି ବନରେ ବେଶ୍ ଆନନ୍ଦରେ ଅଛି ।' ସମ୍ରାଟ୍ କହିଲେ, 'ମୁଁ ସମୁଦାୟ ପୃଥିବୀର ସମ୍ରାଟ୍ । ମୁଁ ଆପଣଙ୍କୁ ଅସୀମ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓ ଉଚ୍ଚପଦ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପ୍ରଦାନ କରିବି ।' ସାଧୁ କହିଲେ, 'ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ବା ପଦମର୍ଯ୍ୟାଦା କୌଣସିଥିରେ ମୋର ଆକାଂକ୍ଷା ନାହିଁ ।' ତହୁଁ ସମ୍ରାଟ୍ କହିଲେ, 'ଆପଣ ଯଦି ମୋ ସହିତ ନ ଯାନ୍ତି, ମୁଁ ଆପଣଙ୍କର ବିନାଶସାଧନ କରିବି ।' ସାଧୁ ଏ କଥାରେ ଉଚ୍ଚ ହାସ୍ୟ କରି କହିଲେ, 'ମହାରାଜ, ତୁମେ ଯେତେ କଥା କହିଲ, ତା ମଧ୍ୟରେ ସବୁଠୁ ବଳି ହିଁ ମୂର୍ଖର କଥା ହେଲା ଏହି । ମୋତେ ସଂହାର କରିବାର ସାଧ୍ୟ ତୁମର ଅଛି କି? ସୂର୍ଯ୍ୟ ମୋତେ ଶୁଷ

କରିପାରେ ନାହିଁ, ଅଗ୍ନି ମୋତେ ପୋଡ଼ିପାରେ ନାହିଁ, କୌଣସି ଯନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ମୋତେ ସଂହାର କରିପାରେ ନାହିଁ। କାରଣ, ମୁଁ ଜନ୍ମରହିତ, ଅବିନାଶୀ, ନିତ୍ୟବିଦ୍ୟମାନ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ଆତ୍ମା।' ଏହା ଆଉ ଏକପ୍ରକାରର ସାହସିକତା। ୧୮୫୭ ମସିହାର ସିପାହୀବିଦ୍ରୋହ ସମୟରେ ଜଣେ ମୁସଲମାନ ସୈନିକ ଜନୈକ ମହାତ୍ମା ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଭାବରେ ଅସ୍ତ୍ରାଘାତ କରିଥିଲା। ହିନ୍ଦୁବିଦ୍ରୋହୀଗଣ ସ୍ୱାମୀଜୀଙ୍କ ନିକଟକୁ ଏହି ମୁସଲମାନକୁ ଧରି ଆଣି କହିଲେ, 'ଯଦି ଅନୁମତି ଦେବେ, ଆମେମାନେ ଏହାକୁ ହତ୍ୟା କରିବୁ।' କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାମୀଜୀ ତାହା ଆଡ଼କୁ ଚାହିଁ କହିଲେ, 'ଭାଇ! ତୁମେ ହିଁ ସେହି ତୁମେ ହିଁ ସେହି।' ଏହା କହୁ କହୁ ଦେହ ତ୍ୟାଗ କଲେ। ଏହା ମଧ୍ୟ ଏକପ୍ରକାର ସାହସିକତା। ଯଦି ତୁମେ ସତ୍ୟର ଆଦର୍ଶରେ ଏପରି ଭାବରେ ସମାଜ ଗଠନ କରି ନ ପାର, ଯହିଁରେ ସେହି ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସତ୍ୟ ସ୍ଥାନ ପାଇପାରେ, ତାହାହେଲେ ତୁମେ ବାହୁବଳର କି ଗୌରବ କରିବ? ତାହାହେଲେ ତୁମେ ତୁମମାନଙ୍କର ବା ତୁମ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନଗୁଡ଼ିକର କି ଗୌରବ କରିବ? ଯଦି ତୁମେ ଦିନରାତି କହୁଥାଅ—ଏହା କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବା ଅସମ୍ଭବ, ତାହାହେଲେ ତୁମର ମହତ୍ତ୍ୱ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କି ଗୌରବ କର? ପଇସା କଉଡ଼ି ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି କଅଣ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ନୁହେଁ? ଯଦି ତା ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ତୁମେ ସମାଜର ଏତେ ଗର୍ବ କର କାହିଁକି? ଯେଉଁ ସମାଜରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସତ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରାଯାଇପାରେ ତାହା ହିଁ ହେଉଛି ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସମାଜ—ଏହା ହିଁ ମୋର ମତ। ଆଉ ଯଦି ସମାଜ ବର୍ତ୍ତମାନ ଉଚ୍ଚତମ ସତ୍ୟକୁ ସ୍ଥାନ ଦେବାରେ ଅପାରଗ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ତାହାକୁ ଉପଯୁକ୍ତ କରାଇ ନିଅ; ଆଉ ଯେତେ ଶୀଘ୍ର ତୁମେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେବ, ସେତେ ହିଁ ମଙ୍ଗଳ। ହେ ନରନାରୀଗଣ, ଏହି ଭାବ ଗ୍ରହଣ କରି ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଉଠ, ସତ୍ୟରେ ବିଶ୍ୱାସୀ ହେବାକୁ ସାହସୀ ହୁଅ, ସତ୍ୟକୁ ଅଭ୍ୟାସ କରିବାରେ ସାହସୀ ହୁଅ। ଜଗତରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସାହସୀ ନରନାରୀଙ୍କର ପ୍ରୟୋଜନ। ସାହସୀ ହେବା ଭାରୀ କଠିନ। ସେହି ସାହସିକତା ଅଭ୍ୟାସ କର, ଯାହା ମୃତ୍ୟୁ ସମ୍ମୁଖରେ ମଧ୍ୟ ଭୟ ପାଏ ନାହିଁ, ଯାହା ମୃତ୍ୟୁକୁ ସ୍ୱାଗତ କରିପାରେ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟ ଜାଣିପାରେ ଯେ ସେ ଆତ୍ମା, ଆଉ ସମଗ୍ର ଜଗତ୍ ମଧ୍ୟରେ ଏଭଳି କୌଣସି ଅସ୍ତ୍ରର ସାଧ୍ୟ ନାହିଁ, ଯାହା ତାହାକୁ ସଂହାର କରିବ, ସମୁଦାୟ ବଜ୍ର ମଧ୍ୟ ତାହାକୁ ସଂହାର କରିପାରେ ନାହିଁ, ଜଗତ୍‌ର ସମୁଦାୟ ଅଗ୍ନିର ସାଧ୍ୟ ନାହିଁ ତାହାକୁ ଦଗ୍ଧ କରିପାରେ—ଯେଉଁ ସାହସିକତାରେ ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିବାର ସାହସ ହୁଏ ଏବଂ ଜୀବନରେ ସେହି ସତ୍ୟକୁ ଦେଖାଯାଇପାରେ। ତେବେ ଯାଇ ତୁମେ ମୁକ୍ତପୁରୁଷ, ତେବେ ଯାଇ ତୁମେ ତୁମର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଜାଣିପାରିବ। ଏହା ଏହି ସମାଜରେ—ପ୍ରତ୍ୟେକ ସମାଜରେ ମଧ୍ୟ ଅଭ୍ୟାସ କରିବାକୁ ହେବ। 'ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଥମେ ଶ୍ରବଣ, ତତ୍ପରେ ମନନ ଏବଂ ତତ୍ପରେ ନିଦିଧ୍ୟାସନ କରିବାକୁ ହେବ।'

ଆଜିକାଲିକାର ସମାଜରେ ଗୋଟାଏ ଗତି ଦେଖା ଦେଇଛି—କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରତି ଖୁବ୍ ଅନୁରକ୍ତ ହେବା—ଏବଂ ମନନ ଧ୍ୟାନଧାରଣାଦିକୁ ଏକାବେଳକେ ଉଡ଼ାଇଦେବା । କାର୍ଯ୍ୟ ଖୁବ୍ ଭଲ ସତ; କିନ୍ତୁ ତାହା ମଧ୍ୟ ଚିନ୍ତାପ୍ରସୂତ । ଶରୀର ଭିତରଦେଇ ମାନସିକ ଶକ୍ତିର ପ୍ରକାଶକୁ ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଚିନ୍ତା ବ୍ୟତୀତ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ମସ୍ତିଷ୍କକୁ ଉଚ୍ଚ ଉଚ୍ଚ ଚିନ୍ତା, ଉଚ୍ଚ ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ କର । ଦିବାରାତ୍ର ଏଗୁଡ଼ିକୁ ମନ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପନ କରି ରଖ । ତାହାହେଲେ ତହିଁରୁ ହିଁ ମହତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧିତ ହେବ । ଅପବିତ୍ରତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି କଥା କହ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ମନକୁ କହ—ଆମେ ଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ । ଆମେ କ୍ଷୁଦ୍ର, ଆମେ ଜନ୍ମଲାଭ କରୁଛୁ, ଆମର ମୃତ୍ୟୁ ହେବ—ଏହି ଚିନ୍ତାରେ ଆମେମାନେ ନିଜକୁ ଏକାବେଳକେ ଅଭିଭୂତ କରିପକାଇଛୁ ଏବଂ ସେଥିଲାଗି ସର୍ବଦା ହିଁ ଏକପ୍ରକାର ଭୟରେ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ ରହିଅଛୁ ।

ଏକ ଆସନ୍ନପ୍ରସବା ସିଂହୀ ଥରେ ଶିକାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବହିର୍ଗତ ହୋଇଥିଲା । ସେ ଦୂରରେ ଦଳେ ମେଷ ବିଚରଣ କରୁଥିବାର ଦେଖିବାମାତ୍ରେ ଯେମିତି ସେମାନଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଲମ୍ଫ ପ୍ରଦାନ କଲା ସେମିତି ତାହାର ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ ହେଲା । ଗୋଟିଏ ମାତୃହୀନ ସିଂହଶାବକ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲା । ସେହି ମେଷଦଳ ଏହି ସିଂହ ଶାବକଟିର ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସିଂହ ଶିଶୁଟି ମଧ୍ୟ ମେଷପଲ ମଧ୍ୟରେ ଏକତ୍ର ରହି କ୍ରମେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେ ମେଷପଲ ପରି ଘାସ ଖାଇ ଜୀବନଧାରଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା, ମେଷ ପରି ଚିତ୍କାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲା; ସେ ଏକ ରୀତିମତ ସିଂହ ହୋଇଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ ମେଷ ବୋଲି ଭାବିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହିଭଳି କିଛିଦିନ ଗଲା । ଏପରି ସମୟରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଣ୍ଡକାୟ ସିଂହ ଶିକାର ଅନ୍ୱେଷଣରେ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା; କିନ୍ତୁ ସେ ଦେଖି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲା ଯେ, ଉକ୍ତ ମେଷଦଳ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ସିଂହ ରହିଛି, ଆଉ ସେ ମେଷଧର୍ମୀ ହୋଇ ବିପଦର ଆଗମନ—ସମ୍ଭାବନାରେ ହିଁ ପଳାଇଯାଉଛି । ସେ ତାହା ନିକଟକୁ ଯାଇ 'ସେ ଯେ ସିଂହ, ମେଷ ନୁହେଁ' ଏହା ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲା । ଯେମିତି ସେ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମେଷପଲ ପଳାଇଗଲେ । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମେଷ-ସିଂହଟି ମଧ୍ୟ ପଳାଇଲା । ଯାହା ହେଉ, ସେହି ସିଂହଟି ଉକ୍ତ ମେଷ ସିଂହଟିକୁ ତାହାର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ବୁଝାଇ ଦେବାର ସଂକଳ୍ପ ଛାଡ଼ିପାରିଲା ନାହିଁ । ସେ ଏହି ମେଷସିଂହଟି କେଉଁଠି କଅଣ କରେ, ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଦିନେ ଦେଖିଲା, ସେ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ପଡ଼ିରହି ଶୋଉଛି । ଏହା ଦେଖିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ତାହା ଉପରକୁ ଡ଼େଇଁପଡ଼ି କହିଲା, 'ଆରେ, ତୁ ମେଷପଲ ସଙ୍ଗରେ ରହି ନିଜର ସ୍ୱଭାବ ଭୁଲିଲୁ କାହିଁକି? ତୁ ତ ମେଷ ନୋହୁଁ, ତୁ ଯେ ସିଂହ ।' ମେଷସିଂହଟି କହିଉଠିଲା, 'କଅଣ କହୁଛ? ମୁଁ ତ ମେଷ, ସିଂହ କିପରି ହେବି?'

କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ସେ ନିଜକୁ ସିଂହ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ବରଂ ସେ ମେଷ ପରି ଚିତ୍କାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସିଂହ ତାକୁ ଟାଣି ଟାଣି ଗୋଟିଏ ହ୍ରଦ ନିକଟକୁ ନେଇଗଲା; କହିଲା, 'ଏଇ ଦେଖ୍ ତୋର ପ୍ରତିବିମ୍ବ, ଏଇ ଦେଖ୍ ମୋର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ।' ତହୁଁ ସେ ସେହି ଦୁଇଟିର ହିଁ ତୁଳନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେ ଥରେ ସେହି ସିଂହ ଆଡ଼କୁ, ଥରେ ନିଜ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଆଡ଼କୁ ଚାହିଁ ଦେଖିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେତେବେଳେ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ମଧ୍ୟରେ ତାର ଏହି ଜ୍ଞାନୋଦୟ ହେଲା ଯେ, ସତରେ ମୁଁ ତ ସିଂହ ଅଟେ । ସେତେବେଳେ ସେ ସିଂହ ପରି ଗର୍ଜନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା; ତାହାର ମେଷ ଭଳି ଚିତ୍କାର କେଉଁଆଡ଼େ ଚାଲିଗଲା । ତୁମେମାନେ ସିଂହ ସ୍ୱରୂପ, ତୁମେମାନେ ଆତ୍ମା, ଶୁଦ୍ଧ-ସ୍ୱରୂପ, ଅନନ୍ତ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଜଗତର ମହାଶକ୍ତି ତୁମମାନଙ୍କ ଭିତରେ । 'ହେ ସଖେ ! କାହିଁକି ତୁମେ ରୋଦନ କରୁଅଛ ? ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ ତୁମର ବି ନାହିଁ କି ମୋର ବି ନାହିଁ । କାହିଁକି କାନ୍ଦୁଛ ? ତୁମର ରୋଗ, ଦୁଃଖ କିଛି ହିଁ ନାହିଁ । ତୁମେ ଅନନ୍ତ-ଆକାଶ-ସ୍ୱରୂପ, ନାନା ବର୍ଣ୍ଣର ମେଘ ଏହା ଉପରେ ଆସୁଛି । ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ଖେଳା କରି ପୁନର୍ବାର କେଉଁଆଡ଼େ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହେଉଛି, କିନ୍ତୁ ଆକାଶ ଯେଉଁଭଳି ନୀଳବର୍ଣ୍ଣ, ସେହିଭଳି ନୀଳବର୍ଣ୍ଣ ହିଁ ରହିଅଛି ।' ଏହିପରି ଜ୍ଞାନର ଅଭ୍ୟାସ କରିବାକୁ ହେବ । ଜଗତରେ ଆମେମାନେ ଅସତ୍ ଭାବ ଦେଖୁ କାହିଁକି ? କାରଣ ଆମେମାନେ ନିଜେ ନିଜେ ହିଁ ଅସତ୍ । ରାସ୍ତାକଡ଼ରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାଣୁ ରହିଛି । ଗୋଟିଏ ଚୋର ସେହି ପଥଦେଇ ଯାଉଥିଲା । ସେ ଭାବିଲା—ଏ ଜଣେ ପହରାବାଲା । ଜଣେ ନାୟକ ତାହାକୁ ନିଜର ନାୟିକା ବୋଲି ଭାବିଲା । ଗୋଟିଏ ଶିଶୁ ତାହାକୁ ଦେଖି ଭୁତ ବୋଲି ମନେ କରି ଚିତ୍କାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହିପରି ତାହାକୁ ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ସ୍ଥାଣୁ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନ ଥିଲା ।

ଆମେମାନେ ନିଜେ ଯେପରି, ଜଗତକୁ ମଧ୍ୟ ସେହପରି ଦେଖିଥାଉ । ଗୋଟିଏ ଟେବୁଲ ଉପରେ ଥଳିଏ ମୋହର ରଖିଦିଅ ଏବଂ ମନେକର, ସେ ଥଳିପାଖରେ ଶିଶୁଟିଏ ରହିଛି । ଜଣେ ଚୋର ଆସି ଏହି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରାଗୁଡ଼ିକ ଗ୍ରହଣ କଲା । ଶିଶୁଟି କଅଣ ବୁଝିପାରିବ ଏହା ଅପହୃତ ହେଲା ବୋଲି ? ଆମମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଯାହା, ବାହାରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଦେଖିଥାଉ । ଶିଶୁଟିର ମନ ଭିତରେ ଚୋରର ଧାରଣା ନାହିଁ, ତେଣୁ ସେ ବାହାରେ କାହାକୁ ମଧ୍ୟ ଚୋର ବୋଲି ଭାବେ ନାହିଁ । ସବୁ ପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ତଦ୍ରୂପ । ଜଗତର ପାପ ଓ ଅତ୍ୟାଚାରର କଥା କହ ନାହିଁ, ବରଂ ତୁମକୁ ଯେ ଜଗତରେ ଏବେ ବି ସୁଦ୍ଧା ପାପ ଦେଖିବାକୁ ହେଉଛି, ସେଥିପାଇଁ ରୋଦନ କର । ତୁମେ ନିଜେ କାନ୍ଦ ଯେ ତୁମକୁ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ପାପ ଦେଖିବାକୁ ପଡୁଛି । ଆଉ ଯଦି ତୁମେ ଜଗତ୍‌ର ଉପକାର କରିବାକୁ ଚାହଁ ତାହାହେଲେ ଆଉ ଜଗତ୍ ଉପରେ ଦୋଷାରୋପ କର ନାହିଁ । ତାହାକୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ଦୁର୍ବଳ କର ନାହିଁ । ଏହିସବୁ ପାପ ଦୁଃଖ ପ୍ରଭୃତି ପୁଣି କଅଣ ? ଏଗୁଡ଼ିକ ତ

ଦୁର୍ବଳତାର ହିଁ ଫଳ । ଲୋକ ପିଲାଦିନରୁ ଶିକ୍ଷା ପାଏ ଯେ, ସେ ଦୁର୍ବଳ ଓ ପାପୀ । ଜଗତ୍ ଏତଦ୍ରୂପ ଶିକ୍ଷାଦ୍ୱାରା ଦିନକୁ ଦିନ ଦୁର୍ବଳରୁ ଦୁର୍ବଳତର ହୋଇଛି । ସେମାନଙ୍କୁ ଶିଖାଅ ଯେ, ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ହିଁ ସେହି ଅମୃତର ସନ୍ତାନ—ଏପରିକି ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଆତ୍ମାର ପ୍ରକାଶ ଅତି କ୍ଷୀଣ, ସେମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ତାହା ଶିଖାଅ । ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ହିଁ ସେମାନଙ୍କ ମସ୍ତିଷ୍କରେ ଏହିଭଳି ଚିନ୍ତାସବୁ ପ୍ରବେଶ କରୁ, ଯାହା ସେମାନଙ୍କୁ ଯଥାର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟ କରିବ, ଯାହା ସେମାନଙ୍କୁ ସବଳ କରିବ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କର ଗୋଟାଏ ଯଥାର୍ଥ ହିତ ସାଧିତ ହେବ । ଦୁର୍ବଳତା ଓ ଅବସାଦଦାୟକ ଚିନ୍ତା ଯେପରି ସେମାନଙ୍କ ମସ୍ତିଷ୍କରେ ପ୍ରବେଶ ନ କରେ । ସଦ୍‌ଚିନ୍ତାରୂପକ ସ୍ରୋତରେ ନିଜକୁ ଭସାଇଦିଅ । ନିଜ ମନକୁ ସର୍ବଦା କହ 'ମୁଁ ସେହି' 'ମୁଁ ହିଁ ସେହି', ତୁମ ମନ ଭିତରେ ଦିନରାତି ଏହା ସଙ୍ଗୀତ ପରି ବାଜୁଥାଉ ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ 'ସୋଽହଂ' 'ସୋଽହଂ' କହି ଦେହ ତ୍ୟାଗ କର । ଏହା ହିଁ ସତ୍ୟ ଯେ, ଜଗତର ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତି ତୁମରି ଭିତରେ । ଯେଉଁ କୁସଂସ୍କାର ତୁମ ମନକୁ ଆବୃତ କରି ରଖିଛି, ତାହାକୁ ତଡ଼ିଦିଅ । ସାହସୀ ହୁଅ, ସତ୍ୟକୁ ବୁଝି ତାହା ଜୀବନରେ ପରିଣତ କର । ଚରମଲକ୍ଷ୍ୟ ଅନେକ ଦୂର ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ **'ଉତ୍ତିଷ୍ଠତ ଜାଗ୍ରତ ପ୍ରାପ୍ୟ ବରାନ୍ ନିବୋଧତ ।'**

ମନୁଷ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ (୨)

[ନ୍ୟୁୟର୍କରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା]

ଆମେମାନେ ଏଠାରେ ଛିଡ଼ାହୋଇ ରହିଛୁ; କିନ୍ତୁ ଆମମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ମୁଖକୁ ପ୍ରସାରିତ । ଅନେକ ସମୟରେ ଆମେମାନେ ବହୁ ଦୂରକୁ ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କରୁ । ମନୁଷ୍ୟ ଯେଉଁଦିନଠାରୁ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲାଣି ସେହି ଦିନଠାରୁ ସେ ଏହିପରି କରୁଛି । ମନୁଷ୍ୟ ସର୍ବଦା ହିଁ ସମ୍ମୁଖକୁ—ଭବିଷ୍ୟତକୁ ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କରୁଛି । ମନୁଷ୍ୟ ଜାଣିବାକୁ ଚାହେଁ—ଏହି ଶରୀରର ଧ୍ୱଂସ ପରେ ସେ କେଉଁଆଡ଼କୁ ଯାଏ ? ଏହି ରହସ୍ୟୋଦ୍‌ଘାଟନ ନିମିତ୍ତ ଅନେକ ମତବାଦ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଛି, ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ ମତ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛି, ପୁଣି ଶତ ଶତ ମତ ଖଣ୍ଡିତ ହୋଇ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି । କେବଳମାତ୍ର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଗୃହୀତ ହୋଇଅଛି । ଆଉ ଯେତେଦିନ ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ଜଗତରେ ବାସ କରିବ, ଯେତେଦିନ ସେ ଚିନ୍ତା କରୁଥିବ, ସେତେଦିନ ଏହିଭଳି ଚାଲିଥିବ । ଏହିସବୁ ମତଗୁଡ଼ିକର କିଛି ନା କିଛି ସତ୍ୟତା ଅଛି, ପୁଣି ଅନେକ ଅସତ୍ୟ ବି ଅଛି । ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଭାରତରେ ଯେଉଁସବୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ ହୋଇଛି, ସେଗୁଡ଼ିକର ସାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ମୁଁ ଆପଣମାନଙ୍କୁ କହିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବି । ଭାରତୀୟ ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କର ଏହିସବୁ ବିଭିନ୍ନ ମତର ସମନ୍ୱୟ କରିବାକୁ ଏବଂ ଯଦି ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ଆଧୁନିକ ବୈଜ୍ଞାନିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକର ସମନ୍ୱୟ ସାଧନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବି ।

ବେଦାନ୍ତଦର୍ଶନର ଗୋଟିଏ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ—ଏକତ୍ୱର ଅନୁସନ୍ଧାନ । ହିନ୍ଦୁମାନେ ବିଶେଷ (Particular) ପ୍ରତି ସେତେ ଦୃଷ୍ଟି ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନେ ସର୍ବଦା ହିଁ ସାମାନ୍ୟର (General)— ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ସାର୍ବଭୌମ ବସ୍ତୁର ଅନ୍ୱେଷଣ କରିଛନ୍ତି । ଦେଖାଯାଏ, ସେମାନେ 'ଏପରି କି ପଦାର୍ଥ ଅଛି, ଯାହାକୁ ଜାଣିଲେ ସମୁଦାୟକୁ ଜାଣି ହୁଏ'—ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ହିଁ ପୁନଃ ପୁନଃ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିଛନ୍ତି । 'ଯେପରି ଢେଳାଏ ମାଟିକୁ ଜାଣିପାରିଲେ ସମୁଦାୟ ମାଟିକୁ ଜାଣିହୁଏ, ସେହିଭଳି ଏପରି କେଉଁ ବସ୍ତୁ ଅଛି, ଯାହାକୁ ଜାଣିଲେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ ସମ୍ପର୍କରେ ଜ୍ଞାନଲାଭ ହେବ ?' ଏହା ହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଅନୁସନ୍ଧାନ, ଏହା ସେମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଜିଜ୍ଞାସା । (—ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍ ୬/୧/୪)

ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ସମୁଦାୟ ଜଗତକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଏକମାତ୍ର ଆକାଶତତ୍ତ୍ୱରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ କରାଯାଇପାରେ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଆମେ ଯାହାକିଛି ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରୁ ବା ଆସ୍ୱାଦନ କରିପାରୁ, ଏପରି କି, ଆମେ ଯାହାକିଛି ଅନୁଭବ କରିପାରୁ—ସମସ୍ତ ହିଁ କେବଳ ଏହି ଆକାଶର ବିଭିନ୍ନ ବିକାଶମାତ୍ର । ଏହି ଆକାଶ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ । କଠିନ, ତରଳ, ବାଷ୍ପୀୟ ସକଳ ପଦାର୍ଥ, ସର୍ବପ୍ରକାର ଆକୃତି ଓ ଶରୀର, ପୃଥିବୀ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ତାରା-ସକଳ ହିଁ ଏହି ଆକାଶରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ।

କେଉଁ ଶକ୍ତି ଏହି ଆକାଶ ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ସେଥିରୁ ଜଗତକୁ ସୃଷ୍ଟି କଲା ?

ଆକାଶ ସଙ୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଶକ୍ତି ରହିଛି । ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ଯେତେ ପ୍ରକାର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶକ୍ତି ଅଛି—ଆକର୍ଷଣ, ବିକର୍ଷଣ ଏପରିକି ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ—'ପ୍ରାଣ' ନାମକ ଏକ ମହାଶକ୍ତିର ବିକାଶ । ଏହି ପ୍ରାଣ ଆକାଶ ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟକରି ଏହି ଜଗତ-ପ୍ରପଞ୍ଚକୁ ରଚନା କରିଛି । କଳ୍ପପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଏହି ପ୍ରାଣ ଯେପରିକି ଅନନ୍ତ ଆକାଶ-ସମୁଦ୍ରରେ ପ୍ରସୁପ୍ତ ରହିଥାଏ । ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଏହି ଆକାଶ ଗତିହୀନରୂପେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ପରେ ପ୍ରାଣର ପ୍ରଭାବରେ ଏହି ଆକାଶ-ସମୁଦ୍ରରେ ଗତିର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ପ୍ରାଣର ଗତି ଯେମିତି ହୋଇଥାଏ, ସେମିତି ଏହି ଆକାଶ-ସମୁଦ୍ରରୁ ନାନା ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ, ନାନା ଜଗତ୍, କେତେ ସୂର୍ଯ୍ୟ, କେତେ ଚନ୍ଦ୍ର, କେତେ ତାରା, ପୃଥିବୀ, ମନୁଷ୍ୟ, ଜନ୍ତୁ, ଉଦ୍ଭିଦ ଏବଂ ନାନାଶକ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ଅତଏବ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ମତରେ, ସର୍ବପ୍ରକାର ଶକ୍ତି ପ୍ରାଣର ଏବଂ ସର୍ବପ୍ରକାର ଭୂତ ଆକାଶର ବିଭିନ୍ନ ରୂପମାତ୍ର । କଳ୍ପ ଶେଷରେ ସମୁଦାୟ କଠିନ ପଦାର୍ଥ ଦ୍ରବ ହୋଇଯିବ, ସେତେବେଳେ ସେହି ତରଳ ପଦାର୍ଥଟି ବାଷ୍ପୀୟ ଆକାରରେ ପରିଣତ ହେବ । ତାହା ପୁଣି ତେଜୋରୂପ ଧାରଣ କରିବ । ଅବଶେଷରେ ସମୁଦାୟ ଯେଉଁଥିରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିଲା, ସେହି ଆକାଶରେ ପୁଣି ଲୀନ ହେବ । ପୁଣି ଆକର୍ଷଣ, ବିକର୍ଷଣ, ଗତି ପ୍ରଭୃତି ସମୁଦାୟ ଶକ୍ତି ଧୀରେ ଧୀରେ ମୂଳ ପ୍ରାଣରେ ପରିଣତ ହେବ । କିଛିକାଳ ପାଇଁ ଏହି ପ୍ରାଣ ଯେପରି କି ନିଦ୍ରିତ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିବ, କଳ୍ପାରମ୍ଭ ହେଲେ ପୁନରାୟ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ନାନାବିଧ ରୂପ ପ୍ରକାଶ କରିବ, ପୁଣି କଳ୍ପାବସାନରେ ସମୁଦାୟର ବିଲୟ ଘଟିବ । ଏହିପରି ସୃଷ୍ଟିପ୍ରଣାଳୀ ଚାଲୁଅଛି; ଆସୁଅଛି, ଯାଉଅଛି—ଥରେ ପଶ୍ଚାଦ୍‌ଗତି ହେଲେ ପୁନର୍ବାର ଯେପରିକି ସମ୍ମୁଖ ଆଡ଼କୁ ଗତି କରୁଛି । ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନର ଭାଷାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ କୁହାଯିବ, ଥରେ ଏହା ସ୍ଥିତିଶୀଳ ହେଲେ ପୁଣି ଏହା ଗତିଶୀଳ ହେଉଛି, ଥରେ ପ୍ରସୁପ୍ତ ହେଉଛି; ତ ଆଉ ଥରେ କ୍ରିୟାଶୀଳ ହେଉଛି । ଏହିଭଳି ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ଚାଲିଛି ।

କିନ୍ତୁ ଏହି ବିଶ୍ଳେଷଣ ବି ଆଂଶିକ ହେଲା । ଆଧୁନିକ ପଦାର୍ଥ ବିଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଏହି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜାଣିଛି । ଏହାର ଉପରକୁ ଭୌତିକ ବିଜ୍ଞାନର ଅନୁସନ୍ଧାନ ଆଉ ଯାଇପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଅନୁସନ୍ଧାନ ଯେ ଏଠାରେ ଶେଷ ହୋଇଗଲା, ତାହା ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଆମେମାନେ ଏପରି କିଛି ପାଇଲୁ ନାହିଁ, ଯାହାକୁ ଜାଣିଲେ ସମୁଦାୟକୁ ଜାଣି ହେବ । ଆମେ ସମୁଦାୟ ଜଗତକୁ ଭୂତ ଓ ଶକ୍ତିରେ କିମ୍ବା ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ, ଆକାଶ ଓ ପ୍ରାଣରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ କରିଛୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆକାଶ ଓ ପ୍ରାଣକୁ ଏମାନଙ୍କ ଆଦି-କାରଣରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ କରିବାକୁ ହେବ । ସେମାନଙ୍କୁ 'ମନ' ନାମକ ଉଚ୍ଚତର କ୍ରିୟାଶକ୍ତିରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ କରାଯାଇପାରେ । 'ମହତ୍' ଅର୍ଥାତ୍ ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି—ସମଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରାଣ ଓ ଆକାଶ, ଉଭୟର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି ହିଁ ଏହି ଦୁଇଟି

ଶକ୍ତିରୂପେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥାଏ; ପ୍ରଥମେ ଏହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ମନ ଥିଲା, ତାହା ପରିଣତ ହୋଇ ଆକାଶ ଓ ପ୍ରାଣରୂପ ଧାରଣ କଲା, ଆଉ ଏହି ଦୁଇଟିର ସଂଯୋଗରେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ମୁଁ ତୁମକୁ ଦେଖୁଛି । ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱାରା ବିଷୟ ଗୃହୀତ ହେଉଛି । ତାହା ଅନୁଭୂତିଜନକ ସ୍ନାୟୁଦ୍ୱାରା ମସ୍ତିଷ୍କକୁ ପ୍ରେରିତ ହେଉଛି । ଏହି ଚକ୍ଷୁ ଦର୍ଶନର ସାଧନ ନୁହେଁ, ତାହା ବାହାରର ଯନ୍ତ୍ରମାତ୍ର । କାରଣ, ଦର୍ଶନର ପ୍ରକୃତ ସାଧନ–ଯାହା ମସ୍ତିଷ୍କକୁ ବିଷୟଜ୍ଞାନର ସମ୍ବାଦ ବହନ କରେ, ତାହା ଯଦି ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ମୋର କୋଡ଼ିଏଟି ଚକ୍ଷୁ ରହିଲେ ମଧ୍ୟ ତୁମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାରିକୁ ବି ଦେଖିବାକୁ ପାଇବି ନାହିଁ । ଅକ୍ଷିଜାଲ (Retina) ଉପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଛବି ପଡ଼ିପାରେ, ତଥାପି ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବି ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ପ୍ରକୃତ ଦର୍ଶନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଏହି ଚକ୍ଷୁଠାରୁ ପୃଥକ୍ । ପ୍ରକୃତ ଚକ୍ଷୁରିନ୍ଦ୍ରିୟ ଅବଶ୍ୟ ଚକ୍ଷୁଯନ୍ତ୍ରର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ଅବସ୍ଥିତ । ସକଳ ପ୍ରକାର ବିଷୟାନୁଭୂତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହା ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ନାସିକା ଘ୍ରାଣେନ୍ଦ୍ରିୟ ନୁହେଁ; ତାହା ଯନ୍ତ୍ରମାତ୍ର, ଘ୍ରାଣେନ୍ଦ୍ରିୟ ତାର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହା ହିଁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ପ୍ରଥମେ ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଶରୀରରେ ବାହ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଅବସ୍ଥିତ; ତତ୍ ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣ ମଧ୍ୟ ଅବସ୍ଥିତ, ତଥାପି ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ହେଲା ନାହିଁ । ମନେକର, ମୁଁ ତୁମ ସହିତ କଥା କହୁଛି, ଆଉ ତୁମେ ଅତିଶୟ ମନଯୋଗପୂର୍ବକ ମୋ କଥା ଶୁଣୁଛ; ଏପରି ସମୟରେ ସେଠାରେ ଗୋଟିଏ ଘଣ୍ଟା ବାଜିଲା, ତୁମେ ହୁଏତ ସେହି ଘଣ୍ଟାଧ୍ୱନି ଶୁଣିବାକୁ ପାଇବ ନାହିଁ । ଏହି ଶବ୍ଦ–ତରଙ୍ଗ ତୁମ କର୍ଣ୍ଣଗହ୍ୱରରେ ପ୍ରବେଶ କରି କର୍ଣ୍ଣପଟରେ ବାଜିଲା, ସ୍ନାୟୁଦ୍ୱାରା ଏହି ସମ୍ବାଦ ମସ୍ତିଷ୍କରେ ପହଞ୍ଚିଲା; ତଥାପି ତୁମେ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଲ ନାହିଁ କାହିଁକି ? ଯଦି ମସ୍ତିଷ୍କକୁ ସମ୍ବାଦ ବହନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଶ୍ରବଣ–ପ୍ରକ୍ରିୟାଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ତୁମେ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଲ ନାହିଁ କାହିଁକି ? ତାହାହେଲେ ଦେଖାଗଲା ଏହି ଶ୍ରବଣ–ପ୍ରକ୍ରିୟା ନିମିତ୍ତ ଆଉ କିଛି ଆବଶ୍ୟକ —ତାହା ମନ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଯୋଗ । ଯେତେବେଳେ ମନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଠାରୁ ପୃଥକ୍ ରହିଥାଏ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଏହାକୁ କୌଣସି ସମ୍ବାଦ ଆଣି ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ମନ ତାହା ଗ୍ରହଣ କରିବ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ମନ ସେଥିରେ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ, କେବଳ ସେତିକିବେଳେ ତା ପକ୍ଷରେ କୌଣସି ସମ୍ବାଦ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସମ୍ଭବ; କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ବି ବିଷୟାନୁଭୂତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ ନାହିଁ । ବାହାରର ଯନ୍ତ୍ର ସମ୍ବାଦ ବହନ କରିପାରେ; ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ତାହା ଭିତରକୁ ବହନ କରିପାରନ୍ତି, ମନ ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇପାରେ; ତଥାପି ବିଷୟାନୁଭୂତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ ନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଜିନିଷ ଆବଶ୍ୟକ । ଆମ ଭିତରୁ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଆବଶ୍ୟକ । ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରୁ ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ । ବାହାରର ବସ୍ତୁ ଯେମିତି ଭିତରକୁ ସମ୍ବାଦ–ପ୍ରବାହ ପ୍ରେରଣ କଲା, ମୋର ମନ ତାହା ଗ୍ରହଣ କରିନେଇ

ବୁଦ୍ଧି ନିକଟକୁ ପ୍ରେରଣ କଲା, ବୁଦ୍ଧି ମନର ପୁର୍ବ-ସଂସ୍କାରାନୁଯାୟୀ ଏହାକୁ ସଜାଇଲା ଏବଂ ବାହାରକୁ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା-ପ୍ରବାହ ପ୍ରେରଣ କଲା । ଏହି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଷୟାନୁଭୂତି ହୋଇଥାଏ । ମନରେ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ଏହି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ପ୍ରେରଣ କରେ, ତାହାକୁ ହିଁ ବୁଦ୍ଧି କୁହାଯାଏ । ତଥାପି ଏହି ବିଷୟାନୁଭୂତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା ନାହିଁ । ମନେକର—ଗୋଟିଏ ମ୍ୟାଜିକ୍ ଲଣ୍ଠନ (Magic lantern) ରହିଛି, ଆଉ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତ୍ରଖଣ୍ଡ ରହିଛି । ମୁଁ ଏହି ବସ୍ତ୍ରଖଣ୍ଡ ଉପରେ ଗୋଟିଏ ଚିତ୍ର ପକାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଅଛି । ମୁଁ କଅଣ କରୁଛି ? ମୁଁ ମ୍ୟାଜିକ୍ ଲଣ୍ଠନର ନାନା ପ୍ରକାର ଆଲୋକ-କିରଣ ଏହି ବସ୍ତ୍ରଖଣ୍ଡ ଉପରେ ପକାଇବାକୁ ଏବଂ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଏକତ୍ରିତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଅଛି । ଏକ ଅଚଳ ବସ୍ତୁ ଆବଶ୍ୟକ, ଯାହା ଉପରେ ଚିତ୍ର ପକାଯାଇପାରେ । କୌଣସି ସଚଳ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ଚିତ୍ର ପକାଇବା ଅସମ୍ଭବ—କୌଣସି ଏକ ସ୍ଥିର ବସ୍ତୁ ହିଁ ପ୍ରୟୋଜନ । କାରଣ ମୁଁ ଯେଉଁ ଆଲୋକକିରଣଗୁଡ଼ିକୁ ପକାଇବାର ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ସଚଳ, ଏହି ସଚଳ ଆଲୋକକିରଣଗୁଡ଼ିକୁ କୌଣସି ଅଚଳ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ଏକତ୍ରିତ-ଏକୀଭୂତ କରି ମିଳିତ କରିବାକୁ ହେବ । ଯେଉଁସବୁ ଅନୁଭୂତିଗୁଡ଼ିକୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନେ ଭିତରେ ଗ୍ରହଣ କରି ମନ ନିକଟରେ ଏବଂ ମନ ତାହା ନେଇ ବୁଦ୍ଧି ନିକଟରେ ସମର୍ପଣ କରୁଛି, ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି । ଚିତ୍ରର ପ୍ରତିଫଳନ ପାଇଁ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏପରି କୌଣସି ବସ୍ତୁ ନ ମିଳିଛି, ଯାହା ଉପରେ ଏହି ଚିତ୍ର ପକାଯାଇପାରେ, ଯେଉଁଥିରେ ଏହି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭାବଗୁଡ଼ିକ ଏକତ୍ର ମିଳିତ ହୋଇପାରେ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ବିଷୟାନୁଭୂତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉ ନାହିଁ । କଅଣ ସେ ବସ୍ତୁ, ଯାହା ଆମର ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ସତ୍ତାକୁ ଗୋଟିଏ ଏକତ୍ୱ ଭାବ ପ୍ରଦାନ କରେ ? କଅଣ ସେ ବସ୍ତୁ ଯାହା ବିଭିନ୍ନ ଗତି ମଧ୍ୟରେ ବି ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଏକତ୍ୱ ରକ୍ଷା କରିଥାଏ ? କଅଣ ସେ ବସ୍ତୁ ଯାହା ଉପରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭାବଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି କି ଏକତ୍ର ଗ୍ରଥିତ ଥାଏ, ଯାହା ଉପରେ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଆସି ଯେପରି କି ଏକତ୍ର ବାସ କରେ ଏବଂ ଏକ ଅଖଣ୍ଡଭାବ ଧାରଣ କରେ ? ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ ଏପରି କିଛି ଆବଶ୍ୟକ ଯାହା ଶରୀର ଓ ମନ ତୁଳନାରେ ଅଚଳ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଯେଉଁ ବସ୍ତ୍ରଖଣ୍ଡ ଉପରେ ଏହି କ୍ୟାମେରା ଚିତ୍ର ପ୍ରକ୍ଷେପ କରୁଛି, ତାହା ଏହି ଆଲୋକ କିରଣଗୁଡ଼ିକ ତୁଳନାରେ ଅଚଳ । ତାହା ନ ହେଲେ କୌଣସି ଚିତ୍ର ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅନୁଭବିତା ଗୋଟିଏ 'ବ୍ୟକ୍ତି' ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ବସ୍ତୁ ଯାହା ଉପରେ ମନ ଏହିସବୁ ଚିତ୍ରାଙ୍କନ କରୁଅଛି—ଯାହା ଉପରେ ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ବାହିତ ହୋଇ ଆମମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ବିଷୟାନୁଭୂତି ସ୍ଥାପିତ, ଶ୍ରେଣୀବଦ୍ଧ ଓ ଏକତ୍ରୀଭୂତ ହୁଏ, ତାହାକୁ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ଆତ୍ମା କହନ୍ତି ।

ଆମେ ଦେଖିଲୁ ସମଷ୍ଟି-ମନ ବା ମହତ୍-ଆକାଶ ଓ ପ୍ରାଣ ଏହି ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ପୁଣି ମନର ପଶ୍ଚାତ୍-ଦେଶରେ ଆତ୍ମା ରହିଛି । ସମଷ୍ଟି ମନର

ପଶ୍ଚାତ୍‌-ଦେଶରେ ଥିବା ଆତ୍ମାକୁ 'ଈଶ୍ୱର' କୁହାଯାଏ । ବ୍ୟଷ୍ଟି ହିସାବରେ ଏହା ମାନବର ଆତ୍ମା ମାତ୍ର । ଯେପରି ଜଗତରେ ସମଷ୍ଟି-ମନ ଆକାଶ ଓ ପ୍ରାଣରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଛି, ସେହିପରି ସମଷ୍ଟି-ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ ମନରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ଏହି—ବ୍ୟଷ୍ଟିମାନବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବି କଅଣ ସେହପରି ? ମନୁଷ୍ୟର ମନ କଅଣ ତାର ଶରୀରର ସ୍ରଷ୍ଟା, ଆଉ ତାର ଆତ୍ମା ତାର ମନର ସ୍ରଷ୍ଟା—ଅର୍ଥାତ୍ ମନୁଷ୍ୟର ଶରୀର, ମନ ଓ ଆତ୍ମା ଏହି ତିନୋଟି ବିଭିନ୍ନ ବସ୍ତୁ ଅଥବା ଏମାନେ ଗୋଟିଏ ଭିତରେ ହିଁ ତିନୋଟି କିମ୍ବା ଏମାନେ ଏକ ପଦାର୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥା ମାତ୍ର ? ଆମେମାନେ କ୍ରମଶଃ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ତର ଦେବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିବୁ । ଯାହାହେଉ, ଆମେ ଏତେବେଳେ ଏହା ଜାଣିବାକୁ ପାଇଲୁ—ପ୍ରଥମତଃ ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଦେହ, ତତ୍‌ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଏବଂ ପଛରେ ଆତ୍ମା । ପ୍ରଥମେ ଆମେ ବୁଝିପାରିଲୁ ଯେ, ଆତ୍ମା ଶରୀରଠାରୁ ପୃଥକ୍, ମନଠାରୁ ମଧ୍ୟ ପୃଥକ୍ । ଏହିଠାରୁ ହିଁ ଧର୍ମଜଗତରେ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ଦ୍ୱୈତବାଦୀ କହନ୍ତି—ଆତ୍ମା ସଗୁଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଭୋଗ, ସୁଖ, ଦୁଃଖର ସବୁ ଅନୁଭୂତିଗୁଡ଼ିକ ଯଥାର୍ଥରେ ଆତ୍ମାର ଧର୍ମ; ମାତ୍ର ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ କହନ୍ତି—ଆତ୍ମା ନିର୍ଗୁଣ ।

ଆମେମାନେ ପ୍ରଥମେ ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କର ମତ—ଆତ୍ମା ଓ ତାହାର ଗତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେମାନଙ୍କର ମତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ତପ୍ରେ ଯେଉଁ ମତ ତାହାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଖଣ୍ଡନ କରେ, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବୁ । ପରିଶେଷରେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଦ୍ୱାରା ଉଭୟ ମତର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିବୁ । ଶରୀର ଓ ମନଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଏବଂ ଆକାଶ ଓ ପ୍ରାଣଦ୍ୱାରା ଗଠିତ ନୁହେଁ ବୋଲି ଏହି ମାନବାତ୍ମା ହେଉଛି ଅମର । କାହିଁକି ? ମରତ୍ୱ ବା ନଶ୍ୱରତ୍ୱର ଅର୍ଥ କଅଣ ? ଯାହା ବିଶ୍ଲିଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ତାହା ହିଁ ନଶ୍ୱର । ପୁଣି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପଦାର୍ଥ ସଂଯୋଗରୁ ଯେଉଁ ଦ୍ରବ୍ୟ ଲବ୍ଧ ତାହାହିଁ ବିଶ୍ଲିଷ୍ଟ ହେବ । କେବଳ ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ସଂଯୋଗରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ନୁହେଁ, ତାହା ହିଁ ବିଶ୍ଲିଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ତାହାର ବିନାଶ କଦାପି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ତାହା ଅବିନାଶୀ । ତାହା ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ରହିଛି, ତାହାର କଦାପି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ନାହିଁ । ସୃଷ୍ଟି କେବଳ ସଂଯୋଗ ମାତ୍ର । ଶୂନ୍ୟରୁ ସୃଷ୍ଟି କେହି କେବେ ଦେଖି ନାହିଁ । ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମେମାନେ କେବଳ ଏତିକି ମାତ୍ର ଜାଣୁ ଯେ ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଅବସ୍ଥିତ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବସ୍ତୁର ନୂତନ ନୂତନ ରୂପରେ ଏକତ୍ର ମିଳନ ମାତ୍ର । ତାହା ଯଦି ହେଲା, ତାହାହେଲେ ଏହି ମାନବାତ୍ମା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବସ୍ତୁର ସଂଯୋଗରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ନୁହେଁ ବୋଲି ଅବଶ୍ୟ ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ରହିଥିଲା ଏବଂ ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ରହିବ । ଏହି ଶରୀର ବିନଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମା ରହିଥିବ । ବେଦାନ୍ତବାଦୀମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହି ଶରୀରର ଯେତେବେଳେ ପତନ ଘଟେ, ସେତେବେଳେ ମାନବର ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନେ ମନରେ ଓ ପ୍ରାଣରେ ଲୀନ ହୁଅନ୍ତି; ମନ ପ୍ରାଣରେ ଲୀନ ହୁଏ, ପ୍ରାଣ ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରବେଶ କରେ । ସେତେବେଳେ

ସେହି ମାନବାତ୍ମା ଯେପରି କି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ବା ଲିଙ୍ଗ ଶରୀରରୂପେ ବସନ ପରିଧାନ କରିଚାଲିଯାଆନ୍ତି ।

ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରରେ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ସମସ୍ତ ସଂସ୍କାର ବାସ କରେ । ସଂସ୍କାର କଅଣ ? ମନ ଯେପରି କି ହ୍ରଦ ତୁଲ୍ୟ ଏବଂ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚିନ୍ତା ଯେପରି କି ସେହି ହ୍ରଦର ତରଙ୍ଗ ସଦୃଶ । ହ୍ରଦରେ ଯେପରି ତରଙ୍ଗ ଉଠେ, ପୁଣି ପଡ଼େ, ପଡ଼ି ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଯାଏ; ସେହିପରି ମନରେ ଏହି ଚିନ୍ତା—ତରଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମାଗତ ଉଠୁଛି, ପୁଣି ଅନ୍ତର୍ହିତ ହେଉଛି; କିନ୍ତୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଏକାବେଳକେ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନେ କ୍ରମଶଃ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ହୋଇଯାଆନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟମାନ ରହନ୍ତି । ଆବଶ୍ୟକ ହେଲେ ପୁଣି ଉଠନ୍ତି । ଯେଉଁ ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ରୂପ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେଗୁଡ଼ିକୁ ପୁଣି ତରଙ୍ଗାକାରରେ ଆନୟନ କରିବାକୁ ହିଁ 'ସ୍ମୃତି' କୁହାଯାଏ । ଏହିପରି ଆମେମାନେ ଯାହା କିଛି ଚିନ୍ତା କରିଛୁ, ଯେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ଆମେମାନେ କରିଛୁ, ସେଗୁଡ଼ିକ ସବୁ ମନ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଅଛି । ସବୁଗୁଡ଼ିକ ସୂକ୍ଷ୍ମଭାବରେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ ଏବଂ ମନୁଷ୍ୟର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲେ ବି ଏହି ସଂସ୍କାରଗୁଡ଼ିକ ତାର ମନ ମଧ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥାଏ—ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାଏ । ଆତ୍ମା ଏହିସବୁ ସଂସ୍କାର ଏବଂ ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀରରୂପୀ ବସନ ପରିଧାନ କରିଚାଲିଯାଏ । ଏହି ବିବିଧ ସଂସ୍କାରରୂପକ ବିଭିନ୍ନ ଶକ୍ତିମାନଙ୍କର ସମବେତ ଫଳ ହିଁ ଆତ୍ମାର ଗତି ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରେ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଆତ୍ମାର ତିନି ପ୍ରକାର ଗତି ହୋଇଥାଏ ।

ଯେଉଁମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଧାର୍ମିକ, ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା ପରେ ସେମାନେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ରଶ୍ମିର ଅନୁସରଣ କରନ୍ତି । ସୂର୍ଯ୍ୟରଶ୍ମିର ଅନୁସରଣ କରି ସେମାନେ ସୂର୍ଯ୍ୟାଲୋକରେ ଉପନୀତ ହୁଅନ୍ତି । ସେଠାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକ ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରୁ ବିଦ୍ୟୁଲ୍ଲୋକରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି । ସେଠାରେ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ଆଉ ଜଣେ ମୁକ୍ତାତ୍ମାଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ୍ ଘଟେ । ସେ ଏହି ଜୀବାତ୍ମାମାନଙ୍କୁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ନେଇଯାନ୍ତି । ଏଠାରେ ସେମାନେ ସର୍ବଜ୍ଞତା ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିମତ୍ତା ଲାଭ କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଶକ୍ତି ଓ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାୟ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସଦୃଶ ହୋଇଥାଏ; ପୁଣି ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କ ମତରେ ସେମାନେ ସେଠାରେ ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ବାସ କରନ୍ତି ଅଥବା ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କ ମତରେ କଳ୍ପାବସାନ ପରେ ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଏକତ୍ୱ ଲାଭ କରନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ସକାମଭାବେ ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି ସେମାନେ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକକୁ ଗମନ କରନ୍ତି । ଏଠାରେ ନାନାବିଧ ସ୍ୱର୍ଗ ରହିଅଛି । ସେମାନେ ଏଠାରେ ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର—ଦେବଶରୀର ଲାଭ କରନ୍ତି । ସେମାନେ ଦେବତା ହୋଇ ସେଠାରେ ବାସ କରନ୍ତି ଓ ଦୀର୍ଘକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱର୍ଗସୁଖ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି । ଏହି ଭୋଗ ଶେଷ ହେବା ପରେ ପୁଣି ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ କର୍ମ ବଳବାନ୍ ହୋଇ ଉଠେ । ସୁତରାଂ ପୁନର୍ବାର ସେମାନଙ୍କର ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକରେ ଜନ୍ମ ହୁଏ । ସେମାନେ ବାୟୁଲୋକ, ମେଘଲୋକ

ପ୍ରଭୃତି ଲୋକ ଭିତର ଦେଇ ଅବଶେଷରେ ବୃଷ୍ଟିଧାରା ସହିତ ପୃଥିବୀରେ ପତିତ ହୁଅନ୍ତି । ବୃଷ୍ଟିଧାରା ସହିତ ପୃଥିବୀରେ ପଡ଼ି ସେମାନେ କୌଣସି ଏକ ଶସ୍ୟର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ତତ୍ପରେ ସେହି ଶସ୍ୟକୁ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଭୋଜନ କଲେ, ଉକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିର ଔରସରୁ ସେହି ଜୀବାତ୍ମା ପୁନର୍ବାର କଳେବର ପରିଗ୍ରହ କରେ । ଯେଉଁମାନେ ଅତିଶୟ ଦୁର୍ବୃତ୍ତ, ସେମାନଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲେ ସେମାନେ ଭୂତ ବା ଦାନବ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକ ଏବଂ ପୃଥିବୀ-ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ଏକ ସ୍ଥାନରେ ବାସ କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କ ଉପରେ ନାନାବିଧ ଅତ୍ୟାଚାର କରିଥାନ୍ତି । ପୁଣି କେହି କେହି ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ମିତ୍ରଭାବାପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ସେମାନେ କିଛିକାଳ ଏ ସ୍ଥାନରେ ରହି ପୁନରାୟ ପୃଥିବୀକୁ ଆସି ପଶୁ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ପଶୁ ଦେହରେ କିଛିକାଳ ନିବାସ କରିବା ପରେ ସେମାନେ ପୁଣି ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମଲାଭ କରନ୍ତି, ପୁଣି ଥରେ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବାର ଉପଯୋଗୀ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ତାହାହେଲେ ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ, ଯେଉଁମାନେ ମୁକ୍ତିର ନିକଟତମ ସୋପାନରେ ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ପରିମାଣରେ ଅପବିତ୍ରତା ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିଛି, ସେହିମାନେ ହିଁ ସୂର୍ଯ୍ୟରଶ୍ମି ଧରି ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଗମନ କରନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ମଧ୍ୟମ ଧରଣର ଲୋକ, ଯେଉଁମାନେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯିବାର କାମନା ରଖି କିଛି ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି, ସେହିସବୁ ଲୋକେ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ଥିବା ସ୍ୱର୍ଗରେ ବାସ କରନ୍ତି, ସେଠାରେ ସେମାନେ ଦେବଦେହପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ମାତ୍ର ମୁକ୍ତିଲାଭ ନିମିତ୍ତ ସେମାନଙ୍କୁ ପୁନର୍ବାର ମନୁଷ୍ୟ ଦେହ ଧାରଣ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ପୁଣି ଯେଉଁମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅସତ୍ ସେମାନେ ଭୂତ, ଦାନବ ପ୍ରଭୃତି ରୂପରେ ପରିଣତ ହୁଅନ୍ତି । ତତ୍ପରେ ସେମାନେ ପଶୁ ହୁଅନ୍ତି । ତତ୍‌ପରେ ମୁକ୍ତିଲାଭ ନିମିତ୍ତ ସେମାନଙ୍କୁ ପୁଣି ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଏହି ପୃଥିବୀକୁ 'କର୍ମଭୂମି' କୁହାଯାଏ । ଭଲ ମନ୍ଦ ସର୍ବବିଧ କର୍ମ ଏଠାରେ କରିବାକୁ ହୁଏ । ମନୁଷ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗଲାଭର କାମନା ରଖି ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଇ ଦେବତା ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ଆଉ କୌଣସି ନୂତନ କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି ନାହିଁ, କେବଳ ସେ ପୃଥିବୀରେ କରିଥିବା ସତ୍‌କର୍ମର ଫଳ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି । ପୁଣି ଏହି ସତ୍‌କର୍ମ ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଶେଷ ହୋଇଯାଏ, ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ପୃଥିବୀରେ ସାରା ଜୀବନ ଧରି କରିଥିବା ଅସତ୍ କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ସମବେତ ଫଳ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଯାଏ । ତଦ୍ୱାରା ସେ ପୁନର୍ବାର ପୃଥିବୀକୁ ଟାଣି ହୋଇ ଆସନ୍ତି । ଏହିପରି ଯେଉଁମାନେ ଭୂତ-ପ୍ରେତ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନେ ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ନୂତନ କର୍ମ ନ କରି କେବଳ ଅତୀତ କର୍ମର ଫଳ ଭୋଗ କରନ୍ତି । ତତ୍ପରେ ପଶୁ-ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ଓ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ନୂତନ କର୍ମ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ତାହାପରେ ସେମାନେ ପୁଣି ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମ ଲାଭ କରନ୍ତି ।

ମନେକର, କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବନସାରା ମନ୍ଦ କାମ କଲା; କିନ୍ତୁ ତାହା ସହିତ

ଗୋଟିଏ ଖୁବ୍ ଭଲ କାମ ମଧ୍ୟ କଲା । ତାହାହେଲେ ସେହି ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟର ଫଳ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ପ୍ରକାଶ ପାଇବ ଏବଂ ଏହି ଭଲ କାର୍ଯ୍ୟର ଫଳ ଶେଷ ହେବା ମାତ୍ରେ ଅସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ତାହାକୁ ଫଳ ପ୍ରଦାନ କରିବେ । ଯେଉଁସବୁ ଲୋକେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଭଲ ଓ ମହତ୍ କର୍ମ କରିଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କ ସାରାଜୀବନର ଗତି ଭଲ ନୁହେଁ, ସେମାନେ ଦେବତା ହେବେ । ଦେବଦେହସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଶକ୍ତି କିଛିକାଳ ସମ୍ଭୋଗ କରିବା ପରେ ପୁଣି ସେମାନଙ୍କୁ ମଣିଷ-ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଯେତେବେଳେ ସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଶକ୍ତି କ୍ଷୟ ହୋଇଯିବ, ସେତେବେଳେ ପୁଣି ସେହି ପୁରାତନ ଅସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଫଳ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯିବ । ଯେଉଁମାନେ ଅତିଶୟ ଅସତ୍ କର୍ମ କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ଭୂତ-ଶରୀର, ରାକ୍ଷସ-ଶରୀର ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ପୁଣି ସେମାନଙ୍କର ଅସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଫଳ ଶେଷ ହୋଇଯିବା ପରେ ଯେଉଁ ଟିକକ ସତ୍ କର୍ମ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିଥାଏ, ତାହାର ଫଳରେ ସେମାନେ ପୁନରାୟ ମନୁଷ୍ୟ ହେବେ । ଯେଉଁ ପଥଦେଇ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଯିବାକୁ ହୁଏ, ଯହିଁରୁ ପତନ ବା ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ, ସେହି ପଥକୁ ଦେବଯାନ କୁହାଯାଏ । ଆଉ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକକୁ ଯାଇଥିବା ପଥକୁ ପିତୃଯାନ କୁହାଯାଏ ।

ଅତଏବ ବେଦାନ୍ତଦର୍ଶନ ମତରେ ମନୁଷ୍ୟ ହିଁ ଜଗତ୍ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରାଣୀ ଏବଂ ଏହି ପୃଥିବୀ ହିଁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ଥାନ, କାରଣ ଏହିଠାରେ ହିଁ ମୁକ୍ତ ହେବାର ଏକମାତ୍ର ସମ୍ଭାବନା ରହିଛି । ଦେବତା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ବି ମୁକ୍ତ ହେବାକୁ ହେଲେ ମାନବଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହି ମାନବଜନ୍ମରେ ହିଁ ମୁକ୍ତିର ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ ସୁବିଧା ରହିଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ମତର ବିରୋଧୀ ମତର ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏହି ଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଥାନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧଗଣ କହନ୍ତି ଯେ ଏହି ଶରୀର-ମନର ପଶ୍ଚାତ୍-ଦେଶରେ ଆତ୍ମା ବୋଲି ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥ ଅଛି ବୋଲି ମାନିବାର ଆବଶ୍ୟକତା କଅଣ ? 'ଏହି ଶରୀର ଓ ମନରୂପକ ଯନ୍ତ୍ରକୁ ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ' ବୋଲି କହିଲେ କଅଣ ଯଥେଷ୍ଟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ହେଲା ନାହିଁ କି ? ଆଉ ଏକ ତୃତୀୟ ପଦାର୍ଥକୁ କଳ୍ପନା କରିବାର ପ୍ରୟୋଜନ କଅଣ ? ଏହି ଯୁକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଖୁବ୍ ପ୍ରବଳ । ଯେତେଦୂର ଆମେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିପାରୁ, ସେତେଦୂର ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ଶରୀର ଓ ମନୋଯନ୍ତ୍ର ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ । ଅନ୍ତତଃ ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟିକୁ ଏହି ଭାବରେ ହିଁ ବୁଝିଥାଉ । ତାହାହେଲେ ଶରୀର ଓ ମନର ଅତିରିକ୍ତ ଅଥଚ ଶରୀର ଓ ମନର ଆଶ୍ରୟ ଭୂମିସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାନାମକ ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥର ଅସ୍ତିତ୍ୱ କଳ୍ପନା କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା କଅଣ ? ଖାଲି ଶରୀର ଓ ମନ କହିଲେ ତ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ । ନିୟତ ପରିଣାମଶୀଳ ଜଡ଼ସ୍ରୋତର ନାମ ଶରୀର ଏବଂ ନିୟତ ପରିଣାମଶୀଳ ଚିନ୍ତାସ୍ରୋତର ନାମ ମନ । ତେବେ ଏ ଦୁଇଟିର ଯେଉଁ ଏକତ୍ୱ ପ୍ରତୀତ ହେଉଛି, ତାହା କିପରି ହେଲା ? ବୌଦ୍ଧମାନେ କହନ୍ତି—ବାସ୍ତବରେ ଏଭଳି ଏକତ୍ୱ ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଜ୍ୱଳନ୍ତ ମଶାଲ ନେଇ

ଘୂରାଅ । ଏହାକୁ ଘୂରାଇବାବେଳେ ଏହା ଅଗ୍ନିର ଏକ ବୃତ୍ତ ପରି ଦେଖାଯିବ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ କୌଣସି ବୃତ୍ତ ହୋଇ ନ ଥାଏ । କିନ୍ତୁ ମଶାଲର ନିୟତ ଘୂର୍ଣ୍ଣନ ଫଳରେ ତାହା ଏହି ବୃତ୍ତର ଆକାର ଧାରଣ କରିଥାଏ । ଏହିଭଳି ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନରେ ମଧ ଏକତ୍ୱ ନାହିଁ । ଜଡ଼ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସ୍ରୋତ ପରି କ୍ରମାଗତ ଚାଲୁଅଛି । ସମୁଦାୟ ଜଡ଼ରାଶିକୁ ଏକ ବୋଲି କହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହୁଏତ କହ, କିନ୍ତୁ ତଦତିରିକ୍ତ ବାସ୍ତବିକ କୌଣସି ଏକତ୍ୱ ନାହିଁ । ମନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ ସେହିପରି, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚିନ୍ତା ଅପର ଚିନ୍ତାଠାରୁ ପୃଥକ୍ । ଏହି ପ୍ରବଳ ଚିନ୍ତାସ୍ରୋତ ହିଁ ଏହି ଭ୍ରମାତ୍ମକ ଏକତ୍ୱଭାବ ରକ୍ଷାଯାଉଅଛି । ତେଣୁ ତୃତୀୟ ପଦାର୍ଥର ଆଉ ଆବଶ୍ୟକତା କଅଣ ? ଏହି ଜଡ଼ସ୍ରୋତ ଓ ଚିନ୍ତାସ୍ରୋତ—କେବଳ ଏହିମାନଙ୍କର ହିଁ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି; ଏମାନଙ୍କ ପଶ୍ଚାଦ୍ଦେଶରେ ଆଉ କିଛି ଅଛି ବୋଲି ଭାବିବାର ଆବଶ୍ୟକତା କଅଣ ? ଅନେକ ଆଧୁନିକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଏହି ମତକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି, ଏବଂ ଏହି ମତକୁ ନିଜ ଆବିଷ୍କୃତ ମତ ବୋଲି ପ୍ରତିପନ୍ନ କରିବା ପାଇଁ ସେମାନେ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି । ଅଧିକାଂଶ ବୌଦ୍ଧ-ଦର୍ଶନର ମୋଟାମୋଟି ସାର କଥା ଏହି ଯେ, ଏହି ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତ୍ ହିଁ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ । ଏହା ପଛରେ ଆଉ କିଛି ଅଛି କି ନାହିଁ, ତାହା ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାର କୌଣସି ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ଏହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ଜଗତ୍ ହିଁ ସର୍ବସ୍ୱ । କୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ ଜଗତ୍‌ର ଆଶ୍ରୟରୂପେ କଳ୍ପନା କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା କଅଣ ? ସମସ୍ତ ହିଁ ଗୁଣସମଷ୍ଟି । ଏପରି ଏକ ଆନୁମାନିକ ପଦାର୍ଥ କଳ୍ପନା କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା କଅଣ, ଯାହାକୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଆଶ୍ରୟ କରି ରହିବେ ! ପଦାର୍ଥର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ କେବଳ ଗୁଣରାଶିର ଦ୍ରୁତ ଆଦାନପ୍ରଦାନ ବଶତଃ, ସେମାନଙ୍କ ପଛରେ ବାସ୍ତବିକ କୌଣସି ଅପରିଣାମୀ ପଦାର୍ଥ ଥିବାଯୋଗୁ ନୁହେଁ । ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ, ଏହି ଯୁକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରବଳ ଏବଂ ତାହା ମାନବର ସାଧାରଣ ଅନୁଭୂତି ସ୍ୱପକ୍ଷରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦେଇଥାଏ । ବାସ୍ତବିକ ପକ୍ଷରେ ଜଣେ ବି ଏହି ଦୃଶ୍ୟ ଜଗତ୍‌ର ଅତୀତ କୌଣସି କଥାର ଧାରଣା କରିପାରିବ କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ଅଧିକାଂଶ ଲୋକଙ୍କ ପକ୍ଷେ ପ୍ରକୃତି ନିତ୍ୟ-ପରିଣାମଶୀଳ । ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ଲୋକ ସୃଷ୍ଟିର ପଛରେ ଥିବା ସେହି ସ୍ଥିର ସମୁଦ୍ରର ସାମାନ୍ୟ ଆଭାସ ପାଇଛନ୍ତି । ଆମମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଏହି ଜଗତ୍ କେବଳ ଏକ ତରଙ୍ଗମୟ ବସ୍ତୁ । ତାହାହେଲେ ଆମେ ଦୁଇଟି ମତ ପାଇଲୁ । ପ୍ରଥମଟି ହେଉଛି—ଏହି ଶରୀର-ମନର ପଛରେ ଏକ ଅପରିଣାମୀ ସତ୍ତା ରହିଅଛି । ଅନ୍ୟ ମତଟି ହେଉଛି—ଏହି ଜଗତ୍‌ରେ ଅଚଳ ବା ଅପରିଣାମୀ ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ, ସମସ୍ତ ହିଁ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ-ପରିଣାମୀ; ସମସ୍ତ ହିଁ କେବଳ ପରିଣାମ । ଯାହାହେଉ, ଅଦ୍ୱୈତବାଦରେ ହିଁ ଏହି ଦୁଇ ମତର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ମିଳିଥାଏ ।

ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ କହନ୍ତି ଯେ 'ଜଗତର ଏକ ଅପରିଣାମୀ ଆଶ୍ରୟ ରହିଛି'—ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀଙ୍କର ଏହି ବାକ୍ୟ ସତ୍ୟ; ଅପରିଣାମୀ କୌଣସି ବସ୍ତୁର କଳ୍ପନା ନ କଲେ

ପରିଣାମର କଳ୍ପନା ଆମେମାନେ କରିପାରିବା ନାହିଁ । ଅପେକ୍ଷାକୃତ କୌଣସି ଅଳ୍ପ ପରିଣାମୀ ପଦାର୍ଥର ତୁଳନାରେ କୌଣସି ପଦାର୍ଥକୁ ପରିଣାମୀରୂପେ ଚିନ୍ତା କରାଯାଇପାରେ । ପୁଣି ତାହା ଅପେକ୍ଷା ଅଳ୍ପ ପରିଣାମୀ ପଦାର୍ଥ ସହିତ ତୁଳନା କରି ଏହାକୁ ଆହୁରି ପରିଣାମୀରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇପାରେ—ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ଏକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅପରିଣାମୀ ପଦାର୍ଥକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ଆମେ ସ୍ୱୀକାର ନ କରୁ । ଏକ ସମୟରେ ଏହି ଜଗତ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲା; ତାହା ସେତେବେଳେ ଶାନ୍ତ ଥିଲା ଓ ବିପରୀତ ଶକ୍ତିଦ୍ୱୟର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟରୂପେ ଥିଲା, ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ଶକ୍ତି ସେତେବେଳେ କ୍ରିୟାଶୀଳ ନ ଥିଲା । କାରଣ, ବୈଷମ୍ୟ ନ ଥିଲେ କୌଣସି ଶକ୍ତିର ବିକାଶ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁଣି ସେହି ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାର ପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ଦ୍ରୁତ ବେଗରେ ଚାଲିଛି । ଯଦି କୌଣସି ବିଷୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଆମର ନିଶ୍ଚିତ ଜ୍ଞାନ ଥାଏ, ତେବେ ତାହା ଏହି । ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନେ ଯେତେବେଳେ କହନ୍ତି, କୌଣସି ଅପରିଣାମୀ ପଦାର୍ଥ ଅଛି, ଏହା ଠିକ୍ କଥା । କିନ୍ତୁ ଏହା ଯେ ଶରୀର-ମନର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅତୀତ, ଶରୀର—ମନଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍—ଏ କଥା କହିବା ଭୁଲ । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଯେ କହନ୍ତି ସମଗ୍ର ଜଗତ କେବଳ ପରିଣାମପ୍ରବାହ ମାତ୍ର, ତାହା ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ; କାରଣ ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁଁ ଜଗତଠାରୁ ପୃଥକ୍, ଯେତେଦିନ ଯାଏ ମୁଁ ମୋର ଅତିରିକ୍ତ ଆଉ କିଛି ଦେଖେ, ମୋଟ କଥା, ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦ୍ୱୈତଭାବ ଥାଏ, ସେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଜଗତ ପରିଣାମଶୀଳ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହେବ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ କଥା, ଏହି ଜଗତ ପରିଣାମୀ ଅଟେ, ପୁଣି ଅପରିଣାମୀ ମଧ୍ୟ ଅଟେ । ଆତ୍ମା, ମନ ଓ ଶରୀର—ତିନୋଟି ପୃଥକ୍ ବସ୍ତୁ ନୁହନ୍ତି, ସେମାନେ ଏକ । ଏକ ବସ୍ତୁ କେତେବେଳେ ଦେହ, କେତେବେଳେ ମନ, କେତେବେଳେ ବା ଦେହ ମନର ଅତୀତ ଆତ୍ମା ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଶରୀରକୁ ହିଁ ଦେଖନ୍ତି, ସେ ମନକୁ ଦେଖିପାରନ୍ତି ନାହିଁ; ଯେ ମନକୁ ଦେଖନ୍ତି, ସେ ଆତ୍ମା ଦେଖିବାକୁ ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ; ପୁଣି ଯେ ଆତ୍ମାକୁ ଦେଖନ୍ତି, ତାଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଶରୀର ମନ ଉଭୟ କେଉଁଆଡ଼େ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୁଅନ୍ତି ! ଯେ କେବଳ ଗତି ଦେଖନ୍ତି, ସେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥିରଭାବ ଦେଖିବାକୁ ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ପୁଣି ଯେ ସେହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶାନ୍ତ ଭାବକୁ ଦେଖନ୍ତି, ତାଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଗତି ଆଉ ରହେ ନାହିଁ । ସର୍ପରେ ରଜ୍ଜୁଭ୍ରମ ହେଲା । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ରଜ୍ଜୁକୁ ସର୍ପ ବୋଲି ଦେଖୁଛି ତାହା ପକ୍ଷେ ରଜ୍ଜୁ କେଉଁଆଡ଼େ ଚାଲିଯାଏ; କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂର ହୋଇଯାଏ, ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ରଜ୍ଜୁ ହିଁ ଦେଖିଥାଏ; ତାହା ପକ୍ଷେ ସର୍ପ ଆଉ ରହେ ନାହିଁ ।

ତାହାହେଲେ ଦେଖାଗଲା, ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ବସ୍ତୁ ଅଛି, ତାହା ହିଁ ନାନାରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହେଉଛି । ଏହାକୁ ଆତ୍ମା କହ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ବୋଲି କହ ବା ଅନ୍ୟ କିଛି କହ, ଜଗତରେ କେବଳ ଏକମାତ୍ର ଏହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହିଛି । ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ଭାଷାରେ

କହିବାକୁ ଗଲେ ଏହି ଆତ୍ମା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ, କେବଳ ନାମ-ରୂପ ଉପାଧିବଶତଃ ବହୁରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହେଉଛନ୍ତି । ସମୁଦ୍ରର ତରଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କର, ଗୋଟିଏ ତରଙ୍ଗ ବି ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ପୃଥକ୍ ନୁହେଁ । ତେବେ ତରଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକ ପୃଥକ୍‌ଭାବେ ଦେଖଯାଉଅଛି କାହିଁକି ? ନାମରୂପ ଯୋଗୁଁ—ତରଙ୍ଗର ଆକୃତି ଏବଂ ଆମେମାନେ ଏହାକୁ 'ତରଙ୍ଗ' ଏହି ଯେଉଁ ନାମ ପ୍ରଦାନ କରିଛୁ ତଦ୍ୱାରା ତାହାକୁ ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ପୃଥକ୍ କରାହୋଇଛି; ନାମରୂପ ଚାଲିଯିବା ପରେ ଏହା ଯେଉଁ ସମୁଦ୍ର ଥିଲା ସେହି ସମୁଦ୍ର ହିଁ ରହିବ । ତରଙ୍ଗ ଏବଂ ସମୁଦ୍ର ଭିତରେ କଅଣ ପ୍ରଭେଦ ସମ୍ଭବ ? ଅତଏବ ଏହି ସମୁଦାୟ ଜଗତ ଏକ ସତ୍ତା । ନାମରୂପ ହିଁ ଯାବତୀୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ରଚନା କରିଛି । ଯେଉଁ ଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଜଳକଣା ଉପରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜଳକଣା ଉପରେ ସୂର୍ଯ୍ୟର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତିକୃତି ସୃଷ୍ଟି କରେ, ସେହିଭଳି ସେହି ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମା, ସେହି ଗୋଟିଏ ସତ୍ତା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବସ୍ତୁରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇ ନାନାରୂପେ ଉପଲବ୍‌ଧ ହେଉଛି । କିନ୍ତୁ ସ୍ୱରୂପତଃ ଏହା ଏକ, ବାସ୍ତବିକ 'ମୁଁ ଆଉ ତୁମେ' ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ, ସବୁ ଏକ । ହୁଏତ କହ, ସମସ୍ତ ହିଁ ମୁଁ--ନଚେତ କହ ସମସ୍ତ ହିଁ ତୁମେ । ଏହି ଦ୍ୱୈତଜ୍ଞାନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମିଥ୍ୟା ଏବଂ ସମୁଦାୟ ଜଗତ ଏହି ଦ୍ୱୈତଜ୍ଞାନର ଫଳ । ଯେତେବେଳେ ବିବେକର ଉଦୟ ଘଟେ, ମନୁଷ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଏ ଯେ ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁ ନାହିଁ, କେବଳ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ ଅଛି । ସେତେବେଳେ ସେ ଉପଲବ୍‌ଧି କରେ ଯେ, ସେ ନିଜେ ଏହି ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସ୍ୱରୂପ—ମୁଁ ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଜଗତ, ମୁଁ ପୁଣି ଅପରିଣାମୀ, ନିର୍ଗୁଣ, ନିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦମୟ ।

ଅତଏବ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ, ନିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅପରିଣାମୀ, ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ଏକ ଆତ୍ମା ରହିଅଛି; ତାହାର କଦାପି ପରିଣାମ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଏହି ସକଳ ବିଭିନ୍ନ ପରିଣାମ ସେହି ଏକମାତ୍ର ଆତ୍ମାରେ ହିଁ ପ୍ରତୀତ ହେଉଛି ମାତ୍ର । ଏହା ଉପରେ ନାମରୂପ ଏହି ସକଳ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ୱପ୍ନଚିତ୍ର ଅଙ୍କିତ କରିଛି । ରୂପ ବା ଆକୃତି ହିଁ ତରଙ୍ଗକୁ ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ପୃଥକ୍ କରିଛି । ମନେକର, ତରଙ୍ଗଟି ମିଳାଇଗଲା, ସେତେବେଳେ କଅଣ ଏହି ଆକୃତି ରହିବ ? ନା, ଏହା ଏକାଥରକେ ଚାଲିଯିବ । ତରଙ୍ଗର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ସାଗରର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ, କିନ୍ତୁ ସାଗରର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ତରଙ୍ଗର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ ନାହିଁ । ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତରଙ୍ଗ ରହିଅଛି, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରୂପ ରହିବ; କିନ୍ତୁ ତରଙ୍ଗ ନିବୃତ୍ତ ହେଲେ ଏହି ରୂପ ଆଉ ରହିପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ନାମ-ରୂପକୁ ହିଁ ମାୟା କୁହାଯାଏ । ଏହି ମାୟା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ସୃଜନ କରି ଜଣକୁ ଅନ୍ୟ ଜଣକଠାରୁ ପୃଥକ୍ ବୋଧ କରାଇପାରୁଛି; କିନ୍ତୁ ଏହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ମାୟାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ରୂପ ବା ଆକୃତିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି, କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ ଏହା ଅନ୍ୟର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ପୁଣି ଏହା ନାହିଁ, ତାହା ବି କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ, କାରଣ ଏହା ହିଁ ଏ

ସକଳ ଭେଦର ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀଙ୍କ ମତରେ ଏହି ମାୟା ବା ଅଜ୍ଞାନ ବା ନାମରୂପ, ଅଥବା ୟୁରୋପୀୟମାନଙ୍କ ମତରେ ଦେଶକାଳ ନିମିତ୍ତ, ଏହି ଏକ ଅନନ୍ତ ସତ୍ତାରୁ ଆମ ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ଜଗତ୍‌ସତ୍ତା ଦେଖାଯାଉଛି; ପରମାର୍ଥତଃ ଏହି ଜଗତ ଏକ ଅଖଣ୍ଡସ୍ୱରୂପ । ଯେଉଁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁର କଳ୍ପନା କରୁଥିବ, ସେତେଦିନ ସେ ଭ୍ରାନ୍ତ; ଯେତେବେଳେ ସେ ଜାଣିପାରିବ ଯେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ସତ୍ତା ଅଛି, ସେତେବେଳେ ସେ ଯଥାର୍ଥ ବିଷୟ ଜାଣିଛି ବୋଲି କୁହାଯିବ । ଯେତେଦିନ ଯାଉଛି, ସେତେ ଆମମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଏହି ସତ୍ୟ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । କି ଜଡ଼-ଜଗତ, କି ମନୋଜଗତ, କି ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ଜଗତ, ସର୍ବତ୍ର ହିଁ ଏହି ସତ୍ୟ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । ତେଣୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା ଯେ, ତୁମେ, ମୁଁ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ତାରା—ଏ ସମସ୍ତେ ଏକ ଜଡ଼ ସମୁଦ୍ରର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶର ନାମମାତ୍ର । ଏହି ଜଡ଼ରାଶି କ୍ରମାଗତ ପରିଣାମପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଅଛି । ଯେଉଁ ଶକ୍ତିକଣା କେତେ ମାସ ପୂର୍ବେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲା, ତାହା ଆଜି ହୁଏତ ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରକୁ ଆସିଅଛି, କାଲି ହୁଏତ ତାହା ପଶୁ ଭିତରେ, ପୁଣି ପରଦିନ ହୁଏତ ଉଦ୍ଭିଦ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବ । ସର୍ବଦା ଆସୁଛି, ଯାଉଛି । ଏହା ଅଖଣ୍ଡ ଜଡ଼ରାଶି—କେବଳ ନାମରୂପ ଦ୍ୱାରା ପୃଥକ୍ । ଏହାର ଏକ ବିନ୍ଦୁର ନାମ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଏକ ବିନ୍ଦୁର ନାମ ଚନ୍ଦ୍ର, ଏକ ବିନ୍ଦୁ ତାରା, ଏକ ବିନ୍ଦୁ ମନୁଷ୍ୟ, ଏକ ବିନ୍ଦୁ ପଶୁ, ଏକ ବିନ୍ଦୁ ଉଦ୍ଭିଦ ଏହିଭଳି । ଆଉ ଏହି ଯେଉଁ ବିଭିନ୍ନ ନାମ, ଏହା ଭ୍ରମାତ୍ମକ, କାରଣ ଏହି ଜଡ଼ରାଶିର କ୍ରମାଗତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟୁଛି । ଏହି ଜଗତକୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ଭାବରେ ଦେଖିଲେ ଏହା ଚିନ୍ତା-ସମୁଦ୍ରରୂପେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେବ । ଏହାର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିନ୍ଦୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମନ ପରି — ତୁମେ ଗୋଟିଏ ମନ, ମୁଁ ଗୋଟିଏ ମନ, ପ୍ରତ୍ୟେକେ ହିଁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମନ । ପୁଣି ଜ୍ଞାନଚକ୍ଷୁରେ ଏହି ଜଗତକୁ ଦେଖିଲେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯେତେବେଳେ ଚକ୍ଷୁରୁ ମୋହାବରଣ ଅପସାରିତ ହୋଇଯାଏ, ଯେତେବେଳେ ମନ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଏହା ହିଁ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ, ଅପରିଣାମୀ, ଅବିନାଶୀ, ଅଖଣ୍ଡ, ପୂର୍ଣ୍ଣସ୍ୱରୂପ ପୁରୁଷରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହେବ ।

ତେବେ ଦ୍ୱୈତବାଦୀର ପରଲୋକବାଦ—ମନୁଷ୍ୟ ମଲେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଏ, ଅଥବା ଅମୁକ ଅମୁକ ଲୋକ ଯାଆନ୍ତି, ଅସତ୍ ଲୋକମାନେ ଭୂତ ହୁଅନ୍ତି, ପରେ ପଶୁ ହୁଅନ୍ତି, ଏସବୁ କଥାର କଅଣ ଅର୍ଥ ? ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନେ କହନ୍ତି, କେହି ଆସନ୍ତି ନାହିଁ କି କେହି ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ତୁମମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଯିବାଆସିବା କିପରି ସମ୍ଭବ ହେବ ? ତୁମେ ଅନନ୍ତସ୍ୱରୂପ । ତୁମ ପକ୍ଷେ ଯିବାର ସ୍ଥାନ ପୁଣି କେଉଁଠି ?

କୌଣସି ବିଦ୍ୟାଳୟରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଛୋଟ ବାଳକ—ବାଳିକାମାନଙ୍କର ପରୀକ୍ଷା ହୋଇଥିଲା । ପରୀକ୍ଷକ ଏହି ଛୋଟ ପିଲାଗୁଡ଼ିକୁ ନାନାବିଧ କଠିନ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଥିଲା—ପୃଥିବୀ ପଡ଼ିଯାଏ

ନାହିଁ କାହିଁକି ? ପିଲାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ପ୍ରଶ୍ନଟି ବୁଝିପାରିଲେ ନାହିଁ; ସୁତରାଂ ଯାହାର ଯାହା ମନରେ ଆସିଲା, ସେ ସେହିଭଳି ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଜଣେ ବୁଦ୍ଧିମତୀ ବାଳିକା ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ କରି ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଟିର ଉତ୍ତର ଦେଲା—'କେଉଁଠି ଏହା ପଡ଼ିବ ?' କାରଣ ପ୍ରଶ୍ନଟି ତ ଭୁଲ । ଜଗତରେ ଉଚ୍ଚନୀଚ ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ । ଉଚ୍ଚନୀଚ କହିବା କେବଳ ଆପେକ୍ଷିକ ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର । ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ, ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବା ଭୁଲ । କିଏ ଯାଏ, କିଏ ଆସେ ? ତୁମେ କେଉଁଠି ନାହିଁ ? ଏପରି ସ୍ୱର୍ଗ କେଉଁଠି ଅଛି, ଯେଉଁଠାରେ ତୁମେ ପୂର୍ବେ ଅବସ୍ଥିତ ନ ଥିଲ ? ମନୁଷ୍ୟର ଆତ୍ମା ସର୍ବବ୍ୟାପୀ । ତୁମେ କେଉଁଆଡ଼େ ଯିବ ? କେଉଁଆଡ଼େ ଯିବ ନାହିଁ ? ଆତ୍ମା ତ ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ । ସୁତରାଂ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନୀ ବା ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ ପକ୍ଷରେ ଏହି ବାଳକସୁଲଭ ସ୍ୱପ୍ନ, ଏହି ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁରୂପ ବାଳକସୁଲଭ ଭ୍ରମ, ସ୍ୱର୍ଗ ନରକ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱପ୍ନ—ସବୁ ଏକାବେଳକେ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଯାଏ ; ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରାୟ ସିଦ୍ଧ, ସେହିମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏହା ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାନାବିଧ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖାଇ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏହା ରହିଯାଇଥାଏ ।

ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯିବ, ମରିବ, ଜନ୍ମିବ—ଏକଥା ତୁମେ ବିଶ୍ୱାସ କର କାହିଁକି ? ମୁଁ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଠ କରୁଛି । ଏହାର ପୃଷ୍ଠା ପରେ ପୃଷ୍ଠା ପଠିତ ହେଉଛି ଏବଂ ଓଲଟା ହେଉଛି । ଆଉ ଗୋଟିଏ ପୃଷ୍ଠା ଆସିଲା—ଏହା ମଧ୍ୟ ଓଲଟା ହୋଇଗଲା । କିଏ ପରିଣାମ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ? କିଏ ଯାଏ ଆସେ ? ମୁଁ ନୁହେଁ, ଏହି ପୁସ୍ତକର ପୃଷ୍ଠାଗୁଡ଼ିକ ଓଲଟା ହେଉଛି । ସମୁଦାୟ ପ୍ରକୃତି ହିଁ ଆତ୍ମା ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ଏକ ଖଣ୍ଡ ପୁସ୍ତକସ୍ୱରୂପ । ଏହାର ଅଧ୍ୟାୟ ପରେ ଅଧ୍ୟାୟ ପଢ଼ା ହେଉଅଛି ଏବଂ ଓଲଟା ହୋଇଯାଉଛି, ନୂତନ ଦୃଶ୍ୟ ପୁଣି ଆସି ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଉଅଛି । ଏହା ମଧ୍ୟ ପଠିତ ହୋଇଗଲା ଏବଂ ଓଲଟା ହୋଇଗଲା । ପୁଣି ନୂତନ ଅଧ୍ୟାୟ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା; କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ଯେଉଁଭଳି ଥିଲା ସେହିଭଳି ରହିଲା—ଅନନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ । ପ୍ରକୃତି ହିଁ ପରିଣାମପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଛି, ଆତ୍ମା ନୁହେଁ । ଆତ୍ମାର ପରିଣାମ ନାହିଁ । ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ ପ୍ରକୃତିର, ତୁମର ନୁହେଁ । ତଥାପି ଅଜ୍ଞ ଲୋକେ ଭ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ମନେକରନ୍ତି, ଆମେମାନେ ଜନ୍ମ ନେଉଛୁ, ମରୁଛୁ—ପ୍ରକୃତି ନୁହେଁ; ଭ୍ରାନ୍ତିବଶତଃ ଯେଉଁଭଳି ଆମେମାନେ ମନେକରୁ—ସୂର୍ଯ୍ୟ ଗତି କରୁଛି, ପୃଥିବୀ ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ଏସବୁ ଭ୍ରାନ୍ତି ମାତ୍ର । ଆମେମାନେ ଯେଉଁଭଳି ଭ୍ରମବଶତଃ ରେଳଗାଡ଼ି ପରିବର୍ତ୍ତେ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ବୃକ୍ଷସକଳକୁ ସଚଳ ବୋଲି ମନେକରିଥାଉ, ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ-ଭ୍ରାନ୍ତି ଠିକ୍ ଏହିଭଳି । ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ କୌଣସି ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଥାଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଏହାକୁ ହିଁ ପୃଥିବୀ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ତାରା ପ୍ରଭୃତି ବୋଲି ଦେଖେ, ପୁଣି ଯେଉଁମାନେ ଏହିଭଳି ମନୋଭାବାପନ୍ନ, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ତାହା ଦେଖିଥାନ୍ତି । ତୁମ ଆମ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତରରେ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଲୋକ ଅଛନ୍ତି ଯେଉଁମାନେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକୃତିସମ୍ପନ୍ନ । ସେମାନେ

ଆମମାନଙ୍କୁ କଦାପି ଦେଖିବାକୁ ପାଇବେ ନାହିଁ, ଆମେମାନେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କୁ କଦାପି ଦେଖିବାକୁ ପାଇବୁ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ କେବଳ ଏକ ପ୍ରକାର ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ହିଁ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ଯେଉଁ ଯନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଏକପ୍ରକାର କମ୍ପନବିଶିଷ୍ଟ, ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ବାଜିଲେ ଅନ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବାଜି ଉଠିବ । ମନେକର, ଆମେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁଭଳି ପ୍ରାଣକମ୍ପନସମ୍ପନ୍ନ, ତାହାକୁ ଆମେମାନେ 'ମାନବକମ୍ପନ' ନାମ ପ୍ରଦାନ କରିପାରୁ; ଯଦି ଏହା ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଏ, ତେବେ ଆଉ ମନୁଷ୍ୟ ଦେଖାଯିବେ ନାହିଁ; ଏହା ପରିବର୍ତ୍ତରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରକାର ଦୃଶ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖକୁ ଆସିବ— ହୁଏତ ଦେବତା ଓ ଦେବଜଗତ୍ କିମ୍ବା ଅସତ୍ ଲୋକମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଦାନବ ଓ ଦାନବଜଗତ୍; କିନ୍ତୁ ଏହିସବୁ ଜଗତ୍‌ଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଜଗତ୍‌ର ବିଭିନ୍ନ ଭାବ ମାତ୍ର । ମାନବଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହି ଜଗତ୍ ପୃଥିବୀ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ତାରା ପ୍ରଭୃତିରୂପେ, ପୁଣି ଦାନବଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ଏହା ହିଁ ନରକ ବା ଶାସ୍ତିର ସ୍ଥାନରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହେବ । ପୁଣି ଯେଉଁମାନେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି, ସେମାନେ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ହିଁ ସ୍ୱର୍ଗରୂପେ ଦେଖିବେ । ଯେଉଁମାନେ ଜୀବନସାରା ଭାବୁଛନ୍ତି, ଆମେମାନେ ସ୍ୱର୍ଗ ସିଂହାସନାରୂଢ଼ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ଜୀବନ ସାରା ତାଙ୍କର ଉପାସନା କରିବୁ, ସେମାନଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲେ ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଚିତ୍ତସ୍ଥ ଏହି ବିଷୟକୁ ହିଁ ଦେଖିବେ । ଏହି ଜଗତ୍ ଗୋଟିଏ ବୃହତ୍ ସ୍ୱର୍ଗରେ ପରିଣତ ହୋଇଯିବ; ସେମାନେ ଦେଖିବେ, ନାନାପ୍ରକାର ପକ୍ଷଯୁକ୍ତ ଦେବଦୂତ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଉଡ଼ି ବୁଲୁଛନ୍ତି ଏବଂ ଈଶ୍ୱର ସିଂହାସନରେ ଉପବିଷ୍ଟ ଅଛନ୍ତି । ସ୍ୱର୍ଗାଦି ସମୁଦାୟ ମୁନଷ୍ୟର କୃତ । ଅତଏବ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନେ କହନ୍ତି, ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କର କଥା ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ସେମାନଙ୍କ ନିଜ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ । ଏହିସବୁ ଲୋକ, ଏହିସବୁ ଦ୍ୱୈତ, ପୁନର୍ଜନ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ସବୁ ରୂପକ ମାତ୍ର, ମାନବ ଜୀବନ ମଧ୍ୟ ତାହା । ଏଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ରୂପକ ହେଲେ ମାନବ ଜୀବନକୁ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ଭୁଲ ସର୍ବଦା ହିଁ କରୁଅଛି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜିନିଷ, ଯଥା—ସ୍ୱର୍ଗ, ନରକ ପ୍ରଭୃତିକୁ ରୂପକ କହିଲେ ତାହା ବେଶ୍ ବୁଝାଯାଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ନିଜ ନିଜର ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ରୂପକ ବୋଲି ମାନିନେବାକୁ, କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହି ଆପତପ୍ରତୀୟମାନ ସମୁଦାୟ ହିଁ ରୂପକମାତ୍ର, ପୁଣି ସର୍ବାପେକ୍ଷା ମିଥ୍ୟା ହେଉଛି 'ଆମେ ନିଜକୁ ଶରୀର ବୋଲି ଭାବିବା' । ତାହା ଆମେମାନେ କଦାପି ନୋହୁଁ ବା କଦାପି ହେବୁ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ, ଏହା ଏକ ଭୟାନକ ମିଥ୍ୟା । ଆମେମାନେ ହିଁ ଜଗତ୍‌ର ଈଶ୍ୱର । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଉପାସନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଆମେମାନେ ନିଜ ନିଜର ଅବ୍ୟକ୍ତ ଆତ୍ମାକୁ ହିଁ ଉପାସନା କରିଆସୁଛୁ । ତୁମେ ଜନ୍ମ ହେବା ମୁହୂର୍ତ୍ତରୁ ପାପୀ ବା ଅସତ୍ ପୁରୁଷ ଏହା ଭାବିବା ହିଁ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ମିଥ୍ୟା କଥା । ନିଜେ ଯେଉଁମାନେ ପାପୀ, ସେହିମାନେ ହିଁ କେବଳ ଅପରକୁ ପାପୀରୂପେ ଦେଖିଥାନ୍ତି ।

ମନେକର, ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଶିଶୁ ରହିଅଛି ଏବଂ ତୁମେ ଟେବୁଲ ଉପରେ ଗୋଟିଏ ମୋହରର ଥଳି ରଖିଲ । ମନେକର, ଜଣେ ଦସ୍ୟୁ ଆସି ଏ ମୋହର ନେଇଗଲା । ଶିଶୁ ପାଇଁ ଏହି ମୋହର ଥଳିର ଅବସ୍ଥାନ ଓ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ଉଭୟ ହିଁ ସମାନ; ତା' ଭିତରେ ଚୋର ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ବାହାରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଚୋର ଦେଖେ ନାହିଁ । ପାପୀ ଓ ଅସତ୍ ଲୋକମାନେ ହିଁ ବାହାରେ ପାପ ଦେଖିଥାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସାଧୁ ଲୋକମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସେପରି ବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅସାଧୁ ଲୋକେ ଏହି ଜଗତକୁ ନରକ ତୁଲ୍ୟ ଦେଖିଥାନ୍ତି; ଯେଉଁମାନେ ମଝିମଝିକିଆ ଲୋକ ସେମାନେ ଏହାକୁ ସ୍ୱର୍ଗଭଳି ଦେଖନ୍ତି, ଆଉ ଯେଉଁମାନେ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ, ସେମାନେ ଏହାକୁ ସାକ୍ଷାତ୍ ଭଗବାନ ରୂପରେ ଦର୍ଶନ କରିଥାନ୍ତି । କେବଳ ସେତିକିବେଳେ ତାଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରୁ ଆବରଣ ଚାଲିଯାଏ ଏବଂ ସେତେବେଳେ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ପବିତ୍ର ଓ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଦେଖିପାରନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଏ । ଯେଉଁସବୁ ଦୁଃସ୍ୱପ୍ନ ତାଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ଧରି ଉତ୍ପୀଡ଼ିତ କରିଆସୁଥିଲା, ତାହା ଏକାଥରକେ ଚାଲିଯାଏ; ଆଉ ଯେଉଁ ଲୋକ ନିଜକୁ ଏତେଦିନ ଧରି ମଣିଷ, ଦେବତା, ଦାନବ ପ୍ରଭୃତି ବୋଲି ମନେକରି ଆସୁଥିଲା, ଯେଉଁ ଲୋକ ନିଜକୁ କେତେବେଳେ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ, କେତେବେଳେ ନିମ୍ନରେ, କେତେବେଳେ ପୃଥିବୀରେ, କେତେବେଳେ ସ୍ୱର୍ଗରେ, କେତେବେଳେ ଅବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ ବୋଲି ଭାବୁଥିଲେ—ସେ ଦେଖିପାରନ୍ତି ଯେ ସେ ବାସ୍ତବିକ୍ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ—ସେ କାଳର ଅଧୀନ ନୁହଁନ୍ତି, କାଳ ତାଙ୍କର ଅଧୀନ, ସମୁଦାୟ ସ୍ୱର୍ଗ ତାଙ୍କୁ ଭିତରେ, ସେ କୌଣସି ସ୍ୱର୍ଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ନୁହଁନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ଦେବତାର ଉପାସନା କରୁନା କାହିଁକି, ସମସ୍ତେ ତା' ନିଜ ଭିତରେ । ସେ କୌଣସି ଦେବତା ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ନୁହେଁ, ସେ ହିଁ ଦେବାସୁର, ମନୁଷ୍ୟ, ପଶୁ, ଉଦ୍ଭିଦ, ପ୍ରସ୍ତର ପ୍ରଭୃତିର ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା । ସେତେବେଳେ ତା' ନିକଟରେ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଏହି ଜଗତ୍‌ଠାରୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ସ୍ୱର୍ଗଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠତର, ଅନନ୍ତକାଳ ଅପେକ୍ଷା ସୀମାହୀନ ଏବଂ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଆକାଶଠାରୁ ଅଧିକ ସର୍ବବ୍ୟାପୀରୂପେ ପ୍ରକାଶ ପାଏ, ସେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ନିର୍ଭୟ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ସେତେବେଳେ ସବୁ ଭ୍ରାନ୍ତି ଚାଲିଯାଏ, ସବୁ ଦୁଃଖ ଦୂର ହୋଇଯାଏ, ସବୁ ଭୟ ଏକାଥରକେ ଚିରକାଳ ନିମିତ୍ତ ଶେଷ ହୋଇଯାଏ । ସେତେବେଳେ ଜନ୍ମ କେଉଁଆଡ଼େ ଚାଲିଯାଏ, ତା' ସହିତ ମୃତ୍ୟୁ ମଧ୍ୟ ଚାଲିଯାଏ; ଦୁଃଖ ଚାଲିଯାଏ, ତା' ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସୁଖ ମଧ୍ୟ ଚାଲିଯାଏ; ପୃଥିବୀ ଉଡ଼ିଯାଏ, ତା' ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱର୍ଗ ମଧ୍ୟ ଉଡ଼ିଯାଏ; ଶରୀର ଚାଲିଯାଏ, ତା' ସଙ୍ଗେ ମନ ମଧ୍ୟ ଚାଲିଯାଏ । ତାହା ପକ୍ଷରେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ୍ ଯେପରି ଏକ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଭାବ ଧାରଣ କରେ । ଏହି ଯେ ଶକ୍ତିରାଶିର ନିୟତ ସଂଗ୍ରାମ, ନିୟତ ସଂଘର୍ଷ, ଏହା ଏକାବେଳକେ ସ୍ଥଗିତ ହୋଇଯାଏ । ଯାହା ଶକ୍ତି ଓ ଭୂତରୂପେ, ପ୍ରକୃତିର ବିଭିନ୍ନ ଚେଷ୍ଟା ରୂପେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା, ଯାହା ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକୃତି ରୂପେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା, ଯାହା ସ୍ୱର୍ଗ,

ପୃଥିବୀ, ଉଦ୍ଭିଦ, ପଶୁ, ମନୁଷ୍ୟ, ଦେବତା ପ୍ରଭୃତି ରୂପେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା, ସେ ସମସ୍ତ ଏକ ଅନନ୍ତ, ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟ, ଅପରିଣାମୀ ସତ୍ତାରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଏ । ଆଉ ଜ୍ଞାନୀ ପୁରୁଷ ଦେଖିପାରନ୍ତି, ସେହି ସତ୍ତା ସହିତ ସେ ଅଭେଦ । ଯେଉଁଭଳି ଆକାଶରେ ନାନା ବର୍ଣ୍ଣର ମେଘ ଉଠି କେତେକ କ୍ଷଣ ଖେଳା କରି, ପରେ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଯାଏ, ସେହି ଭଳି ଏହି ଆତ୍ମା ସମ୍ମୁଖରେ ପୃଥିବୀ, ସ୍ୱର୍ଗ, ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକ, ଦେବତା, ସୁଖଦୁଃଖ ପ୍ରଭୃତି ଆସେ କିନ୍ତୁ ଏମାନେ ଆମମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ସେହି ଏକ ଅନନ୍ତ ଅପରିଣାମୀ ନୀଳବର୍ଣ୍ଣ ଆକାଶକୁ ରଖି ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଯାନ୍ତି । ଆକାଶ କୌଣସି ସମୟରେ ପରିଣାମପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ମେଘ ହିଁ କେବଳ ପରିଣାମପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଆମେମାନେ ଭ୍ରମବଶତଃ ମନେକରିଥାଉ, ଆମେମାନେ ଅପବିତ୍ର, ଆମେମାନେ ସସୀମ, ଜଗତ୍‌ଠାରୁ ଆମେମାନେ ପୃଥକ୍ ବୋଲି, କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରକୃତରେ ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ସତ୍ତାସ୍ୱରୂପ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁଇଟି ପ୍ରଶ୍ନ ଆସୁଛି । ପ୍ରଥମଟି ହେଉଛି—ଏହି ଅଦ୍ୱୈତ ଜ୍ଞାନ ଉପଲବ୍ଧି କରିବା କଅଣ ସମ୍ଭବ ? ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେବଳ ମତବାଦ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା ହେଲା; କିନ୍ତୁ ଏହାର ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି କଅଣ ସମ୍ଭବ ? ହଁ, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ଭବ । ସଂସାରରେ ଏଭଳି ଅନେକ ଲୋକ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଚିରକାଳ ନିମିତ୍ତ ଅଜ୍ଞାନ ଦୂର ହୋଇଯାଇଅଛି । ଏମାନେ କଅଣ ଏହି ସତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାର ପରକ୍ଷଣରେ ହିଁ ମରିଯାଆନ୍ତି ? ଅବଶ୍ୟ ଆମେମାନେ ଯେତେ ଶୀଘ୍ର ମନେକରୁ ସେତେ ଶୀଘ୍ର ନୁହେଁ । ଏକ କାଷ୍ଠଖଣ୍ଡ ସଂଯୋଜିତ ଦୁଇଟି ଚକ୍ର ଏକତ୍ର ଚଳୁଛି । ଆମେ ଯଦି ଗୋଟିଏ ଚକ୍ରକୁ ଧରି ତାହାର ସଂଯୋଜକ କାଷ୍ଠଖଣ୍ଡିକୁ କାଟିଦେଉ, ତେବେ ଆମେ ଧରିଥିବା ଚକ୍ରଟି ସ୍ଥିର ହୋଇଯିବ; କିନ୍ତୁ ଅପର ଚକ୍ରଟି ଉପରେ ପୂର୍ବ ପ୍ରଦତ୍ତ ବେଗ ରହିଅଛି, ସୁତରାଂ ଏହା କିଛି କ୍ଷଣ ଯାଏ ଚାଲିବ । ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଚକ୍ର ଏବଂ ଏହି ଶରୀର—ମନରୂପକ ଭ୍ରାନ୍ତି ଆଉ ଗୋଟିଏ ଚକ୍ର, କର୍ମରୂପକ କାଷ୍ଠଦଣ୍ଡ ଦ୍ୱାରା ଏହା ସଂଯୋଜିତ । ଜ୍ଞାନ ହିଁ ସେହି କୁଠାର ଯାହା ଏହି ଦୁଇଟିର ସଂଯୋଜକ ଦଣ୍ଡକୁ ଛେଦନ କରିଦିଏ । ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମାରୂପକ ଚକ୍ର ସ୍ଥଗିତ ହୋଇଯିବ ଆତ୍ମା ସେତେବେଳେ ଆସୁଛି ଯାଉଛି, କିମ୍ବା ତାହାର ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ ହେଉଛି, ଏହିସବୁ ଅଜ୍ଞାନ ଭାବ ପରିତ୍ୟାଗ ହେବ, ପ୍ରକୃତି ସହିତ ତାହାର ମିଶ୍ରିତ ଭାବ, ଅଭାବ, ବାସନା ସବୁ ଚାଲିଯିବ; ସେତେବେଳେ ଆତ୍ମା ଦେଖିପାରିବ ଯେ ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣ —ବାସନାରହିତ । କିନ୍ତୁ ଶରୀର ମନରୂପକ ଅପର ଚକ୍ରରେ ପ୍ରାକ୍ତନ କର୍ମର ବେଗ ରହିବ । ସୁତରାଂ ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ପ୍ରାକ୍ତନ କର୍ମର ବେଗ ନିବୃତ୍ତ ନ ହେବ ସେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହା ଚାଲିଥିବ । ଏହି ବେଗର ନିବୃତ୍ତି ଘଟିଲେ ଶରୀର-ମନର ପତନ ହେବ, ସେତେବେଳେ ଆତ୍ମା ମୁକ୍ତ ହେବ । ସେତେବେଳେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯିବା କି ସ୍ୱର୍ଗରୁ ଜଗତକୁ ଫେରିଆସିବା, ଏପରିକି ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ଗମନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥଗିତ ହୋଇଯିବ; କାରଣ ସେ

କେଉଁଠାରୁ ଆସିବ, ପୁଣି କେଉଁଠାକୁ ବା ଯିବ? ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ଜୀବନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରିପାରିଛନ୍ତି, ଅନ୍ତତଃ ଗୋଟିଏ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପାଇଁ ଯେଉଁମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଏହି ସଂସାରଦୃଶ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ସତ୍ୟ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇଛି ସେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ବୋଲି କଥିତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରିବା ହିଁ ବେଦାନ୍ତୀର ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

ଏକଦା ଭାରତ ମହାସାଗର-ଉପକୂଳରେ ଭାରତର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗସ୍ଥ ମରୁଭୂମିରେ ମୁଁ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିଲି । ଅନେକ ଦିନ ଧରି ଚାଲି ଚାଲି ମରୁଭୂମିରେ ମୁଁ ଭ୍ରମଣ କଲି; କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିଦିନ ଏକ ଘଟଣା ଦେଖି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲି ଯେ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ହ୍ରଦ ରହିଅଛି, ସେହି ହ୍ରଦଗୁଡ଼ିକର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବୃକ୍ଷରାଜି ବିରାଜିତ ଏବଂ ହ୍ରଦର ଜଳରେ ବୃକ୍ଷସମୂହର ଛାୟା ବିପରୀତ ଭାବରେ ପଡ଼ି ଦୋଳାୟମାନ ହେଉଅଛି । କି ଅଦ୍ଭୁତ ଦୃଶ୍ୟ! ଆମ ଲୋକେ ପୁଣି ଏହାକୁ ମରୁଭୂମି କହନ୍ତି? ମୁଁ ଗୋଟିଏ ମାସକାଳ ଭ୍ରମଣ କଲି; ଭ୍ରମଣ କରି ଏହି ଅଦ୍ଭୁତ ହ୍ରଦସକଳ ଓ ବୃକ୍ଷରାଜି ଦେଖିବାକୁ ଲାଗିଲି । ଦିନେ ଅତିଶୟ ତୃଷ୍ଣାର୍ତ୍ତ ହୋଇ ଟିକିଏ ଜଳପାନ କରିବାକୁ ମୋର ଇଚ୍ଛା ହେଲା । ସୁତରାଂ ମୁଁ ଏହି ସକଳ ସୁନ୍ଦର ନିର୍ମଳ ହ୍ରଦଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକ ନିକଟକୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲି । ଅଗ୍ରସର ହେବା ମାତ୍ରେ ହଠାତ୍ ଏହା ଅଦୃଶ୍ୟ ହେଲା, ଆଉ ସେତେବେଳେ ମୋ ମନରେ ଏହି ଜ୍ଞାନର ଉଦୟ ହେଲା—'ଯେଉଁ ମରୀଚିକା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜୀବନସାରା ପୁସ୍ତକମାନଙ୍କରେ ପଢ଼ିଆସିଛି, ଏ ସେହି ମରୀଚିକା ।' ପୁଣି ତାହା ସହିତ ଏହି ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଆସିଲା, 'ଏହି ସାରା ମାସଟିଯାକ ପ୍ରତ୍ୟହ ମୁଁ ମରୀଚିକା ହିଁ ଦେଖିଆସିଛି, କିନ୍ତୁ ଜାଣିପାରି ନାହିଁ ଯେ, ଏହା ମରୀଚିକା ।' ତତ୍ପରଦିନ ପୁଣି ଚାଲିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲି । ପୂର୍ବ ପରି ହ୍ରଦ ଦେଖାଗଲା; କିନ୍ତୁ ଏହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଆସିଲା ଯେ, ଏହା ମରୀଚିକା, ସତ୍ୟ ହ୍ରଦ ନୁହେଁ । ଏହି ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ଆମେମାନେ ପ୍ରତିଦିନ, ପ୍ରତିମାସ, ପ୍ରତିବର୍ଷ ଏହି ଜଗତରୂପ ମରୁଭୂମିରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଅଛୁ; କିନ୍ତୁ ମରୀଚିକାକୁ ମରୀଚିକା ବୋଲି ବୁଝିପାରୁ ନାହିଁ । ଦିନେ ଏହି ମରୀଚିକା ଅଦୃଶ୍ୟ ହେବ, କିନ୍ତୁ ଏହା ପୁଣି ଆସିବ । ଶରୀର ପ୍ରାକ୍ତନ କର୍ମର ଅଧୀନ, ସୁତରାଂ ସେହି ମରୀଚିକା ଫେରିଆସିବ । ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେମାନେ କର୍ମବଦ୍ଧ, ସେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଜଗତ ଆମମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖକୁ ଆସୁଥିବ । ନରନାରୀ, ପଶୁ, ଉଦ୍ଭିଦ, ଆସକ୍ତି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସବୁ ଆସିବ; କିନ୍ତୁ ଏମାନେ ପୂର୍ବପରି ଆମମାନଙ୍କ ଉପରେ ଶକ୍ତି ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବେ ନାହିଁ । ଏହି ନୂତନ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରଭାବରେ କର୍ମର ଶକ୍ତି ନାଶ ହେବ; ଏହାର ବିଷ ଦୂରୀଭୂତ ହେବ । ଜଗତ ଆମମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯିବ, କାରଣ ଜଗତ ଯେପରି ଦେଖାଯିବ, ସେହିପରି ଏହା ସହିତ ସତ୍ୟ ଓ ମରୀଚିକାର ପ୍ରଭେଦଜନିତ ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଆସିବ ।

ସେତେବେଳେ ଏହି ଜଗତ ଆଉ ସେହି ପୂର୍ବର ଜଗତ ହୋଇ ରହିବ ନାହିଁ ।

ତେବେ ଗୋଟିଏ ବିପଦ ଅଛି । ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ପ୍ରତି ଦେଶରେ ଲୋକେ ଏହି ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନର ମତ ଗ୍ରହଣ କରି କହନ୍ତି, 'ମୁଁ ଧର୍ମାଧର୍ମର ଅତୀତ, ମୁଁ ବିଧିନିଷେଧର ଅତୀତ; ସୁତରାଂ ମୁଁ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା କରିପାରିବି ।' ଏହି ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବ, ଅନେକ ଅଜ୍ଞାନୀ ଲୋକେ କହିଥାଆନ୍ତି, 'ମୁଁ ବଦ୍ଧ ନୁହେଁ, ମୁଁ ସ୍ୱୟଂ ଈଶ୍ୱରସ୍ୱରୂପ; ମୁଁ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା କରିବି ।' ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ଯଦିଓ ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ, ଆତ୍ମା ଭୌତିକ, ମାନସିକ ବା ନୈତିକ, ସର୍ବପ୍ରକାର ନିୟମର ଅତୀତ । ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ ନିୟମ ମଧ୍ୟରେ ବନ୍ଧନ, ନିୟମର ବାହାରେ ମୁକ୍ତି । ଏହା ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ ଯେ, ମୁକ୍ତି ଆତ୍ମାର ଜନ୍ମଗତ ସ୍ୱଭାବ, ଏହା ତାହାର ଜନ୍ମପ୍ରାପ୍ତ ସତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଆତ୍ମାର ଯଥାର୍ଥ ମୁକ୍ତ ସ୍ୱଭାବ ଭୌତିକ ଆବରଣର ମଧ୍ୟଦେଇ ମନୁଷ୍ୟର ଆପାତ ପ୍ରତୀୟମାନ ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ । ତୁମ ଜୀବନର ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ନିଜକୁ ତୁମେ ମୁକ୍ତ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁଅଛ । ଆମେମାନେ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ ବୋଲି ଅନୁଭବ ନ କରି ଗୋଟିଏ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ସୁଦ୍ଧା ଜୀବିତ ରହିପାରିବା ନାହିଁ, କଥା କହିପାରିବା ନାହିଁ କିମ୍ୱା ଶ୍ୱାସପ୍ରଶ୍ୱାସ ତ୍ୟାଗ କରିପାରିବା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସାମାନ୍ୟ ଚିନ୍ତା କଲେ ଏହା ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ, ଆମେମାନେ ଯନ୍ତ୍ର ପରି ମୁକ୍ତ ନୋହୁଁ । ତାହାହେଲେ କେଉଁଟି ସତ୍ୟ ? ଏହି ଯେଉଁ 'ମୁଁ ମୁକ୍ତ', ଏହି ଧାରଣାଟି କେତେ ଭ୍ରମାତ୍ମକ ! ଦଳେ କହନ୍ତି, 'ମୁଁ ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ' ଏହି ଧାରଣା ଭ୍ରମାତ୍ମକ; ପୁଣି ଆଉ ଦଳେ କହନ୍ତି, 'ମୁଁ ବଦ୍ଧଭାବାପନ୍ନ' ଏହି ଧାରଣା ଭ୍ରମାତ୍ମକ । ଏହା କିପରି ସମ୍ଭବ ? ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷେ ମୁକ୍ତ; ମନୁଷ୍ୟ ପରମାର୍ଥତଃ ଯାହା—ତାହା ମୁକ୍ତ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ସେ ମାୟାର ଜଗତକୁ ଆସିଯାଏ, ଯେତେବେଳେ ସେ ନାମରୂପ ମଧ୍ୟରେ ପଡ଼େ, ସେତେବେଳେ ସେ ବଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ । 'ସ୍ୱାଧୀନ ଇଚ୍ଛା'—ଏହା କହିବା ହିଁ ଭୁଲ । ଇଚ୍ଛା କଦାପି ସ୍ୱାଧୀନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କିପରି ହେବ ? ଯେ ପ୍ରକୃତ ମନୁଷ୍ୟ, ସେ ଯେତେବେଳେ ବଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ତାହାର ଇଚ୍ଛାର ଉଦ୍‌ଭବ ହୁଏ, ତାହା ପୂର୍ବରୁ ନୁହେଁ । ମନୁଷ୍ୟର ଇଚ୍ଛା ବଦ୍ଧଭାବାପନ୍ନ; କିନ୍ତୁ ଏହାର ମୂଳ ଯାହା, ତାହା ନିତ୍ୟକାଳ ମୁକ୍ତ । ସୁତରାଂ ଏହି ବନ୍ଧନର ଅବସ୍ଥାରେ ବି—ଏହି ମନୁଷ୍ୟ-ଜୀବନରେ ହେଉ, ଦେବ-ଜୀବନରେ ହେଉ, ସ୍ୱର୍ଗରେ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ହେଉ କିମ୍ୱା ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ହେଉ, ଆମମାନଙ୍କର ବିଧିଦତ୍ତ ଅଧିକାର ସ୍ୱରୂପ ଏହିଁ ମୁକ୍ତିର ସ୍ମୃତି ରହିଥାଏ । ଆଉ ଜ୍ଞାତସାରରେ ବା ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଏହି ମୁକ୍ତି ଦିଗକୁ ପ୍ରଧାବିତ । ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ମୁକ୍ତିଲାଭକରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ପୁଣି ନିୟମ ଦ୍ୱାରା କିପରି ବଦ୍ଧ ହୋଇପାରିବ ? ଜଗତର କୌଣସି ନିୟମ ତାହାକୁ ବଦ୍ଧ କରିପାରିବ ନାହିଁ, କାରଣ ଏହି ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସେତେବେଳେ ତାହାର ହୋଇଯିବ ।

ସେ ନିଜେ ସେତେବେଳେ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସ୍ୱରୂପ । କହ ସେହି ସମୁଦାୟ ଜଗତ, ନଚେତ କହ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଜଗତର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ତେବେ ତାହାଙ୍କର ଲିଙ୍ଗ, ଦେଶ

ଇତ୍ୟାଦିର କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଭାବ କେଉଁଭଳି ରହିବ? ସେ କିପରି କହିବେ, ମୁଁ ପୁରୁଷ, ମୁଁ ସ୍ତ୍ରୀ ଅଥବା ମୁଁ ବାଳକ? ଏଗୁଡ଼ାକ କଅଣ ମିଥ୍ୟା କଥା ନୁହେଁ? ସେ ଜାଣିଛନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକ ମିଥ୍ୟା । ସେତେବେଳେ ସେ ଏଗୁଡ଼ିକ ପୁରୁଷର ଅଧିକାର, ଏ ଗୁଡ଼ିକ ସ୍ତ୍ରୀର ଅଧିକାର ଏହା କିପରି କହିବେ ? କାହାର ହେଲେ କିଛି ଅଧିକାର ନାହିଁ, କାହାର ହେଲେ କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ପୁରୁଷ ନାହିଁ, ସ୍ତ୍ରୀ ମଧ ନାହିଁ; ଆତ୍ମା ଲିଙ୍ଗହୀନ, ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ । ମୁଁ ନିଜକୁ ପୁରୁଷ ବା ସ୍ତ୍ରୀ ବୋଲି କହିବା, ଅଥବା ମୁଁ ଅମୁକ ଦେଶବାସୀ କହିବା ମିଥ୍ୟାବାଦ ମାତ୍ର । ସମୁଦାୟ ଜଗତ ହିଁ ମୋର ଦେଶ, ସମୁଦାୟ ଜଗତ ହିଁ ମୋର, ସମୁଦାୟ ଜଗତଦ୍ୱାରା ଯେପରି ମୁଁ ନିଜକୁ ଆବୃତ୍ତ କରିଛି, ଜଗତ ମୋର ଶରୀର ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଅନେକ ଲୋକ ବିଚାରବେଳେ ଏହିସବୁ କଥା କହି କାର୍ଯ୍ୟବେଳରେ ଅପବିତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟସବୁ କରିଥାନ୍ତି । ପୁଣି ଆମେମାନେ ଯଦି ସେମାନଙ୍କୁ ପଚାରିବା, କାହିଁକି ସେମାନେ ଏଭଳି କରୁଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଉତ୍ତର ଦେବେ, 'ଏହା ତୁମମାନଙ୍କର ବୁଝିବାର ଭ୍ରମ । ଆମମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କୌଣସି ଅନ୍ୟାୟ କାର୍ଯ୍ୟ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ।' ଏହିସବୁ ଲୋକଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷା କରିବାର ଉପାୟ କଅଣ? ଉପାୟ ଏହି—

ଯଦିଓ ସଦସତ୍ ଉଭୟ ହିଁ ଆତ୍ମାର ଖଣ୍ଡ ପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର, ତଥାପି ଅସଦ୍‌ଭାବ ହିଁ ଆତ୍ମାର ବାହ୍ୟ ଆବରଣ ଏବଂ ସଦ୍-ଭାବ—ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଯେ ଆତ୍ମା, ତାହାର ଅପେକ୍ଷାକୃତ ନିକଟତର ଆବରଣ । ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନୁଷ୍ୟ ଅସତ୍‌ର ସ୍ତର ଭେଦ କରିପାରି ନାହିଁ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ସତ୍ୟର ସ୍ତରରେ ପହଞ୍ଚିପାରିବ ନାହିଁ; ପୁଣି ଯେତେଦିନ ଯାଏ ସେ ସଦସତ୍ ଉଭୟର ସ୍ତର ଭେଦ କରିପାରି ନାହିଁ, ସେତେଦିନ ଯାଏ ସେ ଆତ୍ମା ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିପାରିବ ନାହିଁ । ଆତ୍ମା ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ତାହାର ଆଉ କଅଣ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ? ଅତି ସାମାନ୍ୟ କର୍ମ ଭୂତ-ଜୀବନର କାର୍ଯ୍ୟର ଅତି ସାମାନ୍ୟ ବେଗ ହିଁ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ, କିନ୍ତୁ ଏ ବେଗ—ଶୁଭ କର୍ମର ହିଁ ବେଗ । ଯେତେଦିନ ଅସଦ୍ ବେଗ ଏକାବେଳକେ ରହିତ ହୋଇ ନାହିଁ, ଯେତେଦିନ ଯାଏ ପୂର୍ବ ଅପବିତ୍ରତା ଏକାବେଳକେ ଦଗଧ ହୋଇ ନାହିଁ, ସେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ପକ୍ଷରେ ସତ୍ୟକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଏବଂ ଉପଲବ୍ଧି କରିବା ଅସମ୍ଭବ ହେବ । ସୁତରାଂ ଯେ ଆତ୍ମା ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିପାରିଛି, ସେ ସତ୍ୟକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିପାରିଛି, ତାହାର କେବଳ ଭୂତ-ଜୀବନର ଶୁଭ ସଂସ୍କାର, ଶୁଭ ବେଗଗୁଡ଼ିକ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିଛି । ଶରୀରରେ ବାସ କଲେ ହେଁ ଏବଂ ଅନବରତ କର୍ମ କଲେ ମଧ୍ୟ ସେ କେବଳ ସଦ୍ କର୍ମ କରନ୍ତି, ତାଙ୍କର ମୁଖ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି କେବଳ ଆଶୀର୍ବାଦ ବର୍ଷଣ କରେ । ତାଙ୍କର ହସ୍ତ କେବଳ ସଦ୍ କାର୍ଯ୍ୟ ହିଁ କରିଥାଏ, ତାଙ୍କର ମନ କେବଳ ସଦ୍‌ଚିନ୍ତା କରିବାରେ ସମର୍ଥ, ତାଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତି, ସେ ଯେଉଁଠିକି ଯାଆନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି, ସର୍ବତ୍ର ହିଁ ମାନବଜାତିର ମହାକଲ୍ୟାଣକର । ଏଭଳି ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା କି କୌଣସି ଅସଦ୍ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହେବ?

ତୁମମାନଙ୍କର ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ୍, 'ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି' ଏବଂ 'ଖାଲି ମୁହଁରେ କହିବା' ଭିତରେ ଅଛି ବିରାଟ ବ୍ୟବଧାନ । ଅଜ୍ଞାନ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ନାନା ଜ୍ଞାନର କଥା କହିଥାଏ । ଶୁକପକ୍ଷୀ ମଧ୍ୟ ଏହିଭଳି ବକର ବକର ହୁଏ । ମୁହଁରେ କହିବା ଏକ କଥା ଏବଂ ଉପଲବ୍ଧି କରିବା ଅନ୍ୟ ଏକ କଥା । ଦର୍ଶନ, ମତାମତ, ବିଚାର, ଶାସ୍ତ୍ର, ମନ୍ଦିର, ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପ୍ରଭୃତି କିଛି ମନ୍ଦ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ହେଲେ ଏସବୁ ଆଉ ରହେ ନାହିଁ । ମାନଚିତ୍ର ଅବଶ୍ୟ ଉପକାରୀ, କିନ୍ତୁ ମାନଚିତ୍ରରେ ଅଙ୍କିତ ଦେଶ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରି ଆସି, ତା'ପରେ ପୁଣି ସେହି ମାନଚିତ୍ର ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କର, ସେତେବେଳେ ତୁମେ କେତେ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବ । ସୁତରାଂ ଯେଉଁମାନେ ସତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି କରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ଏହା ବୁଝିବା ନିମିତ୍ତ ନ୍ୟାୟଯୁକ୍ତି ତର୍କ ବିତର୍କ ପ୍ରଭୃତି ମାନସିକ ବ୍ୟାୟାମର ଆଉ ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ । ଏହା ସେମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରାତ୍ମାର ମର୍ମେ ମର୍ମେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି, ଜୀବନର ଜୀବନ ହୋଇଯାଇଛି । ବେଦାନ୍ତବାଦୀମାନଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ କୁହାଯିବ, ଏହା ଯେପରି ସେମାନଙ୍କର କରାମଳକବତ୍ ହୋଇଛି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଉପଲବ୍ଧକାରୀମାନେ ଅସଙ୍କୁଚିତ ଚିତ୍ତରେ କହିପାରନ୍ତି, 'ଏହି ଯେ ଆତ୍ମା ରହିଅଛି ।' ତୁମେ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ଯେତେ ତର୍କ କରନା କାହିଁକି, ସେମାନେ ତୁମ କଥାରେ କେବଳ ହସିବେ ଏବଂ ତାହା ଶିଶୁର ପ୍ରଳାପ ବୋଲି ମନେ କରିବେ । ଶିଶୁ ଯାହା କହୁନା କାହିଁକି, ସେ କୌଣସି ବାଧା ଦେବେ ନାହିଁ । କାରଣ ସେମାନେ ସତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି କରି 'ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ' ହୋଇଛନ୍ତି । ମନେକର, ତୁମେ ଗୋଟିଏ ଦେଶ ଦେଖିବାକୁ ଆସିଛ; ଆଉ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ତୁମ ନିକଟକୁ ଆସି ତର୍କ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭକଲା ଯେ, ଏହି ଦେଶର କେତେବେଳେ ହେଲେ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନ ଥିଲା; ଏହିଭଳି ସେ କ୍ରମାଗତ ତର୍କ କରିଯାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ତାହା ପ୍ରତି ତୁମ ମନରେ ଏହି ଭାବର ଉଦୟ ହେବ ଯେ ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ବାତୁଳାଳୟର ଉପଯୁକ୍ତ । ଏହିଭଳି ଯେ ଧର୍ମକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଉପଲବ୍ଧି କରିଅଛନ୍ତି, ସେ କହିବେ, 'ଜଗତରେ ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁସବୁ କଥା ଶୁଣାଯାଏ, ତାହା କେବଳ ବାଳକର କଥା ମାତ୍ର । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ଧର୍ମର ସାରକଥା ।' ଧର୍ମ ଉପଲବ୍ଧି କରାଯାଇପାରେ । ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି, ତୁମେ କଅଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଛ ? ତୁମର କଅଣ ଧର୍ମର ପ୍ରୟୋଜନ ଅଛି ? ଯେବେ ତୁମେ ଯଥାର୍ଥ ଚେଷ୍ଟା କର, ତେବେ ତୁମର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଉପଲବ୍ଧି ହେବ, ସେତେବେଳେ ହିଁ ତୁମେ ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷେ ଧାର୍ମିକ ହେବ । ଯେତେଦିନ ତୁମେ ଏହି ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରି ନାହିଁ, ସେତେଦିନ ତୁମ ଭିତରେ ଏବଂ ନାସ୍ତିକ ଭିତରେ କୌଣସି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । ନାସ୍ତିକମାନେ ତ ଅକପଟ, କିନ୍ତୁ ଯେ କହେ 'ମୁଁ ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସ କରେ', ଅଥଚ କଦାପି ଏହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରି ନାହିଁ, ସେ କପଟୀ ।

ତା'ପରେ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି—ଏହି ଉପଲବ୍ଧି ପରେ କଅଣ ହୁଏ ? ମନେକର,

ମୁଁ ଜଗତର ଏହି ଅଖଣ୍ଡ ସତ୍ତା, ମୁଁ ଯେ ସେହି ଏକମାତ୍ର ଅନନ୍ତ ପୁରୁଷ—ଏହା ଉପଲବ୍ଧି କଲି; ମନେକର, ମୁଁ ଜାଣିପାରିଲି, କେବଳ ଆତ୍ମା ହିଁ ବିଦ୍ୟମାନ, ଆଉ ସେ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛନ୍ତି; ଏହିଭଳି ଜାଣିପାରିଲେ, ମୋର କଅଣ ହେବ? ତାହା ହେଲେ ମୁଁ କଅଣ ନିଶ୍ଚେଷ୍ଟ ହୋଇ ଗୋଟିଏ କୋଣରେ ବସି ରହିବି? ଜଗତର ଏହାଦ୍ୱାରା କି ଉପକାର ହେବ? ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରଶ୍ନ ପୁଣି ଘୂରି ଘୂରି ଫେରି ଆସିଲା। ପ୍ରଥମତଃ, ଏହାଦ୍ୱାରା ଜଗତର ଉପକାର ହେବ କାହିଁକି? ଏହାର କଅଣ କିଛି ଯୁକ୍ତି ଅଛି? ଲୋକମାନଙ୍କର ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାର କି ଅଧିକାର ଅଛି—'ଏହାଦ୍ୱାରା ଜଗତର କି ଉପକାର ହେବ?' ଏହାର ଅର୍ଥ କଅଣ? ଛୋଟ ପିଲା ମିଠା ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ଭଲ ପାଏ। ମନେକର ତୁମେ ତଡ଼ିତ୍ ସମ୍ପର୍କରେ କିଛି ଗବେଷଣା କରୁଅଛ। ପିଲା ତୁମକୁ ପଚାରୁଛି, 'ଏହାଦ୍ୱାରା କଅଣ ମିଠା କିଣାଯାଇପାରିବ?' ତୁମେ କହିଲ, 'ନା'। 'ତେବେ ଏହା ଦ୍ୱାରା କି ଉପକାର ହେବ?' ଲୋକମାନେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ଏହିଭଳି ପଚାରିଥାନ୍ତି, 'ଏଥିରେ ଜଗତର କି ଉପକାର ହେବ? ଏଥିରେ କଅଣ ଆମେମାନେ ଟଙ୍କା ପାଇବୁ?' 'ନା'। ତେବେ ଏଥିରେ ଆଉ ଉପକାର କଅଣ? ମନୁଷ୍ୟ ଜଗତର ହିତ କରିବାର ଅର୍ଥ ଏହିଭଳି ହିଁ ବୁଝିଥାଏ। ତଥାପି ଧର୍ମର ଏହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ହିଁ ଜଗତର ଯଥାର୍ଥ ଉପକାର କରିଥାଏ। ଲୋକ ଭୟ କରେ, ଯେତେବେଳେ ସେ ଏହି ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରିବ, ଯେତେବେଳେ ସେ ଉପଲବ୍ଧି କରିବ ଯେ ସମସ୍ତେ ଏକ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରେମର ପ୍ରସ୍ରବଣ ଶୁଖିଯିବ। ଜୀବନରେ ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ବୋଲି ଯାହା ଅଛି ସବୁ ଚାଲିଯିବ, ଏହି ଜୀବନରେ ଓ ପର ଜୀବନରେ ସେ ଯାହାକିଛି ଭଲ ପାଉଥିଲା, ସବୁ ତା'ପାଇଁ ଉଡ଼ିଯିବ। ଲୋକମାନେ ଏ ବିଷୟରେ ଥରେ ହେଲେ ଭାବି ଦେଖନ୍ତି ନାହିଁ ଯେ, ଯେଉଁସବୁ ବ୍ୟକ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ନିଜ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଉଦାସୀନ, ସେହିମାନେ ହିଁ ଜଗତର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କର୍ମୀ ହୋଇପାରିଛନ୍ତି। ସେତେବେଳେ ଯାଇ ମନୁଷ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ ଭଲ ପାଏ, ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ଦେଖିପାରେ, ତାହାର ଭଲ ପାଇବାର ଜିନିଷ କୌଣସି କ୍ଷୁଦ୍ର ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଜୀବ ନୁହେଁ। ସେତେବେଳେ ଯାଇ ମନୁଷ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ ଭଲ ପାଇପାରେ, ଯେତେବେଳେ ସେ ଦେଖିପାରେ, ତାହାର ଭଲପାଇବାର ପାତ୍ର—ରକ୍ତମାଂସ ବିଶିଷ୍ଟ କେହି ନୁହେଁ, ତାହାର ପ୍ରେମାସ୍ପଦ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ! ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ୱାମୀକୁ ଆହୁରି ଭଲ ପାଇପାରିବ, ଯଦି ସେ ସ୍ୱାମୀକୁ ସାକ୍ଷାତ୍ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରିବ। ସ୍ୱାମୀ ମଧ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଅଧିକ ଭଲ ପାଇପାରିବ, ଯଦି ସେ ଜାଣିପାରିବ ଯେ ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ। ସେହି ମା ମଧ୍ୟ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କୁ ବେଶି ଭଲ ପାଇପାରେ, ଯେ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ଦେଖେ। ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ତାହାର ମହାଶତ୍ରୁକୁ ବି ପ୍ରୀତି କରିପାରେ, ଯେ ଜାଣେ ଯେ ଏହି ଶତ୍ରୁ ସାକ୍ଷାତ୍ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ; ସେହି ଲୋକ ସାଧୁ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଭଲ ପାଇବ, ସେ ଜାଣେ ଯେ ସେହି ସାଧୁ ବ୍ୟକ୍ତି ସାକ୍ଷାତ୍ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ। ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ପୁଣି ଅତିଶୟ ଅସାଧୁ ଲୋକକୁ ବି ଭଲ ପାଇପାରିବ, ଯେ ଜାଣେ ଯେ

ସେହି ଅସାଧୁତମ ପୁରୁଷର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ସେହି ପ୍ରଭୁ ବିରାଜ କରୁଛନ୍ତି । ଯାହା ପକ୍ଷେ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଂହ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମରିଯାଇଛି ଏବଂ ସେହି ସ୍ଥାନକୁ ଈଶ୍ୱର ଅଧିକାର କରି ବସିଛନ୍ତି, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ଜଗତକୁ ଇଙ୍ଗିତ ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳନା କରିପାରେ । ତା' ପକ୍ଷେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ୟ ଆକାର ଧାରଣ କରେ । ତା' ପାଇଁ ଦୁଃଖକର ବା କ୍ଳେଶକର ବୋଲି ଆଉ କିଛି ରହେ ନାହିଁ; ସବୁ ପ୍ରକାର ଗୋଳମାଳ, ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ମେଣ୍ଟିଯାଏ । ଯେଉଁ ଜଗତରେ ଆମେମାନେ ପ୍ରତିଦିନ ଖଣ୍ଡେ ରୁଟି ପାଇଁ ଝଗଡ଼ା କରି ମରାମରି ହେଉଅଛୁ, ସେହି ଜଗତ ସେତେବେଳେ ତା'ପକ୍ଷେ କାରାଗାର ସ୍ୱରୂପ ନ ରହି କ୍ରୀଡ଼ା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଣତ ହେବ । ସେତେବେଳେ ଜଗତ ଅତି ସୁନ୍ଦର ବୋଲି ଦୃଶ୍ୟମାନ ହେବ । ଏହିଭଳି ବ୍ୟକ୍ତିର ହିଁ କେବଳ କହିବାର ଅଧିକାର ଅଛି 'ଏହି ଜଗତ କି ସୁନ୍ଦର!' ତାହାର ହିଁ କେବଳ କହିବାର ଅଧିକାର ଅଛି ଯେ, ସବୁ ହିଁ ମଙ୍ଗଳସ୍ୱରୂପ । ଏହିପରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଉପଲବ୍ଧିରୁ ଜଗତର ଏହି ମହାନ୍ ହିତସାଧନ ହେବ ଯେ, ଜଗତର ସବୁ ବାଦବିବାଦ ଗଣ୍ଡଗୋଳ ଦୂର ହୋଇ ଜଗତରେ ଶାନ୍ତିର ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହେବ—ଯଦି ଜଗତର ସବୁ ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ମହାନ୍ ସତ୍ୟର ମାତ୍ର ଗୋଟିଏ ବିନ୍ଦୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଏହି ସମଗ୍ର ଜଗତ ଅନ୍ୟ ଏକ ରୂପ ଧାରଣ କରିବ; ଅନ୍ୟାୟ ଭାବରେ ଅତି ଶୀଘ୍ର ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଯିବାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଜଗତରୁ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଯିବ । ଏହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସବୁ ପ୍ରକାର ଅଶାନ୍ତି, ସବୁ ପ୍ରକାର ଘୃଣା ଏବଂ ସର୍ବବିଧ ଈର୍ଷା ଏବଂ ସବୁ ପ୍ରକାର ଅଶୁଭ ଚିରକାଳ ନିମିତ୍ତ ଜଗତରୁ ଚାଲିଯିବ । ସେତେବେଳେ ଦେବତାମାନେ ଏହି ଜଗତରେ ବାସ କରିବେ । ଏହି ଜଗତଟା ସେତେବେଳେ ସ୍ୱର୍ଗ ପାଲଟିଯିବ । ଯେଉଁଠି ଦେବତାମାନେ ଦେବତାମାନଙ୍କ ସହିତ ଖେଳାଲୀଳା କରିବେ, ଯେଉଁଠି ଦେବତାମାନେ ଦେବତାଙ୍କ ସହିତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବେ, ଆଉ ଯେଉଁଠି ଦେବତାମାନେ ଦେବତାଙ୍କୁ ଭଲ ପାଇବେ, ସେଠାରେ ଆଉ କଅଣ ଅଶୁଭ ରହିପାରିବ ? ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଉପଲବ୍ଧିର ଏହା ହିଁ ହେଉଛି ମହାସୁଫଳ । ସମାଜରେ ତୁମେମାନେ ଯାହାକିଛି ଦେଖୁଛ, ସବୁ ସେତେବେଳେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଇ ଭିନ୍ନ ରୂପ ଧାରଣ କରିବ । ସେତେବେଳେ ତୁମେମାନେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଆଉ ଖରାପ ହିସାବରେ ଦେଖିବ ନାହିଁ, ଏହା ହିଁ ଏକ ମହାନ୍ ଲାଭ । ସେତେବେଳେ ତୁମେ କୌଣସି ଅନ୍ୟାୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବା ଦରିଦ୍ର ନରନାରୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଘୃଣା ପୂର୍ବକ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିବ ନାହିଁ । ହେ ମହିଳାଗଣ, ଯେଉଁ ଦୁଃଖିନୀ ନାରୀମାନେ ରାତ୍ରିରେ ରାସ୍ତାରେ ଘୂରି ବୁଲନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତୁମେମାନେ ଆଉ ଘୃଣା ବ୍ୟଞ୍ଜକ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିବ ନାହିଁ; କାରଣ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ତୁମେ ସାକ୍ଷାତ୍ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦେଖିପାରିବ, ସେତେବେଳେ ତୁମଠାରେ ଆଉ ଈର୍ଷା ବା ଅନ୍ୟକୁ ଶାସ୍ତି ଦେବାର ଭାବନା ଉଦିତ ହେବ ନାହିଁ । ଏହାସବୁ ଚାଲିଯିବ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରେମ ଏତେ ପ୍ରବଳ ହେବ ଯେ, ମାନବଜାତିକୁ ସତ୍ ପଥରେ ପରିଚାଳିତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଚାବୁକର ପ୍ରୟୋଜନ ହେବ ନାହିଁ ।

ଜଗତରେ ନରନାରୀମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷେ ଭାଗରୁ ଭାଗେ ଯଦି କେବଳ ଚୁପ୍‌କରି ବସି କିଛିକ୍ଷଣ ପାଇଁ କହନ୍ତି, 'ତୁମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଈଶ୍ୱର; ହେ ମାନବଗଣ, ହେ ପଶୁଗଣ, ହେ ସର୍ବପ୍ରକାର ଜୀବିତ ପ୍ରାଣୀଗଣ, ତୁମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଏକ ଜୀବନ୍ତ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରକାଶ', ତାହାହେଲେ ଅଧଘଣ୍ଟା ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ସମଗ୍ର ଜଗତ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯିବ । ସେତେବେଳେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗକୁ ଘୃଣାର ବୀଜ ପ୍ରକ୍ଷେପ ନ କରି, ଈର୍ଷା ଏବଂ ଅସତ୍ ଚିନ୍ତାର ପ୍ରବାହ ବିସ୍ତାର ନ କରି ସବୁ ଦେଶର ଲୋକମାନେ ଚିନ୍ତା କରିବେ, ସମସ୍ତେ ହିଁ ସେହି । ଯାହାକିଛି ଦେଖୁଛ ବା ଅନୁଭବ କରୁଛ, ସବୁ ହିଁ ସେହି । ତୁମ ଭିତରେ ଅଶୁଭ ନ ରହିଲେ, ତୁମେ ଅଶୁଭ ଦେଖିବ କିପରି ? ତୁମ ମଧ୍ୟରେ ଚୋର ନ ଥିଲେ, ତୁମେ ଚୋର ଦେଖିବ କିପରି ? ତୁମେ ନିଜେ ଖୁଣୀ ନ ହେଲେ, ଖୁଣୀ ଦେଖିବ କିପରି ? ସାଧୁ ହୁଅ, ତାହାହେଲେ ଅସାଧୁ ଭାବ ଏକାଥରେ ଚାଲିଯିବ; ଏହିଭଳି ସମଗ୍ର ଜଗତ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯିବ । ଏହା ହିଁ ସମାଜର ମହତ୍ ଲାଭ । ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଏହା ହିଁ ମହତ୍ ଲାଭ ।

ଭାରତରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏହିସବୁ ଭାବ ଗଭୀର ଚିନ୍ତା କରି ବହୁ ବ୍ୟକ୍ତି ତାଙ୍କ ନିଜ ଜୀବନରେ ତାହା କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିଥିଲେ । ନାନାବିଧ କାରଣ ଯୋଗୁଁ ଏହି ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ତାହା ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏଗୁଡ଼ିକ ମହାସତ୍ୟ, ଯେଉଁଠାରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିପାରିଛନ୍ତି, ସେଠାରେ ମନୁଷ୍ୟ ଦେବଭାବାପନ୍ନ ହୋଇଯାଇଛି । ଏହିଭଳି ଜଣେ ଦେବପ୍ରକୃତି ମନୁଷ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ମୋର ସମଗ୍ର ଜୀବନଟି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଇଛି । ଆଗାମୀ ରବିବାର ଦିନ ତାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କ ନିକଟରେ କହିବି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହିସବୁ ଭାବ ସମଗ୍ର ଜଗତରେ ପ୍ରଚାରିତ ହେବାର ସମୟ ଆସିଛି । ମଠ ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ ନ ରହି, କେବଳ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଅଧ୍ୟୟନ ନିମିତ୍ତ ଦର୍ଶନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପୁସ୍ତକାବଳୀରେ ଆବଦ୍ଧ ନ ରହି, କେବଳ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଏବଂ କେତେକ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଏକଚାଟିଆ ଅଧିକାରରେ ନ ରହି, ଏହା ସମଗ୍ର ଜଗତରେ ପ୍ରଚାରିତ ହେବ । ତଦ୍ୱାରା ଏହା ସାଧୁ, ପାପୀ, ଆବାଳବୃଦ୍ଧବନିତା, ଶିକ୍ଷିତ, ଅଶିକ୍ଷିତ ସମସ୍ତଙ୍କର ସାଧାରଣ ସମ୍ପତ୍ତି ହୋଇପାରିବ । ସେତେବେଳେ ଏହିସବୁ ଭାବ ଜଗତର ବାୟୁମଣ୍ଡଳରେ ଖେଳି ବୁଲିବ ଏବଂ ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ବାୟୁକୁ ଶ୍ୱାସପ୍ରଶ୍ୱାସ ଦ୍ୱାରା ଗ୍ରହଣ କରୁଛୁ, ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ତାଳେ ତାଳେ ଧ୍ୱନିତ ହେବ 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' । ଏହି ଅସଂଖ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରସୂର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ, ବାକ୍ୟଉଚ୍ଚାରଣକାରୀ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦାର୍ଥର ଭିତରଦେଇ ଧ୍ୱନିତ ହେବ, 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ।

ମାୟା ଓ ଈଶ୍ୱରଧାରଣାର କ୍ରମବିକାଶ

[ଲଣ୍ଡନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା : ୨୦ ଅକ୍ଟୋବର, ୧୮୯୬]

ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ଅନ୍ୟତମ ମୂଳଭିତ୍ତିସ୍ୱରୂପ ସଂହିତାମାନଙ୍କରେ ମାୟାବାଦ ଅସ୍ଫୁଟଭାବେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପୁନଶ୍ଚ ଉପନିଷଦରେ ଯେଉଁସବୁ ତତ୍ତ୍ୱ ଖୁବ୍ ପରିସ୍ଫୁଟ ଭାବ ଧାରଣ କରିଛି, ସଂହିତାରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଅସ୍ଫୁଟଭାବେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା କଥା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଆପଣମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଅନେକେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମାୟାବାଦର ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଅବଗତ ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ ବୁଝିପାରିଛନ୍ତି । ଅନେକ ସମୟରେ ଲୋକମାନେ ଭ୍ରାନ୍ତିବଶତଃ ମାୟାକୁ 'ଭ୍ରମ' ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଥାନ୍ତି, ଅତଏବ ସେମାନେ ଯେତେବେଳେ ଜଗତକୁ ମାୟା କହନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଏହାକୁ 'ଭ୍ରମ' ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ହୁଏ । 'ଭ୍ରମ'—ମାୟାର ଏହି ଅର୍ଥ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ମାୟା କୌଣସି ବିଶେଷ ମତ ନୁହେଁ, ଏହା କେବଳ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ବର୍ଣ୍ଣନା ମାତ୍ର । ଏହି ମାୟାକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ଆମମାନଙ୍କୁ ସଂହିତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ପ୍ରଥମେ ମାୟା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କି ଧାରଣା ଥିଲା ତାହା ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ଲୋକମାନଙ୍କର ଦେବତା-ଜ୍ଞାନ କିଭଳି ଆସିଲା, ଆମେ ତାହା ଦେଖିଅଛୁ । ଆମେ ଜାଣୁ ଯେ ଏହି ଦେବତାମାନେ ପ୍ରଥମେ କେବଳ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ପୁରୁଷ ମାତ୍ର ଥିଲେ । ଗ୍ରୀକ୍, ହିବ୍ରୁ, ପାରସୀ ବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିମାନଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଆମ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଯେଉଁସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଘୃଣ୍ୟ, ଦେବତାମାନେ ସେହିସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହିଭଳି ବର୍ଣ୍ଣନା ଆପଣମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଅନେକେ ଦେଖି ଭୀତ ହୋଇଥାଆନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଭୁଲିଯାଉ ଯେ ଆମେମାନେ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ, ଆଉ ଏହିସବୁ ଦେବତା ଅନେକ ସହସ୍ର ବର୍ଷ ପୂର୍ବର ଜୀବ । ପୁନଶ୍ଚ ଆମେମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଭୁଲିଯାଉ ଯେ, ଏହିସବୁ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଉପାସକମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ କିଛି ଅସଙ୍ଗତି ଦେଖିବାକୁ ପାଇନାହାନ୍ତି ବା ସେମାନେ ତାଙ୍କ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଯେଉଁଭଳି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ସେଥିରେ ସେମାନେ କିଛି ମାତ୍ର ଭୟ ପାଇନାହାନ୍ତି; କାରଣ ସେହିସବୁ ଦେବତାମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଭଳି ଥିଲେ । ଜୀବନରେ ଆମମାନଙ୍କୁ ଏହି ଶିକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେବ ଯେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ତାହାର ନିଜ ନିଜ ଆଦର୍ଶାନୁସାରେ ବିଚାର କରିବାକୁ ହେବ, ଅନ୍ୟର ଆଦର୍ଶାନୁସାରେ ନୁହେଁ । ତାହା ନ କରି ଆମେମାନେ ନିଜ ଆଦର୍ଶ ଦ୍ୱାରା ଅପରର ବିଚାର କରିଥାଉ । ଏଭଳି କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ଲୋକମାନଙ୍କ ସହିତ ବ୍ୟବହାର କରିବା ସମୟରେ ଆମେମାନେ ସର୍ବଦା ଏହି ଭୁଲରେ ପଡ଼ିଥାଉ ଏବଂ ଆମର ଧାରଣା ଅପର ସହିତ ଆମର ଯାହାକିଛି ବିବାଦ ବିସମ୍ବାଦ ହୁଏ,

ତାହା କେବଳ ଏହି ଗୋଟିଏ କାରଣରୁ ହୁଏ ଯେ ଆମେମାନେ ଅନ୍ୟର ଦେବତାଙ୍କ ଆମମାନଙ୍କ ନିଜ ଦେବତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅପରାପର ଆଦର୍ଶକୁ ଆମମାନଙ୍କ ଆଦର୍ଶ ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ଅନ୍ୟର ଅଭିସନ୍ଧିକୁ ଆମ ନିଜର ଅଭିସନ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ବିଚାର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥାଉ । ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥାରେ ଆମେମାନେ ହୁଏତ କୌଣସି ବିଶେଷ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରୁ, ଆଉ ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଦେଖୁ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ଲୋକ ସେହିଭଳି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛି, ଆମେମାନେ ଧରିନେଉ, ତାହାର ମଧ୍ୟ ସେହି ଅଭିସନ୍ଧି ଅଛି । ଆମ ମନରେ ଏ କଥା ଥରକ ପାଇଁ ସୁଦ୍ଧା ଆସେ ନାହିଁ ଯେ, ଯଦିଓ ଫଳ ସମାନ ହୋଇପାରେ, ତଥାପି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କାରଣ ସେହି ଗୋଟିଏ ଫଳ ପ୍ରସବ କରିପାରେ । ଆମେ ଯେଉଁ କାରଣରୁ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପ୍ରେରିତ ହୋଇଥାନ୍ତୁ, ସେ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଅଭିସନ୍ଧିରୁ କରିପାରେ । ସୁତରାଂ ଏହିସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମ ବିଚାର କରିବା ସମୟରେ ଆମେମାନେ ଯେପରି ଆମମାନଙ୍କର ମାନସିକ ପ୍ରବଣତା ଦ୍ୱାରା ବିଚାର ନ କରୁ; ବରଂ ଆମେ ଯେପରି ସେହି ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଜୀବନ ଓ ଚିନ୍ତା ପ୍ରଣାଳୀ ଅନୁସାରେ ଚିନ୍ତା କରୁ ।

ଓଲ୍ଡ୍ ଟେଷ୍ଟାମେଣ୍ଟ୍‌ର ନିଷ୍ଠୁର ଜିହୋଭାଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅନେକେ ଭୀତ ହୋଇଥାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଭୀତ ହେବାର କାରଣ କଅଣ ? ଲୋକମାନଙ୍କର ଏହା କଳ୍ପନା କରିବାର କଅଣ ଅଧିକାର ଅଛି ଯେ, ପ୍ରାଚୀନ ଇହୁଦୀମାନଙ୍କର ଜିହୋଭା ଆଜିକାଲିର ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଭଳି ହେବେ ? ପୁନଶ୍ଚ ଆମମାନଙ୍କର ଏହା ବିସ୍ମୃତ ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ଯେ, ଆମମାନଙ୍କ ପରେ ଯେଉଁମାନେ ଆସିବେ, ସେମାନେ ଆମେମାନେ ଯେଉଁଭଳି ପ୍ରାଚୀନମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ବା ଈଶ୍ୱରଧାରଣା ପ୍ରତି ପରିହାସ କରିଥାଉ—ଆମମାନଙ୍କ ଧର୍ମ ବା ଈଶ୍ୱରଧାରଣା ପ୍ରତି ସେହିଭଳି ପରିହାସ କରିବେ । ତାହାହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହିସବୁ ବିଭିନ୍ନ ଈଶ୍ୱରଧାରଣା ମଧ୍ୟରେ ସଂଯୋଗ-ସାଧକ ଗୋଟିଏ ସୁବର୍ଣ୍ଣସୂତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ ଏବଂ ବେଦାନ୍ତର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏହି ସୂତ୍ର ଆବିଷ୍କାର କରିବା । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହିଛନ୍ତି, 'ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ମଣି ଯେପରି ଗୋଟିଏ ସୂତ୍ରରେ ଗ୍ରଥିତ, ସେହିଭଳି ଏହିସବୁ ବିଭିନ୍ନ ଭାବର ମଧ୍ୟଦେଇ ଏକ ସୂତ୍ର ରହିଛି ।' (ଗୀତା, ୭/୭) । ଆଉ ଆଧୁନିକ ଧାରଣାନୁସାରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଯେତେ ବୀଭତ୍ସ, ଭୟାନକ ବା ଘୃଣିତ ବୋଲି ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉ ନା କାହିଁକି, ବେଦାନ୍ତର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଏହିସବୁ ଧାରଣା ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନର ଧାରଣାସମୂହ ଭିତରେ ଏହି ସଂଯୋଗ-ସୂତ୍ରଟିକୁ ଆବିଷ୍କାର କରିବା । ଅତୀତର ଅବସ୍ଥାକୁ ନେଇ ବିଚାର କଲେ ସେଗୁଡ଼ିକ ବେଶ୍ ସଙ୍ଗତ ମନେହୁଏ ଏବଂ ବୋଧହୁଏ, ଆମମାନଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ବୀଭତ୍ସ ନ ଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ପରିବେଶଠାରୁ ପୃଥକ୍ କରି ସେହି ଭାବଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖିବାକୁ ଯାଉ, ସେତେବେଳେ ହିଁ ସେଗୁଡ଼ିକର ବୀଭତ୍ସତା ପ୍ରକାଶିତ

ହୋଇପଡ଼େ । ପ୍ରାଚୀନକାଳର ସମାଜର ଅବସ୍ଥା ବର୍ତ୍ତମାନ ତ ଆଉ ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଇହୁଦୀ ଯେଉଁଭଳି ବର୍ତ୍ତମାନର ତୀକ୍ଷଣବୁଦ୍ଧି ଇହୁଦୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଇଅଛି, ଯେପରି ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆଧୁନିକ ବୁଦ୍ଧିମାନ ହିନ୍ଦୁରେ ପରିଣତ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେହିଭଳି ଜିହୋଭାର କ୍ରମୋନ୍ନତି ହୋଇଛି, ଦେବତାମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି । ଆମେମାନେ ଭୁଲକ୍ରମେ ଉପାସକର କ୍ରମୋନ୍ନତିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରୁ, କିନ୍ତୁ ଉପାସ୍ୟର କ୍ରମୋନ୍ନତିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରୁନାହିଁ । ଉନ୍ନତି କରିଥିବାରୁ ଉପାସକମାନଙ୍କୁ ଯେଉଁ ଟିକକ ପ୍ରଶଂସା ଆମେମାନେ ଦେଉ, ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ସେତକ ଦେଉ ନାହୁଁ । କଥାଟା ହେଉଛି—ଏହି, ତୁମେ ମୁଁ ଯେଉଁଭଳି କୌଣସି ବିଶେଷ ଭାବର ପ୍ରକାଶକରୂପେ ସେହି ଭାବର ଉନ୍ନତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଶେଷ ଉନ୍ନତ ହୋଇଅଛୁ, ସେହିଭଳି ଦେବତାମାନେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଭାବର ଦ୍ୟୋତକ ବୋଲି ଭାବର ଉନ୍ନତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଉନ୍ନତି ସାଧିତ ହୋଇଅଛି । ତୁମମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟବୋଧ ହୋଇପାରେ ଯେ, ଦେବତା ବା ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ପୁଣି କଅଣ ଉନ୍ନତି ହୁଏ ? ତୁମେମାନେ ଭାବ ଯେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଉନ୍ନତି ହୁଏ ନାହିଁ, ସେ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ । ଏଭଳିଭାବେ ବିଚାର କଲେ ଏହା ବି ତ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ମନୁଷ୍ୟର ମଧ୍ୟ କେତେବେଳେ ହେଲେ ଉନ୍ନତି ହୋଇ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ପରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ଯେ, ଏହି ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ଯେଉଁ ପ୍ରକୃତ ମନୁଷ୍ୟ ରହିଛି, ସେ ଅଚଳ, ଅପରିଣାମୀ, ଶୁଦ୍ଧ ଓ ନିତ୍ୟମୁକ୍ତ । ସେହି ମନୁଷ୍ୟ ଯେପରି ପ୍ରକୃତ ମନୁଷ୍ୟର ଛାୟା ମାତ୍ର, ସେହିଭଳି ଆମମାନଙ୍କର ଈଶ୍ୱର ଧାରଣା ଆମମାନଙ୍କ ମନର ସୃଷ୍ଟି ମାତ୍ର—ଏଗୁଡ଼ିକ ସେହି ପ୍ରକୃତ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଆଂଶିକ ପ୍ରକାଶ, ଆଭାସ ମାତ୍ର । ଏହିସବୁ ଆଂଶିକ ପ୍ରକାଶର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ପ୍ରକୃତ ଈଶ୍ୱର ରହିଛନ୍ତି, ସେ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ, ଅପରିଣାମୀ; କିନ୍ତୁ ଏହିସବୁ ଆଂଶିକ ପ୍ରକାଶ ସର୍ବଦା ହିଁ ପରିଣାମଶୀଳ—ଏଗୁଡ଼ିକ ତନ୍ମଧ୍ୟସ୍ଥ ସତ୍ୟର କ୍ରମାଭିବ୍ୟକ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ଏଗୁଡ଼ିକ ସେହି ସତ୍ୟକୁ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରକାଶ କରେ, ସେତେବେଳେ ଏହାକୁ ଉନ୍ନତି କୁହାଯାଏ; ଆଉ ଯେତେବେଳେ ଏହା ଏହି ସତ୍ୟର ଅଧିକାଂଶକୁ ଆବୃତ୍ତ ବା ଅପ୍ରକାଶିତ କରି ରଖେ, ସେତେବେଳେ ଏହାକୁ ଅବନତି କୁହାଯାଏ । ଏହିଭଳି ଆମମାନଙ୍କର ଯେପରି ଉନ୍ନତି ହୁଏ, ଦେବତାମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସେହିଭଳି ଉନ୍ନତି ହୋଇଥାଏ । ମୋଟାମୋଟୀ କହିବାକୁ ଗଲେ, ଆମମାନଙ୍କର ଯେପରି ଉନ୍ନତି ହୁଏ, ଆମମାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପର ଯେପରି ପ୍ରକାଶ ଘଟେ, ସେଭଳି ଦେବତାମାନେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ କରିଥାଆନ୍ତି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେମାନେ ମାୟାବାଦ ବୁଝିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିବା । ଜଗତର ସବୁ ଧର୍ମ ଏହି ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଉତ୍‌ଥାପିତ କରିଛି, ଜଗତରେ ଏହି ଅସାମଞ୍ଜସ୍ୟ କାହିଁକି ? ଜଗତରେ ଏହି ଅଶୁଭ କାହିଁକି ? ଧର୍ମଭାବର ପ୍ରଥମ ଉନ୍ମେଷକାଳରେ ଆମେମାନେ ଏହି

ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିବା ଜାଣିନାହିଁ ; ତାହାର କାରଣ, ଆଦିମ ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଜଗତ ଅସାମଞ୍ଜସ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଧ ହୋଇ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ କୌଣସି ଅସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ନ ଥିଲା, କୌଣସି ପ୍ରକାର ମତ ବିରୋଧ ନ ଥିଲା, ଭଲ ମନ୍ଦର କୌଣସି ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦିତା ନ ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ କେବଳ ଦୁଇଟି ଜିନିଷର ସଂଗ୍ରାମ ଲାଗି ରହିଥିଲା । ଗୋଟିଏ କହୁଥିଲା, ଏହା କର; ଅନ୍ୟଟି ତାହା କରିବାକୁ ନିଷେଧ କରୁଥିଲା । ଆଦିମାନବ ଆବେଗପ୍ରବଣ ଥିଲା । ତାହାର ମନରେ ଯାହା ଉଦିତ ହେଉଥିଲା, ତାହା ହିଁ ସେ କରୁଥିଲା । ସେ ନିଜର ଏହି ଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଚାର କରିବା ବା ଏହାକୁ ସଂଯମ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ଆଦୌ କରୁ ନ ଥିଲା । ଏହିସବୁ ଦେବତାମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ଏମାନେ ମଧ୍ୟ ଆବେଗର ଅଧୀନ ଥିଲେ । ଇନ୍ଦ୍ର ଆସିଲେ ଏବଂ ଦୈତ୍ୟବଳକୁ ଛିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କରିଦେଲେ । ଜିହୋଭା କାହାପ୍ରତି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ, କାହାପ୍ରତି ଅବା ରୁଷ୍ଟ ହେଲେ; କାହିଁକି ଏପରି ହେଲେ କେହି ତାହା ଜାଣେ ନାହିଁ, ସେ ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ପଚାରି ନାହିଁ । ଏହାର କାରଣ, ସେତେବେଳେ ଲୋକଙ୍କର ଅନୁସନ୍ଧାନପ୍ରବୃତ୍ତି ଜାଗରିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ସୁତରାଂ ସେ ଯାହା କଲେ ତାହା ହିଁ ଭଲ । ସେତେବେଳେ ଭଲ ମନ୍ଦର କୌଣସି ଧାରଣା ନ ଥିଲା । ଆମେ ଯାହାକୁ ମନ୍ଦ କହୁ, ଦେବତାମାନେ ସେହିଭଳି ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି; ବେଦରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଇନ୍ଦ୍ର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବତାମାନେ ଅନେକ ମନ୍ଦ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଉପାସକମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପାପ ବା ଅସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ କିଛି ନ ଥିଲା, ସୁତରାଂ ସେମାନେ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ପ୍ରଶ୍ନ କରୁ ନ ଥିଲେ ।

ନୈତିକଭାବର ଉନ୍ନତି ସହିତ ମନୁଷ୍ୟ ମନରେ ଏକ ଦ୍ୱନ୍ଦ ଜାଗିଲା । ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଆବିର୍ଭାବ ହେଲା । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭାଷା, ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଜାତି ଏହାକୁ ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି; କେହି କେହି କହନ୍ତି, ଏହା ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ବାଣୀ; କେହି କେହି କହନ୍ତି, ଏହା ପୂର୍ବ ଶିକ୍ଷାର ଫଳ; ଯାହା ହେଉ ନା କାହିଁକି, ଏହା ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦମନକାରୀ ଶକ୍ତିରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ଆମମାନଙ୍କ ମନର ଗୋଟିଏ ପ୍ରବୃତ୍ତି କହେ, ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ କର; ଆଉ ଗୋଟିଏ କହେ କର ନାହିଁ । ଆମମାନଙ୍କ ଭିତରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟଦେଇ ବାହାରକୁ ଯିବାର ଚେଷ୍ଟା କରୁଛନ୍ତି, ଆଉ ସେମାନଙ୍କ ପଶ୍ଚାଦ୍‌ରେ. ଯେତେ କ୍ଷୀଣ ହେଉ ନା କାହିଁକି, ଆଉ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱର କହେ ବାହାରକୁ ଯାଅ ନାହିଁ । ଏହି ଦୁଇଟି ଭାବ ଦୁଇଟି ସୁନ୍ଦର ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି—ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ନିବୃତ୍ତି । ପ୍ରବୃତ୍ତି ହେଉଛି ଆମମାନଙ୍କର ସବୁ କର୍ମର ମୂଳ । ନିବୃତ୍ତିରୁ ଧର୍ମର ଉଦ୍‌ଭବ । ଏହା 'କର ନାହିଁ'—ଏହିଠାରୁ ଧର୍ମ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ମଧ୍ୟ ଏହି 'କର ନାହିଁ'—ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥାଏ । ଏହି

'କର ନାହିଁ' ଯେଉଁଠାରେ ନାହିଁ, ସେଠାରେ ଧର୍ମର ଆରମ୍ଭ ମଧ୍ୟ ହୋଇ ନାହିଁ, ଏ କଥା ବୁଝିବାକୁ ହେବ । 'କର ନାହିଁ'—ଏହି ନିବୃତ୍ତି-ଭାବରୁ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ଧାରଣା, ତାହାର ଯୁଦ୍ଧଶୀଳ ପାଶବ ପ୍ରକୃତି ଦେବତାମାନଙ୍କର ଉପାସନା ସତ୍ତ୍ୱେ, ଉନ୍ନତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦୟରେ ଟିକିଏ ପ୍ରେମ ପ୍ରବେଶ କଲା । ଅବଶ୍ୟ ଏହି ଗୁଣଟି ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ପରିମାଣରେ ଆସିଥିଲା ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଯେ ତାହା ଖୁବ୍ ବେଶି, ତାହା ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ପ୍ରଥମେ ଏହା ଜାତି ଭିତରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା; ଏହି ଦେବଗଣ କେବଳ ସେମାନଙ୍କର ସମ୍ପ୍ରଦାୟକୁ ହିଁ ଭଲପାଉଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେବତା ହିଁ ଜାତୀୟ ଦେବତାରୂପେ ଥିଲେ, କେବଳ ସେହି ବିଶେଷ ଜାତିର ରକ୍ଷକ ମାତ୍ର ଥିଲେ । ଆଉ ଅନେକ ସମୟରେ ଏହି ଜାତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଲୋକେ ନିଜକୁ ଏହି ଦେବତାଙ୍କ ବଂଶଧର ବୋଲି ବିବେଚନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ, ଯେଉଁଭଳି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ବଂଶୀୟ ଲୋକେ ନିଜ ନିଜକୁ ସେମାନଙ୍କର ଏକ ସାଧାରଣ ଗୋଷ୍ଠୀପତିର ବଂଶଧର ବୋଲି ବିବେଚନା କରିଥାନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଜାତି ଥିଲେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ନିଜକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବଂଶଧର ବୋଲି ବିବେଚନା କରନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକରେ ଆପଣମାନେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ବଡ଼ ବଡ଼ ବୀର ସମ୍ରାଟଗଣଙ୍କ କଥା ପାଠ କରିଛନ୍ତି । ଏମାନେ ପ୍ରଥମେ ଚନ୍ଦ୍ର-ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଉପାସକ ଥିଲେ । କ୍ରମଶଃ ନିଜ ନିଜକୁ ଏହି ଚନ୍ଦ୍ର-ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ବଂଶଧର ବିବେଚନା କରିବାରେ ଲାଗିଲେ । ସୁତରାଂ ଯେତେବେଳେ ଏହି ଜାତୀୟଭାବ ଆସିବାରେ ଲାଗିଲା, ସେତେବେଳେ ଟିକିଏ ଭଲ ପାଇବା ମଧ୍ୟ ଆସିଲା, ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଟିକିଏ କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ଭାବ ଆସିଲା, ଟିକିଏ ସାମାଜିକ ଶୃଙ୍ଖଳାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା; ପୁଣି ଏ ଭାବ ମଧ୍ୟ ଆସିବାକୁ ଲାଗିଲା, ଆମେ ପରସ୍ପରର ଦୋଷ ସହ୍ୟ ଓ କ୍ଷମା ନ କରି, କିଭଳି ଏକତ୍ର ବାସ କରିପାରିବା ? ଅନ୍ତତଃ କୌଣସି ନା କୌଣସି ସମୟରେ ମନର ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ସଂଯମ ନ କରି ମନୁଷ୍ୟ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ଏପରି କି ଅନ୍ୟ ଜଣକ ସହିତ ବାସ କରିପାରେ ? ଏହା ଅସମ୍ଭବ । ଏହିରୂପେ ହିଁ ସଂଯମର ଭାବ ଆସେ । ଏହି ସଂଯମର ଭାବ ଉପରେ ସମୁଦାୟ ସମାଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ପୁଣି ଆମେମାନେ ଜାଣୁ, ଯେଉଁ ନର ବା ନାରୀ ଏହି ସହନଶୀଳତା ବା କ୍ଷମାରୂପକ ମହତୀ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିନାହାନ୍ତି, ସେ ଅତି କଷ୍ଟକର ଜୀବନଯାପନ କରନ୍ତି ।

ଅତଏବ ଯେତେବେଳେ ଏହିଭଳି ଧର୍ମର ଭାବ ଆସିଲା, ସେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ମନରେ ଉଚ୍ଚତର, ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ନୀତିସଙ୍ଗତ ଭାବର ଆଭାସ ଆସିଲା । ସେତେବେଳେ ଚଞ୍ଚଳ, ସମରପରାୟଣ, ମଦ୍ୟପାୟୀ, ଗୋମାଂସଭକ୍ଷୀ ଦେବଗଣଙ୍କୁ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଦଗ୍ଧ ମାଂସ ଗନ୍ଧରେ ଏବଂ ତୀବ୍ର ସୁରାର ଆହୁତିରେ ହିଁ ପରମ ଆନନ୍ଦ

ଥିଲା—ତାଙ୍କୁ କେମିତି ଅସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ବୋଧ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ୱରୂପ—ବେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ, ସମୟେ ସମୟେ ଇନ୍ଦ୍ର ହୁଏତ ଏତେ ମଦ୍ୟପାନ କରୁଥିଲେ ଯେ ସେ ମାଟିରେ ପଡ଼ି ଅବୋଧ ଭାବରେ କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରୁଥିଲେ । ଏଭଳି ଦେବତାମାନଙ୍କ ଉପରେ ଲୋକଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ-ସ୍ଥାପନ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇ ଉଠିଲା । ତାପରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଅଭିସନ୍ଧି ଅନ୍ୱେଷିତ ଓ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା, ଏପରିକି ଦେବତାମାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟର ଅଭିସନ୍ଧି ମଧ୍ୟ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଅମୁକ ଦେବତାର ଅମୁକ କାର୍ଯ୍ୟର ହେତୁ କଅଣ ? କୌଣସି ହେତୁ ମିଳିଲା ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଲୋକେ ଏହିସବୁ ଦେବତାଙ୍କୁ ପରିତ୍ୟାଗ କଲେ ଏବଂ ଦେବତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆହୁରି ଉଚ୍ଚତର ଧାରଣା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଦେବତାମାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଭଲ, ସେଗୁଡ଼ିକ ସେମାନେ ବୁଝିପାରିଲେ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସବୁ ଏକତ୍ର କଲେ ଏବଂ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ବୁଝିପାରିଲେ ନାହିଁ ବା ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ସେମାନଙ୍କୁ ଭଲ ବୋଲି ବୋଧ ହେଲା ନାହିଁ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟ ପୃଥକ୍ କରିଦେଲେ । ଏହି ଭଲଗୁଡ଼ିକର ସମଷ୍ଟିକୁ ସେମାନେ 'ଦେବଦେବ' ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ସେତେବେଳେ କେବଳ ଶକ୍ତିର ପରିଚାୟକ ହୋଇ ରହିଲେ ନାହିଁ, ଶକ୍ତିଠାରୁ ଆହୁରି କିଛି ଅଧିକ ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଆବଶ୍ୟକ ହେଲା । ସେମାନେ ନୀତିପରାୟଣ ଦେବତା ହେଲେ, ସେମାନେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଭଲ ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ମନୁଷ୍ୟର ହିତ କରିବାରେ ଲାଗିଲେ; କିନ୍ତୁ ଦେବତାର ଧାରଣା ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଅକ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ ରହିଲା । ସେମାନେ ତାଙ୍କର ନୀତିପରାୟଣତା ଓ ଶକ୍ତି ବୃଦ୍ଧିକଲେ ମାତ୍ର । ଜଗତରେ ସେମାନେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ନୀତିପରାୟଣ ପୁରୁଷ ଏବଂ ଏକପ୍ରକାର ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ମଧ୍ୟ ହେଲେ ।

କିନ୍ତୁ ଜୋଡ଼ାତାଳି ଦେଇ କୌଣସି କଥା ବେଶୀ ଦିନ ଚଳେ ନାହିଁ । ଯେମିତି ଜଗଦ୍ରହସ୍ୟର ସୂକ୍ଷ୍ମାନୁସୂକ୍ଷ୍ମ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ସେମିତି ଏ ରହସ୍ୟ ଯେପରି ଆହୁରି ରହସ୍ୟମୟ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଦେବତା ବା ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଗୁଣ ଯେପରି ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ସନ୍ଦେହ ମଧ୍ୟ ତଦପେକ୍ଷା ବହୁଗୁଣ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ଲୋକଙ୍କର ଯେତେବେଳେ ଜିହୋଭା ନାମକ ନିଷ୍ଠୁର ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଧାରଣା ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ସେହି ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସହିତ ଜଗତର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ବିଧାନ କରିବାରେ ଯେଉଁଭଳି କଷ୍ଟ ପାଇବାକୁ ହେଉଥିଲା, ତାହା ଅପେକ୍ଷା ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁଭଳି ଈଶ୍ୱରସମ୍ପର୍କୀୟ ଧାରଣା ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା, ତାହା ସହିତ ଜଗତର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟସାଧନ କଠିନତର ହୋଇପଡ଼ିଲା । ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ଏବଂ ପ୍ରେମମୟ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଏଭଳି ପୈଶାଚିକ ଘଟଣା କାହିଁକି ଘଟେ ? କାହିଁକି ସୁଖ ଅପେକ୍ଷା ଦୁଃଖ ଏତେ ବେଶୀ ? ସାଧୁଭାବ ଯେତେ ଅଛି, ତାହା ଅପେକ୍ଷା ଅସାଧୁଭାବ

ଏତେ ବେଶୀ କାହିଁକି ? କିଛି ଖରାପ ଦେଖିବୁ ନାହିଁ ବୋଲି ଆମେମାନେ ଆଖି ବୁଜି ରହିପାରୁ; କିନ୍ତୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ଜାଗତିକ ବୀଭତ୍ସତାର କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଖୁବ୍ ଭଲ କହିଲେ କହିବାକୁ ହେବ, ଏହି ଜଗତ ଟ୍ୟାଣ୍ଟାଲାସଙ୍କର ନରକସ୍ୱରୂପ; ତାହାଠାରୁ ଏହା କୌଣସି ଅଂଶରେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ନୁହେଁ । [ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ପୌରାଣିକ ଗଳ୍ପ ଅଛି । ସେଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ, ଟ୍ୟାଣ୍ଟାଲାସ୍ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ଅମୃତ ଚୋରି ଅପରାଧରେ ପାତାଳର ଏକ ହ୍ରଦରେ ନିକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ହ୍ରଦର ଜଳ ତାଙ୍କ ଓଷ୍ଠ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆସେ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ସେ ତୃଷ୍ଣା ମେଣ୍ଟାଇବା ନିମିତ୍ତ ଜଳପାନ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହୁଅନ୍ତି, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜଳ ତଳକୁ ଚାଲିଯାଏ । ତାଙ୍କର ମୁଣ୍ଡ ଉପରେ ନାନାବିଧ ଫଳ ଝୁଲୁଥାଏ ଏବଂ ସେ ଯେତେବେଳେ କ୍ଷୁଧା ନିବାରଣ ପାଇଁ ଏହି ଫଳ ଆଣିବାକୁ ହାତ ବଢ଼ାନ୍ତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହା ଘୁଞ୍ଚିଯାଏ । ଏହା ଅତୃପ୍ତ ଓ ଅପୂରଣୀୟ ବାସନାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।] ପ୍ରବଳ ପ୍ରବୃତ୍ତିସବୁ ରହିଛି, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଚରିତାର୍ଥ କରିବାର ପ୍ରବଳ ବାସନା, ପୂରଣ କରିବାର କିନ୍ତୁ ଉପାୟ ନାହିଁ । ଆମ ଇଚ୍ଛା ବିରୋଧରେ ଆମ ହୃଦୟରେ ଏକ ତରଙ୍ଗ ଉଠିଲା—ତାହା ଆମକୁ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଗ୍ରସର କଲା, ଆଉ ଆମେ ପାଦେ ଯେମିତି ଅଗ୍ରସର ହୋଇଛୁ, ସେମିତି ଧକ୍କା ଆସିଲା । ଆମେ ସମସ୍ତେ ଯେପରି ଟ୍ୟାଣ୍ଟାଲାସ୍‌ଙ୍କର ଏହି ଜଗତରେ ଅଭିଶପ୍ତ ଜୀବନଧାରଣ କରିବା ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ ।

ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଆଦର୍ଶ ଆମମାନଙ୍କର ମସ୍ତିଷ୍କକୁ ଆସୁଅଛି; କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ଯଦି ସେଗୁଡ଼ିକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁ, ଆମେ ଦେଖିପାରିବା, ସେଗୁଡ଼ିକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ବରଂ ଆମେମାନେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗସ୍ଥ ଅବସ୍ଥାଚକ୍ରରେ ପେଷି ହୋଇ ଚୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଇ ପରମାଣୁରେ ପରିଣତ ହେଉ । ପୁଣି ଯଦି ଆମେମାନେ ଏହି ଆଦର୍ଶ ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟା ପରିତ୍ୟାଗ କରି କେବଳ ସାଂସାରିକ ଭାବରେ ରହିବାକୁ ଚାହୁଁ, ତାହାହେଲେ ଆମମାନଙ୍କୁ ପଶୁ ଜୀବନଯାପନ କରିବାକୁ ହେବ—ଆହୁରି ଆମେ ଅବନତ ହୋଇଯାଉ । କେଉଁଠି ହେଲେ ସୁଖ ନାହିଁ । ଯେଉଁମାନେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଜାଗତିକ ସୁଖରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଅଦୃଷ୍ଟରେ ଦୁଃଖ । ଯେଉଁମାନେ ପୁଣି ସତ୍ୟ ପାଇଁ—ଏହି ପାଶବ ଜୀବନଠାରୁ କିଞ୍ଚିତ ଉନ୍ନତ ଜୀବନ ନିମିତ୍ତ ଅଗ୍ରସର ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ଆହୁରି ସହସ୍ର ଗୁଣ ଦୁଃଖ । ଏହା ବାସ୍ତବ ଘଟଣା, ଏହାର ଆଉ କିଛି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ନାହିଁ । ଏହାର କୌଣସି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ ବାହାରକୁ ଯିବାର ପଥ ଦେଖାଇଦିଏ । ମତେ ଏପରି ଅନେକ କଥା କହିବାକୁ ହେବ, ଯେଉଁଥିରେ ତୁମେମାନେ ଭୟ ପାଇବ; କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଯାହା କହୁଛି, ତାହା ସ୍ମରଣ ରଖ, ଏହା ଭଲ କରି ହଜମ କର, ଦିବାରାତ୍ର ଏହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚିନ୍ତା କର । ତାହାହେଲେ

ଏହା ତୁମମାନଙ୍କ ଅନ୍ତରରେ ପ୍ରବେଶ କରିବ, ଏହା ତୁମମାନଙ୍କୁ ଉନ୍ନତ କରିବ ଏବଂ ତୁମମାନଙ୍କୁ ସତ୍ୟ ବୁଝିବାରେ ଏବଂ ସତ୍ୟରେ ବାସ କରିବାରେ ସମର୍ଥ କରିବ ।

ଏହି ଜଗତ ଯେ ଟ୍ୟାଣ୍ଟାଲାସ୍‌ଙ୍କର ନରକସ୍ୱରୂପ, ଏହା ବାସ୍ତବିକ ସତ୍ୟ କଥା । ଆମେ ଏହି ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଜାଣିପାରୁ ନାହିଁ; ପୁଣି ଆମେ ଯେ ଜାଣୁ ନାହିଁ; ଏ କଥା ମଧ୍ୟ କହିହେବ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ମନେକରେ—ମୁଁ ଜାଣି ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ମୁଁ କହିପାରିବି ନାହିଁ ଯେ ଏହି ଶୃଙ୍ଖଳର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି । ତାହା ମୋର ମସ୍ତିଷ୍କର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭ୍ରମ ହୋଇପାରେ । ମୁଁ ହୁଏତ କେବଳ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଛି—ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କ ସହିତ କଥା କହୁଛି ପୁଣି ତୁମେମାନେ ମୋ କଥା ଶୁଣୁଛ । କେହି ହେଲେ ଏହାର ବିପରୀତ ପ୍ରମାଣ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । 'ମୋର ମସ୍ତିଷ୍କ', ଏହା ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱପ୍ନ ହୋଇପାରେ, ଆଉ ବାସ୍ତବିକ କେହି ନିଜର ମସ୍ତିଷ୍କକୁ କଦାପି ଦେଖି ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ଏହାକୁ କେବଳ ମାନି ନେଉଛୁ ମାତ୍ର । ସବୁ ବିଷୟ ସେହିପରି । ମୋର ନିଜ ଶରୀରକୁ ମଧ୍ୟ ମୁଁ କେବଳ ମାନି ନେଇଛି । ପୁଣି ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ, ତାହା ମଧ୍ୟ କହିପାରିବି ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନ ଓ ଅଜ୍ଞାନ ମଝିରେ ଏହି ଅବସ୍ଥାନ, ଏହି ରହସ୍ୟମୟ କୁହେଳିକା—ଏହି ସତ୍ୟ ମିଥ୍ୟାର ମିଶ୍ରଣ—କେଉଁଠି ମିଶିଛି, କିଏ ଜାଣେ ? ମୁଁ ସ୍ୱପ୍ନ ମଧ୍ୟରେ ବିଚରଣ କରୁଛି, ଅର୍ଦ୍ଧନିଦ୍ରିତ, ଅର୍ଦ୍ଧଜାଗ୍ରତ—ସାରା ଜୀବନ ଏକ କୁହେଳିକାରେ ଆବଦ୍ଧ—ଏହା ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କର ଦଶା । ସବୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜ୍ଞାନର ଏହି ଦଶା । ସବୁ ଦର୍ଶନର, ସବୁ ଗର୍ବିତ ବିଜ୍ଞାନର, ସବୁ ପ୍ରକାର ଗର୍ବିତ ମାନବଜ୍ଞାନର ମଧ୍ୟ ଏହି ଦଶା—ଏହି ପରିଣାମ । ଏହା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ—ବିଶ୍ୱଜଗତ ।

ଭୂତ କହ, ଆତ୍ମା କହ, ମନ କହ, ଆଉ ଯାହା କହନା କାହିଁକି, ଯେ କୌଣସି ନାମ ଏହାକୁ ଦିଅନା କାହିଁକି, ସେହି ଗୋଟିଏ ଜିନିଷ—ଆମେ କହିପାରୁ ନାହୁଁ, ଏମାନଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି କିମ୍ବା କହିପାରୁ ନାହୁଁ ଯେ, ଏହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ଏକ କହିପାରିବା ନାହିଁ, ପୁଣି ବହୁ ମଧ୍ୟ କହିପାରିବା ନାହିଁ । ଏଇ ଆଲୁଅ ଅନ୍ଧାରର ଖେଳ—ବିଶୃଙ୍ଖଳ, ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଭାବ ସର୍ବଦା ରହିଛି । ବାସ୍ତବିକ ମନେହୁଏ ଅଥଚ ବାସ୍ତବିକ ନୁହେଁ, ଜାଗ୍ରତ ପୁଣି ଯେପରି ନିଦ୍ରିତ । ଏହା ପ୍ରକୃତ ଘଟଣା—ଏହାକୁ ହିଁ ମାୟା କୁହାଯାଏ । ଆମେମାନେ ଏହି ମାୟାରେ ଜନ୍ମିଛୁ, ଆମେ ଏଥିରେ ହିଁ ଜୀବିତ ରହିଛୁ, ଆମେ ଏଥିରେ ଚିନ୍ତା କରୁଛୁ । ଆମେ ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଛୁ । ଆମେମାନେ ଏହି ମାୟାରେ ହିଁ ଦାର୍ଶନିକ, ଆମେ ମାୟାରେ ହିଁ ସାଧୁ ; କେବଳ ତାହା ହିଁ ନୁହେଁ, ଆମେ ଏହି ମାୟାରେ ହିଁ କେତେବେଳେ ଦାନବ, ପୁଣି କେତେବେଳେ ଦେବତା ହେଉଛୁ । ଚିନ୍ତା-ରଥରେ ଆରୋହଣ କରି ଯେତେ ଦୂର ଯାଅ, ତୁମେ ଧାରଣାକୁ ଉଚ୍ଚରୁ ଉଚ୍ଚତର

କର, ଏହାକୁ ଅନନ୍ତ ଅଥବା ଯେ କୌଣସି ନାମ ଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କର ଦିଅ, କିନ୍ତୁ ତାହା ମଧ ସେହି ମାୟା ଭିତରେ । ଏହାର ବିପରୀତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ଆଉ ମନୁଷ୍ୟର ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନ କେବଳ ଏହି ମାୟାର ସାଧାରଣ ଭାବକୁ ଆବିଷ୍କାର କରିବା, ଏହାର ପ୍ରତୀୟମାନ ସ୍ୱରୂପ ଜାଣିବା । ଏହି ମାୟା ନାମରୂପର ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟ । ଯେ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ଆକୃତି ଅଛି, ଯାହା କିଛି ତୁମ ମନ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଭାବର ଉଦ୍ଦୀପନା କରିଦିଏ, ତାହା ହିଁ ମାୟାର ଅନ୍ତର୍ଗତ । କାରଣ, ଯେପରି ଜର୍ମାନ ଦାର୍ଶନିକଗଣ କହନ୍ତି, ଯାହାକିଛି ଦେଶକାଳ ନିମିତ୍ତର ଅଧୀନ, ତାହା ହିଁ ମାୟାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁଣି ସେହି ଈଶ୍ୱର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ଧାରଣାର ବିଚାର କରାଯାଉ । ପୂର୍ବେ ସଂସାରର ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥା ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛି ସେଥିରେ ଅନାୟାସରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ଜଣେ ଈଶ୍ୱର ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ଭଲ ପାଉଛନ୍ତି—ଜଣେ ଅନନ୍ତ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ଓ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ ପୁରୁଷ ଏହି ଜଗତ ଶାସନ କରୁଛନ୍ତି । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଏହି ଈଶ୍ୱର-ଧାରଣା ମନୁଷ୍ୟକୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ତୁମର ଈଶ୍ୱର କଅଣ ନ୍ୟାୟପର ଓ ଦୟାମୟ ? ଦାର୍ଶନିକ ପଚାରନ୍ତି, ସେ କଅଣ ମନୁଷ୍ୟରୂପୀ ଓ ପଶୁରୂପୀ ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ସନ୍ତାନଙ୍କର ବିନାଶ ଦେଖୁନାହାନ୍ତି ? କାରଣ ଏପରି କିଏ ଅଛି, ଯେ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ପାଇଁ ସୁଦ୍ଧା ଅନ୍ୟକୁ ନ ମାରି ଜୀବନଧାରଣ କରିପାରେ ? ତୁମେ କଅଣ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଜୀବନ ସଂହାର ନ କରି ଗୋଟିଏ ନିଶ୍ୱାସ ସୁଦ୍ଧା ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବ ? ତୁମେ ବଞ୍ଚି ରହିଛ, ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଜୀବ ମରୁଛନ୍ତି ବୋଲି । ତୁମ ଜୀବନର ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନିଃଶ୍ୱାସରେ ଯାହା ତୁମେ ଗ୍ରହଣ କରୁଛ, ତାହା ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଜୀବର ମୃତ୍ୟୁସ୍ୱରୂପ, ଆଉ ତୁମର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗତି ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଜୀବର ମୃତ୍ୟୁସ୍ୱରୂପ । କାହିଁକି ସେମାନେ ମରିବେ ? ଏହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୋଟିଏ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଅଯୌକ୍ତିକ କଥା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି—'ଏମାନେ ତ ଅତି ନୀଚ ଜୀବ ।' ମନେକର ଯେପରି ତାହା ଠିକ୍—କିନ୍ତୁ ଏହା ଗୋଟିଏ ଅମୀମାଂସିତ ବିଷୟ । କିଏ କହିପାରେ, କୀଟ ମନୁଷ୍ୟଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, କି ମନୁଷ୍ୟ କୀଟଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ? କିଏ ପ୍ରମାଣ କରିପାରେ ଏଟା ଠିକ୍ କି ସେଟା ଠିକ୍ ? ସେ କଥା ଯାଉ, ଏମାନେ ଅତି ହୀନ ଜୀବ ବୋଲି ଧରିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନେ ମରିବେ କାହିଁକି ? ଯଦି ସେମାନେ ହୀନ ଜୀବ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ବଞ୍ଚିବା ଆହୁରି ବେଶୀ ଦରକାର । କାହିଁକି ସେମାନେ ବଞ୍ଚିବେ ନାହିଁ ? ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଭିତରେ ହିଁ ବେଶୀ ଆବଦ୍ଧ, ସୁତରାଂ ସେମାନେ ତୁମ ଆମ ଅପେକ୍ଷା ସହସ୍ର ଗୁଣ ସୁଖଦୁଃଖ ବୋଧ କରନ୍ତି । କୁକୁର ବ୍ୟାଘ୍ର ଯେଉଁଭଳି ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତିର ସହିତ ଭୋଜନ କରନ୍ତି, କୌଣସି ମନୁଷ୍ୟ କଅଣ ସେହିଭଳି ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତିର ସହିତ ଭୋଜନ କରିପାରେ ? ଏହାର କାରଣ, ଆମମାନଙ୍କର ସମୁଦାୟ କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତି

ଇନ୍ଦ୍ରିୟରେ ନୁହେଁ—ତାହା ଆମର ବୁଦ୍ଧିରେ ଓ ଆତ୍ମାରେ । କିନ୍ତୁ ପଶୁର ଇନ୍ଦ୍ରିୟରେ ହିଁ ପ୍ରାଣ ପଡ଼ି ରହିଛି, ସେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସୁଖ ନିମିତ୍ତ ଉନ୍ମତ୍ତ ହୁଏ । ସେମାନେ ଯେତେ ଆନନ୍ଦର ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସୁଖ ଭୋଗ କରିବେ, ଆମେ ମନୁଷ୍ୟମାନେ ତାହା କଳ୍ପନା କରିପାରୁ ନାହିଁ ଏବଂ ଏହି ସୁଖ ଯେତିକି, ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟ ତାହାର ସମପରିମାଣ ।

ଯେତିକି ସୁଖ, ସେତିକି ଦୁଃଖ । ଯଦି ମନୁଷ୍ୟେତର ପ୍ରାଣୀମାନେ ଏତେ ତୀବ୍ରଭାବେ ସୁଖ ଅନୁଭବ କରୁଛନ୍ତି, ତେବେ ଏହା ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ ଯେ, ସେମାନଙ୍କର ଦୁଃଖବୋଧ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଭାବେ ତୀବ୍ର—ମନୁଷ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ସହସ୍ର ଗୁଣରେ ତୀବ୍ରତର—ତଥାପି ସେମାନଙ୍କୁ ମରିବାକୁ ହେବ । ତାହାହେଲେ ଏହା ହିଁ ସାବ୍ୟସ୍ତ ହେଲା ଯେ, ମନୁଷ୍ୟ ମରଣରେ ଯେତେ କଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କରିବ, ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଣୀମାନେ ତାହାର ଶହେ ଗୁଣ ଭୋଗ କରିବେ, ତଥାପି ଆମମାନଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କ କଷ୍ଟ ବିଷୟ ନ ଭାବି ସେମାନଙ୍କୁ ମାରିବାକୁ ହୁଏ । ଏହା ହିଁ ମାୟା । ପୁଣି ଯଦି ଆମେମାନେ ମନେକରୁ, ଜଣେ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱର ଅଛନ୍ତି, ଯେ ଠିକ୍ ମନୁଷ୍ୟ ଭଳି, ଯେ ସବୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ଏହି ଯେଉଁସବୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମତ ପ୍ରଭୃତି ଯାହାକୁ କୁହାଯାଏ, ମନ୍ଦ ଭିତରେ ଭଲ ହୋଇଛି, ତାହା ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ହେଉ ପଛେ ଶତ ଶତ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଉପକାର—ମନ୍ଦର ଭିତରଦେଇ ଏହା କାହିଁକି ଆସିବ ? ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅନୁସାରେ ତେବେ ମୁଁ ମଧ୍ୟ ନିଜେ ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟର ସୁଖ ନିମିତ୍ତ ଅନ୍ୟର ଗଳା କାଟିବି । ସୁତରାଂ ଏହା କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ହେଲା ନାହିଁ । କାହିଁକି ମନ୍ଦର ଭିତରଦେଇ ଭଲ ହେବ ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ହେବ; କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦିଆଯାଏ ନାହିଁ—ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା ।

ବେଦାନ୍ତ ସବୁପ୍ରକାର ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରେ ଅଧିକତର ସାହସର ସହିତ ସତ୍ୟ ଅନ୍ୱେଷଣରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଛି । ବେଦାନ୍ତ ମଝିରେ ଏକ ସ୍ଥାନକୁ ଯାଇ ତାହାର ଅନୁସନ୍ଧାନ ସ୍ଥଗିତ ରଖି ନାହିଁ, ଆଉ ତାହା ପକ୍ଷରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାର ଏକ ସୁବିଧା ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ବେଦାନ୍ତ ଧର୍ମର ବିକାଶ ସମୟରେ ପୁରୋହିତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସତ୍ୟନ୍ୱେଷିଗଣଙ୍କ ମୁଖ ବନ୍ଦ କରି ରଖିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିନାହାନ୍ତି । ଧର୍ମରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧୀନତା ଥିଲା । ଭାରତରେ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା ଥିଲା ସାମାଜିକ ପ୍ରଣାଳୀରେ । ଏଠାରେ (ଇଂଲଣ୍ଡରେ) ସମାଜ ଖୁବ୍ ସ୍ୱାଧୀନ । ଭାରତରେ ସାମାଜିକ ବିଷୟରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ନ ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଧର୍ମଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଥିଲା । ଏଠାରେ ଲୋକେ ଯେଉଁଭଳି ପୋଷାକ ପିନ୍ଧନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି, କିମ୍ବା ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା କରନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି, କେହି କିଛି କହେ ନାହିଁ କି ଆପତ୍ତି କରେ ନାହିଁ ; କିନ୍ତୁ ଚର୍ଚ୍ଚକୁ ଗୋଟିଏ ଦିନ ଯିବା ବନ୍ଦ ହେଲେ, ନାନା କଥା ଉଠେ । ସତ୍ୟର ଚିନ୍ତାବେଳେ ତାହାକୁ ଆଗେ ହଜାର ଥର ଭାବିବାକୁ ପଡ଼େ, ସମାଜ କଅଣ କହେ । ଅପରପକ୍ଷରେ ଭାରତବର୍ଷରେ

ଯଦି ଜଣେ ଲୋକ ଅନ୍ୟ ଜାତିର ହାତରେ ଖାଏ, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସମାଜ ତାକୁ ଜାତିଚ୍ୟୁତ କରିବାକୁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥାଏ । ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନେ ଯେଉଁଭଳି ପୋଷାକ ପିନ୍ଧୁଥିଲେ, ତାହାଠାରୁ ଟିକିଏ ଭିନ୍ନ ଧରଣର ପୋଷାକ ପିନ୍ଧିଲ ତ ସର୍ବନାଶ । ମୁଁ ଶୁଣିଛି, ପ୍ରଥମ ରେଳଗାଡ଼ି ଦେଖିବାକୁ ଯାଇଥିଲା ବୋଲି ଜଣେ ଜାତିଚ୍ୟୁତ ହୋଇଥିଲା । ହୋଇପାରେ, ଏହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ପୁଣି ଦେଖିବାକୁ ପାଏ, ନାସ୍ତିକ, ଜଡ଼ବାଦୀ, ବୌଦ୍ଧ, ସକଳ ପ୍ରକାରର ମତ, ଅଦ୍ଭୁତ ପ୍ରକାରର ଭୟାନକ ମତ ଲୋକମାନେ ପ୍ରଚାର କରୁଛନ୍ତି, ଶିକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ପାଉଛନ୍ତି—ଏପରି କି ଦେବପୂଜିତ ମନ୍ଦିରର ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଜଡ଼ବାଦୀମାନଙ୍କୁ ଛିଡ଼ା ହୋଇ ତାଙ୍କ ଦେବତାଙ୍କୁ ନିନ୍ଦା କରିବାକୁ ଅନୁମତି ଦେଉଛନ୍ତି । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ଧର୍ମର ଉଦାରଭାବ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱର ପରିଚାୟକ ।

ବୁଦ୍ଧ ଖୁବ୍ ବୃଦ୍ଧ ବୟସରେ ଦେହରକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ମୋର ଜଣେ ଆମେରିକାନ୍ ବୈଜ୍ଞାନିକ ବନ୍ଧୁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଜୀବନୀ ପଢ଼ିବାକୁ ଭାରୀ ଭଲ ପାଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର ରୀତିକୁ ପସନ୍ଦ କରୁ ନ ଥିଲେ । କାରଣ ବୁଦ୍ଧଦେବ କ୍ରୁଶବିଦ୍ଧ ହୋଇନାହାନ୍ତି । କି ଭ୍ରମାତ୍ମକ ଧାରଣା ! ବଡ଼ ଲୋକ ହେବାକୁ ହେଲେ ହତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ ! ଭାରତରେ ଏଭଳି ଧାରଣା ପ୍ରଚଳିତ ନ ଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଙ୍କର ଦେବତା, ଏପରି କି ଜଗଦୀଶ୍ୱରଙ୍କୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ସର୍ବତ୍ର ଭ୍ରମଣ କରି ବୃଦ୍ଧ ବୟସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଞ୍ଚିଥିଲେ । ସେ ଅଶୀ ବର୍ଷ ବଞ୍ଚିଥିଲେ ଏବଂ ଦେଶର ଅର୍ଦ୍ଧେକ ଅଂଶ ସେ ତାଙ୍କର ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇଥିଲେ ।

ଚାର୍ବାକପନ୍ଥୀମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସାଂଘାତିକ ମତ ପ୍ରଚାର କରୁଥିଲେ—ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ଲୋକେ ଏଭଳି ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଡ଼ବାଦ ପ୍ରଚାରରେ ସାହସ କରିବେ ନାହିଁ । ଏହି ଚାର୍ବାକପନ୍ଥୀମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନ୍ଦିର ତଥା ନଗରମାନ ବୁଲି ପ୍ରଚାର କରୁଥିଲେ—'ଧର୍ମ ମିଥ୍ୟା, ଏହା ପୁରୋହିତମାନଙ୍କ ସ୍ୱାର୍ଥ ଚରିତାର୍ଥ କରିବାର ଉପାୟ ମାତ୍ର । ବେଦ, ଭଣ୍ଡ ଧୂର୍ତ୍ତ ନିଶାଚରମାନଙ୍କର ରଚନା—ଈଶ୍ୱର ମଧ୍ୟ ନାହାଁନ୍ତି, ଆତ୍ମା ବି ନାହିଁ । ଯଦି ଆତ୍ମା ଥାଆନ୍ତା, ତେବେ ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁତ୍ରମାନଙ୍କର ପ୍ରଣୟାକୃଷ୍ଟ ହୋଇ କାହିଁକି ସେ ଫେରିଆସନ୍ତା ନାହିଁ ?' ସେମାନଙ୍କର ଏହି ଧାରଣା ଥିଲା ଯେ, ଯଦି ଆତ୍ମା ଥାଆନ୍ତା, ତେବେ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଭଲ ପାଇବା ରହନ୍ତା, ସେ ଭଲ ଖାଇବାକୁ, ଭଲ ପିନ୍ଧିବାକୁ ଚାହାନ୍ତା । ଏହିଭଳି ଧାରଣାସମ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କେହି ଚାର୍ବାକପନ୍ଥୀମାନଙ୍କ ଉପରେ କୌଣସି ଅତ୍ୟାଚାର କରିନାହାନ୍ତି ।

ଆମେମାନେ ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ଦେଇଥିଲୁ, ତାହାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମ-ଜଗତରେ ଆମମାନଙ୍କର ମହାଶକ୍ତି ବିରାଜିତ । ତୁମେମାନେ ସାମାଜିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ

ସେହି ସ୍ୱାଧୀନତା ଦେଇଛ, ତାହାର ଫଳ—ତୁମମାନଙ୍କର ଅତି ସୁନ୍ଦର ସାମାଜିକ ପ୍ରଣାଳୀ । ଆମେମାନେ ସାମାଜିକ ଉନ୍ନତି ସମ୍ପର୍କରେ କିଛି ସ୍ୱାଧୀନତା ଦେଇନାହୁଁ, ସୁତରାଂ ଆମର ସମାଜ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ । ତୁମେମାନେ ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ଦିଅ ନାହିଁ, ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ମତର ବ୍ୟତିକ୍ରମ କରିବା ମାତ୍ରେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବନ୍ଧୁକ, ତରବାରୀ ବାହାର ହୁଏ; ତାହାର ଫଳ ୟୁରୋପୀୟ ଧର୍ମ ଭାବ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ । ଭାରତରେ ସମାଜର ଶୃଙ୍ଖଳ ଖୋଲି ଦେବାକୁ ହେବ ଏବଂ ୟୁରୋପରେ ଧର୍ମର ଶୃଙ୍ଖଳ ଖୋଲି ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତେବେ ଯାଇ ଉନ୍ନତି ହେବ । ଯଦି ଆମେମାନେ ଏହି ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ନୈତିକ ବା ସାମାଜିକ ଉନ୍ନତି ଭିତରେ ଯେଉଁ ଏକତ୍ୱ ରହିଛି, ତାହା ଧରିପାରୁ, ଯଦି ଜାଣିପାରୁ—ଏହା ଏକ ପଦାର୍ଥର ବିଭିନ୍ନ ବିକାଶ ମାତ୍ର, ତେବେ ଧର୍ମ ଆମମାନଙ୍କ ସମାଜ ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିବ, ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନର ପ୍ରତିମୁହୂର୍ତ୍ତ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମଭାବରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ । ଧର୍ମ ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବ—ଧର୍ମ କହିଲେ ଯାହା କିଛି ବୁଝାଏ, ସେ ସମୁଦାୟ ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନ ଉପରେ ତାହାର ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିବ । ବେଦାନ୍ତର ଆଲୋକରେ ତୁମେମାନେ ବୁଝିବ ଯେ ସର୍ବବିଧ ବିଜ୍ଞାନ କେବଳ ଧର୍ମର ହିଁ ବିଭିନ୍ନ ବିକାଶ ମାତ୍ର, ଜଗତର ଆଉ ସବୁ ଜିନିଷ ମଧ୍ୟ ଏହିଭଳି ।

ତେବେ ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ ଯେ ସ୍ୱାଧୀନତା ରହିବା ଫଳରେ ୟୁରୋପରେ ଏହିସବୁ ବିଜ୍ଞାନର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ହୋଇଛି । ସବୁ ସମାଜରେ ଦୁଇଟି ବିଭିନ୍ନ ଦଳ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଗୋଟିଏ ଦଳ ଜଡ଼ବାଦୀ ବିରୁଦ୍ଧବାଦୀ, ଅନ୍ୟ ଦଳଟି ନିଶ୍ଚିତବାଦୀ ସଂଗଠନକାରୀ । ମନେକର, ସମାଜରେ କୌଣସି ଦୋଷ ଅଛି, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗୋଟିଏ ଦଳ ଉଠି ଗାଳିଗୁଲଜ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ । ଏମାନେ ଅନେକ ସମୟରେ ଧର୍ମୋନ୍ମତ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ସବୁ ସମାଜରେ ତୁମେ ଏମାନଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବ ଏବଂ ସ୍ତ୍ରୀ-ଲୋକମାନେ ହିଁ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ଏହି ଚିତ୍କାରରେ ଯୋଗ ଦେଇଥାନ୍ତି, କାରଣ ସେମାନେ ସ୍ୱଭାବତଃ ଭାବପ୍ରବଣ । ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଛିଡ଼ା ହୋଇ କୌଣସି ବିଷୟ ବିରୋଧରେ ଯଦି ବକ୍ତୃତା ଦିଏ, ତାହାର ଦଳ—ବୃଦ୍ଧି ହୋଇଥାଏ । ଭାଙ୍ଗିବା ସହଜ; ଜଣେ ପାଗଳ ସହଜରେ ଯାହା ଇଚ୍ଛାକରେ ଭାଙ୍ଗି ଦେଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ତା' ପକ୍ଷରେ କିଛି ଗଢ଼ିବା କଠିନ ।

ସବୁ ଦେଶରେ ଏହିଭଳି ଲୋକ ଦେଖିବାକୁ ମିଳନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନେ ମନେକରନ୍ତି, ଖାଲି ଗାଳିଗୁଲଜ କରି, ଖାଲି ଦୋଷ ପ୍ରକାଶ କରିଦେଇ ସେମାନେ ଲୋକଙ୍କୁ ଭଲ କରିଦେବେ । ସେହିମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ, ସେମାନେ କିଛି ଉପକାର କରୁଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ୍ ସେମାନେ ଅଧିକ ଅନିଷ୍ଟ ହିଁ କରିଥାନ୍ତି । କୌଣସି ଜିନିଷ ତ

ଗୋଟିଏ ଦିନରେ ହୁଏ ନାହିଁ, ସମାଜ ଦିନକ ଭିତରେ ନିର୍ମିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଆଉ ପରିବର୍ତ୍ତନର ଅର୍ଥ—କାରଣ ଦୂର କରିବା । ମନେକର ଏଠାରେ ଅନେକ ଦୋଷ ଅଛି । କେବଳ ଗାଳିଗୁଲଜ କଲେ କିଛି ହେବ ନାହିଁ; ବରଂ ମୂଳକୁ ଯିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରଥମେ ଏହି ଦୋଷର ହେତୁ କଅଣ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କର, ତା'ପରେ ଏହାକୁ ଦୂର କର, ତାହା ହେଲେ ଏହାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ଦୋଷ ଆପଣାଛାଏଁ ଚାଲିଯିବ । ପାଟିତୁଣ୍ଡ କଲେ କିଛି ଫଳ ହେବ ନାହିଁ, ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ବରଂ ଅନିଷ୍ଟ ହିଁ ସୃଷ୍ଟି କରାଯିବ ।

ଅନ୍ୟଦଳର—ଯାହାଙ୍କ କଥା କୁହାଯାଇଛି—ସେମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ସହାନୁଭୂତି ଥିଲା । ସେମାନେ ବୁଝିପାରିଥିଲେ ଯେ ଦୋଷ ନିବାରଣ କରିବାକୁ ହେଲେ, ଏହାର କାରଣ କଅଣ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଏମାନେ ବଡ଼ ବଡ଼ ସାଧୁଜନ । ଗୋଟିଏ କଥା ତୁମର ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଆବଶ୍ୟକ ଯେ, ଜଗତର ସବୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଗଣ କହିଛନ୍ତି, ଆମେମାନେ ବିନାଶ କରିବାକୁ ଆସି ନାହୁଁ, ପୂର୍ବେ ଯାହା ଥିଲା, ତାହାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାକୁ ଆସିଛୁ । ଅନେକ ସମୟରେ ଲୋକେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଏଭଳି ମହତ୍ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୁଝି ନ ପାରି ସେମାନେ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ମତରେ ମତ ଦେଇ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଗଣ ଅନୁପଯୁକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି କହନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଅନେକ କହିଥାନ୍ତି ଯେ ସେମାନେ ଯାହା ସତ୍ୟ ବୋଲି ଭାବୁଥିଲେ, ତାହା ପ୍ରକାଶ କରି କହିବାକୁ ସାହସ କରୁ ନ ଥିଲେ, ସେମାନେ କେତେକ ପରିମାଣରେ କାପୁରୁଷ ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ୍ ତାହା ନୁହେଁ । ଏହିସବୁ ଏକଦେଶଦର୍ଶୀମାନେ ଏପରି ମହାପୁରୁଷମାନଙ୍କ ହୃଦୟସ୍ଥ ପ୍ରେମର ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତି ଅତି ଅଳ୍ପ ବୁଝିପାରନ୍ତି । ସେମାନେ ଜଗତର ନରନାରୀଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କ ସନ୍ତାନସ୍ୱରୂପ ଦେଖୁଥିଲେ । ସେହିମାନେ ହିଁ ଯଥାର୍ଥ ପିତା, ସେହିମାନେ ହିଁ ଯଥାର୍ଥ ଦେବତା, ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କର ଅନନ୍ତ ସହାନୁଭୂତି ଓ କ୍ଷମା ଥିଲା, ସେମାନେ ସର୍ବଦା ସହ୍ୟ ଏବଂ କ୍ଷମା କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଜାଣୁଥିଲେ କଅଣ କଲେ ମନୁଷ୍ୟ ସମାଜ ସଂଗଠିତ ହେବ । ସୁତରାଂ ସେମାନେ ଅତି ଧୀରଭାବେ, ଅତ୍ୟନ୍ତ ସହନଶୀଳତାର ସହିତ ସେମାନଙ୍କର ସଞ୍ଜୀବନୀ- ଔଷଧ ପ୍ରୟୋଗ କରିବାରେ ଲାଗିଲେ । ଲୋକଙ୍କୁ ସେମାନେ ଗାଳିଗୁଲଜ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି ବା ଭୟ ଦେଖାଇ ନାହାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଅତି ଧୀରଭାବେ ସେମାନଙ୍କୁ ଏକ ଏକ ପାଦ ପଥ ଦେଖାଇ ଚାଳନା କରିଛନ୍ତି । ଏହିମାନେ ହିଁ ଉପନିଷଦର ରଚୟିତା । ସେମାନେ ଭଲଭାବରେ ଜାଣିଥିଲେ, ଈଶ୍ୱର-ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ଧାରଣା ସବୁ ଉନ୍ନତ-ନୀତି-ସଙ୍ଗତ ଧାରଣା ସହିତ ମିଳେ ନାହିଁ । ସେମାନେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଜାଣିଥିଲେ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ନାସ୍ତିକଗଣ ଯାହା ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ, ସେସବୁ ଭିତରେ ଅନେକ ମହତ୍ ସତ୍ୟ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଜାଣିଥିଲେ, ଯେଉଁମାନେ ପୂର୍ବ ମତ ସହିତ କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନ ରଖି ନୂତନ

ମତ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି; ଯେଉଁମାନେ ଯେଉଁ ସୂତ୍ରରେ ମାଳା ଗ୍ରଥିତ ହୋଇଛି ତାହାକୁ ଛିନ୍ନ କରିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ଶୂନ୍ୟ ଉପରେ ନୂତନ ସମାଜ ଗଠନ କରିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି, ସେମାନେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଅକୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେବେ ।

ଆମେମାନେ କଦାପି ନୂତନ କିଛି ନିର୍ମାଣ କରିପାରୁ ନାହିଁ, ଆମେମାନେ କେବଳ ବସ୍ତୁର ସ୍ଥାନ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିପାରୁ ମାତ୍ର । ବୀଜ ହିଁ ବୃକ୍ଷରୂପେ ପରିଣତ ହୁଏ, ସୁତରାଂ ଆମମାନଙ୍କୁ ଧୈର୍ଯ୍ୟର ସହିତ ଶାନ୍ତଭାବରେ ଲୋକମାନଙ୍କ ସତ୍ୟାନୁସନ୍ଧାନ ନିମିତ୍ତ ନିଯୁକ୍ତ ଶକ୍ତିକୁ ପରିଚାଳନା କରିବାକୁ ହେବ; ଯେଉଁ ସତ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ବିଦ୍ୟମାନ, ତାହାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶସାଧନ କରିବାକୁ ହେବ, ନୂତନ ସତ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଈଶ୍ୱର ଧାରଣା ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ଅନୁପଯୁକ୍ତ ବୋଲି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉଡ଼ାଇ ନ ଦେଇ, ସେମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଯାହା ସତ୍ୟ ଅଛି, ତାହାର ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଥିଲେ; ତାହାର ଫଳ ବେଦାନ୍ତଦର୍ଶନ । ସେମାନେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବହୁ ଦେବଦେବୀ ଏବଂ ଏହି ବିଶ୍ୱର ଏକମାତ୍ର ଶାସନକର୍ତ୍ତାରୂପୀ ଜଣେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଭାବଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର ଭାବସବୁ ଆବିଷ୍କାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ, ଯାହା ନିର୍ଗୁଣ ପରବ୍ରହ୍ମ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଏହି ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଧାରଣାରେ ସେମାନେ ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ସତ୍ତା ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥିଲେ ।

'ଯେ ଏହି ବହୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତରେ ସେହି ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ସ୍ୱରୂପକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଏ, ଯେ ଏହି ମରଜଗତରେ ସେହି ଏକ ଅନନ୍ତ ଜୀବନ ଦେଖିବାକୁ ପାଏ, ଯେ ଏହି ଜଡ଼ତା ଓ ଅଜ୍ଞତାପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତରେ ସେହି ଏକ ସ୍ୱରୂପକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଏ, ତାକୁ ହିଁ ଶାଶ୍ୱତୀ ଶାନ୍ତି ମିଳେ, ଆଉ କାହାକୁ ନୁହେଁ ।' (କଠ ଉପ., ୨/୨/୧୩)

ମାୟା ଓ ମୁକ୍ତି

[ଲଣ୍ଡନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା, ୨୨ ଅକ୍ଟୋବର, ୧୮୯୬]

କବି କହନ୍ତି, ''ଆମେ ଜଗତରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ସମୟରେ ଆମର ପଶ୍ଚାଦ୍‌ରେ ହିରଣ୍ମୟ ଜଳଦଜାଳ ନେଇ ଯେପରି ପ୍ରବେଶ କରୁ ।'' କିନ୍ତୁ ସତ୍ୟକଥା କହିବାକୁ ଗଲେ, ଆମେ ସମସ୍ତେ ଏହିଭଳି ମହିମାମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ସଂସାର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରୁ ନାହିଁ; ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ କୁଜ୍‌ଝଟିକାର କାଳିମା ପଶ୍ଚାଦ୍‌ରେ ନେଇ ଜଗତରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥାଉ; ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଆମେ ସମସ୍ତେ ହିଁ ଯେପରି ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଯୁଦ୍ଧ କରିବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରେରିତ ହୋଇଛୁ । କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି ଆମମାନଙ୍କୁ ଏହି ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ହେବ—ଯଥାସାଧ୍ୟ ଚେଷ୍ଟା କରି ଏହି ଅନନ୍ତ ଜୀବନ-ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ପଥ କରି ନେବାକୁ ହେବ; ଆଗକୁ ଆମେମାନେ ଅଗ୍ରସର ହେଉ, ପଛରେ ଅନନ୍ତ ଯୁଗ ପଡ଼ିରହିଛି, ସମ୍ମୁଖରେ ମଧ୍ୟ ଅନନ୍ତ । ଏହିଭଳି ଆମେମାନେ ଚାଲିଥାଉ, ଅବଶେଷରେ ମୃତ୍ୟୁ ଆସି ଆମମାନଙ୍କୁ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରୁ ଅପସାରିତ କରିଦିଏ । ଏ ଯୁଦ୍ଧରେ ଆମର ଜୟ ହେଲା କି ପରାଜୟ ହେଲା—କିଛି ଠିକ୍ ନାହିଁ—ଏହା ହିଁ ତ ମାୟା !

ବାଳକ ହୃଦୟରେ ଆଶା ବଳବତୀ । ବାଳକର ବିସ୍ଫାରିତ ନୟନ ସମକ୍ଷରେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ସୁନାର ଛବି ବୋଲି ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ । ସେ ଭାବେ 'ମୁଁ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା ହିଁ ହେବି'; କିନ୍ତୁ ଯେମିତି ସେ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ, ସେମିତି ତା'ର ପ୍ରତି ପଦକ୍ଷେପରେ ପ୍ରକୃତି ବଜ୍ରଦୃଢ଼ ପ୍ରାଚୀରରୂପେ ଗତିରୋଧ କରି ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୁଏ । ବାରମ୍ବାର ଏହି ପ୍ରାଚୀର ଭଙ୍ଗ କରିବା ନିମିତ୍ତ ସେ ବେଗରେ ଏହା ଉପରେ ପତିତ ହୋଇପାରେ । ସାରା ଜୀବନ ଯେତେ ସେ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ, ସେତେ ତାହାର ଆଦର୍ଶ ଯେପରି ତାହାର ସମ୍ମୁଖରୁ ଘୁଞ୍ଚି ଘୁଞ୍ଚି ଯାଏ—ଶେଷରେ ମୃତ୍ୟୁ ଆସିଲେ ହୁଏତ ନିସ୍ତାର; ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ବୈଜ୍ଞାନିକ ଉଠିଲେ—ସେ ଜ୍ଞାନ ପିପାସୁ । ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏମିତି କିଛି ନାହିଁ ଯାହା ସେ ତ୍ୟାଗ କରି ନ ପାରନ୍ତି; କୌଣସି ସଂଗ୍ରାମ ତାଙ୍କୁ ନିରୁତ୍ସାହିତ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ସେ କ୍ରମାଗତ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ପ୍ରକୃତିର ଗୋଟିକ ପରେ ଗୋଟିଏ ଗୁପ୍ତତତ୍ତ୍ୱ ଆବିଷ୍କାର କରୁଛନ୍ତି—ପ୍ରକୃତିର ଅନ୍ତଃସ୍ଥଳରୁ ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଗୂଢ଼ ରହସ୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରୁଛନ୍ତି--କିନ୍ତୁ କାହିଁକି ! ଏସବୁ କରିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କଅଣ ? ଆମେମାନେ ଏହି ବୈଜ୍ଞାନିକଙ୍କର ଗୌରବ କରିବା କାହିଁକି ? କାହିଁକି ସେ ଯଶୋଲାଭ କରିବେ ? ମନୁଷ୍ୟ ଯାହା କରିପାରେ, ତଦପେକ୍ଷା ପ୍ରକୃତି କଅଣ ଅନନ୍ତଗୁଣ ଅଧିକ କରିପାରେ ନାହିଁ? ତାହାହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ଜଡ଼ । ଜଡ଼ର ଅନୁକରଣରେ ଗୌରବ କଅଣ ? ବଜ୍ର ଯେତେ ପ୍ରଭୂତ ପରିମାଣରେ

ତଡ଼ିତ୍‌-ଶକ୍ତି ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହେଉ ନା କାହିଁକି, ପ୍ରକୃତି ଏହାକୁ ଯେତେ ଦୂର ଇଚ୍ଛା ସେତେ ଦୂରକୁ ନିକ୍ଷେପ କରିପାରେ । ଯଦି କୌଣସି ମନୁଷ୍ୟ ତାହାର ଶତାଂଶର ଏକାଂଶ କରିପାରେ, ତେବେ ଆମେମାନେ ତାହାକୁ ଏକାଥରକେ ଆକାଶରେ ନେଇ ଥୋଇ ଦେଉ । କିନ୍ତୁ ଏହାର କାରଣ କଅଣ ? ପ୍ରକୃତିର ଅନୁକରଣ, ମୃତ୍ୟୁର ଅନୁକରଣ, ଜଡ଼ର ଅନୁକରଣ, ଅଚେତନର ଅନୁକରଣ ନିମିତ୍ତ କାହିଁକି ତାହାର ପ୍ରଶଂସା କରିବୁ ?

ମାଧ୍ୟାକର୍ଷଣ ଶକ୍ତି ଅତି ବୃହତ୍ତମ ପଦାର୍ଥକୁ ମଧ୍ୟ ଟାଣିଆଣି ଖଣ୍ଡବିଖଣ୍ଡ କରିଦେଇପାରେ, ତଥାପି ଏହା ଜଡ଼ ଶକ୍ତି । ଜଡ଼ର ଅନୁକରଣରେ କି ଗୌରବ ? ତଥାପି ଆମେମାନେ ଜୀବନସାରା କେବଳ ଏଥିପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁ—ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଟାଣି ବାହାରକୁ ନେଇଯାଆନ୍ତି । ଯେଉଁଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ସୁଖ ମିଳେ ନାହିଁ, ମନୁଷ୍ୟ ସେଠାରେ ସୁଖର ଅନ୍ୱେଷଣ କରିଥାଏ । ଅନନ୍ତ ଯୁଗ ଧରି ଆମେ ସମସ୍ତେ ଏହି ଉପଦେଶ ପାଇଛୁ ଯେ—ଏସବୁ ବୃଥା; କିନ୍ତୁ ଆମେ ଶିକ୍ଷା କରିପାରୁ ନାହିଁ । ନିଜ ଅଭିଜ୍ଞତା ଛଡ଼ା ଶିଖିବା ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ । ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ କାମରେ ଲଗାଇବାକୁ ହେବ, ହୁଏତ ତୀବ୍ର ଆଘାତ ପାଇବା । ସେଥିରୁ ବି ଆମେ କଅଣ ଶିଖିବା ? ନା, ସେତେବେଳେ ବି ନୁହେଁ । ପତଙ୍ଗ ଯେପରି ପୁନଃ ପୁନଃ ଅଗ୍ନି ଅଭିମୁଖରେ ଧାବମାନ ହୁଏ, ଆମେମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ବିଷୟସମୂହ ଆଡ଼କୁ ଦ୍ରୁତ ବେଗରେ ଯାଉଛୁ—ଯଦି ବା କିଛି ସୁଖ ମିଳେ । ଫେରି ଫେରି ପୁଣି ନୂତନ ଉତ୍ସାହରେ ଦୌଡ଼ୁଛୁ । ଏହିରୂପେ ଆମେମାନେ ଅଗ୍ରସର ହେଉ । ଶେଷରେ ପ୍ରତାରିତ, ଭଗ୍ନମନୋରଥ ଓ ଜୀର୍ଣ୍ଣକ ହୋଇ ଅବଶେଷରେ ମରିଯାଉ —ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ଆମମାନଙ୍କ ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ଆମେମାନେ ଜଗତର ରହସ୍ୟ-ମୀମାଂସା ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛୁ । ଆମେ ଏହି ଜିଜ୍ଞାସା, ଏହି ଅନୁସନ୍ଧାନ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ବନ୍ଦ କରି ରଖିପାରୁ ନାହିଁ ; କିନ୍ତୁ ଆମମାନଙ୍କର ଏହା ଜାଣି ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ ଜ୍ଞାନ ଲବ୍ଧବ୍ୟ ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ—କେତେ ପାଦ ଅଗ୍ରସର ହେବା ମାତ୍ରେ ହିଁ ଅନାଦି ଅନନ୍ତ କାଳର ପ୍ରାଚୀର ଆସି ମଧ୍ୟସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟବଧାନରୂପେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୁଏ, ଆମେମାନେ ଏହାକୁ ଲଙ୍ଘନ କରିପାରୁ ନାହିଁ । କେତେକ ପାଦ ଅଗ୍ରସର ହେବା ମାତ୍ରେ ହିଁ ଅସୀମ ଦେଶର ବ୍ୟବଧାନ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ—ଏହାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିହୁଏ ନାହିଁ ; ସବୁ କିଛି ଅନତିକ୍ରମଣୀୟଭାବେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣସ୍ୱରୂପ ପ୍ରାଚୀରରେ ସୀମାବଦ୍ଧ । ଆମେମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଯାଇପାରୁ ନାହିଁ । ତଥାପି ଆମେ ଚେଷ୍ଟା କରିଥାଉ । ଚେଷ୍ଟା ଆମମାନଙ୍କୁ କରିବାକୁ ହିଁ ହୁଏ—ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ପ୍ରତି ନିଃଶ୍ୱାସରେ, ହୃଦୟର ପ୍ରତି ସ୍ପନ୍ଦନରେ, ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗତିରେ ଆମେ ବିବେଚନା କରୁ, ଆମେ ସ୍ୱାଧୀନ; ପୁଣି ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ହିଁ ଆମେମାନେ

ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଆମେମାନେ ସ୍ୱାଧୀନ ନୋହୁଁ । କ୍ରୀତଦାସ—ପ୍ରକୃତିର କ୍ରୀତଦାସ ଆମେମାନେ; ଶରୀର, ମନ, ସର୍ବବିଧଚିନ୍ତା ଏବଂ ସକଳ ଭାବରେ ହିଁ ପ୍ରକୃତିର କ୍ରୀତଦାସ ଆମେମାନେ । ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ଏପରି ଜନନୀ ନାହିଁ, ଯେ ତାହାର ସନ୍ତାନକୁ ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭାବାନ୍ ଶିଶୁ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ ନ କରେ । ସେ ସେହି ପିଲାଟିକୁ ନେଇ ମାତିଥାଏ—ସେହି ପିଲାଟି ଉପରେ ତାହାର ସମୁଦାୟ ପ୍ରାଣ ଜଡ଼ିତ ଥାଏ । ପିଲାଟି ବଡ଼ ହେଲା, ହୁଏତ ମଦୁଆ, ପଶୁତୁଲ୍ୟ ହୋଇଉଠିଲା—ଜନନୀ ପ୍ରତି ଅସଦ୍ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଯେତେ ଏହି ଅସଦ୍ ବ୍ୟବହାର ବଢ଼ିଥାଏ, ମା'ର ସ୍ନେହ ମଧ୍ୟ ସେହି ପରିଣାମରେ ବଢ଼ିଚାଲିଥାଏ । ଜଗତ ଏହାକୁ ମା'ର ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ ସ୍ନେହ ବୋଲି ଖୁବ୍ ପ୍ରଶଂସା କରେ—ସେମାନେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ମଧ୍ୟ ଭାବନ୍ତି ନାହିଁ ଯେ, ସେହି ଜନନୀ ଜନ୍ମାବଧି ଗୋଟିଏ କ୍ରୀତଦାସୀ ମାତ୍ର—ସେ ଭଲ ନ ପାଇ ରହିପାରିବ ନାହିଁ । ସହସ୍ର ବାର ତାହାର ଇଚ୍ଛା ହୁଏ, ସେ ଏହା ତ୍ୟାଗ କରିବ, କିନ୍ତୁ ସେ ପାରେ ନାହିଁ । ସେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପୁଷ୍ପ ଏହାରି ଉପରେ ରଖି ଏହାକୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଭଲ ପାଇବା ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରେ । ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

ଜଗତରେ ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ହିଁ ଏହିଭଳି । ନାରଦ ଦିନେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ କହିଲେ, 'ପ୍ରଭୁ, ତୁମର ମାୟାର କଅଣ ରୂପ, ତାହା ଦେଖାଅ ।' କିଛିଦିନ ଗତ ହୋଇଗଲା । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନାରଦଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଗୋଟିଏ ଅରଣ୍ୟ ଭିତରକୁ ଗଲେ—ଅନେକ ଦୂର ଯାଇ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହିଲେ, 'ନାରଦ, ମୁଁ ଭାରୀ ତୃଷ୍ଣାର୍ତ୍ତ, ପାଣି ଆଣି ଦେଇପାରିବ ?' ନାରଦ କହିଲେ, 'ପ୍ରଭୁ, କିଛିକ୍ଷଣ ଅପେକ୍ଷା କରନ୍ତୁ, ମୁଁ ପାଣି ନେଇ ଆସୁଛି ।' ଏହା କହି ନାରଦ ଚାଲିଗଲେ । ସେହି ସ୍ଥାନଠାରୁ କିଛି ଦୂରରେ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରାମ ଥିଲା, ଜଳ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି କରି ନାରଦ ସେହି ଗ୍ରାମରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେ ଗୋଟିଏ ଦ୍ୱାରରେ ଯାଇ କରାଘାତ କଲେ, ଦ୍ୱାର ଉନ୍ମୁକ୍ତ ହେଲା, ଗୋଟିଏ ପରମା ସୁନ୍ଦରୀ କନ୍ୟା ତାହାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖକୁ ଆସିଲା । ତାକୁ ଦେଖି ନାରଦ ସବୁକଥା ଭୁଲିଗଲେ । ପ୍ରଭୁ ଯେ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଅପେକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି, ସେ ଯେ ତୃଷ୍ଣାର୍ତ୍ତ ଥିଲେ, ହୁଏତ ତୃଷାରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣବିୟୋଗର ଉପକ୍ରମ ହୋଇଛି, ନାରଦ ଏସବୁ କଥା ଭୁଲିଗଲେ । ସେ ସବୁ ଭୁଲି ସେହି କନ୍ୟାଟି ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । କ୍ରମେ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଣୟର ସଞ୍ଚାର ହେଲା । ତା'ପରେ ନାରଦ ସେହି କନ୍ୟାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ସେହି କନ୍ୟାପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ବିବାହ ହୋଇଗଲା । ସେମାନେ ସେହି ଗ୍ରାମରେ ବାସ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କ୍ରମେ ସେମାନଙ୍କର ସନ୍ତାନସନ୍ତତି ହେଲା । ଏହିରୂପେ ବାରବର୍ଷ ଅତିବାହିତ ହେଲା । ତାଙ୍କ ଶ୍ୱଶୁରଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା—ସେ ଶ୍ୱଶୁରଙ୍କ ସମ୍ପତ୍ତିର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ହେଲେ ଏବଂ ପୁତ୍ର, କଳତ୍ର, ଭୂମି, ପଶୁ, ଗୃହ, ସମ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ସହ ବେଶ୍ ସୁଖ-ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟରେ କାଳାତିପାତ

କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଅନ୍ତତଃ, ତାଙ୍କୁ ବୋଧ ହେଲା, ସେ ବେଶ୍ ସୁଖ-ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟରେ ଅଛନ୍ତି । ଏହି ସମୟରେ ସେହି ଦେଶରେ ବନ୍ୟା ହେଲା । ଦିନେ ରାତ୍ରିକାଳରେ ନଦୀ କୂଳ ଲଙ୍ଘନ କରି ଉଭୟ ତଟ ପ୍ଲାବିତ କଲା ଏବଂ ସମଗ୍ର ଗ୍ରାମଟି ଜଳମଗ୍ନ ହେଲା । ବହୁ ଘରଦ୍ୱାର ଭୁଷୁଡ଼ି ପଡ଼ିଲା—ମନୁଷ୍ୟ, ପଶୁସବୁ ଭାସିଯାଇ ବୁଡ଼ିଗଲେ । ସ୍ରୋତର ବେଗରେ ସବୁ ଭାସିଯିବାକୁ ଲାଗିଲା । ନାରଦଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ପଳାଇ ଆସିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ସେ ଗୋଟିଏ ହାତରେ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଓ ଅନ୍ୟ ହାତରେ ଦୁଇଟି ଛୁଆଙ୍କୁ ଧରିଲେ ଏବଂ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଛୁଆକୁ କାନ୍ଧରେ ବସାଇ ଏହି ଭୟଙ୍କର ନଦୀକୁ ଚାଲି ଚାଲି ପାରହେବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

କିଛି ଦୂର ଅଗ୍ରସର ହେବା ପରେ ସ୍ରୋତର ବେଗ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଖର ବୋଧ ହେଲା । ନାରଦ ସ୍କନ୍ଧସ୍ଥ ଶିଶୁଟିକୁ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ରଖିପାରିଲେ ନାହିଁ; ସେ ପଡ଼ିଯାଇ ସ୍ରୋତରେ ଭାସିଗଲା । ନୈରାଶ୍ୟରେ ଓ ଦୁଃଖରେ ନାରଦ ଚିତ୍କାର କରି ଉଠିଲେ । ସେହି ଶିଶୁଟିକୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯିବାରୁ ହାତରେ ଧରିଥିବା ଦୁଇଟି ଛୁଆ ହାତରୁ ଖସିଯାଇ ବୁଡ଼ିମଲେ । ଅବଶେଷରେ ନିଜର ପତ୍ନୀ, ଯାହାଙ୍କୁ ସେ ନିଜର ଯେତେ ଶକ୍ତି ଥିଲା ସମସ୍ତ ଶକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କରି ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ, ସ୍ରୋତର ବେଗରେ ତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ହାତଛଡ଼ା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଆଉ ସେ କୂଳରେ ନିକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇ ଅତି କାତର ସ୍ୱରରେ ବିଳାପ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହି ସମୟରେ କିଏ ଜଣେ ତାଙ୍କର ପୃଷ୍ଠଦେଶରେ ମୃଦୁ ଆଘାତ କଲେ ଏବଂ ସେ କହିଲେ, 'ବତ୍ସ କାହିଁ, ପାଣି କାହିଁ ? ତୁମେ ପାଣି ଆଣିବାକୁ ଯାଇଥିଲ, ମୁଁ ତୁମ ନିମିତ୍ତ ଅପେକ୍ଷା କରି ବସିଛି । ତୁମେ ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ହେଲା ଗଲଣି ।' ଅଧଘଣ୍ଟାଏ ! ନାରଦଙ୍କ ମନରେ ବାରବର୍ଷ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଆଉ ଅଧଘଣ୍ଟା ମଧ୍ୟରେ ଏହି ସମସ୍ତ ଦୃଶ୍ୟ ତାଙ୍କ ମନ ଭିତରେ ଚ ଲିଥିଲା—ଏହା ହିଁ ମାୟା ।

କୌଣସି ନା କୌଣସି ରୂପରେ ଆମେ ଏହି ମାୟା ଭିତରେ ରହିଛୁ । ଏ ବିଷୟ ବୁଝିବା ଅତି କଠିନ । ବିଷୟଟି ମଧ୍ୟ ଅତି ଜଟିଳ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ କଅଣ ? ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି, ଘଟଣାଟି ବଡ଼ ଭୟାନକ—ସବୁ ଦେଶରେ ମହାପୁରୁଷଗଣ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ଲୋକେ ଏହା ବିଶ୍ୱାସ କରିଛନ୍ତି । ତାହାର କାରଣ ହେଉଛି, ନିଜେ ନ ଭୋଗିଲେ, ନିଜେ ନ ଠିକିଲେ ଆମେ ବିଶ୍ୱାସ କରିପାରୁ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବିକ୍ କହିବାକୁ ଗଲେ—ସବୁକିଛି ହିଁ ବୃଥା—ସମୁଦାୟ ହିଁ ମିଥ୍ୟା ।

ସର୍ବସଂହାରକ କାଳ ଆସି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଗ୍ରାସ କରେ, ଆଉ କିଛି ହେଲେ ଅବଶିଷ୍ଟ ରଖେ ନାହିଁ । ସେ ପାପକୁ ଗ୍ରାସ କରେ, ପାପୀକୁ ଗ୍ରାସ କରେ, ରାଜାକୁ ପ୍ରଜାକୁ, ସୁନ୍ଦର, କୁତ୍ସିତ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଗ୍ରାସ କରେ, କାହାରିକୁ ସୁଦ୍ଧା ଛାଡ଼େ ନାହିଁ । ସମସ୍ତେ ସେହି ଏକ ଚରମ ଗତି, ବିନାଶ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛନ୍ତି । ଆମମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ, ଶିଳ୍ପ, ବିଜ୍ଞାନ, ସବୁ ହିଁ

ସେହି ଏକ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ଗତି ମୃତ୍ୟୁ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛି । କେହି ଏ ସ୍ରୋତର ଗତି ରୋଧ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ; କେହି ହେଲେ ଏହି ବିନାଶାଭିମୁଖୀ ଗତିକୁ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ପାଇଁ ସୁଦ୍ଧା ରୋଧ କରି ରଖିପାରିବ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ଏହାକୁ ଭୁଲିଯାଇ ରହିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିପାରୁ, ଯେପରି କୌଣସି ଦେଶରେ ମହାମାରୀ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ମଦ୍ୟପାନ, ନୃତ୍ୟ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୃଥା ଆମୋଦପ୍ରମୋଦରେ ଲୋକେ ସବୁ ଭୁଲିଯିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରି ପକ୍ଷାଘାତଗ୍ରସ୍ତ ପରି ଗତିଶକ୍ତିରହିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଆମେମାନେ ଏହିଭଳି ରହିବାକୁ ଏହି ମୃତ୍ୟୁଚିନ୍ତାକୁ ଭୁଲିବା ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛୁ—ସର୍ବବିଧ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସୁଖ ଦ୍ୱାରା ଭୁଲି ରହିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛୁ, କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ମୃତ୍ୟୁର ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଲୋକଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଦୁଇଟି ପଥ ଅଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ପଥକୁ ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି; ତାହା ଏହି—ଜଗତରେ ଦୁଃଖ ଅଛି, କଷ୍ଟ ଅଛି; ସବୁ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୋଟେ ଭାବ ନାହିଁ । 'ଯାବଜ୍ଜୀବେତ୍ ସୁଖଂ ଜୀବେତ୍, ଋଣଂ କୃତ୍ୱା ଘୃତଂ ପିବେତ୍ ।' ଦୁଃଖ ଅଛି ସତ୍ୟ; ସେଥିପ୍ରତି ନଜର ଦିଅ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଟିକିଏ ଅଧେ ସୁଖ ମିଳୁଛି, ସେତିକ ଭୋଗ କରିନିଅ; ଏହି ସଂସାରଚିତ୍ର ର ଛାୟାମୟ ଅଂଶ ଆଡ଼କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର ନାହିଁ—କେବଳ ଆଲୋକମୟ ଅଂଶ ଆଡ଼କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର । ଏହି ମତରେ କିଛି ସତ୍ୟ ଅଛି ଠିକ୍; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ସାଂଘାତିକ ବିପଦର ଆଶଙ୍କା ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଏହା ମଧ୍ୟରେ ସତ୍ୟ ଏହି ଟିକକ ଯେ, ଏହା ଆମମାନଙ୍କୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ରଖେ । ଆଶା ଏବଂ ଏହିଭଳି ଗୋଟିଏ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଆଦର୍ଶ ଆମମାନଙ୍କୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ଓ ଉତ୍ସାହିତ କରେ ଠିକ୍; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଏହି ବିପଦ ଅଛି ଯେ, ଶେଷରେ ହତାଶ ହୋଇ ସବୁ ଚେଷ୍ଟା ଛାଡ଼ିଦେବାକୁ ହୁଏ । ଯେଉଁମାନେ କହନ୍ତି—'ସଂସାରକୁ ଯେଉଁଭଳି ଦେଖୁଛ, ସେହିଭଳି ଗ୍ରହଣ କର'; ଯେତେଦୂର ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦରେ ରହିପାରୁଛ ରୁହ, ଦୁଃଖ କଷ୍ଟ ଯାହା ଆସୁଛି, ସେଥିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରୁହ; ଆଘାତ ପାଇଲେ କୁହ—ଏହା ଆଘାତ ନୁହେଁ, ପୁଷ୍ପବୃଷ୍ଟି; ଦାସବତ୍ ପରିଚାଳିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କୁହ—ମୁଁ ମୁକ୍ତ, ମୁଁ ସ୍ୱାଧୀନ; ଅନ୍ୟ ପାଖରେ ଏବଂ ନିଜ ପାଖରେ ସର୍ବଦା ମିଥ୍ୟା କଥା କୁହ, କାରଣ ସଂସାରରେ ରହିବାର; ଜୀବନଧାରଣ କରିବାର ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ'—ପରିଶେଷରେ ସେମାନେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ସବୁ ଚେଷ୍ଟା ଛାଡ଼ିଦିଅନ୍ତି । ଏହାକୁ ହିଁ ବାସ୍ତବ ସାଂସାରିକ ଜ୍ଞାନ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ଜ୍ଞାନ ଯେତେ ସାଧାରଣ, କୌଣସି କାଳେ ଏହା ଏତେ ଦୂର ନ ଥିଲା; ତାହାର କାରଣ— ଲୋକ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେପରି ତୀବ୍ର ଆଘାତ ପାଉଛନ୍ତି, କୌଣସି ସମୟରେ ଏତେ ତୀବ୍ର ଆଘାତ ପାଉ ନ ଥିଲେ, ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦିତା ମଧ୍ୟ ଏତେ ଅଧିକ ତୀବ୍ର କୌଣସି ସମୟରେ ନ ଥିଲା । ମନୁଷ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହାର ଅନ୍ୟ ଭାଇ ପ୍ରତି ଯେତେ ନିଷ୍ଠୁର ଏତେ ନିଷ୍ଠୁର ଆଉ କେବେ ନ ଥିଲା, ଏହି କାରଣରୁ ହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଭଳି ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦିଆଯାଇପାରୁଛି । ଏବେ

ଏହି ଉପଦେଶ ହିଁ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଦିଆଯାଉଛି; କିନ୍ତୁ ଏହି ଉପଦେଶରେ କୌଣସି ଫଳହେଉ ନାହିଁ; କିମ୍ବା ପୂର୍ବେ ମଧ୍ୟ କେବେହେଲେ କୌଣସି ଫଳ ହୋଇ ନାହିଁ । ପଚିସଢ଼ି ଯାଇଥିବା ଶବକୁ ଫୁଲ ଭିତରେ ଲୁଚେଇ ରଖାଯାଇପାରେ ନାହିଁ—ଏହା ଅସମ୍ଭବ; ଦିନେ ଏହି ଫୁଲଗୁଡ଼ାକ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ, ସେତେବେଳେ ସେହି ଶବ ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା ଆହୁରି ବୀଭତ୍ସରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହେବ । ଆମମାନଙ୍କର ସମଗ୍ର ଜୀବନମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରକାର । ଆମେମାନେ ଆମମାନଙ୍କର ପୁରାତନ ପଚା ଘା ସୁନାର କନାରେ ଆଚ୍ଛାଦନ କରି ରଖିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିପାରୁ; କିନ୍ତୁ ଦିନ ଆସିବ ଯେତେବେଳେ ସେହି ସୁନାର କନା ଖସିପଡ଼ିବ, ଆଉ ସେହି କ୍ଷତ ଅତି ବୀଭତ୍ସଭାବେ ନୟନ ସମ୍ମୁଖରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ ।

ତେବେ କଅଣ କୌଣସି ଆଶା ନାହିଁ? ଏ କଥା ସତ୍ୟ ଯେ ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ମାୟାର ଦାସ, ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ମାୟାରେ ହିଁ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛୁ, ମାୟାରେ ହିଁ ଆମେମାନେ ଜୀବିତ । ତାହାହେଲେ କଅଣ କିଛି ଉପାୟ ନାହିଁ, କିଛି ଆଶା ନାହିଁ ? ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଯେ ଅତିଦୁର୍ଦ୍ଦଶାପନ୍ନ, ଏହି ଜଗତ୍ ଯେ ବାସ୍ତବିକ ଗୋଟିଏ କାରାଗାର; ଆମମାନଙ୍କର ତଥାକଥିତ ପୂର୍ବପ୍ରାପ୍ତ ମହିମାର ଛଟା ଗୋଟିଏ କାରାଗୃହ ମାତ୍ର, ଆମମାନଙ୍କର ବୁଦ୍ଧି ଏବଂ ମନ ମଧ୍ୟ କାରାସ୍ୱରୂପ, ଏହା ଶତ ଶତ ଯୁଗ ଧରି ଲୋକେ ଜାଣିଛନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟ ଯାହା କହୁ ନା କାହିଁକି, ଏପରି କୌଣସି ଲୋକ ନାହିଁ, ଯେ କୌଣସି ନା କୌଣସି ସମୟରେ ଏହା ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ ଅନୁଭବ କରି ନାହିଁ । ବୃଦ୍ଧମାନେ ଏହାକୁ ଆହୁରି ତୀବ୍ରଭାବେ ଅନୁଭବ କରିଥାନ୍ତି, କାରଣ ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନସାରା ସଞ୍ଚିତ ଅଭିଜ୍ଞତା ରହିଛି; ପ୍ରକୃତିର ମିଥ୍ୟା ଭାଷା ସେମାନଙ୍କୁ ଅଧିକ ଠକାଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହି ବନ୍ଧନକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବାର ଉପାୟ କଅଣ? ଏହି ବନ୍ଧନଗୁଡ଼ିକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବାର କଅଣ କିଛି ଉପାୟ ନାହିଁ? ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ, ଏହି ଭୟଙ୍କର ବିପଦ—ଏହି ବନ୍ଧନ ଆମମାନଙ୍କର ସମ୍ମୁଖରେ, ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ, ସର୍ବତ୍ର ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଏହି ଦୁଃଖକଷ୍ଟ ମଧ୍ୟରେ, ଏହି ଜଗତରେ, ଯେଉଁଠାରେ ଜୀବନ ଓ ମୃତ୍ୟୁ ଏକାର୍ଥକ, ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ମହାବାଣୀ ସବୁ ଯୁଗରେ ସବୁ ଦେଶରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ହୃଦୟାଭ୍ୟନ୍ତର ମଧ୍ୟଦେଇ ଯେପରି ଉତ୍‌ଥିତ ହେଉଛି—

'ଦୈବୀ ହ୍ୟେଷା ଗୁଣମୟୀ ମମ ମାୟା ଦୁରତ୍ୟୟା ।
ମାମେବ ଯେ ପ୍ରପଦ୍ୟନ୍ତେ ମାୟାମେତାଂ ତରନ୍ତି ତେ ॥' [ଗୀତା ୭/୧୪]

—ମୋର ଏହି ଦୈବୀ ତ୍ରିଗୁଣମୟୀ ମାୟାକୁ ଅତି କଷ୍ଟରେ ଅତିକ୍ରମ କରାଯାଏ । ଯେଉଁମାନେ ମୋର ଶରଣାପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିମାନେ ଏହି ମାୟାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରନ୍ତି । 'ହେ ପରିଶ୍ରାନ୍ତ ଓ ଭାରାକ୍ରାନ୍ତ ମନୁଷ୍ୟଗଣ! ଆସ ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ବିଶ୍ରାମ ଓ ଶାନ୍ତି ଦେବି ।'(St. Matthew. C-II. 28) ଏହି ବାଣୀ ହିଁ ଆମମାନଙ୍କୁ କ୍ରମାଗତ ସମ୍ମୁଖ ଦିଗକୁ

ଅଗ୍ରସର କରାଉଛି । ମନୁଷ୍ୟ ଏହା ଶୁଣିଛି ଏବଂ ଅନନ୍ତ ଯୁଗ ଧରି ଏହା ଶୁଣୁଛି । ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟର ସବୁ ଚାଲିଗଲା ଭଳି ବୋଧହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ଆଶା ଭାଙ୍ଗିଯାଏ, ଯେତେବେଳେ ନିଜ ଶକ୍ତି ଉପରେ ମନୁଷ୍ୟର ବିଶ୍ୱାସ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ଯେତେବେଳେ ତାହାର ଯଥାସର୍ବସ୍ୱ ହାତଛଡ଼ା ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଜୀବନ ଗୋଟିଏ ଭଗ୍ନସ୍ତୂପରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଏହି ବାଣୀ ଶୁଣିବାକୁ ପାଏ—ଏବଂ ଏହା ହିଁ ଧର୍ମ ।

ଅତଏବ ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ ଏହି ଅଭୟ ବାଣୀ, ଏହି ଆଶାପ୍ରଦ ବାକ୍ୟ ଯେ ଏସବୁ କିଛି ନୁହେଁ, ସମୁଦାୟ ମାୟା, ଏହା ଉପଲବ୍ଧି କର; କିନ୍ତୁ ଏହା ସହିତ ଗୋଟିଏ ଆଶାର ବାଣୀ ହେଉଛି, 'ଏହି ମାୟାର ବାହାରକୁ ଯିବାର ବାଟ ଅଛି ।' ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ସଂସାରୀ ଲୋକେ କହନ୍ତି, 'ଧର୍ମ ଦର୍ଶନ ଏସବୁ ବାଜେ କଥାରେ ମୁଣ୍ଡ ଖେଳାଇବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଜଗତରେ ବାସ କର; ଏହି ଜଗତ ଘୋର ଅଶୁଭପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ, କିନ୍ତୁ ଯେତେଦୂର ପାର, ଏହାର ସଦ୍‌ବ୍ୟବହାର କରିନିଅ ।' ସ୍ପଷ୍ଟ କଥାରେ ଏହାର ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ, ଭଣ୍ଡଭାବରେ ଦିବାରାତ୍ର ମିଥ୍ୟାଚାର ଓ ପ୍ରତାରଣାପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନଯାପନ କର—ତୁମର କ୍ଷତଗୁଡ଼ିକୁ ଯେତେଦୂର ପାର ଘୋଡ଼ାଇ ରଖ । ତାଳି ଉପରେ ତାଳି ଦିଅ, ଶେଷରେ ଅସଲ ଜିନିଷଟି ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ, ଆଉ ତୁମେ କେବଳ ଗୋଟିଏ 'ଯୋଡ଼ା ତାଳି ର ସମଷ୍ଟି' ହୋଇ ରହିବ । ଏହାକୁ ହିଁ କୁହାଯାଏ ସାଂସାରିକ ଜୀବନ । ଯେଉଁମାନେ ଏହିଭଳି ଭାବେ ଯୋଡ଼ା ଯୋଡ଼ି କରି ତାଳି ପକାଇବାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ, ସେମାନେ କଦାପି ଧର୍ମଲାଭ କରିପାରିବେ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ଜୀବନର ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥାରେ ଭୟାନକ ଅଶାନ୍ତି ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ନିଜ ଜୀବନ ଉପରେ ଆଉ ମମତା ରହେ ନାହିଁ, ଯେତେବେଳେ ଏହିଭଳି ତାଳି ଦେବା ଉପରେ ଅତିଶୟ ଘୃଣାଜାତ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ମିଥ୍ୟା ଓ ପ୍ରବଞ୍ଚନା ଉପରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିତୃଷ୍ଣା ଜନ୍ମେ, ସେତେବେଳେ ଯାଇ ଧର୍ମର ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ସେ କେବଳ ପ୍ରକୃତ ଧାର୍ମିକ ହେବାର ଯୋଗ୍ୟ, ଯେ କି—ବୁଦ୍ଧଦେବ ଯେପରି ବୋଧିବୃକ୍ଷ ତଳେ ବସି ଦୃଢ଼ ସ୍ୱରରେ ଯାହା କହିଥିଲେ, ତାହା ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ କହିପାରେ । ଯେତେବେଳେ ଏହି ସାଂସାରିକତାର ଭାବ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲା, ସେ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝିପାରିଥିଲେ ଯେ—ଏ ଜୀବନଟା ଏକାବେଳକେ ଭୁଲ, ଅଥଚ ଏଥିରୁ ବାହାରି ଯିବାର କୌଣସି ପଥ ସେ ଆବିଷ୍କାର କରିପାରି ନ ଥିଲେ । ସତ୍ୟ ନିମିତ୍ତ ଅନୁସନ୍ଧାନ ପରିତ୍ୟାଗ କର, ସଂସାରକୁ ଫେରିଯାଇ ପୂର୍ବପରି ପ୍ରତାରଣାପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନଯାପନ କର, ସବୁ ଜିନିଷକୁ ତାହାର ଭୁଲ ନାମ ଦେଇ ଡାକ, ନିଜ ପାଖରେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଖରେ ଦିନରାତି ମିଥ୍ୟା କହ—ଏହିଭଳି ପ୍ରଲୋଭନ ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଥରକ ପାଇଁ ଆସିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେହି ମହାବୀର ଅତୁଳ ବିକ୍ରମରେ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ଏହାକୁ ଜୟ

କରିପାରିଥିଲେ । ସେ କହିଥିଲେ, 'କେବଳ ଖାଇ ଶୋଇ ମୂର୍ଖଙ୍କ ପରି ଜୀବନଯାପନ ଅପେକ୍ଷା ମୃତ୍ୟୁ ଶ୍ରେୟ; ପରାଜିତ ହୋଇ ଜୀବନଯାପନ କରିବାଠାରୁ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ମରିବା ଶ୍ରେୟ ।' ଏହାହିଁ ଧର୍ମର ଭିତ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ଭିତ୍ତି ଉପରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ସତ୍ୟଲାଭ କରିବା ପଥରେ ଚାଲେ, ଈଶ୍ୱର-ଲାଭ କରିବା ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଧାର୍ମିକ ହେବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରଥମେ ଏହି ଦୃଢ଼ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଆବଶ୍ୟକ । ମୁଁ ନିଜର ବାଟ ନିଜେ ଖୋଜି ନେବି । ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିବି ଅଥବା ଏହି ଚେଷ୍ଟାରେ ଜୀବନ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିବି; କାରଣ ସଂସାରରୁ ତ କିଛି ପାଇବାର ଆଶା ନାହିଁ, ସବୁ ଶୂନ୍ୟ ଦିବାରାତ୍ରି ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଯାଉଛି । ଆଜିର ସୁନ୍ଦର ଆଶାପୂର୍ଣ୍ଣ ତରୁଣ ପୁରୁଷ କାଲିର ବୃଦ୍ଧ । ଆଜିର ଆଶା, ଆନନ୍ଦ, ସୁଖ ଏସବୁ ମୁକୁଳସମୂହ ପରି ଆଗାମୀ ଦିନର ଶିଶିରପାତରେ ନଷ୍ଟ ହେବେ । ଗୋଟିଏ ଏସବୁ ତ ଦିଗର କଥା । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଜୟର ଆଶା ମଧ୍ୟ ରହିଛି—ଜୀବନର ସମୁଦାୟ ଅଶୁଭ ଜୟ କରିବାର ସମ୍ଭାବନା ରହିଛି । ଏପରି କି ଜୀବନ ଏବଂ ସମଗ୍ର ଜଗତ ଉପରେ ମଧ୍ୟ ଜୟୀ ହେବାର ଆଶା ରହିଛି । ଏହି ଉପାୟରେ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟ ନିଜ ଗୋଡ଼ ଉପରେ ଭରା ଦେଇ ଛିଡ଼ା ହୋଇପାରେ । ଅତଏବ ଯେଉଁମାନେ ଏହି ଜୟଲାଭ ନିମିତ୍ତ, ସତ୍ୟ ନିମିତ୍ତ, ଧର୍ମ ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଠିକ୍ ପଥରେ ରହିଛନ୍ତି । ବେଦସବୁ ଏହା ହିଁ ପ୍ରଚାର କରନ୍ତି—'ନିରାଶ ହୁଅ ନାହିଁ, ପଥ ଅତି ଦୁର୍ଗମ—ଯେପରି କ୍ଷୁରଧାର ପରି ଦୁର୍ଗମ । ତାହାହେଲେ ମଧ୍ୟ ନିରାଶ ହୁଅ ନାହିଁ; ଉଠ, ଜାଗ ଏବଂ ତୁମର ଚରମ ଆଦର୍ଶରେ ଉପନୀତ ହୁଅ ।' (କଠ ଉପ., ୧।୩।୧୪)

ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମସମୂହ ମନୁଷ୍ୟ ନିକଟକୁ ସେମାନେ ଯେଉଁ ଆକାରରେ ଆସନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି, ସବୁଗୁଡ଼ିକର ଏହାହିଁ ଏକ ମାତ୍ର ମୂଳଭିତ୍ତି । ସବୁ ଧର୍ମ ଜଗତରୁ ବାହାରକୁ ଯିବାର ଅର୍ଥାତ୍ ମୁକ୍ତିର ଉପଦେଶ ଦେଉଛନ୍ତି । ଏହି ଧର୍ମସବୁ ସଂସାର ଓ ଧର୍ମର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ସାଧନ କରିବାକୁ ଆସନ୍ତି ନାହିଁ, ବରଂ ଧର୍ମକୁ ନିଜ ଆଦର୍ଶରେ ଦୃଢ଼ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବାକୁ ଆସନ୍ତି, ସଂସାର ସହିତ ସାଲିସ୍ କରି ଏହି ଆଦର୍ଶକୁ ଛୋଟ କରି ପକାନ୍ତି ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ହିଁ ଏହା ପ୍ରଚାର କରୁଛି ଏବଂ ବେଦାନ୍ତର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ—ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମଭାବ ସବୁର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ସାଧନ; ଯେଉଁଭଳି ଆମେ ଦେଖିଲେ, ଏହି ମୁକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱରେ ଜଗତର ଉଚ୍ଚତମ ଓ ନିମ୍ନତମ ସବୁ ଧର୍ମର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଛି । ଆମେ ଯାହାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଘୃଣିତ କୁସଂସ୍କାର ବୋଲି କହୁ, ଆଉ ଯାହା ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଦର୍ଶନ, ସବୁଗୁଡ଼ିକର ଏହି ଏକ ସାଧାରଣ ଭିତ୍ତି ଯେ, ସେ ସବୁଗୁଡ଼ିକ ଏହି ଏକ ପ୍ରକାର ସଙ୍କଟରୁ ନିସ୍ତାରର ପଥ ଦେଖାଇଦିଏ ଏବଂ ଏହିସବୁ ଧର୍ମର ଅଧିକାଂଶରେ ହିଁ ଜଗତର ପ୍ରପଞ୍ଚାତୀତ କୌଣସି ପୁରୁଷଙ୍କର — ଯେ ନିଜେ ପ୍ରକୃତିର ନିୟମରେ ଆବଦ୍ଧ ନୁହନ୍ତି, ଗୋଟିଏ କଥାରେ ଯେ ନିତ୍ୟମୁକ୍ତ—

ତାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଏହି ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଏହି ମୁକ୍ତ-ପୁରୁଷଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନା ବିରୋଧ ଓ ମତଭେଦ ସତ୍ତ୍ୱେ —ସେ ବ୍ରହ୍ମ ସଗୁଣ ବା ନିର୍ଗୁଣ, ମନୁଷ୍ୟଭଳି ସେ ଜ୍ଞାନସମ୍ପନ୍ନ କି ନୁହନ୍ତି, ସେ ପୁରୁଷ, ସ୍ତ୍ରୀ କିମ୍ବା କ୍ଲୀବ, ଏହିଭଳି ଅନନ୍ତ ବିଚାର ସତ୍ତ୍ୱେ— ବିଭିନ୍ନ ମତର ଅତି ପ୍ରବଳ ବିରୋଧସତ୍ତ୍ୱେ ଏସବୁ ଅସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏକତ୍ୱର ସୁବର୍ଣ୍ଣସୂତ୍ର ଏମାନଙ୍କୁ ଯେ ଗ୍ରଥିତ କରି ରଖିଛି—ଆମେମାନେ ଏହା ଦେଖିବାକୁ ପାଉ; ସୁତରାଂ ଏହିସବୁ ବିଭିନ୍ନତା ବା ବିରୋଧ ଆମମାନଙ୍କର ଭୀତି ଉତ୍ପାଦନ କରେ ନାହିଁ । ଆଉ ଏହି ବେଦାନ୍ତଦର୍ଶନରେ ଏହି ସୁବର୍ଣ୍ଣସୂତ୍ର ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି ଏବଂ ଟିକିଏ ଟିକିଏ କରି ଆମମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଏହାର ପ୍ରଥମ ତତ୍ତ୍ୱ ଏହି ଯେ ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ବିଭିନ୍ନ ପଥଦ୍ୱାରା ଏହି ଏକ ମୁକ୍ତିଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛୁ । ସବୁ ଧର୍ମର ଏହା ସାଧାରଣ ଭାବ ।

ଆମମାନଙ୍କର ଦୁଃଖ, ସୁଖ, ବିପଦ, ଆପଦ, ସବୁ ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟରେ ଆମେମାନେ ଏହି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବ୍ୟାପାର ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଯେ, ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଧୀରେ ଧୀରେ ସେହି ମୁକ୍ତିଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛୁ । ପ୍ରଶ୍ନ ହେଲା: ଏହି ଜଗତ ବାସ୍ତବିକ୍ କଅଣ ? କେଉଁଠାରୁ ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି, କେଉଁଆଡ଼େ ଏହାର ଲୟ ? ଏହାର ଉତ୍ତର ହେଲା, ମୁକ୍ତିରେ ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି, ମୁକ୍ତିରେ ଏହାର ସ୍ଥିତି ଏବଂ ଅବଶେଷରେ ମୁକ୍ତିରେ ହିଁ ଏହାର ଲୟ ।' ଏହି ଯେ ମୁକ୍ତିର ଭାବ, ଆମେମାନେ ଯେ ବାସ୍ତବିକ୍ ମୁକ୍ତ, ଏହି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଭାବକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଆମେମାନେ ଏକ ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ମଧ୍ୟ ଚଳିପାରିବୁ ନାହିଁ । ଏହି ଭାବ ବ୍ୟତୀତ ତୁମର ସକଳ କାର୍ଯ୍ୟ, ଏପରି କି ତୁମର ଜୀବନ ମଧ୍ୟ ବୃଥା । ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ପ୍ରକୃତି ଆମମାନଙ୍କୁ ଦାସ ବୋଲି ପ୍ରତିପନ୍ନ କରୁଛି; କିନ୍ତୁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅପର ଏକ ଭାବ ମଧ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କ ମନରେ ଉଦିତ ହେଉଛି ଯେ ଆମେମାନେ ମୁକ୍ତ । ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଆମେ ମାୟା ଦ୍ୱାରା ଆହତ ହୋଇ ନିଜକୁ ଆବଦ୍ଧ ବୋଲି ମନେକରୁଛୁ, କିନ୍ତୁ ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସେହି ଆଘାତ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଭାବ ମଧ୍ୟ ଆସୁଛି ଯେ ଆମେମାନେ ମୁକ୍ତ । ଭିତରୁ ଯେପରି କେହି ଆମମାନଙ୍କୁ କହି ଦେଉଛି ଯେ ଆମେମାନେ ମୁକ୍ତ; କିନ୍ତୁ ଏହି ମୁକ୍ତିକୁ ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାରେ ଏବଂ ଆମମାନଙ୍କର ଏହି ମୁକ୍ତ-ସ୍ୱଭାବକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ଯେଉଁସବୁ ବାଧା ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଏକପ୍ରକାର ଅନତିକ୍ରମଣୀୟ । ତଥାପି ଭିତରେ ଆମମାନଙ୍କ ଅନ୍ତରର ଅନ୍ତଃସ୍ଥଳରେ କିଏ ଯେପରି ସର୍ବଦା କହୁଛି, ମୁଁ ମୁକ୍ତ, ମୁଁ ମୁକ୍ତ । ଯଦି ତୁମେ ଜଗତର ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ମତକୁ ଆଲୋଚନା କରି ଦେଖ, ତେବେ ତୁମେ ବୁଝିପାରିବ —ସବୁ ଧର୍ମରେ ଏହି ଭାବ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । କେବଳ ଧର୍ମ ନୁହେଁ—'ଧର୍ମ' ଶବ୍ଦଟିକୁ ଆପଣମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିବେ ନାହିଁ—ସମାଜର ସମୁଦାୟ ଜୀବନ କେବଳ ଏହି ଏକ ମୁକ୍ତଭାବର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ର । ସକଳ ସାମାଜିକ ଗତି ସେହି ଏକ ମୁକ୍ତ ଭାବର ବିଭିନ୍ନ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ର । ଯେପରି କି

ସମସ୍ତେ ଜ୍ଞାତସାରରେ ବା ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ସେହି ଏକ ସ୍ୱର ଶୁଣୁଛନ୍ତି, ଯେ ଦିବାରାତ୍ରି କହୁଛି, 'ପରିଶ୍ରାନ୍ତ ଓ ଭାରାକ୍ରାନ୍ତ ସମସ୍ତେ ମୋ ନିକଟକୁ ଆସ' (St. Matthew, C-II, 28) —ଏହିଭଳି ଭାଷାରେ କିମ୍ବା କୌଣସି ଭଙ୍ଗୀରେ ତାହା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ନ ପାରେ; କିନ୍ତୁ ମୁକ୍ତି ଆହ୍ୱାନକାରୀ ସେହି ବାଣୀ କୌଣସି ନା କୌଣସି ରୂପରେ ଆମମାନଙ୍କ ସହିତ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛି । ଆମେମାନେ ଯେ ପୃଥିବୀରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛୁ, ତାହା ସେହି ବାଣୀ ଯୋଗୁଁ, ଆମମାନଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗତି ମଧ୍ୟ ତାହା ପାଇଁ । ଆମେମାନେ ଜାଣୁ ବା ନ ଜାଣୁ, ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ମୁକ୍ତିଆଡ଼କୁ ଚାଲିଛୁ–ଆମେମାନେ ଜ୍ଞାତସାରରେ ବା ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ସେହି ବାଣୀର ଅନୁସରଣ କରୁଛୁ । ଯେପରି ସେହି ମୋହନ ବଂଶୀ ବାଦକ (The Pied Piper of Hamelin, R. Browning) ବଂଶୀଧ୍ୱନିଦ୍ୱାରା ଗ୍ରାମର ବାଳକମାନଙ୍କୁ ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲେ, ଆମେମାନେ ସେହିପରି ଅଜଣାଭାବ ଗୋଟିଏ ମୋହନରେ ବଂଶୀର ଅନୁସରଣ କରୁଛୁ ।

ଆମେ ଯେତେବେଳେ ସେହି ବାଣୀ ଅନୁସରଣ କରୁ, ସେତେବେଳେ ଆମେ ନୀତିପରାୟଣ । କେବଳ ଜୀବାତ୍ମା ନୁହେଁ, ନିମ୍ନତମ ଜଡ଼ପରମାଣୁଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଉଚ୍ଚତମ ମାନବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ସେହି ସ୍ୱର ଶୁଣିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ସ୍ୱରରେ ନିଜକୁ ଢାଳିଦେବା ପାଇଁ ଚାଲିଛନ୍ତି । ଏହି ଚେଷ୍ଟାରେ ସେମାନେ ପରସ୍ପର ସହିତ ମିଳିତ ହେଉଛନ୍ତି, ଜଣେ ଅନ୍ୟ ଜଣକୁ ଠେଲି ଦେଉଛି ଏବଂ ଏହିଭାବରେ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦିତା, ଆନନ୍ଦ, ଚେଷ୍ଟା, ସୁଖ, ଜୀବନ, ମୃତ୍ୟୁ—ସବୁର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଏହି ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସେହି ବାଣୀରେ ଉପନୀତ ହେବାର ଉନ୍ମତ୍ତ ଚେଷ୍ଟାର ଫଳ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ଆମେମାନେ ଏହା ହିଁ କରି ଚାଲିଛୁ । ଏହା ହିଁ ପ୍ରକୃତିର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ।

ଏହି ବାଣୀ ଶୁଣିପାରିଲେ କଅଣ ହୁଏ ? ସେତେବେଳେ ଆମମାନଙ୍କର ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ଦୃଶ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ତୁମେ ସେ ସ୍ୱରକୁ ଜାଣ ଓ ବୁଝିପାର ତାହା କଅଣ, ସେତେବେଳେ ତୁମର ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ସମୁଦାୟ ଦୃଶ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଜଗତ, ଯାହା ପୂର୍ବେ ମାୟାର ବିଭତ୍ସ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା, ତାହା ଏକ ସୁନ୍ଦର ଓ ମନୋରମ ସ୍ଥାନରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଏ । ସେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଅଭିଶାପ ଦେବାର ପ୍ରୟୋଜନ ଆଉ ଆମମାନଙ୍କର ରହେ ନାହିଁ, ଜଗତ ଅତି ବୀଭତ୍ସ ଅଥବା ଏସବୁ ବୃଥା, ଏହା କହିବାର ମଧ୍ୟ ଆଉ ପ୍ରୟୋଜନ ରହେ ନାହିଁ—ଆମମାନଙ୍କର କାନ୍ଦିବାର ବା ବିଳାପ କରିବାର ମଧ୍ୟ ଆଉ ପ୍ରୟୋଜନ ରହେ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ଆମେ ସେହି ବାଣୀର ମର୍ମକୁ ଜାଣୁ ସେତେବେଳେ ଆମେ ବୁଝୁ, ଏହିସବୁ ଚେଷ୍ଟା, ଏହିସବୁ ଯୁଦ୍ଧ, ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦିତା ଏହି ଗୋଳମାଳ, ଏହି ନିଷ୍ଠୁରତା, ଏହି ସକଳ କ୍ଷୁଦ୍ର ସୁଖ–ସଂଭୋଗର ପ୍ରୟୋଜନ କଅଣ । ସେତେବେଳେ ବୁଝାଯାଏ ଯେ ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକୃତିର ସ୍ୱଭାବବଶତଃ

ହିଁ ଘଟିଥାଏ । ଆମେମାନେ ଜ୍ଞାତସାରରେ ବା ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ସେହି ସ୍ୱର ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛୁ ବୋଲି ଏସବୁ ଘଟିଥାଏ । ଅତଏବ ସମୁଦାୟ ମାନବଜୀବନ ସମୁଦାୟ ପ୍ରକୃତି କେବଳ ସେହି ମୁକ୍ତଭାବକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି ମାତ୍ର । ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେହି ଆଡ଼କୁ ଚାଲିଛି, ପୃଥିବୀ ମଧ୍ୟ ସେହି କାରଣରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଛି, ଚନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ସେହି କାରଣରୁ ପୃଥିବୀର ଚାରିଆଡ଼େ ବୁଲୁଛି । ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବା ପାଇଁ ସବୁ ଗ୍ରହ ଭ୍ରମଣ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ପବନ ମଧ୍ୟ ବହୁଛି । ସେହି ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ବଜ୍ର ତୀବ୍ର ନିନାଦ କରୁଛି, ମୃତ୍ୟୁ ମଧ୍ୟ ସେଥିପାଇଁ ଚାରିଆଡ଼େ ଘୂରି ବୁଲୁଛି । ସମସ୍ତେ ସେହି ଆଡ଼କୁ ଯିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛନ୍ତି । ସାଧୁ ମଧ୍ୟ ସେହିଆଡ଼କୁ ଚାଲିଛନ୍ତି, ସେ ନ ଯାଇ ରହିପାରିବେ ନାହିଁ, ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସେହିଆଡ଼କୁ ଯିବାଟା ପ୍ରଶଂସାର କଥା ନୁହେଁ । ପାପୀ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ଖୁବ୍ ଦାନଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ସ୍ୱର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ସରଳଭାବରେ ଚାଲିଛନ୍ତି, ସେ ନ ଯାଇ ରହିପାରିବେ ନାହିଁ । ପୁଣି ଅତିଶୟ କୃପଣ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ସେହିଆଡ଼କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଚାଲିଛି । ଯେ ମହାସତ୍‌କର୍ମଶୀଳ, ସେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତରରେ ସେହି ବାଣୀ ଶୁଣିଛନ୍ତି--ସେ ସତ୍‌କର୍ମ ନ କରି ରହିପାରିବେ ନାହିଁ । ପୁଣି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅଳସୁଆ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ଜଣକର ଅପର ବ୍ୟକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପଦସ୍ଖଳନ ହୋଇପାରେ; ଆଉ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିର ବେଶୀ ପଦସ୍ଖଳନ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଆମେ ମନ୍ଦ ବୋଲି କହୁ; ଯାହାର ପଦସ୍ଖଳନ ଅଳ୍ପ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଆମେମାନେ ଭଲ କହୁ । ଭଲ ମନ୍ଦ ଦୁଇଟି ବିଭିନ୍ନ ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ—ସେମାନେ ଏକ ପଦାର୍ଥ—ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ପ୍ରକାରଗତ ନୁହେଁ, ପରିମାଣଗତ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖନ୍ତୁ, ଯଦି ଏହି ମୁକ୍ତିଭାବରୂପକ ଶକ୍ତି ବାସ୍ତବିକ ସମୁଦାୟ ଜଗତରେ କାମ କରୁଛି, ତେବେ ଆମମାନଙ୍କର ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଏହାକୁ ପ୍ରୟୋଗ କଲେ ଦେଖିପାରୁ ଯେ, ସକଳ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ସେହି ଏକଭାବ ଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଛି । ସବୁଠାରୁ ନିମ୍ନସ୍ତରର ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକର କଥା ବିଚାର କରନ୍ତୁ । ସେହି ସକଳ ଧର୍ମରେ ହୁଏତ କୌଣସି ମୃତ ପୂର୍ବପୁରୁଷ ଅଥବା ଭୟଙ୍କର ନିଷ୍ଠୁର ଦେବଗଣ ଉପାସିତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଦେବତା ବା ମୃତ ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କ ଭାବଟି ମୂଳତଃ କଅଣ ? ଭାବଟି ଏହି ଯେ, ସେମାନେ ପ୍ରକୃତିଠାରୁ ଉନ୍ନତ ଓ ମାୟାଦ୍ୱାରା ବଦ୍ଧ ନୁହନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଉପାସକମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଧାରଣା ଖୁବ୍ ସାମାନ୍ୟ । ଉପାସକ ଜଣେ ଅଜ୍ଞ, ତାଙ୍କର ଧାରଣା ଖୁବ୍ ସ୍ଥୂଳ; ସେ ଗୃହର କାନ୍ଥ ଅତିକ୍ରମ କରି ଯାଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ଅଥବା ଶୂନ୍ୟରେ ଉଡ଼ିପାରନ୍ତି ନାହିଁ; ସୁତରାଂ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ କ୍ଷମତାର ଧାରଣା ଏହିସବୁ ବାଧା ଅତିକ୍ରମ କରିବା ବା ନ କରିବା ଭିତରେ ସୀମାବଦ୍ଧ । ସୁତରାଂ ସେ ଯେଉଁ ଦେବତାଙ୍କର ଉପାସନା କରନ୍ତି, ସେମାନେ ପ୍ରାଚୀର ଭେଦ କରି ଅଥବା ଆକାଶପଥରେ ମଧ୍ୟ ବିଚରଣ କରିପାରନ୍ତି, ଅଥବା ନିଜ ରୂପ ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିପାରନ୍ତି । ଦାର୍ଶନିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାର ଅର୍ଥ କଅଣ ?

ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ମୁକ୍ତିର ଭାବ ରହିଛି, ତାଙ୍କର ଦେବତା-ଧାରଣା ପରିଜ୍ଞାତ ପ୍ରକୃତିର ଧାରଣାଠାରୁ ଉନ୍ନତ । ପୁନଶ୍ଚ ଯେଉଁମାନେ ତଦପେକ୍ଷା ଉନ୍ନତ ଦେବତାଙ୍କର ଉପାସକ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟ ସେହି ଏକ ମୁକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଧାରଣା । ପ୍ରକୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମମାନଙ୍କର ଧାରଣା ଯେପରି ଉନ୍ନତ ହେଉଥାଏ, ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରଭୁ ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଧାରଣା ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଉନ୍ନତ ହେଉଥାଏ; ଅବଶେଷରେ ଆମେମାନେ ଏକେଶ୍ୱରବାଦରେ ଉପନୀତ ହେଉ । ଏହି ମାୟା, ଏହି ପ୍ରକୃତି ରହିଛି ଏବଂ ଏହି ମାୟାର ପ୍ରଭୁ ଆଉ ଜଣେ ଅଛନ୍ତି—ଏହା ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ଆଶାର ସ୍ଥଳ ।

ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରଥମେ ଏକେଶ୍ୱରବାଦର ଆରମ୍ଭ, ସେହିଠାରେ ବେଦାନ୍ତର ମଧ୍ୟ ଆରମ୍ଭ । ବେଦାନ୍ତ ଏହାଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଗଭୀରତର ତତ୍ତ୍ୱାନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ଚାହେଁ । ବେଦାନ୍ତ କହେ—ଏହି ମାୟାପ୍ରପଞ୍ଚର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ଯେଉଁ ଆତ୍ମା ରହିଛନ୍ତି, ଯେ ମାୟାର ପ୍ରଭୁ, ଅଥଚ ଯେ ମାୟାର ଅଧୀନ ନୁହନ୍ତି, ସେ ଆମମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ଆକର୍ଷଣ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କ ଆଡ଼କୁ କ୍ରମାଗତ ଚାଲିଛୁ । ଏହି ଧାରଣା ସତ୍ୟ—ତଥାପି ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ନାହିଁ; ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଯେପରି ଏହି ଦର୍ଶନ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ଅସ୍ଫୁଟ--ଯଦିଓ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଯୁକ୍ତିର ବିରୋଧୀ ନୁହେଁ । ଯେପରି ଆପଣମାନଙ୍କ ସ୍ତବଗୀତିରେ ଲେଖାଅଛି, 'ହେ ମୋର ଈଶ୍ୱର, ମୁଁ ତୁମର ଆହୁରି ନିକଟରେ, ବେଦାନ୍ତୀ ପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସ୍ତୁତି ଖଟିବ, ସେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି କହିବେ, 'ହେ ମୋର ଈଶ୍ୱର, ମୁଁ ମୋର ଆହୁରି ନିକଟରେ, 'ଆମମାନଙ୍କର ଚରମ ଆଦର୍ଶ—ଆମମାନଙ୍କଠାରୁ ଅନେକ ଦୂରରେ ପ୍ରକୃତିର ଅତୀତ ପ୍ରଦେଶରେ, ସେ ଆମମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ କ୍ରମଶଃ ଆକର୍ଷଣ କରୁଛନ୍ତି'—ଏହି ଦୂରତ୍ୱବ୍ୟଞ୍ଜକ ଭାବଟିକୁ କ୍ରମଶଃ ଆମର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କରିବାକୁ ହେବ, ଅବଶ୍ୟ ଆଦର୍ଶର ପବିତ୍ରତା ଓ ଉଚ୍ଚତା ବଜାୟ ରଖି ଏହା କରିବାକୁ ହେବ, ଯଦ୍ୱାରା ଏହି ଆଦର୍ଶ କ୍ରମଶଃ ଆମମାନଙ୍କର ନିକଟରୁ ନିକଟତର ହେବ । ଅବଶେଷରେ ସେହି ସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥ ଈଶ୍ୱର ଯେପରି ପ୍ରକୃତିସ୍ଥ ଈଶ୍ୱରରୂପେ ଉପଲବ୍ଧ ହେବେ, ଶେଷରେ ଯେପରି ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟରେ ଏବଂ ସେହି ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରଭେଦ ରହିବ ନାହିଁ, ସେ ଯେପରି ଏହି ଦେହ-ମନ୍ଦିରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବତାରୂପେ ଅବଶେଷରେ ଏହି ଦେହମନ୍ଦିରରେ ହିଁ ପରିଣତ ହୁଅନ୍ତି, ତାହାଙ୍କୁ ଯେପରି ଶେଷରେ ଜୀବାତ୍ମା ଓ ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି ଜାଣି ହୁଏ । ଏହାଠାରେ ହିଁ ବେଦାନ୍ତର ଶେଷ କଥା ।

ଯାହାଙ୍କୁ ଋଷିଗଣ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଅନ୍ୱେଷଣ କରୁଥିଲେ, ତାଙ୍କୁ ଏତେବେଳେ ଜଣାଗଲା । ବେଦାନ୍ତ କହେ, ତୁମେ ଯେଉଁ ବାଣୀ ଶୁଣିଥିଲ ତାହା ସତ୍ୟ—ତେବେ ତାହା ଶୁଣି ମଧ୍ୟ ତୁମେ ଠିକ୍ ପଥରେ ପରିଚାଳିତ ହୋଇ ନାହଁ । ମୁକ୍ତିର ଯେଉଁ ମହାନ୍ ଆଦର୍ଶ ତୁମେ ଅନୁଭବ କରିଥିଲ, ତାହା ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ତୁମେ ତାହାକୁ ବାହାରେ ଅନ୍ୱେଷଣ

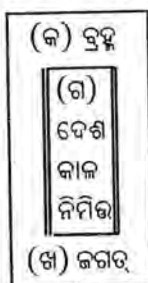
କରିବାକୁ ଯାଇ ଭୁଲ କରିଛ । ସେହି ଭାବକୁ ତୁମର ନିକଟରେ—ଆହୁରି ନିକଟରେ ଅନୁଭବ କର ଯେତେଦିନଯାଏ ତୁମେ ବୁଝି ନ ପାରୁଛ ଯେ ସେହି ମୁକ୍ତି, ସେହି ସ୍ୱାଧୀନତା ତୁମରି ମଧ୍ୟରେ, ତାହା ତୁମର ଆତ୍ମାର ଅନ୍ତରାତ୍ମାସ୍ୱରୂପ । ଏହି ମୁକ୍ତି ସବୁବେଳେ ତୁମର ସ୍ୱରୂପ ଥିଲା ଏବଂ ମାୟା ତୁମକୁ କଦାପି ବଦ୍ଧ କରି ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରକୃତି କଦାପି ତୁମ ଉପରେ ଶକ୍ତି ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ନ ଥିଲା । ତୁମେ ଭୟଗ୍ରସ୍ତ ବାଳକପରି ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଥିଲ ଯେ ପ୍ରକୃତି ତୁମକୁ ନଚାଉଅଛି, ଆଉ ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ହିଁ ତୁମର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏହା କେବଳ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ଜାଣିବାର କଥା ନୁହେଁ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବା, ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ କରିବା—ଆମେ ଏ ଜଗତକୁ ଯେତେଦୂର ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଦେଖିଛୁ, ତାହାଠାରୁ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ତାହାକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାର କଥା । ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ମୁକ୍ତ ହେବା । ସବୁ ଗୋଳମାଳ ଦୂର ହୋଇଯିବ, ହୃଦୟର ଚଞ୍ଚଳତା ସ୍ଥିର ହୋଇଯିବ, ସମୁଦାୟ ବକ୍ରତା ସରଳ ହୋଇଯିବ, ସେତେବେଳେ ବହୁତ୍ୱଭ୍ରାନ୍ତି ମଧ୍ୟ ଦୂର ହେବ, ଏହି ପ୍ରକୃତି, ଏହି ମାୟା ବର୍ତ୍ତମାନ ଭଳି ଭୟଙ୍କର ଓ ଅବସାଦକର ସ୍ୱପ୍ନ ନ ହୋଇ ଅତି ସୁନ୍ଦରରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହେବ, ଏବଂ ଏହି ଜଗତ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେପରି କାରାଗାରତୁଲ୍ୟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଛି, ତାହା ନ ହୋଇ କ୍ରୀଡ଼ାକ୍ଷେତ୍ରରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହେବ—ସେତେବେଳେ ବିପଦ ବିଶୃଙ୍ଖଳା, ଏପରିକି ଆମେମାନେ ଯେଉଁସବୁ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗ କରୁ, ସେସବୁ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଭାବରେ ରୂପାୟିତ ହେବ, ସେମାନେ ସେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିଭାତ ହେବେ । ସେତେବେଳେ ହିଁ ସକଳବସ୍ତୁର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ, ସକଳ ବସ୍ତୁର ସାର ସତ୍ତାସ୍ୱରୂପ କେବଳ ସେ ଯେ ଛିଡ଼ା ହୋଇଛନ୍ତି, ତାହା ଦେଖାଯିବ ଏବଂ ଏହା ବୁଝିହେବ ଯେ ସେ ମୋର ପ୍ରକୃତ ଅନ୍ତରାତ୍ମା ।

ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜଗତ

ଯେ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ, ସେ ପୁଣି ସସୀମ ହେଲେ କିପରି, ଅଦ୍ୱୈତ ବେଦାନ୍ତର ଏହି ବିଷୟଟି ଧାରଣା କରିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ କଠିନ । ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ମନୁଷ୍ୟ ପୁନଃ ପୁନଃ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବ, କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଚିରଦିନ ରହିବ—ଯେ ଅନନ୍ତ ଅସୀମ, ସେ ପୁଣି ସସୀମ ହେଲେ କିପରି? ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଟି ଆଲୋଚନା କରିବି । ଭଲ କରି ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ମୁଁ ନିମ୍ନାଙ୍କିତ ଚିତ୍ରର ସାହାଯ୍ୟ ନେବି ।

ଏହି ଚିତ୍ରରେ (କ) ବ୍ରହ୍ମ (ଖ) ଜଗତ୍ । ବ୍ରହ୍ମ, ଜଗତ୍ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଜଗତ୍ ଅର୍ଥରେ କେବଳ ଜଡ଼ ଜଗତ୍ ନୁହେଁ, ସୂକ୍ଷ୍ମ ଜଗତ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜଗତ୍ ଓ ତାହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ—ସ୍ୱର୍ଗ, ନର୍କ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହା କିଛି ଅଛି, ଜଗତ୍ ଅର୍ଥରେ ତତ୍‌ସମୁଦାୟକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ମନ ଏକପ୍ରକାର ପରିଣାମର ନାମ, ଶରୀର ଆଉ ଏକ ପରିଣାମର ନାମ, ଇତ୍ୟାଦି, ଇତ୍ୟାଦି; ଏସବୁକୁ ଘେନି ଜଗତ୍ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମ (କ) ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତର (ଗ) ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଆସି ଜଗତ୍ (ଖ) ହୋଇଛନ୍ତି—ଏହା ହିଁ ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ମୂଳକଥା । ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତରୂପକ କାଚ ମଧ୍ୟଦେଇ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଆମେମାନେ ଦେଖୁ ଏବଂ ତଳଆଡୁ ଉପରକୁ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତ୍‌ରୂପେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି । ଏଥିରୁ ବେଶ୍ ଭଲ ଭାବରେ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ଯେଉଁଠାରେ ବ୍ରହ୍ମ ସେଠାରେ ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତ ନାହିଁ । କାଳ ସେଠାରେ ରହିପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ ସେଠାରେ ମନ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ, ଚିନ୍ତା ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ଦେଶ ସେଠାରେ ରହିପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ ସେଠାରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ନାହିଁ । ଯେଉଁଠାରେ ଏକମାତ୍ର ସତ୍ତା ବିରାଜମାନ, ସେଠାରେ ଗତି ଓ ନିମିତ୍ତ ବା କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ଭାବ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଏହା ବୁଝିବା ଓ ବିଶେଷରୂପେ ଧାରଣା କରିବା ଆମମାନଙ୍କର ଆବଶ୍ୟକ ଯେ, ଆମେମାନେ ଯାହାକୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବ କହୁ, ତାହା ପ୍ରପଞ୍ଚରୂପେ ବ୍ରହ୍ମ ଅବନତଭାବାପନ୍ନ ହେବା ପରେ—ଯଦି ଆମେ ଏହିପରି ଭାଷାପ୍ରୟୋଗ କରିପାରୁ—ଆରମ୍ଭ ହୁଏ, ତାହା ପୂର୍ବରୁ ନୁହେଁ; ଆଉ ଆମମାନଙ୍କର ଇଚ୍ଛା, ବାସନା ପ୍ରଭୃତି ଯାହା କିଛି, ସବୁ ତତ୍ପରେ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ।

ମୋର ସବୁବେଳେ ଏହି ଧାରଣା ଯେ, ଶୋପେନ୍‌ହାଓୟାର (Schopenhauer) ବେଦାନ୍ତ ବୁଝିବାରେ ଠିକ୍ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଛନ୍ତି—ସେ ଏହି 'ଇଚ୍ଛା'କୁ ହିଁ ସର୍ବସ୍ୱ ମନେକରିଛନ୍ତି । ସେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ଏହି 'ଇଚ୍ଛା'କୁ ବସାଇବାକୁ ଚାହାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ କଦାପି ଇଚ୍ଛା (Will) ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ,

କାରଣ ଇଚ୍ଛା ଜଗତପ୍ରପଞ୍ଚର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଓ ପରିଣାମଶୀଳ; କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମରେ—'ଗ'ର ଅର୍ଥାତ୍ ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତ ଉପରେ—କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଗତି ନାହିଁ, କୌଣସି ପ୍ରକାରର ପରିଣାମ ନାହିଁ । ଏହି 'ଗ'ର ନିମ୍ନକୁ ଗତି—ବାହ୍ୟ ବା ଆନ୍ତର ସର୍ବପ୍ରକାର ଗତିର ଆରମ୍ଭ—ଏହି ଆନ୍ତର ଗତିକୁ ଚିନ୍ତା କୁହାଯାଏ । ଅତଏବ 'ଗ' ଉପରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଇଚ୍ଛା ରହି ନ ପାରେ, ସୁତରାଂ 'ଇଚ୍ଛା' ଜଗତର କାରଣ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଆହୁରି ନିକଟକୁ ଆସି ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କର; ଦେଖିବ, ଆମମାନଙ୍କ ଶରୀରର ସକଳ ଗତି ଇଚ୍ଛାପ୍ରଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ମୁଁ ଏହି ଚେୟାର ଖଣ୍ଡିକ ହଲାଇଲି । ଇଚ୍ଛା ଅବଶ୍ୟ ତାହାର ହଲିବାର କାରଣ ଏବଂ ସେହି ଇଚ୍ଛା ପୈଶିକ ଶକ୍ତିରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି, ଏ କଥା ଠିକ୍ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ଚେୟାର ଖଣ୍ଡିକ ହଲାଇବାର କାରଣ, ତାହା ମଧ୍ୟ ପୁଣି ହୃଦୟ ଓ ଫୁସ୍‌ଫୁସ୍‌କୁ ସଞ୍ଚାଳିତ କରୁଛି, ତେବେ ଇଚ୍ଛାରୂପେ ନୁହେଁ । ଏହି ଦୁଇ ଶକ୍ତିକୁ ଏକ ବୋଲି ଧରି ନେଲେ ମଧ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ତାହା ଜ୍ଞାନ-ଭୂମିରେ ଆରୋହଣ କରେ, ସେତେବେଳେ ତାକୁ ଇଚ୍ଛା କୁହାଯାଇପାରିବ; କିନ୍ତୁ ସେହି ଭୂମିରେ ଆରୋହଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ତାକୁ ଇଚ୍ଛା କହିଲେ, ତାହା ଗୋଟିଏ ଭୁଲ ନାମ ହେଲା ବୋଲି କହିବା । ଏହାଦ୍ୱାରା ଶୋପେନ୍‌ହାଓୟାରଙ୍କ ଦର୍ଶନରେ ବିଶେଷ ଗୋଳମାଳ ହୋଇଛି ।

ଯାହା ହେଉ ଆମେ କୌଣସି ବିଷୟର କାରଣ କାହିଁକି ଜିଜ୍ଞାସା କରୁ—ତାହା ଏଥର ବୁଝାଯିବ । ଗୋଟିଏ ପଥର ଉପରୁ ତଳକୁ ପଡ଼ିଲା, ଆମେମାନେ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ପ୍ରଶ୍ନ କଲୁ, ତାହାର ପତନର କାରଣ କଅଣ ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ନ୍ୟାଯ୍ୟତା ବା ସମ୍ଭାବନୀୟତା ଏହି ଅନୁମାନ ବା ଧାରଣା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି ଯେ, ଯାହା କିଛି ଘଟେ, ତାହା ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗତିପୂର୍ବରୁ ଆଉ କିଛି ଘଟିଛି । ଏହି ବିଷୟଟି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା କରିବାକୁ ଆପଣମାନଙ୍କୁ ମୁଁ ଅନୁରୋଧ କରୁଛି, କାରଣ ଯେତେବେଳେ ଆମେ ପ୍ରଶ୍ନ କରୁ ଅମୁକ ଘଟଣା କାହିଁକି ଘଟିଲା, ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ମାନିନେଉ ଯେ ସବୁ ଜିନିଷର ସବୁ ଘଟଣାର ଗୋଟିଏ 'କାହିଁକି' ଥିବ, ଅର୍ଥାତ୍ ଘଟିବା ପୂର୍ବରୁ ଆଉ କିଛି ତା'ର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଥିବ । ଏହି ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତିତା ଓ ପରବର୍ତ୍ତିତାକୁ ନିମିତ୍ତ ବା କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବ କୁହାଯାଏ; ଆମେମାନେ ଯାହା କିଛି ଦେଖୁ ଶୁଣୁ ବା ଅନୁଭବ କରୁ, ସଂକ୍ଷେପରେ ଜଗତର ସବୁ କିଛି ଥରେ କାରଣ ପୁଣି ଥରେ କାର୍ଯ୍ୟରୂପେ ଅନୁଭୂତ ହେଉଛି । ଗୋଟିଏ ଜିନିଷ ତାହାର ପରବର୍ତ୍ତୀର କାରଣ ହେଉଛି; କିନ୍ତୁ ତାହା ହିଁ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି କିଛିର କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୱରୂପ । ଏହାକୁ ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣର ନିୟମ କୁହାଯାଏ, ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ସ୍ଥିର ବିଶ୍ୱାସ । ଆମମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଯେ, ତାହା ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି, ଜଗତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରମାଣୁ ଅପର ସମୁଦାୟ ବସ୍ତୁ ସହିତ କୌଣସି ନା କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜଡ଼ିତ ରହିଛି । ଆମମାନଙ୍କର ଏହି ଧାରଣା କିପରି ହେଲା, ତାହା ଘେନି ଅନେକ ବାଦାନୁବାଦ ହୋଇଯାଇଛି ।

ୟୁରୋପଭୂଖଣ୍ଡରେ ଏପରି ଅନେକ ସ୍ୱଜ୍ଞା-ସମ୍ପନ୍ନ (intuitive) ଦାର୍ଶନିକ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ, ଏହା ମାନବଜାତିର ସ୍ୱଭାବଗତ ଧାରଣା; ପୁଣି ଅନେକଙ୍କର ଧାରଣା ଏହା ଭୂୟୋଦର୍ଶନଲବ୍ଧ; କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ମୀମାଂସା ଅଦ୍ୟାପି ହୋଇନାହିଁ । ବେଦାନ୍ତ ଏହାର କି ମୀମାଂସା କରନ୍ତି, ତାହା ଆମେମାନେ ପରେ ବିଚାର କରିବା । ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମେ ଏହା ବୁଝିବା ଉଚିତ, 'କାହିଁକି' ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଟି ଏହି ଧାରଣା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି ଯେ ଏହାର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଆଉ କିଛି ଅଛି ଏବଂ ଏହା ପରେ ମଧ୍ୟ ଆଉ କିଛି ଘଟିବ । ଏହି ପ୍ରଶ୍ନରେ ଆଉ ଏକ ବିଶ୍ୱାସ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ରହିଛି ଯେ, ଜଗତର କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦାର୍ଥ ଉପରେ ତାହାର ବହିଃସ୍ଥ ଅପର କୌଣସି ପଦାର୍ଥ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରେ । ଜଗତର ସକଳ ବସ୍ତୁ ଏହିରୂପେ ପରସ୍ପରସାପେକ୍ଷ—ଗୋଟିଏ ଅପରଟିର ଅଧୀନ, କେହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ । ଯେତେବେଳେ ଆମେ ପଚାରୁ, 'ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର କାରଣ କଅଣ ?' ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଏହି ଭୁଲ କରୁ ଯେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଜଗତ ଅନ୍ତର୍ଗତ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଭଳି ମନେକରୁ । ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାକୁ ଗଲେ ଆମମାନଙ୍କୁ ଅନୁମାନ କରିବାକୁ ହେବ ଯେ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ଅନ୍ୟକୌଣସି ବସ୍ତୁର ଅଧୀନ—ସେହି ନିରପେକ୍ଷ ବ୍ରହ୍ମସତ୍ତା ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ କିଛିଦ୍ୱାରା ବଦ୍ଧ । ଅର୍ଥାତ୍ 'ବ୍ରହ୍ମ' ବା 'ନିରପେକ୍ଷସତ୍ତା' ଶବ୍ଦଟିକୁ ଆମେମାନେ ଜଗତ ଭଳି ମନେ କରୁଛୁ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ରେଖା ଉପରେ ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତ ନାହିଁ, କାରଣ ତାହା 'ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟମ୍' —ମନର ଅତୀତ । ଯାହା କେବଳ ନିଜର ଅସ୍ତିତ୍ୱରେ ନିଜେ ପ୍ରକାଶିତ, ଯାହା ଏକମାତ୍ର, ଯାହା ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟମ, ତାହାର କୌଣସି କାରଣ ରହି ନ ପାରେ । ଯାହା ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ—ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର, ତାହାର କୌଣସି କାରଣ ରହି ନ ପାରେ । କାରଣ ତାହାହେଲେ, ସେ ଆଉ ମୁକ୍ତ ହେଲେ ନାହିଁ, ବଦ୍ଧ ହୋଇଗଲେ । ଯାହା ଭିତରେ ଆପେକ୍ଷିକତା ଅଛି, ତାହା କଦାପି ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଆପଣମାନେ ଦେଖୁଛନ୍ତି, ଅନନ୍ତ କାହିଁକି ସାନ୍ତ ହେଲେ, ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ହିଁ ଭ୍ରମାତ୍ମକ —ତାହା ସ୍ୱ-ବିରୋଧୀ ।

ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଚାରକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ମଧ୍ୟ ସରଳ ଭାବରେ ଆମେମାନେ ଏ ବିଷୟ ବୁଝାଇପାରିବା । ମନେକର, ଆମେମାନେ ବୁଝିଲୁ—ବ୍ରହ୍ମ କିପରି ଜଗତ ହେଲେ, ଅନନ୍ତ କିପରି ସାନ୍ତ ହେଲେ; ତାହାହେଲେ ବ୍ରହ୍ମ କଅଣ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ରହିବେ —ଅନନ୍ତ କଅଣ ଅନନ୍ତ ହିଁ ରହିବେ ? ନା, କାରଣ, ତାହାହେଲେ ତ ଅନନ୍ତ ସାନ୍ତ ହୋଇଗଲେ । ମୋଟାମୋଟି ଆମେମାନେ 'ଜ୍ଞାନ' କହିଲେ କଅଣ ବୁଝୁ ? ଯେ କୌଣସି ବିଷୟ ଆମମାନଙ୍କ ମନର ବିଷୟୀଭୂତ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅନନ୍ତ ସାନ୍ତ ହୋଇଗଲେ । ମୋଟାମୋଟି ଆମେ ଜ୍ଞାନ କହିଲେ କଅଣ ବୁଝୁ ? ଯେ କୌଣସି ବିଷୟ ଆମମାନଙ୍କ ମନର ବିଷୟୀ-ଭୂତ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ମନଦ୍ୱାରା ସୀମାବଦ୍ଧ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଆମେମାନେ ଜାଣିପାରୁ; ଆଉ

ଯେତେବେଳେ ସେହି ବିଷୟ ଆମମାନଙ୍କ ମନର ବାହାରେ ଥାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ମନର ବିଷୟୀଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ତାହାକୁ ଜାଣିପାରୁ ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଉଛି, ଯଦି ସେହି ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ମନଦ୍ୱାରା ସୀମାବଦ୍ଧ ହେଲେ, ତେବେ ସେ ଆଉ ଅନନ୍ତ ହୋଇ ରହିଲେ ନାହିଁ—ସେ ସସୀମ ହୋଇଗଲେ । ମନଦ୍ୱାରା ଯାହା କିଛି ସୀମାବଦ୍ଧ ତାହା ସବୁ ସସୀମ । ଅତଏବ ସେହି 'ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିବା' କଥାଟା ହିଁ ସ୍ୱ-ବିରୋଧୀ । ଏଥିପାଇଁ ଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳି ନାହିଁ; କାରଣ ଯଦି ଏହାର ଉତ୍ତର ମିଳିଯାଏ, ତାହାହେଲେ ବ୍ରହ୍ମ ଅସୀମ ହୋଇ ରହିବେ ନାହିଁ । ଈଶ୍ୱର 'ଜ୍ଞାତ' ହେଲେ ତାଙ୍କର ଆଉ ଈଶ୍ୱରତ୍ୱ ରହେ ନାହିଁ—ସେ ଆମମାନଙ୍କ ଭଳି ଜଣେ—ଏହି ଚଉକି ଖଣ୍ଡକ ପରି ଗୋଟାଏ ଜିନିଷ ହୋଇଗଲେ । ତାଙ୍କୁ ଜାଣି ହୁଏ ନାହିଁ, ସେ ସର୍ବଦା ଅଜ୍ଞେୟ ।

ତେବେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ କହନ୍ତି ଯେ, ସେ କେବଳ 'ଜ୍ଞେୟ' ହେବାଠାରୁ ଆହୁରି କିଛି ବେଶୀ । ଏ କଥାଟି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ତୁମେମାନେ ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀମାନଙ୍କ ପରି 'ଈଶ୍ୱର ଅଜ୍ଞେୟ' ମନେକରି ବସି ଯାଅ ନାହିଁ । ମନେକର ସାମନାରେ ଗୋଟେ ଚଉକି ରହିଛି, ଏହା ମୁଁ ଜାଣୁଛି । କିନ୍ତୁ ଆକାଶର ବହିର୍ଦେଶରେ କଅଣ ଅଛି, ସେଠାରେ କୌଣସି ଲୋକବସତି ଅଛି କି ନାହିଁ, ଏ ବିଷୟ ହୁଏତ ଏକାବେଳକେ ଅଜ୍ଞେୟ; କିନ୍ତୁ ଈଶ୍ୱର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପଦାର୍ଥସମୂହ ଭଳି ଜ୍ଞାତ ମଧ୍ୟ ନୁହନ୍ତି, ଅଜ୍ଞାତ ମଧ୍ୟ ନୁହନ୍ତି । ବରଂ ଯାହାକୁ 'ଜ୍ଞାତ' ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ଈଶ୍ୱର ତାହାଠାରୁ ଆହୁରି କିଛି ବେଶୀ । ଈଶ୍ୱର ଅଜ୍ଞାତ ଓ ଅଜ୍ଞେୟ କହିଲେ ଏହା ହିଁ ବୁଝାଏ, କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ଅର୍ଥରେ କେହି କେହି କୌଣସି କୌଣସି ପ୍ରଶ୍ନକୁ ଅଜ୍ଞାତ ବା ଅଜ୍ଞେୟ ବୋଲି କହନ୍ତି, ସେହି ଅର୍ଥରେ ନୁହେଁ । ଈଶ୍ୱର ଜ୍ଞାତ ହେବାଠାରୁ ଆହୁରି କିଛି ଅଧିକ । ଏହି ଚଉକି ଆମମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାତ, କିନ୍ତୁ ଈଶ୍ୱର ତାହାଠାରୁ ଆମମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଧିକ ଜ୍ଞାତ; କାରଣ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ଜାଣିଲେ ଯାଇ—ତାଙ୍କର ଭିତର ଦେଇ—ଆମେମାନେ ଚଉକି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରୁ । ସେ ସାକ୍ଷୀସ୍ୱରୂପ, ସକଳ ଜ୍ଞାନର ସେ ଅନନ୍ତ ସାକ୍ଷୀସ୍ୱରୂପ । ଯାହା କିଛି ଆମେମାନେ ଜାଣୁ ସେସବୁ ପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କୁ ଜାଣି—ତାଙ୍କରି ଭିତର ଦେଇ ଜାଣିପାରୁ । ସେ ଆମମାନଙ୍କ ଆତ୍ମାର ସତ୍ତାସ୍ୱରୂପ । ସେ ପ୍ରକୃତ 'ମୁଁ'—ସେହି 'ମୁଁ' ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ଏହି 'ମୁଁ' ର ସତ୍ତାସ୍ୱରୂପ; ସେହି 'ମୁଁ'ଙ୍କ ଭିତରଦେଇ ନ ଗଲେ ଆମେମାନେ କିଛି ଜାଣିପାରୁ ନାହିଁ—ସୁତରାଂ ସବୁକିଛି ଆମମାନଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଭିତରଦେଇ ଜାଣିବାକୁ ହେବ । ଅତଏବ ଏହି ଚଉକି ଖଣ୍ଡକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ଏହାକୁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଭିତରଦେଇ ଜାଣିବାକୁ ହେବ । ଅତଏବ ବ୍ରହ୍ମ ଚଉକି ଅପେକ୍ଷା ଆମମାନଙ୍କର ଅଧିକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ, କିନ୍ତୁ ତଥାପି ସେ ଆମମାନଙ୍କଠାରୁ ଅନେକ ଦୂରରେ ରହିଲେ—ଜ୍ଞାତ ନୁହନ୍ତି, ଅଜ୍ଞାତ ମଧ୍ୟ ନୁହନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଉଭୟଠାରୁ ଅନନ୍ତ ଗୁଣ ଉଚ୍ଚରେ, ସେ ତୁମର ଆତ୍ମ ସ୍ୱରୂପ । ଯଦି

ସେହି ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଜଗତର ପ୍ରତି ପରମାଣୁରେ ବିରାଜମାନ ନ ଥାନ୍ତେ (କୋ ହ୍ୟେବାନ୍ୟାତ୍...। ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପ., ୨/୭), ତାହାହେଲେ କିଏ ଏ ଜଗତରେ ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ମାତ୍ର ଜୀବନଧାରଣ କରିପାରନ୍ତା, ଏ ଜଗତରେ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ପାଇଁ ଶ୍ୱାସପ୍ରଶ୍ୱାସ ନେଇ ପାରନ୍ତା ? କାରଣ ତାଙ୍କର ଶକ୍ତିରେ ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ଶ୍ୱାସପ୍ରଶ୍ୱାସ କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ ହେଉଛି, ତାଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ୱରେ ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନିର୍ଭର କରୁଛି । ସେ ଯେ କୌଣସି ଏକ ବିଶେଷ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ଆମମାନଙ୍କର ରକ୍ତ ସଞ୍ଚାଳନ କରୁଛନ୍ତି, ତାହା ନୁହେଁ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଯେ, ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ସତ୍ତାସ୍ୱରୂପ—ସେ ମୋର ଆତ୍ମାର ଆତ୍ମା । ତୁମେ କଦାପି କହିପାରିବ ନାହିଁ ଯେ, ତୁମେ ତାହାଙ୍କୁ ଜାଣ, କାରଣ ଏପରି କହିଲେ ତାଙ୍କୁ ଅତି ତଳକୁ ଟାଣି ଅଣା ହୁଏ । ତୁମେ ଯେପରି ନିଜ ଦେହ ଭିତରୁ ବାହାରି ଆସିପାର ନାହିଁ, ସେପରି ତୁମେ ତାଙ୍କୁ ମଧ ଜାଣିପାର ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନ କହିଲେ 'ବିଷୟୀକରଣ' (Objectification)—ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ଜିନିଷକୁ ବାହାରକୁ ଆଣି ବିଷୟ ଭଳି (ଜ୍ଞେୟ ବସ୍ତୁ ଭଳି) ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀକରଣକୁ ବୁଝାଏ । ଉଦାହରଣସ୍ୱରୂପ ଦେଖ, ସ୍ମରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ତୁମେସବୁ ଅନେକ ଜିନିଷକୁ ଜ୍ଞାନର 'ବିଷୟୀକୃତ' କରୁଛ—ଯେପରିକି ତୁମମାନଙ୍କ ନିଜ ସ୍ୱରୂପଠାରୁ ବାହାରେ ପ୍ରକ୍ଷେପ କରୁଛ । ସମୁଦାୟ ସ୍ମୃତି—ଯାହା କିଛି ମୁଁ ଦେଖିଛି ବା ଯାହା କିଛି ମୁଁ ଜାଣେ, ସବୁ ମୋ ମନ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ । ସେହିସବୁ ବସ୍ତୁର ଛାପ ବା ଛବି ଯେପରି କି ମୋ ଅନ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ରହିଛି । ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ସେମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରେ, ସେମାନଙ୍କୁ ଜାଣିବାକୁ ଯାଏ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରଥମେ ଯେପରି କି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ବାହାରକୁ ପ୍ରକ୍ଷେପ କରାହୁଏ । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏଭଳି କରିବା ଅସମ୍ଭବ; କାରଣ, ସେ ଆମମାନଙ୍କ ଅନ୍ତରତମ ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ, ଆମେମାନେ ତାହାଙ୍କୁ ବାହାରେ ପ୍ରକ୍ଷେପ କରିପାରୁ ନାହିଁ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଅଛି—'ସ ଯ ଏଷୋଽଣିମୈତଦାତ୍ମ୍ୟମିଦଂ ସର୍ବଂ ତତ୍ ସତ୍ୟଂ ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱମସି ଶ୍ୱେତକେତୋ'(ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପ., ୬।୧୩।୩)—ଏହାର ଅର୍ଥ ଏହି—ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମସ୍ୱରୂପ ଜଗତକାରଣ ଜଗତସ୍ଥ ସକଳ ବସ୍ତୁର ଆତ୍ମା, ସେ ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପ; ହେ ଶ୍ୱେତକେତୁ, ତୁମେ ହିଁ ସେ । ବେଦାନ୍ତର ପବିତ୍ରତମ ଏହି 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ବାକ୍ୟକୁ ମହାବାକ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ଆଉ ସେହି ପୂର୍ବୋଦ୍ଧୃତ ବାକ୍ୟାଂଶଦ୍ୱାରା 'ତତ୍ତ୍ୱମସି'ର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ କଅଣ, ତାହା ମଧ ବୁଝାଗଲା । 'ତୁମେ ହିଁ ସେ'—ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭାଷାରେ ତୁମେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିପାରିବ ନାହିଁ । ଭଗବାନଙ୍କୁ ପିତା, ମାତା, ଭ୍ରାତା ବା ପ୍ରିୟ ବନ୍ଧୁ ବୋଲି କହିଲେ ତାଙ୍କୁ ବିଷୟୀଭୂତ କରାହୁଏ—ତାଙ୍କୁ ଯେପରି କି ବାହାରକୁ ଆଣି ଦେଖିବାକୁ ହୁଏ—ଏହା ତ କେବେ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସେ ସକଳ ବିଷୟ (object)ର ଅନନ୍ତ ବିଷୟୀ (subject) । ଯେପରି ମୁଁ ଏହି ଚଉକିକୁ ଦେଖୁଛି, ମୁଁ ଏହି ଚଉକିର ଦ୍ରଷ୍ଟା—ମୁଁ ତାହାର ବିଷୟୀ । ସେହିପରି ଈଶ୍ୱର ମୋର ଆତ୍ମାର ନିତ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା, ନିତ୍ୟଜ୍ଞାତା, ନିତ୍ୟବିଷୟୀ । କିପରି ତୁମେ ତାଙ୍କୁ—ତୁମ ଆତ୍ମାର ଅନ୍ତରାତ୍ମାକୁ—ସକଳ

ବସ୍ତୁର ସାରସତ୍ତାକୁ—'ବିଷୟୀଭୂତ' କରିବ—ବାହାରକୁ ଆଣି ଦେଖିବ ? ଅତଏବ ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ଆଉଥରେ କହୁଛି, ଈଶ୍ୱର ଜ୍ଞେୟ ନୁହନ୍ତି, ଅଜ୍ଞେୟ ମଧ୍ୟ ନୁହନ୍ତି, ସେ ଜ୍ଞେୟ ଅଜ୍ଞେୟଠାରୁ ଅନନ୍ତଗୁଣ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ—ସେ ଆମମାନଙ୍କଠାରୁ ଅଭେଦ—ଯାହା ମୋ ସହିତ ଏକ, ତାହା କଦାପି ମୋର ଜ୍ଞେୟ ବା ଅଜ୍ଞେୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ; ଯେପରି ତୁମର ଆତ୍ମା ଜ୍ଞେୟ ନୁହେଁ, ଅଜ୍ଞେୟ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ତୁମେ ତୁମର ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣିପାର ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ତାହାକୁ ବିଷୟଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର କରିପାର ନାହିଁ, କାରଣ ତୁମେ ନିଜେ ହିଁ ତାହା, ତୁମେ ତାହାକୁ ନିଜଠାରୁ ପୃଥକ୍ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ତୁମେ ତାହାକୁ ଅଜ୍ଞେୟ ବୋଲି କହିପାରିବ ନାହିଁ, କାରଣ ଅଜ୍ଞେୟ କହିବାକୁ ଗଲେ, ପ୍ରଥମେ ତାହାକୁ ବିଷୟ କରିବାକୁ ହେବ, ମାତ୍ର ତାହା ତ କରିହେବ ନାହିଁ । ଆଉ ତୁମେ ନିଜେ ଯେପରି ତୁମ ନିକଟରେ ପରିଚିତ—ଜ୍ଞାତ, ଆଉ କେଉଁ ବସ୍ତୁ ତଦପେକ୍ଷା ତୁମର ଅଧିକ ଜ୍ଞାତ ? ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ତାହା ଆମର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ୱରୂପ । ଠିକ୍ ସେହିପରି କୁହାଯାଏ ଯେ, ଈଶ୍ୱର ଜ୍ଞାତ ନୁହନ୍ତି, ଅଜ୍ଞେୟ ମଧ୍ୟ ନୁହନ୍ତି, ତଦପେକ୍ଷା ଅନନ୍ତଗୁଣରେ ଉଚ୍ଚ, କାରଣ ସେ ଆମର ଆତ୍ମାର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ।

ଅତଏବ ଆମେମାନେ ଦେଖୁଛୁ ପ୍ରଥମତଃ, 'ପୂର୍ଣ୍ଣବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରୁ କିପରି ଏହି ଜଗତର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ?'—ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ସ୍ୱ-ବିରୋଧୀ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଅଦ୍ୱୈତବାଦରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଧାରଣା—ଏହି ଏକତ୍ୱ; ସୁତରାଂ ଆମେମାନେ ତାଙ୍କୁ ବିଷୟୀଭୂତ କରିପାରୁ ନାହିଁ, କାରଣ ଜ୍ଞାତସାରରେ ହେଉ କିମ୍ବା ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ହେଉ ଆମେମାନେ ସର୍ବଦା ତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସଞ୍ଜୀବିତ ଏବଂ ତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରହି ସମୁଦାୟ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ କରୁଛୁ । ଆମେମାନେ ଯାହା କିଛି କରୁଛୁ, ତାହା ସମସ୍ତ ତାଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଦେଇ କରୁଛୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ଏହି, ଦେଶ-କାଳ-ନିମିତ୍ତ କଅଣ ? ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ବସ୍ତୁ ଅଛି, ଦୁଇଟି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପୁଣି କୁହାଯାଏ ଯେ, ସେହି ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ଦେଶ-କାଳ-ନିମିତ୍ତର ଆବରଣ ଦ୍ୱାରା ନାନାରୂପେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛନ୍ତି । ତେଣୁ ବୋଧ ହେଉଛି, ଯେପରିକି ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁ ଅଛି—ସେହି ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ, ଆଉ ମାୟା ଅର୍ଥାତ୍ ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତର ସମଷ୍ଟି ଆଉ ଏକ ବସ୍ତୁ । ଆପାତତଃ ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁ ଅଛି, ଏହା ଯେପରି କି ସ୍ଥିର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କହନ୍ତି, ବାସ୍ତବିକ ଏହାକୁ ଦୁଇ କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁ ରହିବାକୁ ହେଲେ ଉଭୟେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହେବା ଆବଶ୍ୟକ—ଯେପରି ଏମାନଙ୍କ ଉପରେ କୌଣସି 'ନିମିତ୍ତ' କାର୍ଯ୍ୟ, କରି ନ ପାରେ । ପ୍ରଥମତଃ ଦେଶ-କାଳ-ନିମିତ୍ତର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ଆମମାନଙ୍କ ମନର ପ୍ରତି ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହିତ କାଳ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଛି, ସୁତରାଂ ତାହାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । କେବେ କେବେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଆମେ ଦେଖୁ, ଆମେ ଯେପରି ବହୁକାଳ ଧରି ଜୀବନଧାରଣ କରିଛୁ—ପୁଣି କେବେ କେବେ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ମାସ ବିତିଯିବା ପରି ଆମେ ଅନୁଭବ କରୁ ।

ଅତଏବ ଦେଖାଗଲା, କାଳ ତୁମର ମନର ଅବସ୍ଥା ଉପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ଭର କରୁଛି । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ, କାଳର ଜ୍ଞାନ ସମୟେ ସମୟେ ଏକାବେଳକେ ଉଭେଇଯାଏ, ପୁଣି ଅନ୍ୟ ସମୟରେ ଆସିଥାଏ । ଦେଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି । ଆମେମାନେ ଦେଶର ସ୍ୱରୂପ ଜାଣିପାରୁ ନାହିଁ । ତଥାପି ତାହାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଲକ୍ଷଣ ନିରୂପଣ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ତାହା ଯେ ରହିଛି—ଏହା ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ଏହା କୌଣସି ପଦାର୍ଥଠାରୁ ପୃଥକ୍ ହୋଇ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ନିମିତ୍ତ ବା କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଏକ କଥା ସତ୍ୟ । ଏହି ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତ ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷତ୍ୱ ଦେଖୁଛି ଯେ, ସେମାନେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବସ୍ତୁଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ତୁମେମାନେ କେବଳ ଶୁଦ୍ଧ 'ଦେଶ' ବିଷୟରେ ଭାବିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର, ଯେଉଁଥିରେ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣ ନାହିଁ, ଯାହାର ସୀମା ନାହିଁ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗସ୍ଥ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ସହିତ ଯାହାର କୌଣସି ସଂସ୍ରବ ନାହିଁ, ତୁମେ ସେ ବିଷୟ ଚିନ୍ତା କରିପାରିବ ନାହିଁ । ତୁମକୁ ଦେଶ ବିଷୟ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ହେଲେ ଦୁଇଟି ସୀମାର ମଧ୍ୟସ୍ଥିତ ଅଥବା ତିନୋଟି ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଦେଶ ବିଷୟ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ହେବ । ତେବେ ଦେଖାଗଲା, ଦେଶର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି । କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ; ଶୁଦ୍ଧ 'କାଳ' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତୁମେ କୌଣସି ଧାରଣା କରିପାର ନାହିଁ । କାଳର ଧାରଣା କରିବାକୁ ହେଲେ ତୁମକୁ ଗୋଟିଏ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଓ ଗୋଟିଏ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଘଟଣାର ଧାରଣା କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ କାଳର ଧାରଣାଦ୍ୱାରା ସେହି ଦୁଇଟିକୁ ଯୋଗ କରିବାକୁ ହେବ । ଦେଶ ଯେପରି ବହିଃସ୍ଥ ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି, ତଦ୍ରୂପ କାଳ ମଧ୍ୟ ଦୁଇଟି ଘଟଣା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି । ପୁଣି 'ନିମିତ୍ତ' ବା 'କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ' ଭାବର ଧାରଣା ଏହି ଦେଶ-କାଳ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି । ଏହି 'ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତ'—ଏଗୁଡ଼ିକର ବିଶେଷତ୍ୱ ଏହି ଯେ, ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସତ୍ତା ନାହିଁ । ଏହି ଚଉକି ଖଣ୍ଡିକର ବା ସେହି କାନ୍ଥଟାର ଯେପରି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି, ସେମାନଙ୍କର ତାହା ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ଏମାନେ ଯେପରି କି ସକଳ ବସ୍ତୁର ପଶ୍ଚାଦ୍ଦେଶସ୍ଥ ଛାୟାସ୍ୱରୂପ, ତୁମେ ସେମାନଙ୍କୁ କଦାପି ଧରିପାରିବ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କର କୌଣସି ବାସ୍ତବିକ ସତ୍ତା ନାହିଁ, ଅଥଚ ସେମାନଙ୍କର ଯେ କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ, ତାହା ମଧ୍ୟ କହିହେବ ନାହିଁ; କାରଣ ସେମାନଙ୍କ ଭିତର ଦେଇ ଜଗତର ପ୍ରକାଶ ହେଉଛି । ଅତଏବ, ପ୍ରଥମତଃ ଆମେ ଦେଖିଲୁ ଯେ ଏହି ଦେଶ-କାଳ ନିମିତ୍ତ-ସମଷ୍ଟିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ ଏବଂ ସେମାନେ ଏକାବେଳକେ ଅସତ୍ ବା ଅସ୍ତିତ୍ୱଶୂନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ନୁହନ୍ତି । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ସେମାନେ ପୁଣି ଏକ ସମୟରେ ଏକାବେଳକେ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଯାନ୍ତି । ଉଦାହରଣସ୍ୱରୂପ ସମୁଦ୍ରର ତରଙ୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚିନ୍ତା କର । ତରଙ୍ଗ ଅବଶ୍ୟ ସମୁଦ୍ର ସହିତ ଅଭେଦ, ତଥାପି ଆମେମାନେ ତାହାକୁ ତରଙ୍ଗ ବୋଲି ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ପୃଥକ୍‌ରୂପେ ଜାଣୁ । ଏହି ବିଭିନ୍ନତାର କାରଣ କଅଣ ?—ନାମ ଓ ରୂପ । ନାମ ଅର୍ଥାତ୍ ସେହି ବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମମାନଙ୍କ

ମନରେ ଯେଉଁ ଗୋଟିଏ ଧାରଣା ରହିଛି; ଆଉ ରୂପ ଅର୍ଥାତ୍ ଆକାର । ପୁଣି ଆମେମାନେ କଅଣ ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ତରଙ୍ଗକୁ ପୃଥକ୍ ରୂପେ ଚିନ୍ତା କରିପାରୁ ? କେବେ ନୁହେଁ । ତାହା ସବୁ ସମୟରେ ସେହି ସମୁଦ୍ରର ଧାରଣା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି । ଯଦି ସେ ତରଙ୍ଗ ଚାଲିଯାଏ, ତେବେ ରୂପ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ସେ ରୂପଟି ଯେ ଏକାବେଳକେ ଭ୍ରମାତ୍ମକ ଥିଲା, ତାହା ତ ନୁହେଁ । ଯେତେ ଦିନ ସେହି ତରଙ୍ଗ ଥିଲା, ସେତେ ଦିନ ସେହି ରୂପଟି ଥିଲା ଏବଂ ତୁମକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ସେହି ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ଏହା ହିଁ ମାୟା । ଅତଏବ ଏହି ସମୁଦାୟ ଜଗତ ଯେପରି କି ସେହି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଏକ ବିଶେଷ ରୂପ । ବ୍ରହ୍ମ ସେହି ସମୁଦ୍ର ଏବଂ ତୁମେ, ମୁଁ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ତାରା ସବୁକିଛି ସେହି ସମୁଦ୍ରର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ତରଙ୍ଗ ମାତ୍ର । ତରଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକୁ ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ପୃଥକ୍ କରେ କିଏ—ସେହି ରୂପ; ଆଉ ସେହି ରୂପ କେବଳ ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ସେହି ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତ ପୁଣି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ସେହି ତରଙ୍ଗ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି । ତରଙ୍ଗ ଚାଲିଗଲା ମାତ୍ରେ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୁଅନ୍ତି । ଜୀବାତ୍ମା ଯେତେବେଳେ ମାୟା ପରିତ୍ୟାଗ କରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ତାହା ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ସେ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାନ୍ତି । ଏହି ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତ ଉପରେ ନିର୍ଭରଶୀଳତାରୁ ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଆମମାନଙ୍କର ସମୁଦାୟ ଚେଷ୍ଟା ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ସେମାନେ ସର୍ବଦା ଆମମାନଙ୍କୁ ବାଧା ଦେଉଛନ୍ତି ଏବଂ ଆମେମାନେ ସର୍ବଦା ନିଜକୁ ସେମାନଙ୍କ କବଳରୁ ମୁକ୍ତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛୁ ।

ପଣ୍ଡିତମାନେ 'କ୍ରମବିକାଶବାଦ' (Theory of evolution) କାହାକୁ କହନ୍ତି ? ତା' ଭିତରେ ଦୁଇଟି ବିଷୟ ଅଛି । ପ୍ରଥମତଃ ଏକ ପ୍ରବଳ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଶକ୍ତି ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି, ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ବହିଃସ୍ଥ ଅନେକ ଘଟଣାବଳୀ ତାକୁ ବାଧା ଦେଉଛି—ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗସ୍ଥ ଅବସ୍ଥାପୁଞ୍ଜ ତାହାକୁ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାକୁ ଦେଉ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଏହି ଅବସ୍ଥାପୁଞ୍ଜ ସହିତ ସଂଗ୍ରାମ ପାଇଁ ସେହି ଶକ୍ତି ନବନବ କଳେବର ଧାରଣ କରୁଛି । ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ରତମ କୀଟାଣୁ ଏଭଳି ଭାବରେ ଉନ୍ନତ ହେବାର ଚେଷ୍ଟାରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଶରୀର ଧାରଣ କରେ ଏବଂ କେତେକ ବାଧାକୁ ଜୟ କରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶରୀର ଧାରଣ କରି ଅବଶେଷରେ ସେ ମନୁଷ୍ୟରୂପେ ପରିଣତ ହୁଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯଦି ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟିକୁ ତାହାର ସ୍ୱାଭାବିକ ଚରମ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ନେଇଯାଅ, ତେବେ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଏପରି ଏକ ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି କୀଟାଣୁ ଭିତରେ କ୍ରୀଡ଼ା କରୁଥିଲା ଏବଂ ଯାହା ଅବଶେଷରେ ମନୁଷ୍ୟରୂପରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି, ତାହା ସମସ୍ତ ବାଧା ଅତିକ୍ରମ କରିବ, ବହିଃସ୍ଥ ଘଟଣାପୁଞ୍ଜ ଆଉ ତାହାକୁ କୌଣସି ବାଧା ଦେଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟିକୁ ଦାର୍ଶନିକ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶିତ କଲେ ଏହି ପ୍ରକାରରେ କହିହେବ—ପ୍ରତ୍ୟେକ କାର୍ଯ୍ୟର ଦୁଇଟି କରି ଅଂଶ ଅଛି । ଗୋଟିଏ ବିଷୟୀ, ଅନ୍ୟଟି ବିଷୟ । ମନେକର, ମୋତେ ଜଣେ ତିରସ୍କାର କଲେ । ମୁଁ ନିଜକୁ

ଅସୁଖୀ ବୋଧ କଲି—ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଦୁଇଟି ବିଷୟ ରହିଛି । ଆଉ ଆମମାନଙ୍କର ସାରା ଜୀବନର ଚେଷ୍ଟା କଅଣ ? ନିଜର ମନକୁ ଏତେଦୂର ସବଳ କରିବି, ଯଦ୍ଵାରା ବାହାରର ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ମୁଁ ଆଧିପତ୍ୟ କରିପାରିବି, ଅର୍ଥାତ୍ କେହି ମୋତେ ତିରସ୍କାର କଲେ ମଧ୍ୟ ମୁଁ କିଛି କଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କରିବି ନାହିଁ । ଏହିରୂପେ ଆମେମାନେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଜୟ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛୁ । ନୀତିର ଅର୍ଥ କଅଣ ? ଅଦ୍ୱୈତଭାବର ଚରମ ସ୍ୱରରେ ସ୍ୱର ମିଳାଇ 'ନିଜ'କୁ ଦୃଢ଼ କରିବା, ଯେପରି କି ସସୀମ ପ୍ରକୃତି ଆମ ଉପରେ ଆଉ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ କରିନପାରେ । ଆମ ଦର୍ଶନର ଏହା ହିଁ ଯୁକ୍ତିଗତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ସର୍ବପ୍ରକାର ଅବସ୍ଥା ଉପରେ ଜୟଲାଭ କରିପାରିବା, କାରଣ ପ୍ରକୃତି ସସୀମ ।

ପ୍ରକୃତି ଯେ ସସୀମ, ଏ କଥାଟି ପୁଣି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରକୃତି ସସୀମ ବୋଲି କିପରି ଜାଣିଲ ? ଦର୍ଶନଦ୍ୱାରା ତାହା ଜଣାଯାଏ । ପ୍ରକୃତି ସେହି ଅନନ୍ତର ସୀମାବଦ୍ଧ ଭାବ ମାତ୍ର, ଅତଏବ ତାହା ସସୀମ । ଅତଏବ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ବାହାରର ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକୁ ଜୟ କରିପାରିବା । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଜୟ କରିବାର ଉପାୟ କଅଣ ? ବାସ୍ତବିକ୍ ବାହାରର ବିଷୟଗୁଡ଼ିକରେ ଆମେମାନେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଟିତ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ଜୟ କରିପାରିବୁ ନାହିଁ । କ୍ଷୁଦ୍ରକାୟ ମତ୍ସ୍ୟଟି ମଧ୍ୟ ତାହାର ଜଳସ୍ଥ ଶତ୍ରୁଗଣଙ୍କଠାରୁ ଆତ୍ମରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ । ସେ କିପରି ଭାବରେ ତାହା ସାଧନ କରେ ? ଆକାଶରେ ଉଡ଼ି—ପକ୍ଷୀ ହୋଇ । ମତ୍ସ୍ୟଟି ଜଳ ବା ବାୟୁର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ସାଧନ କଲା ନାହିଁ—ପରିବର୍ତ୍ତନ ଯାହା କିଛି ହେଲା, ତାହା ତାହାର ନିଜ ଭିତରେ । ପରିବର୍ତ୍ତନ ସର୍ବଦା 'ନିଜ' ଭିତରେ ହିଁ ହୋଇଥାଏ । ଏହିରୂପେ ଆମେମାନେ ଦେଖୁ ଯେ, ସମୁଦାୟ କ୍ରମବିକାଶ ଘଟଣାଟିରେ 'ନିଜ'ର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତି ବିଜିତ ହେଉଛି । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟି ଧର୍ମ ଏବଂ ନୀତିରେ ପ୍ରୟୋଗ କର—ଦେଖିବ, ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ 'ଅଶୁଭ-ଜୟ' 'ନିଜ' ଭିତରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ସାଧିତ ହେଉଛି । ସବୁ ନିଜ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ; ଏହି 'ନିଜ' କଥାଟା ଉପରେ ଜୋର୍ ଦେବା ହିଁ ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ଦୃଢ଼ଭୂମି । 'ଅଶୁଭ, ଦୁଃଖ' ଏସବୁ କଥା କହିବା ଭୁଲ, କାରଣ ବର୍ହିଜଗତରେ ସେମାନଙ୍କର କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । କ୍ରୋଧର କାରଣସମୂହ ପୁନଃ ପୁନଃ ଘଟିଲେ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ସ୍ଥିର ରହିବାରେ ଯଦି ମୋର ଅଭ୍ୟାସ ହୋଇଯାଏ, ତାହାହେଲେ ମୋର ମନରେ କଦାପି କ୍ରୋଧର ଉଦ୍ରେକ ହେବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଲୋକେ ମୋତେ ଯେତେ ଘୃଣା କଲେ ମଧ୍ୟ ଯଦି ମୁଁ ସେ ସବୁକୁ ଗ୍ରାହ୍ୟ ନ କରେ, ତାହାହେଲେ ମୋର ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଘୃଣାର ଉଦ୍ରେକ ହେବ ନାହିଁ । ଏହି ଭାବରେ 'ଅଶୁଭକୁ ଜୟ' କରିବାକୁ ହୁଏ—'ନିଜ' ର ଉନ୍ନତି-ସାଧନଦ୍ୱାରା ।

ଅତଏବ ତୁମେମାନେ ଦେଖୁଛ, ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଧର୍ମ, ଯାହା ଆଧୁନିକ

ବୈଜ୍ଞାନିକମାନଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସହିତ ଭୌତିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉଭୟ ଦିଗରୁ ଯେ କେବଳ ମିଳିଯାଏ, ତାହା ନୁହେଁ, ବରଂ ସେହିସବୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର ସିଦ୍ଧାନ୍ତସମୂହ ସ୍ଥାପନ କରେ ଏବଂ ଏଥିପାଇଁ ଆଧୁନିକ ବୈଜ୍ଞାନିକମାନଙ୍କ ପ୍ରାଣକୁ ଏହା ଖୁବ୍ ସ୍ପର୍ଶ କରିଛି । ସେମାନେ ଦେଖୁଛନ୍ତି ଯେ, ପ୍ରାଚୀନ ଦ୍ୱୈତବାଦାତ୍ମକ ଧର୍ମସମୂହ ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ, ସେଥିରେ ସେମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନର ପିପାସା ମେଣ୍ଟୁ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏହି ଅଦ୍ୱୈତବାଦରେ ସେମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନର କ୍ଷୁଧା ମେଣ୍ଟୁଛି । କେବଳ ମାତ୍ର ମନୁଷ୍ୟର ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ, ଏଭଳି ବିଶ୍ୱାସ ରହିବା ଦରକାର, ଯଦ୍ୱାରା ତାର ଜ୍ଞାନବୃତ୍ତି ଚରିତାର୍ଥ ହେବ । ଯଦି ଜଣେ ମନୁଷ୍ୟକୁ, ସେ ଯାହା ଦେଖୁଛି, ତାହାକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ କୁହାଯାଏ, ତେବେ ସେ ଶୀଘ୍ର ବାତୁଳାଳୟକୁ ଯିବ ।

ଥରେ ଜଣେ ମହିଳା ମୋ ପାଖକୁ ଗୋଟିଏ ବହି ପଠାଇଥିଲେ । ସେଥିରେ ଲେଖାଥିଲା ଯେ ଆମେମାନେ ସବୁ କଥାକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଉଚିତ । ଏହି ବହିରେ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଲେଖା ଥିଲା ଯେ, ମାନବର ଆତ୍ମା ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ । ତେବେ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଦେବଦେବୀମାନେ ଅଛନ୍ତି ଓ ଗୋଟିଏ ଜ୍ୟୋତିସୂତ୍ର ଆମ ମସ୍ତକଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱର୍ଗ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ କରି ରଖିଛି । କିନ୍ତୁ ଏ କଥା ଲେଖିକା ଜାଣିଲେ କିପରି ? ସେ କହିଲେ ଯେ, ପ୍ରତ୍ୟାଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ସେ ଏହିସବୁ ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣିପାରିଛନ୍ତି ଓ ମୋତେ ମଧ୍ୟ ଏହା ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ କହିଲେ । ମୁଁ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କ କଥାରେ ରାଜି ନ ହେଲି, ସେ କହିଲେ ଯେ ମୁଁ ନିଶ୍ଚୟ ଅତି ଦୁରାଚାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ମୋର ଉନ୍ନତିର କୌଣସି ଆଶା ନାହିଁ ।

ଯାହା ହେଉ, ଏହି ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ମଧ୍ୟ 'ଆମ ପିତୃପିତାମହମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ହିଁ କେବଳ ସତ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଯେଉଁସବୁ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଅଛି ତାହା ସବୁ ମିଥ୍ୟା'—ଏପରି ଧାରଣା ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ରହି ଥିବାରୁ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ ଆମେମାନେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଦୁର୍ବଳ ଏବଂ ଏହି ଦୁର୍ବଳତାକୁ ଦୂର କରିବାକୁ ହେବ । ଏଭଳି ଦୁର୍ବଳତା ଯେ କେବଳ ତୁମ ଦେଶରେ (ଇଂଲଣ୍ଡରେ) ଅଛି ତାହା ନୁହେଁ, ଏହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶରେ ଅଛି ଏବଂ ଏହା ଆମ ଦେଶରେ ଯେତେ ପ୍ରବଳ, ସେପରି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦେଶରେ ନୁହେଁ । ଅଦ୍ୱୈତବାଦକୁ କଦାପି ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚାରିତ ହେବାକୁ ଦିଆଯାଇ ନାହିଁ । ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ଅରଣ୍ୟରେ ତାହାର ସାଧନା କରୁଥିଲେ, ତେଣୁ ବେଦାନ୍ତର ଅନ୍ୟ ନାମ 'ଆରଣ୍ୟକ' । ଅବଶେଷରେ ଭଗବତ୍-କୃପାରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଆପାମର ସାଧାରଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତାହା ପ୍ରଚାର କଲେ; ସେତେବେଳେ ସବୁ ଜାତିର ଲୋକେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଭାବରେ ଜାଗିଉଠିଲେ । ଅନେକ ଦିନ ପରେ ପୁଣି ଯେତେବେଳେ ନାସ୍ତିକମାନେ ସମୁଦାୟ ଜାତିକୁ ଏକାବେଳକେ ଧ୍ୱଂସ କରିବା ପାଇଁ ଉନ୍ମୁଖ, ସେତେବେଳେ ଜ୍ଞାନୀମାନେ ଏକମାତ୍ର ଏହି ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଭାରତକୁ ସେହି ଜଡ଼ବାଦରୁ ମୋଚନ କରିବାର ଉପାୟରୂପେ ଦେଖିଲେ । ଦୁଇ ଥର

ତାହା ଭାରତକୁ ଜଡ଼ବାଦ ହାତରୁ ରକ୍ଷା କରିଥିଲା । ଭାରତରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବର ଠିକ୍ ପୂର୍ବେ ଜଡ଼ବାଦ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରବଳ ହୋଇଥିଲା—ଇଉରୋପ- ଆମେରିକାର ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେପରି ଜଡ଼ବାଦ ଅଛି, ତାହା ଅପେକ୍ଷା ଆହୁରି ଜଘନ୍ୟ ଥିଲା । ମୁଁ ମଧ୍ୟ ଏକ ପ୍ରକାରର ଜଡ଼ବାଦୀ, କାରଣ, ମୋର ବିଶ୍ୱାସ—ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପଦାର୍ଥର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି । ଆଧୁନିକ ଜଡ଼ବାଦୀମାନେ ମଧ୍ୟ ତାହା କହନ୍ତି; ତେବେ ସେ ତାକୁ ଜଡ଼ ଆଖ୍ୟା ଦିଅନ୍ତି ଓ ମୁଁ ତାକୁ ବ୍ରହ୍ମ କହେ । ଏହି 'ଜଡ଼ବାଦୀ' କହନ୍ତି—ଏହି ଜଡ଼ରୁ ମନୁଷ୍ୟର ଆଶା, ଭରସା, ଧର୍ମ ସମସ୍ତ ହିଁ ନିର୍ଗତ ହୋଇଛି । ମୁଁ କହେ—ବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରୁ ସମୁଦାୟ ନିର୍ଗତ । ମୁଁ ଅବଶ୍ୟ ଏଠାରେ ଏଭଳି ଜଡ଼ବାଦର କଥା କହୁନାହିଁ, ମୁଁ ଚାର୍ବାକଙ୍କ ମତବାଦ କହୁଛି—'ଖାଅପିଅ ମଜାକର; ଈଶ୍ୱର ଆତ୍ମା ବା ସ୍ୱର୍ଗ କିଛି ନାହିଁ, ଧର୍ମ କେତେକ ଧୂର୍ତ୍ତ, ଦୁଷ୍ଟ ପୁରୋହିତମାନଙ୍କ କଳ୍ପନା ମାତ୍ର'—'ଯାବଜ୍ଜୀବେତ୍ ସୁଖଂ ଜୀବେତ୍, ଋଣଂ କୃତ୍ୱା ଘୃତଂ ପିବେତ୍ ।' ଏହି ଧରଣର ନାସ୍ତିକତା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ପୂର୍ବରୁ ଏତେ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଥିଲା ଯେ ଏହାକୁ 'ଲୋକାୟତ ଦର୍ଶନ' ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ—ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବେଦାନ୍ତ ପ୍ରଚାର କରି ଭାରତବର୍ଷକୁ ରକ୍ଷା କଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ତିରୋଭାବର ସହସ୍ର ବର୍ଷ ପରେ ପୁଣି ଥରେ ଏହିଭଳି ବ୍ୟାପାର ଘଟିଲା । ଆଚଣ୍ଡାଳ ସମସ୍ତେ ବୌଦ୍ଧ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଅନେକେ ଖୁବ୍ ନୀଚ ଜାତିର ହୋଇ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ବେଶ୍ ସଦାଚାର-ପରାୟଣ ହେଲେ; କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କର ନାନାପ୍ରକାର କୁସଂସ୍କାର ଥିଲା—ନାନା ପ୍ରକାର ମନ୍ତ୍ରତନ୍ତ୍ର, ଭୂତ ଓ ଦେବତା ପ୍ରଭୃତିରେ ଏମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ମାତ୍ର ଅଳ୍ପଦିନ ପାଇଁ ଦବି ରହିଲା ସତ; କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ପୁଣି ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା; ଅବଶେଷରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ନାନା ପ୍ରକାର ବିଷୟର ଏକ ଖେଚେଡ଼ିରେ ପରିଣତ ହେଲା । ସେତେବେଳେ ପୁଣି ନାସ୍ତିକତାର ମେଘରେ ଭାରତ ଗଗନ ଆଚ୍ଛନ୍ନ ହେଲା—ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଲୋକେ ଯଥେଚ୍ଛାଚାରୀ ଓ ସାଧାରଣ ଲୋକେ କୁସଂସ୍କାରାଚ୍ଛନ୍ନ ହେଲେ । ଏପରି ସମୟରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ବେଦାନ୍ତର ପୁନରୁଦ୍ଦୀପନ କଲେ । ସେ ବେଦାନ୍ତକୁ ଗୋଟିଏ ଯୁକ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚାର-ସଙ୍ଗତ ଦର୍ଶନରୂପେ ପ୍ରଚାର କଲେ । ଉପନିଷଦର ବିଚାରଭାଗ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅସ୍ଫୁଟ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଉପନିଷଦ୍‌ର ନୀତିବିଭାଗ ଉପରେ ଖୁବ୍ ଜୋର ଦେଇଥିଲେ; ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାହାର ଜ୍ଞାନଭାଗ ଉପରେ ଜୋର ଦେଲେ । ତଦ୍ୱାରା ଉପନିଷଦର ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକ ଯୁକ୍ତିବିଚାର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ ଓ ପ୍ରଣାଳୀବଦ୍ଧରୂପେ ଲୋକ ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛି ।

ୟୁରୋପରେ ମଧ୍ୟ ଆଜିକାଲି ଠିକ୍ ସେହି ଅବସ୍ଥା ଉପସ୍ଥିତ । ଏହି ନାସ୍ତିକମାନଙ୍କ ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଓ ତାଙ୍କ ମନରେ ବିଶ୍ୱାସ ଜନ୍ମାଇବା ପାଇଁ ତୁମେମାନେ ଦୁନିଆ ସାରା ପ୍ରାର୍ଥନା କରିପାର, ମାତ୍ର ସେମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବେ ନାହିଁ; ସେମାନେ ଯୁକ୍ତି ଚାହାନ୍ତି ।

ସୁତରାଂ ୟୁରୋପର ମୁକ୍ତି ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ବିଚାରମୂଳକ ଧର୍ମ, ଏହି ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି ଏବଂ ଏହି ଏକମାତ୍ର ଅଦ୍ୱୈତବାଦ, ଏହି ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ଭାବ ହିଁ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ । ଯେତେବେଳେ ଧର୍ମ ଲୁପ୍ତ ହେବାର ଉପକ୍ରମ ହୁଏ ଏବଂ ଅଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁତ୍‌ଥାନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଏହାର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ । ତେଣୁ ୟୁରୋପ ଓ ଆମେରିକାରେ ଏହା ପ୍ରବେଶ ଲାଭ କରି ଦୃଢ଼ମୂଳ ହେଉଛି ।

ଏହି ଦର୍ଶନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୁଁ ଆଉ ଗୋଟିଏ କଥା କହିବି । ପ୍ରାଚୀନ ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକ ଅତି ଉଚ୍ଚକବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଉପନିଷଦସ୍ରଷ୍ଟା ଋଷିମାନେ ଉଚ୍ଚସ୍ତରର କବି ଥିଲେ । ତୁମମାନଙ୍କର ଅବଶ୍ୟ ସ୍ମରଣ ଥିବ ଯେ, ପ୍ଲେଟୋ କହିଛନ୍ତି, କବିତ୍ୱ ଭିତରୁ ଜଗତରେ ଅଲୌକିକ ସତ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ହୋଇଥାଏ । ଉପନିଷଦର ଋଷିମାନଙ୍କୁ କବିତ୍ୱ ମାଧ୍ୟମରେ ଉଚ୍ଚତମ ସତ୍ୟ ଜଗତକୁ ଦେବା ପାଇଁ ବିଧାତା ଯେପରି ସାଧାରଣ ମାନବଠାରୁ ବହୁ ଉଚ୍ଚତର ସ୍ତରରେ କବିରୂପେ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ପ୍ରଚାର କରୁ ନ ଥିଲେ, ଦାର୍ଶନିକ ବିଚାର ମଧ୍ୟ କରୁ ନ ଥିଲେ, ଏପରି କି ଲେଖୁ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ; ସେମାନଙ୍କର ହୃଦୟ-ଉତ୍ସରୁ ସଙ୍ଗୀତର ନିର୍ଝର ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆମେମାନେ ହୃଦୟବତ୍ତା ଓ ଅନନ୍ତ ସହିଷ୍ଣୁତା ଗୁଣ ଦେଖୁ । ସେ ଧର୍ମକୁ ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କ ଉପଯୋଗୀ କରି ପ୍ରଚାର କଲେ । ଅସାଧାରଣ ଧୀଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାକୁ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରଖର ଆଲୋକରେ ଉଦ୍ଭାସିତ କଲେ । ଆମେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଚାହୁଁ ଯେ ଏହି ପ୍ରଖର ଜ୍ଞାନ ସହିତ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଏହି ଅଦ୍ଭୁତ ହୃଦୟ, ଏହି ଅଦ୍ଭୁତ ଦୟା ଓ ପ୍ରେମ ସମ୍ମିଳିତ ହେଉ—ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚ ଦାର୍ଶନିକ ଭାବ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ରହୁ, ଏହା ଖୁବ୍ ଯୁକ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉ--ପୁଣି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତହିଁରେ ଉଚ୍ଚ ହୃଦୟ, ଗଭୀର ପ୍ରେମ ଓ ଦୟାର ସଂଯୋଗ ହେଉ । ତେବେ ଯାଇ ମଣିକାଞ୍ଚନ ସଂଯୋଗ ଘଟିବ—ବିଜ୍ଞାନ ଓ ଧର୍ମ ପରସ୍ପରକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବେ । ଏହା ହିଁ ହେବ ଭବିଷ୍ୟତର ଧର୍ମ । ଆଉ ଯଦି ଆମେମାନେ ଏହାକୁ ଠିକ୍ ଭାବରେ ଠିଆ କରାଇପାରୁ, ତାହାହେଲେ ନିଶ୍ଚୟ କୁହାଯାଇପାରିବ ଯେ, ତାହା ସବୁ ସମୟ ଓ ସବୁ ଅବସ୍ଥାର ଉପଯୋଗୀ ଧର୍ମ ହେବ । ଯଦି ଆପଣମାନେ ଘରକୁ ଯାଇ ସ୍ଥିରଭାବରେ ଚିନ୍ତା କରନ୍ତି, ତେବେ ଦେଖିବେ, ସବୁ ବିଜ୍ଞାନର କିଛି ନା କିଛି ତ୍ରୁଟି ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଆପଣମାନେ ଜାଣିରଖନ୍ତୁ ଯେ ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନକୁ ଏହି ପଥ ଦେଇ ଗତି କରିବାକୁ ହେବ—ଏବେ ପ୍ରାୟ ସେହି ବାଟକୁ ଆସିଯାଇଛି । ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ପ୍ରଧାନ ବିଜ୍ଞାନାଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ ସବୁକିଛି ସେହି ଏକ ଶକ୍ତିର ବିକାଶ, ସେତେବେଳ କଅଣ ଆପଣମାନଙ୍କର ମନେହୁଏ ନାହିଁ ଯେ ସେ ସେହି ଉପନିଷଦୁକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ହିଁ ମହିମା କୀର୍ତ୍ତନ କରୁଛନ୍ତି ?—

ଅଗ୍ନିର୍ଯଥୈକୋ ଭୁବନଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟୋ ରୂପଂ ରୂପଂ ପ୍ରତିରୂପୋ ବଭୁବ,
ଏକସ୍ତଥା ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା ରୂପଂ ରୂପଂ ପ୍ରତିରୂପୋ ବହିଶ୍ଚ ।' (କଠ ଉପ., ୨।୨।୯)

—ଯେପରି ଏକ ଅଗ୍ନି ଜଗତରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇ ନାନାରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛି, ତଦ୍ରୂପ ସର୍ବଭୂତର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ସେହି ଏକ ବ୍ରହ୍ମ ନାନାରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛନ୍ତି—ଆଉ ସେ ଜଗତର ବାହାରେ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । ବିଜ୍ଞାନର ଗତି କଅଣ ଆପଣମାନେ ବୁଝିପାରୁ ନାହାନ୍ତି ? ହିନ୍ଦୁଜାତି ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱର ଆଲୋଚନା କରୁ କରୁ ଦର୍ଶନ ଭିତର ଦେଇ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲେ । ୟୁରୋପୀୟ ଜାତି ବାହ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର ଆଲୋଚନା କରୁକରୁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନେ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି । ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଭିତର ଦେଇ ଆମେମାନେ ସେହି ଏକ ଅନନ୍ତ ସାର୍ବଭୌମିକ ସତ୍ତାରେ ପହଞ୍ଚୁଛୁ, ଯାହା ସକଳ ବସ୍ତୁର ଅନ୍ତରାତ୍ମାସ୍ୱରୂପ, ଯାହା ସକଳ ବସ୍ତୁର ସାର ଏବଂ ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପ, ଯାହା ନିତ୍ୟ ମୁକ୍ତ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦମୟ ଓ ନିତ୍ୟ ସତ୍ତାସ୍ୱରୂପ । ଜଡ଼-ବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଆମେମାନେ ସେହି ଏକ ତତ୍ତ୍ୱରେ ପହଞ୍ଚୁଛୁ । ଏହି ଜଗତପ୍ରପଞ୍ଚ ସେହି ଏକର ବିକାଶ—ଜଗତରେ ଯାହାକିଛି ଅଛି, ତାହା ସେହି ସମଷ୍ଟିସ୍ୱରୂପ । ଆଉ ସମୁଦାୟ ମନୁଷ୍ୟଜାତିର ଗତି ବନ୍ଧନ ଆଡ଼କୁ ନୁହେଁ, ମୁକ୍ତି ଆଡ଼କୁ । ମନୁଷ୍ୟ ନୀତିପରାୟଣ ହେବ କାହିଁକି ? କାରଣ ନୀତି ମୁକ୍ତିର ଓ ଦୁର୍ନୀତି ବନ୍ଧନର ପଥ ।

ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷତ୍ୱ ଏହି ଯେ ମୂଳରୁ ହିଁ ତାହା ଅପର ଧର୍ମ ବା ଅପର ମତ ଉପରେ ଆଘାତ କରେ ନାହିଁ । ଏହା ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ଆଉ ଏକ ମହତ୍ତ୍ୱ । ଏହା ପ୍ରଚାର କରିବା ଅତି ସାହସର କାର୍ଯ୍ୟ ଯେ,

'ନ ବୁଦ୍ଧିଭେଦଂ ଜନୟେଦଜ୍ଞାନାଂ କର୍ମସଙ୍ଗିନାମ୍ ।
ଯୋଜୟେତ୍ ସର୍ବକର୍ମାଣି ବିଦ୍ୱାନ୍ ଯୁକ୍ତଃ ସମାଚରନ୍ ॥' (ଗୀତା, ୩/୨୬)

—ଜ୍ଞାନୀମାନେ ଅଜ୍ଞ ଓ କର୍ମାସକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ବୁଦ୍ଧିଭେଦ ଜନ୍ମାଇବେ ନାହିଁ, ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜେ କର୍ମନିଯୁକ୍ତ ରହି ସେମାନଙ୍କୁ ସକଳ ପ୍ରକାର କର୍ମରେ ନିୟୋଗ କରିବେ ।

ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଏହା ହିଁ କହେ—କାହାରି ମତି ବିଚଳିତ କର ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଉଚ୍ଚରୁ ଉଚ୍ଚତର ପଥରେ ଯିବାକୁ ସାହାଯ୍ୟ କର । ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଯେଉଁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ପ୍ରଚାର କରେ, ସେ ସକଳ ଜଗତର ସମଷ୍ଟିସ୍ୱରୂପ । ଏହି ମତ ଯଦି ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ତାହା ନିଶ୍ଚୟ ହିଁ ସକଳ ମତକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବ । ସର୍ବସାଧାରଣର ଉପଯୋଗୀ ସାର୍ବଭୌମ ଧର୍ମକୁ କେବଳ କେତେଜଣଙ୍କର ଗ୍ରହଣୋପଯୋଗୀ ହେଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ — ତାହା ସର୍ବଭାବର ସମଷ୍ଟି ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମତରେ ଏହି ସମଷ୍ଟିର ଭାବ ସେତେ ପରିସ୍ଫୁଟ ନୁହେଁ । ତଥାପି ସେହି ସକଳ ମତ ସେହି ଏକ ସମଷ୍ଟିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛନ୍ତି । ଖଣ୍ଡର ଅସ୍ତିତ୍ୱ କେବଳ ଏଥିପାଇଁ ଯେ, ତାହା ସର୍ବଦା ସମଷ୍ଟି ହେବାପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି । ଏହି କାରଣରୁ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ସହିତ ପ୍ରଥମରୁ କୌଣସି ବିରୋଧ

ନ ଥିଲା । ଭାରତରେ ଆଜିକାଲି ଅନେକ ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଅଛନ୍ତି—ସେମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟଧିକ; ଏହାର କାରଣ ଅଳ୍ପ ଶିକ୍ଷିତ ଲୋକର ମନ ସ୍ୱଭାବତଃ ଦ୍ୱୈତବାଦକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ । ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନେ କହନ୍ତି, ଦ୍ୱୈତବାଦ ଜଗତର ଖୁବ୍ ସ୍ୱାଭାବିକ ଓ ସହଜ ବ୍ୟାଖ୍ୟା; କିନ୍ତୁ ଏହି ଦ୍ୱୈତବାଦୀଗଣଙ୍କ ସହିତ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀର କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ । ଦ୍ୱୈତବାଦୀ କହନ୍ତି: ଈଶ୍ୱର ଜଗତର ବାହାରେ, ସ୍ୱର୍ଗରେ କିମ୍ବା ଅପର କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ କହନ୍ତି: ଈଶ୍ୱର ଜଗତର ଅନ୍ତରାତ୍ମାସ୍ୱରୂପ—ତାଙ୍କୁ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ କହିବା ଅର୍ଥ, କେବଳ ତାଙ୍କର ନିନ୍ଦା କରିବା ମାତ୍ର । ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଗ କିମ୍ବା ଅପର କୌଣସି ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ ବୋଲି କିପରି କହୁଛ ? ତାଙ୍କଠାରୁ ନିଜକୁ ପୃଥକ୍ ଭାବିବା ଯେ ଭୟାନକ ! ଆମେମାନେ ଆମମାନଙ୍କ ନିଜର ସର୍ବାପେକ୍ଷା ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ । 'ତୁମେ ହିଁ ସେ'—ଏହି ବାକ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କେଉଁ ଭାଷାରେ ଏହି ସନ୍ନିହିତତ୍ୱକୁ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇପାରେ ? ଯେପରି ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀର କଥାରେ ଭୟ ପାଆନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କୁ ଭଗବନ୍ନିନ୍ଦା ବୋଲି କହନ୍ତି, ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ ଦ୍ୱୈତବାଦୀର କଥା ଶୁଣି ଭୟ ପାଇଥାନ୍ତି ଏବଂ କହିଥାନ୍ତି, 'ମନୁଷ୍ୟ କିଭଳି ତାଙ୍କୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜ୍ଞେୟ ବସ୍ତୁଭଳି ମନେକରିବାକୁ ସାହସ କରେ ?' ତାହାହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଜାଣନ୍ତି, ଧର୍ମଜଗତରେ ଦ୍ୱୈତବାଦୀର ସ୍ଥାନ କେଉଁଠି, ନିଜର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ସେ ଠିକ୍ ଦେଖୁଛି—ସୁତରାଂ ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ସହିତ ତାଙ୍କର କୌଣସି ବିବାଦ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ସେ ସମଷ୍ଟି ଭାବରେ ନ ଦେଖି ବ୍ୟଷ୍ଟିଭାବରେ ଦେଖୁଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଅବଶ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ବହୁ ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ବ୍ୟଷ୍ଟିଭାବର ଦିଗରୁ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ତାଙ୍କୁ ଅବଶ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କୁ ବାହାରେ ଦେଖିବାକୁ ହେବ, ତାହା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଗତି ନାହିଁ । ଦ୍ୱୈତବାଦୀଙ୍କ ନିଜ ମତ ନେଇ ରହିବାକୁ ଦିଅ । ତଥାପି ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଜାଣନ୍ତି ଯେ ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କ ମତରେ ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣତା ଯାହା କିଛି ଥାଉ ନା କାହିଁକି, ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ସେହି ଏକ ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଦିଗରେ ଚାଲିଛନ୍ତି । ଏହିଠାରେ ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କ ସହିତ ସେମାନଙ୍କର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଭେଦ । ପୃଥିବୀର ସକଳ ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ସ୍ୱଭାବତଃ ଏପରି ଜଣେ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି, ଯେ କି ଜଣେ ଉଚ୍ଚଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ମନୁଷ୍ୟମାତ୍ର—ଏବଂ ମନୁଷ୍ୟର ଯେପରି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରିୟପାତ୍ର ଥାଆନ୍ତି ଓ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଅପ୍ରିୟ ଥାଆନ୍ତି, ଦ୍ୱୈତବାଦୀଙ୍କ କଳ୍ପିତ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ମଧ୍ୟ ତାହା ଥାଏ । ସେ କୌଣସି କାରଣ ବ୍ୟତିରେକେ ମଧ୍ୟ କାହାପ୍ରତି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ଓ କାହାପ୍ରତି ବିରକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଆପଣମାନେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥିବେ, ସବୁ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଏପରି କେତେକ ଲୋକ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ କହନ୍ତି, 'ଆମେମାନେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ପ୍ରିୟପାତ୍ର—ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହେଁ—ଯଦି ଅନୁତପ୍ତ ହୃଦୟରେ ଆମମାନଙ୍କର ଶରଣାଗତ ହୁଅ, ତେବେ ଆମମାନଙ୍କ ଈଶ୍ୱର ତୁମପ୍ରତି କୃପା କରିବେ ।' ଆହୁରି କେତେକ ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ମତ ଅଧିକ ଭୟାନକ । ସେମାନେ କହନ୍ତି, 'ଈଶ୍ୱର ଯେଉଁମାନଙ୍କ ପ୍ରତି

ସଦୟ, ଯେଉଁମାନେ ତାଙ୍କର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ, ସେମାନେ ପୂର୍ବରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି— ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଲୋକ ନିଜର ମୁଣ୍ଡ ପିଟି ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଦଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରିବ ନାହିଁ ।' ଆପଣମାନେ ଦ୍ୱୈତବାଦାତ୍ମକ ଏପରି କୌଣସି ଧର୍ମ ଦେଖାନ୍ତୁ, ଯାହା ଭିତରେ ଏଭଳି ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା ନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ ଏସବୁ ଧର୍ମ ଚିରକାଳ ପରସ୍ପର ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି ଓ କରିବେ । ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ଦ୍ୱୈତବାଦର ଧର୍ମ ସବୁ ସମୟରେ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୁଏ । ତାହାର କାରଣ ଏହା ଅଶିକ୍ଷିତମାନଙ୍କୁ ସବୁ ସମୟରେ ହିଁ ଆକର୍ଷଣ କରିଥାଏ । ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଭାବନ୍ତି, ଜଣେ ଦଣ୍ଡଧାରୀ ଈଶ୍ୱର ନ ଥିଲେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ନୀତି ରହିପାରିବ ନାହିଁ । ମନେକର, ଧୋତଡ଼ା ଗାଡ଼ି ଟାଣୁଥିବା ଗୋଟାଏ ଘୋଡ଼ା ବକ୍ତୃତା ଦେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । ସେ କହିବ ଯେ ଲଣ୍ଡନର ଲୋକେ ଭାରୀ ଖରାପ, କାରଣ ପ୍ରତ୍ୟହ କେହି ସେମାନଙ୍କୁ ଚାବୁକ୍‌ରେ ମାରନ୍ତି ନାହିଁ । ସେ ଘୋଡ଼ା ନିଜେ ଚାବୁକ୍‌ରେ ମାଡ଼ ଖାଇବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଛି । ସେ ଏହାଛଡ଼ା ଆଉ ଅଧିକ କଅଣ ବୁଝିବ? କିନ୍ତୁ ଚାବୁକ ମାଡ଼ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ଖରାପ କରିପକାଏ । ଗଭୀର ଭାବରେ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ସାଧାରଣ ଲୋକେ ସବୁଦେଶରେ ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ହୋଇଥାନ୍ତି । ସେମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଦୁଃଖୀ, ଚିରକାଳ ଅତ୍ୟାଚାରିତ ହୋଇ ଆସିଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ସେମାନଙ୍କର ମୁକ୍ତିର ଧାରଣା ହେଲା—ଶାସ୍ତିରୁ ଅବ୍ୟାହତି ପାଇବା । ଅପର ପକ୍ଷରେ ଆମେମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଜାଣୁ ଯେ, ସକଳ ଦେଶର ଚିନ୍ତାଶୀଳ ମହାପୁରୁଷଗଣ ଏହି ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଭାବକୁ ନେଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଭାବରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ କହିଥିଲେ, 'ମୁଁ ଓ ମୋର ପିତା ଏକ' ଏହିଭଳି ବ୍ୟକ୍ତି ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଲୋକଙ୍କ ଭିତରେ ଶକ୍ତିସଞ୍ଚାର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଶକ୍ତି ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବର୍ଷ ଧରି ମାନବପ୍ରାଣରେ ଶୁଭ ପରିତ୍ରାଣପ୍ରଦ ଶକ୍ତି ସଞ୍ଚାର କରିଥାଏ । ଆମେମାନେ ଏହା ଜାଣୁ, ସେହି ମହାପୁରୁଷ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଥିଲେ ବୋଲି ଅପରାପ୍ରତି ଦୟାଶୀଳ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ସେ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କୁ 'ଆମମାନଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥ ପିତା' କଥା ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଦେଇଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ସାଧାରଣ ଲୋକେ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ଆଉ କୌଣସି ଉଚ୍ଚତର ଭାବର ଧାରଣା କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କୁ ସେ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥ ପିତାଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାକୁ ଶିଖାଇଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଏହା ମଧ୍ୟ କହିଥିଲେ: ଯେତେବେଳେ ସମୟ ଆସିବ, ସେତେବେଳେ ତୁମେମାନେ ଜାଣିପାରିବ ଯେ 'ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏବଂ ତୁମେମାନେ ମୋ ମଧ୍ୟରେ ରହିଛ । କିନ୍ତୁ ସେ ତାଙ୍କର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ କହିଥିଲେ, 'ତୁମେମାନେ ସମସ୍ତେ ସେହି ପିତାଙ୍କ ସହିତ ଏକୀଭୂତ ହୋଇପାରିବ, ଯେପରି ମୁଁ ଓ ମୋର ପିତା ଅଭିନ୍ନ ।'

ବୁଦ୍ଧଦେବ ଦେବତା, ଈଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟକୁ ଗ୍ରାହ୍ୟ କରୁ ନ ଥିଲେ । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ନାସ୍ତିକ ଓ ଜଡ଼ବାଦୀ ବୋଲି ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସେ ଗୋଟିଏ ସାମାନ୍ୟ ଛାଗଶିଶୁ ପାଇଁ ପ୍ରାଣ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥିଲେ । ସେ ମନୁଷ୍ୟ ଜାତି

ପକ୍ଷରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ନୀତିର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଯେଉଁଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ନୀତିବିଧାନ ଦେଖିବ, ସେଠାରେ ଦେଖିବ ତାଙ୍କର ପ୍ରଭାବ, ତାଙ୍କର ଆଲୋକ । ଜଗତର ଏହିସବୁ ଉଚ୍ଚହୃଦୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ତୁମେ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଗଣ୍ଡିଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖିପାରିବ ନାହିଁ, ବିଶେଷତଃ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ । ମନୁଷ୍ୟଜାତିର ଇତିହାସରେ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଆସିଛି, ଶତବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଯାହା କେହି ସ୍ୱପ୍ନରେ ଭାବି ନ ଥିଲେ; ଏଭଳି ସବୁ ଜ୍ଞାନର ଉନ୍ନତି ହୋଇଛି, ଯାହା କେହି ପଚାଶ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ କଳ୍ପନା କରିପାରୁ ନ ଥିଲା—ଏପରି ସବୁ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଜ୍ଞାନର ସ୍ରୋତ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି । ଏପରି ସମୟରେ ଆଉ କଅଣ ଲୋକଙ୍କୁ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖିହେବ ? ଲୋକେ ପଶୁତୁଲ୍ୟ ଚିନ୍ତାହୀନ ଜଡ଼ ପଦାର୍ଥରେ ପରିଣତ ନ ହେଲେ ଏହା ଅସମ୍ଭବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଛି—ଉଚ୍ଚତମ ଜ୍ଞାନ ସହିତ ଉଚ୍ଚତମ ହୃଦୟର, ଅନନ୍ତ ଜ୍ଞାନ ସହିତ ଅନନ୍ତ ପ୍ରେମର ସଂଯୋଗ । ସୁତରାଂ ବେଦାନ୍ତବାଦୀମାନେ କହନ୍ତି, ସେହି ଅନନ୍ତ ସତ୍ତା ସହିତ ଏକୀଭୂତ ହେବା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଧର୍ମ; ଏବଂ ସେମାନେ ଭଗବାନଙ୍କର କେବଳ ମାତ୍ର ତିନୋଟି ଗୁଣର କଥା କହନ୍ତି—ଅନନ୍ତ ସତ୍ତା, ଅନନ୍ତ ଜ୍ଞାନ, ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦ, ଆଉ କହନ୍ତି ଯେ ଏହି ତିନୋଟିଯାକ ଏକ । (ଅଖଣ୍ଡଂ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦମ୍) ଜ୍ଞାନ ଓ ଆନନ୍ଦ ବ୍ୟତୀତ ସତ୍ତା କଦାପି ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଆନନ୍ଦ ବା ପ୍ରେମ ବ୍ୟତୀତ ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ଜ୍ଞାନ ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରେମ ବା ଆନନ୍ଦ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଆମେ ଏହି ସମ୍ମିଳନ ଚାହୁଁ—ଏହି ଅନନ୍ତ ସତ୍ତା, ଜ୍ଞାନ ଓ ଆନନ୍ଦର ଚରମ ଉନ୍ନତି—ଏକଦେଶୀ ଉନ୍ନତି ନୁହେଁ । ଆମେମାନେ ସକଳ ବିଷୟର ସମଭାବେ ଉନ୍ନତି ଚାହୁଁ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଭଳି ମହାନ୍‌ହୃଦୟ ସହିତ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମେଧା ଯୋଗ ହେବା ସମ୍ଭବ । ମୁଁ ଆଶା କରେ, ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ପ୍ରାଣପଣେ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ।

ଜଗତ

(ବହିର୍ଜଗତ୍)

[ନିଉୟର୍କରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା, ୧୯ ଜାନୁଆରୀ, ୧୮୯୬]

ସୁନ୍ଦର କୁସୁମରାଶି ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ସୁବାସ ବିତରଣ କରୁଛି । ପ୍ରଭାତାରୁଣ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଲୋହିତବର୍ଣ୍ଣ ଧାରଣ କରି ଉଠୁଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତି ନାନା ସୁନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣ ଧାରଣ କରି ଶୋଭା ପାଉଛି । ଜଗତ୍ କି ସୁନ୍ଦର—ମନୁଷ୍ୟ ପୃଥିବୀକୁ ଆସିଲା ଦିନୁ ଏହି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଭୋଗ କରୁଛି । ଶୈଳମାଳା ଗମ୍ଭୀରଭାବବ୍ୟଞ୍ଜକ ଓ ଭୟୋଦ୍ଦୀପକ—ପ୍ରବଳଖରବାହିନୀ ସମୁଦ୍ରାଭିମୁଖଗାମିନୀ ସ୍ରୋତସ୍ୱିନୀ, ପଦଚିହ୍ନହୀନ ମରୁଦେଶ, ଅନନ୍ତ ଅସୀମ ସାଗର, ତାରକାରାଜିମଣ୍ଡିତଗଗନ—ଏସବୁ ଗମ୍ଭୀରତାପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଭୟୋଦ୍ଦୀପକ, ଅଥଚ ମନୋହର; ପ୍ରକୃତିଶବ୍ଦ ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ସମୁଦାୟ ଅସ୍ତିତ୍ୱର ସମଷ୍ଟି ସ୍ମୃତିପଥାତୀତ ସମୟଠାରୁ ମାନବ-ମନ ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଆସୁଛି । ତାହା ମାନବର ଚିନ୍ତା ଉପରେ କ୍ରମାଗତ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରୁଛି, ଏବଂ ସେହି ପ୍ରଭାବର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାସ୍ୱରୂପ କ୍ରମାଗତ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠୁଛି: ତାହା କଅଣ ଏବଂ କେଉଁଠାରୁ ଆସିଲା? ଅତିପ୍ରାଚୀନ ରଚନା ବେଦର ପ୍ରାଚୀନତମ ଭାଗରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ପାଉ : ଏହା କେଉଁଠାରୁ ଆସିଲା ? ଯେତେବେଳେ 'ଅସ୍ତି ନାସ୍ତି କିଛି ନ ଥିଲା', 'ଅନ୍ଧକାର ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ଧକାର ଆବୃତ' (ଋଗ୍‌ବେଦ—ନାସଦୀୟସୂକ୍ତ) ଥିଲା ସେତେବେଳେ କିଏ ଏହି ଜଗତ ସୃଷ୍ଟି କଲେ ? କିଭଳି ବା ଏହା ସୃଷ୍ଟି କଲେ ? କିଏ ଏହି ରହସ୍ୟ ଜାଣେ ? ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଆସୁଅଛି । ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଥର ଏହାର ଉତ୍ତର ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା ହୋଇଛି, କିନ୍ତୁ ଆହୁରି ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଥର ଏହାର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସେହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉତ୍ତର ଯେ ଭ୍ରମପୂର୍ଣ୍ଣ, ତାହା ନୁହେଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉତ୍ତର ମଧ୍ୟରେ କିଛି ନା କିଛି ସତ୍ୟ ଅଛି—କାଳର ଆବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେହି ସତ୍ୟ ମଧ୍ୟ କ୍ରମଶଃ ବଳ ସଂଗ୍ରହ କରୁଅଛି । ମୁଁ ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କଠାରୁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଯେଉଁ ଉତ୍ତର ସଂଗ୍ରହ କରିଛି, ତାହାକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ମାନବଜ୍ଞାନ ସହିତ ମିଳାଇ ଆପଣମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିବି ।

ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଯେ ଏହି ପ୍ରାଚୀନତମ ପ୍ରଶ୍ନର କେତେକ ବିଷୟ ପୂର୍ବରୁ ମୀମାଂସିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମ ବିଷୟ ଏହି ଯେ, 'ଯେତେବେଳେ ଅସ୍ତି ନାସ୍ତି କିଛି ନ ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ଏହି ଜଗତ ମଧ୍ୟ ନ ଥିଲା, ଏହି ଗ୍ରହ ଜ୍ୟୋତିଷ୍କଗଣ, ଆମମାନଙ୍କର ଜନନୀ ଏହି ଧରଣୀ, ସାଗର, ମହାସାଗର, ନଦୀ, ଶୈଳମାଳା, ନଗର, ଗ୍ରାମ, ମାନବଜାତି, ଇତରପ୍ରାଣୀ, ଉଦ୍ଭିଦ, ବିହଙ୍ଗମ ଏହି ଅନନ୍ତ ବିଚିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି କିଛି ନ ଥିଲା—ଏ ବିଷୟ ପୂର୍ବରୁ ଜଣାଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ କଅଣ ଏ ବିଷୟରେ ନିଃସନ୍ଦିଗ୍ଧ ?

କିଭଳି ଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ତାହା ଆମେମାନେ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା । ମନୁଷ୍ୟ ନିଜର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଦେଖେ କଅଣ ? ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଉଭିଦର କଥା ଧର । ମନୁଷ୍ୟ ଦେଖେ, ଉଭିଦଟି ଧୀରେ ଧୀରେ ମାଟି ଠେଲି ଉପରକୁ ଉଠୁଥାଏ, ବଢ଼ି ବଢ଼ି ଅବଶେଷରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ବୃକ୍ଷ ହୁଏ, ପୁଣି ମରିଯାଏ—ରହିଯାଏ କେବଳ ବୀଜ । ଏହିରୂପେ ଗୋଟିଏ ବୃତ୍ତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ—ବୀଜରୁ ତାହା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ବୃକ୍ଷରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ଅବଶେଷରେ ବୀଜରେ ତାହାର ପୁନଃ ପରିଣତି । ଗୋଟିଏ ଚଢ଼େଇକୁ ଦେଖ, କିପରି ତାହା ଡିମ୍ବରୁ ଜାତ ହୁଏ, ସୁନ୍ଦର ପକ୍ଷୀରୂପ ଧାରଣ କରେ, କିଛିଦିନ ବଞ୍ଚିରହେ, ପରେ ପୁଣି ମରିଯାଏ; ରହିଯାଏ କେବଳ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଡିମ୍ବ—ଭବିଷ୍ୟଦ୍ ପକ୍ଷୀକୁଳର ବୀଜ । ତିର୍ଯ୍ୟକ୍ ଜାତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି, ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦାର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି—ପ୍ରଥମେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବୀଜ—କେତେକ ମୂଳ ଉପାଦାନ—କେତେକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଆକାରରୁ ଆରମ୍ଭ ଏବଂ କ୍ରମେ ସ୍ଥୂଳରୁ ସ୍ଥୂଳତର ହେଉଥାଏ, କିଛି କାଳ ପାଇଁ ଏହିଭାବରେ ଚାଲେ, ପୁନର୍ବାର ସୂକ୍ଷ୍ମଗତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସେମାନଙ୍କର ଲୟ ହୁଏ । ଗୋଟିଏ ବୃଷ୍ଟିବିନ୍ଦୁ—ଯାହା ଭିତରଦେଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁନ୍ଦର ସୂର୍ଯ୍ୟକିରଣ କ୍ରୀଡ଼ା କରୁଛି—ତାହା ବାୟୁ ଦ୍ୱାରା ନୀତ ହୋଇ ଦୂର ପାହାଡ଼ରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚେ, ସେଠାରେ ବରଫରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ପୁଣି ଜଳ ହୁଏ, ତାପରେ ଶତ ଶତ ମାଇଲ ବୁଲି ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥାନ ସମୁଦ୍ରକୁ ଫେରି ଆସେ । ଆମମାନଙ୍କର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗସ୍ଥ ପ୍ରକୃତିର ସକଳବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି କଥା ସତ୍ୟ । ଆମେମାନେ ଜାଣୁ ହିମବାହ ଓ ନଦୀସମୂହ ବଡ଼ ବଡ଼ ପର୍ବତ ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଧୀରେ ଧୀରେ ପର୍ବତର ଅଂଶବିଶେଷକୁ ଚୂର୍ଣ୍ଣ କରୁଛନ୍ତି, ଚୂର୍ଣ୍ଣ କରି ବାଲିରେ ପରିଣତ କରୁଛନ୍ତି, ସେହି ବାଲି ପୁଣି ସମୁଦ୍ର ଭିତରକୁ ଯାଉଛି, ସମୁଦ୍ର ତଳେ ସ୍ତରେ ସ୍ତରେ ଜମା ହେଉଛି, ପରିଶେଷରେ ପୁଣି ପାହାଡ଼ଭଳି ଟାଣ ହେଉଛି—ଭବିଷ୍ୟତରେ ଏହି ବାଲିସ୍ତରସବୁ କ୍ରମଶଃ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ପର୍ବତରେ ପରିଣତ ହେବ । କ୍ରମେ ସେସବୁ ପୁଣି ପିଷ୍ଟ ହୋଇ ଗୁଣ୍ଡ ହୋଇଯିବ--ଏହିପରି ଅନନ୍ତ କାଳ ଧରି ଚାଲୁଥିବ । ବାଲିରୁ ଉଠି ଏହି ପର୍ବତଗୁଡ଼ିକ ପୁଣି ବାଲିରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ବଡ଼ ବଡ଼ ଜ୍ୟୋତିଷ୍କଗଣଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ସତ୍ୟ; ଆମମାନଙ୍କର ଏହି ପୃଥିବୀ ନୀହାରିକାମୟ ପଦାର୍ଥବିଶେଷରୁ ଆସିଛି—କ୍ରମଶଃ ଶୀତଳରୁ ଶୀତଳତର ହୋଇ ପରେ ଆମମାନଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ ନିବାସଭୂମି ହୋଇଛି । ଏହି ବିଶେଷାକୃତିବିଶିଷ୍ଟ ଧରଣୀ—ଭବିଷ୍ୟତରେ ତାହା ପୁନଶ୍ଚ ଶୀତଳରୁ ଶୀତଳତର ହୋଇ ନଷ୍ଟ ହେବ, ଖଣ୍ଡବିଖଣ୍ଡ ହୋଇଯିବ, ଶେଷରେ ସେହି ମୂଳ ନୀହାରିକାମୟ ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପରେ ପରିଣତ ହେବ । ପ୍ରତିଦିନ ଆମମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଏହା ଘଟୁଛି । ସ୍ମରଣାତୀତ ସମୟରୁ ଏହା ହୋଇ ଆସୁଛି । ଏହା ହିଁ ମାନବର ସମଗ୍ର ଇତିହାସ, ଏହା ହିଁ ପ୍ରକୃତିର ସମଗ୍ର ଇତିହାସ, ଏହା ହିଁ ଜୀବନର ସମଗ୍ର ଇତିହାସ ।

ଯଦି ଏହା ସତ୍ୟ ହୁଏ ଯେ, ପ୍ରକୃତି ତାହାର ସକଳ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସର୍ବତ୍ର ଏକ ରୂପ ଏବଂ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ମନୁଷ୍ୟଜ୍ଞାନ ଏହା ଖଣ୍ଡନ କରି ନାହିଁ ଯେ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ବାଲିକଣା ଯେଉଁ ପ୍ରଣାଳୀ ଓ ଯେଉଁ ନିୟମରେ ସୃଷ୍ଟ, ପ୍ରକାଣ୍ଡ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ସୂର୍ଯ୍ୟତାରାର ଏପରି କି ସମୁଦାୟ ଜଗଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସୃଷ୍ଟିରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଗୋଟିଏ ପ୍ରଣାଳୀ, ଗୋଟିଏ ନିୟମ; ଯଦି ଏହା ସତ୍ୟ ହୁଏ ଯେ, ଗୋଟିଏ ପରମାଣୁ ଯେଉଁ କୌଶଳରେ ନିର୍ମିତ, ସମୁଦାୟ ଜଗତ ମଧ୍ୟ ସେହି କୌଶଳରେ ନିର୍ମିତ; ଯଦି ଏହା ସତ୍ୟ ହୁଏ ଯେ, ଗୋଟିଏ ନିୟମ ସମୁଦାୟ ଜଗତରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ତେବେ ପ୍ରାଚୀନ ବୈଦିକ ଭାଷାରେ ଆମେ କହିପାରୁ—'ଗୋଟିଏ ମୃତ୍ତିକାଖଣ୍ଡକୁ ଜାଣିଲେ ଆମେମାନେ ଜଗଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସ୍ଥ ସମୁଦାୟ ମୃତ୍ତିକା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରୁ ।' (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପ., ୬/୧/୪) ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଉଦ୍ଭିଦକୁ ନେଇ ତାହାର ଜୀବନଚରିତ ଆଲୋଚନା କଲେ, ଆମେମାନେ ଜଗଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସ୍ୱରୂପ ଜାଣିପାରୁ । ଗୋଟିଏ ବାଲିକଣାର ଗତି ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା ସମୁଦାୟ ଜଗତର ରହସ୍ୟ ଜାଣି ହେବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜଗଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପ୍ରତି ପ୍ରୟୋଗ କଲେ ଆମେମାନେ ଦେଖୁ ଯେ, ସବୁକିଛିର ଆଦି ଓ ଅନ୍ତ ପ୍ରାୟ ସଦୃଶ । ପର୍ବତର ଉତ୍ପତ୍ତି ବାଲିରୁ, ପୁଣି ବାଲିରେ ତାହା ପରିଣତ ହୁଏ; ନଦୀ ବାଷ୍ପରୁ ଜାତ ହୁଏ, ପୁଣି ବାଷ୍ପରେ ପରିଣତ ହୁଏ; ଉଦ୍ଭିଦଜୀବନ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ବୀଜରୁ, ପୁଣି ଶେଷ ହୁଏ ବୀଜରେ; ମାନବ ଜୀବାଣୁରୁ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ, ପୁଣି ଯାଏ ଜୀବାଣୁକୁ । ନକ୍ଷତ୍ରପୁଞ୍ଜ, ନଦୀ, ଗ୍ରହ, ଉପଗ୍ରହ ନୀହାରିକାମୟ ଅବସ୍ଥାରୁ ଆସିଛନ୍ତି, ପୁଣି ଫେରିଯିବେ ସେହି ନୀହାରିକାମୟ ଅବସ୍ଥାକୁ । ଏଥିରୁ ଆମେମାନେ କଅଣ ଶିଖୁ ? ବ୍ୟକ୍ତ ଅବସ୍ଥା ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ଥୂଳ ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି କାର୍ଯ୍ୟ, ସୂକ୍ଷ୍ମଭାବ ତାହାର କାରଣ । ଭାରତୀୟ ସର୍ବଦର୍ଶନର ଜନକସ୍ୱରୂପ ମହର୍ଷି କପିଳ ଅନେକ ଦିନ ପୂର୍ବେ ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି 'ନାଶଃ କାରଣଲୟଃ' ।

ଯଦି ଏହି ଟେବୁଲଟିର ନାଶ ହୁଏ ତେବେ ଏହା କେବଳ ଏହାର କାରଣକୁ ଫେରିଯିବ—ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପ ପରମାଣୁକୁ ଫେରିଯିବ, ଯାହାର ସମ୍ମେଳନରେ ଏହି ଟେବୁଲ ନାମକ ପଦାର୍ଥଟି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିଲା । ମନୁଷ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ମରେ, ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ ସକଳ ପଦାର୍ଥଦ୍ୱାରା ତାହାର ଦେହ ନିର୍ମିତ, ସେହି ସବୁ ପଦାର୍ଥକୁ ସେ ଫେରିଯାଏ । ଏହି ପୃଥିବୀର ଧ୍ୱଂସ ହେଲେ, ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ସମଷ୍ଟି ତାହାକୁ ଏହି ଆକାର ଦେଇଥିଲା, ସେହି ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ଫେରିଯିବ । ଏହାକୁ ହିଁ ନାଶ କୁହାଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ କାରଣରେ ଲୟ । ସୁତରାଂ ଆମେମାନେ ଶିଖିଲୁ ଯେ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣ ସହିତ ଅଭିନ୍ନ, ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ—କାରଣ ରୂପ-ବିଶେଷ ଧାରଣ କରି କାର୍ଯ୍ୟରୂପେ ପରିଚିତ ହୁଏ । ଯେଉଁ ଉପାଦାନଗୁଡ଼ିକରେ ସେହି ଟେବୁଲ୍‌ର ଉତ୍ପତ୍ତି, ତାହା କାରଣ ଏବଂ ଟେବୁଲଟି କାର୍ଯ୍ୟ, ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ସକଳ କାରଣଗୁଡ଼ିକ ଏଠାରେ ଟେବୁଲ୍‌ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହି ଗିଲାସଟି ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟ, ତାହାର କେତେଗୁଡ଼ିଏ କାରଣ ଥିଲା—ସେହି କାରଣଗୁଡ଼ିକ

ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟମାନ । କାଚ ନାମକ କେତେକ ମୂଳ ଉପାଦାନ ଓ ତତ୍‌ସହିତ ଗଠନକାରୀ ହାତର ଶକ୍ତି, ଏହି ଦୁଇଟି କାରଣ—ନିମିତ୍ତ ଓ ଉପାଦା . ମିଳି ଗିଲାସ ନାମକ ଏହି ଆକାରଟି ହୋଇଛି । ଏଥିରେ ଦୁଇଟିଯାକ କାରଣ ବିଦ୍ୟମାନ । ଯେଉଁ ଶକ୍ତି କୌଣସି ଯନ୍ତ୍ରର ଚକରେ ଥିଲା, ତାହା ସଂହତି ଶକ୍ତିରୂପେ ଏଥିରେ ବିଦ୍ୟମାନ—ତାହା ନ ଥିଲେ ଗିଲାସର କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଖଣ୍ଡଗୁଡିକ ସବୁ ଖସି ପଡ଼ିବ ଏବଂ ଉପାଦାନ ରୂପେ ଏଥିରେ କାଚ ବିଦ୍ୟମାନ । ଗିଲାସଟି କେବଳ ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମ କାରଣଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ୟ ଏକ ରୂପରେ ପରିଣତି ଏବଂ ଯଦି ଏହି ଗିଲାସଟିକୁ ଭାଙ୍ଗି ଦିଆଯାଏ, ତେବେ ଯେଉଁ ଶକ୍ତିଟି ସଂହତିରୂପେ ତହିଁରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା, ତାହା ଫେରିଯାଇ ପୁଣି ନିଜ ଉପାଦାନରେ ମିଶିବ, ଆଉ ଗିଲାସର କ୍ଷୁଦ୍ର ଖଣ୍ଡଗୁଡ଼ିକ ପୁନରାୟ ପୂର୍ବରୂପ ଧରିବ ଏବଂ ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରୂପ ଗ୍ରହଣ ନ କରେ ସେତେଦିନ ଯାଏ ସେହିପରି ରହିଥିବ ।

ଅତଏବ ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ—କାର୍ଯ୍ୟ କଦାପି କାରଣଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । ତାହା ସେହି କାରଣର ପୁନରାବିର୍ଭାବ ମାତ୍ର । ତତ୍‌ପରେ ଆମେମାନେ ମଧ୍ୟ ଶିଖିଲୁ, ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ବିଶେଷ ବିଶେଷ ରୂପସବୁ, ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଆମେମାନେ ଉଦ୍ଭିଦ ବା ତିର୍ଯ୍ୟକ୍ ଜାତି ବା ମାନବ କହୁ, ସେମାନେ ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ଉଠିପଡ଼ି ଘୂରି ବୁଲି ଫେରି ଆସୁଛନ୍ତି । ବୀଜ ବୃକ୍ଷ ପ୍ରସବ କଲା, ବୃକ୍ଷ ପୁଣି ବୀଜ ହୁଏ, ପୁନଶ୍ଚ ତାହା ଆଉ ଏକ ବୃକ୍ଷ ହୁଏ—ପୁଣି ଅନ୍ୟ ବୀଜ ହୁଏ, ପୁଣି ଅନ୍ୟ ଏକ ବୃକ୍ଷ ହୁଏ—ଏହିଭଳି ଭାବରେ ଚାଲିଛି—ଏହାର ଶେଷ ନାହିଁ । ଜଳବିନ୍ଦୁ ପାହାଡ଼ ପାର୍ଶ୍ୱଦେଇ ସମୁଦ୍ରକୁ ଗଡ଼ିଯାଏ, ପୁଣି ବାଷ୍ପ ହୋଇ ଉଠେ—ପାହାଡ଼କୁ ଯାଏ, ପୁଣି ସମୁଦ୍ରକୁ ଫେରି ଆସେ । ଉଠୁଛି ପଡୁଛି—ଚକ୍ର ଘୂରୁଛି । ସମୁଦାୟ ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହିଭଳି—ସମୁଦାୟ ଅସ୍ତିତ୍ୱ—ଯାହା କିଛି ଆମେମାନେ ଦେଖୁ, ଶୁଣୁ, ଭାବୁ ବା କଳ୍ପନା କରୁ, ଯାହା କିଛି ଆମମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ, ତାହା ଏହିରୂପେ ଚାଲିଛି—ଠିକ୍ ମନୁଷ୍ୟ ଦେହର ନିଃଶ୍ୱାସପ୍ରଶ୍ୱାସ ଭଳି । ସୁତରାଂ ସମୁଦାୟ ସୃଷ୍ଟି ଏହିରୂପେ ଚାଲୁଛି, ଗୋଟିଏ ତରଙ୍ଗ ଉଠୁଛି, ଗୋଟିଏ ପଡୁଛି, ପୁଣି ଉଠି ପୁଣି ପଡୁଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ତରଙ୍ଗ ସଙ୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅବନତି, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବନତିର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗୋଟିଏ ଲେଖାଏ ତରଙ୍ଗ । ସମଗ୍ର ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ସେହି ସମପ୍ରଣାଳୀତ୍ୱ ହେତୁ ଆମେ ସର୍ବତ୍ର ଗୋଟିଏ ନିୟମ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ଅତଏବ ଆମେମାନେ ଦେଖୁଛୁ ଯେ, ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଏକ ସମୟରେ ସ୍ୱକାରଣରେ ଲୟ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ; ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଗ୍ରହ, ତାରା, ପୃଥିବୀ, ମନ ଶରୀର ଯାହାକିଛି ଏହି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ଅଛି, ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ନିଜ ନିଜର ସୂକ୍ଷ୍ମ କାରଣରେ ଲୟ ହେବ । ଆପାତଃଦୃଷ୍ଟିରେ ଯେପରିକି ସେମାନଙ୍କର ବିନାଶ ହେବ । ବାସ୍ତବିକ କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କର କାରଣ ଅବସ୍ଥାରେ ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିବେ; ତାହା ମଧ୍ୟରୁ ପୁଣି ପୃଥିବୀ, ଚନ୍ଦ୍ର, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ତାରା ରୂପରେ ବାହାରିବେ ।

ଏହି ଉତ୍‌ଥାନ ପତନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିଷୟ ଜାଣିବାର ଅଛି । ବୀଜ

ବୃକ୍ଷରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ତାହା ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ବୃକ୍ଷ ହୁଏ ନାହିଁ । କିଛିକାଳ ବିଶ୍ରାମ ବା ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅବ୍ୟକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ତାହାର ସମୟ ଆବଶ୍ୟକ । ବୀଜକୁ କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ମାଟିତଳେ ରହି କାମ କରିବାକୁ ହୁଏ । ତାହା ନିଜକୁ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରିପକାଏ, ନିଜକୁ ଯେପରି କିୟତ୍ ପରିମାଣରେ ଅବନତ କରେ, ଏବଂ ସେହି ଅବନତିରୁ ତାହାର ପୁନର୍ଜନ୍ମ ହୋଇଥାଏ । ଅତଏବ ଏହି ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ଅଦୃଶ୍ୟ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଭାବରେସୂକ୍ଷ୍ମରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ହୁଏ—ଏହାକୁ ପ୍ରଳୟ ବା ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବାବସ୍ଥା କୁହାଯାଏ—ତତ୍ପରେ ପୁନଃ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଏହି ଜଗତ୍-ପ୍ରକାଶର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କାଳକୁ—ଅର୍ଥାତ୍ ସୂକ୍ଷ୍ମଭାବରେ ଏହାର ପରିଣତି, କିଛିକାଳ ତଦ୍‌ବସ୍ଥାରେ ସ୍ଥିତି ଏବଂ ପୁନରାବିର୍ଭାବକୁ ସଂସ୍କୃତରେ 'କଳ୍ପ' ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଏହିରୂପେ କଳ୍ପେ କଳ୍ପେ ଚାଲିଛି । ସମଗ୍ର ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡଠାରୁ ତାହାର ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରମାଣୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ସବୁ ଜିନିଷ ଏହି ତରଙ୍ଗାକାରରେ ଚାଲିଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗୁରୁତର ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠୁଛି—ବିଶେଷତଃ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ । ଆମେମାନେ ଦେଖୁଛୁ ଯେ, ସୂକ୍ଷ୍ମତର ରୂପଗୁଡ଼ିକ ଧୀରେ ଧୀରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଛି ଏବଂ କ୍ରମଶଃ ସ୍ଥୂଳତର ହେଉଛି । ଆମେମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଦେଖୁଛୁ ଯେ କାରଣ ଓ କାର୍ଯ୍ୟ ଅଭେଦ—କାର୍ଯ୍ୟ କେବଳ କାରଣର ରୂପାନ୍ତର ମାତ୍ର । ଅତଏବ ଏହି ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଶୂନ୍ୟରୁ ପ୍ରସୁତ ହୋଇ ନାହିଁ । କାରଣ ବ୍ୟତୀତ କିଛି ଘଟିପାରେ ନାହିଁ—କେବଳ ତାହା ନୁହେଁ, କାରଣ ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟ ଭିତରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ ।

ତେବେ ଏ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ କେଉଁ ବସ୍ତୁରୁ ଉଦ୍‌ଭୂତ ହୋଇଛି ? ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରୁ । ମନୁଷ୍ୟ କେଉଁ ବସ୍ତୁର ଉଦ୍‌ଭୂତ ହୋଇଛି । ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସୂକ୍ଷ୍ମ ରୂପରୁ । ବୃକ୍ଷ କେଉଁଠାରୁ ଆସିଲା ? ବୀଜରୁ, ବୃକ୍ଷଟି ସମୁଦାୟ ବୀଜ ମଧ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା, ତାହା ବୃକ୍ଷରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି ମାତ୍ର । ଅତଏବ ଏହି ଜଗଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସେହି ଜଗତର ସୂକ୍ଷ୍ମାବସ୍ଥାରୁ ପ୍ରସୂତ ହୋଇଛି ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହା ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି ମାତ୍ର । ତାହା ପୁନରାୟ ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପ ଧାରଣ କରିବ—ପୁଣି ବ୍ୟକ୍ତ ହେବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ ଯେ ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ସ୍ଥୂଳରୁ ସ୍ଥୂଳତର ହୁଅନ୍ତି, ଯେତେଦିନ ଯାଏ ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କର ଚରମ ସୀମାରେ ପହଞ୍ଚି ନାହାନ୍ତି । ଚରମ ସୀମାରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ସେମାନେ ପୁଣି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ସୂକ୍ଷ୍ମରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ହୁଅନ୍ତି । ଏହିଭଳି ଭାବରେ ସୂକ୍ଷ୍ମରୁ ଆବିର୍ଭାବ –—କ୍ରମଶଃ ସ୍ଥୂଳରୁ ସ୍ଥୂଳତରରୂପରେ ପରିଣତି—ଖାଲି ଯେପରି ସେମାନଙ୍କର ଅଂଶଗୁଡ଼ିକର ଅବସ୍ଥାନ—ପରିବର୍ତ୍ତନ—ଏହାକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ 'କ୍ରମବିକାଶ'-ବାଦ କୁହାଯାଏ । ଏହା ଅତି ସତ୍ୟ । ଆମେମାନେ ନିଜ ଜୀବନରେ ଏହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁଛୁ । ବିଚାରଶୀଳ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିର ଏହିସବୁ କ୍ରମବିକାଶବାଦୀମାନଙ୍କ ସହିତ ବିବାଦର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଆମମାନଙ୍କୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିଷୟ ଜାଣିବାକୁ ହେବ—ତାହା ହେଉଛି—ପ୍ରତ୍ୟେକ

କ୍ରମବିକାଶ ଗୋଟିଏ କ୍ରମସଂକୋଚ ପ୍ରକ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତିତ । ବୀଜ ବୃକ୍ଷର ଜନକ, ଏହା ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଅପର ଏକ ବୃକ୍ଷ ପୁଣି ସେହି ବୀଜର ଜନକ । ବୀଜ ହିଁ ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପ ଯହିଁରୁ ବୃହତ୍ ବୃକ୍ଷଟି ଆସିଛି—ଅଥଚ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ବୃକ୍ଷ ସେହି ବୀଜରୂପେ କ୍ରମସଂକୁଚିତ ହୋଇଛି । ସମୁଦାୟ ବୃକ୍ଷଟି ସେହି ବୀଜ ମଧ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଶୂନ୍ୟରୁ କୌଣସି ବୃକ୍ଷ ଜନ୍ମିପାରେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ଦେଖୁଛୁ ଯେ ବୃକ୍ଷ ବୀଜରୁ ଆସେ ଏବଂ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ବୀଜ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ବୃକ୍ଷକୁ ଜନ୍ମ ଦିଏ, ଅପର ବୃକ୍ଷକୁ ନୁହେଁ । ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ, ସେହି ବୃକ୍ଷର କାରଣ ଏହି ବୀଜ—କେବଳ ସେହି ବୀଜ ମାତ୍ର, ଆଉ ସେହି ବୀଜରେ ସମୁଦାୟ ବୃକ୍ଷଟି ରହିଛି । ସମୁଦାୟ ମନୁଷ୍ୟ ଏକ ଜୀବାଣୁ ଭିତରେ ନିହିତ, ଏହା ପୁଣି ଧୀରେ ଧୀରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ମାନବାକାରରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡଟି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ରହିଛି । ସବୁକିଛି ସେମାନଙ୍କର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଯଦି କ୍ରମବିକାଶବାଦ ସତ୍ୟ, ତେବେ ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରମବିକାଶ ଗୋଟିଏ କ୍ରମସଂକୋଚନ ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତିତ । ଅତଏବ ଯେଉଁ କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଣୁଟି ପରେ ମହାପୁରୁଷ ହେଲା, ତାହା ପ୍ରଥମେ ସେହି କ୍ରମସଂକୁଚିତ ମହାପୁରୁଷ ଥିଲା, ଯାହା ପୁଣି ମହାପୁରୁଷରୂପେ କ୍ରମବିକାଶ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଯଦି ଏହା ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ଆମମାନଙ୍କର କ୍ରମବିକାଶବାଦୀମାନଙ୍କ (Darwin's, Evolution) ସହିତ କୌଣସି ବିବାଦ ନାହିଁ । ଅଧିକନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ ଯେ, ଯଦି ସେମାନେ କ୍ରମସଂକୋଚନ ପ୍ରକ୍ରିୟାଟିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି, ତେବେ ସେମାନେ ଧର୍ମର ବିରୋଧୀ ନ ହୋଇ ତାହାର ସହାୟକ ହେବେ ।

ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ ଯେ, ଶୂନ୍ୟରୁ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ସକଳ ପଦାର୍ଥ ଅନନ୍ତ କାଳ ଧରି ରହିଛି ଏବଂ ଅନନ୍ତ କାଳ ଧରି ରହିବ; କେବଳ ତରଙ୍ଗ ପରି ଉଠିବ, ପୁଣି ପଡ଼ିବ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଭାବରେ ଥରେ ବିଲୟ, ପୁଣି ସ୍ଥୂଳ ବ୍ୟକ୍ତଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ—ସମୁଦାୟ ପ୍ରକୃତିରେ ଏହି କ୍ରମସଂକୋଚ ଓ କ୍ରମବିକାଶ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଚାଲିଛି । ସୁତରାଂ ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପ୍ରକାଶ ପୂର୍ବରୁ କ୍ରମସଂକୁଚିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲା—ଏବେ ତାହା ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ନିଜକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛି—ପୁଣି ଆଉ ଥରେ କ୍ରମସଂକୁଚିତ ହୋଇ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଭାବ ଧାରଣ କରିବ । ଉଦାହରଣସ୍ୱରୂପ, ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଉଦ୍ଭିଦର ଜୀବନ ଧରାଯାଉ । ଆମେମାନେ ଦେଖୁ ଯେ ଦୁଇଟି ଜିନିଷ ସେହି ଉଦ୍ଭିଦର ଏକତ୍ୱ ସମ୍ପାଦନ କରୁଛି—ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିକାଶ ଏବଂ ତାହାର କ୍ଷୟ ଓ ବିନାଶ । ଏହି ଦୁଇଟି ମିଳି ଯେଉଁ ଏକତ୍ୱ ବିଧାନ କରୁଛି, ତାହାର ନାମ ଉଦ୍ଭିଦଜୀବନ । ଅତଏବ ସେହି ଉଦ୍ଭିଦଜୀବନକୁ ପ୍ରାଣଶୃଙ୍ଖଳର ଯେପରି ଗୋଟିଏ ପର୍ବ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରି ଆମେମାନେ ସମୁଦାୟ ବସ୍ତୁରାଶିକୁ ଏକ ପ୍ରାଣପ୍ରବାହ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରିପାରୁ-ଜୀବାଣୁରୁ ତାହାର ଆରମ୍ଭ ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମାନବରେ ତାହାର ସମାପ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେହି ଶୃଙ୍ଖଳର ଗୋଟିଏ ପର୍ବ

ମାତ୍ର । ଆଉ ଯେପରି କ୍ରମବିକାଶବାଦୀମାନେ କହନ୍ତି, କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରାଣୀ, ନାନା ଧରଣର ବାନର ଏବଂ ଉଦ୍ଭିଦଗଣ ଯେପରିକି ସେହି ପ୍ରାଣଶୃଙ୍ଖଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସବୁ ପର୍ବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେ କ୍ଷୁଦ୍ରତମ କୋଷରୁ ଆମେମାନେ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲୁ, ସେଥିରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅନ୍ୟ ସମୁଦାୟ ବସ୍ତୁକୁ ଏକ ଅଭିନ୍ନ ପ୍ରାଣପ୍ରବାହ ବୋଲି ଧରିନିଅ । ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରମବିକାଶ ପୂର୍ବରୁ କ୍ରମସଙ୍କୋଚ ପ୍ରକ୍ରିୟା ବିଦ୍ୟମାନ—ଏହି ନିୟମଟିକୁ ପ୍ରୟୋଗ କଲେ ଆମେ ଦେଖିପାରିବା ଯେ, ଅତି ନିମ୍ନତମ ଜନ୍ତୁଠାରୁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ମନୁଷ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୁଦାୟ ଶ୍ରେଣୀ ଅପର କୌଣସି ବସ୍ତୁର କ୍ରମସଂକୁଚିତ ଅବସ୍ଥା । କାହାର କ୍ରମସଂକୋଚଭାବ ଓ କେଉଁ ପଦାର୍ଥ କ୍ରମସଂକୁଚିତ ହୋଇଥିଲା ? ଏହା ହିଁ ପ୍ରଶ୍ନ । କ୍ରମବିକାଶବାଦୀ କହିବେ; ତୁମେ ଯେ କହ ଏହି ଜଗତ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର କ୍ରମସଂକୁଚିତ ଅବସ୍ଥା—ତାହା ଭୁଲ ଧାରଣା । କାରଣ ତୁମେମାନେ କହ ଯେ, ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଜଗତର ସ୍ରଷ୍ଟା, କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ପ୍ରତିଦିନ ଦେଖୁଛୁ ଯେ, ଚୈତନ୍ୟ ଅନେକ ପରେ ବିକଶିତ ହୁଏ । କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ ଓ ଉଚ୍ଚତର ଜନ୍ତୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆମେମାନେ ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ଦେଖୁ; କିନ୍ତୁ ଏହି ଚୈତନ୍ୟ ଜନ୍ମିବା ପୂର୍ବରୁ ଏ ଜଗତରେ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ଅତୀତ ହୋଇଛି ।

ଯାହା ହେଉ, କ୍ରମବିକାଶବାଦୀମାନଙ୍କର ଆପତ୍ତି ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ଆମେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ନିୟମ ଆବିଷ୍କାର କଲୁଁ, ତାହା ପ୍ରୟୋଗ କରି ଦେଖିବା, କଅଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହୁଏ । ବୃକ୍ଷ ବୀଜରୁ ଆସେ—ପୁଣି ବୀଜକୁ ଯାଏ—ଆରମ୍ଭ ଓ ପରିଣାମ ସମାନ । ପୃଥିବୀ ତାହାର କାରଣରୁ ଆସେ—ପୁଣି କାରଣକୁ ଫେରିଯାଏ । ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହା ସତ୍ୟ—ଆଦି ଓ ଅନ୍ତ ଉଭୟ ସମାନ । ଏହି ସମୁଦାୟ ଶୃଙ୍ଖଳର ଶେଷ କଅଣ ? ଆମେମାନେ ଜାଣୁ ଯେ, ଆରମ୍ଭକୁ ଜାଣିପାରିଲେ ଆମେମାନେ ପରିଣାମ ମଧ୍ୟ ଜାଣିପାରିବା । ଏହିରୂପେ ଅନ୍ତକୁ ଜାଣିପାରିଲେ ଆମେମାନେ ଆଦିକୁ ମଧ୍ୟ ଜାଣିପାରିବା । ତାହା ଯଦି ହୁଏ—ତେବେ ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ଯେ, ଏ ସମୁଦାୟ 'କ୍ରମବିକାଶଶୀଳ' ଜୀବପ୍ରବାହର ଏକ ପ୍ରାନ୍ତ ଜୀବାଣୁ, ଅପର ପ୍ରାନ୍ତ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମାନବ । ଶେଷରେ ଯେହେତୁ ପୂର୍ଣ୍ଣମାନବ ବିଦ୍ୟମାନ, ସୁତରାଂ ଆଦିରେ ମଧ୍ୟ ଯେ ସେ ଅବସ୍ଥିତ, ଏହା ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ । ଅତଏବ ଆଦିର ଏହି ଜୀବାଣୁ ଅବଶ୍ୟ ଉଚ୍ଚତମ ଚୈତନ୍ୟର କ୍ରମସଂକୁଚିତ ଅବସ୍ଥା । ତୁମେମାନେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ଦେଖି ନ ପାର; କିନ୍ତୁ ସେହି କ୍ରମସଂକୁଚିତ ଚୈତନ୍ୟ ନିଜକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଚାଲିବ, ଯେତେଦିନଯାଏ ତାହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ମାନବରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ନ ହୋଇଛି । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଗଣିତ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇପାରେ । ଯଦି 'ଶକ୍ତିର ଅବିନଶ୍ୱରତ୍ୱ ନିୟମ (Law Of Conservation Of Energy) ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ତୁମେ ଗୋଟିଏ ଯନ୍ତ୍ରରୁ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇବ ନାହିଁ, ଯଦି ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ଶକ୍ତି ସେଥିରେ ନ ଦେଇଥାଅ । ଗୋଟିଏ ଇଞ୍ଜିନ୍‌ରୁ ତୁମେ ଯେତେ କାର୍ଯ୍ୟ ପାଅ, ତାହା ଯେତିକି ଶକ୍ତି ତୁମେ ପୂର୍ବେ ପାଣି ଓ କୋଇଲାରୂପେ ସେଥିରେ ଦେଇଥିଲ ଠିକ୍ ସେତିକି, ଟିକିଏ ବେଶୀ ନୁହେଁକି ଟିକିଏ

କମ୍ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ମୁଁ ନିଜ ଶରୀରକୁ ବାୟୁ, ଖାଦ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଦାର୍ଥରୂପେ ଯେତିକି ଯାହା ଦେଇଛି, ଠିକ୍ ସେତିକି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ । କେବଳ ସେଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟ ରୂପରେ ପରିଣତ ହୋଇଛନ୍ତି ମାତ୍ର । ଏହି ବିଶ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ଏକ ବିନ୍ଦୁ ଜଡ଼ ବା ଟିକିଏ ମାତ୍ର ଶକ୍ତି ବଢ଼ାଇବା ପାଇଁ ଅଥବା କମ୍ କରିଦେବା ପାଇଁ ଆମେମାନେ ଅକ୍ଷମ । ଯଦି ତାହା ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ଏହି ଚୈତନ୍ୟ କଅଣ ? ଯଦି ଏହା ଜୀବାଣୁରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ନ ଥାଏ, ତାହାହେଲେ ତାହାକୁ ଅବଶ୍ୟ ଆକସ୍ମିକ ଭାବରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ--ଅର୍ଥାତ୍ ଅସତ୍ (କିଛି ନାହିଁ)ରୁ ସତ୍‌ର (କିଛିର) ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ବୋଲି ମାନିବାକୁ ହୁଏ, ଏହା ଅସମ୍ଭବ । ତାହାହେଲେ ଏହା ନିଃସନ୍ଦିଗ୍ଧ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି—ଯେପରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ, ଯେଉଁଠାରେ ଆରମ୍ଭ ସେହିଠାରେ ଶେଷ—ତେବେ କେତେବେଳେ ଅବ୍ୟକ୍ତ, କେତେବେଳେ ବା ବ୍ୟକ୍ତ । ସେହିପରି ପୂର୍ଣ୍ଣମାନବ ବା ମୁକ୍ତପୁରୁଷ ଦେବମାନବ, ଯେ ପ୍ରକୃତିର ନିୟମର ବାହାରକୁ ଚାଲିଯାଇଛନ୍ତି, ଯେ ସମୁଦାୟ ଅତିକ୍ରମ କରିଛନ୍ତି, ଯାହାଙ୍କୁ ଆଉ ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁର ଭିତରଦେଇ ଯିବାକୁ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହି ମାନବ, ଯାହାଙ୍କୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟାନମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟମାନବ କହନ୍ତି, ବୌଦ୍ଧମାନେ ବୁଦ୍ଧମାନବ କହନ୍ତି, ଯୋଗୀମାନେ ମୁକ୍ତ କହନ୍ତି, ସେହି ପୂର୍ଣ୍ଣମାନବ ହିଁ ଏହି ଶୃଙ୍ଖଳର ଏକ ପ୍ରାନ୍ତ, ଏବଂ ଅପର ପ୍ରାନ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ସେହିଁ କ୍ରମସଂକୁଚିତ ହୋଇ ଜୀବାଣୁରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର କାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଅଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହେଲା ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମନୁଷ୍ୟର ଚରମ ଧାରଣା କଅଣ ? ଚୈତନ୍ୟ—ଯାହା ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ସହିତ ଅନ୍ୟ ଅଂଶର ସଂଯୋଗ-ସାଧନ କରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ବୁଦ୍ଧିର ବିକାଶ । ପ୍ରାଚୀନକାଳର 'ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟବାଦ' (Design Theory) ଏହି ଧାରଣାର ଅସ୍ଫୁଟ ଆଭାସ ମାତ୍ର ଦିଏ । ଆମେ ଜଡ଼ବାଦୀଙ୍କ ସହିତ ଏକମତ ଯେ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଜଗତର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବିକାଶ—ସୃଷ୍ଟିକ୍ରମର ଏହା ହିଁ ଚରମ ଅବସ୍ଥା; କିନ୍ତୁ ଆମେ ଏହା ମଧ୍ୟ କହୁ ଯେ, ଚୈତନ୍ୟ ଯଦି ଚରମ ବିକାଶ ହୁଏ, ତେବେ ଆଦିରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଥିଲା । ଜଡ଼ବାଦୀ କହିବେ ଯେ, ଭଲ କଥା; କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟ ସୃଷ୍ଟ ହେବା ଆଗରୁ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ଅତୀତ ହୋଇଛି, ସେତେବେଳେ ତ ଚୈତନ୍ୟର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନ ଥିଲା । ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ଆମେ କହିବୁ ଯେ, ସେତେବେଳେ ଚୈତନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ନ ଥିଲା, ତାହା ଅବ୍ୟକ୍ତ ଥିଲା; ସୃଷ୍ଟିର ଶେଷରେ ଚୈତନ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣମାନବରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ତେବେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ କଅଣ ଥିଲା ? ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଚୈତନ୍ୟ ଥିଲା । ଆଗେ ଚୈତନ୍ୟ କ୍ରମସଂକୁଚିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହାର କ୍ରମବିକଶିତ ରୂପ ଆମେ ଦେଖୁଛୁ । ଅତଏବ ଏହି ଜଗଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସମୁଦାୟ ଜ୍ଞାନସମଷ୍ଟି ଅବଶ୍ୟ ସେହି କ୍ରମସଂକୁଚିତ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି । ତାହା ଧୀରେ ଧୀରେ ଆପଣକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରୁଛି । ଏହି ସର୍ବବ୍ୟପୀ ବିଶ୍ୱଜନୀନ ଚୈତନ୍ୟର ନାମ ଈଶ୍ୱର । ତାଙ୍କୁ ଅନ୍ୟ ଯେ

କୌଣସି ନାମ ଦିଅନା କାହିଁକି, ଏହା ସ୍ଥିର ଯେ ଆଦିରେ ସେହି ଅନନ୍ତ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟ ଥିଲେ । ସେହି ବିଶ୍ୱଜନୀନ ଚୈତନ୍ୟ କ୍ରମସଂକୁଚିତ ହୋଇ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ, ପୁନଶ୍ଚ ସେହି ଚୈତନ୍ୟ ଆପଣାକୁ କ୍ରମଶଃ ବ୍ୟକ୍ତ କରୁଛନ୍ତି—ଯେତେଦିନ ଯାଏ ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣମାନବ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟମାନବ, ବୁଦ୍ଧମାନବରେ ପରିଣତ ନ ହୋଇଛନ୍ତି । ତାହାପରେ ସେ ନିଜ ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଥାନକୁ ଫେରିଆସିବେ । ଏଥିପାଇଁ ଶାସ୍ତ୍ର କହୁଛନ୍ତି, 'ଆମେମାନେ ତାଙ୍କରି ମଧ୍ୟରେ ଜୀବିତ, ତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଛୁ, ତାଙ୍କରି ମଧ୍ୟରେ ଆମମାନଙ୍କର ସତ୍ତା ।' (ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପ., ୩।୧) ଶାସ୍ତ୍ରକାରମାନେ କହନ୍ତି, 'ଆମେମାନେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ଆସିଛୁ ଓ ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଫେରିଯିବୁ ।' ବିଭିନ୍ନ ପରିଭାଷା ଦେଖି ଡରି ଯାଅ ନାହିଁ । ପରିଭାଷାକୁ ଯଦି ଭୟ କର, ତେବେ ତୁମେ ଦାର୍ଶନିକ ହେବାର ଯୋଗ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ । ଏହି ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟକୁ ତତ୍ତ୍ୱବିଦଗଣ ଈଶ୍ୱର ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି ।

ମୋତେ ଅନେକେ କେତେ ଥର ପ୍ରଶ୍ନ କରିଛନ୍ତି: ଆପଣ ପୁରାତନ ଈଶ୍ୱର (God) ଶବ୍ଦଟିକୁ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି କାହିଁକି ? କାରଣ—ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେତେ କଥା ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ସେହି ଶବ୍ଦ ସର୍ବୋତ୍ତମ—କାରଣ ମନୁଷ୍ୟର ସକଳ ଆଶା ଭରସା, ସକଳ ସୁଖ, ସେହି ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ଉପରେ କେନ୍ଦ୍ରୀଭୂତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ଶବ୍ଦଟିକୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ଯେତେବେଳେ ବଡ଼ ବଡ଼ ସାଧୁ ମହାତ୍ମାମାନେ ସେଭଳି ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ଗଢ଼ିଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ତାହାର ଅର୍ଥ ଭଲ ଭାବରେ ବୁଝିଥିଲେ । କ୍ରମେ ସମାଜରେ ଯେତେବେଳେ ସେହି ଭଳି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଚାରିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ସେତେବେଳେ ଅଜ୍ଞ ଲୋକେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତାହାର ଫଳ ହେଲା ଯେ, ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ମହିମା ହ୍ରାସ ପାଇଲା । 'ଈଶ୍ୱର' ଶବ୍ଦଟି ସ୍ମରଣାତୀତ କାଳରୁ ଚଳିଆସୁଛି ଏବଂ ଯାହାକିଛି ମହତ୍ ଓ ପବିତ୍ର ଏବଂ ଏକ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟର ଭାବଦ୍ୟୋତକ, ତାହା ସବୁ ସେହି ଶବ୍ଦ ଭିତରେ ରହିଛି । କୌଣସି ନିର୍ବୋଧ ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ଶବ୍ଦଟିକୁ ବ୍ୟବହାର କରିବାରେ ଆପତ୍ତି କଲେ କଅଣ ଆମେମାନେ ସେହି ଶବ୍ଦଟିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବୁ ? ଆଉ ଜଣେ ଆସିବ, କହିବ ମୋର ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ନିଅ । ଅନ୍ୟ ଲୋକ ଆସିବେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ କହିବେ । ଏଭଳି ହେଲେ ତ ବୃଥା ଶବ୍ଦର କିଛି ଅନ୍ତ ରହିବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ମୁଁ କହେ, ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦଟିକୁ ବ୍ୟବହାର କର; କିନ୍ତୁ ତାହାକୁ ଆହୁରି ଭଲ ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କର—ମନରୁ କୁସଂସ୍କାର ଦୂର କରିଦିଅ ଏବଂ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ଉପଲବ୍ଧି କର, ଏହି ମହତ୍ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କଅଣ ? ଯଦି ତୁମେମାନେ 'ଭାବାନୁସଙ୍ଗ ବିଧାନ'ର (Law of Association Of Ideas) ଶକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅବହିତ ହୁଅ, ତେବେ ତୁମେ ଜାଣିପାରିବ ଯେ ଏହି ଶବ୍ଦ ସହିତ ନାନାପ୍ରକାର ମହାନ ଓଜସ୍ୱୀ ଭାବ ଯୁକ୍ତ ଅଛି; ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ମାନବ ତାହା ବ୍ୟବହାର କରୁଛନ୍ତି, ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ

ଲୋକ ସେହି ଶବ୍ଦକୁ ପୂଜା କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ତାହା ସହିତ ଯାହାକିଛି ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଓ ସୁନ୍ଦରତମ, ଯାହାକିଛି ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ, ଯାହାକିଛି ପ୍ରେମାସ୍ପଦ, ମନୁଷ୍ୟ ସ୍ୱଭାବରେ ଯାହାକିଛି ମହତ୍ ଓ ସୁନ୍ଦର, ତାହା ଯୋଗ କରୁଛନ୍ତି । ଅତଏବ ସେହି ଶବ୍ଦଟି ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଭାବର ଉଦ୍ଦୀପକ କାରଣ ସ୍ୱରୂପ ହୁଏ; ସୁତରାଂ ତାହାକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ମୁଁ ଯଦି ଆପଣଙ୍କୁ ଖାଲି ଏହି କଥା ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥାନ୍ତି ଯେ, ଈଶ୍ୱର ଜଗତ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ଆପଣମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ତାହା କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରି ନ ଥାନ୍ତ । ଏହି ସମୁଦାୟ ବିଚାରାଦି ପରେ ଆମେମାନେ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ପୁରୁଷଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ ।

ଅତଏବ ଆମେ ଦେଖିଲୁ ଯେ ଜାଗତିକ ଶକ୍ତିର ଏହି ସକଳ ବିକାଶ—ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଭୂତ ବା ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି ବା ଶକ୍ତି ବା ଚୈତନ୍ୟ ଯେଉଁ ନାମ ଦିଅନା କାହିଁକି, ତାହା ସେହି ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରକାଶ । ଆମେମାନେ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଏହାକୁ ପରମପ୍ରଭୁ ବୋଲି ଆଖ୍ୟାତ କରିବୁ । ଯାହାକିଛି ତୁମେ ଦେଖ, ଶୁଣ ବା ଅନୁଭବ କର, ସବୁ ହିଁ ତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ଅର୍ଥାତ୍ ଯଥାର୍ଥ ତାଙ୍କରି ପରିଣାମ—ଠିକ୍ ଭାବରେ କହିବାକୁଗଲେ, ତାହା ସେ ନିଜେ ସ୍ୱୟଂ । ସେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ତାରକା ରୂପରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛନ୍ତି, ସେ ଜନନୀ ବସୁନ୍ଧରା, ସେ ହିଁ ସ୍ୱୟଂ ସମୁଦ୍ର । ସେ ମୃଦୁ ବୃଷ୍ଟିଧାରାରୂପେ ବର୍ଷୁଛନ୍ତି, ସେ ଆମମାନଙ୍କ ଶରୀରରେ ଶକ୍ତିରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି, ସେ ହିଁ ମୃଦୁ ମନ୍ଦ ବାୟୁ, ଯାହାକୁ ଆମେମାନେ ନିଃଶ୍ୱାସରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରୁ । ସେ ବକ୍ତା, ସେ ବକ୍ତୃତା, ସେ ଶ୍ରୋତୃମଣ୍ଡଳୀ, ସେ ବକ୍ତୃତା-ମଞ୍ଚ, ସେ ଯାହା ଉପରେ ମୁଁ ଛିଡ଼ା ହୋଇଛି—ସେ ସେହି ଆଲୋକ, ଯାହା ଦ୍ୱାରା ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କ ମୁଖ ଦେଖୁଛି । ସବୁ ହିଁ ଈଶ୍ୱର । ସେ ଜଗତର ଉପାଦାନ ଓ ନିମିତ୍ତ କାରଣ, ସେହି କ୍ରମସଂକୁଚିତ ହୋଇ ଅଣୁ ହୁଅନ୍ତି, ପୁନଶ୍ଚ କ୍ରମବିକଶିତ ହୋଇ ଈଶ୍ୱର ହୁଅନ୍ତି । ସେ ଅବନତ ହୋଇ ଅତି ନିମ୍ନତମ ପରମାଣୁ ହୁଅନ୍ତି—ପୁନଶ୍ଚ ଧୀରେ ଧୀରେ ନିଜ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ କରି ସ୍ୱରୂପରେ ପୁନର୍ମିଳିତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ଜଗତର ରହସ୍ୟ । 'ତୁମେ ପୁରୁଷ, ତୁମେ ସ୍ତ୍ରୀ, ତୁମେ ଯୌବନ ଗର୍ବରେ ଭ୍ରମଣଶୀଳ ଯୁବା, ତୁମେ କୁମାରୀ, ତୁମେ ବୃଦ୍ଧ ଦଣ୍ଡ ଧାରଣ କରି ଚାଲିଛ, ତୁମେ ସକଳ ବସ୍ତୁରେ ଅବସ୍ଥିତ—ହେ ପ୍ରଭୁ, ତୁମେ ହିଁ ସବୁ ।' (ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ଉପ.,୪/୩) ଜଗତର ଏହି ଏକମାତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା, ଯହିଁରେ ମାନବର ଯୁକ୍ତି ଏବଂ ମାନବର ବୁଦ୍ଧି ପରିତୃପ୍ତ ହୁଏ । ଏକ କଥାରେ କହିବାକୁଗଲେ, 'ଆମେମାନେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ଜାତ ହେଉ, ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜୀବିତ ରହୁ ଏବଂ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟକୁ ଫେରିଯାଉ ।' (ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପ., ୩/୧)

ଜଗତ–୨
(କ୍ଷୁଦ୍ର ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ)

[ନିଉୟର୍କରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା, ୨୬ ଜାନୁଆରୀ, ୧୮୯୬]

ମନୁଷ୍ୟମନ ସ୍ୱଭାବତଃ ବାହାରକୁ ଯିବାକୁ ଚାହେଁ—ମନ ଯେପରି କି ଶରୀରର ବାହାରକୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରଣାଳୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ଉଙ୍କି ମାରିବାକୁ ଚାହେଁ । ଚକ୍ଷୁ ଅବଶ୍ୟ ଦେଖିବ, କର୍ଣ୍ଣ ଅବଶ୍ୟ ଶୁଣିବ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣ ଅବଶ୍ୟ ବହିର୍ଜଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବେ । ତେଣୁ ସ୍ୱଭାବତଃ ପ୍ରକୃତିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱ ମନୁଷ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ପ୍ରଥମେ ଆକର୍ଷଣ କରେ । ମାନବାତ୍ମା ପ୍ରଥମେ ବହିର୍ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଥିଲା । ଆକାଶ, ନକ୍ଷତ୍ରପୁଞ୍ଜ, ଅନ୍ତରୀକ୍ଷସ୍ଥ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଦାର୍ଥନିଚୟ, ପୃଥିବୀ, ନଦୀ, ପର୍ବତ, ସମୁଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଆମେମାନେ ସକଳ ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମରେ ଏହାର କିଛି କିଛି ପରିଚୟ ପାଉ । ପ୍ରଥମେ ମାନବମନ ଅନ୍ଧକାରରେ ଅଣ୍ଡାଳୁ ଅଣ୍ଡାଳୁ ବାହାରେ ଯାହାକିଛି ଦେଖିଥିଲା ତାହାକୁ ଧରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା । ଏହିଭାବରେ ନଦୀର ଜଣେ ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବତା, ଆକାଶର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଆଉ ଜଣେ, ମେଘର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଆଉ ଜଣେ, ପୁଣି ବୃଷ୍ଟିର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଆଉ ଜଣେ ଦେବତାରେ ସେ ବିଶ୍ୱାସୀ ହେଲା ।—ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଆମେ ପ୍ରକୃତିର ଶକ୍ତି ବୋଲି ଜାଣୁ—ସେମାନେ ସଚେତନ ପଦାର୍ଥରେ ପରିଣତ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ ଯେତେ ଗଭୀରତର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ସେତେ ପରିମାଣରେ ଏହି ବାହ୍ୟ ଦେବତାଗଣଙ୍କଠାରେ ମନୁଷ୍ୟର ତୃପ୍ତି କମିଗଲା । ସେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟର ସମୁଦାୟ ଶକ୍ତି ନିଜ ଅନ୍ତରକୁ ପ୍ରବାହିତ ହେଲା—ମନୁଷ୍ୟର ନିଜ ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହେଲା । ବହିର୍ଜଗତରୁ ସେହି ପ୍ରଶ୍ନ ଯାଇ ଅନ୍ତର୍ଜଗତରେ ପହଞ୍ଚିଲା । ବହିର୍ଜଗତ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଶେଷରେ ମନୁଷ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଜଗତ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହି ଭିତରର ମନୁଷ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉତ୍‌ଥିତ ହୁଏ ଉଚ୍ଚତର ସଭ୍ୟତାର ସ୍ତରରେ ପ୍ରକୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗଭୀରତର ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟିରୁ, ଉନ୍ନତିର ଉଚ୍ଚତର ଭୂମିରେ ଆରୂଢ଼ ହେଲେ ।

ଆଜି ଅପରାହ୍ନରେ ଏହି ଭିତରର ମନୁଷ୍ୟ ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ । ଏହି ଅନ୍ତର୍ମାନବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ ମନୁଷ୍ୟର ଯେତେଦୂର ପ୍ରିୟ ଏବଂ ତାହାର ହୃଦୟର ଯେତେ ସନ୍ନିହିତ, ଆଉ କିଛି ସେପରି ନୁହେଁ । କେତେ ଲକ୍ଷ ଥର, କେତେ କେତେ ଦେଶରେ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହୋଇଛି । କି ଅରଣ୍ୟବାସୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, କି ରାଜା, କି ଦରିଦ୍ର, କି ଧନୀ, କି ସାଧୁ, କି ପାପୀ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ନର, ପ୍ରତ୍ୟେକ ନାରୀ, ସମସ୍ତେ କୌଣସି ନା କୌଣସି ସମୟରେ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଛନ୍ତି—ଏହି କ୍ଷଣଭଙ୍ଗୁର ମାନବଜୀବନରେ କଅଣ ନିତ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ ? ଏହି ଶରୀର ମରିଗଲେ ଏପରି କଅଣ କିଛି ନାହିଁ ଯାହା ମରେ

ନାହିଁ ? ଯେତେବେଳେ ଏହି ଶରୀର ଧୂଳିରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ କଅଣ କିଛି ଜୀବିତ ରହେ ନାହିଁ ? ଅଗ୍ନି ଶରୀରକୁ ଭସ୍ମସାତ୍ କଲେ ତାହା ପରେ କଅଣ ଆଉ କିଛି ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ ନାହିଁ ? ଯଦି ଥାଏ, ତାହାହେଲେ ତାହାର ନିୟତି କଅଣ ? ତାହା କେଉଁଠାକୁ ଯାଏ ? କେଉଁଠାରୁ ବା ତାହା ଆସିଥିଲା ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକ ପୁନଃ ପୁନଃ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହୋଇଛି, ଆଉ ଯେତେଦିନ ଏହି ସୃଷ୍ଟି ଥିବ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାନବ-ମସ୍ତିଷ୍କ ଚିନ୍ତା କରୁଥିବ, ସେତେଦିନଯାଏ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହେଉଥିବ । ଏହାର ଉତ୍ତର ଯେ ଆସି ନାହିଁ, ତାହା ନୁହେଁ, ପ୍ରତିଥର ଉତ୍ତର ଆସିଥିଲା; ଆହୁରି ଯେତେ ସମୟ ଯାଉଛି, ସେତେ ତାହା ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଅଧିକ ବଳ ସଂଗ୍ରହ କରୁଛି । ସହସ୍ର ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା; ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସେହି ଉତ୍ତର ହିଁ ପୁନଃ କଥିତ, ପୁନଃ ବିଶଦୀକୃତ ହୋଇ ଆମମାନଙ୍କର ବୁଦ୍ଧି ନିକଟରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତରରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କୁ କେବଳ ସେହି ଉତ୍ତରର ପୁନରାବୃତ୍ତିକଥନ କରିବାକୁ ହେବ । ସମସ୍ତଙ୍କର ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ଏହି ସମସ୍ୟାଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନୂତନ ଆଲୋକ ନିକ୍ଷେପ କରିପାରିବି, ଏଭଳି ଛଳନା ମୁଁ କରିବି ନାହିଁ । ଆମମାନଙ୍କର ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ଏହି ଯେ, ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ମହାନ୍ ସତ୍ୟକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳର ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରିବୁ, ପ୍ରାଚୀନମାନଙ୍କର ଚିନ୍ତାକୁ ଆଧୁନିକମାନଙ୍କ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରିବୁ, ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କ ଭାଷାକୁ ଲୌକିକ ଭାଷାରେ କହିବୁ, ଦେବତାମାନଙ୍କ ଚିନ୍ତାକୁ ମାନବ ଭାଷାରେ କହିବୁ, ଈଶ୍ୱର-ଚିନ୍ତାକୁ ଦୁର୍ବଳ ମାନବ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରିବୁ, ଯଦ୍ୱରା ଲୋକେ ତାହା ବୁଝିପାରିବେ । କାରଣ ପରେ ଆମେ ଦେଖିବା ଯେ, ଏହି ଐଶୀ ସତ୍ତାରୁ ଯେଉଁସବୁ ଭାବପ୍ରସୂତ, ତାହା ମାନବ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ—ଯେଉଁ ସତ୍ତା ଏ ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି, ସେ ନିଜେ ଯେ ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶିତ, ତାହା ବୁଝିବେ ।

ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ଦେଖୁଛି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟି ପାଇଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଜିନିଷ ଆବଶ୍ୟକ । ପ୍ରଥମତଃ ଚକ୍ଷୁ—ଚକ୍ଷୁ ଅବଶ୍ୟ ରହିବା ଦରକାର । ମୁଁ ସର୍ବ ପ୍ରକାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ମୋର ଯଦି ଚକ୍ଷୁ ନ ଥାଏ, ତେବେ ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ପାରିବି ନାହିଁ । ଅତଏବ ପ୍ରଥମତଃ ମୋର ଚକ୍ଷୁ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଚକ୍ଷୁର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ଯଦି ଦର୍ଶନେନ୍ଦ୍ରିୟ ନ ଥାଏ, ତେବେ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଚକ୍ଷୁ ବାସ୍ତବିକ୍ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନୁହେଁ, ତାହା ଦର୍ଶନର ଯନ୍ତ୍ର ମାତ୍ର, ଯଥାର୍ଥ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଟି ଚକ୍ଷୁର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ଅବସ୍ଥିତ—ତାହା ମସ୍ତିଷ୍କସ୍ଥ ସ୍ନାୟୁକେନ୍ଦ୍ର । ଯଦି ସେହି କେନ୍ଦ୍ରଟି ନଷ୍ଟ ହୁଏ, ତେବେ ମନୁଷ୍ୟର ଅତି ନିର୍ମଳ ଚକ୍ଷୁ ଦୁଇଟି ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ କିନ୍ତୁ ସେ କିଛି ଦେଖିପାରିବ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଦୃଷ୍ଟିକ୍ରିୟା ପାଇଁ ପ୍ରକୃତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଟି ଯେପରି ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ, ଆମମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତଦ୍ରୂପ । ବାହାରର କର୍ଣ୍ଣ କେବଳ ଭିତରକୁ ଶବ୍ଦ ଆଣିବାର ଯନ୍ତ୍ର ମାତ୍ର; କିନ୍ତୁ ଏହା ମସ୍ତିଷ୍କସ୍ଥ କେନ୍ଦ୍ରକୁ ଯିବା

ଦରକାର । ତାହା ମଧ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ । କେବେ କେବେ ଏଭଳି ମଧ୍ୟ ହୁଏ ଯେ, ତୁମେ ତୁମର ପୁସ୍ତକାଗାରରେ ବସି ଏକାଗ୍ର ମନରେ କୌଣସି ପୁସ୍ତକ ପଢୁଛ, ଏପରି ସମୟରେ ଘଡ଼ିରେ ବାରଟା ବାଜିଲା; କିନ୍ତୁ ତୁମେ ତାହା ଶୁଣିପାରିଲ ନାହିଁ । ଏଠାରେ କଅଣ ଅଭାବ ? ମନ ସେହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟରେ ସଂଯୁକ୍ତ ନ ଥିଲା । ଅତଏବ ଆମେମାନେ ଦେଖୁଛୁ, ତୃତୀୟତଃ ମନ ଅବଶ୍ୟ ରହିବା ଦରକାର । ପ୍ରଥମ ବାହ୍ୟଯନ୍ତ୍ର; ତା'ପରେ ଏହି ବାହ୍ୟଯନ୍ତ୍ରଟି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନିକଟକୁ ଯେପରି ଏହି ବିଷୟକୁ ବହନ କରି ନେଇଯାଏ; ତା'ପରେ ମନ ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟରେ ଯୁକ୍ତ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଯେତେବେଳେ ମନ ଏହି ମସ୍ତିଷ୍କସ୍ଥ କେନ୍ଦ୍ରରେ ଯୁକ୍ତ ନ ଥାଏ, ସେତେବେଳେ କର୍ଣ୍ଣ ଯନ୍ତ୍ରରେ ଏବଂ ମସ୍ତିଷ୍କସ୍ଥ କେନ୍ଦ୍ରରେ ବିଷୟର ଛାୟା ପଡ଼ିପାରେ; କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ତାହା ବୁଝିପାରିବୁ ନାହିଁ । ମନ କେବଳ ବାହକ ମାତ୍ର-–ତାହାକୁ ଏହି ବିଷୟର ଛାପକୁ ଆହୁରି ଭିତରକୁ ବହନ କରିନେଇ ବୁଦ୍ଧିକୁ ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ହୁଏ । ବୁଦ୍ଧି ନିଶ୍ଚୟାତ୍ମିକା ବୃତ୍ତି । ତଥାପି ଏସବୁ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ହେଲା ନାହିଁ । ବୁଦ୍ଧିକୁ ପୁଣି ଆହୁରି ଭିତରକୁ ନେଇଯାଇ ଶରୀରର ରାଜା ଆତ୍ମା ନିକଟରେ ସମର୍ପଣ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଆତ୍ମା ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ଆତ୍ମା ଆଦେଶ କରେ, 'କର' ବା 'କର ନାହିଁ' । ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ କ୍ରମରେ ତାହା ଭିତରକୁ ଯାଇଥିଲା, ପୁଣି ସେହି ସେହି କ୍ରମରେ ବାହାରକୁ ଆସେ—ପ୍ରଥମେ ବୁଦ୍ଧିରେ, ତାପରେ ମନରେ, ତାପରେ ମସ୍ତିଷ୍କ-କେନ୍ଦ୍ରରେ, ତା'ପରେ ବହିର୍ଯନ୍ତ୍ରରେ; ସେତେବେଳେ ଯାଇ ବିଷୟଜ୍ଞାନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

ଯନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ମନୁଷ୍ୟର ସ୍ଥୂଳ ଦେହରେ ଅବସ୍ଥିତ । ମନ କିନ୍ତୁ ତାହା ନୁହେଁ, ବୁଦ୍ଧି ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ହିନ୍ଦୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସେମାନଙ୍କର ନାମ 'ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର', ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟାନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ 'ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶରୀର' ! ତାହା ଏହି ଶରୀରଠାରୁ ଅନେକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ତାହା ଆତ୍ମା ନୁହେଁ । ଆତ୍ମା ଏ ସକଳର ଅତୀତ । ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର ଅଳ୍ପ ଦିନରେ ଧ୍ୱଂସ ପାଇଯାଏ—ଖୁବ୍ ସାମାନ୍ୟ କାରଣରୁ ତାହା ଭିତରେ ଗୋଳମାଳ ଘଟେ ଓ ତାହାର ଧ୍ୱଂସ ହୋଇଯାଇପାରେ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ଏତେ ସହଜରେ ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ତାହା କେତେବେଳେ ସବଳ ଓ କେତେବେଳେ ବା ଦୁର୍ବଳ ହୁଏ । ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ବୃଦ୍ଧ ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମନର ସେତେ ବଳ ନ ଥାଏ । ଶରୀର ସବଳ ଥିଲେ ମନ ମଧ୍ୟ ସବଳ ଥାଏ । ନାନାବିଧ ଔଷଧ ମନ ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ବାହାରର ସକଳ ବସ୍ତୁ ହିଁ ତାହା ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ପୁନଶ୍ଚ ମନ ମଧ୍ୟ ବାହ୍ୟଜଗତ ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାଏ । ଶରୀରର ଯେପରି ଉନ୍ନତି ଅବନତି ଅଛି, ମନର ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସବଳତା ଦୁର୍ବଳତା ଅଛି; ଅତଏବ ମନ କଦାପି ଆତ୍ମା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ ଆତ୍ମାର କ୍ଷୟ କିମ୍ବା ଅବନତି ନାହିଁ । ଆମେମାନେ କିପରି ତାହା ଜାଣିପାରୁ ? ଆମେମାନେ କିପରି ଜାଣିପାରୁ ଯେ, ମନର

ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ଆଉ କିଛି ଅଛି । କାରଣ ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ଜ୍ଞାନ କଦାପି ଜଡ଼ର ଧର୍ମ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏପରି କୌଣସି ଜଡ଼ବସ୍ତୁ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, ଯାହାର ସ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାନ । ଜଡ଼ଭୂତ କଦାପି ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନ ହିଁ ସମୁଦାୟ ଜଡ଼କୁ ପ୍ରକାଶ କରେ । ଏହି ଯେ ସମ୍ମୁଖରେ ହଲ (Hall) ଦେଖୁଛ, ଜ୍ଞାନ ହିଁ ତାର ମୂଳ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ, କାରଣ କୌଣସି ନା କୌଣସି ଜ୍ଞାନର ସହାୟତା ବ୍ୟତିରେକେ ତାହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ । ଏହି ଶରୀର ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ନୁହେଁ । ଯଦି ତାହା ହୋଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ମୃତ ବ୍ୟକ୍ତିର ଶରୀର ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ହୋଇଥାନ୍ତା । ମନ ଅଥବା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶରୀର ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ତାହା ଜ୍ଞାନ ସ୍ୱରୂପ ନୁହେଁ । ଯାହା ସ୍ୱପ୍ରକାଶ, ତାହାର କଦାପି ଧ୍ୱଂସ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯାହା ଅପରର ଆଲୋକ ନେଇ ଆଲୋକିତ ହୁଏ, ତାହାର ଆଲୋକ ବେଳେ ବେଳେ ଥାଏ—ପୁଣି ବେଳେ ବେଳେ ନ ଥାଏ; କିନ୍ତୁ ଯାହା ସ୍ୱୟଂ ଆଲୋକସ୍ୱରୂପ, ତାହାର ଯିବାଆସିବା, ହ୍ରାସବୃଦ୍ଧି ପୁଣି କଅଣ ? ଆମେମାନେ ଦେଖୁ, ଚନ୍ଦ୍ରର କ୍ଷୟ ହୁଏ, ପୁଣି ତାହାର କଳାର ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ—କାରଣ, ତାହା ସୂର୍ଯ୍ୟର ଆଲୋକରେ ଆଲୋକିତ । ଯଦି ଅଗ୍ନିରେ ଲୌହପିଣ୍ଡ ଫିଙ୍ଗି ଦିଆଯାଏ, ଏବଂ ଯଦି ତାହାକୁ ଲୋହିତୋତ୍ତପ୍ତ କରାଯାଏ, ତେବେ ତାହା ଆଲୋକ ବିକିରଣ କରିବ; କିନ୍ତୁ ସେହି ଆଲୋକ ଯେହେତୁ ଅପରର, ତାହା ଚାଲିଯିବ । ଅତଏବ କ୍ଷୟ କେବଳ ସେହି ଆଲୋକର ହିଁ ସମ୍ଭବ, ଯାହା ଅପର ନିକଟରୁ ଗୃହୀତ, ଯାହା ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ଆଲୋକ ନୁହେଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ ଯେ ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଦେହ ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ନୁହେଁ, ତାହା ନିଜକୁ ନିଜେ ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ । ମନ ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ ନିଜେ ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ । କାହିଁକି ? କାରଣ, ମାନସିକ ଶକ୍ତିର ହ୍ରାସବୃଦ୍ଧି ଅଛି, କେତେବେଳେ ତାହା ସବଳ ତ କେତେବେଳେ ତାହା ଦୁର୍ବଳ ହୁଏ, କାରଣ ବାହ୍ୟବସ୍ତୁ ହିଁ ତାହା ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ତାହାକୁ ସବଳ କରିପାରେ ଏବଂ ଦୁର୍ବଳ ମଧ୍ୟ କରିପାରେ । ଅତଏବ ମନ ଭିତରଦେଇ ଯେ ଆଲୋକ ଆସୁଛି, ତାହା ତାହାର ନିଜର ନୁହେଁ । ତେବେ ତାହା କାହାର ? ତାହା ଅବଶ୍ୟ ଏପରି କାହାର ଆଲୋକ ହେବ, ଯାହା ଅନ୍ୟ ଆଲୋକର ପ୍ରତିଫଳନ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଯାହା ସ୍ୱୟଂ ଆଲୋକସ୍ୱରୂପ । ଅତଏବ ସେହି ପୁରୁଷଙ୍କର ସ୍ୱରୂପଭୂତ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ, ତାହାର କଦାପି ନାଶ ବା କ୍ଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହା କେତେବେଳେ ମୃଦୁ ବା ପ୍ରବଳ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ତାହା ସ୍ୱପ୍ରକାଶ —ତାହା ଆଲୋକସ୍ୱରୂପ । 'ଆତ୍ମା ଜାଣନ୍ତି'—ଏହି ବାକ୍ୟ ଆଦୌ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ଆତ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ଞାନ ସ୍ୱରୂପ । 'ଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି'—ଏହି ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ଆତ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱରୂପ; ଆତ୍ମା ସୁଖୀ—ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ଆତ୍ମା ସ୍ୱୟଂ ସୁଖସ୍ୱରୂପ । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ସୁଖୀ, ତାହାର ସୁଖ ଅପର କାହା ନିକଟରୁ ପ୍ରାପ୍ତ । ଯାହାର ଜ୍ଞାନ ଅଛି, ସେ ଅପର କାହା ନିକଟରୁ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଛି । ଯାହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି,

ତାହାର ସେହି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅପର କାହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି । ଯେଉଁଠାରେ ଗୁଣ ଓ ଗୁଣୀର ଭେଦ ଅଛି, ସେଠାରେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ସେହି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଗୁଣୀ ଉପରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ଜ୍ଞାନ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବା ଆନନ୍ଦ ଏଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମାର ଧର୍ମ ନୁହେଁ— ସେମାନେ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ ।

ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇପାରେ: ଆମେମାନେ ଏକଥା ସ୍ୱୀକାର କରିନେବୁ କାହିଁକି? କାହିଁକି ଆମେମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରିବୁ ଯେ ଆନନ୍ଦ, ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଓ ଜ୍ଞାନ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ — —ଅନ୍ୟ ନିକଟରୁ ତାହା ପ୍ରାପ୍ତ ନୁହେଁ? ଏହାର ଉତ୍ତର ଏହି ଯେ: ଆମେ ଦେଖୁଛୁ, ଶରୀରର ପ୍ରକାଶ ମନର ପ୍ରକାଶରେ; ଯେତେବେଳଯାଏ ମନ ଥାଏ, ସେତେବେଳଯାଏ ତାହାର ପ୍ରକାଶ, ମନ ଚାଲିଗଲେ ଦେହର ପ୍ରକାଶ ମଧ୍ୟ ଆଉ ରହେ ନାହିଁ । ଚକ୍ଷୁରୁ ମନ ଚାଲିଗଲେ ମୁଁ ତୁମ ଆଡ଼କୁ ଚାହିଁ ରହିପାରେ, କିନ୍ତୁ ତୁମକୁ ଦେଖିପାରିବି ନାହିଁ; ଅଥବା ଶ୍ରବଣେନ୍ଦ୍ରିୟରୁ ମନ ଚାଲିଗଲେ, ତୁମମାନଙ୍କର କଥା କିଛି ଶୁଣିପାରିବି ନାହିଁ । ସକଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହିଭଳି । ସୁତରାଂ ଆମେମାନେ ଦେଖିପାରିଲୁ, ଶରୀରର ପ୍ରକାଶ ମନର ପ୍ରକାଶରେ । ପୁଣି ମନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ବହିର୍ଜଗତର ସକଳ ବସ୍ତୁ ତାହା ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛି, ସାମାନ୍ୟ କାରଣରେ ତାହାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିପାରେ । ମସ୍ତିଷ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସାମାନ୍ୟ ଗୋଳମାଳ ହେଲେ ତାହାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିପାରେ । ଅତଏବ ମନ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ ଆମେମାନେ ସମୁଦାୟ ପ୍ରକୃତିରେ ଦେଖୁଛୁ, ଯାହା କୌଣସି ବସ୍ତୁର ସ୍ୱରୂପ, ତାହାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କେବଳ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଅପର ବସ୍ତୁର ଧର୍ମ, ଯାହା ଅପର ବସ୍ତୁରୁ ଗୃହୀତ, ତାହାର ହିଁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ତର୍କ ହୋଇପାରେ: ଆତ୍ମାର ପ୍ରକାଶ, ଆତ୍ମାର ଜ୍ଞାନ, ଆତ୍ମାର ଆନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଯେ ସେଭଳି ଅପରଠାରୁ ଗୃହୀତ ହୋଇ ନାହିଁ ତାହାର ପ୍ରମାଣ କଅଣ? କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଏହି ଦୋଷ ହେବ ଯେ, ଏହାର ଅନ୍ତ କିଛି ମିଳିବ ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିବ ଯେ ତାହା ପୁଣି କାହାଠାରୁ ଆଲୋକପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା? ଯଦି କହ, 'ଅପର କୌଣସି ଆତ୍ମାଠାରୁ', ତେବେ ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିବ—ତାହା ମଧ୍ୟ କେଉଁଠାରୁ ଆଲୋକପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା? ଅତଏବ ଅବଶେଷରେ ଆମମାନଙ୍କୁ ଏପରି ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଯାଇ ରହିଯିବାକୁ ହେବ, ଯାହାର ଆଲୋକ ଅପର ନିକଟରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ନୁହେଁ । ଅତଏବ ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହେଉଛି — ଯେଉଁଠାରେ ଆମେ ପ୍ରଥମେ ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶତ୍ୱ ଦେଖିବା, ସେଠାରେ ରହିଯିବା, ଅଧିକ ଅଗ୍ରସର ହେବା ନାହିଁ ।

ଅତଏବ ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ, ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରଥମତଃ ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଦେହ, ତତ୍‌ପରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର, ତାହାର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମା ରହିଛନ୍ତି । ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ, ସ୍ଥୂଳ ଦେହର ସମୁଦାୟ ଗୁଣ ଓ ଶକ୍ତି ମନରୁ ଗୃହୀତ, ମନ ପୁଣି ଆତ୍ମାର ଆଲୋକରେ ଆଲୋକିତ ।

ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପୁଣି ନାନା ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠୁଛି । ଆତ୍ମା ସ୍ୱପ୍ରକାଶ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ହିଁ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ, ଏହି ଯୁକ୍ତିରୁ ଯଦି ଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହୁଏ, ତେବେ ସ୍ୱଭାବତଃ ଏହା ହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ, ତାହା ଶୂନ୍ୟରୁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଯାହା ସ୍ୱପ୍ରକାଶ, ଅପର-ବସ୍ତୁ-ନିରପେକ୍ଷ, ତାହା କଦାପି ଶୂନ୍ୟରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ, ଏହି ଜଡ଼ ଜଗତ ମଧ୍ୟ ଶୂନ୍ୟରୁ ହୋଇ ନାହିଁ, ଆତ୍ମା ତ ଦୂରର କଥା । ଅତଏବ ତାହାର ସର୍ବଦା ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଥିଲା । ଏପରି ସମୟ କଦାପି ନ ଥିଲା, ଯେତେବେଳେ ତାହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନ ଥିଲା; କାରଣ ଯଦି ଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନ ଥିଲା, ତେବେ କାଳ କେଉଁଠି ଥିଲା ? କାଳ ଆତ୍ମାର ଭିତରେ । ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମାର ଶକ୍ତି ମନ ଉପରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୁଏ, ଆଉ ମନ ଚିନ୍ତା କରେ, ସେତେବେଳେ ଯାଇ କାଳର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମା ନ ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ଚିନ୍ତା ମଧ୍ୟ ନ ଥିଲା, ଆଉ ଚିନ୍ତା ନ ଥିଲେ କାଳ ମଧ୍ୟ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଯେତେବେଳେ କାଳ ଆତ୍ମାରେ ରହିଛି, ସେତେବେଳେ ଆତ୍ମା କାଳ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ, ଏହା କିପରି କୁହାଯାଇପାରେ ? ଆତ୍ମାର ଜନ୍ମ ନାହିଁ, ମୃତ୍ୟୁ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ, ତାହା କେବଳ ବିଭିନ୍ନ ସୋପାନ ଭିତରଦେଇ ଚାଲିଛି ମାତ୍ର । ତାହା ଧୀରେ ଧୀରେ ନିଜକୁ ନିମ୍ନ ଅବସ୍ଥାରୁ ଉଚ୍ଚ ଭାବ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଛି । ତାହା ମନ ଭିତରଦେଇ ଶରୀର ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଆପଣାର ମହିମା ବିକାଶ କରୁଛି ଏବଂ ଶରୀର ଦ୍ୱାରା ବାହ୍ୟ ଜଗତକୁ ଗ୍ରହଣ କରୁଛି ଓ ତାହାକୁ ବୁଝୁଛି । ତାହା ଗୋଟିଏ ଶରୀର ଗ୍ରହଣ କରି ଏହାକୁ ବ୍ୟବହାର କରୁଛି ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ସେହି ଶରୀର ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ଆଉ ଏକ ଶରୀର ଗ୍ରହଣ କରୁଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁଣି ଆତ୍ମାର ପୁନର୍ଜନ୍ମ (Transmigration of the soul) ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଆସିଲା । ଅନେକ ସମୟରେ ଲୋକେ ଏହି ପୁନର୍ଜନ୍ମ କଥା ଶୁଣିଲେ ଡରିଯାଆନ୍ତି । ଆଉ ଲୋକଙ୍କର କୁସଂସ୍କାର ଏତେ ପ୍ରବଳ ଯେ, ଚିନ୍ତାଶୀଳ ଲୋକେ ବରଂ ବିଶ୍ୱାସ କରିବେ ଯେ, ଆମେମାନେ ଶୂନ୍ୟରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛୁ, ତତ୍ପରେ ପୁଣି ମହାଯୁକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବେ ଯେ, ଯଦିଓ ଆମେମାନେ ଶୂନ୍ୟରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ତଥାପି ଆମେମାନେ ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ରହିବୁ । ଯେଉଁମାନେ ଶୂନ୍ୟରୁ ଆସିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଅବଶ୍ୟ ପୁଣି ଶୂନ୍ୟକୁ ଫେରିଯିବେ । ତୁମେ, ମୁଁ ବା କେହି ଶୂନ୍ୟରୁ ଆସିନାହୁଁ, ସୁତରାଂ ଶୂନ୍ୟକୁ ଫେରିଯିବା ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ରହିଛୁ ଓ ରହିଥିବୁ, ଜଗଦ୍ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ଏପରି କୌଣସି ଶକ୍ତି ନାହିଁ, ଯାହା ଆମର ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ଉଡ଼ାଇ ଦେଇପାରେ । ଏହି ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦରେ ଭୟ କରିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ, ତାହା ମନୁଷ୍ୟର ନୈତିକ ଉନ୍ନତିର ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ । ଚିନ୍ତାଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଏହା ହିଁ ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ।

ଯଦି ଭବିଷ୍ୟତରେ ତୁମର ଅନନ୍ତକାଳର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ତେବେ ଏହା ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ ଯେ, ତୁମେ ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ଥିଲ; ଏହା ଅନ୍ୟଥା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହି ମତ ବିରୋଧରେ ଯେଉଁ କେତେକ ଆପତ୍ତି ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ, ତାହାର ନିରାକରଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି । ଯଦିଓ ତୁମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ଏହି ଆପତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଅକିଞ୍ଚିତକର ମନେକରିବେ, ତଥାପି ଆମମାନଙ୍କୁ ତାହାର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ହେବ; କାରଣ, ବେଳେ ବେଳେ ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଖୁବ୍ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ଲୋକେ ମଧ୍ୟ ନିତାନ୍ତ ମୁର୍ଖୋଚିତ କଥାସବୁ କହିଥାନ୍ତି । ଲୋକେ ଯେ କହିଥାନ୍ତି, 'ଏଭଳି ଅସଙ୍ଗତ ମତ ନାହିଁ, ଯାହା ସମର୍ଥନ କରିବାକୁ କୌଣସି ନା କୌଣସି ଦାର୍ଶନିକ ମିଳିବେ ନାହିଁ'—ଏକଥା ଅତି ସତ୍ୟ । ପ୍ରଥମ ଆପତ୍ତି ଏହି ଯେ ଆମମାନଙ୍କର ଜନ୍ମଜନ୍ମାନ୍ତରର କଥା ସ୍ମରଣ ହୁଏ ନାହିଁ କାହିଁକି ? ସେଥିରେ ଏହା ହିଁ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ, ଆମେମାନେ କଅଣ ଆମମାନଙ୍କର ଏହି ଜନ୍ମର ଅତୀତ ଘଟଣା ସବୁ ସ୍ମରଣ କରିପାରୁ ? ତୁମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେତେଜଣଙ୍କର ଶୈଶବକାଳ କଥାସବୁ ସ୍ମରଣ ହୁଏ ? ଶୈଶବକାଳର କଥା ତୁମମାନଙ୍କର କାହାରି ସ୍ମରଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ପୁଣି ଯଦି ସ୍ମୃତିଶକ୍ତି ଉପରେ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନିର୍ଭର କରନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ତୁମର ସ୍ମରଣ ନାହିଁ ବୋଲି ଶୈଶବାବସ୍ଥାରେ ତୁମର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନ ଥିଲା ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ଯଦି ଆମେ ସ୍ମରଣ କରିପାରୁ ତେବେ ଯାଇ ଆମେ ପୂର୍ବଜନ୍ମର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିବୁ, ଏପରି କହିବା ଚରମ ନିର୍ବୁଦ୍ଧିତାର ପରିଚାୟକ । ଆମମାନଙ୍କର ପୂର୍ବଜନ୍ମର କଥା ଯେ ସର୍ବଦା ସ୍ମରଣ ରହିବ, ତାହାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ପୂର୍ବଜନ୍ମର ମସ୍ତିଷ୍କ ଏକାବେଳକେ ଧ୍ୱଂସ ପାଇଯାଇଛି, ଏବଂ ଆଉ ଗୋଟିଏ ନୂଆଁ ପ୍ରକାର ମସ୍ତିଷ୍କ ରଚିତ ହୋଇଛି । ଅତୀତକାଳର ସଂସ୍କାର ସମଷ୍ଟି କେବଳ ଆମମାନଙ୍କ ମସ୍ତିଷ୍କ ଭିତରକୁ ଆସିଛି—ତାହା ନେଇ ମନ ଏହି ଶରୀରରେ ବାସ କରିବାକୁ ଆସିଛି ।

ମୁଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାହା, ତାହା ମୋର ଅନନ୍ତ ଅତୀତ କାଳର କର୍ମଫଳସ୍ୱରୂପ । ଆଉ ସବୁଦାୟ ଅତୀତକୁ ସ୍ମରଣ କରିବା ମୋର କଣ ଦରକାର ? କୁସଂସ୍କାରର ଏପରି ପ୍ରଭାବ ଯେ, ଯେଉଁମାନେ ଏହି ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହା ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ଯେ, ଏକ ସମୟରେ ଆମେମାନେ ବାନର ଥିଲୁ; କିନ୍ତୁ ବାନର-ଜନ୍ମକଥା କାହିଁକି ତାଙ୍କର ସ୍ମରଣ ହୁଏ ନାହିଁ, ଏହା ପଚାରିବାକୁ ସେମାନେ ସାହସ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଶୁଣୁ ଯେ, କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଋଷି ବା ସାଧୁ ସତ୍ୟକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଆମେ ତାଙ୍କୁ ନିର୍ବୋଧ କହିଥାଉ; କିନ୍ତୁ ଯଦି କେହି କହେ ଯେ ହକ୍ସଲି ଏହା କହିଛନ୍ତି ବା ଟିଣ୍ଡ୍ୟାଲ ଏହା କହିଛନ୍ତି, ତେବେ ଆମେ ଭାବୁ ଯେ ତାହା ଅବଶ୍ୟ ସତ୍ୟ ହେବ, ସେତେବେଳେ ଆମେ ତାହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମାନିନେଉ । ପ୍ରାଚୀନ କୁସଂସ୍କାର ପରିବର୍ତ୍ତରେ ଆମେମାନେ ଆଧୁନିକ କୁସଂସ୍କାର ଆଣିଛୁ; ଧର୍ମର

ପ୍ରାଚୀନ ପୋପ୍‌ଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ଆମେମାନେ ବିଜ୍ଞାନର ଆଧୁନିକ ପୋପ୍‌ଙ୍କୁ ବସାଇଛୁ । ଅତଏବ ଆମେ ଦେଖିଲୁ, ଏହି ସ୍ମୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଆପତ୍ତି, ତାହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ଆଉ ଏହି ପୁନର୍ଜନ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁସବୁ ଆପତ୍ତି ହୋଇଥାଏ, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଆପତ୍ତି, ଯତ୍‌ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଜ୍ଞ ଲୋକମାନେ ଆଲୋଚନା କରିପାରନ୍ତି । ଯଦିଓ ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦ ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ହେବ, ତଥାପି ତାହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ରହିଥିବ, ଏହା ପ୍ରମାଣ କରିବାର କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ—ଏହା ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ । ତଥାପି ଆମେମାନେ ଏହା ଦୃଢ଼ ଭାବରେ କହିପାରୁ ଯେ, ଅନେକଙ୍କର ଏଭଳି ସ୍ମୃତି ରହିଛି ଏବଂ ତୁମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଯେଉଁ ଜନ୍ମରେ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବ, ସେହି ଜନ୍ମରେ ଏଭଳି ସ୍ମୃତିଲାଭ କରିବ । ସେତେବେଳେ କେବଳ ତୁମେ ଜାଣିପାରିବ ଯେ ଜଗତ ସ୍ୱପ୍ନ ମାତ୍ର, ସେତେବେଳେ ତୁମେ ବୁଝିବ ଯେ, ତୁମେମାନେ ଏହି ଜଗତର ନଟ ମାତ୍ର ଏବଂ ଏହି ଜଗତ ଗୋଟିଏ ବିରାଟ ରଙ୍ଗଭୂମି । ସେତେବେଳେ ଅନାସକ୍ତିର ଭାବ ତୁମମାନଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରବଳ ବେଗରେ ଆସିବ, ସେତେବେଳେ ଯେତେ ଭୋଗତୃଷ୍ଣା—ଜୀବନ ଓ ସଂସାର ପ୍ରତି ତୁମର ମହା-ଆଗ୍ରହ ଚିରକାଳ ପାଇଁ ଦୂର ହେବ । ସେତେବେଳେ ତୁମେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦେଖିପାରିବ, ତୁମେ ପୂର୍ବେ ଏ ଜଗତକୁ କେତେଥର ଆସିଛ, କେତେ ଲକ୍ଷଥର ତୁମର ମାତା, ପିତା, ପୁତ୍ର, କନ୍ୟା, ସ୍ୱାମୀ, ସ୍ତ୍ରୀ, ବନ୍ଧୁ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶକ୍ତି ଘେନି କାଳକ୍ଷେପଣ କରିଛ । ଏସବୁ କେତେଥର ହୋଇ କେତେ ଥର ବିତି ଯାଇଛି । କେତେଥର ତୁମେ ସଂସାର ତରଙ୍ଗର ଉଚ୍ଚ ଶିଖରକୁ ଉଠିଛ, ଆହୁରି କେତେଥର ନୈରାଶ୍ୟର ଗଭୀର ଗହ୍ୱରରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହୋଇଛ । ଯେତେବେଳେ ସ୍ମୃତି ତୁମ ନିକଟକୁ ଏହିସବୁ ଆଣି ଦେବ, ସେତେବେଳେ ତୁମେ ବୀର ପରି ଛିଡ଼ା ହେବ—ଆଉ ଜଗତ ଯେତେବେଳେ ତୁମକୁ ଭ୍ରୂଭଙ୍ଗୀ କରିବ, ସେତେବେଳେ ତୁମେ ହସୁଥିବ । ସେତେବେଳେ ହିଁ ତୁମେ ବୀରପରି ଛିଡ଼ା ହୋଇ କହିପାରିବ, 'ମୃତ୍ୟୁ, ତୁମକୁ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଗ୍ରାହ୍ୟ କରେ ନାହିଁ—ତୁମେ ମୋତେ କଅଣ ଭୟ ଦେଖାଇବ ?' ଯେତେବେଳେ ତୁମେ ଜାଣିପାରିବ ଯେ, ମୃତ୍ୟୁର ତୁମ ଉପରେ କୌଣସି ଶକ୍ତି ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ହିଁ ତୁମେ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଜୟ କରିପାରିବ । ସମସ୍ତେ ଏହିଭଳି ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିପାରିବେ ।

ଆତ୍ମାର ଯେ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ହୁଏ, ତାହାର କଅଣ କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ଯୁକ୍ତ ପ୍ରମାଣ ଅଛି ? ଏତେବେଳଯାଏ ଆମେମାନେ କେବଳ ଶଙ୍କା ଦୂର କରୁଥିଲୁ, ଦେଖାଉଥିଲୁ ଯେ, ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦକୁ ଅପ୍ରମାଣ କରିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଯୁକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅଛି, ତାହା ଅକିଞ୍ଚିତ୍‌କର । ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହା ସପକ୍ଷରେ ଯେଉଁସବୁ ଯୁକ୍ତି ଅଛି, ସେସବୁ ଯୁକ୍ତିକଥା ବିବୃତ କରୁଛି । ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦ ବ୍ୟତୀତ ଜ୍ଞାନ ଅସମ୍ଭବ । ମନେକର, ମୁଁ ରାସ୍ତାକୁ ଯାଇ ଗୋଟିଏ କୁକୁରକୁ ଦେଖିଲି, ତାହାକୁ କୁକୁର ବୋଲି ଜାଣିଲି କିପରି ? ମୁଁ ନିଜ ମନ ଆଡ଼କୁ ଚାହିଁ—

ସେଠାରେ ମୋର ସମୁଦାୟ ପୂର୍ବସଂସ୍କାରଗୁଡ଼ିକ ସ୍ତରେ ସ୍ତରେ ସଜ୍ଜୀକୃତ ରହିଛି । ନୂତନ କୌଣସି ବିଷୟ ଆସିବା ମାତ୍ରେ ମୁଁ ତାହାକୁ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କାରଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ମିଳାଇଲି । ଯେତେବେଳେ ଦେଖିଲି, ସେହି ଧରଣର ଆଉ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସଂସ୍କାର ରହିଛି, ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ମୁଁ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କାରଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ମିଳାଇଲି, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମୋର ତୃପ୍ତି ଆସିଲା । ମୁଁ ତେଣୁ ତାହାକୁ କୁକୁର ବୋଲି ଜାଣିପାରିଲି, କାରଣ ପୂର୍ବାବସ୍ଥିତ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସଂସ୍କାର ସହିତ ତାହା ମିଳିଗଲା । ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ତାହାର ତୁଲ୍ୟ ସଂସ୍କାର ମୋ ଭିତରେ ଦେଖିବାକୁ ନ ପାଏ, ସେତେବେଳେ ମୋର ଅତୃପ୍ତି ଆସେ । ଏହାକୁ 'ଅଜ୍ଞାନ' କହନ୍ତି; ଆଉ ତୃପ୍ତି ହେଲେ ହିଁ ତାହାକୁ 'ଜ୍ଞାନ' କୁହାଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ଆପେଲ୍ (apple) ପଡ଼ିଲା, ସେତେବେଳେ ଏହାର କାରଣ ନ ଜାଣିବା ହେତୁ ମନୁଷ୍ୟର ଅତୃପ୍ତି ଆସିଲା । ତା'ପରେ ମନୁଷ୍ୟ କ୍ରମଶଃ ସେହିଭଳି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଘଟଣା ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଶ୍ରେଣୀ ବିଭାଗ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲା । କଅଣ ସେହି ଶ୍ରେଣୀ ? ସବୁ ଆପେଲ ତଳକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ମନୁଷ୍ୟ ତାହାର ସଂଜ୍ଞା 'ମାଧ୍ୟାକର୍ଷଣ' ଦେଲା । ଅତଏବ ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ ଯେ, ପୂର୍ବରୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଅନୁଭୂତି ନ ଥିଲେ ନୂତନ ଅନୁଭୂତି ଅସମ୍ଭବ, କାରଣ ସେହି ନୂତନ ଅନୁଭୂତି ସହିତ ମିଳାଇବା ପାଇଁ କିଛି ନ ଥିବ । ଅତଏବ 'ବାଳକ ଭୂମିଷ୍ଠ ହେବା ସମୟରେ ସଂସ୍କାରଶୂନ୍ୟ ମନ ନେଇ ଆସେ'—କେତେକ ୟୁରୋପୀୟ ଦାର୍ଶନିକଙ୍କର ଏହି ମତ ଯଦି ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ଏପରି ବାଳକ କେବେ ହେଲେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ମାନସିକ ଶକ୍ତି ଅର୍ଜନ କରିପାରିବ ନାହିଁ; କାରଣ ତାହାର ନୂତନ ଅନୁଭୂତି ସହିତ ମିଳାଇବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସଂସ୍କାର ନାହିଁ । ଅତଏବ ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ ଯେ, ଏହି ପୂର୍ବସଞ୍ଚିତ ଜ୍ଞାନଭଣ୍ଡାର ବ୍ୟତୀତ ନୂତନ କୌଣସି ଜ୍ଞାନ ହେବା ଅସମ୍ଭବ । ବାସ୍ତବରେ କିନ୍ତୁ ଆମମାନଙ୍କୁ ପୂର୍ବସଞ୍ଚିତ ଜ୍ଞାନଭଣ୍ଡାର ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ଆସିବାକୁ ହୋଇଛି । ଅଭିଜ୍ଞତାରୁ ହିଁ ଜ୍ଞାନଲାଭ ହୁଏ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଥ ନାହିଁ । ଯଦି ଆମେମାନେ ଏଠାରେ ସେହି ଜ୍ଞାନଲାଭ ନ କରିଥାଉ, ଆମେମାନେ ଅବଶ୍ୟ ଅନ୍ୟ କେଉଁଠି ତାହା ଲାଭ କରିଥିବୁ । ମୃତ୍ୟୁଭୟ ସର୍ବତ୍ର କାହିଁକି ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ? ଗୋଟିଏ କୁକ୍‌କୁଟ କିଛିକ୍ଷଣ ପୂର୍ବେ ଡିମ୍ବ ଭିତରୁ ବାହାରିଛି, ଗୋଟିଏ ଶ୍ୟେନ ଆସିଲା । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ଭୟରେ ମା ପାଖକୁ ପଳାଇଗଲା । କେଉଁଠାରୁ ସେହି କୁକ୍‌କୁଟଟି ଜାଣିଲା ଯେ, ତାହା ଶ୍ୟେନର ଭକ୍ଷ୍ୟ ? ଏ ଘଟଣାର ଗୋଟିଏ ପୁରାତନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅଛି, କିନ୍ତୁ ତାହାକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ତାହାକୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ସଂସ୍କାର (instinct) କୁହାଯାଏ । ଯେଉଁ କ୍ଷୁଦ୍ର କୁକ୍‌କୁଟଟି କିଛିକ୍ଷଣ ପୂର୍ବେ ଡିମ୍ବ ଭିତରୁ ବାହାର ହୋଇଅଛି, ତାହାର ଏଭଳି ମରଣଭୀତି ଆସେ କେଉଁଠାରୁ ? ସଦ୍ୟ ଡିମ୍ବରୁ ବହିର୍ଗତ ହଂସଶାବକ ଜଳ ନିକଟକୁ ଆସିବାମାତ୍ରେ ଜଳକୁ ଡେଇଁପଡ଼େ ଏବଂ

ସନ୍ତରଣ କରେ କାହିଁକି ? ସେ ତ କେବେ ସନ୍ତରଣ କରି ନାହିଁ, ଅଥବା କାହାକୁ ସନ୍ତରଣ କରିବା ଦେଖି ନାହିଁ । ଲୋକେ କହନ୍ତି, ତାହା 'ସ୍ୱାଭାବିକ ଜ୍ଞାନ' । ଏହା ଗୋଟିଏ ଲମ୍ବା ଚଉଡ଼ା କଥା ସତ; କିନ୍ତୁ ଏହା ଆମମାନଙ୍କୁ କିଛି ନୂତନ ଶିକ୍ଷା ଦେଲା ନାହିଁ ।

ଏହି ସ୍ୱାଭାବିକ ଜ୍ଞାନ କଅଣ ତାହା ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ଆମମାନଙ୍କର ନିଜ ଭିତରେ ଅସଂଖ୍ୟ ପ୍ରକାର ସ୍ୱାଭାବିକ ଜ୍ଞାନ ରହିଛି । ମନେକର ଜଣେ ପିଆନୋ ବଜାଇବା ଶିଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । ପ୍ରଥମେ ତାହାକୁ ପର୍ଦ୍ଦା ଆଡ଼କୁ ନଜର ରଖି ତେବେ ଯାଇ ପର୍ଦ୍ଦା ଉପରେ ଅଙ୍ଗୁଳି ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ଅନେକ ମାସ ଅନେକ ବର୍ଷ ଅଭ୍ୟସ କରୁ କରୁ ତାହା ସ୍ୱାଭାବିକ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଆପଣାଛାଏଁ ହୋଇଥାଏ । ଏକ ସମୟରେ ଯାହା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛାର ପ୍ରୟୋଜନ ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରେ ଆଉ ଜ୍ଞାନପୂର୍ବକ ଇଚ୍ଛାର ପ୍ରୟୋଜନ ରହେ ନାହିଁ । ଏହି ଜ୍ଞାନପୂର୍ବକ ଇଚ୍ଛା ବ୍ୟତୀତ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେବାକୁ ହିଁ ସ୍ୱାଭାବିକ ଜ୍ଞାନ କୁହାଯାଏ । ପ୍ରଥମେ ଏହା ଇଚ୍ଛା ସହ କୃତ ହୋଇଥିଲା, ପରେ ଆଉ ଇଚ୍ଛାର ପ୍ରୟୋଜନ ରହିଲା ନାହିଁ । ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ କଥାଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା ନାହିଁ । ଆଉ କିଛି କଥା ଏବେ ମଧ୍ୟ ବାକି ରହିଲା । ଅଧିକାଂଶ କାର୍ଯ୍ୟ ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସ୍ୱାଭାବିକ, ସେମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଇଚ୍ଛାର ଅଧୀନରେ ଅଣାଯାଇପାରେ । ଶରୀରର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପେଶୀକୁ ଆମମାନଙ୍କ ଅଧୀନକୁ ଆନୟନ କରାଯାଇପାରେ । ଜନସାଧାରଣ ଏହା ଉତ୍ତମରୂପେ ଜାଣନ୍ତି । ଅତଏବ ଅନ୍ୱୟୀ ଓ ବ୍ୟତିରେକୀ ଉଭୟ ଉପାୟରେ ପ୍ରମାଣ ହେଲା ଯେ ଯାହାକୁ ଆମେମାନେ ସ୍ୱାଭାବିକ ଜ୍ଞାନ କହୁ, ତାହା ଇଚ୍ଛାକୃତ କାର୍ଯ୍ୟର ଅବନତ ଭାବ ମାତ୍ର । ଅତଏବ ଯଦି ସମୁଦାୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ଏକ ସାଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ, ଯଦି ସମୁଦାୟ ପ୍ରକୃତି ସମପ୍ରଣାଳୀକ ହୁଏ, ତେବେ ମନୁଷ୍ୟ ଓ ତିର୍ଯ୍ୟକ୍‌ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଯାହା ସ୍ୱାଭାବିକ ଜ୍ଞାନ ବୋଲି ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ, ତାହା ଇଚ୍ଛାର ଅବନତ ଭାବ ମାତ୍ର ।

ଆମେମାନେ ବହିର୍ଜଗତରେ ଯେଉଁ ନିୟମ ପାଇଥିଲୁ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରମବିକାଶ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ପୂର୍ବରେ ଗୋଟିଏ କ୍ରମସଂକୋଚ ପ୍ରକ୍ରିୟା ବିଦ୍ୟମାନ ଏବଂ କ୍ରମସଂକୋଚ ହେଲେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କ୍ରମବିକାଶ ମଧ୍ୟ ହେବ, ଏହି ନିୟମକୁ ପ୍ରୟୋଗ କରି ଆମେମାନେ ସ୍ୱାଭାବିକ ଜ୍ଞାନର କି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପାଇପାରୁ ? ସ୍ୱାଭାବିକ ଜ୍ଞାନ ତାହାହେଲେ ବିଚାରପୂର୍ବକ କାର୍ଯ୍ୟର କ୍ରମସଂକୋଚ ଭାବ ହେଲା । ଅତଏବ ମନୁଷ୍ୟଠାରେ ଓ ପଶୁଠାରେ ଯାହାକୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ଜ୍ଞାନ ବୋଲି କହୁ, ତାହା ଅବଶ୍ୟ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଇଚ୍ଛାକୃତ କାର୍ଯ୍ୟରୁ କ୍ରମସଂକୋଚ ଭାବ ହେବ । ଆଉ ଇଚ୍ଛାକୃତ କାର୍ଯ୍ୟ କହିଲେ ହିଁ ପୂର୍ବେ ଆମେମାନେ ତାହାର ଅଭିଜ୍ଞତା ଲାଭ କରିଥିଲୁ, ତାହା ସ୍ୱୀକାର କରାଗଲା । ପୂର୍ବକୃତ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ସେହି ସଂସ୍କାର ଆସିଥିଲା ଏବଂ ସେହି ସଂସ୍କାର ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହି ମୃତ୍ୟୁଭୀତି, ଏହି ଜନ୍ମିବା ମାତ୍ରକେ

ଜଳରେ ସନ୍ତରଣ, ଆଉ ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଯାହା କିଛି ଅନିଚ୍ଛାକୃତ ସ୍ୱାଭାବିକ କାର୍ଯ୍ୟ ରହିଛି, ସବୁ ହିଁ ପୂର୍ବକାର୍ଯ୍ୟ, ପୂର୍ବ ଅନୁଭୂତିର ଫଳ ସେଗୁଡ଼ିକ ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ୱାଭାବିକ ଜ୍ଞାନରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଏ ଆମେମାନେ ଭଲ ଭାବରେ ଗତି କଲୁ ଏବଂ ଏତେଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କର ସହାୟକ ହେଲା । ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନବିଦ୍‌ମାନେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ପ୍ରାଚୀନ ଋଷିମାନଙ୍କ ସହିତ ଏକମତ ହେଉଛନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଯେତେଦୂରଯାଏ ପ୍ରାଚୀନ ଋଷିମାନଙ୍କ ସହିତ ମେଳ ରହିଛି, ସେତେଦୂରଯାଏ କୌଣସି ଗୋଳମାଳ ନାହିଁ । ବୈଜ୍ଞାନିକମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ଯେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବଜନ୍ତୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଅନୁଭୂତିର ସମଷ୍ଟି ଘେନି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ସେମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ଯେ, ମନର ଏହିସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ପୂର୍ବ ଅନୁଭୂତିର ଫଳ; କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠାନ୍ତି ଯେ, ଅନୁଭୂତିଗୁଡ଼ିକ ଯେ ଆତ୍ମାର, ତାହା କହିବାର ଆବଶ୍ୟକତା କଅଣ ? ସେଗୁଡ଼ିକ ଯେ କେବଳ ଶରୀରର ଧର୍ମ ତାହା କହିଲେ ହିଁ ହେଲା । ତାହା 'ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ସଞ୍ଚାର' (Hereditary transmission) କହିଲେ ତ ହୁଏ ! ଏହା ହିଁ ଶେଷ ପ୍ରଶ୍ନ । ମୁଁ ଯେ ସବୁ ସଂସ୍କାର ଘେନି ଜନ୍ମିଛି, ତାହା ସବୁ ମୋର ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କ ସଞ୍ଚିତ ସଂସ୍କାର, ଏହା କହ ନାହିଁ କାହିଁକି ? କ୍ଷୁଦ୍ର ଜୀବାଣୁଠାରୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ମନୁଷ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କ କର୍ମସଂସ୍କାର ମୋ ଭିତରେ ରହିଛି, କିନ୍ତୁ ତାହା ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ସଞ୍ଚାର ଫଳରେ ମୋ ଭିତରକୁ ଆସିଛି । ଏତିକି କହିଲେ ଆଉ କଅଣ ଗୋଳମାଳ ରହିଲା ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଟି ଅତି ସୁନ୍ଦର । ଆମେମାନେ ଏହି ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ସଞ୍ଚାରର କେତେକ ଅଂଶ ସ୍ୱୀକାର କରିଥାଉ । କେବଳ ଏତିକି ସ୍ୱୀକାର କରୁ ଯେ, ଏହା ଆମ ଭବିଷ୍ୟତ ଶରୀରର ଉପାଦାନ ପ୍ରଦାନ କରେ । ପୂର୍ବକର୍ମ ଅନୁଯାୟୀ କୌଣସି ବିଶେଷ ଶରୀର ଆମେ ଆଶ୍ରୟ କରିଥାଉ । ଆଉ ଯେଉଁମାନେ ସେହି ଆତ୍ମାକୁ ସନ୍ତାନରୂପେ ଲାଭ କରିବାର ଉପଯୁକ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରୁ ସେହି ଆତ୍ମା ଉପଯୁକ୍ତ ଉପାଦାନ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ ।

ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ-ସଞ୍ଚାରବାଦ ବିନା ପ୍ରମାଣରେ ଗୋଟିଏ ଅଦ୍ଭୁତ କଥା ସ୍ୱୀକାର କରିଥାଏ ଯେ, ମନର ସଂସ୍କାରରାଶି ଜଡ଼ରେ ମଧ୍ୟ ରହିପାରେ । ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ତୁମ ଆଡ଼କୁ ଚାହେଁ, ସେତେବେଳେ ମୋ ଚିତ୍ତ-ହ୍ରଦରେ ଗୋଟିଏ ତରଙ୍ଗ ଉଠେ । ସେହି ତରଙ୍ଗ ଚାଲିଯାଏ; କିନ୍ତୁ ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପେ ତରଙ୍ଗାକାରରେ ରହେ । ଏକଥା ଆମେମାନେ ବୁଝିପାରୁ । ଭୌତିକ ସଂସ୍କାର ଯେ ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ରହିପାରେ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଆମେମାନେ ବୁଝୁ; କିନ୍ତୁ ଶରୀର ନଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମାନସିକ ସଂସ୍କାର ଯେ ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ବାସ କରେ, ତାହାର ପ୍ରମାଣ କଣ ? କାହାର ଦ୍ୱାରା ଏହି ସଂସ୍କାର ସଞ୍ଚାରିତ ହୁଏ ? ମନେକର,

ଯେପରି କି ମନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂସ୍କାର ଶରୀରରେ ବାସ କରିବା ସମ୍ଭବ; ମନେକର, ଆଦିମ ମନୁଷ୍ୟଠାରୁ ଆରମ୍ଭକରି ବଂଶାନୁକ୍ରମେ ସକଳ ପୂର୍ବପୁରୁଷର ସଂସ୍କାର ମୋର ପିତାଙ୍କ ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ରହିଛି ଏବଂ ପିତାଙ୍କ ଶରୀରଠାରୁ ମୋ ଶରୀରକୁ ଆସୁଛି । କିପରି ? ତୁମେ କହିବ—ଜୀବାଣୁକୋଷ (bio-plasmic cell) ଦ୍ୱାରା । କିନ୍ତୁ କିପରି ଭାବରେ ଏହା ସମ୍ଭବ ହେବ ? କାରଣ ପିତାଙ୍କ ଶରୀର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ସନ୍ତାନ ଭିତରକୁ ଆସେ ନାହିଁ । ଏକ ପିତାମାତାଙ୍କର ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ସନ୍ତାନସନ୍ତତି ଥାଇପାରନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ଏହି ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ସଞ୍ଚାରବାଦ ସ୍ୱୀକାର କରିଲେ ଏହା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ସଞ୍ଚାରକ ଓ ସଂଚାର୍ଯ୍ୟ ଏକ ଅର୍ଥାତ୍ ଭୌତିକ ବୋଲି ପ୍ରତ୍ୟେକ ସନ୍ତାନର ଜନ୍ମରେ ପିତାମାତା ସେମାନଙ୍କ ନିଜ ମନୋବୃତ୍ତିର କିଞ୍ଚିତ୍ ଅଂଶ ହରାଇବେ; ଆଉ ଯଦି କହଯେ ସେମାନଙ୍କର ସମୁଦାୟ ମନୋବୃତ୍ତି ସଞ୍ଚାରିତ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ତ ପ୍ରଥମ ସନ୍ତାନର ଜନ୍ମପରେ ସେମାନଙ୍କର ମନ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଶୂନ୍ୟ ହୋଇଯିବ !

ପୁନଶ୍ଚ ଯଦି ଜୀବାଣୁକୋଷ ମଧ୍ୟରେ ଚିରକାଳର ଅନନ୍ତ ସଂସ୍କାରସମଷ୍ଟି ଥାଏ, ତେବେ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ଏହି ଯେ ତାହା କେଉଁଠି ଓ କି ଭାବରେ ଥାଏ ? ଏହା ଗୋଟିଏ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅସମ୍ଭବ କଥା, ଯେତେଦିନଯାଏ ଜଡ଼ବାଦୀମାନେ ପ୍ରମାଣ କରିପାରୁ ନାହାନ୍ତି, କି ଭାବରେ ସେହି ସଂସ୍କାର ଜୀବାଣୁକୋଷରେ ରହିପାରେ ଆଉ କେଉଁଠି ବା ତାହା ରହିପାରେ ଏବଂ 'ମନୋବୃତ୍ତି ଭୌତିକ କୋଷରେ ନିଦ୍ରିତ ଥାଏ', ଏହାର ଅର୍ଥ କଅଣ, ତାହା ବୁଝାଇ ନ ପାରିବେ, ସେତେଦିନଯାଏ ଆମେମାନେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ସ୍ୱୀକାର କରିପାରିବୁ ନାହିଁ । ଏକଥା ବେଶ୍ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝାଯାଉଛି ଯେ, ଏହି ସଂସ୍କାର ମନ ଭିତରେ ଥାଏ, ମନ ହିଁ ଜନ୍ମଜନ୍ମାନ୍ତର ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଆସେ; ମନ ହିଁ ଆପଣା ଉପଯୋଗୀ ଉପାଦାନ ଗ୍ରହଣ କରେ, ପୁନଶ୍ଚ ଯେଉଁ ମନ କୌଣସି ବିଶେଷ ପ୍ରକାରର ଶରୀର ଧାରଣ କରିବାକୁ ଉପଯୁକ୍ତ କର୍ମ କରିଅଛି, ଯେତେଦିନଯାଏ ମନ ସେହି ଉପାଦାନ ପାଉନାହିଁ, ସେତେଦିନଯାଏ ତାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେବ । ଏହା ଆମେମାନେ ବୁଝିପାରୁ । ଅତଏବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହେଲା ଯେ, ଆତ୍ମାର ଦେହ ଗଠନୋପଯୋଗୀ ଉପାଦାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାଯାଏ ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ସଞ୍ଚାରବାଦକୁ ଆମେ ସ୍ୱୀକାର କରୁ । ଆତ୍ମା କିନ୍ତୁ ଜନ୍ମାନ୍ତର ଗ୍ରହଣ କରେ—ଶରୀର ପରେ ଶରୀର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରେ । ଆମେମାନେ ଯେ କୌଣସି ଚିନ୍ତା ବା କାର୍ଯ୍ୟ କରୁ, ତାହା ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭାବରେ ରହିଯାଏ—ପୁଣି ସମୟ ପାଇଲେ ସ୍ଥୂଳ ବ୍ୟକ୍ତ ଭାବ ଧାରଣ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ ।

ମୋର ଯାହା ବକ୍ତବ୍ୟ ତୁମମାନଙ୍କୁ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ କରି କହୁଛି । ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରେ, ସେତେବେଳେ ମୋ ମନରେ ଗୋଟିଏ ତରଙ୍ଗ

ଉଠେ । ଏହା ଯେପରି ଚିତ୍ତହ୍ରଦ ଭିତରେ ବୁଡ଼ିଯାଏ, କ୍ରମଶଃ ସୂକ୍ଷ୍ମରୁ ହିଁ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ହୋଇଥାଏ, କିନ୍ତୁ ଏହା ଏକାବେଳକେ ନାଶ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ । ଏହା ମନ ମଧ୍ୟରେ ଯେ କୌଣସି ସମୟରେ ସ୍ମୃତିରୂପ ତରଙ୍ଗାକାରରେ ଉଠିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ମନ ଭିତରେ ରହିଥାଏ । ଅତଏବ ସମୁଦାୟ ସଂସ୍କାରସମଷ୍ଟି ଆମମାନଙ୍କର ମନରେ ରହିଛି, ମୃତ୍ୟୁ କାଳରେ ଏହି ସଂସ୍କାରର ସମଷ୍ଟି ଆମମାନଙ୍କ ସହିତ ବହିର୍ଗତ ହୁଏ । ମନେକର, ଏହି ଘରେ ଗୋଟିଏ ବଲ୍ ରହିଛି ଏବଂ ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଖଣ୍ଡିଏ ଲେଖାଏ ବାଡ଼ି ନେଇ ତାହାକୁ ଚାରିଆଡ଼ୁ ମାରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲୁ । ବଲ୍‌ଟି ଘରର ଏକ କୋଣରୁ ଅନ୍ୟ କୋଣକୁ ଯିବାକୁ ଲାଗିଲା, ମାତ୍ର ଦରଜା ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିବା ମାତ୍ରେ ତାହା ବାହାରକୁ ଚାଲିଗଲା । ତାହା କେଉଁ ଶକ୍ତିବଳରେ ବାହାରକୁ ଚାଲିଯାଏ ? ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ବାଡ଼ି ଦ୍ୱାରା ଆମେମାନେ ତାକୁ ମାରିଥିଲୁ, ସେମାନଙ୍କ ସମବେତ ଶକ୍ତି ବଳରେ । ସେ କେଉଁଆଡ଼କୁ ଗଲା, ତାହାର ଦିଗ ମଧ୍ୟ ସେହି ସମବେତ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହେଲା । ସେହିପରି ଶରୀରର ପତନ ହେଲେ ଆତ୍ମାର କେଉଁଦିଗକୁ ଗତି ତାହା କିଏ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବ ? ଆତ୍ମା ଯେଉଁ ସକଳ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛି, ଯେଉଁ ସକଳ ଚିନ୍ତା କରିଛି, ସେହିଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ଆତ୍ମାକୁ ଏକ ବିଶେଷ ଦିଗରେ ଚାଳିତ କରିବ । ଆତ୍ମା ଏହି ସବୁ ସଂସ୍କାର ନେଇ ଗନ୍ତବ୍ୟ ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେବ । ଯଦି ସମବେତ କର୍ମଫଳ ଏପରି ହୁଏ ଯେ, ପୁନର୍ବାର ଭୋଗ ପାଇଁ ଆତ୍ମାକୁ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଶରୀର ଗଢ଼ିବାକୁ ହେବ, ତେବେ ସେ ପୁଣି ଥରେ ଏପରି ପିତାମାତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯିବ, ଯାହାଙ୍କ ନିକଟରୁ ସେହି ଶରୀର ଗଠନର ଉପଯୋଗୀ ଉପାଦାନ ମିଳିବ ଏବଂ ସେହିସବୁ ଉପାଦାନ ନେଇ ଏକ ନୂଆଁ ଶରର ଗଠନ କରିବ । ଏହିରୂପେ ଏହା ଦେହରୁ ଦେହାନ୍ତରକୁ ଯାଏ, ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଏ, ପୁଣି ପୃଥିବୀକୁ ଆସେ, ମନୁଷ୍ୟ ହୁଏ, ଅଥବା ଉଚ୍ଚତର ବା ନିମ୍ନତର ଶରୀର ଗ୍ରହଣ କରେ । ଏହିରୂପ ଏହା ଚାଲିଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ଏହାର ଅଭିଜ୍ଞତା ଅର୍ଜନ ଶେଷ ହୋଇ ପୂର୍ବ ସ୍ଥାନକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବୃତ୍ତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଯାଇ ଏହା ନିଜର ସ୍ୱରୂପକୁ ଜାଣେ । ସେତେବେଳେ ସକଳ ଅଜ୍ଞାନ ଚାଲିଯାଏ; ଏହାର ଶକ୍ତିସମୂହ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଏହା ସେତେବେଳେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ, ଆଉ ଏହା ପକ୍ଷରେ ସ୍ଥୂଳଶରୀରର କୌଣସି ଆବଶ୍ୟକତା ରହେ ନାହିଁ—ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଶରୀରର ମଧ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକତା ରହେ ନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ସେ ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ୟୋତି ଓ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଏହାର ଆଉ ଜନ୍ମ ବା ମୃତ୍ୟୁର ଆବଶ୍ୟକତା ରହେ ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେମାନେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଉ ବିଶେଷ ଆଲୋଚନା କରିବୁ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏହି ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ କଥା କହି ନିବୃତ୍ତ ହେବି । ଏହି ମତ କେବଳ ଜୀବାତ୍ମାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କରିଥାଏ । ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ସମୁଦାୟ ଦୁର୍ବଳତାର ଦୋଷ ଅନ୍ୟ କାହାରି ଉପରେ ଲଦିଦିଏ ନାହିଁ । ନିଜ ଦୋଷକୁ ଅନ୍ୟ

ଉପରେ ଲଦିଦେବା ମନୁଷ୍ୟର ସାଧାରଣ ଦୁର୍ବଳତା । ଆମେମାନେ ନିଜ ଦୋଷ କଦାପି ଦେଖୁ ନାହିଁ । ଚକ୍ଷୁ କଦାପି ନିଜକୁ ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ—ଏହା ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କ ଚକ୍ଷୁକୁ ଦେଖିପାରେ । ଆମେମାନେ ନିଜର ଦୁର୍ବଳତା ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନାରାଜ । ମଣିଷ ସାଧାରଣତଃ ନିଜର ଦୋଷ ତ୍ରୁଟି ତାର ପଡ଼ୋଶୀ ଉପରେ ଲଦି ଦେବାକୁ ଚାହେଁ, ଅନ୍ୟଥା ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଉପରେ ଲଦି ଦିଏ, ତାହା ନ ହେଲେ 'ଅଦୃଷ୍ଟ' ନାମକ ଗୋଟିଏ ଭୂତ ସୃଷ୍ଟି କରି ତାହା ଉପରେ ଦୋଷକୁ ଲଦି ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଅଦୃଷ୍ଟ ପୁଣି କଅଣ ? ତାହା କେଉଁଠାରେ ରହେ ? ଆମେମାନେ ଯାହାକିଛି ବପନ କରୁ, ତାହା ହିଁ ଅମଳ କରିଥାଉ ।

ଆମେମାନେ ଆମମାନଙ୍କର ଅଦୃଷ୍ଟର ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା । ଆମମାନଙ୍କ ଅଦୃଷ୍ଟ ମନ୍ଦ ହେଲେ କାହାରିକୁ ଦୋଷ ଦେବାର କିଛି ନାହିଁ, ପୁଣି ଭଲ ହେଲେ ପ୍ରଶଂସା ଅନ୍ୟ କେହି ପାଏନାହିଁ । ବାୟୁ ସର୍ବଦା ବହୁଛି । ଯେଉଁସବୁ ଜାହାଜରେ ପାଲ ଟଣା ହୋଇଥାଏ, ସେଗୁଡ଼ିକରେ ପବନ ଲାଗେ—ସେଗୁଡ଼ିକ ପାଲ ସାହାଯ୍ୟରେ ଆଗେଇ ଯାଆନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ପାଲ ଟାଣି ନ ଥାନ୍ତି, ସେମାନେ ବାୟୁର ଉପଯୋଗ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହା କଅଣ ବାୟୁର ଦୋଷ ? ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ସୁଖୀ, କେହି ବା ଦୁଃଖୀ—ଏହା କଅଣ ସେହି କରୁଣାମୟ ପିତାଙ୍କର ଦୋଷ ? ତାଙ୍କର କୃପା-ପବନ ଦିବାରାତି ବହୁଛି, ତାଙ୍କ ଦୟାର ଶେଷ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ନିଜ ଅଦୃଷ୍ଟର ରଚୟିତା । ତାଙ୍କର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଦୁର୍ବଳ, ବଳବାନ୍ ସକଳଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦିତ ହୁଏ । ତାଙ୍କର ବାୟୁ ସାଧୁ, ପାପୀ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ସମାନ ଭାବରେ ବହୁଛି । ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ପ୍ରଭୁ, ପିତା, ଦୟାମୟ ଓ ସମଦର୍ଶୀ । ତୁମେମାନେ କଅଣ ମନେକର, କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ବସ୍ତୁକୁ ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖୁ, ସେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଥାନ୍ତି ? ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହା କି କ୍ଷୁଦ୍ର ଧାରଣା ! ଆମେମାନେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର କୁକୁରଶାବକ ଭଳି ଏଠାରେ ଜୀବନ-ମରଣ ସଂଗ୍ରାମ କରୁଛୁ ଏବଂ ନିର୍ବୋଧଙ୍କ ଭଳି ଭାବୁଛୁ ଯେ ଭଗବାନ ମଧ୍ୟ ସେହି ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ଠିକ୍ ସେହିପରି ସତ୍ୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବେ । ସେ ଜାଣନ୍ତି, କୁକୁରଶାବକର ସେହି ଖେଳର ଅର୍ଥ କଅଣ ! ତାଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ଦୋଷଦେବା, ତାଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡ ଓ ପୁରସ୍କାରର କର୍ତ୍ତା ବୋଲି କହିବା ନିର୍ବୋଧର କଥାମାତ୍ର । ସେ କାହାରିକୁ ଦଣ୍ଡ ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ । କାହାରିକୁ ପୁରସ୍କାର ମଧ୍ୟ ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ । (ଗୀତା, ୫।୧୫) ସର୍ବ ଦେଶରେ, ସର୍ବ କାଳରେ, ସର୍ବ ଅବସ୍ଥାରେ ତାଙ୍କର ଅନନ୍ତ ଦୟା ପାଇବାର ସମସ୍ତେ ଅଧିକାରୀ । ତାହାର ବ୍ୟବହାର କିପରି କରିବା ତାହା ଆମମାନଙ୍କ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି । ମନୁଷ୍ୟ ବା ଈଶ୍ୱର, କାହାରିକୁ ଦୋଷ ଦିଅ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ନିଜେ କଷ୍ଟପାଅ, ସେତେବେଳେ ନିଜକୁ ଦୋଷୀ ବୋଲି ସ୍ଥିର କର ଏବଂ ଯେଉଁଥିରେ ନିଜର ମଙ୍ଗଳ ହୁଏ, ତାହାର ଚେଷ୍ଟା କର ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସମସ୍ୟାର ଏହା ହିଁ ମୀମାଂସା । ଯେଉଁମାନେ ନିଜ ନିଜର କଷ୍ଟ ପାଇଁ

ଅନ୍ୟକୁ ଦୋଷ ଦିଅନ୍ତି—ଦୁଃଖର ବିଷୟ, ଏଭଳି ଲୋକଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଦିନକୁ ଦିନ ବଢ଼ୁଛି, ସେମାନେ ସାଧାରଣତଃ ହତଭାଗ୍ୟ ଦୁର୍ବଳ ମସ୍ତିଷ୍କ; ସେମାନେ ନିଜ ନିଜର କର୍ମଦୋଷରୁ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଆସି ପଡ଼ିଛନ୍ତି, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନେ ଅନ୍ୟକୁ ଦୋଷ ଦେଉଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ତଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କ ଅବସ୍ଥାର କିଛି ମାତ୍ର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ; ସେଥିରେ ସେମାନଙ୍କର କୌଣସି ଉପକାର ହୁଏ ନାହିଁ; ବରଂ ପର ଉପରେ ଦୋଷ ଲଦି ଦେବାର ଚେଷ୍ଟାରେ ସେମାନେ ଆହୁରି ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ଅତଏବ ନିଜର ଦୋଷ ପାଇଁ ଅନ୍ୟ କାହାରିକୁ ନିନ୍ଦା କର ନାହିଁ; ନିଜ ଗୋଡ଼ରେ ଛିଡ଼ା ହୁଅ, ସମୁଦାୟ ଦାୟିତ୍ୱ ନିଜ କାନ୍ଧକୁ ନିଅ । କହ, ମୁଁ ଯେଉଁ କଷ୍ଟ ଭୋଗ କରୁଛି, ତାହା ମୋର କୃତକର୍ମର ଫଳ । ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ମୋରଦ୍ୱାରା ଏହି ଦୁଃଖ କଷ୍ଟ ଦୂରୀଭୁତ ହେବ । ମୁଁ ଯାହା ସୃଷ୍ଟି କରିଛି, ତାହା ମୁଁ ଧ୍ୱଂସ କରିପାରେ, କିନ୍ତୁ ଯାହା ଅନ୍ୟ କେହି ସୃଷ୍ଟି କରିଛି, ତାହା ମୁଁ କଦାପି ନାଶ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବି ନାହିଁ । ଅତଏବ ଉଠ, ସାହସୀ ହୁଅ, ବୀର୍ଯ୍ୟବାନ୍ ହୁଅ । ସମସ୍ତ ଦାୟିତ୍ୱ ନିଜ କାନ୍ଧରେ ଗ୍ରହଣ କର—ଜାଣିରଖ, ତୁମେ ତୁମର ଅଦୃଷ୍ଟର ସୃଜନକର୍ତ୍ତା । ତୁମେ ଯାହା କିଛି ଶକ୍ତି ବା ସହାୟତା ଚାହଁ, ତାହା ସବୁ ତୁମ ମଧ୍ୟରେ ରହିଛି । ଅତଏବ ତୁମେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଜ୍ଞାନବଳରେ ବଳୀୟାନ ହୋଇ ନିଜର ଭବିଷ୍ୟତ ଗଠନ କରିଯାଅ । 'ଗତସ୍ୟ ଶୋଚନା ନାସ୍ତି'—ତୁମ ସମ୍ମୁଖରେ ଅନନ୍ତ ଭବିଷ୍ୟତ । ସର୍ବଦା ତୁମେ ଏହା ମନେ ରଖିବ—ତୁମର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚିନ୍ତା, ପ୍ରତ୍ୟେକ କାର୍ଯ୍ୟ ତୁମ ପାଇଁ ସଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରହୁଛି । ଏହା ମଧ୍ୟ ମନେରଖ ଯେପରି ତୁମର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅସତ୍ ଚିନ୍ତା ଓ ଅସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ ତୁମ ଉପରେ ବ୍ୟାଘ୍ର ଭଳି ଲମ୍ଫ ଦେବାକୁ ଉଦ୍ୟତ, ସେହିପରି ତୁମର ସତ୍ ଚିନ୍ତା, ସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଦେବତାମାନଙ୍କର ଶକ୍ତି ନେଇ ତୁମମାନଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ।

ଅମୃତତ୍ୱ

[ଆମେରିକାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା]

ଜୀବାତ୍ମାର ଅମରତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଅପେକ୍ଷା ଆଉ କେଉଁ ପ୍ରଶ୍ନ ମନୁଷ୍ୟ ଏତେ ଅଧିକ ଥର ପଚାରିଛି ? କେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱର ରହସ୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରିବା ପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟ ସମୁଦାୟ ଜଗତ ଖୋଜିଛି ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଅପେକ୍ଷା ଆଉ କେଉଁ ପ୍ରଶ୍ନ ମାନବ-ହୃଦୟର ଏତେ ଅନ୍ତରତର ଓ ପ୍ରିୟତର ? ଆଉ କେଉଁ ପ୍ରଶ୍ନ ଆମମାନଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସହିତ ଏତେ ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ ? ମାନବ-ଆତ୍ମାର ଅମରତ୍ୱ—କବିମାନଙ୍କର ଏହା ଏକ କଳ୍ପନାର ବିଷୟ ହୋଇଛି, ସାଧୁ, ମହାତ୍ମା, ଜ୍ଞାନୀ, ସମସ୍ତଙ୍କର ଏହା ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ହୋଇଛି—ସିଂହାସନୋପବିଷ୍ଟ ରାଜାଗଣ ଏହାର ବିଚାର କରିଛନ୍ତି, ପଥର ଭିକାରୀ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅମରତ୍ୱର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଛି । ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମାନବଗଣ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ପାଇଛନ୍ତି—ଅତି ହୀନ ମାନବଗଣ ମଧ୍ୟ ଏହା ପାଇବା ପାଇଁ ଆଶା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ବିଷୟରେ ଲୋକମାନଙ୍କର ଆଗ୍ରହ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ନଷ୍ଟ ହୋଇ ନାହିଁ ଏବଂ ଯେତେଦିନ ମାନବ-ପ୍ରକୃତି ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବ, ସେତେଦିନଯାଏ ନଷ୍ଟ ହେବ ନାହିଁ । ଜଗତରେ ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ଲୋକ ବହୁପ୍ରକାର ଉତ୍ତର ଦେଇଛନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ଇତିହାସର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯୁଗରେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ପ୍ରଶ୍ନକୁ ଏକାବେଳକେ ଅନାବଶ୍ୟକ ବୋଲି ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି; ତଥାପି ତାହା ପୂର୍ବଭଳି ନୂତନ ରହିଛି । ଅନେକ ସମୟରେ ଜୀବନସଂଗ୍ରାମରେ ବ୍ୟସ୍ତ ଥାଇ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନକୁ ଯେପରିକି ଭୁଲିଯିବାକୁ ହୁଏ । ହଠାତ୍ କେହି କାଳଗ୍ରାସରେ ପତିତ ହେଲା—ଏପରି କେହି, ଯାହାକୁ ମୁଁ ହୁଏତ ଖୁବ୍ ଭଲ ପାଉଥିଲି, ସେ ମୋର ଅନ୍ତରର ଅନ୍ତରତମ ଥିଲା, ହଠାତ୍ ଯମ ତାହାକୁ ଆମମାନଙ୍କ ନିକଟରୁ କାଢ଼ିନେଲେ, ସେତେବେଳେ ଯେପରି ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ପାଇଁ ଏହି ସଂସାରର କୋଳାହଳ, ସବୁ ଗୋଳମାଳ ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା, ସବୁ ଯେପରି ନିସ୍ତବ୍‌ଧ ହୋଇଗଲା, ଆଉ ଆତ୍ମାର ଗଭୀରତମ ପ୍ରଦେଶରୁ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରଶ୍ନ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା —ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଆତ୍ମାର କଅଣ ହୁଏ ? ଆତ୍ମାର କି ଗତି ହୁଏ ?

ଅଭିଜ୍ଞତାରୁ ମନୁଷ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରେ । ସୁଖ ଦୁଃଖ ଦୁଇଟିକୁ ଅନୁଭବ ନ କଲେ ଆମେ କୌଣସି ବିଷୟ ଶିକ୍ଷା କରିପାରୁ ନାହିଁ । ଆମମାନଙ୍କର ବିଚାର ଓ ଜ୍ଞାନ ଏହିଭଳି ସାମାନ୍ୟୀକୃତ ଅନୁଭୂତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ଶ୍ରେଣୀବଦ୍ଧ ବିଭିନ୍ନ ଅଭିଜ୍ଞତା ଓ ସେମାନଙ୍କର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ସାଧନ କରି ଆମେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରୁ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଆମେ କଅଣ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ? କ୍ରମାଗତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ! ବୀଜରୁ ବୃକ୍ଷ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ— ପୁଣି ଆବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ତାହା ବୀଜରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଆମେ ଦେଖୁ କେଉଁ ଜୀବ ଉତ୍ପନ୍ନ

ହେଲା—କିଛିଦିନ ରହିଲା—ପୁଣି ମରିଗଲା—ଏହିରୂପେ ଗୋଟିଏ ବୃତ୍ତ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା । ମନୁଷ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ଏପରିକି ପର୍ବତସବୁ ଧୀରେ ଅଥଚ ନିଶ୍ଚିତରୂପେ ଗୁଣ୍ଡ ହୋଇଯାଉଛନ୍ତି, ନଦୀସବୁ ଧୀରେ ଅଥଚ ନିଶ୍ଚିତରୂପେ ଶୁଖିଯାଉଛନ୍ତି—ସମୁଦ୍ରରୁ ବୃଷ୍ଟି ଆସୁଛି—ପୁଣି ତାହା ସମୁଦ୍ରକୁ ଯାଉଛି । ସର୍ବତ୍ର ହିଁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବୃତ୍ତ—ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧି ଓ ନାଶ ଯେପରି ଧାରାପରି ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ ଆସୁଛି । ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଦିନର ଅଭିଜ୍ଞତା । ତଥାପି କ୍ଷୁଦ୍ରତମ ପରମାଣୁଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଉଚ୍ଚତମ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ପ୍ରକାର ବିଭିନ୍ନ ନାମରୂପଯୁକ୍ତ ବସ୍ତୁରାଶିର ଅଭ୍ୟନ୍ତରରେ ଓ ଅନ୍ତରାଳରେ ଆମେମାନେ ଗୋଟିଏ ଅଖଣ୍ଡସତ୍ତା ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ପ୍ରତିଦିନ ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଯେଉଁ ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ ପ୍ରାଚୀର ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥରୁ ଆଉ ଏକ ପଦାର୍ଥକୁ ପୃଥକ୍ କରେ, ତାହା ଭାଙ୍ଗିଯାଉଛି । ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନ ସମୁଦାୟ ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥ ବସ୍ତୁ ବୋଲି ବୁଝିଛନ୍ତି--ସେହି ଏକ ପ୍ରାଣଶକ୍ତି ହିଁ ନାନା ରୂପେ ଓ ନାନା ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି—ତାହା ଯେପରି ସମୁଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଶୃଙ୍ଖଳରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ—ଏହି ସକଳ ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ଯେପରି ତାହାର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ—ଅନନ୍ତରୂପରେ ବିସ୍ତୃତ, ଅଥଚ ସେହି ଏକ ଶୃଙ୍ଖଳର ହିଁ ଅଂଶ । ଏହାକୁ ହିଁ କ୍ରମୋନ୍ନତିବାଦ କୁହାଯାଏ । ଏହି ଧାରଣା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ--ମନୁଷ୍ୟ- ସମାଜ ଯେତେ ପ୍ରାଚୀନ, ଏହି ଧାରଣା ମଧ୍ୟ ସେତେ ପ୍ରାଚୀନ । ମନୁଷ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ଯେତେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଉଛି, ତାହା ଯେପରି ଆମମାନଙ୍କର ଚକ୍ଷୁରେ ସେତେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତରରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହେଉଛି । ପ୍ରାଚୀନମାନେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିଷୟ ବିଶେଷରୂପେ ବୁଝିଥିଲେ —ତାହା କ୍ରମସଙ୍କୋଚ; କିନ୍ତୁ ଆଧୁନିକମାନେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟି ଭଲ ଭାବରେ ବୁଝନ୍ତି ନାହିଁ । ବୀଜ ହିଁ ବୃକ୍ଷ ହୁଏ, ଏକ ବିନ୍ଦୁ ବାଲିକଣା କେଉଁଠି ବୃକ୍ଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ପିତା ହିଁ ପୁତ୍ର ହୁଏ, ମୃତ୍ତିକାଖଣ୍ଡ କେବେ ହେଲେ ସନ୍ତାନରୂପେ ଜନ୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ । କେଉଁ ସ୍ଥାନରୁ ଏହି କ୍ରମବିକାଶ ହୁଏ, ଏହା ହିଁ ପ୍ରଶ୍ନ । ବୀଜ ପୂର୍ବେ କଅଣ ଥିଲା ? ତାହା ସେହି ବୃକ୍ଷରୂପରେ ଥିଲା । ଏହି ବୀଜରେ ଗୋଟିଏ ଭବିଷ୍ୟତ ବୃକ୍ଷର ସମ୍ଭାବନୀୟତା ରହିଛି । କ୍ଷୁଦ୍ର ଶିଶୁଠାରେ ଭବିଷ୍ୟତ ମନୁଷ୍ୟର ସମୁଦାୟ ଶକ୍ତି ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ରହିଛି । ସର୍ବ ପ୍ରକାର ଭବିଷ୍ୟତ ଜୀବନ ହିଁ ଅବ୍ୟକ୍ତଭାବେ ତାହାର ବୀଜରେ ରହିଛି । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ କଅଣ ? ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ଦାର୍ଶନିକମାନେ ଏହାକୁ 'କ୍ରମସଙ୍କୋଚ' କହୁଥିଲେ । ଅତଏବ ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲୁ ଯେ ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରମବିକାଶର ଆରମ୍ଭରେ ଗୋଟିଏ କ୍ରମସଙ୍କୋଚ ପ୍ରକ୍ରିୟା ରହିଛି । ଯାହା ପୂର୍ବରୁ ରହି ନାହିଁ, ତାହାର କଦାପି କ୍ରମବିକାଶ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନ ଆମମାନଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରେ । ଗଣିତର ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ସଠିକ୍ ଭାବରେ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୋଇଛି ଯେ, ଜଗତରେ ଯେତେ ଶକ୍ତିର ବିକାଶ ଦେଖାଯାଏ, ତାହାର ସମଷ୍ଟି ସବୁବେଳେ ସମାନ । ତୁମେ ଏକ ବସ୍ତୁ କଣା ବା ଏକ ବିନ୍ଦୁ ଶକ୍ତି ବଢ଼ାଇ ବା କମାଇପାରିବ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଶୂନ୍ୟରୁ

କେବେହେଲେ କିଛିର କ୍ରମବିକାଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେବେ ଏହା କେଉଁଠାରୁ ହେଲା ? ଅବଶ୍ୟ ଏହା ପୂର୍ବରୁ କ୍ରମସଙ୍କୋଚ ପ୍ରକ୍ରିୟା ହୋଇଥିବ । ପୂର୍ଣ୍ଣବୟସ୍କ ମନୁଷ୍ୟର କ୍ରମସଙ୍କୋଚରେ ଶିଶୁର ଉତ୍ପତ୍ତି, ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଶିଶୁଠାରୁ କ୍ରମିବିକାଶ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ମନୁଷ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି । ସର୍ବପ୍ରକାର ଜୀବନର ଉତ୍ପତ୍ତିର ସମ୍ଭାବନୀୟତା ସେମାନଙ୍କ ବୀଜରେ ରହିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ସମସ୍ୟା ଯେପରି କିଛି ପରିମାଣରେ ସରଳ ହୋଇଆସୁଛି । ଏହା ସହିତ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସମୁଦାୟ ଜୀବନର ଏକତ୍ୱର କଥା ଚିନ୍ତା କର । କ୍ଷୁଦ୍ରତମ ଜୀବାଣୁଠାରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ମାନବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାସ୍ତବିକ୍ ଏକ ସତ୍ତା, ଏକ ଜୀବନ ହିଁ ବିଦ୍ୟମାନ । ଯେପରି ଆମେ ଗୋଟିଏ ଜୀବନରେ ଶୈଶବ, ଯୌବନ, ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ବିବିଧ ଅବସ୍ଥା ଦେଖିବାକୁ ପାଇ, ଠିକ୍ ସେହିପରି ଏହି ଶୈଶବ ଅବସ୍ଥାର ପଛଆଡ଼େ କଅଣ ଅଛି ତାହା ଦେଖିବା ପାଇଁ ବିପରୀତ ଦିଗରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ଦେଖ, ଯେତେବେଳଯାଏ ତୁମେ ଜୀବାଣୁରେ ଉପନୀତ ନ ହୁଅ । ଏହି ଜୀବାଣୁଠାରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ମାନବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେପରିକି ଏକ ଜୀବନସୂତ୍ର ବିରାଜମାନ । ଏହାକୁ କ୍ରମବିକାଶ କହନ୍ତି ଏବଂ ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ, ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରମବିକାଶର ପୂର୍ବରେ ଗୋଟିଏ କ୍ରମସଙ୍କୋଚ ରହିଛି । ଯେଉଁ ଜୀବନୀଶକ୍ତି ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଜୀବାଣୁଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଧୀରେ ଧୀରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ମାନବ ଅଥବା ଏହି ଜଗତସ୍ଥ ଈଶ୍ୱରାବତାର ରୂପେ କ୍ରମବିକଶିତ ହୁଏ—ତାହା ଅବଶ୍ୟ ଜୀବାଣୁରେ ସୂକ୍ଷ୍ମଭାବେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲା । ଏହି ସମଗ୍ର ଶ୍ରେଣୀଟି ଗୋଟିଏ ଅଖଣ୍ଡ ଜୀବନର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ର । ଏହି ସମୁଦାୟ ବ୍ୟକ୍ତ ଜଗତ ସେହି ଏକ ଜୀବାଣୁରେ ହିଁ ନିହିତ ଥିଲା । ସମୁଦାୟ ପ୍ରାଣଶକ୍ତି—ଏପରି କି ସ୍ୱୟଂ ଅବତାରପୁରୁଷମାନେ—ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଥିଲେ—ଧୀରେ ଧୀରେ କ୍ରମଶଃ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ । ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପ୍ରକାଶ ମଧ୍ୟ ଅବଶ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭାବରେ ଏହାର ଭିତରେ ଥିଲା । ତାହେଲେ ଯେଉଁ ଶକ୍ତିରୁ ସମଗ୍ର ଶ୍ରେଣୀ ବା ଶୃଙ୍ଖଳଟି ଆସିଛି ତାହା କାହାର କ୍ରମସଙ୍କୋଚ ? ସେହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ପ୍ରାଣଶକ୍ତିର କ୍ରମସଙ୍କୋଚ । ଯେଉଁ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟ ଜୀବାଣୁଠାରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ମାନବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧୀରେ ଧୀରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛି, ତାହା ଏହି ଜୀବାଣୁରେ କ୍ରମସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଏହା ପ୍ରଥମରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଏହା ଯେ କ୍ରମଶଃ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଉଛି, ତାହା ନୁହେଁ । ବୃଦ୍ଧିର ଭାବ ମନରୁ ଘୁଞ୍ଚାଇ ଦିଅ । ବୃଦ୍ଧି କହିଲେ ଆମେ ଭାବୁ ଯେପରି କି କିଛି ବାହାରୁ ଆସୁଛି । ବୃଦ୍ଧିକୁ ମାନିଲେ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହୁଏ ଯେ, ସେହି ଅନନ୍ତଶକ୍ତି ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଅଛନ୍ତି ଯାହା କି ବାହ୍ୟବସ୍ତୁ-ନିରପେକ୍ଷ । ଏହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ବୃଦ୍ଧି ହୁଏନାହିଁ, ଏହା ସର୍ବଦା ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ବିଦ୍ୟମାନ, କେବଳ ଏହା ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ ମାତ୍ର ।

ବିନାଶର ଅର୍ଥ କଅଣ ? ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଗିଲାସ ରହିଛି । ଆମେ ଏହାକୁ ଭୂମିରେ ଫୋପାଡ଼ି ଦେଲୁ, ଏହା ଚୂର୍ଣ୍ଣବିଚୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଗଲା । ଏହା କଅଣ ହେଲା ? ଏହା

ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପେ ପରିଣତ ହେଲା ମାତ୍ର । ତେବେ ବିନାଶ କଅଣ ହେଲା ? ସ୍ଥୂଳର ସୂକ୍ଷ୍ମଭାବରେ ପରିଣତି । ଏହାର ଉପାଦାନ ପରମାଣୁଗୁଡ଼ିକ ଏକାଠି ହୋଇ ଗିଲାସ ନାମକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଏମାନେ ପୁଣି ଏମାନଙ୍କ କାରଣକୁ ଚାଲିଯାନ୍ତି, ଆଉ ଏହାର ନାମ ବିନାଶ—କାରଣରେ ଲୟ । କାର୍ଯ୍ୟ କଅଣ ? କାରଣର ବ୍ୟକ୍ତଭାବ । କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରଣରେ ସ୍ୱରୂପତଃ କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ । ଆହୁରି ଥରେ ସେହି ଗିଲାସର କଥାଟି ବିଚାର କର । ଏହାର ଉପାଦାନଗୁଡ଼ିକ ଏବଂ ଏହାର ନିର୍ମାତାର ଇଚ୍ଛାର ସହଯୋଗରେ ଏହା ଉତ୍ପନ୍ନ । ଏହି ଦୁଇଟି ଏହାର କାରଣ ଏବଂ ଏହାରି ମଧ୍ୟରେ ତାହା ବିଦ୍ୟମାନ । ନିର୍ମାତାର ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତି ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହା ମଧ୍ୟରେ କି ଭାବରେ ବିଦ୍ୟମାନ ? ସଂହତି-ଶକ୍ତିରୂପେ । ଏହି ଶକ୍ତି ନ ଥିଲେ ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରମାଣୁ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ହୋଇଯାଇଥାନ୍ତା । ତେବେ ବର୍ତ୍ତମାନ କାର୍ଯ୍ୟଟି କଅଣ ହେଲା ? ଏହା କାରଣ ସହିତ ଅଭେଦ, କେବଳ ଏହା ଆଉ ଏକ ରୂପ ଧରିଅଛି ମାତ୍ର । ଯେତେବେଳେ କାରଣ ପରିଣାମପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଏହି କାରଣଟିକୁ କାର୍ଯ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଆମମାନଙ୍କର ଏହା ମନେ ରଖିବା ଉଚିତ । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟିକୁ ଆମେ ଜୀବନର ଧାରଣା ସହିତ ପ୍ରଯୁକ୍ତ କଲେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ଯେ, ଜୀବାଣୁଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ମାନବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୁଦାୟ ଶ୍ରେଣୀ ଅବଶ୍ୟ ସେହି ବିଶ୍ୱାବ୍ୟାପିନୀ ପ୍ରାଣଶକ୍ତି ସହିତ ଅଭେଦ ।

କିନ୍ତୁ ଅମୃତତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନର ମୀମାଂସା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହେଲା ନାହିଁ । ଆମେମାନେ କଅଣ ପାଇଲୁ ? ଆମେମାନେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବିଚାରରୁ ଏତକ ବୁଝିପାରିଲୁ ଯେ, ଜଗତରେ କିଛି ଧ୍ୱଂସ ପାଏ ନାହିଁ । ନୂତନ କିଛି ନାହିଁ—କିଛି ହେବ ନାହିଁ ମଧ୍ୟ । ସେହି ଏକପ୍ରକାରର ବସ୍ତୁରାଶି ଚକ୍ରପରି ପୁନଃ ପୁନଃ ଉପସ୍ଥିତ ହେଉଛି । ଜଗତରେ ଯାହାକିଛି ଅଛି, ସବୁ ତରଙ୍ଗାକାରରେ ଥରେ ଉଠୁଛି ଥରେ ପଡୁଛି । କୋଟି କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ରୂପରୁ ପ୍ରସୂତ ହେଉଛନ୍ତି—ସ୍ଥୂଳ ରୂପ ଧାରଣ କରୁଛନ୍ତି, ପୁନଶ୍ଚ ଲୟ ହୋଇ ସୂକ୍ଷ୍ମଭାବ ଧାରଣ କରୁଛନ୍ତି । ପୁନର୍ବାର ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମଭାବରୁ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ଥୂଳଭାବକୁ ଆଗମନ —କିଛିଦିନ ପାଇଁ ତଦବସ୍ଥାରେ ଅବସ୍ଥାନ, ପୁଣି ଧୀରେ ଧୀରେ ସେହି କାରଣକୁ ଗମନ । ତେବେ କଅଣ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ? ରୂପ ଓ ଆକୃତି । ସେହି ରୂପଟି ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, କିନ୍ତୁ ତାହା ପୁଣି ଆସେ । ଏକଭାବରେ କହିବାକୁ ଗଲେ, ଏହି ଶରୀର ମଧ୍ୟ ଅବିନାଶୀ । ଏକ ଦିଗରୁ ଦେହସବୁ ଏବଂ ରୂପସବୁ ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟ । ଆମେମାନେ ପଶା ଖେଳୁଛୁ । ମନେକର ୬, ୩, ୯ ପଡ଼ିଲା । ଆମେମାନେ ଆହୁରି ଖେଳିବାକୁ ଲାଗିଲୁ । ଏହିରୂପେ କ୍ରମାଗତ ଖେଳୁ ଖେଳୁ ଏପରି ଏକ ସମୟ ନିଶ୍ଚୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ତାହା ଆହୁରି ଥରେ ୬, ୩, ୯ ଏହି କ୍ରମରେ ପଡ଼ିବ । ଆହୁରି ଖେଳ । ଆହୁରି ଥରେ ତାହା ପଡ଼ିବ; କିନ୍ତୁ ଅନେକ ସମୟ ପରେ । ମୁଁ ଏହି ଜଗତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରମାଣୁକୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପଶାକାଠି ପଶାଖେଳର ସହିତ ତୁଳନା କରିଛି । ଏହିଗୁଡ଼ିକୁ

ହିଁ ବାରମ୍ବାର ଫୋପଡ଼ା ହେଉଛି; ଏମାନେ ବାରମ୍ବାର ନାନାଭାବରେ ପଡୁଛନ୍ତି । ତୁମମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଯେଉଁ ସକଳ ପଦାର୍ଥ ରହିଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ପରମାଣୁଗୁଡ଼ିକର ଏକବିଶେଷ ପ୍ରକାର ସନ୍ନିବେଶରେ ଉତ୍ପନ୍ନ । ଏଠାରେ ଗିଲାସ, ଟେବୁଲ, ପାଣିର ମାଠିଆ ପ୍ରଭୃତି ରହିଛି । ଏହା ଏକପ୍ରକାରର ସମବାୟ —ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ହିଁ ଭାଙ୍ଗିଯାଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଅବଶ୍ୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ପୁଣି ଠିକ୍ ଏହି ସମବାୟଗୁଡ଼ିକ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେବେ—ତୁମେମାନେ ଠିକ୍ ଏହିଠାରେ ରହିବ, ଏହି ମାଠିଆ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଯାହା କିଛି ରହିଛି, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେମାନଙ୍କର ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ରହିବେ, ଆଉ ଠିକ ଏହି ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା ହେବ । ଅନନ୍ତ ଥର ଏହିପରି ହୋଇଛି ଏବଂ ଅନନ୍ତ ଥର ଏହିପରି ହେବ । ସ୍ଥୂଳ ଓ ବାହ୍ୟବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରି ଆମେମାନେ କଅଣ ବୁଝିଲୁ ?—ଏହି ସ୍ଥୂଳ ବସ୍ତୁଗଣଙ୍କର ନାନା ପ୍ରକାର ସମବାୟ ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ପୁନଃ ପୁନଃ ହେଉଛି ।

ଏହା ସହିତ ଆହୁରି ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଆସିବ—ଭବିଷ୍ୟତ ଜାଣିବା ସମ୍ଭବ କି ନା ? କେହି କେହି ହୁଏତ ଏପରି ଲୋକ ଦେଖିଛନ୍ତି, ଯେ କି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିର ଭୂତ-ଭବିଷ୍ୟତ ସବୁ କହିଦେଇପାରନ୍ତି । ଯଦି ଭବିଷ୍ୟତ କୌଣସି ନିୟମର ଅଧୀନ ନ ହୁଏ, ତେବେ ଭବିଷ୍ୟତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହିବା କିପରି ସମ୍ଭବ ହେବ ? ଆମେ ଆଗରୁ ଦେଖିଛୁ ଭୂତକାଳର କାର୍ଯ୍ୟର ଫଳ ଭବିଷ୍ୟତରେ ପୁନରାବୃତ୍ତ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ତାହାଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାର କୌଣସି କ୍ଷୟବୃଦ୍ଧି ନାହିଁ । ଚକ୍ରୀ ଦୋଳି କଥା ମନେକର । ଏହା ଅନବରତ ଘୁରୁଛି । ଦଳେ ଲୋକ ଆସୁଛନ୍ତି—ତାହାର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଆସନରେ ବସୁଛନ୍ତି । ସେ ଆସନ ବୁଲି ବୁଲି ପୁଣି ତଳକୁ ଆସୁଛି । ସେହି ଦଳ ଓହ୍ଲାଇଗଲେ—ଆହୁରି ଗୋଟିଏ ଦଳ ଆସିଲେ । କ୍ଷୁଦ୍ରତମ ଜନ୍ତୁଠାରୁ ଉଚ୍ଚତମ ମାନବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ରୂପ ଯେପରି ଏହି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦଳ ପରି, ଆଉ ପ୍ରକୃତି ଏହି ବୃହତ୍ ଚକ୍ରୀ ଦୋଳି ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶରୀର ବା ରୂପ ଏହି ଚକ୍ରୀ ଦୋଳିର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଆସନରୂପ । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଆତ୍ମାର ଦଳ ତାହା ଉପରେ ଆରୋହଣ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ଯେତେଦିନଯାଏ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭ କରୁନାହାନ୍ତି, ସେତେଦିନ ଉଚ୍ଚରୁ ଉଚ୍ଚତର ପଥରେ ଯାଉଛନ୍ତି ଓ ଶେଷରେ ଏହି ଚକ୍ରୀ ଦୋଳିରୁ ବାହାର ହୋଇଆସୁଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଚକ୍ରୀ ଦୋଳି ଅଟକୁ ନାହିଁ, ଏହା ଚାଲିଛି—ସର୍ବଦା ହିଁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ସକାଶେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଛି । ଏବଂ ଯେତେଦିନ ଶରୀର ଏହି ଚକ୍ରୀଦୋଳି ଭିତରେ ରହିଅଛି, ସେତେଦିନ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ, ଗଣିତ ପରି ସଠିକ୍ ଭାବରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, ତାହା କେଉଁଠାକୁ ଯିବ; କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତାହା କହିବା ଅସମ୍ଭବ । ଅତଏବ ପ୍ରକୃତିର ଭୂତ ଭବିଷ୍ୟତ ନିଶ୍ଚିତରୂପେ ଗଣିତ ଭଳି ସଠିକ୍ ଭାବରେ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ତାହାହେଲେ ଆମେମାନେ ଜାଣିଲୁ—ଜଡ଼ ପରମାଣୁଗଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ଭାବରେ

ସଂହତି ରହିଛନ୍ତି, ସମୟ ବିଶେଷରେ ପୁନର୍ବାର ସେମାନଙ୍କର ତଦ୍ରୂପ ସଂହତି ହୋଇଥାଏ । ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ଜଗତର ନିତ୍ୟତା ପ୍ରବାହରୂପେ ଚାଲିଛି; କିନ୍ତୁ ତାହାଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାର ଅମରତ୍ୱ ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା ନାହିଁ । ଆମେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଦେଖିଲୁ ଯେ କୌଣସି ଶକ୍ତିର ନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ, ଜଡ଼ର ମଧ୍ୟ କଦାପି ନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେବେ ଜଡ଼ର କଅଣ ହୁଏ ? ଏହାର ନାନାପ୍ରକାର ପରିଣାମ ହୁଏ, ଅବଶେଷରେ ଏମାନେ ଯେଉଁଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିଲେ, ସେଠାକୁ ପୁନର୍ବାର ଫେରି ଯାଆନ୍ତି । କୌଣସି ଗତି ସରଳରେଖାରେ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ ହିଁ ବୁଲି ବୁଲି ପୁଣି ପୂର୍ବ ସ୍ଥାନକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବୃତ୍ତ ହୁଏ, କାରଣ ସରଳରେଖା ଅନନ୍ତ ଭାବରେ ବଢ଼ାଇ ଦେଲେ ତାହା ବୃତ୍ତରୂପେ ପରିଣତ ହୁଏ । ତାହା ହିଁ ଯଦି ହେଲା ତେବେ କୌଣସି ଆତ୍ମାର ଅନନ୍ତକାଳ ପାଇଁ ଅବନତି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜିନିଷ ହିଁ ବୃତ୍ତାକାରରେ ଘୂରି ପୁଣି ଶୀଘ୍ର ବା ବିଳମ୍ବରେ ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଥାନରେ ଉପନୀତ ହୁଏ । ତୁମେ ମୁଁ, ଆଉ ଏହି ସକଳ ଆତ୍ମାଗଣ କଅଣ ? ଆମେମାନେ ପୂର୍ବେ କ୍ରମସଙ୍କୋଚ ଓ କ୍ରମବିକାଶତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନା ସମୟରେ ଦେଖିଛୁ, ତୁମେ ଓ ମୁଁ ସେହି ବିରାଟ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟ ବା ପ୍ରାଣ ବା ମନର ଅଂଶ ବିଶେଷ; ଏହାର କ୍ରମସଙ୍କୁଚିତ ଅବସ୍ଥା । ଆମେମାନେ ପୁଣି ଘୂରି କ୍ରମବିକାଶପ୍ରକ୍ରିୟା ଅନୁସାରେ ସେହି ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟକୁ ଫେରିଯିବୁ —ସେହି ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଈଶ୍ୱର । ସେହି ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟକୁ ଲୋକେ ପ୍ରଭୁ, ଭଗବାନ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ବୁଦ୍ଧ ବା ବ୍ରହ୍ମ କହିଥାନ୍ତି । ଜଡ଼ବାଦୀମାନେ ତାହାକୁ ଶକ୍ତିରୂପେ ଉପଲବ୍ଧି କରନ୍ତି ଏବଂ ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀମାନେ ତାହାକୁ ସେହି ଅନନ୍ତ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ସର୍ବାତୀତ ପଦାର୍ଥ ବୋଲି ଧାରଣା କରନ୍ତି । ତାହା ହିଁ ସେହି ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ପ୍ରାଣ—ଏହା ହିଁ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ଚୈତନ୍ୟ—ଏହା ହିଁ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପିନୀ ଶକ୍ତି ଏବଂ ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଏହାର ଅଂଶ ସ୍ୱରୂପ ।

କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମାର ଅମରତ୍ୱ-ପ୍ରମାଣ ଏହାଦ୍ୱାରା ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ହେଲା ନାହିଁ । ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ସଂଶୟ ରହିଗଲା । କେଉଁ ଶକ୍ତିର ବିନାଶ ନାହିଁ, ଏ କଥା ଶୁଣିବାକୁ ଖୁବ୍ ଭଲ ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ୍ ଆମେମାନେ ଯେତେ ଶକ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ସବୁଗୁଡ଼ିକ ମିଶ୍ରଣୋତ୍ପନ୍ନ, ଯେତେ ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ତାହା ମଧ୍ୟ ମିଶ୍ରଣୋତ୍ପନ୍ନ । ଯଦି ତୁମେ ଶକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଜ୍ଞାନର ମତ ଧରି ତାହାକୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଶକ୍ତିର ସମଷ୍ଟିମାତ୍ର କହ, ତେବେ ତୁମର ନିଜତ୍ୱ ରହେ କେଉଁଠି ? ଯାହା କିଛି ମିଶ୍ରଣରେ ଉତ୍ପନ୍ନ, ତାହା ଶୀଘ୍ର ବା ବିଳମ୍ବରେ ତାହାର ଉପାଦାନ କାରଣରେ ଲୟ ହେବ । ଯାହାକିଛି କାରଣର ସମଷ୍ଟିରେ ଉତ୍ପନ୍ନ, ତାହାର ହିଁ ମୃତ୍ୟୁ, ବିନାଶ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ; ଶୀଘ୍ର ବା ବିଳମ୍ବରେ ଏହା ବିଶ୍ଳିଷ୍ଟ ହେବ, ଭଗ୍ନ ହେବ, ଏହା ଉପାଦାନ ପଦାର୍ଥରେ ପରିଣତ ହେବ । ଆତ୍ମା କୌଣସି ଭୌତିକଶକ୍ତି ବା ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି ନୁହେଁ । ତାହା ଚିନ୍ତାଶକ୍ତିର ସ୍ରଷ୍ଟା, କିନ୍ତୁ ତାହା ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି ନୁହେଁ । ତାହା ଶରୀରର ଗଠନ କର୍ତ୍ତା, କିନ୍ତୁ ତାହା ଶରୀର ନୁହେଁ । କାହିଁକି ?

ଶରୀର କଦାପି ଆତ୍ମା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ ଏହା ଚୈତନ୍ୟବାନ୍ ନୁହେଁ । ମୃତବ୍ୟକ୍ତି ଅଥବା କଂସେଇ ଦୋକାନର ଖଣ୍ଡେ ମାଂସ କଦାପି ଚୈତନ୍ୟବାନ ନୁହେଁ । ଆମେମାନେ 'ଚୈତନ୍ୟ' କହିଲେ କଅଣ ବୁଝୁ ? ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଶକ୍ତି ।

ଆଉ ଟିକିଏ ଗଭୀର ଭାବରେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟିକୁ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ସମ୍ମୁଖରେ ଏହି ମାଠିଆଟି ଆମେମାନେ ଦେଖୁଛୁ । ଏଠାରେ କଅଣ ଘଟୁଛି ? ଏହି ମାଠିଆରୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଆଲୋକ-କିରଣ ଆସି ଆମମାନଙ୍କ ଆଖିରେ ପ୍ରବେଶ କରୁଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ଆମମାନଙ୍କର ଆଖିଜାଲ (Retina) ଉପରେ ଗୋଟିଏ ଚିତ୍ର ପ୍ରକ୍ଷେପ କରୁଛି । ଆଉ ସେହି ଛବି ଯାଇ ମୋର ମସ୍ତିଷ୍କରେ ଉପନୀତ ହେଉଛି । ଶରୀର-ବିଧାନବିଦ୍‌ଗଣ ଯେଉଁ ସବୁକୁ ଅନୁଭବାତ୍ମକ ସ୍ନାୟୁ କହନ୍ତି, ତାହାଦ୍ୱାରା ଏହି ଚିତ୍ର ମସ୍ତିଷ୍କ ଭିତରକୁ ନୀତ ହୁଏ । ତଥାପି ସେତେବେଳେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦର୍ଶନପ୍ରକ୍ରିୟା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭିତରୁ କୌଣସି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଆସି ନାହିଁ । ମସ୍ତିଷ୍କାଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ସ୍ନାୟୁକେନ୍ଦ୍ର ତାହାକୁ ମନ ନିକଟକୁ ନେଇଯିବ ଆଉ ମନ ତାହା ଉପରେ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା କରିବ । ଏହି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହେବାମାତ୍ରେ ଏହି ମାଠିଆ ଆମମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଭାସିଉଠିବ । ଗୋଟିଏ ସହଜ ଉଦାହରଣ ଦ୍ୱାରା ଏହା ଅନାୟାସରେ ଉପଲବ୍ଧ ହେବ । ମନେକର, ତୁମେ ଖୁବ୍ ଏକାଗ୍ର ହୋଇ ମୋ କଥା ଶୁଣୁଛ, ଆଉ ଗୋଟିଏ ମଶା ତୁମର ନାସିକାଗ୍ରରେ ଦଂଶନ କରୁଛି; କିନ୍ତୁ ତୁମେ ମୋ କଥା ଶୁଣିବାରେ ଏତେଦୂର ତନ୍ମୟ ଯେ, ତୁମେ ଏହି ମଶାର କାମୁଡ଼ା ଅନୁଭବ କରିପାରୁ ନାହଁ । କିନ୍ତୁ ଏହାର କାରଣ କଅଣ ? ମଶାଟି ତୁମର ଚମଡ଼ାରୁ କେତେକାଂଶ ଦଂଶନ କରିଛି, ସେହି ସ୍ଥାନରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସ୍ନାୟୁ ରହିଛି, ଏହି ସ୍ନାୟୁଗୁଡ଼ିକ ମସ୍ତିଷ୍କକୁ ସମ୍ବାଦ ବହନ କରି ନେଇଯାଇଛନ୍ତି, ସେହି ବସ୍ତୁର ଚିତ୍ର ସେହିଠାରେ ରହିଛି; କିନ୍ତୁ ମନ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥିବାରୁ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା କରି ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ତୁମେ ମଶାର କାମୁଡ଼ା ଅନୁଭବ କରିନାହଁ । ଯେତେବେଳେ ଆମମାନଙ୍କ ସାମନାରେ କୌଣସି ନୂତନ ଚିତ୍ର ଆସେ, ଅଥଚ ମନ ଯଦି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ନ କରେ ଆମେମାନେ ତାହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଜାଣିପାରିବୁ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହେଲେ, ଏହାର ଜ୍ଞାନ ଆସିବ—ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଏହା ଦେଖିବାକୁ, ଶୁଣିବାକୁ ଏବଂ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବୁ । ଏହି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସହିତ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରକାଶ ହୋଇଥାଏ । ଅତଏବ ଆମେ ଜାଣିପାରିଲେ ଯେ, ଶରୀର କଦାପି ବସ୍ତୁକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ, କାରଣ ଆମେମାନେ ଦେଖୁଛୁ ଯେ, ଯେତେବେଳେ ମୋର ମନୋଯୋଗ ନ ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ମୁଁ ଅନୁଭବ କରି ନାହିଁ । ଏପରି ଘଟଣା ଜଣାଯାଇଛି, ଯେଉଁଥିରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥାରେ, ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଏପରି ଏକ ଭାଷାରେ କଥା କହିଛି, ଯେଉଁ ଭାଷା ସେ କେବେହେଲେ ଶିଖି ନାହିଁ । ପରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ଜଣାଯାଇଛି, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଅତି ଶୈଶବାବସ୍ଥାରେ ଏପରି ଏକ ସମାଜରେ ବାସ କରୁଥିଲା, ଯେଉଁଠାରେ

ଲୋକେ ସେହି ଭାଷା କହୁଥିଲେ । ତେଣୁ ସେହି ସଂସ୍କାର ତାହାର ମସ୍ତିଷ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରହିଯାଇଛି । ସେହିଗୁଡ଼ିକ ତାହାଠାରେ ସଞ୍ଚିତ ଥିଲା, ତତ୍‌ପରେ କୌଣସି କାରଣରୁ ମନ ସେଥିରେ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା କରିଥିଲା—ସେତେବେଳେ ଜ୍ଞାନ ଆସିଲା ଓ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ଭାଷା କହିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଲା । ଏଥିରୁ ଦେଖାଯାଉଛି କେବଳ ମନ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ—ମନ ଅନ୍ୟର ହସ୍ତରେ ଯନ୍ତ୍ରମାତ୍ର । ଏହି ଲୋକଟିର ବାଲ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ସେହି ଭାଷା ଗୂଢ଼ଭାବେ ତା' ମନରେ ଥିଲା—କିନ୍ତୁ ସେ ତାହା ଜାଣି ନ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଅବଶେଷରେ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଆସିଲା, ଯେତେବେଳେ ସେ ତାହା ଜାଣିପାରିଲା । ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ, ମନ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ଅଛି ଯାହା ଲୋକଟିର ଶୈଶବ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହି ଶକ୍ତିର ବ୍ୟବହାର କରିନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ସେ ବଡ଼ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ସେ ତାହାର ବ୍ୟବହାର କଲା । ପ୍ରଥମ—ଏହି ଶରୀର; ତତ୍‌ପରେ ମନ ଅର୍ଥାତ୍ ଚିନ୍ତାର ଯନ୍ତ୍ର, ତତ୍‌ପରେ ଏହି ମନର ପଛଆଡ଼େ ସେହି ଆତ୍ମା । ଆଧୁନିକ ଦାର୍ଶନିକଗଣ, ଚିନ୍ତାକୁ ମସ୍ତିଷ୍କସ୍ଥ ପରମାଣୁର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହିତ ଅଭେଦ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି—ସୁତରାଂ ସେମାନେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଘଟନାବଳୀର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଅସମର୍ଥ, ତେଣୁ ସେମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଏ ପ୍ରକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାକୁ ଏକାବେଳକେ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଥାଆନ୍ତି ।

ଯାହାହେଉ, ମନ ସହିତ ମସ୍ତିଷ୍କର ବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି ଏବଂ ଦେହର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲେ ଏହା ଆଉ କାମ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଆତ୍ମା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରକାଶକ —ମନ ଏହାର ହସ୍ତରେ ଯନ୍ତ୍ରସ୍ୱରୂପ । ଚକ୍ଷୁରାଦି ଯନ୍ତ୍ରରେ ବିଷୟର ଚିତ୍ର ପଡ଼େ, ସେମାନେ ତାହା ଭିତରର ମସ୍ତିଷ୍କକେନ୍ଦ୍ରକୁ ନେଇଯାଆନ୍ତି—କାରଣ, ଏହା ତୁମମାନଙ୍କର ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ, ଚକ୍ଷୁ-କର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି କେବଳ ଏହି ଚିତ୍ରର ଗ୍ରାହକ ମାତ୍ର; ଭିତରର ଯନ୍ତ୍ର, ଯଥା ମସ୍ତିଷ୍କକେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରକୃତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଏହି ମସ୍ତିଷ୍କକେନ୍ଦ୍ରସକଳକୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ କୁହାଯାଏ—ସେମାନେ ଏହି ଛାୟାଗୁଡ଼ିକୁ ଭିତରକୁ ନେଇଯାଆନ୍ତି, ମନ ପୁଣି ସେମାନଙ୍କୁ ଏହାର ଆଉ ଗୋଟିଏ ସ୍ତର ଚିତ୍ତ ନିକଟକୁ ଏବଂ ଚିତ୍ତ ସେମାନଙ୍କୁ ଆପଣାର ସିଂହାସନରେ ଅବସ୍ଥିତ ମହା-ମହିମାନ୍ୱିତ ମହାରାଜ ଆତ୍ମାଙ୍କୁ ଏହା ପ୍ରଦାନ କରେ । ସେତେବେଳେ ସେ ଯାହା ଆବଶ୍ୟକ, ତାହା ଆଦେଶ କରନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ମନ ମସ୍ତିଷ୍କକେନ୍ଦ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ପୁନଶ୍ଚ ଏମାନେ ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟର ଆତ୍ମା ବାସ୍ତବିକ୍ ଏହି ସମୁଦାୟର ଅନୁଭବକର୍ତ୍ତା, ଶାସ୍ତା, ସ୍ରଷ୍ଟା ସବୁକିଛି । ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ, ଆତ୍ମା ଶରୀର ନୁହେଁ, କିମ୍ବା ମନ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ, ଆତ୍ମା ଗୋଟିଏ ଯୌଗିକ ପଦାର୍ଥ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କାହିଁକି ? କାରଣ, ଯାହା କିଛି ଯୌଗିକ ପଦାର୍ଥ, ତାହା ଆମମାନଙ୍କ ଦର୍ଶନର ବା କଳ୍ପନାର ବିଷୟ । ଯାହାକୁ ଆମେ ଦର୍ଶନ ବା କଳ୍ପନା କରିପାରୁ ନାହିଁ, ଯାହାକୁ ଆମେମାନେ ଧରିପାରୁ ନାହିଁ, ଯାହା ପଦାର୍ଥ ନୁହେଁ କି ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ, ଯାହା କାର୍ଯ୍ୟ କିମ୍ବା କାରଣ

କିଛି ନୁହେଁ ତାହା ଯୌଗିକ ହୋଇ ନ ପାରେ । ମନୋଜଗତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହିଁ ଯୌଗିକ ପଦାର୍ଥର ଅଧିକାର—ଚିନ୍ତାଜଗତ ଆହୁରି ବ୍ୟାପକ । ସମସ୍ତ ଯୌଗିକ ପଦାର୍ଥ ନିୟମ-ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ—ନିୟମ-ରାଜ୍ୟର ବାହାରେ ତାହା ରହିପାରେ ନାହିଁ, ଯଦି ରହେ ତେବେ ଯୌଗିକ ଅବସ୍ଥାରେ ନୁହେଁ ।

ଆହୁରି ପରିଷ୍କାର ଭାବରେ କୁହାଯାଉ । ଏହି ଗିଲାସ ଗୋଟିଏ ଯୌଗିକ ପଦାର୍ଥ—ତାହାର କାରଣଗୁଡ଼ିକ ମିଳିତ ହୋଇ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ସୁତରାଂ ଏହି କାରଣଗୁଡ଼ିକର ସଂହତିସ୍ୱରୂପ ଗିଲାସନାମକ ଯୌଗିକ ପଦାର୍ଥଟି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ-ନିୟମର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଏହିପରି ଯେଉଁଠାରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣର ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖାଯିବ, ସେଠାରେ ଯୌଗିକ ପଦାର୍ଥର ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ; ତାହାର ବାହାରେ ଏହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱର କଥା କହିବା ବାତୁଳତା ମାତ୍ର । ତାହାର ବାହାରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ-ସମ୍ବନ୍ଧ ଆଉ ଲାଗୁହୁଏ ନାହିଁ—ଆମେ ଯେଉଁ ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚିନ୍ତା ବା କଳ୍ପନା କରିପାରୁ, ଅଥବା ଯାହା ଦେଖି ଶୁଣିପାରୁ, ତାହାରି ଭିତରେ କେବଳ ଏହି ନିୟମ ଲାଗୁହୁଏ । ଆମେ ଆଉ ମଧ୍ୟ ଦେଖିଛୁ ଯେ, ଯାହା ଆମେମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଦ୍ୱାରା ଅନୁଭବ ବା କଳ୍ପନା କରିପାରୁ, ତାହା ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ଜଗତ୍—ତାହା ବାହ୍ୟବସ୍ତୁ ହେଲେ ଆମେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିପାରୁ, ଆଉ ଭିତରର ବସ୍ତୁ ହେଲେ ମାନସପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବା କଳ୍ପନା କରିପାରୁ; ଅତଏବ ଯାହା ଆମ ଦେହର ବାହାରେ, ତାହା ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କ ବାହାରେ ଏବଂ ଯାହା କଳ୍ପନାର ବାହାରେ ତାହା ଆମ ମନର ବାହାରେ, ସୁତରାଂ ଆମ ଜଗତର ବାହାରେ । ଅତଏବ କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ-ସମ୍ବନ୍ଧର ବହିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ସ୍ୱାଧୀନ ଶାସ୍ତା ଆତ୍ମା ରହିଛନ୍ତି; ଏବଂ ଏହି ଆତ୍ମା କାର୍ଯ୍ୟକାରଣନିୟମ-ଅନ୍ତର୍ଗତ ସମସ୍ତ ନିୟମନ କରୁଛନ୍ତି । ଏହି ଆତ୍ମା ନିୟମର ଅତୀତ, ସୁତରାଂ ସେ ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ, ସେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ମିଶ୍ରଣୋତ୍ପନ୍ନ ପଦାର୍ଥ ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ—ଅଥବା କୌଣସି କାରଣର କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ତାଙ୍କର କଦାପି ବିନାଶ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ 'ବିନାଶ'ର ଅର୍ଥ କୌଣସି ଯୌଗିକ ପଦାର୍ଥର ନିଜର ମୌଳିକ ଉପାଦାନକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ । ସୁତରାଂ ଯାହା କଦାପି ସଂଯୋଗୋତ୍ପନ୍ନ ନୁହେଁ, ତାହାର ବିନାଶ କିପରି ହେବ? ତାହାର ବିନାଶ ହୁଏ, ଏପରି କହିବା କେବଳ ପ୍ରଳାପ ମାତ୍ର ।

କିନ୍ତୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରଶ୍ନର ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ମୀମାଂସା ହେଲା ନାହିଁ । ଏଥର ଆମେମାନେ ଅତି କଠିନ ବିଷୟରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସମସ୍ୟାରେ ଉପନୀତ ହେଲୁ । ତୁମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ହୁଏତ ଡରିଯିବେ । ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ—ପଦାର୍ଥ, ଶକ୍ତି ଓ ଚିନ୍ତାରୂପକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଜଗତର ଅତୀତ ବୋଲି ଆତ୍ମା ଗୋଟିଏ ମୌଳିକ ପଦାର୍ଥ; ସୁତରାଂ ତାହାର ବିନାଶ ଅସମ୍ଭବ । ଯାହାର ମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁ, ତାହାର ଜୀବନ ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ । ମୃତ୍ୟୁ ଓ ଜୀବନ ଗୋଟିଏ ଜିନିଷର ଦୁଇଟି ପାଖ । ମୃତ୍ୟୁର ଆଉ ଏକ ନାମ ଜୀବନ ଏବଂ

ଜୀବନର ଅନ୍ୟ ଏକ ନାମ ମୃତ୍ୟୁ । ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ଗୋଟିଏ ରୂପକୁ 'ଜୀବନ' କହୁ, ପୁଣି ତାହାର ଅପର ରୂପବିଶେଷକୁ 'ମୃତ୍ୟୁ' କହୁ । ତରଙ୍ଗର ଉତ୍‌ଥାନକୁ ଜୀବନ ଏବଂ ପତନକୁ ମୃତ୍ୟୁ ବୋଲି କହୁ । ଯଦି କୌଣସି ବସ୍ତୁ ମୃତ୍ୟୁର ଅତୀତ ହୁଏ, ତେବେ ଏହା ମଧ୍ୟ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଯେ ତାହା ଜନ୍ମର ମଧ୍ୟ ଅତୀତ । ପ୍ରଥମ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଟିକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ମରଣ କର—ମାନବାତ୍ମା ସେହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଶକ୍ତି ଅଥବା ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର । ଆମେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବୁଝିଲୁ ଯେ ଆତ୍ମା ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁ ଉଭୟର ଅତୀତ । ତୁମର କଦାପି ଜନ୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ, ତୁମର କଦାପି ମୃତ୍ୟୁ ମଧ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ । ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ କଅଣ—କାହାର ବା ତାହା ହୁଏ ? ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ କେବଳ ଦେହର ହୁଏ—ଆତ୍ମାର ନୁହେଁ । ଆତ୍ମା ସର୍ବଦା ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହା କିପରି ସମ୍ଭବ ? ଆମେମାନେ ଏଠାରେ ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ଲୋକ ବସିଛୁ, ଆଉ ଆପଣ କହୁଛନ୍ତି ଆତ୍ମା ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ! ନିଶ୍ଚୟ, ଯେଉଁ ଜିନିଷଟି ନିୟମର ବାହାରେ, କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ-ସମ୍ବନ୍ଧର ବାହାରେ, ତାହାକୁ କିଏ ସୀମାବଦ୍ଧ କରି ରଖି ପାରିବ ? ଏହି ଗିଲାସଟି ସସୀମ—ଏହା ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ନୁହେଁ, କାରଣ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗସ୍ଥ ଜଡ଼ରାଶି ତାହାକୁ ସେହିଭଳି ବିଶେଷ ଆକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରିଛି—ତାହାକୁ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ହେବାକୁ ଦେଉନାହିଁ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗସ୍ଥ ସମୁଦାୟ ବସ୍ତୁ ତାହା ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରୁଛି—ଏହି କାରଣରୁ ତାହା ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଯାହା ସମସ୍ତ ନିୟମର ବାହାରେ, ଯାହା ଉପରେ କାମ କରିବା ପାଇଁ କେହି ନାହିଁ, ତାହାକୁ କି ଉପାୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ କରି ରଖିବା ସମ୍ଭବ ? ତାହା ଅବଶ୍ୟ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ହେବ । ତୁମେ ଜଗତରେ ସର୍ବତ୍ର ରହିଛ । ତେବେ 'ଆମେ ଜନ୍ମିଲୁ, ପୁଣି ମରିବୁ'—ଏସବୁ କଅଣ ? ଏସବୁ ଅଜ୍ଞାନର କଥା ମାତ୍ର—ବୁଝିବାର ଭ୍ରମ । ତୁମେ କେବେ ଜନ୍ମିନାହଁ କି ମରିବ ନାହିଁ । ତୁମର ଜନ୍ମ ହୋଇନାହିଁ, ପୁନର୍ଜନ୍ମ ମଧ୍ୟ କଦାପି ହେବ ନାହିଁ । ଯିବାଆସିବାର ଅର୍ଥ କଅଣ ? କେବଳ ପାଗଳାମି ମାତ୍ର । ତୁମେ ସର୍ବତ୍ର ରହିଛ । ତେବେ ଏହି ଯିବା ଆସିବାର ଅର୍ଥ କଅଣ ? ତାହା କେବଳ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର—ଯାହାକୁ ତୁମେମାନେ ମନ କହ, ତାହାର ନାନାବିଧ ପରିଣାମପ୍ରସୂତ ଭ୍ରମ ମାତ୍ର । ଯେପରିକି ଆକାଶରେ ଖଣ୍ଡେ ମେଘ ଭାସିଯାଉଛି । ତାହା ଯେତେବେଳେ ଚାଲୁଥାଏ, ସେତେବେଳେ ମନେହୁଏ, ଆକାଶ ଯେପରି କି ଚାଲିଛି । ଅନେକ ସମୟରେ ତୁମମାନେ ଦେଖିଥିବ—ଚନ୍ଦ୍ର ଉପର ଦେଇ ମେଘ ଚାଲିଛି । ସେତେବେଳେ ତୁମର ମନେହୁଏ ଚନ୍ଦ୍ର ଏକ ସ୍ଥାନରୁ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନକୁ ଯାଉଛି; କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ମେଘ ହିଁ ଚାଲିଛି । ଆହୁରି ଦେଖ, ଯେତେବେଳେ ରେଳଗାଡ଼ିରେ ତୁମେମାନେ ଯାଅ, ସେତେବେଳେ ତୁମମାନଙ୍କର ମନେହୁଏ, ଦୁଇପଟର ଗଛପତ୍ର, ପଡ଼ିଆ ବିଲ ଯେପିରି ଦୌଡୁଛି; ଯେତେବେଳେ ନୌକାରେ ଯାଅ, ସେତେବେଳେ ମନେହୁଏ, ପାଣି ଯେପରି ଯାଉଛି । ବାସ୍ତବିକ୍ ତୁମେ କେଉଁଠାକୁ ଯାଉନାହଁ କି ଆସୁନାହଁ—ତୁମର ଜନ୍ମ ହୋଇନାହିଁ, କେବେହେଲେ ମଧ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ; ତୁମେ ଅନନ୍ତ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ,

ସକଳ କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ-ସମ୍ବନ୍ଧର ଅତୀତ, ନିତ୍ୟମୁକ୍ତ, ଅଜ ଓ ଅବିନାଶୀ । ଯେତେବେଳେ ଜନ୍ମ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ବିନାଶର ପୁଣି ଅର୍ଥ କଅଣ ? ବୃଥା କଥା ମାତ୍ର—ତୁମେମାନେ ସମସ୍ତେ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ।

କିନ୍ତୁ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ, ଆମମାନଙ୍କୁ ଆଉ ଏକ ସୋପାନ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ହେବ । ମଝି ରାସ୍ତାରେ ବସିଗଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ତୁମେମାନେ ଦାର୍ଶନିକ, ତୁମେମାନେ ଯଦି ବିଚାର-ପଥରେ କିଛିଦୂର ଅଗ୍ରସର ହୋଇ କହ, 'ଆଉ ପାରୁ ନାହିଁ, କ୍ଷମା କରନ୍ତୁ,' ତାହା ତୁମମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଶୋଭନୀୟ ନୁହେଁ । ଆମେ ଯଦି ସମୁଦାୟ ନିୟମର ଅତୀତ , ତାହାହେଲେ ନିଶ୍ଚୟ ଆମେମାନେ ସର୍ବଜ୍ଞ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ; ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନ ନିଶ୍ଚୟ ଆମମାନଙ୍କ ଭିତରେ ରହିଛି, ସର୍ବପ୍ରକାର ଶକ୍ତି, ସର୍ବପ୍ରକାର କଲ୍ୟାଣ ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନିହିତ ଅଛି । ତୁମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଅବଶ୍ୟ ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ; କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ପୁରୁଷ କଅଣ ଜଗତରେ ବହୁତ ଥାଇପାରନ୍ତି ? କୋଟି କୋଟି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ପୁରୁଷ କିପରି ରହିବେ ? କେବେ ରହିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ତେବେ କଅଣ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ? ବାସ୍ତବିକ୍ ଜଣେ ଅଛନ୍ତି, ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମା ରହିଛି ଏବଂ ସେହି ଆତ୍ମା ତୁମେ ନିଜେ । ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରକୃତିର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ସେହି ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମା । ଏକ ମାତ୍ର ପୁରୁଷ ଅଛନ୍ତି—ଯେ କି ଏକମାତ୍ର ସତ୍ତା, ଯେ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ, ଯେ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସର୍ବଜ୍ଞ, ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁରହିତ । ତାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ଆକାଶ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇ ରହିଛି, ତାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ବାୟୁ ବହୁଛି, ସୂର୍ଯ୍ୟ କିରଣ ଦେଉଛି, ସମସ୍ତେ ପ୍ରାଣଧାରଣ କରୁଛନ୍ତି । ସେ ପ୍ରକୃତିର ଭିତ୍ତିସ୍ୱରୂପ; ପ୍ରକୃତି ସେହି ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବୋଲି ସତ୍ୟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଛି । ସେ ତୁମ ଆତ୍ମାର ମଧ୍ୟ ଭିତ୍ତିସ୍ୱରୂପ । କେବଳ ତାହା ନୁହେଁ, ତୁମେ ହିଁ ସେ । ତୁମେ ତାଙ୍କ ସହିତ ଅଭେଦ । ଯେଉଁଠାରେ ଦୁଇ—ସେହିଠାରେ ହିଁ ଭୟ, ସେହିଠାରେ ବିପଦ, ସେହିଠାରେ ହିଁ ଦ୍ୱନ୍ଦ ବିବାଦ । ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ଏକ, ସେତେବେଳେ କାହାକୁ ଘୃଣା କରିବି, କାହା ସହିତ ଦ୍ୱନ୍ଦ କରିବି ? ଯଦି ସେ ହିଁ ସବୁକିଛି, ସେତେବେଳେ କାହା ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରିବି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ଜୀବନସମସ୍ୟାର ମୀମାଂସା ହୋଇଯାଏ, ଏହାଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୋଇଯାଏ । ଏହା ହିଁ ସିଦ୍ଧି ବା ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଏବଂ ଏହା ହିଁ ଈଶ୍ୱର । ଯେତେବେଳେ ତୁମେ ବହୁ ଦେଖୁଛ, ସେତେବେଳେ ବୁଝିବ, ତୁମେ ଅଜ୍ଞାନ ଭିତରେ ରହିଛ । (ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ, ୪/୫/୧୫; କଠ ଉପନିଷଦ ୨/୧/୧୧) ଏହି ବହୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତ ଭିତରେ, ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଜଗତ ଭିତରେ ଅବସ୍ଥିତ ନିତ୍ୟ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ଯେ ନିଜର ଆତ୍ମାର ଆତ୍ମା ବୋଲି ଜାଣିପାରନ୍ତି, ନିଜର ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ଜାଣିପାରନ୍ତି, ସେ ହିଁ ମୁକ୍ତ, ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣାନନ୍ଦରେ ବିହ୍ୱଳ ହୋଇ ରହନ୍ତି, ସେ ସେହି ପରମପଦ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଜାଣିରଖ—ତୁମେ ହିଁ ସେ, ତୁମେ ଜଗତର ଈଶ୍ୱର—'ତତ୍ତ୍ୱମସି' । ଆଉ ଆମମାନଙ୍କର ଏହି ଯେଉଁ ବିଭିନ୍ନ ଧାରଣା, ଯଥା—ମୁଁ

ପୁରୁଷ ବା ସ୍ତ୍ରୀ, ଦୁର୍ବଳ ବା ସବଳ, ସୁସ୍ଥ ବା ଅସୁସ୍ଥ ଅଥବା ମୁଁ ଅମୁକକୁ ଘୃଣା କରେ ବା ଅମୁକକୁ ଭଲ ପାଏ, ମୋର କ୍ଷମତା ଅଳ୍ପ ଅଥବା ମୋର ଅନେକ ଶକ୍ତି ଅଛି, ଏଗୁଡ଼ିକ ଭ୍ରମମାତ୍ର । ଏସବୁ ଭାବ ପରିତ୍ୟାଗ କର । ତୁମକୁ କଅଣ ଦୁର୍ବଳ କରିପାରେ ? ତୁମକୁ କଅଣ ଭୀତ କରିପାରେ ? ଏକମାତ୍ର ତୁମେ ହିଁ ଜଗତରେ ବିରାଜମାନ । କିଏ ତୁମକୁ ଭୟ ଦେଖାଇପାରେ ? ଅତଏବ ଉଠ, ମୁକ୍ତ ହୁଅ । ଜାଣି ରଖ, ଯେ କୌଣସି ଚିନ୍ତା ବା ବାକ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କୁ ଦୁର୍ବଳ କରେ, ତାହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଅଶୁଭ; ଯାହାକିଛି ମନୁଷ୍ୟକୁ ଦୁର୍ବଳ କରେ, ଭୀତ କରେ, ଏକମାତ୍ର ତାହା ହିଁ ଅଶୁଭ; ତାହାକୁ ପରିହାର କରିବାକୁ ହେବ । କଅଣ ତୁମକୁ ଭୀତ କରିପାରେ ? ଯଦି ଶତ ଶତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ସ୍ଥାନଚ୍ୟୁତ ହୁଅନ୍ତି, ଯଦି କୋଟି କୋଟି ଚନ୍ଦ୍ର ଗୁଣ୍ଡ ହୋଇଯାଆନ୍ତି, କୋଟି କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଯଦି ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ତୁମର ସେଥିରେ କଅଣ ଯାଏ ଆସେ ? ଅଚଳବତ୍ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୁଅ, ତୁମେ ଅବିନାଶୀ । ତୁମେ ହିଁ ଜଗତର ଆତ୍ମା, ଈଶ୍ୱର । କହ 'ଶିବୋଽହଂ ଶିବୋଽହଂ', 'ମୁଁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ' । ସିଂହ ଯେପରି ପିଞ୍ଜରା ଭାଙ୍ଗିଦିଏ, ସେହିପରି ଏହି ବନ୍ଧନ ଛିଣ୍ଡାଇ ଫୋପାଡ଼ିଦିଅ ଓ ଅନନ୍ତ କାଳ ପାଇଁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଅ । କଅଣ ତୁମକୁ ଭୟ ଦେଖାଇପାରିବ ? କିଏ ତୁମକୁ ବାନ୍ଧି ରଖିପାରିବ ? କେବଳ ଅଜ୍ଞାନ, କେବଳ ଭ୍ରମ—ଆଉ କିଛି ମାତ୍ର ତୁମକୁ ବାନ୍ଧି ରଖିପାରିବ ନାହିଁ, ତୁମେ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱରୂପ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦମୟ ।

ନିର୍ବୋଧଗଣ ଉପଦେଶ ଦେଇଥାନ୍ତି—ତୁମେ ପାପୀ, ଅତଏବ ଗୋଟିଏ କୋଣରେ ବସି ହାୟ ହାୟ କର । ଏଭଳି କହିବା ନିର୍ବୋଧତା—ଦୁଷ୍ଟାମୀ ଓ ଶଠତା । ତୁମେ ସମସ୍ତେ ଈଶ୍ୱର । ତୁମେ କଅଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦେଖୁନାହଁ ଓ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି କହୁନାହିଁ ? ଅତଏବ ଯଦି ତୁମେମାନେ ସାହସୀ ହୁଅ, ତେବେ ଏହି ବିଶ୍ୱାସ ଉପରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ସମୁଦାୟ ଜୀବନକୁ ଏହି ଛାଞ୍ଚରେ ଗଠନ କର । ଯଦି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ତୁମର ବେକ କାଟିବାକୁ ଆସିବ, ତାହାକୁ 'ନାହିଁ' କହ ନାହିଁ, କାରଣ ତୁମେ ନିଜେ ହିଁ ନିଜର ବେକ କାଟୁଛ । କୌଣସି ଗରିବ ଲୋକର କିଛି ଉପକାର ଯଦି କର, ତାହାହେଲେ ବିନ୍ଦୁମାତ୍ର ଅହଂକୃତ ହୁଅ ନାହିଁ । ଏହା ତୁମ ପକ୍ଷରେ ଉପାସନା ମାତ୍ର, ଏଥିରେ ତ ଅହଂକାରର ବିଷୟ କିଛି ନାହିଁ । ସମୁଦାୟ ଜଗତ କଅଣ ତୁମେ ନୁହଁ ? କେଉଁଠାରେ କିଛି ଏପରି ଜିନିଷ ଅଛି, ଯାହା ତୁମେ ନୁହଁ ? ତୁମେ ଜଗତର ଆତ୍ମା । ତୁମେ ହିଁ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ତାରା । ତୁମେ ହିଁ ସମୁଦାୟ ଜଗତ୍ । କାହାକୁ ଘୃଣା କରିବ ବା କାହା ସହିତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ କରିବ ? ଅତଏବ ଜାଣିରଖ, ତୁମେ ହିଁ ସେହି ପରମାତ୍ମା—ଆଉ ସମୁଦାୟ ଜୀବନ ଏହି ଛାଞ୍ଚରେ ଗଠନ କର । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ଜ୍ଞାତ ହୋଇ ତାହାର ସମୁଦାୟ ଜୀବନ ଏହି ଭାବରେ ଗଠନ କରିବ, ସେ ଆଉ କଦାପି ଅନ୍ଧକାର ଭିତରେ ଲୋଟି ପଡ଼ିବ ନାହିଁ ।

ବହୁତ୍ୱରେ ଏକତ୍ୱ

[ଲଣ୍ଡନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା, ୩ ନଭେମ୍ବର, ୧୮୯୬]

ପରାଞ୍ଚି ଖାନି ବ୍ୟତୃଣତ୍ ସ୍ୱୟମ୍ଭୂସ୍ତସ୍ମାତ୍ ପରାଙ୍ ପଶ୍ୟତି ନାନ୍ତରାତ୍ମନ୍ ।
କଶ୍ଚିଦ୍ଧୀରଃ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାନମୈକ୍ଷଦାବୃତ୍ତଚକ୍ଷୁରମୃତତ୍ୱମିଚ୍ଛନ୍ ॥

(କଠୋପନିଷଦ୍—୨/୧/୧)

—ସ୍ୱୟଂଭୂ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କୁ ବହିର୍ମୁଖ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟ ବାହାରଆଡ଼କୁ—ବିଷୟ ପ୍ରତି—ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରେ, ଅନ୍ତରାତ୍ମାକୁ ଦେଖେ ନାହିଁ । କୌଣସି କୌଣସି ଜ୍ଞାନୀବ୍ୟକ୍ତି ବିଷୟରୁ ନିବୃତ୍ତଚକ୍ଷୁ ସଂଯତେନ୍ଦ୍ରିୟ ଏବଂ ଅମୃତତ୍ୱ ଲାଭ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଆତ୍ମାକୁ ଦର୍ଶନ କରିଥାନ୍ତି । ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ, ବେଦର ସଂହିତା ଭାଗରେ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱାନୁସନ୍ଧାନ ହେଉଥିଲା, ସେଥିରେ ବହିଃପ୍ରକୃତିର ତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନା କରି ଜଗତ —କାରଣର ଅନୁସନ୍ଧାନ ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା ହୋଇଥିଲା, ତା'ପରେ ଏହି ସତ୍ୟାନୁସନ୍ଧିତ୍ସୁ ଗଣଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଏକ ନୂତନ ଆଲୋକ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ସେମାନେ ବୁଝିଲେ ଯେ ବହିର୍ଜଗତରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ ଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଜାଣିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ତାହାହେଲେ କିପରି ଜାଣିହେବ ? ବାହାରୁ ଦୃଷ୍ଟି ଫେରାଇ ଆଣି ଅର୍ଥାତ୍ ଭିତରକୁ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ । ପୁନଶ୍ଚ ଆତ୍ମାର ବିଶେଷଣ ରୂପେ ଯେଉଁ 'ପ୍ରତ୍ୟକ୍' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି, ତାହା ବିଶେଷ ଭାବବ୍ୟଞ୍ଜକ । 'ପ୍ରତ୍ୟକ୍'ଅର୍ଥ ଯେ ଭିତର ଆଡ଼କୁ ଯାଇଛନ୍ତି । ଆମମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରତମ ବସ୍ତୁ, ହୃଦୟକେନ୍ଦ୍ର, ସେହି ପରମବସ୍ତୁ, ଯାହାଙ୍କଠାରୁ ଯେପରି ସମୁଦାୟ ବହିର୍ଗତ ହୋଇଛି, ସେ ଯେପରି ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସୂର୍ଯ୍ୟ — ଏବଂ ଆତ୍ମା, ମନ, ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ଆଉ ଯାହାକିଛି ଆମମାନଙ୍କର ଅଛି, ସବୁ କିଛି ଯେପରି ତାଙ୍କର କିରଣଜାଲ ସ୍ୱରୂପ ।

ପରାଚଃ କାମାନନୁୟନ୍ତି ବାଳାସ୍ତେ
ମୃତ୍ୟୋର୍ୟନ୍ତି ବିତତସ୍ୟ ପାଶମ୍ ।
ଅଥ ଧୀରା ଅମୃତତ୍ୱଂ ବିଦିତ୍ୱା
ଧ୍ରୁବମଧ୍ରୁବେଷ୍ୱିହ ନ ପ୍ରାର୍ଥୟନ୍ତେ ॥ (କଠୋପନିଷଦ୍—୨/୧/୨)

—ବାଳକବୁଦ୍ଧି ବ୍ୟକ୍ତିଗଣ ବାହାରର କାମ୍ୟ ବସ୍ତୁର ଅନୁସରଣ କରନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ସର୍ବତୋବ୍ୟାପ୍ତ ମୃତ୍ୟୁପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଜ୍ଞାନୀମାନେ ଅମୃତତ୍ୱକୁ ଜାଣି ଅନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁସମୂହ ମଧ୍ୟରେ ନିତ୍ୟବସ୍ତୁର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଭାବଟି ପରିସ୍ଫୁଟ ହେଲା ଯେ, ସସୀମବସ୍ତୁପୂର୍ଣ୍ଣ ବାହ୍ୟ ଜଗତରେ ଅନନ୍ତକୁ ଦେଖିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିବା ବୃଥା—ଅନନ୍ତକୁ ଅନନ୍ତରେ ହିଁ ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ

ଆମମାନଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ ଆତ୍ମା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଅନନ୍ତ ବସ୍ତୁ । ଶରୀର, ମନ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ଜଗତପ୍ରପଞ୍ଚ ଆମେମାନେ ଦେଖୁଅଛୁ ଅଥବା ଆମମାନଙ୍କର ଚିନ୍ତାରାଶି—ତାହା ଅନନ୍ତ ହୋଇ ନ ପାରେ । ସେମାନଙ୍କର କାଳରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ଏବଂ କାଳରେ ବିଲୟ । ଯେଉଁ ଦ୍ରଷ୍ଟା ସାକ୍ଷୀ ପୁରୁଷ ଏ ସବୁକୁ ଦେଖୁଛନ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ମନୁଷ୍ୟର ଆତ୍ମା, ସେ ସବୁବେଳେ ଜାଗ୍ରତ, ସେ ଏକମାତ୍ର ଅନନ୍ତ—ଜଗତର କାରଣସ୍ୱରୂପ, ଅନନ୍ତକୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ହେଲେ ଆମମାନଙ୍କୁ ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯିବାକୁ ହେବ—ସେହିଠାରେ ହିଁ ଆମେମାନେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିପାରିବା ।

ଯଦେବେହ ତଦମୁତ୍ର ଯଦମୁତ୍ର ତଦନ୍ୱିହ ।
ମୃତ୍ୟୋଃ ସ ମୃତ୍ୟୁମାପ୍ନୋତି ଯ ଇହ ନାନେବ ପଶ୍ୟତି ।
(କଠୋପନିଷଦ୍—୨/୧/୧୦)

—ଯେ ଏହିଠାରେ, ସେ ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ; ଯେ ସେଠାରେ ସେ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ । ଯେ ଏଠାରେ 'ନାନା'ରୂପ ଦେଖନ୍ତି, ସେ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ମୃତ୍ୟୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସଂହିତା ଭାଗରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯିବାର ବିଶେଷ ଇଚ୍ଛା । ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ ଜଗତ-ପ୍ରପଞ୍ଚରେ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଲେ, ସେତେବେଳେ ସ୍ୱାଭାବିକଭାବେ ସେମାନଙ୍କର ଏପରି ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନକୁ ଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହେଲା, ଯେଉଁଠାରେ ଦୁଃଖସମ୍ପର୍କଶୂନ୍ୟ କେବଳ ସୁଖ । ଏହି ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକର ନାମ ହେଉଛି ସ୍ୱର୍ଗ—ଯେଉଁଠାରେ କେବଳ ଆନନ୍ଦ, ଶରୀର ଅଜର ଅମର, ମନ ମଧ୍ୟ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ସେମାନେ ସେଠାରେ ଚିରକାଳ ପିତୃଗଣଙ୍କ ସହିତ ବାସ କରିବେ । କିନ୍ତୁ ଦାର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତାର ଅଭ୍ୟୁଦୟରେ ଏହିପରି ସ୍ୱର୍ଗର ଧାରଣା ଅସଙ୍ଗତ ଓ ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି ବୋଧ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । 'ଅନନ୍ତ କାଳ ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ବିଦ୍ୟମାନ'—ଏହି ବାକ୍ୟ ଯେ ସ୍ୱବିରୋଧୀ ! ବରଂ କାଳରେ ଦେଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିନାଶ । ସୁତରାଂ ସେମାନଙ୍କୁ ଅନନ୍ତ ସ୍ୱର୍ଗର ଧାରଣା ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେଲା । ସେମାନେ କ୍ରମଶଃ ବୁଝିଲେ, ଏହି ସକଳ ସ୍ୱର୍ଗନିବାସୀ ଦେବଗଣ ଏକ ସମୟରେ ଏହି ଜଗତରେ ମନୁଷ୍ୟ ଥିଲେ, ପରେ ହୁଏତ କୌଣସି ସତ୍‌କର୍ମବଶତଃ ଦେବତା ହୋଇଛନ୍ତି; ସୁତରାଂ ଏହି ଦେବତ୍ୱ ଅବସ୍ଥାବିଶେଷ ଓ ବିଭିନ୍ନ ପଦର ନାମମାତ୍ର । କୌଣସି ବୈଦିକ ଦେବତା ଏକ ସ୍ଥାୟୀ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷ ନୁହନ୍ତି ।

ଇନ୍ଦ୍ର ବା ବରୁଣ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷଙ୍କର ନାମ ନୁହେଁ । ଏହା ବିଭିନ୍ନ ପଦର ନାମ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଯେ ପୂର୍ବେ ଇନ୍ଦ୍ର ଥିଲେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ଆଉ ଇନ୍ଦ୍ର ନୁହନ୍ତି, ତାଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଉ ଇନ୍ଦ୍ରପଦ ନାହିଁ, ଆଉ ଜଣେ ଏଠାରୁ ଯାଇ ସେହି ପଦ ଅଧିକାର କରିଛି । ସମସ୍ତ ଦେବତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ଏକାକଥା । ମନୁଷ୍ୟମାନେ କର୍ମବଳରୁ ଦେବତ୍ୱ ପଦର ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଏହି ସକଳ ପଦରେ ସମୟ ସମୟରେ

ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୁଅନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ବିନାଶ ଅଛି । ଋଗ୍‌ବେଦରେ ଦେବଗଣଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି 'ଅମରତ୍ୱ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ସତ; କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଏହା ଏକାବେଳକେ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି; କାରଣ ଋଷିମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ—ଏହି ଅମରତ୍ୱ ଦେଶକାଳର ଅତୀତ ବୋଲି କୌଣସି ଭୌତିକ ବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ—ସେହି ବସ୍ତୁ ଯେତେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେଉ ନା କାହିଁକି । ଏହା ଯେତେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେଉନା କାହିଁକି, ଦେଶ-କାଳରେ ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି, କାରଣ ଆକାରର ପ୍ରଧାନ ଉପାଦାନ 'ଦେଶ' । ଦେଶ ବ୍ୟତୀତ ଆକାରର ବିଷୟ ଭାବିବା ଅସମ୍ଭବ । ଦେଶ ହିଁ ଆକାର ନିର୍ମାଣ କରିବାରେ ଗୋଟିଏ ବିଶିଷ୍ଟ ଉପାଦାନ ଏବଂ ଏହି ଆକୃତିର ନିରନ୍ତର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଉଛି । ଦେଶ ଓ କାଳ ମାୟାର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଆଉ ସ୍ୱର୍ଗ ଯେ ଏହି ପୃଥିବୀ ପରି ଦେଶକାଳଦ୍ୱାରା ସୀମାବଦ୍ଧ, ଏହି ଭାବଟି ଉପନିଷଦର ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକାଂଶରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି—'ଯଦେବେହ ତଦମୁତ୍ର ଯଦମୁତ୍ର ତଦନ୍ୱିହ'—ଯାହା ଏଠାରେ, ତାହା ସେଠାରେ, ଯାହା ସେଠାରେ, ତାହା ଏଠାରେ । ଯଦି ଏହି ଦେବତାମାନେ ଥାଆନ୍ତି, ତେବେ ଏଠାରେ ଯେଉଁ ନିୟମ, ସେହି ନିୟମ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଖଟିବ; ଆଉ ସକଳ ନିୟମ ସହିତ ଜଡ଼ିତ ରହିଛି ଧ୍ୱଂସ ଏବଂ ପୁନଃ ପୁନଃ ନୂତନ ରୂପ-ପରିଗ୍ରହ । ଏହି ନିୟମ ଦ୍ୱାରା ସମୁଦାୟ ଜଡ଼ ବିଭିନ୍ନରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଛି, ପୁନଃ ପୁନଃ ଭାଙ୍ଗି ଚୂର୍ଣ୍ଣବିଚୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ସେହି ଜଡ଼କଣାରେ ପରିଣତ ହେଉଛି । ଯେଉଁ ବସ୍ତୁର ଉତ୍ପତ୍ତି ଅଛି, ତାହାର ବିନାଶ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ଅତଏବ ଯଦି ସ୍ୱର୍ଗ ଥାଏ, ତେବେ ତାହା ମଧ୍ୟ ଏହି ନିୟମର ଅଧୀନ ।

ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଏହି ଜଗତରେ ସର୍ବପ୍ରକାର ସୁଖର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ଛାୟାସ୍ୱରୂପ ଦୁଃଖ ରହିଛି । ଜୀବନର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ଛାୟାସ୍ୱରୂପ ମୃତ୍ୟୁ ରହିଛି । ଏମାନେ ସର୍ବଦା ଏକ ସଙ୍ଗରେ ଥାଆନ୍ତି; କାରଣ ଏମାନେ ପରସ୍ପର-ବିରୋଧୀ ନୁହନ୍ତି, ଏମାନେ ଦୁଇଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ ସତ୍ତା ନୁହନ୍ତି, ଏମାନେ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁର ବିଭିନ୍ନ ରୂପମାତ୍ର । ସେହି ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ ହିଁ ଜୀବନ-ମୃତ୍ୟୁ, ଦୁଃଖସୁଖ, ଭଲମନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ରୂପରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି । ଭଲ ଆଉ ମନ୍ଦ ଏହି ଦୁଇଟି ଯେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ ବସ୍ତୁ ଏବଂ ସେମାନେ ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ରହିଛନ୍ତି—ଏହି ଧାରଣା ଅସଙ୍ଗତ । ସେମାନେ ବାସ୍ତବିକ୍ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁର ବିଭିନ୍ନ ରୂପ--କେତେବେଳେ ଭଲ ରୂପେ, କେତେବେଳେ ବା ମନ୍ଦରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହେଉଛି ମାତ୍ର । ବିଭିନ୍ନତା ପ୍ରକାରଗତ ନୁହେଁ, ପରିମାଣଗତ । ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଭେଦ ବାସ୍ତବିକ୍ ମାତ୍ରାର ତାରତମ୍ୟରେ । ଆମେମାନେ ବାସ୍ତବିକ୍ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଗୋଟିଏ ସ୍ନାୟୁପ୍ରଣାଳୀ ଭଲମନ୍ଦ ଉଭୟବିଧ ପ୍ରବାହ ହିଁ ବହନ କରିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ସ୍ନାୟୁମଣ୍ଡଳୀ ଯଦି କୌଣସିରୂପେ ବିକୃତ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅନୁଭୂତି ହେବ ନାହିଁ । ମନେକର, କୌଣସି

ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ସ୍ନାୟୁ ପକ୍ଷାଘାତଗ୍ରସ୍ତ ହେଲା, ତେବେ ତାହା ମଧ୍ୟଦେଇ ଯେଉଁ ସୁଖକର ଅନୁଭୂତି ଆସୁଥିଲା ତାହା ଆସିବ ନାହିଁ, ତା' ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦୁଃଖକର ଅନୁଭୂତି ମଧ୍ୟ ଆସିବ ନାହିଁ । ଏହି ସୁଖଦୁଃଖ କଦାପି ପୃଥକ୍ ନୁହନ୍ତି, ଏମାନେ ଯେପରି ସବୁବେଳେ ଏକାଠି ରହିଛନ୍ତି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ କେତେବେଳେ ସୁଖ, କେତେବେଳେ ବା ଦୁଃଖ ଉତ୍ପାଦନ କରେ । ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ କାହାର ସୁଖ, କାହାର ବା ଦୁଃଖ ଉତ୍ପାଦନ କରେ । ମାଂସ ଖାଇବା ଦ୍ୱାରା ଭକ୍ଷକର ସୁଖ ହୁଏ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଯାହାର ମାଂସ, ତାହାର କି ଭୟଙ୍କର କଷ୍ଟ! ଏପରି କୌଣସି ବିଷୟ ନାହିଁ, ଯାହା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସମାନ ଭାବରେ ସୁଖ ଦେଉଛି । ତାହାଦ୍ୱାରା କେତେ ଲୋକ ସୁଖୀ ହେଉଛନ୍ତି; ଅନ୍ୟ କେତେ ଲୋକ ଅସୁଖୀ ମଧ୍ୟ ହେଉଛନ୍ତି । ଏହିପରି ଚାଲିଥିବ । ଅତଏବ ସ୍ପଷ୍ଟଦେଖାଗଲା, ଦ୍ୱୈତଭାବ ବାସ୍ତବିକ୍ ମିଥ୍ୟା । କିନ୍ତୁ ଏଥିରୁ କଅଣ ମିଳିଲା? ମୁଁ ପୂର୍ବ ବକ୍ତୃତାରେ କହିଛି, ଜଗତରେ ଏପରି ଅବସ୍ଥା କଦାପି ଆସିବ ନାହିଁ, ଯେତେବେଳେ ସବୁ ଭଲ ହୋଇଯିବ, ମନ୍ଦ କିଛି ରହିବ ନାହିଁ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଅନେକଙ୍କର ବାଞ୍ଛିତ ଆଶା ଚୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରେ ସତ, ଅନେକ ଏହାଦ୍ୱାରା ଭୀତ ହୋଇପାରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିବା ବ୍ୟତୀତ ମୁଁ ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ଦେଖୁ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ମୋତେ ଯଦି କେହି ଏହାର ବିପରୀତ ବୁଝାଇ ଦେଇପାରେ, ତେବେ ମୁଁ ବୁଝିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଯେତେଦିନ ତାହା ବୁଝିପାରିନାହିଁ, ସେତେଦିନ ମୁଁ କିପରି ଏହା କହିବି?

ମୋର ଏହି ବାକ୍ୟ ବିରୋଧରେ ଆପାତଦୃଷ୍ଟିରେ ଗୋଟିଏ ଯୁକ୍ତି ଥାଇପାରେ ଯେ, କ୍ରମବିକାଶର ଗତିକ୍ରମେ ଯାହା କିଛି ଅଶୁଭ ଦେଖୁଛ, ସବୁ ଚାଲିଯିବ; ଅର୍ଥାତ୍ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ପରେ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ସମୁଦାୟ ଅଶୁଭର ଉଚ୍ଛେଦ ହୋଇ କେବଳ ଶୁଭମାତ୍ର ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିବ । ଏହା ଆପାତତଃ ଖୁବ୍ ଅଖଣ୍ଡନୀୟ ଯୁକ୍ତି ବୋଲି ବୋଧ ହେଉଛି ସତ୍ୟ; ଈଶ୍ୱରେଚ୍ଛାରେ ଏହା ସତ୍ୟ ହେଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁଖର କଥା ହୁଅନ୍ତା; କିନ୍ତୁ ଏହି ଯୁକ୍ତିରେ ଗୋଟିଏ ଦୋଷ ଅଛି—ଏହା ଶୁଭ ଓ ଅଶୁଭ ଏହି ଦୁଇଟିର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପରିମାଣ ଅଛି ବୋଲି ଧରିନେଇଛି । ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିନେଇଛି ଯେ, ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପରିମାଣର ଅଶୁଭ ଅଛି, ମନେକର ତାହା ୧୦୦ ଏବଂ ସେହିପରି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପରିମାଣର ଶୁଭ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଏହି ଅଶୁଭ କ୍ରମଶଃ କମୁଛି ଓ କେବଳ ଶୁଭଟି ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିଯାଉଛି । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ କଅଣ ତାହା ସତ୍ୟ? ଜଗତର ଇତିହାସ ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦେଉଛି ଯେ, ଶୁଭପରି ଅଶୁଭ ମଧ୍ୟ କ୍ରମବର୍ଦ୍ଧମାନ । ସମାଜର ଖୁବ୍ ନିମ୍ନସ୍ତରର ବ୍ୟକ୍ତିର କଥା ଧର—ସେ ଜଙ୍ଗଲରେ ବାସ କରେ, ତାହାର ଭୋଗ-ସୁଖ ଅତି ଅଳ୍ପ, ସୁତରାଂ ତାହାର ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପ । ତାହାର ଦୁଃଖ କେବଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟରେ ହିଁ ଆବଦ୍ଧ । ସେ ଯଦି ପ୍ରଚୁର ଆହାର ନ ପାଏ, ତେବେ ସେ ଦୁଃଖୀ ହୁଏ । ତାହାକୁ ପ୍ରଚୁର ଖାଦ୍ୟ ଦିଅ,

ତାହାକୁ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ ଭ୍ରମଣ ଓ ଶିକାର କରିବାକୁ ଦିଅ, ସେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ସୁଖୀ ହେବ । ତାହାର ସୁଖ ଦୁଃଖ ସବୁ କେବଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟରେ ଆବଦ୍ଧ । ମନେକର, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିର ଜ୍ଞାନ ବିକଶିତ ହେଲା । ତାହାର ସୁଖ ବଢ଼ୁଛି, ତାହାର ବୁଦ୍ଧି ଉନ୍ନତ ହେଉଛି । ସେ ପୂର୍ବେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟରେ ଯେଉଁ ସୁଖ ପାଉଥିଲା, ଏବେ ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତିର ଚାଳନା କରି ସେହି ସୁଖ ପାଉଛି । ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର କବିତା ପାଠ କରି ଅପୂର୍ବ ସୁଖ ଆସ୍ୱାଦନ କରୁଛି । ଗଣିତର କୌଣସି ସମସ୍ୟାର ମୀମାଂସାରେ ତାହାର ଜୀବନ କଟୁଛି ଓ ସେଥିରେ ସେ ପରମ ସୁଖ ଭୋଗ କରୁଛି । କିନ୍ତୁ ତାହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅସଭ୍ୟ ଅବସ୍ଥାରେ ଯେଉଁ ତୀବ୍ର ଯନ୍ତ୍ରଣା ସେ କେବେ ଅନୁଭବ କରିନାହିଁ, ତାହାର ସ୍ନାୟୁଗଣ ସେହି ତୀବ୍ର ଯନ୍ତ୍ରଣା ଅନୁଭବ କରିବାରେ କ୍ରମଶଃ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହେଉଛନ୍ତି; ସୁତରାଂ ସେ ତୀବ୍ର ମାନସିକ କଷ୍ଟ ଭୋଗ କରୁଛି । ଗୋଟିଏ ଖୁବ୍ ସହଜ ଉଦାହରଣ ନିଅ: ତିବ୍ବତରେ ବିବାହ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ସେଠାରେ ପ୍ରେମର ଈର୍ଷା ମଧ୍ୟ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ଜାଣୁ, ବିବାହ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଉନ୍ନତ ସମାଜର ପରିଚାୟକ । ତିବ୍ବତୀୟମାନେ ନିଷ୍କଳଙ୍କ ସ୍ୱାମୀ ଓ ନିଷ୍କଳଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀର ବିଶୁଦ୍ଧ ଦାମ୍ପତ୍ୟ-ପ୍ରେମର ସୁଖ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବିବାହିତ ଜୀବନରେ ଜଣେ ଭ୍ରଷ୍ଟ ବା ଭ୍ରଷ୍ଟା ହେଲେ, ମନରେ ଯେଉଁ ଭୟାନକ ଈର୍ଷା, ଭୟଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଦାହ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ, ସେକଥା ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ ଏହି ଉଚ୍ଚ ଧାରଣାରୁ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ସୁଖ ବଢ଼ିଲା ସତ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଦିଗରୁ ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା ।

ତୁମ ନିଜ ଦେଶର (ଆମେରିକାର) କଥା ମଧ୍ୟ ଦେଖ—ପୃଥିବୀରେ ଏ ଦେଶ ଭଳି ଧନୀ ଓ ବିଳାସିତାର ଦେଶ ଆଉ ନାହିଁ, ଅଥଚ ଏଠାରେ କି ଗଭୀର ଦୁଃଖକଷ୍ଟ ତାହା ଚିନ୍ତା କର । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତି ତୁଳନାରେ ଏହି ଦେଶରେ ପାଗଳମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା କେତେ ଅଧିକ! କାରଣ, ଏଠାରେ ଲୋକମାନଙ୍କର ବିଷୟବାସନା ଅତି ତୀବ୍ର, ଅତି ପ୍ରବଳ । ଏହି ଦେଶରେ ଲୋକଙ୍କୁ ଜୀବନଯାତ୍ରାର ମାନ ଅତି ଉଚ୍ଚରେ ରଖିବାକୁ ପଡ଼େ । ତୁମେ ଗୋଟିଏ ବର୍ଷରେ ଯାହା ଖର୍ଚ୍ଚ କର, ଜଣେ ଭାରତବାସୀ ପକ୍ଷରେ ତାହା ସାରା ଜୀବନର ସମ୍ପଦ । ତୁମେ ଅନ୍ୟକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ ପାରିବ ନାହିଁ ଯେ, ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଳ୍ପ ଟଙ୍କାରେ ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର, କାରଣ ଏଠାରେ ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା ଏପରି ଯେ, ଏହା ଠାରୁ କମ୍ ଟଙ୍କାରେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ଏହି ସମାଜ-ଚକ୍ର ଅବିରତ ଘୂରୁଛି—ତାହା ବିଧବାର ଅଶ୍ରୁ ବା ଅନାଥର ଚିତ୍କାର ପ୍ରତି କର୍ଣ୍ଣପାତ କରୁ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ସର୍ବତ୍ର ଏହି ଅବସ୍ଥା । ତୁମମାନଙ୍କର ବିଷୟସମ୍ଭୋଗର ଧାରଣା ଅନେକ ପରିମାଣରେ ବିକାଶପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି, ତୁମ ସମାଜ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମାଜ ତୁଳନାରେ ସୁନ୍ଦର । ତୁମମାନଙ୍କର ଭୋଗର ନାନାବିଧ ଉପାୟ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଏପରି ଉପକରଣ ଅଳ୍ପ, ସେମାନଙ୍କର ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟ ତୁମ ତୁଳନାରେ କମ୍ । ସର୍ବତ୍ର ଏହିପରି

ଘଟଣା ଦେଖିବାକୁ ପାଇବ । ତୁମର ଉଚ୍ଚାଭିଳାଷ ଯେତେ ଅଧିକ ହେବ, ତୁମର ସେତେ ବେଶୀ ସୁଖ ଏବଂ ସେହି ପରିମାଣରେ ମଧ୍ୟ ଦୁଃଖ । ଗୋଟିଏ ଯେପରି ଅନ୍ୟଟିର ଛାୟାସ୍ୱରୂପ । ଅଶୁଭ ଚାଲିଯାଉଛି, ଏହା ସତ୍ୟ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ତାହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶୁଭ ମଧ୍ୟ ଚାଲିଯାଉଛି ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ଦୁଃଖ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ କମୁଛି, ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ତାହା କଅଣ କୋଟିଗୁଣ ବଢୁ ନାହିଁ ? ପ୍ରକୃତ କଥା ଏହି ଯେ, ସୁଖ ଯଦି ସମାନ୍ତର ପ୍ରଗତି ନିୟମାନୁସାରେ ବଢୁଥାଏ, ତାହାହେଲେ ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟ ଗୁଣୋତ୍ତର ପ୍ରଗତି ନିୟମ ଅନୁସାରେ ବଢ଼ି ଚାଲିଛି ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ଏହା ହିଁ ମାୟା । ଏହା କେବଳ ସୁଖବାଦ ନୁହେଁ, କେବଳ ଦୁଃଖବାଦ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ବେଦାନ୍ତ କହେ ନାହିଁ ଯେ, ଜଗତ କେବଳ ଦୁଃଖମୟ । ଏପରି କହିବା ଭୁଲ । ପୁଣି ଏହି ଜଗତ ସୁଖସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ଏପରି କହିବା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଏହି ଜଗତ କେବଳ ମଧୁମୟ—ଏଠାରେ କେବଳ ସୁଖ, ଏଠାରେ କେବଳ ଫୁଲ, ଏଠାରେ କେବଳ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, କେବଳ ମଧୁ—ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଏହି ପ୍ରକାର ଶିକ୍ଷା ଦେବା ଭୁଲ । ଆମେମାନେ ସାରାଜୀବନ ଏହି ଫୁଲର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଛୁ । ପୁନଶ୍ଚ କୌଣସି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିଛି ବୋଲି ସବୁ ଦୁଃଖମୟ—ଏପରି କହିବା ମଧ୍ୟ ଭୁଲ୍ । ଜଗତ ଏହି ଦ୍ୱୈତଭାବପୂର୍ଣ୍ଣ, ଭଲମନ୍ଦର ଖେଳ । ବେଦାନ୍ତ ତାହା ଉପରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ କଥା କହେ । ମନେକର ନାହିଁ ଯେ, ଭଲ ଓ ମନ୍ଦ ଦୁଇଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ ବସ୍ତୁ, ବାସ୍ତବିକ ସେମାନେ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ; ସେହି ଏକ ବସ୍ତୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ, ବିଭିନ୍ନ ଆକାରରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟକ୍ତି ମନରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭାବ ସୃଷ୍ଟି କରୁଛି । ଅତଏବ ବେଦାନ୍ତର ପ୍ରଥମ କାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି, ଏହି ବିଭିନ୍ନ ରୂପେ ପ୍ରତୀୟମାନ ବାହ୍ୟ ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ଏକତ୍ୱକୁ ଆବିଷ୍କାର କରିବା । ପାରସିକମାନଙ୍କର ମତ—ଦୁଇ ଜଣ ଦେବତା ମିଳି ଜଗତ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ଏହା ଅତି ଅନୁନ୍ନତ ମନର ପରିଚାୟକ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଭଲ ଦେବତା କେବଳ ସୁଖ ବିଧାନ କରୁଛନ୍ତି, ଏବଂ ଅସତ୍ ଦେବତା ସବୁ ମନ୍ଦ ବିଷୟ ବିଧାନ କରୁଛନ୍ତି । ଏହା ଯେ ଅସମ୍ଭବ, ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝାଯାଉଛି; କାରଣ ବାସ୍ତବିକ ଏହି ନିୟମ ସତ୍ୟ ହେଲେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରାକୃତିକ ନିୟମରେ ଦୁଇଟି ଅଂଶ ରହିବ—କେତେବେଳେ ଜଣେ ଦେବତା ତାହା ଚଳାଉଛନ୍ତି, ସେ ଘୁଞ୍ଚିଗଲେ ଆଉ ଜଣେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷେ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଯେ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ଆମକୁ ଖାଦ୍ୟ ଦେଉଛି, ସେହି ଶକ୍ତି ହିଁ ଦୈବଦୁର୍ବିପାକଦ୍ୱାରା ଅନେକଙ୍କୁ ସଂହାର ମଧ୍ୟ କରୁଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସମସ୍ୟା ହେଲା ଯେ, ଦୁଇ ଜଣ ଦେବତା ଏକ ସମୟରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି—ଜଣେ କାହାର ଉପକାର କରୁଛନ୍ତି, ଅନ୍ୟ ଜଣେ ଅପର କାହାର ଅପକାର କରୁଛନ୍ତି; ଅଥଚ ଦୁଇ ଜଣଯାକ ଆପଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରଖିଛନ୍ତି । ଏହା କିପରି

ସମ୍ଭବ ? ଅବଶ୍ୟ ଜଗତର ଦ୍ୱୈତତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ଏହି ମତ ଯେ ଏକ ଅପରିଣତ ପ୍ରଣାଳୀ, ସେଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଉଚ୍ଚତର ଦର୍ଶନର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏହି ଯେ, ଜଗତ କିଛିଟା ଭଲ, କିଛିଟା ମନ୍ଦ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଯୁକ୍ତି ଅନୁସାରେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ଅତଏବ ଆମେ ଦେଖୁଛୁ, ଏହି ଜଗତ କେବଳ ସୁଖପୂର୍ଣ୍ଣ ବା କେବଳ ଦୁଃଖପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ । ଏହା ଏହି ଉଭୟର ମିଶ୍ରଣସ୍ୱରୂପ । କ୍ରମଶଃ ଆମେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଦେଖିବୁ ଯେ, ସମୁଦାୟ ଦୋଷ ପ୍ରକୃତି ଉପରେ ଲଦା ନ ହୋଇ ନିଜ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ କରାହେଉଛି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ବେଦାନ୍ତ ଆମମାନଙ୍କୁ ମୁକ୍ତିର ପଥ ଦେଖାଇ ଦେଉଛି—ଅମଙ୍ଗଳକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ନୁହେଁ, ବରଂ ଜଗତର ସମୁଦାୟ ଘଟଣାର ସାହସିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାଦ୍ୱାରା— ଏହା କୌଣସି ବିଷୟ ଗୋପନ କରିବାକୁ ଚାହେଁ ନାହିଁ । ଏହା ମନୁଷ୍ୟକୁ ନୈରାଶ୍ୟସାଗରରେ ଭସାଇଦିଏ ନାହିଁ । ଏହା ଅଜ୍ଞେୟବାଦ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ବେଦାନ୍ତ ସୁଖଦୁଃଖ ପ୍ରତିକାରର ଉପାୟ ଆବିଷ୍କାର କରିଛି ଏବଂ ଏହାକୁ ବଜ୍ରଦୃଢ଼ ଭିତ୍ତି ଉପରେ ସଂସ୍ଥାପନ କରିଛି—କେବଳ ପିଲାମାନଙ୍କର ମୁଖ ବନ୍ଦ କରି ଏବଂ ଅସତ୍ୟଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଅନ୍ଧ କରି ନୁହେଁ; ସେମାନେ ଶୀଘ୍ର ଏହା ବୁଝିପାରିବେ । ମୋର ସ୍ମରଣ ଅଛି, ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ପିଲା ଥିଲି, ଜଣେ ଯୁବକର ପିତା ମରିଗଲେ ଏବଂ ଏକ ଦରିଦ୍ର ବଡ଼ ପରିବାରର ବୋଝ ତାହା ଉପରେ ପଡ଼ିଲା । ସେ ଦେଖିଲା, ତାହାର ପିତାର ବନ୍ଧୁମାନେ ବାସ୍ତବିକ୍ ତାହାର ପ୍ରଧାନ ଶତ୍ରୁ । ଦିନେ ଜଣେ ଧର୍ମଯାଜକ ତାହାକୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଇ କହିଲେ, 'ଯାହା କିଛି ହୁଏ ସବୁ ଭଲ ଓ ମଙ୍ଗଳକର ।' ଏହା ପୁରୁଣା କ୍ଷତକୁ ସୁନା ଜରିର ଆବରଣରେ ଘୋଡ଼ାଇ ରଖିବା ଭଳି ହେଲା । ଏହା ଅଜ୍ଞାନ ଓ ଦୁର୍ବଳତାର ପରିଚୟ ମାତ୍ର । ଛଅ ମାସ ପରେ ସେହି ଧର୍ମଯାଜକଙ୍କର ଗୋଟିଏ ସନ୍ତାନ ହେଲା, ତଦୁପଲକ୍ଷେ ଯେଉଁ ଉତ୍ସବ ହେଲା, ସେଠାକୁ ସେହି ଯୁବକ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହେଲା । ଧର୍ମଯାଜକ ଭଗବାନଙ୍କର ଉପାସନା ଆରମ୍ଭ କଲେ—'ଈଶ୍ୱରଙ୍କ କୃପା ସକାଶେ ତାଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ।' ସେତେବେଳେ ଯୁବକ କହି ଉଠିଲେ, 'ଆପଣ କଅଣ କହୁଛନ୍ତି ? ତାଙ୍କର କୃପା କେଉଁଠି ? ଏହା ଯେ ତାଙ୍କର ଘୋର ଅଭିଶାପ ।' ଧର୍ମଯାଜକ ପଚାରିଲେ, 'କାହିଁକି' ? ଯୁବକ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, 'ଯେତେବେଳେ ମୋର ପିତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ତାହା ଆପାତତଃ ଅମଙ୍ଗଳ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆପଣ ମଙ୍ଗଳ ବୋଲି କହିଥିଲେ; ତେଣୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆପଣଙ୍କର ସନ୍ତାନର ଜନ୍ମ ମଧ୍ୟ ଆପାତତଃ ଶୁଭ ବୋଲି ବୋଧ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବାସ୍ତବିକ୍ ଏହା ମହା-ଅମଙ୍ଗଳ ।' ଏହିପରି ଜଗତର ଦୁଃଖକୁ ଚାପି ରଖିବା କଅଣ ଜଗତର ଦୁଃଖ-ନିବାରଣର ଉପାୟ ? ନିଜେ ଭଲ ହୁଅ ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ କଷ୍ଟ ପାଉଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ଦୟା ପ୍ରକାଶ କର । ତାଳି ଉପରେ ତାଳି ସିଲାଇ କରି ଲୁଚାଇବାର ଚେଷ୍ଟା କର

ନାହିଁ, ସେଥିରେ ଜଗତର ଦୁଃଖ ଦୂର ହେବ ନାହିଁ । ଆମମାନଙ୍କୁ ଜଗତର ବାହାରକୁ ଯିବାକୁ ହେବ ।

ଏହି ଜଗତ ସର୍ବଦା ଭଲମନ୍ଦର ମିଶ୍ରଣ । ଯେଉଁଠାରେ ଭଲ ଦେଖିବ, ଜାଣିବ ଯେ ତାହାର ପଛପଟେ ମନ୍ଦ ମଧ ରହିଛି; କିନ୍ତୁ ଏହି ସମସ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତଭାବର ପଶ୍ଚାତରେ —ଏହି ସମଗ୍ର ବିରୋଧୀ ଭାବର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ବେଦାନ୍ତ ସେହି ଏକତ୍ୱର ସନ୍ଧାନ ପାଇଛି । ବେଦାନ୍ତ କହେ: ମନ୍ଦ ତ୍ୟାଗ କର, ଏବଂ ଭଲ ମଧ ତ୍ୟାଗ କର । ତାହାହେଲେ ବାକି କଅଣ ରହିଲା ? ବେଦାନ୍ତ କହେ: କେବଳ ଯେ ଭଲ ଓ ମନ୍ଦର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି, ତାହା ନୁହେଁ; ଏହାର ପଶ୍ଚାଦ୍‌ରେ ଏପରି ଏକ ବସ୍ତୁ ରହିଛି, ଯାହା ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷରେ ତୁମର, ଯାହା ତୁମର ସ୍ୱରୂପ, ଯାହା ସର୍ବପ୍ରକାର ଶୁଭ ଓ ସର୍ବପ୍ରକାର ଅଶୁଭର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ—ସେହି ବସ୍ତୁ ହିଁ ଶୁଭ ବା ଅଶୁଭ ରୂପରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଅଛି । ପ୍ରଥମେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣ, ସେତେବେଳେ ଯାଇ ତୁମେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁଖବାଦୀ ହୋଇପାରିବ, ତାହା ପୂର୍ବରୁ ନୁହେଁ । ତାହାହେଲେ ତୁମେ ସମୁଦାୟ ଜୟ କରିପାରିବ । ଏହି ଆପାତଃ ପ୍ରତୀୟମାନ ବ୍ୟକ୍ତଭାବଗୁଡ଼ିକୁ ଆୟତ୍ତ କର, ତାହାହେଲେ ତୁମେ ସେହି ସତ୍ୟ ବସ୍ତୁକୁ ଯେ କୌଣସି ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିପାରିବ । ସେତେବେଳେ ତୁମେ ଏହାକୁ ଶୁଭ ହେଉ, ବା ଅଶୁଭ ହେଉ ଯେପରି ଇଚ୍ଛା ସେପରି ପ୍ରକାଶ କରିପାରିବ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମେ ତୁମକୁ ନିଜେ ନିଜର ପ୍ରଭୁ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଉଠ, ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ କର, ଏହି ସମୁଦାୟ ନିୟମର ବାହାରକୁ ଯାଅ; କାରଣ, ଏହି ନିୟମଗୁଡ଼ିକ ତୁମକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରେ ନାହିଁ, ସେଗୁଡ଼ିକ ତୁମ ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପର ଅତି ସାମାନ୍ୟ ଅଂଶମାତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରେ । ପ୍ରଥମେ ଜାଣ ଯେ—ତୁମେ ପ୍ରକୃତିର ଦାସ ନୁହଁ, କେତେବେଳେ ହେଲେ ତାହା ନ ଥିଲ; କଦାପି ତାହା ହେବ ନାହିଁ; ପ୍ରକୃତିକୁ ଆପାତତଃ ଅନନ୍ତ ବୋଲି ମନେ କରୁଛ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ତାହା ସସୀମ, ତାହା ସମୁଦ୍ରର ଏକ ବିନ୍ଦୁମାତ୍ର; ତୁମେ ହିଁ ବାସ୍ତବିକ ସମୁଦ୍ରସ୍ୱରୂପ; ତୁମେ ଚନ୍ଦ୍ର, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ତାରା ସବୁକିଛିର ଅତୀତ । ତୁମର ଅନନ୍ତସ୍ୱରୂପର ତୁଳନାରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ବୁଦ୍‌ବୁଦ ଭଳି । ଏହା ଜାଣିଲେ ତୁମେ ଭଲମନ୍ଦ ଉଭୟକୁ ଜୟ କରିପାରିବ । ସେତେବେଳେ ତୁମର ସମୁଦାୟ ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯିବ, ସେତେବେଳେ ତୁମେ ଦୃଢ଼ ଭାବରେ କହିପାରିବ : 'ମଙ୍ଗଳ କେଡ଼େ ସୁନ୍ଦର ! ଅମଙ୍ଗଳ କେଡ଼େ ଅପୂର୍ବ !'

ବେଦାନ୍ତ ଏହା ଉପଲବ୍‌ଧି କରିବାକୁ କହେ । ବେଦାନ୍ତ କହେ ନାହିଁ, ସୁନାପାତରେ କ୍ଷତସ୍ଥାନ ଘୋଡ଼ାଇ ରଖ, ଆଉ କ୍ଷତ ଯେତେ ପଚୁଥିବ ସେତେ ଅଧିକ ସୁନାପାତ ଘୋଡ଼ାଇଚାଲ । ଏହି ଜୀବନ ଏକ କଠିନ ସମସ୍ୟା, ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଯଦିଓ ଏହା ବଜ୍ରବତ୍ ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ ବୋଲି ମନେହୁଏ, ତଥାପି ଯଦି ପାର ସାହସପୂର୍ବକ ଏହାର ବାହାରକୁ ଯିବାପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କର—ଆତ୍ମା ଏହି ଦେହ ଅପେକ୍ଷା ଅନନ୍ତଗୁଣ ଶକ୍ତିମାନ୍ । ବେଦାନ୍ତ

ତୁମର କର୍ମଫଳ ପାଇଁ ଦେବତାମାନଙ୍କ ଉପରେ ଦାୟିତ୍ୱ ନିକ୍ଷେପ କରେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ କହେ, ତୁମେ ନିଜେ ତୁମର ଅଦୃଷ୍ଟର ନିର୍ମାତା । ତୁମେ ନିଜ କର୍ମଫଳରୁ ଭଲମନ୍ଦ ଉଭୟ ଭୋଗ କରୁଛ, ତୁମେ ନିଜେ ହିଁ ନିଜର ଆଖିରେ ହାତ ଦେଇ କହୁଛ—ଅନ୍ଧକାର । ହାତ କାଢ଼ିଦିଅ—ଆଲୋକ ଦେଖିପାରିବ । ତୁମେ ଜ୍ୟୋତିସ୍ୱରୂପ —ତୁମେ ପୂର୍ବରୁ ସିଦ୍ଧ । **'ମୃତ୍ୟୋଃ ସ ମୃତ୍ୟୁମାପ୍ନୋତି ଯ ଇହ ନାନେବ ପଶ୍ୟତ'**, ଏହି ଶ୍ରୁତିର ଅର୍ଥ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେମାନେ ବୁଝିପାରୁଛୁ ।

ଆମେମାନେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ କିପରି ଜାଣିପାରିବା ? ଏହି ମନ ଯାହା ଏତେ ଭ୍ରାନ୍ତ, ଏତେ ଦୁର୍ବଳ, ଯାହା ଏତେ ସହଜରେ ବିଭିନ୍ନ ଦିଗକୁ ପ୍ରଧାବିତ ହୁଏ—ଏହି ମନକୁ ଆମେ ସବଳ ମଧ୍ୟ କରିପାରିବା ଯଦ୍ୱାରା ଏହା ସେହି ଜ୍ଞାନର, ସେହି ଏକତ୍ୱର ଆଭାସ ପାଇବ ଏବଂ ଆମମାନଙ୍କୁ ପୁନଃ ପୁନଃ ମୃତ୍ୟୁମୁଖରୁ ରକ୍ଷା କରିବ ।

ଯଥୋଦକଂ ଦୁର୍ଗେ ବୃଷ୍ଟଂ ପର୍ବତେଷୁ ବିଧାବତି ।
ଏବଂ ଧର୍ମାନ୍ ପୃଥକ୍ ପଶ୍ୟଂସ୍ତାନେବାନୁବିଧାବତି ॥ (କଠ ଉପ., ୨/୧/୧୪)

—ଉଚ୍ଚ ଦୁର୍ଗମ ଭୂମିରେ ବୃଷ୍ଟି ହେଲେ ଜଳ ଯେପରି ପର୍ବତସମୂହର ପାର୍ଶ୍ୱ ଦେଇ ବିକୀର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଧାବିତ ହୁଏ, ସେହିଭଳି ଶକ୍ତିସମୂହକୁ ଯେ ପୃଥକ୍ କରି ଦେଖେ, ସେ ସେମାନଙ୍କୁ ଅନୁବର୍ତ୍ତନ କରେ । ବାସ୍ତବିକ ଶକ୍ତି ଏକ, କେବଳ ମାୟାର ଆବରଣରେ ବହୁ ହୋଇଛି । 'ବହୁ'ର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ଧାବମାନ ହୁଅ ନାହିଁ, ଏକ ପ୍ରତି ଅଗ୍ରସର ହୁଅ ।

ହଂସଃ ଶୁଚିଷଦ୍‌ବସୁରନ୍ତରିକ୍ଷସଦ୍ଧୋତା ବେଦିଷଦତିଥିର୍ଦୁରୋଣସତ୍ ।
ନୃଷଦ୍ୱରସଦୃତସଦ୍ୱ୍ୟୋମସଦବ୍‌ଜା ଗୋଜା ଋତୁଜା ଅଦ୍ରିଜା ଋତଂ ବୃହତ୍ ॥
— (କଠ ଉପ., ୨/୨/୨)

—ସେହି ଆତ୍ମା ଆକାଶବାସୀ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଅନ୍ତରୀକ୍ଷବାସୀ ବାୟୁ, ବେଦୀରେ ସ୍ଥିତ ଅଗ୍ନି ଓ କଳସସ୍ଥିତ ସୋମରସ । ସେ ମନୁଷ୍ୟ, ଦେବତା, ଯଜ୍ଞ ଓ ଆକାଶରେ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । ସେ ଜଳରେ, ପୃଥିବୀରେ, ଯଜ୍ଞରେ ଏବଂ ପର୍ବତରେ ଅଛନ୍ତି; ସେ ସତ୍ୟ ଓ ମହାନ୍ ।

ଅଗ୍ନିର୍ଯଥୈକୋ ଭୁବନଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟୋ ରୂପଂ ରୂପଂ ପ୍ରତିରୂପୋ ବଭୂବ ।
ଏକସ୍ତଥା ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା ରୂପଂ ରୂପଂ ପ୍ରତିରୂପୋ ବହିଶ୍ଚ ॥
ବାୟୁର୍ଯଥୈକୋ ଭୁବନଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟୋ ରୂପଂ ରୂପଂ ପ୍ରତିରୂପୋ ବଭୂବ ।
ଏକସ୍ତଥା ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା ରୂପଂ ରୂପଂ ପ୍ରତିରୂପୋ ବହିଶ୍ଚ ॥
— (କଠ ଉପ., ୨/୨/୯-୧୦)

—ଯେପରି ସେହି ଏକ ଅଗ୍ନି ଭୁବନରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇ ଦାହ୍ୟବସ୍ତୁର ରୂପଭେଦରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପ ଧାରଣ କରେ, ସେହିପରି ସର୍ବଭୂତର ଏକ ଅନ୍ତରାତ୍ମା ନାନା ବସ୍ତୁଭେଦରେ

ସେହି ସେହି ବସ୍ତୁରୂପ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସମୁଦାୟର ବାହାରେ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । ଯେପରି ଏକ ବାୟୁ ଭୁବନରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇ ନାନା ବସ୍ତୁ ଭେଦରେ ତଦ୍ରୂପ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେହିପରି ସର୍ବଭୂତର ଏକ ଅନ୍ତରାତ୍ମା ନାନା ବସ୍ତୁଭେଦରେ ସେହି ସେହି ରୂପ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ବାହାରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛନ୍ତି ।

ଯେତେବେଳେ ତୁମେ ଏହି ଏକତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧି କରିବ, ସେତେବେଳେ ଯାଇ ଏହି ଅବସ୍ଥା ହେବ, ତାହା ପୂର୍ବରୁ ନୁହେଁ । ଏହା ହିଁ ପ୍ରକୃତ ସୁଖବାଦ—ସର୍ବତ୍ର ଆତ୍ମଦର୍ଶନ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ଏହି: ଯଦି ଏହା ସତ୍ୟ ହୁଏ ଯେ ସେହି ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱରୂପ ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମା ଏହି ସମସ୍ତ ଭିତରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି, ତେବେ ସେ କାହିଁକି ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରନ୍ତି, କାହିଁକି ସେ ଅପବିତ୍ର ହୋଇ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରନ୍ତି ? ଉପନିଷଦ୍ କହନ୍ତି, ସେ ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ଯଥା ସର୍ବଲୋକସ୍ୟ ଚକ୍ଷୁର୍ନ ଲିପ୍ୟତେ ଚାକ୍ଷୁଷୈର୍ବାହ୍ୟଦୋଷୈଃ ।
ଏକସ୍ତଥା ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା ନ ଲିପ୍ୟତେ ଲୋକଦୁଃଖେନ ବାହ୍ୟଃ ॥

— (କଠ ଉପ.,୨/୨/୧୧)

—ସର୍ବଲୋକର ଚକ୍ଷୁସ୍ୱରୂପ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯେପରି ଚକ୍ଷୁର୍ଗ୍ରାହ୍ୟ ବାହ୍ୟ ଅଶୁଚି ବସ୍ତୁ ସହିତ ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଏକମାତ୍ର ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା ଜାଗତିକ ଦୁଃଖ ସହିତ ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ ସେ ଜଗତର ଅତୀତ । ମୋର ରୋଗ ଥିଲେ ମୁଁ ସବୁ ପୀତବର୍ଣ୍ଣ ଦେଖିପାରେ, କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ସୂର୍ଯ୍ୟର କିଛି ଯାଏ ଆସେ ନାହିଁ ।

ଏକୋ ବଶୀ ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା ଏକଂ ରୂପଂ ବହୁଧା ଯଃ କରୋତି ।
ତମାତ୍ମସ୍ଥଂ ଯେଽନୁପଶ୍ୟନ୍ତି ଧୀରାସ୍ତେଷାଂ ସୁଖଂ ଶାଶ୍ୱତଂ ନେତରେଷାମ୍ ॥

— (କଠ ଉପ., ୨।୨।୧୨)

—ଯେ ଏକ, ସକଳର ନିୟନ୍ତା ଏବଂ ସର୍ବଭୂତର ଅନ୍ତରାତ୍ମା, ଯେ ସ୍ୱକୀୟ ଏକ ରୂପକୁ ବହୁପ୍ରକାର କରନ୍ତି, ତାହାଙ୍କୁ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନୀଗଣ ନିଜ ମଧ୍ୟରେ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି, ସେହିମାନେ ନିତ୍ୟ ସୁଖ ଲାଭ କରନ୍ତି, ଅନ୍ୟମାନେ ନୁହନ୍ତି ।

ନିତ୍ୟୋଽନିତ୍ୟାନାଂ ଚେତନଶ୍ଚେତନାନାମେକୋ ବହୂନାଂ ଯୋ ବିଦଧାତି କାମାନ୍ ।
ତମାତ୍ମସ୍ଥଂ ଯେଽନୁପଶ୍ୟନ୍ତି ଧୀରାସ୍ତେଷାଂ ଶାନ୍ତିଃ ଶାଶ୍ୱତୀ ନେତରେଷାମ୍ ॥

— (କଠ ଉପ., ୨/୨/୧୩)

—ଯେ ଅନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁସମୂହ ମଧ୍ୟରେ ନିତ୍ୟ, ଯେ ସଚେତନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ, ଯେ ଏକା ହୋଇ ଅନେକଙ୍କର କାମ୍ୟ ବସ୍ତୁସକଳ ବିଧାନ କରୁଛନ୍ତି, ତାହାଙ୍କୁ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନୀଗଣ ନିଜ ଆତ୍ମାରୂପେ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି, ସେହିମାନେ ନିତ୍ୟ ଶାନ୍ତି ଲାଭ କରନ୍ତି, ଅନ୍ୟମାନେ ନୁହେଁ ।

ବାହ୍ୟ ଜଗତରେ ତାହାଙ୍କୁ କେଉଁଠାରେ ପାଇବ? ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର ବା ତାରାରେ ତାଙ୍କୁ ତୁମେ କିପରି ପାଇବ?

ନ ତତ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ଭାତି ନ ଚନ୍ଦ୍ରତାରକଂ ନେମା ବିଦ୍ୟୁତୋ ଭାନ୍ତି କୁତୋଽୟମଗ୍ନିଃ ।
ତମେବ ଭାନ୍ତମନୁଭାତି ସର୍ବଂ ତସ୍ୟ ଭାସା ସର୍ବମିଦଂ ବିଭାତି ॥

— (କଠ ଉପ., ୨/୨/୧୫)

—ସେଠାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ କିରଣ ଦିଏ ନାହିଁ, ଚନ୍ଦ୍ରତାରକା ମଧ୍ୟ କିରଣ ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ, ବିଦ୍ୟୁତ୍‌ସମୂହ ପ୍ରକାଶ ପାଏ କାହିଁ, ଏହି ଅଗ୍ନି ପୁଣି କେଉଁଠାରେ? ସମୁଦାୟ ବସ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଆଲୋକରେ ଆଲୋକିତ; ତାଙ୍କର ଦୀପ୍ତିରେ ସମସ୍ତେ ଉଦ୍ଭାସିତ ।

ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୂଳୋଽବାକ୍‌ଶାଖ ଏଷୋଽଶ୍ୱତ୍ଥଃ ସନାତନଃ ।
ତଦେବ ଶୁକ୍ରଂ ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ ତଦେବାମୃତମୁଚ୍ୟତେ ।
ତସ୍ମିଁଲ୍ଲୋକାଃ ଶ୍ରିତାଃ ସର୍ବେ ତଦୁ ନାତ୍ୟେତି କଶ୍ଚନ । ଏତଦ୍ୱୈ ତଦ୍ ॥

— (କଠ ଉପ., ୨/୩/୧)

—ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୂଳ ଓ ନିମ୍ନଗାମୀ ଶାଖାଯୁକ୍ତ ଏହି ଚିରନ୍ତନ ଅଶ୍ୱତ୍ଥ ବୃକ୍ଷ, ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସାର ବୃକ୍ଷ ରହିଛି । ସେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ, ସେ ବ୍ରହ୍ମ, ସେ ଅମୃତ ବୋଲି ଉକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସମୁଦାୟ ଲୋକ ତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଶ୍ରିତ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । କେହି ହେଲେ ତାହାଙ୍କୁ ଅତିକ୍ରମ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଏହି ସେ ଆତ୍ମା ।

ବେଦର ବ୍ରାହ୍ମଣଭାଗରେ ନାନାବିଧ ସ୍ୱର୍ଗର କଥା ଅଛି । ଉପନିଷଦ୍‌ର ମତ ହେଉଛି ଯେ ଏହି ସବୁ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯିବାର ବାସନା ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ । ଇନ୍ଦ୍ରଲୋକ, ବରୁଣଲୋକକୁ ଗଲେ ଯେ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ ହୁଏ, ତାହା ନୁହେଁ; ବରଂ ଆମ ଆତ୍ମା ଭିତରେ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ ସୁସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥାଦର୍ଶେ ତଥାତ୍ମନି ଯଥା ସ୍ୱପ୍ନେ ତଥା ପିତୃଲୋକେ ।
ଯଥାପ୍‌ସୁ ପରୀବ ଦଦୃଶେ ତଥା ଗନ୍ଧର୍ବଲୋକେ
ଛାୟାତପୟୋରିବ ବ୍ରହ୍ମଲୋକେ ॥ — (କଠ ଉପ., ୨/୩/୫)

—ଯେପରି ଦର୍ପଣରେ ଲୋକ ନିଜର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପରିଷ୍କାରରୂପେ ଦେଖିବାକୁପାଏ, ସେହପରି ଆତ୍ମାରେ ବ୍ରହ୍ମ ଦର୍ଶନ ହୁଏ । ଯେପରି ସ୍ୱପ୍ନରେ ନିଜକୁ ଅସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ଅନୁଭବ କରିହୁଏ, ସେପରି ପିତୃଲୋକରେ ବ୍ରହ୍ମର ଦର୍ଶନ ହୁଏ । ଯେପରି ଜଳରେ ଲୋକ ନିଜର ରୂପ ଦର୍ଶନ କରେ, ସେପରି ଗନ୍ଧର୍ବଲୋକରେ ବ୍ରହ୍ମ ଦର୍ଶନ ହୋଇଥାଏ । ଯେପରି ଆଲୋକ ଓ ଛାୟା ପରସ୍ପର ପୃଥକ୍, ସେପରି ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜଗତର ପାର୍ଥକ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଉପଲବ୍‌ଧ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ତଥାପି ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମର ଦର୍ଶନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଅତଏବ ବେଦାନ୍ତ କହେ : ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସ୍ୱର୍ଗ ଆମମାନଙ୍କର ନିଜ ଆତ୍ମା, ପୂଜା

ସକାଶେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ମନ୍ଦିର ମାନବାତ୍ମା, ଏହା ସର୍ବପ୍ରକାର ସ୍ୱର୍ଗଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, କାରଣ ଏହି ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି ସେହି ସତ୍ୟକୁ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କରିହୁଏ, ଅନ୍ୟ କେଉଁଠାରେ ସେତେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏକ ସ୍ଥାନରୁ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନକୁ ଗଲେ ଯେ ଏହି ଆତ୍ମଦର୍ଶନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଶେଷ କିଛି ସାହାଯ୍ୟ ମିଳେ, ତାହା ନୁହେଁ । ଭାରତରେ ଥିଲାବେଳେ ମନେ ହେଉଥିଲା, କୌଣସି ଗୁହାରେ ବାସ କଲେ ହୁଏତ ଖୁବ୍ ସ୍ପଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ହେବ, କିନ୍ତୁ ଦେଖିଲି ତାହା ନୁହେଁ । ତା'ପରେ ଭାବିଲି, ହୁଏତ ବଣକୁ ଗଲେ ସୁବିଧା ହେବ, ତାହାପରେ କାଶୀ କଥା ମନେ ହେଲା । ସବୁ ସ୍ଥାନରେ ଏକପ୍ରକାର, କାରଣ ସର୍ବତ୍ର ଆମେମାନେ ନିଜେ ନିଜର ଜଗତ ଗଠନ କରିନେଉ । ଯଦି ମୁଁ ଅସାଧୁ ହୁଏ, ସମୁଦାୟ ଜଗତ ମୋ ପକ୍ଷରେ ମନ୍ଦ ବୋଲି ମନେ ହେବ । ଉପନିଷଦ୍ ଏହା ହିଁ କହେ । ଆଉ ସେହି ଗୋଟିଏ ନିୟମ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ହେବ । ଯଦି ମୋର ଏଠାରେ ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ ଏବଂ ମୁଁ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଏ, ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଦେଖିବି । ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତୁମେ ପବିତ୍ର ନ ହୋଇଛ, ସେତେଦିନ ଗୁହା, ଅରଣ୍ୟ, ବାରାଣସୀ ଅଥବା ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯିବାରେ ବିଶେଷ କିଛି ଲାଭ ନାହିଁ; ଅଥଚ ଯଦି ତୁମେ ତୁମର ଚିତ୍ତଦର୍ପଣକୁ ନିର୍ମଳ କରିପାର, ତେବେ ତୁମେ ଯେଉଁଠାରେ ରହନା କାହିଁକି, ତୁମେ ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟ ଅନୁଭବ କରିବ । ଅତଏବ ଏଠାକୁ ସେଠାକୁ ଯିବା ବୃଥା ଶକ୍ତିକ୍ଷୟ ମାତ୍ର —ସେହି ଶକ୍ତି ଯଦି ଚିତ୍ତଦର୍ପଣର ନିର୍ମଳତା-ସାଧନାରେ ବ୍ୟୟିତ ହୁଏ, ତେବେ ତାହା କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହେବ । ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶ୍ଲୋକରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଭାବ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

ନ ସନ୍ଦୃଶେ ତିଷ୍ଠତି ରୂପମସ୍ୟ, ନ ଚକ୍ଷୁଷା ପଶ୍ୟତି କଶ୍ଚନୈନମ୍ ।
ହୃଦା ମନୀଷା ମନସାଭିକ୍ଳୃପ୍ତୋ, ଯ ଏତଦ୍‌ବିଦୁରମୃତାସ୍ତେ ଭବନ୍ତି ॥
— (କଠ ଉପ., ୨/୩/୯)

—ତାଙ୍କର ରୂପ ଦର୍ଶନର ବିଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କେହି ତାହାଙ୍କୁ ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱାରା ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ । ହୃଦୟ, ସଂଶୟରହିତ ବୁଦ୍ଧି ଏବଂ ମନନଦ୍ୱାରା ସେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣନ୍ତି, ସେମାନେ ଅମର ହୁଅନ୍ତି ।

ଯେଉଁମାନେ ମୋର ରାଜଯୋଗ ବିଷୟକ ବକ୍ତୃତାଗୁଡ଼ିକ ଶୁଣିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ଅବଗତି ପାଇଁ ମୁଁ କହୁଛି, ଏହା ଜ୍ଞାନଯୋଗଠାରୁ ଟିକିଏ ଭିନ୍ନ । ଜ୍ଞାନଯୋଗର ଲକ୍ଷଣ ଏହି ଭାବରେ ଉକ୍ତ ହୋଇଛି:

ଯଦା ପଞ୍ଚାବତିଷ୍ଠନ୍ତେ ଜ୍ଞାନାନି ମନସା ସହ ।
ବୁଦ୍ଧିଶ୍ଚ ନ ବିଚେଷ୍ଟତିତମାହୁଃ ପରମାଂ ଗତିମ୍ ॥ —(କଠ ଉପ., ୨/୩/୧୦)

—ଯେତେବେଳେ ସମୁଦାୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ସଂଯତ ହୁଅନ୍ତି, ମନୁଷ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ଏହିଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜର ଚାକରପରି କରି ରଖେ, ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ ଆଉ ମନକୁ

ଚଞ୍ଚଳ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ଯୋଗୀ ପରମଗତି ଲାଭ କରନ୍ତି ।

ଯଦା ସର୍ବେ ପ୍ରମୁଚ୍ୟନ୍ତେ କାମା ଯେଽସ୍ୟ ହୃଦି ଶ୍ରିତାଃ ।
ଅଥ ମର୍ତ୍ତ୍ୟୋଽମୃତୋ ଭବତ୍ୟତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ ସମଶ୍ନୁତେ ॥
ଯଦା ସର୍ବେ ପ୍ରଭିଦ୍ୟନ୍ତେ ହୃଦୟସ୍ୟେହ ଗ୍ରନ୍ଥୟଃ ।
ଅଥ ମର୍ତ୍ତ୍ୟୋଽମୃତୋ ଭବତ୍ୟେତାବଦ୍ଧ୍ୟନୁଶାସନମ୍ ॥

— (କଠ ଉପ., ୨/୩/୧୪,୧୫)

—ଯେଉଁ ସକଳ କାମନା ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଜୀବର ହୃଦୟକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଛି, ସେହି ସମୁଦାୟ ଯେତେବେଳେ ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଅମର ହୁଏ ଓ ଏହିଠାରେ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଯେତେବେଳେ ଇହଲୋକରେ ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥିସମୂହ ଛିନ୍ନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଅମର ହୁଏ—ଏହା ହିଁ ଉପଦେଶ ।

ସାଧାରଣତଃ ଲୋକେ କହନ୍ତି, ବେଦାନ୍ତ—କେବଳ ବେଦାନ୍ତ କାହିଁକି—ଭାରତୀୟ ସକଳ ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମପ୍ରଣାଳୀ ଏହି ଜଗତକୁ ଛାଡ଼ି ଏହାର ବାହାରକୁ ଯିବାକୁ କହୁଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକଦ୍ୱୟରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେବ ଯେ, ଆମର ଦାର୍ଶନିକଗଣ ସ୍ୱର୍ଗ ଅଥବା ଆଉ କୁଆଡ଼େ ଯିବାକୁ ଚାହୁଁ ନ ଥିଲେ; ବରଂ ସେମାନେ କହିଛନ୍ତି, ସ୍ୱର୍ଗର ଭୋଗ, ସୁଖଦୁଃଖ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ । ଯେତେଦିନ ଆମେମାନେ ଦୁର୍ବଳ ରହିଥିବୁ, ସେତେଦିନଯାଏ ଆମମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଗ-ନରକରେ ବୁଲିବାକୁ ହେବ; କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ହିଁ ବାସ୍ତବିକ ଏକମାତ୍ର ସତ୍ୟ । ସେମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି, ଆତ୍ମହତ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ଏହି ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ-ପ୍ରବାହକୁ ଅତିକ୍ରମ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ତେବେ ପ୍ରକୃତ ପଥ ପାଇବା ଅତି କଠିନ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଲୋକମାନଙ୍କ ପରି ହିନ୍ଦୁମାନେ ମଧ୍ୟ ସବୁ କଥାକୁ ନିଜେ ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି—ତେବେ ଜୀବନ ସମ୍ପର୍କରେ ଆମର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଅଲଗା । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଲୋକମାନେ କହନ୍ତି ବେଶ୍ ଭଲ ଘର ଖଣ୍ଡିଏ କର, ଉତ୍ତମ ଭୋଜନ ଓ ପରିଚ୍ଛଦ ସଂଗ୍ରହ କର, ବିଜ୍ଞାନର ଚର୍ଚ୍ଚା କର, ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତିର ଉନ୍ନତି କର । ଏହିଗୁଡ଼ିକ ଯେ କରିପାରିବ, ସେ ଖୁବ୍ କାମିକା ଲୋକ; କିନ୍ତୁ ହିନ୍ଦୁମାନେ କହନ୍ତି, ଜ୍ଞାନର ଅର୍ଥ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ—ସେମାନେ ସେହି ଆତ୍ମଜ୍ଞାନାନନ୍ଦରେ ବିଭୋର ହୋଇ ରହିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି ।

ଆମେରିକାରେ ଜଣେ ବିଖ୍ୟାତ ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀ ବକ୍ତା (Robert Ingersoll) ଅଛନ୍ତି—ସେ ଖୁବ୍ ଭଲ ଲୋକ ଏବଂ ସୁବକ୍ତା । ସେ 'ଧର୍ମ' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଥରେ ଗୋଟିଏ ବକ୍ତୃତା ଦେଇଥିଲେ । ସେଥିରେ ସେ କହିଲେ, 'ଧର୍ମର କୌଣସି ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ କିମ୍ବା ପରଲୋକ ନେଇ ମୁଣ୍ଡ ଖେଳାଇବାର ମଧ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କର କିଛିମାତ୍ର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ ।' ତାଙ୍କର ମତଟିକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ସେ ଗୋଟିଏ ଉପମା ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ । ଜଗତ ରୂପକ ଗୋଟିଏ କମଳାଲେମ୍ବୁ ଆମ ସମ୍ମୁଖରେ ରହିଛି, ଆମେ ତାହାର ସମସ୍ତ

ରସ ବାହାର କରିନେବାକୁ ଚାହୁଁ । ତାଙ୍କ ସହିତ ପରେ ମୋର ଥରେ ସାକ୍ଷାତ୍ ହେଲା । ମୁଁ ତାଙ୍କୁ କହିଲି, 'ମୁଁ ଆପଣଙ୍କ ସହିତ ଏକମତ । ମୋ ନିକଟରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଫଳ ରହିଛି —ମୁଁ ମଧ୍ୟ ତାହାର ସବୁ ରସକୁ ଖାଇବାକୁ ଚାହେଁ । ତେବେ ସେ ଫଳଟି କଅଣ ଏହା ଘେନି ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମତଭେଦ ରହୁଛି । ଆପଣ ଯାହାକୁ କମଳାଲେମ୍ବୁ ମନେ କରୁଛନ୍ତି, ମୁଁ ତାହାକୁ ଆମ୍ବ ମନେକରୁଛି । ଆପଣ ମନେକରନ୍ତି, ଜଗତରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଖାଇ ପିନ୍ଧି ରହିପାରିଲେ ହିଁ ଯଥେଷ୍ଟ ଏବଂ କିଛି ବୈଜ୍ଞାନିକ ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣିପାରିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେଲା; କିନ୍ତୁ ଆପଣଙ୍କର ଏହା କହିବାର କୌଣସି ଅଧିକାର ନାହିଁ ଯେ, ତାହାଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନାହିଁ । ମୋ ପକ୍ଷରେ ଏପରି ଧାରଣା ଏକାବେଳକେ ଅକିଞ୍ଚିତ୍କର ।'

ଯଦି କେବଳ ଆପେଲ୍ କିପରି ଭୂମିରେ ପଡ଼େ, ଅଥବା ବୈଦ୍ୟୁତିକପ୍ରବାହ କିପରି ସ୍ନାୟୁକୁ ଉତ୍ତେଜିତ କରେ, ଏହା ଜାଣିବା ହିଁ ଜୀବନର ଏକମାତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ତ ମୁଁ ଏହିକ୍ଷଣି ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିବି । ମୋର ସଂକଳ୍ପ—ସବୁ କିଛିର ମର୍ମସ୍ଥଳ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବି—ଜୀବନର ପ୍ରକୃତ ରହସ୍ୟ କଅଣ ତାହା ଜାଣିବି । ତୁମେମାନେ ପ୍ରାଣର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବିକାଶର କଥା ଆଲୋଚନା କର, ମୁଁ ପ୍ରାଣର ସ୍ୱରୂପକୁ ଜାଣିବାକୁ ଚାହେଁ । ମୋର 'ଦର୍ଶନ' କହେ—ଜଗତ ଓ ଜୀବନର ସମୁଦାୟ ରହସ୍ୟକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେବ । ସ୍ୱର୍ଗ, ନରକ ଇତ୍ୟାଦି ସବୁ କୁସଂସ୍କାର ଦୂର କରିବାକୁ ହେବ, ଯଦିଓ ଏହି ପୃଥିବୀ ଭଳି ସେଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାବହାରିକ ସତ୍ତା ଅଛି । ମୁଁ ଏହି ଆତ୍ମାର ଅନ୍ତରାତ୍ମାକୁ ଜାଣିବି—ତାହାର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପକୁ ଜାଣିବି—ତାହା କଅଣ ସେତିକି ଜାଣିବାରେ ମୋର ତୃପ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ମୁଁ ସକଳ ଜିନିଷର 'କାହିଁକି' ଜାଣିବାକୁ ଚାହେଁ—'କିପରି ହୁଏ' ଏଭଳି ଅନୁସନ୍ଧାନ ବାଳକମାନେ କରନ୍ତୁ । ବିଜ୍ଞାନ ଆଉ କଅଣ ? ତୁମ ଦେଶର ଜଣେ ବିଖ୍ୟାତ ଲୋକ କହିଛନ୍ତି, 'ସିଗାରେଟ୍ ଖାଇବାବେଳେ ଯାହା ଯାହା ଘଟେ, ତାହା ଯଦି ମୁଁ ଲେଖି ରଖେ, ତେବେ ତାହା ସିଗାରେଟ୍‌ର ବିଜ୍ଞାନ ହେବ ।' ଅବଶ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନବିତ୍ ହେବା ଖୁବ୍ ଭଲ ଏବଂ ଗୌରବର ବିଷୟ ସତ—ଈଶ୍ୱର ସେମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ସହାୟତା ଓ ଆଶୀର୍ବାଦ କରନ୍ତୁ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ କେହି କହେ, ଏହି ବିଜ୍ଞାନ-ଚର୍ଚ୍ଚା ହିଁ ସର୍ବସ୍ୱ, ସେତେବେଳେ ସେ ନିର୍ବୋଧ ଭଳି କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଛନ୍ତି ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ସେ କେବେ ଜୀବନର ରହସ୍ୟ ଜାଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିନାହାନ୍ତି, ପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁ କଅଣ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ କେବେ ଆଲୋଚନା କରିନାହାନ୍ତି । ମୁଁ ଅନାୟାସରେ ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବୁଝାଇ ଦେଇପାରେ ଯେ, ତୁମର ଜ୍ଞାନ ଯେତେସବୁ ସମସ୍ତ ଭିତ୍ତିହୀନ । ତୁମେ ପ୍ରାଣର ବିଭିନ୍ନ ବିକାଶ କଥା ଆଲୋଚନା କରୁଛ । ଯଦି ତୁମକୁ ମୁଁ ପଚାରେ, 'ପ୍ରାଣ କଅଣ ?' ତୁମେ କହିବ, 'ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ ।' ତୁମକୁ ଯାହା ଭଲ ଲାଗେ, ତାହା କରିବାକୁ ସେଥିରେ କେହି

ବାଧା ଦେଉ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ମୋତେ ମଧ୍ୟ ତୁମେ ମୋ ଭାବରେ ରହିବାକୁ ଦିଅ ।

ମୁଁ ନିଜର ଭାବକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିଥାଏ । ଅତଏବ ଅମୁକ ଲୋକ କାମର ଲୋକ ନୁହେଁ, ଅମୁକ କାମର ଲୋକ, ଏପରି କହିବା ବୃଥା କଥାମାତ୍ର । ତୁମେ କାମର ଲୋକ ଏକଭାବରେ, ମୁଁ ଆଉ ଏକଭାବରେ । ପ୍ରାଚ୍ୟ ଦେଶରେ ଯଦି କାହାକୁ କୁହାଯାଏ, ତୁମେ ଗୋଟିଏ ଗୋଡ଼ରେ ଠିଆ ହେଲେ ସତ୍ୟ ଲାଭ କରିବ, ତାହାହେଲେ ସେମାନେ ଗୋଟିଏ ଗୋଡ଼ରେ ଠିଆହୋଇ ରହିବେ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦେଶମାନଙ୍କରେ କେହି ଯଦି ଶୁଣେ ଅମୁକ ଜାଗାରେ ସୁନାର ଖଣି ଅଛି, କିନ୍ତୁ ତାହାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଅସଭ୍ୟ ଲୋକମାନେ ବାସ କରନ୍ତି । ହୁଏତ ହଜାରେ (Gold-rush) ଲୋକ ସୁନା ଆଶାରେ ବିପଦର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବେ ଓ ତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ଜଣେ ଲୋକ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ଏହି ଲୋକମାନେ ମଧ୍ୟ ଏକଥା ଶୁଣିଛନ୍ତି ଯେ ଆତ୍ମା ବୋଲି କିଛି ଅଛି, କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ପୁରୋହିତମାନଙ୍କ ଉପରେ ତାହାର ମୀମାଂସାର ଭାର ଦେଇ ସେମାନେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମ ଲୋକ ସୁନା ସକାଶେ ଅସଭ୍ୟମାନଙ୍କ ପାଖକୁ ଯିବାକୁ ରାଜି ନୁହେଁ । ସେ କହେ, ସେଥିରେ ବିପଦର ଆଶଙ୍କା ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଯଦି ତାହାକୁ କୁହାଯାଏ, ଏଭରେଷ୍ଟ ପର୍ବତର ଶିଖରରେ, ସମୁଦ୍ର-ସମତଳର ୩୦,୦୦୦ ଫୁଟ ଉପରେ ଏପରି ଜଣେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଜନକ ସାଧୁ ଅଛନ୍ତି ଯେ, ତାଙ୍କୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଦେଇପାରିବେ, ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ସେ ଲୁଗାପଟା ଅଥବା ଆଉ କିଛି ନ ନେଇ ହଠାତ୍ ଯିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ । ଏହି ଚେଷ୍ଟାରେ ହୁଏତ ୪୦,୦୦୦ ଲୋକ ମରିଯାଇପାରନ୍ତି, କେବଳ ଜଣେ ସତ୍ୟ ଲାଭ କରିପାରେ । ଏମାନେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଖୁବ୍ କାମର ଲୋକ—ତେବେ ଭୁଲ ଏତିକି ଯେ ତୁମେ ଯେଉଁଟିକୁ ଜଗତ କହ, କେବଳ ସେହି ଟିକକ ହିଁ ସବୁ, ଏପରି ଚିନ୍ତା କରିବା । ତୁମର ଜୀବନ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଭୋଗ ମାତ୍ର—ଏଥିରେ ନିତ୍ୟତା କିଛି ନାହିଁ, ବରଂ ଏହା ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଦୁଃଖ ଆନୟନ କରେ । ମୋର ପଥରେ ଅନନ୍ତ ଶାନ୍ତି—ତୁମ ପଥରେ ଅନନ୍ତ ଦୁଃଖ ।

ମୁଁ କହୁନାହିଁ ଯେ, ତୁମେ ଯାହାକୁ ପ୍ରକୃତ ପଥ କହୁଛ, ତାହା ଭ୍ରମ । ତୁମେ ନିଜେ ଯାହା ବୁଝିଛ, ତାହା କର । ଏହାଦ୍ୱାରା ମଙ୍ଗଳ ହେବ—ଲୋକମାନଙ୍କର ମହତ୍ ହିତ ହେବ—କିନ୍ତୁ ତାହା ବୋଲି ମୋର ମତକୁ ନିନ୍ଦା କର ନାହିଁ । ମୋର ପଥ ମଧ୍ୟ ମୋ ପକ୍ଷରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ପଥ । ଆସ, ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜ ପ୍ରଣାଳୀରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା । ଈଶ୍ୱରେଚ୍ଛାରେ ଯଦି ଆମେମାନେ ଉଭୟ ଦିଗରୁ କର୍ମକୁଶଳ ହୋଇଥାନ୍ତୁ ତାହାହେଲେ ବଡ଼ ଭଲ ହୋଇଥାନ୍ତା । ମୁଁ ଏପରି ଅନେକ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦେଖିଛି, ଯେଉଁମାନେ ବିଜ୍ଞାନ ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଉଭୟ ଦିଗରୁ କୁଶଳୀ-ଆଉ ମୁଁ ଆଶାକରେ କାଳକ୍ରମେ ସମୁଦାୟ ମାନବଜାତି ଏହି ଉଭୟ ବିଷୟରେ ଦକ୍ଷ ଲୋକ ହୋଇପାରିବେ । ମନେକର ଗୋଟିଏ

କଡ଼େଇରେ ପାଣି ଗରମ ହେଉଛି—ସେ ସମୟରେ କଅଣ ହେଉଛି, ତାହା ଯଦି ତୁମେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର, ତୁମେ ଦେଖିବ, ଗୋଟିଏ କୋଣରେ ଗୋଟିଏ ବୁଦ୍‌ବୁଦ ଉଠୁଛି, ଆଉ ଗୋଟିଏ କୋଣରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଉଠୁଛି । ଏହି ବୁଦ୍‌ବୁଦଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମଶଃ ବଢୁଥାଏ—ଚାରି ପାଞ୍ଚଟି ଏକାଠି ହେଲା, ଅବଶେଷରେ ସବୁଗୁଡ଼ିକ ଏକାଠି ହୋଇ ଏକ ପ୍ରବଳ ଆଲୋଡ଼ନ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଏହି ଜଗତ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବୁଦ୍‌ବୁଦ, ଆଉ ବିଭିନ୍ନ ଜାତି ଯେପରି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବୁଦ୍‌ବୁଦର ସମଷ୍ଟି । କ୍ରମଶଃ ଜାତିରେ ଜାତିରେ ମିଳନ ହେଉଛି—ମୋର ନିଶ୍ଚୟ ଧାରଣା, ଦିନେ ଏପରି ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଜାତି ବୋଲି କିଛି ରହିବ ନାହିଁ—ଜାତିରେ ଜାତିରେ ପ୍ରଭେଦ ଚାଲିଯିବ । ଆମେମାନେ ଚାହୁଁ ବା ନ ଚାହୁଁ, ଆମେମାନେ ଯେ ଏକତ୍ୱ ଦିଗରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛୁ, ତାହା ଦିନେ ନା ଦିନେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ । ପ୍ରକୃତରେ ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କର ଭ୍ରାତୃ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ୱାଭାବିକ୍—କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ପୃଥକ୍ ହୋଇପଡ଼ିଛୁ । ଏପରି ସମୟ ଅବଶ୍ୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଏହି ସକଳ ବିଭିନ୍ନଭାବ ଏକତ୍ର ହେବ—ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକ ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଷୟରେ ଯେପରି, ଆଧାତ୍ମିକ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ପ୍ରବୀଣ ଲୋକ ହେବେ—ସେତେବେଳେ ସେହି ଏକତ୍ୱ, ସେହି ମିଳନ ଜଗତରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ । ସେତେବେଳେ ସମସ୍ତେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ହେବେ । ଆମମାନଙ୍କର ଈର୍ଷା, ଘୃଣା, ମିଳନ ଓ ବିରୋଧର ମାଧ୍ୟମରେ ଆମେମାନେ ସେହି ଏକ ଦିଗରେ ଚାଲିଛୁ । ଗୋଟିଏ ପ୍ରବଳ ନଦୀ ସମୁଦ୍ର ଆଡ଼କୁ ଚାଲିଯାଉଛି । କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର କାଗଜ ଖଣ୍ଡ, କୁଟା ପ୍ରଭୃତି ସେଥିରେ ଭାସି ଏଆଡ଼େ ସେଆଡ଼େ ଯିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିପାରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଅବଶେଷରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଅବଶ୍ୟ ସମୁଦ୍ରକୁ ଯିବାକୁ ହେବ । ଏହିଭଳି ଭାବରେ ତୁମେ ମୁଁ, ଏପରିକି ସମୁଦାୟ ପ୍ରକୃତି ଛୋଟ ଛୋଟ କାଗଜଖଣ୍ଡ ପରି, ସେହି ଅନନ୍ତ ପୂର୍ଣ୍ଣତାର ସାଗର ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଦିଗକୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛୁ । ଆମେମାନେ ମଧ୍ୟ ଏଆଡ଼କୁ ସେଆଡ଼କୁ ଯିବା ସକାଶେ ଚେଷ୍ଟା କରିପାରୁ, କିନ୍ତୁ ଅବଶେଷରେ ଆମେମାନେ ସେହି ପ୍ରାଣ ଓ ଆନନ୍ଦର ଅନନ୍ତ ସମୁଦ୍ରରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିବୁ ।

ସର୍ବବସ୍ତୁରେ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ

[ଲଣ୍ଡନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା, ୨୭ ଅକ୍ଟୋବର ୧୮୯୬]

ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ, ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନର ଅଧିକାଂଶ ଅବଶ୍ୟ ଦୁଃଖପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ—ଆମେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ନିବାରଣ କରିବାକୁ ଯେତେ ଚେଷ୍ଟା କରୁ ନା କାହିଁକି । ଆଉ ଏହି ଦୁଃଖରାଶି ବାସ୍ତବିକ୍ ଆମମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ସୀମାହୀନ । ଆମେମାନେ ଅନାଦିକାଳରୁ ଏହି ଦୁଃଖ ପ୍ରତିକାରର ଚେଷ୍ଟା କରିଛୁ, କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ତାହା ଯେମିତି ଥିଲା ସେମିତି ରହିଛି । ଆମେମାନେ ଯେତେ ଦୁଃଖ ପ୍ରତିକାରର ଉପାୟ ବାହାର କରୁଛୁ, ସେତେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଛୁ ଜଗତ ଭିତରେ ଆହୁରି କେତେ ଦୁଃଖ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭାବରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଛି । ଆମେମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଦେଖିଛୁ, ସବୁ ଧର୍ମ କହନ୍ତି, ଏହି ଦୁଃଖ-ଚକ୍ରର ବାହାରକୁ ଯିବାର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ଈଶ୍ୱର । ସବୁ ଧର୍ମ କହନ୍ତି, ଆଜିକାଲିର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାଦୀମାନଙ୍କର ମତାନୁଯାୟୀ ଜଗତ ଯେପରି ଦୃଶ୍ୟମାନ ସେପରି ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କଲେ, ତହିଁରେ ଦୁଃଖ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ଧର୍ମ କହନ୍ତି—ଏହି ଜଗତର ଅତୀତ ଆଉ ମଧ୍ୟ କିଛି ଅଛି । ଏହି ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ଜୀବନ, ଏହି ଭୌତିକ ଜୀବନ ହିଁ ସବୁକିଛି ନୁହେଁ—ଏହା ପ୍ରକୃତ ଜୀବନର ଅତି ସାମାନ୍ୟ ଅଂଶ ମାତ୍ର । ବାସ୍ତବିକ୍ ଏହା ଅତି ସ୍ଥୂଳ ବ୍ୟାପାର । ଏହାର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ, ଏହାର ଅତୀତ ପ୍ରଦେଶରେ ସେହି ଅନନ୍ତ ରହିଛନ୍ତି—ଯେଉଁଠି ଦୁଃଖର ଲେଶ ମାତ୍ର ନାହିଁ, ଯାହାକୁ କେହି ଗଡ୍, କେହି ଅଲ୍ଲା, କେହି ଜିହୋଭା, କେହି ଜୋଭ, କେହି ବା ଆଉ କିଛି କହିଥାନ୍ତି । ବେଦାନ୍ତୀମାନେ ଏହାକୁ ବ୍ରହ୍ମ କହିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଜଗତର ଅତୀତ ପ୍ରଦେଶକୁ ଯିବାକୁ ହେବ, ଏକଥା ସତ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କୁ ଏହି ଜଗତରେ ଜୀବନଧାରଣ କରିବାକୁ ତ ହେବ ? ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାର ମୀମାଂସା କେଉଁଠି ?

ଜଗତର ବାହାରକୁ ଯିବାକୁ ହେବ, ସବୁ ଧର୍ମର ଏହି ଉପଦେଶ ଦ୍ୱାରା ଆପାତତଃ ଏହି ଭାବ ହିଁ ମନରେ ଉଦିତ ହୁଏ ଯେ, ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିବା ବୋଧହୁଏ ଶ୍ରେୟଃ । ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି, ଜୀବନର ଦୁଃଖରାଶିର ପ୍ରତିକାର କଅଣ ? ଆଉ ତାହାର ଉତ୍ତର ଯାହା ପ୍ରଦତ୍ତ ହୁଏ, ସେଥିରୁ ଆପାତତଃ ଏହା ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଜୀବନକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ହିଁ ଏହାର ଏକମାତ୍ର ପ୍ରତିକାର । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ ଗଳ୍ପର କଥା ମନେ ପଡ଼ିଲା । ଗୋଟିଏ ମଶା ଗୋଟିଏ ଲୋକର ମୁଣ୍ଡରେ ବସିଥିଲା । ତାହାର ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ଏହି ମଶାଟିକୁ ମାରିବାକୁ ଯାଇ ତାହାର ମୁଣ୍ଡରେ ଏପରି ତୀବ୍ର ଆଘାତ କଲା ଯେ, ମଶା ସହିତ ସେ ଲୋକଟି ମଧ୍ୟ ମରିଗଲା । ଦୁଃଖ ପ୍ରତିକାର ପାଇଁ ଧର୍ମ ଯେଉଁ ଉପାୟର କଥା କହେ, ତାହା ସେହିଭଳି ।

ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷ ଭାବରେ ଜଗତକୁ ଜାଣିଛନ୍ତି, ଜୀବନ ଯେ ଦୁଃଖପୂର୍ଣ୍ଣ, ଜଗତ ଯେ ଦୁଃଖପୂର୍ଣ୍ଣ ତାହା ଆଉ ସେ ଅସ୍ୱୀକାର କରିପାରିବେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ଏହାର ପ୍ରତିକାରର ଉପାୟ କଅଣ ବୋଲି କହନ୍ତି ? ସେମାନେ କହନ୍ତି—ଜଗତ କିଛି ନୁହେଁ । ଏହି ଜଗତର ବାହାରେ ଏପରି କିଛି ଅଛି, ଯାହା ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟ । ଏହିଠାରେ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ବିବାଦ । ଏହି କଥା ଆମର ଯେପରି ସବୁ ନଷ୍ଟ କରିଦେଉଛି । ତେବେ ଏହା କିପରି ପ୍ରତିକାରର ଉପାୟ ହେବ ? ତେବେ କଅଣ କିଛି ଉପାୟ ନାହିଁ ? ପ୍ରତିକାରର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଉପାୟ ଯାହା କୁହାଯାଇଥାଏ, ତାହା ହେଉଛି—ବେଦାନ୍ତ କହେ, ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ଯାହା କହୁଛନ୍ତି ତାହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଏହି କଥାର ପ୍ରକୃତ ଭାବ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଅନେକ ସମୟରେ ଲୋକମାନେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ଉପଦେଶ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓଲଟା ବୁଝିଥାନ୍ତି, ଆଉ ଧର୍ମସକଳ ମଧ୍ୟ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କିଛି କହି ନାହାନ୍ତି । ଆମମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ହୃଦୟ ଓ ମସ୍ତିଷ୍କ ଉଭୟ ଆବଶ୍ୟକ । ହୃଦୟ ଅବଶ୍ୟ ଖୁବ୍ ବଡ଼ ଜିନିଷ — ହୃଦୟ ଭିତର ଦେଇ ଜୀବନର ମହାନ୍ ଭାବସମୂହର ସ୍ଫୁରଣ ହୋଇଥାଏ । ହୃଦୟଶୂନ୍ୟ ମସ୍ତିଷ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଯଦି ମୋର ଟିକିଏ ହେଲେ ମସ୍ତିଷ୍କ ନ ଥାଏ ଅଥଚ ଟିକିଏ ହୃଦୟ ଥାଏ, ତାହା ମୁଁ ବାରମ୍ବାର ପସନ୍ଦ କରିବି । ଯାହାର ହୃଦୟ ଅଛି, ତାହାର ହିଁ ଯଥାର୍ଥ ଜୀବନ, ତାହାର ହିଁ ଉନ୍ନତି ସମ୍ଭବ, କିନ୍ତୁ ଯାହାର କିଛିମାତ୍ର ହୃଦୟ ନାହିଁ, ମାତ୍ର କେବଳ ମସ୍ତିଷ୍କ ଅଛି, ସେ ଶୁଷ୍କ—ମୃତତୁଲ୍ୟ ।

କିନ୍ତୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ଆମେମାନେ ଜାଣୁ ଯେ, ଯେ କେବଳ ନିଜର ହୃଦୟଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହୁଅନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ ଅନେକ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିବାକୁ ହୁଏ, କାରଣ ତାଙ୍କର ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିବାର ସମ୍ଭାବନା ଅତ୍ୟଧିକ । ଆମେମାନେ ହୃଦୟ ଓ ମସ୍ତିଷ୍କର ସମ୍ମିଳନ ଚାହୁଁ । ମୋର କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏଭଳି ନୁହେଁ ଯେ, କିଛି ପରିମାଣ ହୃଦୟ ଓ କିଛି ପରିମାଣ ମସ୍ତିଷ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ପରସ୍ପର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ କରିବା । ଆମେ ଚାହୁଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନନ୍ତ ହୃଦୟ ଓ ଭାବ ଥାଉ ଏବଂ ତାହା ସହିତ ଅନନ୍ତ ପରିମାଣର ବିଚାରବୁଦ୍ଧି ମଧ୍ୟ ଥାଉ ।

ଏହି ଜଗତରେ ଆମେମାନେ ଯାହା ଚାହୁଁ, ତାହାର କଅଣ କୌଣସି ସୀମା ଅଛି ? ଜଗତ କଅଣ ଅନନ୍ତ ନୁହେଁ ? ଜଗତରେ ଅନନ୍ତ ପରିମାଣ ଭାବବିକାଶର ଏବଂ ତାହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅନନ୍ତ ପରିମାଣ ଶିକ୍ଷା ଓ ବିଚାରର ଅବକାଶ ରହିଛି । ଅବ୍ୟାହତ ଭାବରେ ଏହି ଦୁଇ କଥା ଏକ ସଙ୍ଗେ ଆସୁ—ତାହା ସମାନ୍ତରାଳ ରେଖାରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉ ।

ଏହି ଜଗତରେ ଯେ ଦୁଃଖରାଶି ବିଦ୍ୟମାନ, ଅଧିକାଂଶ ଧର୍ମ ଏହି କଥାଟି ବୁଝନ୍ତି

ଏବଂ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାଷାରେ ତାହା କହିଥାଆନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତେ ବୋଧହୁଏ ଏକ ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଅଛନ୍ତି—ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ହୃଦୟ ଦ୍ୱାରା, ଭାବ ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହୋଇଥାନ୍ତି। ଜଗତରେ ଦୁଃଖ ଅଛି, ଅତଏବ ସଂସାର ତ୍ୟାଗ କର —ଏହା ଅତି ଉତ୍ତମ ଉପଦେଶ, ସଂଶୟ ନାହିଁ। 'ସଂସାର ତ୍ୟାଗ କର'—ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ଅସତ୍ୟ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ—ଭଲଟିକୁ ପାଇବାକୁ ହେଲେ ମନ୍ଦଟିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ, ଜୀବନ ପାଇବାକୁ ହେଲେ ମୃତ୍ୟୁକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ, ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ମତଦ୍ୱୈଧ ରହି ନ ପାରେ।

କିନ୍ତୁ ଯଦି ଏହି ମତବାଦର ଏହା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ଯେ ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟଗତ ଜୀବନ—ଆମେମାନେ ଯାହାକୁ ଜୀବନ ବୋଲି ଜାଣୁ, ଜୀବନ କହିଲେ ଯାହା ବୁଝୁ ତାହା ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ, ତେବେ କଅଣ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିବ? ଯଦି ଆମେମାନେ ଏହା ତ୍ୟାଗ କରୁ, ତାହାହେଲେ ଆମର ଆଉ କିଛି ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ ନାହିଁ।

ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ବେଦାନ୍ତର ଦାର୍ଶନିକ ଅଂଶର କଥା ବିଚାର କିରବା, ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ଆହୁରି ଭଲ ଭାବରେ ବୁଝିପାରିବା; କିନ୍ତୁ ଆପାତତଃ ମୁଁ କେବଳ ଏତିକି କହିବାକୁ ଚାହେଁ ଯେ, କେବଳ ବେଦାନ୍ତରେ ଏହି ସମସ୍ୟାର ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ମୀମାଂସା ମିଳେ। ବର୍ତ୍ତମାନ କେବଳ ବେଦାନ୍ତରେ କି ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଏ, ତାହା ମୁଁ କହିବି। ବେଦାନ୍ତ ଶିକ୍ଷା ଦିଏ ଯେ ଜଗତକୁ ବ୍ରହ୍ମରୂପେ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ହେବ।

ବେଦାନ୍ତ ପ୍ରକୃତପକ୍ଷରେ ଜଗତକୁ ଏକାବେଳକେ ଉଡ଼ାଇଦିଏ ନାହିଁ। ବେଦାନ୍ତରେ ଯେପରି ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ବୈରାଗ୍ୟର ଉପଦେଶ ଅଛି, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମତରେ ସେପରି ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ସେ ବୈରାଗ୍ୟର ଅର୍ଥ ଆତ୍ମହତ୍ୟା ନୁହେଁ, ନିଜେ ଶୁଖି ଶୁଖି ମରିବା ନୁହେଁ; ବେଦାନ୍ତରେ ବୈରାଗ୍ୟର ଅର୍ଥ ଜଗତର ବ୍ରହ୍ମଭାବ—ଜଗତକୁ ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ଭାବରେ ଦେଖୁ, ଯେଉଁ ଭାବରେ ଜାଣୁ—ତାହା ଯେପରି ପ୍ରତିଭାତ ହେଉଛି, ତାହା ତ୍ୟାଗ କର ଏବଂ ତାହାର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଅବଗତ ହୁଅ। ତାହାକୁ ବ୍ରହ୍ମରୂପେ ଦେଖ —ବାସ୍ତବିକ୍ ତାହା ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ। ଏହି କାରଣରୁ ଆମେ ପ୍ରାଚୀନତମ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଦେଖୁ—ବେଦାନ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଥମ ଲେଖା **'ଈଶାବାସ୍ୟମିଦଂ ସର୍ବଂ ଯତ୍ କିଞ୍ଚ ଜଗତ୍ୟାଂ ଜଗତ୍—'** (ଈଶ ଉପ., ୧ମ ଶ୍ଳୋକ) ଅର୍ଥାତ୍ ଜଗତରେ ଯାହାକିଛି ଅଛି, ତାହା ସବୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆଚ୍ଛାଦନ କରିବାକୁ ହେବ।'

ସମୁଦାୟ ଜଗତକୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କଦ୍ୱାରା ଆଚ୍ଛାଦନ କରିବାକୁ ହେବ—ଅର୍ଥାତ୍ ଜଗତରେ ଯେଉଁ ଅଶୁଭ, ଯେଉଁ ଦୁଃଖ ଅଛି, ତାହା ଆଡ଼କୁ ଦୃଷ୍ଟିପାତ ନକରି ବୃଥା 'ସବୁ ମଙ୍ଗଳମୟ, ସବୁ ସୁଖମୟ, ସବୁକିଛି ଭବିଷ୍ୟତ ମଙ୍ଗଳ ପାଇଁ' ଏଭଳି ଭ୍ରାନ୍ତ ସୁଖବାଦ ଅବଲମ୍ବନ ନ

କରି, ବାସ୍ତବିକ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁର ଅଭ୍ୟନ୍ତରରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହି ଭାବରେ ଆମମାନଙ୍କୁ 'ସଂସାର' ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ । ଯେତେବେଳେ ସଂସାର-ତ୍ୟାଗ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ କଅଣ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ ?—କେବଳ ଈଶ୍ୱର । ଏହି ଉପଦେଶର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ କଅଣ ? ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ତୁମର ସ୍ତ୍ରୀ ଥାଆନ୍ତୁ, ସେଥିରେ କିଛି କ୍ଷତି ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଚାଲିଯିବାକୁ ହେବ, ତାହା ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ସେହି ସ୍ତ୍ରୀ ମଧ୍ୟରେ ଈଶ୍ୱର-ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ହେବ । ସନ୍ତାନସନ୍ତତିଙ୍କୁ ତ୍ୟାଗ କର—ଏହାର ଅର୍ଥ କଅଣ ? ପିଲାମାନଙ୍କୁ କଅଣ ରାସ୍ତାରେ ପକାଇଦେବ—ଯେପରିକି ସବୁ ଦେଶରେ ନର-ପଶୁଗଣ କରିଥାନ୍ତି ? କେବେ ନୁହେଁ—ତାହା ପୈଶାଚିକ, ତାହା ଧର୍ମ ନୁହେଁ । ତେବେ କଅଣ କରିବାକୁ ହେବ ? ସନ୍ତାନସନ୍ତତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଈଶ୍ୱର-ଦର୍ଶନ କର । ଏହିରୂପେ ଆମର ଜୀବନରେ, ମରଣରେ, ସୁଖରେ, ଦୁଃଖରେ—ସକଳ ଅବସ୍ଥାରେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ । ତୁମର ନୟନ ଉନ୍ମୀଳନ କରି ତାହାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କର । ବେଦାନ୍ତ ଏହା ହିଁ କହେ । ତୁମେ ଜଗତକୁ ଯେପରି ଅନୁମାନ କରିଛ, ତାହା ତ୍ୟାଗ କର; କାରଣ ତୁମର ଅନୁମାନ ଅତି ଅଳ୍ପ ଅନୁଭୂତିର ଉପରେ—ଖୁବ୍ ସାମାନ୍ୟ ଯୁକ୍ତି ଉପରେ—ମୋଟ କଥା, ତୁମ ନିଜର ଦୁର୍ବଳତା ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ । ସେହି ଆନୁମାନିକ ଜ୍ଞାନ ତ୍ୟାଗ କର—ଆମେମାନେ ଏତେଦିନଯାଏ ଜଗତକୁ ଯେପରି ଭାବୁଥିଲୁ, ଏତେଦିନ ଯେଉଁ ଜଗତରେ ଏଭଳି ଆସକ୍ତ ଥିଲୁ, ତାହା ଆମମାନଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି, ତାହା ମିଥ୍ୟା ଜଗତ ମାତ୍ର । ତାହା ତ୍ୟାଗ କର । ନୟନ ଉନ୍ମୀଳନ କରି ଦେଖ ଆମେମାନେ ଏତେଦିନ ଜଗତକୁ ଯେଭଳି ଦେଖୁଥିଲେ, ଜଗତର ଅସ୍ତିତ୍ୱ କଦାପି ସେଭଳି ନ ଥିଲା—ତାହା ସ୍ୱପ୍ନ, ମାୟାରେ ଆଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ଆମର ଏପରି ଭ୍ରମ ହେଉଥିଲା ମାତ୍ର । ଅନନ୍ତ କାଳର ପ୍ରଭୁ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ସତ୍ୟ । ସନ୍ତାନସନ୍ତତି ଭିତରେ, ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ, ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ, ଭଲ ଭିତରେ, ମନ୍ଦ ଭିତରେ, ପାପରେ, ପାପୀରେ, ହତ୍ୟାକାରୀ ମଧ୍ୟରେ, ଜୀବନରେ ଓ ମରଣରେ କେବଳ ସେ ବିଦ୍ୟମାନ ।

ବିଷମ ପ୍ରସ୍ତାବ ନିଶ୍ଚୟ; କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ ଏହା ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ, ଶିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଏବଂ ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ଚାହେଁ । ଏହି ବିଷୟର ସମାଧାନ ପାଇଁ ବେଦାନ୍ତର ଉତ୍ପତ୍ତି ।

ଆମେମାନେ ଏହି ଭାବରେ ସବୁଠାରେ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ କରି ଜୀବନର ବିପଦ ଓ ଦୁଃଖରାଶି ଦୂର କରିପାରୁ । କିଛି ଚାହଁ ନାହିଁ । କେଉଁ ବସ୍ତୁ ଆମମାନଙ୍କୁ ଦୁଃଖୀ କରେ ? ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିଥାଉ, ବାସନା ହିଁ ତାହାର କାରଣ । ତୁମର କିଛି ଅଭାବ ଅଛି, ଆଉ ସେହି ଅଭାବ ତୁମର ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉ ନାହିଁ, ଏହାର ଫଳ—ଦୁଃଖ । ଅଭାବ ନ ଥିଲେ ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟ ରହିବ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତ ବାସନା ତ୍ୟାଗ କଲେ କଅଣ ହେବ ? ପ୍ରାଚୀରର କୌଣସି ବାସନା ନାହିଁ, ସେ କଦାପି ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରେ

ନାହିଁ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ସେ କୌଣସି ଉନ୍ନତି ମଧ୍ୟ କରେ ନାହିଁ । ଏହି ଚୌକିର କୌଣସି ବାସନା ନାହିଁ, ଏହାର କୌଣସି କଷ୍ଟ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏହା ଗୋଟିଏ ଚୌକି, ସେହି ଚୌକି ହୋଇ ରହିବ । ସୁଖଭୋଗ ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ମହାନ୍ ଭାବ ଅଛି, ଦୁଃଖଭୋଗ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଅଛି । ଏହା ସାହସ କରି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, ଦୁଃଖର ଉପକାରିତା ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଜାଣୁ ଦୁଃଖଠାରୁ କି ମହତ୍ ଶିକ୍ଷା ହୁଏ । ଶତ ଶତ କାର୍ଯ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନରେ କରିଛୁ, ପରେ ମନେ ହୁଏ ନ କରିଥିଲେ ଭଲ ହୋଇଥାନ୍ତା; କିନ୍ତୁ ତାହାହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କର ମହତ୍ ଶିକ୍ଷକର କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛି । ମୁଁ ନିଜ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହିପାରେ, ମୁଁ କିଛି ଭଲ କରୁଛି ବୋଲି ଆନନ୍ଦିତ ଏବଂ ଅନେକ ଖରାପ କାମ କରିଛି ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଆହୁରି ଆନନ୍ଦିତ—ମୁଁ କିଛି ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛି ବୋଲି ସୁଖୀ, ଆହୁରି ଅନେକ ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଛି ବୋଲି ମଧ୍ୟ ସୁଖୀ; କାରଣ, ଏହିସବୁ ଅଭିଜ୍ଞତାଗୁଡ଼ିକ ମୋତେ ମହତ୍ ଶିକ୍ଷା ଦେଇଛି ।

ମୁଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାହା ତାହା ଆମମାନଙ୍କର ପୂର୍ବକର୍ମ ଓ ଚିନ୍ତାସମଷ୍ଟିର ଫଳ ସ୍ୱରୂପ । ପ୍ରତ୍ୟେକ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚିନ୍ତାର ଗୋଟିଏ ନା ଗୋଟିଏ ଫଳ ଅଛି ଏବଂ ଏହି ଫଳଗୁଡ଼ିକର ସମଷ୍ଟି ମୋର ବର୍ତ୍ତମାନର ଅଗ୍ରଗତି ଓ ଉନ୍ନତି । ତେବେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସମସ୍ୟା କଠିନ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଜାଣୁ, ବାସନା ଅତି ଖରାପ ଜିନିଷ, କିନ୍ତୁ ବାସନା ତ୍ୟାଗର ଅର୍ଥ କଅଣ ? ବାସନା ତ୍ୟାଗ କଲେ ଦେହ ଯାତ୍ରା ନିର୍ବାହ କିପରି ହେବ ? ଏହା ମଧ୍ୟ କଅଣ ସେହି ପୂର୍ବପରି ମଶାକୁ ମାରିବା ପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟକୁ ମାରିପକାଇବା ଭଳି ନୁହେଁ ?—ବାସନାକୁ ସଂହାର କର, ତାହା ସହିତ ବାସନାଯୁକ୍ତ ମନୁଷ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ମାରିପକାଅ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାର ଉତ୍ତର ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଉଛି । ତୁମେ ଯେ ବିଷୟସମ୍ପତ୍ତି ରଖିବ ନାହିଁ ତାହା ନୁହେଁ ଆବଶ୍ୟକ ଜିନିଷ ଏପରିକି ବିଳାସର ଜିନିଷ ମଧ୍ୟ ଯେ ରଖିବ ନାହିଁ ତାହା ନୁହେଁ । ଯାହା କିଛି ତୁମର ଆବଶ୍ୟକ ଏବଂ ତଦତିରିକ୍ତ ମଧ୍ୟ ରଖ, ସେଥିରେ କିଛି କ୍ଷତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିବା ତୁମର ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରଧାନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

ଏହି ଧନସମ୍ପତ୍ତି କାହାରି ନୁହେଁ । କୌଣସି ପଦାର୍ଥରେ ପ୍ରଭୁତ୍ୱର ଭାବ ରଖ ନାହିଁ । ତୁମେ କେହି ନୁହେଁ, ମୁଁ ମଧ୍ୟ କେହି ନୁହେଁ । ସବୁ ସେହି ପ୍ରଭୁଙ୍କର ବସ୍ତୁ, କାରଣ,ଈଶୋପନିଷଦ୍‌ର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକରେ ସର୍ବତ୍ର ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ କୁହାଯାଇଛି । ଈଶ୍ୱର ତୁମର ଭୋଗ୍ୟ ଧନରେ ରହିଛନ୍ତି, ତୁମ ମନରେ ଯେଉଁସବୁ ବାସନା ଜାଗୁଛି, ତହିଁରେ ସେ ରହିଛନ୍ତି । ତୁମର ବାସନା ଥିବାରୁ ତୁମେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଦ୍ରବ୍ୟ କିଣିଛ, ତାହା ମଧ୍ୟରେ, ତୁମର ସୁନ୍ଦର ଲୁଗା ମଧ୍ୟରେ, ତୁମର ସୁନ୍ଦର ଅଳଙ୍କାରରେ ମଧ୍ୟ ସେ ରହିଛନ୍ତି--ଏହି ଭାବରେ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ହେବ । ଏହି ଭାବରେ ଦେଖିଲେ ତୁମ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସମସ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯିବ । ଯଦି ତୁମେ ତୁମର ଚାଲିଚଳନରେ, ତୁମର ଲୁଗାରେ, ତୁମର

କଥାବାର୍ତ୍ତାରେ, ତୁମର ଶରୀରରେ, ତୁମର ଚେହେରାରେ —ସବୁ କିଛିରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନ କର, ତେବେ ସମୁଦାୟ ଦୃଶ୍ୟ ବଦଳିଯିବ ଏବଂ ଜଗତ ଦୁଃଖମୟ ପ୍ରତିଭାତ ନ ହୋଇ ସ୍ୱର୍ଗରେ ପରିଣତ ହେବ ।

ଯୀଶୁ କହିଛନ୍ତି, 'ସ୍ୱର୍ଗରାଜ୍ୟ ତୁମ ଭିତରେ ।' ବେଦାନ୍ତ କହେ, 'ପୂର୍ବରୁ ହିଁ ଏହା ତୁମ ଅଭ୍ୟନ୍ତରରେ ରହିଛି ।' ଆଉ ସକଳ ଧର୍ମ ଏହା କହିଥାନ୍ତି, ସକଳ ମହାପୁରୁଷ ମଧ୍ୟ ଏହା କହିଥାନ୍ତି । 'ଯାହାର ଦେଖିବାର ଆଖି ଅଛି, ସେ ଦେଖୁ; ଯାହାର ଶୁଣିବାର କାନ ଅଛି, ସେ ଶୁଣୁ ।' ଆମେ ଯେଉଁ ସତ୍ୟକୁ ଏତେ ଦିନ ଧରି ଅନ୍ୱେଷଣ କରିଛୁ, ତାହା ପୂର୍ବରୁ ଆମ ଭିତରେ ରହିଛି, ବେଦାନ୍ତ ଏହାର କେବଳ ଉଲ୍ଲେଖ ନ କରି ଏ ବିଷୟ ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ । ଅଜ୍ଞାନବଶତଃ ଆମେମାନେ ମନେ କରିଥିଲୁ, ଆମେମାନେ ସତ୍ୟକୁ ହଜାଇ ଦେଉଛୁ । ଆଉ ସମୁଦାୟ ଜଗତରେ ଏହି ସତ୍ୟ ପାଇବା ସକାଶେ କେବଳ କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି ବୁଲିଥିଲୁ; କିନ୍ତୁ ଏହା ସବୁବେଳେ ଆମମାନଙ୍କର ନିଜର ଅନ୍ତରର ଅନ୍ତଃସ୍ଥଳରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ-ଦୃଷ୍ଟି ସହାୟରେ ଜଗତରେ ଜୀବନ କଟାଇବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ଯଦି 'ସଂସାର ତ୍ୟାଗ କର', ଏହି ଉପଦେଶ ସତ୍ୟ ହୁଏ, ଆଉ ଯଦି ଏହା ସ୍ଥୂଳ ଏବଂ ପ୍ରତୀୟମାନ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ତେବେ ଅର୍ଥ ହେବ, ଆମର କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ; ଆମେମାନେ ଅଳସୁଆ ହୋଇ ମାଟିଗଦା ପରି ବସିଥିବୁ, କିଛି ଚିନ୍ତା କରିବାର ବା କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାର କିଛିମାତ୍ର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ; ଅଦୃଷ୍ଟବାଦୀ ହୋଇ, ଘଟଣାଚକ୍ରରେ ତାଡ଼ିତ ହୋଇ, ପ୍ରାକୃତିକ ନିୟମରେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ଏପାଖ ସେପାଖ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିବୁ । ଏହା ହିଁ ଫଳ ହେବ । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଉପଦେଶର ଅର୍ଥ ବାସ୍ତବିକ ଏପରି ନୁହେଁ । ଆମମାନଙ୍କୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଅବଶ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ । ସାଧାରଣ ମାନବଗଣ, ଯେଉଁମାନେ ବୃଥା ବାସନାରେ ଇତସ୍ତତଃ ପରିଭ୍ରାମ୍ୟମାଣ, ସେମାନେ କାର୍ଯ୍ୟର ମହତ୍ତ୍ୱ କଅଣ ଜାଣନ୍ତି ? ଯେଉଁ ଲୋକ ନିଜର ଭାବରାଶି ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣ ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ, ସେ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଅଣ ଜାଣେ ? ସେହି ଲୋକ ପ୍ରକୃତ କାମ କରିପାରେ, ଯେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବାସନା ଦ୍ୱାରା, କୌଣସି ପ୍ରକାର ସ୍ୱାର୍ଥପରତାଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ନୁହେଁ । ସେହିମାନେ କାମ କରିପାରନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାମନା ନାହିଁ । ସେହିମାନେ ହିଁ କାମ କରିପାରନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟରେ କୌଣସି ଲାଭର ପ୍ରତ୍ୟାଶା ନାହିଁ ।

ଖଣ୍ଡିଏ ଚିତ୍ରକୁ କିଏ ଅଧିକ ସମ୍ଭୋଗ କରେ ? ଚିତ୍ର-ବିକ୍ରେତା ନା ଚିତ୍ରଦ୍ରଷ୍ଟା ? ବିକ୍ରେତା ତାହାର ହିସାବକିତାବ କରିବାରେ ବ୍ୟସ୍ତ, ତାହାର କେତେ ଲାଭ ହେବ ଇତ୍ୟାଦି ଚିନ୍ତାରେ ମଗ୍ନ । ତାହାର ମୁଣ୍ଡରେ ଏହି କଥା ଘୁରୁଛି । ସେ କେବଳ ନିଲାମର ହାତୁଡ଼ିକୁ

ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁଛି ଓ ଦାମ୍ କେତେ ଚଢ଼ିଲା, ତାହା ଶୁଣୁଛି । ଦାମ୍ କିପରି ଶ୍ରୀଘ୍ର ଶୀଘ୍ର ଉଠୁଛି, ତାହା ଶୁଣିବାକୁ ସେ ବ୍ୟସ୍ତ । ଚିତ୍ର ଦେଖି ସେ ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କେତେବେଳେ କରିବ ? ସେହିମାନେ ଚିତ୍ର ସମ୍ଭୋଗ କରନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ସେଠାକୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିକାକିଣାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନେଇ ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନେ ଛବି ଖଣ୍ଡିକ ଆଡ଼କୁ ଚାହିଁଥାନ୍ତି, ଆଉ ଅପାର ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି । ଏହିପରି ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ହିଁ ଗୋଟିଏ ଚିତ୍ରସ୍ୱରୂପ । ଯେତେବେଳେ ମନରୁ ସବୁ ବାସନା ଚାଲିଯିବ, ସେତେବେଳେ ଲୋକମାନେ ଜଗତକୁ ସମ୍ଭୋଗ କରିବେ, ସେତେବେଳେ ଏହି କିଣାବିକାର ଭାବ, ଏହି ଭ୍ରମାତ୍ମକ ପ୍ରଭୁତ୍ୱଭାବ ରହିବ ନାହିଁ । ସେତେବେଳେ କରଜ ଦେଲା ଲୋକ ନାହିଁ, କିଣିଲା ଲୋକ ନାହିଁ, ବିକିଲା ଲୋକ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ଜଗତ ସେତେବେଳେ ଖଣ୍ଡିଏ ସୁନ୍ଦର ଛବିରେ ପରିଣତ ହେବ । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏପରି ସୁନ୍ଦର କଥା ମୁଁ ଆଉ କେଉଁଠି ପାଇ ନାହିଁ- –'ସେ ମହତ୍ କବି, ପ୍ରାଚୀନ କବି—ସମୁଦାୟ ଜଗତ ତାଙ୍କର କବିତା, ତାହା ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦୋଚ୍ଛ୍ୱାସରେ ଲିଖିତ, ଆଉ ନାନା ଶ୍ଳୋକରେ, ନାନା ଛନ୍ଦରେ, ତାଳରେ ପ୍ରକାଶିତ ।' ବାସନା ତ୍ୟକ୍ତ ହେଲେ ଆମେମାନେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଏହି ବିଶ୍ୱକବିତା ପାଠ ଓ ସମ୍ଭୋଗ କରିପାରିବା । ସେତେବେଳେ ସବୁକିଛି ବ୍ରହ୍ମଭାବ ଧାରଣ କରିବ । ଉଡ଼ାଳ ଗଳିକନ୍ଦି, ଅନ୍ଧକାରମୟ ସ୍ଥାନ, ଯାହାକୁ ଆମେମାନେ ପୂର୍ବେ ଅପବିତ୍ର ବୋଲି ଭାବିଥିଲୁ, ସେଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ଦାଗ ଏତେ କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ଜଣା ପଡୁଥିଲା, ସେ ସମସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଭାବ ଧାରଣ କରିବ । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ନିଜର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ କରିବେ । ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ନିଜେ ନିଜର ପୂର୍ବ ଆଚରଣ କଥା ଭାବି ହସି ଉଠିବୁ—ଏହି ସମସ୍ତ କ୍ରନ୍ଦନ ଓ ଚିତ୍କାର ସବୁ ପିଲାଖେଳ ମାତ୍ର, ଆଉ ଆମେମାନେ ଜନନୀ ପରି ପାଖରେ ଛିଡ଼ା ହୋଇ ଏହି ଖେଳ ଠିଆ ହୋଇ ଦେଖୁଥିଲୁ ।

ବେଦାନ୍ତ କହେ, ଏହି ଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ପ୍ରକୃତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଆମେ ସକ୍ଷମ ହେବା । ବେଦାନ୍ତ ଆମମାନଙ୍କୁ କାମ କରିବାକୁ ନିଷେଧ କରେ ନାହିଁ, ବରଂ ପ୍ରଥମେ ସଂସାର ତ୍ୟାଗ କରି, ଏହି ଆପାତଃପ୍ରତୀୟମାନ ମାୟାର ଜଗତ ତ୍ୟାଗ କରି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ କହୁଛି । ଏହି ତ୍ୟାଗର ଅର୍ଥ କଅଣ ? ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି—ତ୍ୟାଗର ପ୍ରକୃତ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ଈଶ୍ୱର-ଦର୍ଶନ । ଏହି ଭାବରେ ପ୍ରକୃତ କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପନ କରିପାରିବ । ଯଦି ଇଚ୍ଛା ହୁଏ, ଶହେ ବର୍ଷ ବଞ୍ଚିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କର, ଯେତେ କିଛି ସାଂସାରିକ ବାସନା ଅଛି, ଭୋଗ କରିନିଅ; କେବଳ ସେସବୁ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ କର, ସେମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଭାବରେ ପରିଣତ କରିନିଅ ଓ ଶହେ ବର୍ଷ ଜୀବନ ଧାରଣ କର । ଏହି ଜଗତରେ ଦୀର୍ଘକାଳ ଆନନ୍ଦରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଜୀବନ ସମ୍ଭୋଗ କରିବାର ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କର । ଏହିଭଳି ଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ତୁମେ ପ୍ରକୃତ ପଥ ପାଇବ । ଏହାଛଡ଼ା ଆଉ

କୌଣସି ପଥ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଲୋକ ସତ୍ୟ କଅଣ ନ ଜାଣି ନିର୍ବୋଧ ପରି ସଂସାରର ବିଳାସ-ବିଭ୍ରମରେ ବୁଡ଼ିଯାଇଛି, ସେ ପ୍ରକୃତ ପଥ ପାଏ ନାହିଁ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ତାହାର ପାଦ ସ୍ଖଳିତ ହୋଇଛି । ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଯେଉଁ ଲୋକ ଜଗତକୁ ଅଭିଶାପ ଦେଇ ବଣକୁ ଯାଇ ନିଜର ଶରୀରକୁ କଷ୍ଟ ଦିଏ, ଧୀରେ ଧୀରେ ଶୁଖାଇ ନିଜକୁ ମାରିପକାଏ, ନିଜର ହୃଦୟକୁ ଗୋଟିଏ ଶୁଷ୍କ ମରୁଭୂମି କରିପକାଏ, ନିଜର ସବୁ ଭାବକୁ ମାରି କଠୋର, ବୀଭତ୍ସ, ଶୁଷ୍କ ହୋଇଯାଏ, ସେ ମଧ୍ୟ ପଥ ଭୁଲିଯାଇଛି, ଏହା ଜାଣିବାକୁ ହେବ । ଏହି ଦୁଇଟିଯାକ ହିଁ ବାହୁଲ୍ୟ—ଦୁଇଟି ହିଁ ଭ୍ରମପୂର୍ଣ୍ଣ । ଉଭୟେ ଲକ୍ଷ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ—ଉଭୟେ ପଥଭ୍ରଷ୍ଟ ।

ବେଦାନ୍ତ କହେ, ଏପରି ଭାବରେ କାମ କର—ସକଳ ବସ୍ତୁରେ ଈଶ୍ୱରବୁଦ୍ଧି କର, ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁରେ ସେ ଅଛନ୍ତି । ନିଜର ଜୀବନକୁ ଈଶ୍ୱରାନୁପ୍ରାଣିତ, ଏପରିକି ଈଶ୍ୱର-ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ଚିନ୍ତା କର—ଜାଣିରଖ, ଆମମାନଙ୍କର ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ଏକମାତ୍ର ପ୍ରଶ୍ନ; କାରଣ ଈଶ୍ୱର ସକଳ ବସ୍ତୁରେ ଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ ପାଇବାକୁ ହେଲେ ଆଉ କୁଆଡ଼େ ଯିବୁ ? ପ୍ରତ୍ୟେକ କାର୍ଯ୍ୟରେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚିନ୍ତାରେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାବରେ ସେ ପୂର୍ବରୁ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହିସବୁ ଜାଣି, ଆମମାନଙ୍କୁ ଅବଶ୍ୟ କାମ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ପଥ—ଆଉ କୌଣସି ପଥ ନାହିଁ । ଏହିଭଳି କଲେ ତୁମକୁ କର୍ମଫଳ ଲିପ୍ତ କରିପାରିବ ନାହିଁ । କର୍ମଫଳ ଆଉ ତୁମର କୌଣସି ଅନିଷ୍ଟ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ, ଆମେମାନେ ଯେତେ ଦୁଃଖକଷ୍ଟ ଭୋଗ କରୁ, ତାହାର କାରଣ ଏହିସବୁ ବୃଥା ବାସନା । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଏହି ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଈଶ୍ୱର-ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ପବିତ୍ର ହୁଏ, ଈଶ୍ୱର-ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ତାହା ଆସିଲେ ଆଉ କୌଣସି ଅନିଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେଉଁମାନେ ଏହି ରହସ୍ୟ ଜାଣି ନାହାନ୍ତି, ତାହା ନ ଜାଣିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେମାନଙ୍କୁ ଏହି ଆସୁରିକ ଜଗତରେ ବାସ କରିବାକୁ ହେବ । ଲୋକମାନେ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ଯେ ସେମାନଙ୍କ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ସର୍ବତ୍ର କି ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦର ଖଣି ରହିଛି; କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ତାହା ଆବିଷ୍କାର କରିପାରୁ ନାହାନ୍ତି । ଆସୁରିକ ଜଗତର ଅର୍ଥ କଅଣ ? ବେଦାନ୍ତ କହେ—ତାହା ହେଉଛି ଅଜ୍ଞାନ ।

ବେଦାନ୍ତ କହେ, ଆମେମାନେ ଅନନ୍ତସଲିଳପୂର୍ଣ୍ଣ ତଟିନୀ କୂଳରେ ବସି ଶୋଷରେ ମରୁଛୁ, ରାଶୀକୃତ ଖାଦ୍ୟ ସମ୍ମୁଖରେ ବସି ମଧ୍ୟ ଭୋକରେ ମରୁଛୁ । ଏହିଠାରେ ହିଁ ଆନନ୍ଦମୟ ଜଗତ ରହିଅଛି । ଆମେମାନେ ଏହାକୁ ଖୋଜି ପାଉନାହୁଁ । ଆମେମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ରହିଛୁ; ଏହା ଆମର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ସବୁବେଳେ ଏହାକୁ ଅନ୍ୟ କିଛି କହି ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଅଛୁ । ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମସକଳ ଆମମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ସେହି ଆନନ୍ଦମୟ ଜଗତକୁ ଦେଖାଇ ଦେବାକୁ ଅଗ୍ରସର । ସମସ୍ତଙ୍କର ହୃଦୟ ଏହି ଆନନ୍ଦମୟ ଜଗତକୁ ଅନ୍ୱେଷଣ କରୁଛି । ସକଳ ଜାତି ଏହାର ଅନ୍ୱେଷଣ କରିଛନ୍ତି; ଏହା

ଧର୍ମର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ; ଆଉ ଏହି ଆଦର୍ଶ ହିଁ ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସକଳ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ମତଭେଦ ରହିଛି, ତାହା କେବଳ କଥାର କାରସାଦି; ବାସ୍ତବିକ ତାହା କିଛି ନୁହେଁ । ଜଣେ ଗୋଟିଏ ଭାବ ଏକ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛି, ଆଉ ଜଣେ ଆଉ ଟିକିଏ ଅନ୍ୟ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଛି; କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଯାହା କହୁଛି, ତୁମେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଭାଷାରେ ଠିକ୍ ତାହା ହିଁ କହୁଛ । ତାହା ପରେ ହୁଏତ ମୁଁ ଏକାକୀ ସୁଖ୍ୟାତି ଲାଭ ଆଶାରେ ଅଥବା ମୋର ମନ ଅନୁସାରେ ଚାଲିବାକୁ ଭଲ ପାଏ ବୋଲି କହିଲି, 'ଏହା ମୋର ମୌଳିକ ମତ ।' ତହିଁରୁ ଆମମାନଙ୍କର ଜୀବନରେ ପରସ୍ପର ଈର୍ଷାଦ୍ୱେଷାଦିର ଉତ୍ପତ୍ତି ।

ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆହୁରି ନାନା ତର୍କ ଉଠୁଛି । ଯାହା କୁହାଗଲା, ତାହା ମୁହଁରେ କହିବା ତ ଖୁବ୍ ସହଜ । ପିଲାଦିନଠାରୁ ଶୁଣି ଆସୁଛି—ସର୍ବତ୍ର ବ୍ରହ୍ମବୁଦ୍ଧି କର—ସବୁ ବ୍ରହ୍ମମୟ ହୋଇଯିବ, ସେତେବେଳେ ସମୁଦାୟ ବିଷୟକୁ ପ୍ରକୃତ ରୂପରେ ସମ୍ଭୋଗ କରିପାରିବ; କିନ୍ତୁ ଯେମିତି ମୁଁ ସଂସାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଆଘାତ ପାଇଲି ଓ ଅକୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେଲି, ସେମିତି ମୋର ବ୍ରହ୍ମବୁଦ୍ଧି ସବୁ ଉଡ଼ିଗଲା । ମୁଁ ରାସ୍ତା ଉପରେ ଭାବିଭାବି ଯାଉଛି, ସକଳ ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ଈଶ୍ୱର ବିରାଜମାନ—ଜଣେ ବଳବାନ୍ ଲୋକ ଆସି ମୋତେ ଧକ୍କା ଦେଲା ଓ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ମୁଁ ଚିତ୍‌ପଟାଙ୍ଗ ହୋଇ ପଡ଼ିଗଲି । ପାଟିକରି ଉଠିଲି, ରକ୍ତ ମୁଣ୍ଡକୁ ଉଠିଗଲା—ହାତ ମୁଷ୍ଟିବଦ୍ଧ ହୋଇଗଲା—ବୁଝିବାଶକ୍ତି ହରାଇଲି । ଏକାବେଳକେ ଉନ୍ମତ୍ତ ହୋଇଉଠିଲି । ସମସ୍ତ ସ୍ମୃତି ଚାଲିଗଲା—ସେ ଲୋକ ଭିତରେ ଈଶ୍ୱର ନ ଦେଖି ମୁଁ ସଇତାନ ଦେଖିଲି । ଜନ୍ମଠାରୁ ଉପଦେଶ ପାଇଆସିଛି, ସର୍ବତ୍ର ଈଶ୍ୱର ଦର୍ଶନ କର । ସବୁ ଧର୍ମରେ ଅଛି—ସର୍ବ ବସ୍ତୁରେ, ସର୍ବତ୍ର ଈଶ୍ୱର ଦର୍ଶନ କର । ନିଉ ଟେଷ୍ଟାମେଣ୍ଟରେ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ମଧ୍ୟ ଏ ବିଷୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଏହି ଉପଦେଶ ପାଇଛୁ—କିନ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟ କଲାବେଳେ ଗୋଳମାଳ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଈଶପ୍-ରଚିତ ଆଖ୍ୟାନାବଳି ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ଗଳ୍ପ ଅଛି—'ଗୋଟିଏ ବୃହଦ୍‌କାୟ ସୁନ୍ଦର ହରିଣ ଗୋଟିଏ ହ୍ରଦରେ ନିଜର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଦେଖି ତାହାର ଛୁଆକୁ କହୁଛି, ଦେଖ, ମୁଁ କିପରି ବଳବାନ୍, ମୋର ମସ୍ତକ (ଶୃଙ୍ଗ) ଅବଲୋକନ କର—ଏହା କିପରି ଚମତ୍କାର, ମୋର ହାତ ପାଦ ଅବଲୋକନ କର, ଏହା କିପରି ଦୃଢ଼ ଓ ମାଂସଳ, ମୁଁ କେତେ ଶୀଘ୍ର ଦୌଡ଼ିପାରେ । ସେ ଏକଥା କହୁଛି, ଏପରି ସମୟରେ ଦୂରରୁ କୁକୁରର ଭୁକିବା ଶବ୍ଦ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଲା; ଯେମିତି ଶୁଣିଲା, ସେମିତି ଦୌଡ଼ ପଳାଇଗଲା । ଅନେକ ଦୂର ଦୌଡ଼ିଯାଇ ଧଇଁସଇଁ ହୋଇ ଛୁଆ ନିକଟକୁ ଫେରି ଆସିଲା । ହରିଣଛୁଆ କହିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ତୁମେ କହୁଥିଲ, ତୁମେ ଖୁବ୍ ବଳବାନ୍—ତେବେ କୁକୁରର ଭୁକିବା ଶୁଣି ପଳାଇଲ କାହିଁକି ? ହରିଣ କହିଲା, ସତରେ କୁକୁର ଭୁକିଲେ ମୋର ଆଉ କୌଣସି

ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ ।' ଆମେମାନେ ମଧ୍ୟ ସାରାଜୀବନ ସେମିତି କରୁଛୁ । ଆମେମାନେ ଦୁର୍ବଳ ମନୁଷ୍ୟଜାତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେ ଉଚ୍ଚ ଆଶା ପୋଷଣ କରୁଛୁ କିନ୍ତୁ କୁକୁର ଭୁକିଲେ ସେହି ହରିଣ ପରି ପଳାଇଯାଉ । ତାହା ଯଦି ହେଲା, ଏହିସବୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବା କଅଣ ଆବଶ୍ୟକ ? ହଁ, ଏହାର ବିଶେଷ ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି, ଆମେ ବୁଝିବା ଉଚିତ ଯେ, ଗୋଟିଏ ଦିନରେ କିଛି ହୁଏ ନାହିଁ ।

'ଆତ୍ମା ବା ଅରେ ଶ୍ରୋତବ୍ୟୋ ମନ୍ତବ୍ୟୋ ନିଦିଧ୍ୟାସିତବ୍ୟଃ' (ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦ, ୨।୪।୫, ୪।୫।୬)—ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଥମେ ଶୁଣିବାକୁ ହେବ, ପରେ ମନନ ଅର୍ଥାତ୍ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ହେବ, ତାହା ପରେ କ୍ରମାଗତ ଧ୍ୟାନ କରିବାକୁ ହେବ । ସମସ୍ତେ ଆକାଶ ଦେଖିପାରନ୍ତି, ଏପରି କି ଯେଉଁ ସାମାନ୍ୟ କୀଟ ଭୂଇଁରେ ବିଚରଣ କରୁଛି, ସେ ମଧ୍ୟ ଉପରକୁ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ନୀଳବର୍ଣ୍ଣ ଆକାଶ ଦେଖିବାକୁ ପାଏ; କିନ୍ତୁ ଏହା ଆମମାନଙ୍କଠାରୁ କେତେ ଦୂରରେ ରହିଛି ! ଇଚ୍ଛା କରିଲେ ମନ ସବୁ ସ୍ଥାନକୁ ଯାଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ପିଲାଦିନେ ଗୁରୁଣ୍ଡି ଚାଲିବା ଶିଖିବାକୁ କେତେ ସମୟ ଅତିବାହିତ ହୋଇଯାଏ । ଆମମାନଙ୍କର ସମୁଦାୟ ଆଦର୍ଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି କଥା । ଆଦର୍ଶସବୁ ଆମମାନଙ୍କର ଅନେକ ଦୂରରେ ରହିଛି, ଆଉ ଆମେମାନେ ଏହି ନିମ୍ନରେ ପଡ଼ିରହିଛୁ ! ତଥାପି ଆମେମାନେ ଜାଣୁ ଆମମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଆଦର୍ଶ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ । କେବଳ ତାହା ନୁହେଁ, ଆମମାନଙ୍କର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ଅଧିକାଂଶ ଲୋକେ ଏହି ଜଗତରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆଦର୍ଶ ନ ନେଇ ଜୀବନର ଅନ୍ଧକାରମୟ ପଥରେ ଅଣ୍ଡାଳି ହେଉଛନ୍ତି । ଯାହାର ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆଦର୍ଶ ଅଛି, ସେ ଯଦି ସହସ୍ର ଭ୍ରମରେ ପଡ଼େ, ତାହାହେଲେ ଯାହାର କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆଦର୍ଶ ନାହିଁ ସେ ଦଶ ସହସ୍ର ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିବ, ଏହା ନିଶ୍ଚୟ । ଅତଏବ ଗୋଟିଏ ଆଦର୍ଶ ଥିବା ଭଲ; ଏହି ଆଦର୍ଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେତେ ବେଶୀ ପାର ଶୁଣିବାକୁ ହେବ, ଯେତେ ଦିନ ଆମମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରରେ ଏହା ପ୍ରବେଶ ନ କରିଛି, ଆମମାନଙ୍କର ମସ୍ତିଷ୍କରେ ପ୍ରବେଶ ନ କରିଛି, ଯେତେଦିନ ଆମମାନଙ୍କର ରକ୍ତ ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିନାହିଁ, ଯେତେଦିନ ଏହି ଭାବସକଳ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରତି ଶୋଣିତ ବିନ୍ଦୁରେ ପ୍ରବେଶ ନ କରିଛି, ଯେତେ ଦିନ ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ଶରୀରର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରମାଣୁରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ନ ହୋଇଛି । ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କୁ ଏହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଶୁଣିବାକୁ ହେବ । କଥିତ ଅଛି, 'ହୃଦୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ମୁଖ ବାକ୍ୟ ଉଚ୍ଚାରଣ କରେ', ଆହୁରି ହୃଦୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ହାତ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାଏ ।

ଚିନ୍ତା ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ-ପ୍ରବୃତ୍ତିର ନିୟାମକ । ମନକୁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଚିନ୍ତାଦ୍ୱାରା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ରଖ, ଦିନକୁ ଦିନ ଏହା ଶୁଣୁଥାଅ, ମାସ ମାସ ଧରି ଏହା ଚିନ୍ତା କରୁଥାଅ । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ସଫଳ ନ ହେଲେ କ୍ଷତି ନାହିଁ, ଏହି ବିଫଳତା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଭାବିକ, ଏହା

ମାନବଜୀବନର ବିଶେଷତ୍ୱ । ଏହିପରି ବିଫଳତା ନ ଥିଲେ ଜୀବନ କଅଣ ହୋଇଥାନ୍ତା ! ଯଦି ଜୀବନରେ ଏହି ବିଫଳତାକୁ ଜୟ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ନ ଥାନ୍ତା, ତେବେ ଜୀବନଧାରଣ କରିବାର କୌଣସି କିଛି ପ୍ରୟୋଜନ ରହନ୍ତା ନାହିଁ, ଏହା ନ ଥିଲେ ଜୀବନର କବିତ୍ୱ କେଉଁଠି ଥାଆନ୍ତା ? ଏହି ବିଫଳତା, ଏହି ଭ୍ରମ ଥିଲେ ଥାଉ । ଗୋରୁକୁ କଦାପି ମିଛ କଥା କହିବାର କେହି ଶୁଣିନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଏହା ସବୁଦିନ ଗୋରୁ ରହିଯାଏ, କଦାପି ମନୁଷ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଏବ ବାରମ୍ବାର ଅକୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଅ, କିଛିମାତ୍ର କ୍ଷତି ନାହିଁ; ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଥର ଏହି ଆଦର୍ଶକୁ ହୃଦୟରେ ଧାରଣ କର, ଆହୁରି ଯଦି ସହସ୍ର ଥର ଅକୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଅ, ଆହୁରି ଥରେ ଚେଷ୍ଟା କରି ଦେଖ । ସର୍ବଭୂତରେ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ଆଦର୍ଶ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଯଦି ସକଳ ବସ୍ତୁରେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିବାରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ନ ହୁଅ, ଅନ୍ତତଃ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁରେ ତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କର—ଯାହାକୁ ତୁମେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଭଲ ପାଅ; ତାହା ପରେ ତାଙ୍କୁ ଆଉ ଜଣକ ମଧ୍ୟରେ ଦର୍ଶନ କର । ଏହିଭଳି ଭାବରେ ତୁମେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇପାର । ଆତ୍ମା ସମ୍ମୁଖରେ ଅନନ୍ତ ଜୀବନ ରହିଛି—ଅଧ୍ୟବସାୟସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଚେଷ୍ଟା କଲେ ତୁମର ଶୁଭ ବାସନା ନିଶ୍ଚୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ ।

ଅନେଜଦେକଂ ମନସୋ ଜବୀୟୋ ନୈନଦ୍ଦେବା ଆପ୍ନୁବନ୍ ପୂର୍ବମର୍ଷତ୍ ।
ତଦ୍ଧାବତୋଽନ୍ୟାନତ୍ୟେତି ତିଷ୍ଠତ୍ ତସ୍ମିନ୍ନପୋ ମାତରିଶ୍ୱା ଦଧାତି ॥
ତଦେଜତି ତନ୍ନୈଜତି ତଦ୍ଦୂରେ ତଦ୍ୱନ୍ତିକେ ।
ତଦନ୍ତରସ୍ୟ ସର୍ବସ୍ୟ ତଦୁ ସର୍ବସ୍ୟାସ୍ୟ ବାହ୍ୟତଃ ॥
ଯସ୍ତୁ ସର୍ବାଣି ଭୂତାନି ଆତ୍ମନ୍ୟେବାନୁପଶ୍ୟତି ।
ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଚାତ୍ମାନଂ ତତୋ ନ ବିଜୁଗୁପ୍ସତେ ॥
ଯସ୍ମିନ୍ ସର୍ବାଣି ଭୂତାନି ଆତ୍ମୈବାଭୂଦ୍ବିଜାନତଃ ।
ତତ୍ର କୋ ମୋହଃ କଃ ଶୋକଃ ଏକତ୍ୱମନୁପଶ୍ୟତଃ ॥

—ଈଶୋପନିଷଦ୍, ୪-୭

—ସେ ଅଚଳ, ଏକ, ମନ ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ଦ୍ରୁତଗାମୀ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣ ପୂର୍ବେ ଗମନ କରି ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ସେ ସ୍ଥିର ରହି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦ୍ରୁତଗାମୀ ପଦାର୍ଥର ଅଗ୍ରବର୍ତ୍ତୀ । ତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରହି ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ସମସ୍ତଙ୍କର କର୍ମଫଳ ବିଧାନ କରୁଛନ୍ତି । ସେ ସଚଳ, ସେ ସ୍ଥିର; ସେ ଦୂରରେ, ସେ ନିକଟରେ; ସେ ସବୁ କିଛିର ଭିତରେ, ପୁଣି ସେ ଏହି ସମସ୍ତର ବାହାରେ । ଯେ ଆତ୍ମାମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଭୂତଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି, ପୁନଶ୍ଚ ସର୍ବଭୂତରେ ଆତ୍ମାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି, ସେ କିଛି ଗୋପନ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାରେ ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ପକ୍ଷରେ ସମୁଦାୟ ଭୂତ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯାନ୍ତି, ସେହି ଏକତ୍ୱଦର୍ଶୀ ପୁରୁଷର ଉକ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ଶୋକ ବା ମୋହର ବିଷୟ

କଅଣ ରହିପାରେ ?

ସର୍ବପଦାର୍ଥର ଏହି ଏକତ୍ୱ ବେଦାନ୍ତର ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ବିଷୟ । ଆମେମାନେ ପରେ ଦେଖିବୁ, ବେଦାନ୍ତ କିପରି ପ୍ରମାଣ କରେ ଯେ, ଆମମାନଙ୍କର ସମୁଦାୟ ଦୁଃଖ ଅଜ୍ଞାନସୃଷ୍ଟ ଏବଂ ଅଜ୍ଞାନ ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ, ଏହି ବହୁତ୍ୱର ଧାରଣା —ଏହି ଧାରଣା ଯେ ମନୁଷ୍ୟଠାରୁ ମନୁଷ୍ୟ ଭିନ୍ନ—ନର ନାରୀ ଭିନ୍ନ, ଯୁବା ଓ ଶିଶୁ ଭିନ୍ନ—ଜାତି ଜାତି ପୃଥକ୍, ପୃଥିବୀ ଚନ୍ଦ୍ରଠାରୁ ପୃଥକ୍, ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟଠାରୁ ପୃଥକ୍, ଗୋଟିଏ ପରମାଣୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପରମାଣୁଠାରୁ ପୃଥକ୍ । ଏହି ପୃଥକ୍ ଜ୍ଞାନ ହିଁ ବାସ୍ତବିକ ସକଳ ଦୁଃଖର କାରଣ । ବେଦାନ୍ତ କହେ, ଏଭଳି ପ୍ରଭେଦ ବାସ୍ତବିକ୍ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ପ୍ରାତିଭାସିକ, ଆପାତପ୍ରତୀୟମାନ । ବସ୍ତୁର ଅନ୍ତଃସ୍ଥଳରେ ସେହି ଏକତ୍ୱ ବିରାଜମାନ । ଯଦି ତୁମେ ଭିତରକୁ ଯାଅ, ତୁମେ ଏହି ଏକତ୍ୱ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବ—ମଣିଷ ମଣିଷ ମଧ୍ୟରେ ଏକତ୍ୱ, ନରନାରୀ ମଧ୍ୟରେ ଏକତ୍ୱ, ଜାତି ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଏକତ୍ୱ, ଉଚ୍ଚ ନୀଚ ମଧ୍ୟରେ ଏକତ୍ୱ, ଧନୀ ଦରିଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଏକତ୍ୱ, ଦେବତା ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏକତ୍ୱ, ସମସ୍ତେ ଏକ—ଇତର ପ୍ରାଣୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଏକ—ଯଦି ଆହୁରି ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶ କର । ଯେ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଆଉ ମୋହ ରହେ ନାହିଁ । ସେ ସେତେବେଳେ ସେହି ଏକତ୍ୱରେ ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି, ଯାହାକୁ ଧର୍ମ ବିଜ୍ଞାନରେ 'ଈଶ୍ୱର' ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ତାଙ୍କର ଆଉ କିପରି ମୋହ ରହିବ? କିଏ ତାଙ୍କର ମୋହ ଜନ୍ମାଇବ ? ସେ ସକଳ ବସ୍ତୁର ଭିତରର ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିଛନ୍ତି, ସେ ସକଳ ବସ୍ତୁର ରହସ୍ୟକୁ ଜାଣିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଆଉ ଦୁଃଖ କିପରି ରହିବ ? ସେ ଆଉ କଅଣ ଅଭିଳାଷ କରିବେ ? ସେ ସକଳ ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟକୁ ଅନ୍ୱେଷଣ କରି ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି—ଯେ ଜଗତର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ୱରୂପ, ଯେ ସକଳ ବସ୍ତୁର ଏକତ୍ୱସ୍ୱରୂପ, ସେ ହିଁ ଅନନ୍ତ ସତ୍ତା, ଅନନ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଓ ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦ । ସେଠାରେ ମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁ, ରୋଗ ନାହିଁ, ଦୁଃଖ ନାହିଁ, ଶୋକ ନାହିଁ, ଅଶାନ୍ତି ନାହିଁ । ରହିଛି କେବଳ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକତ୍ୱ—ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନନ୍ଦ । ସେତେବେଳେ ସେ କାହା ପାଇଁ ଶୋକ କରିବେ ? ବାସ୍ତବିକ ସେହି କେନ୍ଦ୍ରରେ, ସେହି ପରମ ସତ୍ୟରେ ମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁ, ଦୁଃଖ ନାହିଁ, କାହା ପାଇଁ ଶୋକ କରିବାର ନାହିଁ, କାହା ପାଇଁ ଦୁଃଖ କରିବାର ନାହିଁ ।

'ସ ପର୍ଯ୍ୟଗାଚ୍ଛୁକ୍ରମକାୟମବ୍ରଣମସ୍ନାବିରଂ ଶୁଦ୍ଧମପାପବିଦ୍ଧମ୍
କବିର୍ମନୀଷୀ ପରିଭୂଃ ସ୍ୱୟମ୍ଭୁର୍ଯାଥାତଥ୍ୟତୋଽର୍ଥାନ୍
ବ୍ୟଦଧାଚ୍ଛାଶ୍ୱତୀଭ୍ୟଃ ସମାଭ୍ୟଃ ॥' —ଈଶୋପନିଷଦ୍, ୮

—ସେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ବେଷ୍ଟନ କରିଛନ୍ତି, ସେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ, ଦେହଶୂନ୍ୟ, ବ୍ରଣଶୂନ୍ୟ, ସ୍ନାୟୁଶୂନ୍ୟ, ପବିତ୍ର ଓ ନିଷ୍ପାପ, ସେ କବି, ମନର ନିୟନ୍ତା, ସମସ୍ତଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ସ୍ୱୟମ୍ଭୁ; ସେ ଚିରକାଳ ପାଇଁ ଯଥାଯୋଗ୍ୟରୂପେ ସମସ୍ତଙ୍କର କାମ୍ୟ ବସ୍ତୁ ବିଧାନ କରୁଛନ୍ତି ।

ଯେଉଁମାନେ ଏହି ଅବିଦ୍ୟାମୟ ଜଗତର ଉପାସନା କରନ୍ତି, ସେମାନେ ଅନ୍ଧକାରରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ଜଗତକୁ ବ୍ରହ୍ମତୁଲ୍ୟ ସତ୍ୟ ଜ୍ଞାନ କରି ଉପାସନା କରନ୍ତି, ସେମାନେ ଅନ୍ଧକାରରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ଚିରଜୀବନ ଏହି ସଂସାରର ଉପାସନା କରନ୍ତି—ତାହାଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର ଆଉ କିଛି ଲାଭ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନେ ଆହୁରି ଗଭୀରତର ଅନ୍ଧକାରରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି । (ଈଶ ଉପ., ୯-୧୨) କିନ୍ତୁ ଯେ ଏହି ପରମସୁନ୍ଦର ପ୍ରକୃତିର ରହସ୍ୟ ଜ୍ଞାତ ହୋଇଛନ୍ତି, ଯେ ପ୍ରକୃତି ସାହାଯ୍ୟରେ ଦୈବୀ-ପ୍ରକୃତିର ଚିନ୍ତା କରନ୍ତି, ସେ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଅତିକ୍ରମ କରନ୍ତି ଏବଂ ଦୈବୀ-ପ୍ରକୃତି ସାହାଯ୍ୟରେ ଅମୃତତ୍ୱ ଲାଭ କରନ୍ତି ।

'ହିରଣ୍ମୟେନ ପାତ୍ରେନ ସତ୍ୟସ୍ୟାପିହିତଂ ମୁଖମ୍ ।
ତତ୍ତ୍ୱଂପୁଷନ୍ନପାବୃଣୁ ସତ୍ୟଧର୍ମାୟ ଦୃଷ୍ଟୟେ ॥
....ଯତ୍ତେ ରୂପଂ କଲ୍ୟାଣତମଂ ତତ୍ତେ ପଶ୍ୟାମି ।
ଯୋଽସାବସୌ ପୁରୁଷଃ ସୋଽହମସ୍ମି ॥ —ଈଶୋପନିଷଦ୍, ୧୫,୧୬

—ହେ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ହିରଣ୍ମୟ ପାତ୍ରଦ୍ୱାରା ତୁମେ ସତ୍ୟର ମୁଖ ଆବୃତ କରିଛ । ସତ୍ୟଧର୍ମା, ମୁଁ ଯଦ୍ୱାରା ତାହା ଦେଖିପାରେ ସେଥିପାଇଁ ସେ ପାତ୍ର ଅପସାରିତ କର । ...ମୁଁ ତୁମର ପରମ ରମଣୀୟ ରୂପ ଦେଖୁଛି—ତୁମ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ରହିଛନ୍ତି, ସେ ମୁଁ ନିଜେ ।

ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି

[ଲଣ୍ଡନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା, ୨୯ ଅକ୍ଟୋବର, ୧୮୯୬]

ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ ଉପନିଷଦ୍ ପଢ଼ି ଶୁଣାଇବି । ଏହା ଅତି ସରଳ ଅଥଚ ଅତିଶୟ କବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହାର ନାମ 'କଠୋପନିଷଦ୍' । ତୁମେମାନେ ଅନେକେ ବୋଧହୁଏ, ସାର୍ ଏଡୁଇନ୍ ଆର୍ଣ୍ଣଲ୍ଡ଼ଙ୍କ କୃତ ଏହାର ଅନୁବାଦ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଛ । ଆମେମାନେ ପୂର୍ବରୁ ଦେଖିଛୁ, ଜଗତର ସୃଷ୍ଟି କିପରି ହେଲା, ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ବହିର୍ଜଗତରୁ ମିଳେ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ପାଇଁ ସନ୍ଧାନଚେଷ୍ଟା ଅନ୍ତର୍ଜଗତକୁ ପ୍ରଧାବିତ ହୋଇଥିଲା । କଠୋପନିଷଦ୍‌ରେ ଏହି ମନୁଷ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇଥିଲା, 'କିଏ ଏହି ବାହ୍ୟ ଜଗତ ସୃଷ୍ଟି କଲା ? ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି କିପରି ହେଲା ?' ଇତ୍ୟାଦି; କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଆସିଲା, ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ଏପରି କେଉଁ ବସ୍ତୁ ଅଛି, ଯାହା ତାକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିଛି, ଯାହା ତାକୁ ଚଳାଉଛି ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ମନୁଷ୍ୟର ବା କଅଣ ହୁଏ ? ପୂର୍ବେ ଲୋକମାନେ ଏହି ଜଡ଼ ଜଗତକୁ ନେଇ କ୍ରମଶଃ ଏହାର ଅନ୍ତରାଳକୁ ଯିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ ଏବଂ ତଦ୍ୱାରା ପାଇଥିଲେ ଜଗତର ଜଣେ ଶାସନକର୍ତ୍ତା—ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି—ଜଣେ ମନୁଷ୍ୟ ମାତ୍ର; ହୋଇପାରେ ମନୁଷ୍ୟର ଗୁଣରାଶି ଅନନ୍ତ ପରିମାଣରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ତାଙ୍କଠାରେ ଆରୋପିତ ହୋଇଛି କିନ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟତଃ ସେ ଜଣେ ମନୁଷ୍ୟ ମାତ୍ର । ଏହି ମୀମାଂସା କଦାପି ପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ୟ ହୋଇ ନ ପାରେ, ଖୁବ୍ ବେଶୀ ହେଲେ ଆଂଶିକ ସତ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଆମେମାନେ ମନୁଷ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହି ଜଗତକୁ ଦେଖୁଛୁ, ଆଉ ଆମମାନଙ୍କର ଈଶ୍ୱର ଏହାର ହିଁ ମାନବୀୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମାତ୍ର ।

ମନେକର, ଗୋଟିଏ ଗୋରୁ ଦାର୍ଶନିକ ଓ ଧର୍ମଜ୍ଞ ହେଲା—ସେ ଜଗତକୁ ତାହାର ଗୋରୁର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବ, ସେ ଗୋରୁଭାବରେ ହିଁ ଏହି ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କରିବ; ସେ ଯେ ଆମମାନଙ୍କର ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦେଖିବ, ତାହା ହୁଏତ ହୋଇ ନ ପାରେ । ବିରାଡ଼ିମାନେ ଯଦି ଦାର୍ଶନିକ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନେ 'ବିରାଡ଼ି-ଜଗତ' ଦେଖିବେ ସେମାନେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିବେ, କୌଣସି ଗୋଟିଏ ବିରାଟ ବିରାଡ଼ି ଏହି ଜଗତକୁ ଶାସନ କରୁଛି । ଅତଏବ ଆମେମାନେ ଦେଖୁଛୁ, ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମାନବୀୟ ଧାରଣା ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ନୁହେଁ, ଜଗତ୍-ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କରିବା ତ ଦୂରର କଥା ! ମନୁଷ୍ୟ ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାର୍ଥପର ମୀମାଂସା କରେ, ତାହା ଗ୍ରହଣ କଲେ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହୁଏ । ବାହ୍ୟ ଜଗତରୁ ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ମୀମାଂସା ଲବ୍ଧ ହୁଏ, ତାହାର ଦୋଷ ଏହି ଯେ, ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ଜଗତ ଦେଖୁ, ତାହା ଆମମାନଙ୍କର ନିଜର ଜଗତ୍ ମାତ୍ର, ସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମମାନଙ୍କର ଯେତେ ଟିକିଏ ଦୃଷ୍ଟି, ସେତିକି । ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟ—ସେହି ପରମାର୍ଥ ବସ୍ତୁ

କଦାପି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ହୋଇ ନ ପାରେ; କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ଜଗତକୁ ସେତିକି ମାତ୍ର ଜାଣୁ ଯେତିକି ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟ ଦ୍ୱାରା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ମନେକର, ଆମମାନଙ୍କର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ହେଲା—ତାହାହେଲେ ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଆମମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅବଶ୍ୟ ଆଉ ଗୋଟିଏ ରୂପ ଧାରଣ କରିବ । ମନେକର, ଆମମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଚୌମ୍ବିକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ଚୌମ୍ବିକ ଉପଲବ୍ଧି ହେବ । ହୁଏତ ଜଗତରେ ଏପରି ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଶକ୍ତି ଅଛି, ଯାହାକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାପାଇଁ ଆମମାନଙ୍କର କୌଣସି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନାହିଁ । ଆମମାନଙ୍କର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ସୀମାବଦ୍ଧ—ବାସ୍ତବିକ ଅତି ସୀମାବଦ୍ଧ—ଆଉ ସେହି ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ ଅବସ୍ଥିତ ଏବଂ ଆମମାନଙ୍କର ଈଶ୍ୱର ଆମମାନଙ୍କର ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଜଗତସମସ୍ୟାର ମୀମାଂସା ମାତ୍ର; କିନ୍ତୁ ତାହା କଦାପି ସମୁଦାୟ ସମସ୍ୟାର ମୀମାଂସା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟତ ଚୁପ୍ ହୋଇ ରହି ପାରିବ ନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ପ୍ରାଣୀ—ସେ ଏପରି ଗୋଟିଏ ମୀମାଂସା କରିବାକୁ ଚାହେଁ, ଯଦ୍ୱାରା ଜଗତର ସକଳ ସମସ୍ୟାର ମୀମାଂସା ହୋଇଯିବ ।

ପ୍ରଥମେ ଏପରି ଗୋଟିଏ ଜଗତ ଆବିଷ୍କାର କର, ଏପରି ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥ ଆବିଷ୍କାର କର, ଯାହା ସକଳ ଜଗତର ଏକ ସାଧାରଣ ତତ୍ତ୍ୱସ୍ୱରୂପ—ଯାହା ଆମେମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୋଚର କରିପାରୁ ବା ନ ପାରୁ; କିନ୍ତୁ ଯାହାକୁ ଯୁକ୍ତିବଳରେ ସକଳ ଜଗତର ଭିତ୍ତିଭୂମି, ସକଳ ଜଗତ ଭିତରେ ମଣିଗଣମଧ୍ୟସ୍ଥ ସୂତ୍ରସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ବିବେଚନା କରାଯାଇପାରେ । ଯଦି ଆମେ ଏପରି ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥ ଆବିଷ୍କାର କରିପାରିବା, ଯାହାକୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୋଚର କରି ନ ପାରିଲେ ମଧ୍ୟ କେବଳ ଅକାଟ୍ୟ ଯୁକ୍ତିବଳରେ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଅଧଃ ସର୍ବପ୍ରକାର ସ୍ତରର ସାଧାରଣ ଭୂମି, ସର୍ବପ୍ରକାର ଅସ୍ତିତ୍ୱର ଭିତ୍ତିଭୂମି ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିପାରିବା, ତାହାହେଲେ ଆମମାନଙ୍କର ସମସ୍ୟା କେତେକ ପରିମାଣରେ ମୀମାଂସୋନ୍ମୁଖ ହେଲା ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ; ସୁତରାଂ ଆମମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ଏହି ଜ୍ଞାତ ଜଗତରୁ ଏହି ମୀମାଂସା ପାଇବାର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ, କାରଣ ଏହା ସମଗ୍ର ଭାବର କେବଳ ଆଂଶିକ ଅନୁଭୂତି ମାତ୍ର ।

ଅତଏବ ଏହି ସମସ୍ୟା ସମାଧାନର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା । ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ମନନଶୀଳ ମହାଜନମାନେ ବୁଝିପାରିଥିଲେ—କେନ୍ଦ୍ରଠାରୁ ସେମାନେ ଯେତେ ଦୂରକୁ ଯାଉଛନ୍ତି, ବିଭେଦ ସେତିକି ବଢୁଛି ଏବଂ କେନ୍ଦ୍ରର ଯେତେ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହେଉଛନ୍ତି, ଏକତ୍ୱ ସେତିକି ଅଧିକ ହେଉଛି । ଆମେ କେନ୍ଦ୍ରର ଯେତେ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହେଉ, ସେତିକି ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ଭୂମିରେ ଆମେ ସମସ୍ତେ ଏକତ୍ର ହୋଇପାରୁ, ଏବଂ ଏହାଠାରୁ ଯେତିକି ଦୂରକୁ ଯାଉ, ଆମମାନଙ୍କ ସହିତ ଅନ୍ୟର ପାର୍ଥକ୍ୟ ସେତିକି ବଢ଼ିଚାଲେ । ଏହି ବାହ୍ୟ ଜଗତ ସେହି କେନ୍ଦ୍ରଠାରୁ ଅନେକ ଦୂରରେ, ଅତଏବ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଏପରି କୌଣସି ସାଧାରଣ ଭୂମି ରହିପାରେ ନାହିଁ, ଯେଉଁଠାରେ ସମସ୍ତ

ଅସ୍ତିତ୍ୱର ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ମୀମାଂସା ହୋଇପାରେ । ଯେତେ କିଛି ଘଟଣା ଅଛି, ଏହି ଜଗତ ଖୁବ୍ ବେଶୀ, ତାର ଏକାଂଶ ମାତ୍ର । ଆହୁରି ଅନେକ ବିଷୟ ରହିଛି, ମନୋଜଗତର ବିଷୟ, ନୈତିକ ଜଗତର ବିଷୟ, ବୁଦ୍ଧିରାଜ୍ୟର ବିଷୟ—ଏହିଭଳି ଆହୁରି କେତେ କେତେ ବିଷୟ ରହିଛି । ଏହା ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ଗୋଟିକୁ ମାତ୍ର ନେଇ ସେଥିରୁ ସମୁଦାୟ ଜଗତ--ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଥମତଃ କେଉଁଠି ଏପରି ଗୋଟିଏ କେନ୍ଦ୍ର ବାହାର କରିବାକୁ ହେବ, ଯେଉଁଠାରୁ ବିଭିନ୍ନ 'ଲୋକ' ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛନ୍ତି । ସେହି କେନ୍ଦ୍ରରୁ ଆମେମାନେ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ମୀମାଂସାର ଚେଷ୍ଟା କରିବା । ଏହା ହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରସ୍ତାବିତ ବିଷୟ । ସେହି କେନ୍ଦ୍ର କେଉଁଠାରେ ? ତାହା ଆମମାନଙ୍କର ଭିତରେ—ଏହି ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ଯେଉଁ ଜୀବାତ୍ମା ରହିଛନ୍ତି, ସେ ହିଁ ଏହି କେନ୍ଦ୍ର । କ୍ରମାଗତ ଅନ୍ତରର ଅନ୍ତରକୁ ଯାଇ ମହାପୁରୁଷମାନେ ଦେଖିପାରିଥିଲେ, ଜୀବାତ୍ମାର ଗଭୀରତମ ପ୍ରଦେଶରେ ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର କେନ୍ଦ୍ର । ଯେତେପ୍ରକାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି, ସମସ୍ତେ ସେହି କେନ୍ଦ୍ର ଆଡ଼କୁ ଆକୃଷ୍ଟ ହେଉଛନ୍ତି । ଏହିଠାରେ ହିଁ ବାସ୍ତବିକ ସବୁକିଛିର ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ଭୂମି—ଏଠାରେ ଠିଆହେଲେ ଆମେମାନେ ଗୋଟିଏ ସାର୍ବଭୌମ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇପାରିବା । ଅତଏବ 'କିଏ ଜଗତ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ?' ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଟି ବିଶେଷ ଦାର୍ଶନିକ-ଯୁକ୍ତିସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ, ଏବଂ ଏହାର ମୀମାଂସା ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ କିଛି କାର୍ଯ୍ୟର ନୁହେଁ ।

ପୂର୍ବ ଯେଉଁ କଠୋପନିଷଦ୍‌ର କଥା କୁହା ହୋଇଛି, ତାହାର ଭାଷା ଅତି ଅଳଙ୍କାରପୂର୍ଣ୍ଣ । ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଜଣେ ଖୁବ୍ ଧନୀ ଲୋକ ଥିଲେ । ସେ ଏକଦା ଗୋଟିଏ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ସେହି ଯଜ୍ଞର ନିୟମ ଥିଲା ଯେ, ସର୍ବସ୍ୱ ଦାନ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହି ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଭିତର ବାହାର ସମାନ ନ ଥିଲା । ସେହି ଯଜ୍ଞ କରି ସେ ଖୁବ୍ ମାନ ଯଶ ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ଏପରି ଜିନିଷ ସବୁ ଦାନ କରୁଥିଲେ, ଯାହାକି ତାଙ୍କ ବ୍ୟବହାରର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁପଯୋଗୀ—ସେ ଜରାଜୀର୍ଣ୍ଣ, ଅର୍ଦ୍ଧମୃତ, ବନ୍ଧ୍ୟା, ଏକଚକ୍ଷୁବିଶିଷ୍ଟ, ଖଞ୍ଜ ଗାଭୀସକଳ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଦାନ କରୁଥିଲେ । ନଚିକେତା ନାମରେ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପୁଅ ଥିଲା । ପିଲାଟି ଦେଖିଲା, ତାଙ୍କର ବାପା ଠିକ୍ ଭାବରେ ବ୍ରତ ପାଳନ କରୁ ନାହାନ୍ତି, ବରଂ ଏହା ଭଙ୍ଗ କରୁଛନ୍ତି । ଏହା ଦେଖି ସେ ମର୍ମେ ମର୍ମେ ପୀଡ଼ିତ ହେଲା । ଭାରତବର୍ଷରେ ବାପା-ମାଆ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦେବତା ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୋଇଥାନ୍ତି, ସନ୍ତାନମାନେ ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ କିଛି କହିବାକୁ ବା କିଛି କରିବାକୁ ସାହସ ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ, କେବଳ ଚୁପ୍ ହୋଇ ଠିଆ ହୋଇଥାଆନ୍ତି । ଅତଏବ ବାଳକଟି ବାପାଙ୍କର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ଅତିଶୟ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ବିନୟର ସହିତ ଏତିକି ମାତ୍ର ପଚାରିଥିଲା, 'ପିତଃ, ଆପଣ ମୋତେ କାହାକୁ ଦାନ କରିବେ ? ଆପଣ ତ ଯଜ୍ଞରେ ସର୍ବସ୍ୱ ଦାନ କରିବାକୁ ସଂକଳ୍ପ କରିଛନ୍ତି !' ପିତା ଅତିଶୟ ବିରକ୍ତ ହୋଇ କହିଲେ, 'ଏ କି କଥା କହୁଛ ବାପା ! ପିତା ନିଜ ପୁତ୍ରକୁ ଦାନ କରିବେ, ଏ କିଭଳି କଥା ?'' ବାଳକଟି ଦ୍ୱିତୀୟ ଥର, ତୃତୀୟ ଥର

ତାଙ୍କୁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ କଲା; ସେତେବେଳେ ପିତା କ୍ରୁଦ୍ଧ ହୋଇ କହିଲେ 'ତୋତେ ଯମକୁ ଦେବି ।' ତାହା ପରେ ଆଖ୍ୟାୟିକାଟି ଏହିପରି :

ବାଳକଟି ସତକୁ ସତ ଯମଙ୍କ ନିକଟକୁ ଗଲା । ମୃତ୍ୟୁମୁଖରେ ପତିତ ପ୍ରଥମ ମାନବ ଯମ ଦେବତା ହୁଅନ୍ତି—ସେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଇ ସମୁଦାୟ ପିତୃଗଣଙ୍କର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହୋଇଛନ୍ତି । ସାଧୁ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲେ ସେମାନେ ଯାଇ ଏହାଙ୍କ ନିକଟରେ ଅନେକ ଦିନ ଧରି ବାସ କରନ୍ତି । ଏହି ଯମ ଜଣେ ଅତି ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱଭାବ ସାଧୁପୁରୁଷ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ । ବାଳକଟି ଯମଲୋକକୁ ଗଲା । ଦେବତାମାନେ ମଧ୍ୟ ସମୟେ ସମୟେ ଘରେ ରହନ୍ତି ନାହିଁ, ଅତଏବ ନଚିକେତାଙ୍କୁ ତିନିଦିନ ଯାଏ ସେଠାରେ ତାଙ୍କ ଅପେକ୍ଷାରେ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଚତୁର୍ଥ ଦିନ ଯମ ଘରକୁ ଫେରିଲେ ।

ଯମ କହିଲେ, 'ହେ ବିଦ୍ୱନ୍! ତୁମେ ପୂଜାର ଯୋଗ୍ୟ ଅତିଥି ହୋଇ ତିନି ଦିନ ମୋ ଗୃହରେ ଅନାହାରରେ ରହିଛ । ହେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ତୁମକୁ ପ୍ରଣାମ, ମୋର କଲ୍ୟାଣ ହେଉ । ମୁଁ ଗୃହରେ ନ ଥିଲି ବୋଲି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁଃଖିତ; କିନ୍ତୁ ଏହି ଅପରାଧର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତସ୍ୱରୂପ ମୁଁ ତୁମକୁ ପ୍ରତିଦିନ ସକାଶେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କରି ତିନୋଟି ବର ଦେବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଛି, ତୁମେ ବର ପ୍ରାର୍ଥନା କର ।' ବାଳକ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲା, 'ମୋତେ ଏହି ପ୍ରଥମ ବର ଦିଅନ୍ତୁ ଯେ, ମୋ ପ୍ରତି ପିତାଙ୍କର କ୍ରୋଧ ଚାଲିଯାଉ, ସେ ମୋ ପ୍ରତି ପ୍ରସନ୍ନ ହୁଅନ୍ତୁ, ଏବଂ ଆପଣ ମୋତେ ଏ ସ୍ଥାନରୁ ବିଦାୟ ଦେଲେ ମୁଁ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯିବି, ସେତେବେଳେ ସେ ଯେପରି ମୋତେ ଚିହ୍ନି ପାରିବେ ।' ଯମ 'ତଥାସ୍ତୁ' କହିଲେ ।

ନଚିକେତା ଦ୍ୱିତୀୟ ବରରେ ସ୍ୱର୍ଗପ୍ରାପକ ଯଜ୍ଞବିଶେଷର ବିଷୟ ଜାଣିବାକୁ ଚାହିଁଲେ । ଆମେମାନେ ପୂର୍ବରୁ ଦେଖିଛୁ, ବେଦର ସଂହିତାଭାଗରେ ଆମେମାନେ କେବଳ ସ୍ୱର୍ଗର କଥା ପାଉ—ସେଠାରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଶରୀର, ସେଠାରେ ସେମାନେ ପିତୃପୁରୁଷଗଣଙ୍କ ସହିତ ବାସ କରନ୍ତି । କ୍ରମଶଃ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାବ ଆସିଲା; କିନ୍ତୁ ଏସବୁଥିରେ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରାଣରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ତୃପ୍ତି ଆସିଲା ନାହିଁ । ଏହି ସ୍ୱର୍ଗଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର ଆଉ କିଛି ଆବଶ୍ୟକ । ସ୍ୱର୍ଗବାସ ଏହି ଜଗତରେ ବାସ କରିବାଠାରୁ ବେଶୀ କିଛି ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । ଖୁବ୍ ବେଶୀ ହେଲେ ଜଣେ ଖୁବ୍ ସୁସ୍ଥକାୟ ଧନୀର ଜୀବନ ଯେଉଁଭଳି, ଏହା ସେହିଭଳି—ସମ୍ଭୋଗର ଜିନିଷ ଅପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ଏବଂ ନିରୋଗ ସୁସ୍ଥ ବଳିଷ୍ଠ ଶରୀର । ତାହା ମଧ୍ୟ ଏହି ଜଡ଼ ଜଗତ ହେଲା କିମ୍ବା ଖୁବ୍ ବେଶୀ ହେଲେ ଏହା ଆଉ ଟିକିଏ ଉନ୍ନତ ହୋଇପାରେ । ଆମେମାନେ ଆଗରୁ ଦେଖିଛୁ, ଏହି ଜଡ଼ ଜଗତ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସମସ୍ୟାର କୌଣସି ମୀମାଂସା କରିପାରେ ନାହିଁ; ସୁତରାଂ ଏହି ସ୍ୱର୍ଗରୁ ବା ଏହାର କି ମୀମାଂସା ମିଳିବ? ଅତଏବ ଯେତେ ସ୍ୱର୍ଗ ଉପରେ ସ୍ୱର୍ଗ କଳ୍ପନା କରନା କାହିଁକି, କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ସମସ୍ୟାର ପ୍ରକୃତ ମୀମାଂସା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଯଦି ଏହି ଜଗତ ଏହି ସମସ୍ୟାର କୌଣସି

ମୀମାଂସା କରି ନ ପାରିଲା, ତେବେ ଏହିଭଳି ଅନ୍ୟ ଏକ ଜଗତ କିପରି ଭାବରେ ଏହାର ମୀମାଂସା କରିବ? କାରଣ, ଆମମାନଙ୍କର ମନେ ରଖିବା ଉଚିତ—ଏହି ସ୍ଥୂଳ ପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରାକୃତିକ ସମୁଦାୟ ବିଷୟର ଅତି ସାମାନ୍ୟ ଅଂଶମାତ୍ର ।

ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୁହୂର୍ତ୍ତକୁ ଧରି ଦେଖ,ଏଥିରେ କେତେଟା ଆମମାନଙ୍କ ଚିନ୍ତାର ବିଷୟ ଏବଂ କେତେଟା ବା ବାହାରର ଘଟଣା! କେତେଟା ତୁମେ କେବଳ ଅନୁଭବ କର, ଏବଂ କେତେଟା ବା ବାସ୍ତବିକ ଦର୍ଶନ ଓ ସ୍ପର୍ଶନ କର! ଏହି ଜୀବନପ୍ରବାହ କି ପ୍ରବଳ ବେଗରେ ଚାଲିଛି—ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟ କେତେ ବିସ୍ତୃତ; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ମାନସିକ ଘଟଣାବଳୀ ତୁଳନାରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ବ୍ୟାପାରସମୂହ କେତେ ସାମାନ୍ୟ! ସ୍ୱର୍ଗବାଦର ଏହି ଭ୍ରମ ଯେ, ଏହା କହେ, ଆମମାନଙ୍କର ଜୀବନ ଓ ଜୀବନର ଘଟଣାବଳୀ କେବଳ ରୂପ-ରସ-ଗନ୍ଧ-ସ୍ପର୍ଶ-ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ । କିନ୍ତୁ ଏହି ସ୍ୱର୍ଗରେ, ଯେଉଁଠାରେ ଆମେମାନେ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଦେହ ଧରି ରହିବା, ସେଠାରେ ଅଧିକାଂଶ ଲୋକଙ୍କର ତୃପ୍ତି ହେଲା ନାହିଁ । ତଥାପି ଏଠାରେ ନଚିକେତା 'ସ୍ୱର୍ଗପ୍ରାପକ ଯଜ୍ଞସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜ୍ଞାନ' ଦ୍ୱିତୀୟ ବରରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଛି । ବେଦର ପ୍ରାଚୀନ ଭାଗରେ ଅଛନ୍ତି, ଦେବତାମାନେ ଯଜ୍ଞଦ୍ୱାରା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ନେଇଯାଆନ୍ତି । ସକଳ ଧର୍ମ ଆଲୋଚନା କଲେ ନିଃସଂଶୟରେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଲବ୍‌ଧ ହୁଏ ଯେ, ଯାହା କିଛି ପ୍ରାଚୀନ, ତାହା ହିଁ କାଳକ୍ରମେ ପବିତ୍ରତାମଣ୍ଡିତ ହୋଇଥାଏ । ଆମମାନଙ୍କର ପିତୃପୁରୁଷମାନେ ଭୂର୍ଜ୍ଜତ୍ୱକ୍‌ରେ ଲେଖୁଥିଲେ, ଅବଶେଷରେ ସେମାନେ କାଗଜ ତିଆରି କରିବାର ପ୍ରଣାଳୀ ଶିଖିଲେ; କିନ୍ତୁ ଆଜି ମଧ୍ୟ ଭୂର୍ଜ୍ଜତ୍ୱକ୍ ପବିତ୍ର ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରାୟ ନଅ ଦଶ ସହସ୍ର ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଆମମାନଙ୍କର ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନେ କାଠରେ କାଠ ଘଷି ଅଗ୍ନି ଉତ୍ପାଦନ କରୁଥିଲେ; ସେହି ପ୍ରଣାଳୀ ଆଜି ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ । ଯଜ୍ଞ ସମୟରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରଣାଳୀରେ ଅଗ୍ନି ଉତ୍ପାଦନ କଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ଏସିଆବାସୀ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ଶାଖା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନଙ୍କର ବଂଶଧରମାନେ ବୈଦ୍ୟୁତାଗ୍ନି ଧରି ରଖିବାକୁ ଭଲ ପାଆନ୍ତି । ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ, ସେମାନେ ପୂର୍ବେ ଏହି ଭାବରେ ଅଗ୍ନି ସଂଗ୍ରହ କରୁଥିଲେ, କ୍ରମେ ସେମାନେ ଦୁଇ ଖଣ୍ଡ କାଠକୁ ଘଷି ଅଗ୍ନି ଉତ୍ପାଦନ କରିବାକୁ ଶିଖିଲେ; ପରେ ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ଶିଖିଲେ, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଉପାୟଗୁଡ଼ିକୁ ସେମାନେ ଛାଡ଼ି ନ ଥିଲେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ପବିତ୍ର ଆଚାରରେ ପରିଣତ ହେଲା ।

ହିବ୍ରୁମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହିଭଳି ସେମାନେ ପୂର୍ବେ ପାର୍ଚ୍ଚମେଣ୍ଟରେ ଲେଖୁଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନେ କାଗଜରେ ଲେଖିଥାଆନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ପାର୍ଚ୍ଚମେଣ୍ଟରେ ଲେଖା ସେମାନଙ୍କର ଆଖିରେ ମହାପବିତ୍ର ଆଚାର । ସକଳ ଜାତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହିପରି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ଆଚାରକୁ ଶୁଦ୍ଧାଚାର ବୋଲି ବିବେଚନା କରୁଛ, ତାହା ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରଥା

ମାତ୍ର । ଏହି ଯଜ୍ଞଗୁଡ଼ିକ ସେହିପରି ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରଥା ମାତ୍ର ଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ମନୁଷ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା ଉତ୍ତମ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଜୀବନଯାତ୍ରା ନିର୍ବାହ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା, ସେତେବେଳେ ଲୋକମାନଙ୍କର ଧାରଣାସବୁ ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା ଉନ୍ନତ ହେଲା; କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରଥାଗୁଡ଼ିକ ରହିଗଲା । ସମୟ ସମୟରେ ଏହିଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଷ୍ଠାନ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ଏହା ପବିତ୍ର ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲା । ତାହା ପରେ ଗୋଟିଏ ଦଳ ଲୋକ ଏହି ଯଜ୍ଞ କାର୍ଯ୍ୟ-ନିର୍ବାହର ଭାର ନେଲେ, ସେହିମାନେ ହିଁ ପୁରୋହିତ । ସେମାନେ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗଭୀର ଗବେଷଣା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ—ଯଜ୍ଞ ସେମାନଙ୍କର ସର୍ବସ୍ୱ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ସେମାନଙ୍କର ଏହି ଧାରଣା ବଦ୍ଧମୂଳ ହେଲା ଯେ—ଦେବତାମାନେ ଯଜ୍ଞର ଗନ୍ଧ ଆଘ୍ରାଣ କରିବାକୁ ଆସନ୍ତି—ଯଜ୍ଞର ଶକ୍ତିରେ ଜଗତରେ ସବୁ କିଛି ହୋଇପାରେ । ଯଦି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସଂଖ୍ୟକ ଆହୁତି ଦିଆଯାଏ, କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବିଶେଷ ସ୍ତୋତ୍ର ଗୀତ ହୁଏ, ବିଶେଷାକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବେଦୀ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ, ତେବେ ଦେବତାମାନେ ସବୁ କରିପାରନ୍ତି—ଏହି ପ୍ରକାର ଏକ ମତବାଦର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ନଚିକେତା ଏଥିପାଇଁ ଦ୍ୱିତୀୟ ବର ମାଗିଥିଲା, 'କିଭଳି ଯଜ୍ଞ କଲେ ସ୍ୱର୍ଗପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇପାରିବ ।'

ତାହା ପରେ ନଚିକେତା ତୃତୀୟ ବର ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଲେ ଏବଂ ଏହିଠାରୁ ହେଉଛି ପ୍ରକୃତ ଉପନିଷଦର ଆରମ୍ଭ । ନଚିକେତା କହିଲେ, 'କେହି କେହି କହନ୍ତି, ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଆତ୍ମା ରହେ; କେହି କେହି କହନ୍ତି, ରହେ ନାହିଁ; ଆପଣ ମୋତେ ଏହି ବିଷୟର ଯଥାର୍ଥ ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝାଇ ଦିଅନ୍ତୁ ।'

ଯମ ଡରିଗଲେ । ସେ ପରମ ଆନନ୍ଦ ସହକାରେ ନଚିକେତାର ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ବର ଦୁଇଟି ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଥିଲେ । ଏବେ ସେ କହିଲେ, 'ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଏ ବିଷୟରେ ସଂଶୟ ଥିଲା । ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଧର୍ମ ସୁବିଜ୍ଞେୟ ନୁହେଁ । ହେ ନଚିକେତଃ, ତୁମେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବର ପ୍ରାର୍ଥନା କର—ମୋତେ ଏ ବିଷୟରେ ଆଉ ଅନୁରୋଧ କର ନାହିଁ—ମୋତେ ଛାଡ଼ିଦିଅ ।'

ନଚିକେତା ଦୃଢ଼ପ୍ରତିଜ୍ଞ ଥିଲେ; ସେ କହିଲେ, 'ହେ ଯମରାଜ! ଦେବତାମାନେ ମଧ୍ୟ ଏ ବିଷୟରେ ସଂଶୟ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏହା ବୁଝାଇବା ସହଜ କଥା ନୁହେଁ, ଏହା ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଏ ବିଷୟରେ ତୁମପରି ବକ୍ତା ପାଇବି ନାହିଁ ଏବଂ ଏହି ବର ତୁଲ୍ୟ ଅନ୍ୟ ବର ନାହିଁ ।'

ଯମ କହିଲେ, 'ଶତାୟୁ ପୁତ୍ର-ପୌତ୍ର, ବହୁପଶୁ, ହସ୍ତୀ, ସୁବର୍ଣ୍ଣ, ଅଶ୍ୱ ପ୍ରାର୍ଥନା କର । ଏହି ପୃଥିବୀ ଉପରେ ରାଜତ୍ୱ କର ଏବଂ ଯେତେଦିନ ତୁମେ ବଞ୍ଚି ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କର, ସେତେଦିନ ବଞ୍ଚି ରହ । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବର ଯଦି ଏହାର ସମାନ ମନେକର, ତେବେ ତାହା ମଧ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କର—ଅର୍ଥ ଏବଂ ଦୀର୍ଘ ଜୀବନ ପ୍ରାର୍ଥନା

କର । ହେ ନଚିକେତ ! ତୁମେ ବିସ୍ତୃତ ପୃଥିବୀମଣ୍ଡଳରେ ରାଜତ୍ୱ କର, ମୁଁ ତୁମକୁ ସର୍ବ ପ୍ରକାର କାମ୍ୟବସ୍ତୁର ଅଧିକାରୀ କରିବି । ପୃଥିବୀରେ ଯେଉଁସବୁ କାମ୍ୟବସ୍ତୁର ଲାଭ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ, ତାହା ପ୍ରାର୍ଥନା କର । ଏହି ରଥାଧିରୂଢ଼ା ଗୀତବାଦ୍ୟନିପୁଣା ରମଣୀମାନଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟ ଲାଭ କରିପାରେ ନାହିଁ । ହେ ନଚିକେତ, ମୋର ପ୍ରଦତ୍ତ ଏହି ସମସ୍ତ କାମିନୀମାନେ ତୁମର ସେବା କରନ୍ତୁ; କିନ୍ତୁ ତୁମେ ମୃତ୍ୟୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ପଚାର ନାହିଁ ।

ନଚିକେତା କହିଲେ, 'ଏ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ କେବଳ ଦୁଇଦିନ ସକାଶେ—ଏମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣର ତେଜ ହରଣ କରନ୍ତି । ଅତି ଦୀର୍ଘଜୀବନ ମଧ୍ୟ ଅନନ୍ତକାଳର ତୁଳନାରେ ବାସ୍ତବିକ ଅତି ଅଳ୍ପ । ତେଣୁ ଏହି ସବୁ ଅଶ୍ୱ ହସ୍ତୀ ରଥ ଗୀତ ବାଦ୍ୟ ଆପଣଙ୍କର ହୋଇ ରହୁ । ମନୁଷ୍ୟ ଧନଦ୍ୱାରା ତୃପ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଆପଣଙ୍କୁ ଯେତେବେଳେ ଦିନେ ଦେଖିବାକୁ ହେବ, ମୃତ୍ୟୁ ଯେତେବେଳେ ସୁନିଶ୍ଚିତ, ସେତେବେଳେ କଅଣ ଏହି ଧନ ରକ୍ଷା କରିପାରିବ ? ଆପଣଙ୍କ ଯେତେ ଦିନ ଇଚ୍ଛା ସେତିକି ଦିନ ମାତ୍ର ଆମେ ବଞ୍ଚିରହିବୁ । ଅତଏବ ମୁଁ ଯେଉଁ ବର ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଛି, କେବଳ ତାହା ହିଁ ମୋର ବରଣୀୟ ।'

ଯମ ବାଳକର ସଂକଳ୍ପରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ । ସେ କହିଲେ, 'ପରମ କଲ୍ୟାଣ (ଶ୍ରେୟଃ) ଓ ଆପାତରମ୍ୟ ଭୋଗ (ପ୍ରେୟଃ)—ଏହି ଦୁଇଟିର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଭିନ୍ନ; କିନ୍ତୁ ଏମାନେ ଉଭୟେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ବଦ୍ଧ କରନ୍ତି । ଯେ ଏହି ଦୁଇଟିରୁ 'ଶ୍ରେୟ'କୁ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି, ତାଙ୍କର କଲ୍ୟାଣ ହୁଏ; ଆଉ ଯେ ଆପାତରମ୍ୟ 'ପ୍ରେୟଃ' ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି, ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ରେୟଃ ଓ ପ୍ରେୟଃ ଉଭୟେ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି । ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଉଭୟକୁ ବିଚାର କରି ଗୋଟିକୁ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିକଠାରୁ ପୃଥକ୍ ବୋଲି ଜାଣନ୍ତି । ସେ ଶ୍ରେୟଃକୁ ପ୍ରେୟଃଠାରୁ ଭଲ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାନ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜ ଦେହର ସୁଖ ସକାଶେ ପ୍ରେୟଃକୁ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ହେ ନଚିକେତ, ତୁମେ ଆପାତରମ୍ୟ ବିଷୟ ସକଳର ନଶ୍ୱରତା ଚିନ୍ତା କରି ଏମାନଙ୍କୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛ ।' ଏହାପରେ ଯମ ନଚିକେତାଙ୍କୁ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଶିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେମାନେ ବୈଦିକ ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ନୀତିର ଏହି ଉନ୍ନତ ଧାରଣା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲୁ ଯେ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନୁଷ୍ୟ ଭୋଗ-ବାସନାକୁ ଜୟ ନ କରିଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହାର ହୃଦୟରେ ସତ୍ୟ-ଜ୍ୟୋତିର ପ୍ରକାଶ ହେବ ନାହିଁ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହିସବୁ ବୃଥା ବିଷୟ ବାସନା ତୁମୂଳ କୋଳାହଳ କରୁଛନ୍ତି, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏମାନେ ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଆମମାନଙ୍କୁ ଯେପରି ବାହାରକୁ ଟାଣି ନେଇ ଯାଉଛନ୍ତି ଏବଂ ଆମମାନଙ୍କୁ ବାହାରର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁର—ଗୋଟିଏ ବିନ୍ଦୁ ରୂପର, ଗୋଟିଏ ବିନ୍ଦୁ ଆସ୍ୱାଦର, ଗୋଟିଏ ବିନ୍ଦୁ ସ୍ପର୍ଶର ଦାସ କରୁଛନ୍ତି, ସେତେଦିନ ଆମେମାନେ ଯେତେ ଜ୍ଞାନର ଗରିମା କରୁନା

କାହିଁକି, ସତ୍ୟ କିପରି ଆମମାନଙ୍କର ହୃଦୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ ?

ଯମ କହୁଛନ୍ତି, 'ଯେଉଁ ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ, ଯେଉଁ ପରଲୋକତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତୁମେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିଛ, ତାହା ଧନ ମୋହରେ ମୂଢ଼ ବାଳକମାନଙ୍କର ହୃଦୟରେ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ଜଗତର ହିଁ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି, ପରଲୋକର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ, ଏହିଭଳି ଚିନ୍ତା କରି ସେମାନେ ପୁନଃ ପୁନଃ ମୋ ବଶକୁ ଆସନ୍ତି ।'

ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଏହି ସତ୍ୟକୁ ବୁଝିବା ଅତି କଠିନ । ଅନେକେ କ୍ରମାଗତ ଏହି ବିଷୟ ଶୁଣି ମଧ୍ୟ ବୁଝିପାରନ୍ତି ନାହିଁ; ବକ୍ତା ଏ ବିଷୟରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି, ଶ୍ରୋତା ମଧ୍ୟ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ଗୁରୁ ଅଦ୍ଭୁତ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ; ଶିଷ୍ୟର ମଧ୍ୟ ସେହିଭଳି ହେବା ଦରକାର । ମନକୁ ବୃଥା ତର୍କଦ୍ୱାରା ଚଞ୍ଚଳ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । କାରଣ, ପରମାର୍ଥତତ୍ତ୍ୱ ତର୍କର ବିଷୟ ନୁହେଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ବିଷୟ । ଆମେମାନେ ବରାବର ଶୁଣି ଆସିଛୁ ଯେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସ ଉପରେ ଖୁବ୍ ଜୋର୍ ଦିଏ । ଆମେମାନେ ଅନ୍ଧ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ ଶିକ୍ଷା ପାଇଛୁ । ଅବଶ୍ୟ ଏହି ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ଯେ ଖରାପ ଜିନିଷ, ସେଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏହି ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ବିଷୟଟିକୁ ଟିକିଏ ତଳେଇ ଦେଖିଲେ ବୁଝିବା, ଏହାର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ଗୋଟିଏ ମହାନ୍ ସତ୍ୟ ରହିଛି । ଯେଉଁମାନେ ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସର କଥା କହନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ବାସ୍ତବିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏହି 'ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି' —ଆମେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାହାର ଆଲୋଚନା କରୁଛୁ । ମନକୁ ବୃଥା ତର୍କଦ୍ୱାରା ଚଞ୍ଚଳ କଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ, କାରଣ ତର୍କଦ୍ୱାରା କଦାପି ଈଶ୍ୱରଲାଭ ହୁଏ ନାହିଁ । ଈଶ୍ୱର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ବିଷୟ, ତର୍କର ବିଷୟ ନୁହନ୍ତି । ସମୁଦାୟ ତର୍କ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଅନୁଭୂତି ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ତର୍କ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ପୂର୍ବରୁ ଯାହା ସୁନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଛୁ, ଏପରି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବିଷୟ ମଧ୍ୟରେ ତୁଳନାର ପ୍ରଣାଳୀକୁ 'ଯୁକ୍ତି' କୁହାଯାଏ । ଏହି ସୁନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ନ ଥିଲେ ଯୁକ୍ତି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ବାହ୍ୟଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯଦି ଏହା ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ଅନ୍ତର୍ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନ ହେବ ବା କାହିଁକି ?

ଆମେମାନେ ପୁନଃ ପୁନଃ ଏହି ମହାଭ୍ରମରେ ପଡ଼ି ସ୍ୱୀକାର କରିଥାଉ ଯେ, ବହିର୍ବିଷୟର ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ବହିର୍ବିଷୟକୁ କେହି ବିଶ୍ୱାସ କରିନେବାକୁ କହେ ନାହିଁ ବା ବିଷୟ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଷୟକ ନିୟମାବଳୀ କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ ନାହିଁ; ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ଦ୍ୱାରା ସେଗୁଡ଼ିକ ଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି । ପୁଣି ସମୁଦାୟ ତର୍କ ହିଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ । ରସାୟନବିତ୍ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଦ୍ରବ୍ୟ ନେଲେ—ତାହା ମଧ୍ୟରୁ ଆଉ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଦ୍ରବ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା । ଏହା ଗୋଟିଏ ଘଟଣା । ଆମେମାନେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖୁ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରୁ ଏବଂ ଏହାକୁ ଭିତ୍ତି କରି ରସାୟନର ସମୁଦାୟ ବିଚାର କରିଥାଉ । ପଦାର୍ଥବେତ୍ତାଗଣ

ମଧ୍ୟ ତାହା ହିଁ କରିଥାନ୍ତି—ସମସ୍ତ ବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହିଭଳି । ସର୍ବପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ହିଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବିଷୟର ଅନୁଭୂତି ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ । ତାହା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଆମେମାନେ ବିଚାରଯୁକ୍ତି କରିଥାଉ; କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ, ଅଧିକାଂଶ ଲୋକ—ବିଶେଷତଃ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ଭାବନ୍ତି, ଧର୍ମରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ; ଯଦି ଧର୍ମ ଲାଭ କରିବାକୁ ହୁଏ, ତେବେ ତାହା ବାହାରର ବୃଥା ତର୍କଦ୍ୱାରା ଲାଭ କରିବାକୁ ହେବ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ଧର୍ମ ଯୁକ୍ତି ବିଚାରର ବିଷୟ ନୁହେଁ—ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ବିଷୟ । ଆମମାନଙ୍କୁ ଆମର ଆତ୍ମା ଭିତରେ ଅନ୍ୱେଷଣ କରି ଦେଖିବାକୁ ହେବ, ସେଠାରେ କଅଣ ଅଛି । ଆମମାନଙ୍କୁ ତାହା ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ଆଉ ଯାହା ବୁଝିବୁ, ତାହାକୁ ଉପଲବ୍‌ଧି କରିବାକୁ ହେବ । ଏହା ହିଁ ଧର୍ମ । ଯେତେ ଚିତ୍କାର କରନା କାହିଁକି, ତଦ୍ୱାରା ଧର୍ମ ଲାଭ ହେବ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଜଣେ ଈଶ୍ୱର ଅଛନ୍ତି କି ନାହାନ୍ତି, ତାହା ବୃଥା ତର୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ ହେବାର ନୁହେଁ, କାରଣ, ଯୁକ୍ତି ଉଭୟ ଦିଗରେ ସମାନ—କିନ୍ତୁ ଯଦି କୌଣସି ଈଶ୍ୱର ଥାଆନ୍ତି, ତେବେ ସେ ଆମମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରରେ ଅଛନ୍ତି । ତୁମେ କଅଣ ତାଙ୍କୁ କେବେ ଦେଖିଛ ? ଏହା ହିଁ ପ୍ରଶ୍ନ । ଯେପରି ଜଗତର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି କି ନାହିଁ—ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ମୀମାଂସିତ ହୋଇ ନାହିଁ; ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାଦୀ ଓ ବିଜ୍ଞାନବାଦୀମାନଙ୍କର ତର୍କ ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ଚାଲିଛି । ଏହିଭଳି ଭାବରେ ତର୍କ ଚାଲିଛି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ଜାଣୁ—ଜଗତ ରହିଛି ଓ ଚାଲୁଛି । ଆମମାନେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ କରି ଏହି ତର୍କ କରିଥାଉ । ଆମେମାନଙ୍କର ଜୀବନର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସକଳ ପ୍ରଶ୍ନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଏକାକଥା—ଆମମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେବ । ଯେପରି ବହିର୍ବିଜ୍ଞାନରେ, ସେହିପରି ପରମାର୍ଥ-ବିଜ୍ଞାନରେ ମଧ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସତ୍ୟ ଘଟଣା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବାକୁ ହେବ, ତାହା ଉପରେ ମତାମତ ସ୍ଥାପିତ ହେବ । ଅବଶ୍ୟ ଧର୍ମର ଯେ କୌଣସି ମତକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ ହେବ—ଏପରି ଅଯୌକ୍ତିକ ଦାବୀ ଉପରେ କୌଣସି ଆସ୍ଥା କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ, ଏହା ମନୁଷ୍ୟ ମନର ଅବନତିସାଧକ । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ତୁମକୁ ସବୁ ବିଷୟ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ କହେ, ସେ ନିଜକୁ ଅବନତ କରେ, ଆଉ ତୁମେ ଯଦି ତାହାର କଥାକୁ ବିଶ୍ୱାସ କର, ତୁମେ ମଧ୍ୟ ଅବନତ ହେବ । ଜଗତର ସାଧୁ ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଆମମାନଙ୍କୁ କେବଳ ଏତିକି କହିବାର ଅଧିକାର ଅଛି ଯେ, ସେମାନେ ନିଜ ନିଜର ମନକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଛନ୍ତି, କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ପାଇଛନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ଉପଲବ୍‌ଧ ସତ୍ୟର କଥା ହିଁ ସେମାନେ କହୁଛନ୍ତି । ସତ୍ୟ ଲାଭ କଲେ, ଆମେମାନେ ସେସବୁ କଥା ବିଶ୍ୱାସ କରିବୁ, ତାହା ପୂର୍ବରୁ ନୁହେଁ । ଏହା ହିଁ ଧର୍ମର ମୂଳଭିତ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ଦେଖିବ, ଯେଉଁମାନେ ଧର୍ମ ବିରୋଧରେ ତର୍କ କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଶତକଡ଼ା ଅନେଶତ ଜଣ ସେମାନଙ୍କ ମନକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଦେଖିନାହାନ୍ତି, ସେମାନେ ସତ୍ୟଲାଭ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ କରିନାହାନ୍ତି । ଅତଏବ ଧର୍ମ ବିରୋଧରେ ସେମାନଙ୍କର ଯୁକ୍ତିର

କୌଣସି ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ । ଯଦି କୌଣସି ଅନ୍ଧ ଲୋକ ଠିଆହୋଇ କହେ, 'ତୁମେମାନେ ଯେଉଁମାନେ ସୂର୍ଯ୍ୟର ଅସ୍ତିତ୍ୱରେ ବିଶ୍ୱାସୀ, ସମସ୍ତେ ଭ୍ରାନ୍ତ'—ତାହାର କଥାର ଯେତିକି ମୂଲ୍ୟ, ଏମାନଙ୍କ କଥାର ମଧ୍ୟ ସେତିକି ମୂଲ୍ୟ । ଅତଏବ ଯେଉଁମାନେ ନିଜର ମନକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ନାହାନ୍ତି, ଅଥଚ ଧର୍ମକୁ ଏକାବେଳକେ ଉଡ଼ାଇ ଦେବାକୁ, ଲୋପ କରିବାକୁ ଅଗ୍ରସର, ସେମାନଙ୍କର କଥାରେ ଆମମାନଙ୍କର କିଛି ମାତ୍ର ଆସ୍ଥା ସ୍ଥାପନ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ ।

ଏହି ବିଷୟଟିକୁ ଭଲ ଭାବରେ ବୁଝିବା ଉଚିତ ଏବଂ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତିର ଭାବ ସବୁବେଳେ ମନରେ ଜାଗରୁକ ରଖିବା ଉଚିତ । ଧର୍ମ ପାଇଁ ଏହିସବୁ ଗଣ୍ଡଗୋଳ, ମରାମରି, ବିବାଦ ବିସମ୍ବାଦ ସେତେବେଳେ ଚାଲିଯିବ, ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ବୁଝିବୁ, ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ବିଶେଷରେ ବା ମନ୍ଦିରବିଶେଷରେ ଆବଦ୍ଧ ନୁହେଁ, ଅଥବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଏହାର ଅନୁଭୂତି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏହା ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଈଶ୍ୱର ଏବଂ ଆତ୍ମାଙ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିଛନ୍ତି, ସେ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ଧାର୍ମିକ । ସେହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ବିହୀନ ଉଚ୍ଚତମ ଧର୍ମ-ଶାସ୍ତ୍ରବିତ୍, ଯେ ଅନର୍ଗଳ ଧର୍ମବକ୍ତୃତା କରିପାରନ୍ତି, ତାଙ୍କ ସହିତ ଅତି ସାମାନ୍ୟ ଅଜ୍ଞ ଜଡ଼ବାଦୀର କୌଣସି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ନାସ୍ତିକ—ଏକଥା ଆମେମାନେ ମାନି ନେଉ ନାହିଁ କାହିଁକି ? କେବଳ ବିଚାରପୂର୍ବକ ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ମତିଦାନ କଲେ ମନୁଷ୍ୟ ଧାର୍ମିକ ହୁଏ ନାହିଁ । ଜଣେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ବା ମୁସଲମାନ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀର କଥା ଧର । ଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ସେହି ପର୍ବତ ଉପରେ ଧର୍ମୋପଦେଶଦାନର କଥାକୁ ମନେ ପକାଅ । ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ଉପଦେଶ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପାଳନ କରେ, ସେ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ଦେବତା ହୋଇଯିବ, ସିଦ୍ଧ ହୋଇଯିବ । କୁହାଯାଏ, ପୃଥିବୀରେ ଏତେ କୋଟି ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ଅଛନ୍ତି । ତେବେ ତୁମେ କଅଣ କହିବାକୁ ଚାହଁ ଯେ ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ? ବାସ୍ତବିକ ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି, ଏମାନେ କୌଣସି ନା କୌଣସି ସମୟରେ ଏହି ଉପଦେଶାନୁଯାୟୀ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବେ । ଦୁଇ କୋଟି ଲୋକଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରକୃତ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ଜଣେ ଥିବେ କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ ।

ଭାରତବର୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଏହିଭଳି କଥିତ ହୋଇଥାଏ ଯେ, ତିରିଶି କୋଟି ବୈଦାନ୍ତିକ ଅଛନ୍ତି । ଯଦି ସହସ୍ର ଲୋକଙ୍କ ଭିତରେ ଜଣେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତିସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ଥାଆନ୍ତେ, ତେବେ ଏହି ଜଗତ ପାଞ୍ଚ ମିନିଟରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଆକାର ଧାରଣ କରିଥାଆନ୍ତା । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ନାସ୍ତିକ; କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଲୋକ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ସ୍ୱୀକାର କରେ, ଆମେ ତାହା ସହିତ ବିବାଦରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଉ । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଅନ୍ଧକାରରେ ରହିଛେ । ଧର୍ମ ଆମମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଯେପରି କିଛି ନୁହେଁ, କେବଳ ବିଚାରଲବ୍ଧ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ମତର ଅନୁମୋଦନ ମାତ୍ର, କେବଳ କଥାର କଥା—ଅମୁକ ଲୋକ ବେଶ ଭଲ କହି

ପାରେ, ଅମୁକ ଲୋକ ପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଧର୍ମ ନୁହେଁ; 'ଶବ୍ଦ ଯୋଜନା କରିବାର ସୁନ୍ଦର କୌଶଳ, ଅଳଙ୍କାରପୂର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣନାର କ୍ଷମତା, ନାନା ଭାବରେ ଶାସ୍ତ୍ରର ଶ୍ଳୋକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା—ଏହିସବୁ କେବଳ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଆମୋଦ ପାଇଁ—ମୁକ୍ତି ନିମିତ୍ତ ନୁହେଁ । (ବିବେକଚୂଡ଼ାମଣି, ୬୦) ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବରେ ଅନୁଭୂତ ହେବେ, ସେତେବେଳେ ଧର୍ମର ଆରମ୍ଭ ହେବ । ସେତିକିବେଳେ ତୁମେ ଧାର୍ମିକ ହେବ ଏବଂ କେବଳ ସେତିକିବେଳେ, ତୁମର ନୈତିକ ଜୀବନ ମଧ୍ୟ ଆରମ୍ଭ ହେବ । ଆମେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପଶୁମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ନୀତିପରାୟଣ ନୋହୁଁ । ଆମେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ କେବଳ ସମାଜର ଶାସନ ଭୟରେ ବେଶୀ ଉଚ୍ଚବାଚ୍ୟ କରୁ ନାହିଁ । ଯଦି ଆଜି ସମାଜ କହେ, ଚୋରୀ କଲେ ଆଉ ଶାସ୍ତି ଦିଆଯିବ ନାହିଁ, ଆମେମାନେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅନ୍ୟର ସମ୍ପତ୍ତି ଚୋରୀ କରିବାକୁ ଦୌଡ଼ିବୁ । ଆମମାନଙ୍କର ସଚ୍ଚରିତ୍ର ହେବାର କାରଣ ହେଉଛି ପୁଲିସ । ସାମାଜିକ ପ୍ରତିପତ୍ତିଲୋପର ଆଶଙ୍କା ଆମମାନଙ୍କର ନୀତିପରାୟଣ ହେବାର ଏକ ପ୍ରଧାନ କାରଣ, ଏବଂ ବାସ୍ତବିକ ଆମେମାନେ ପଶୁମାନଙ୍କଠାରୁ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ମାତ୍ର ଉନ୍ନତ । ଆମେମାନେ ଆମମାନଙ୍କ ଅନ୍ତରକୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ବୁଝିପାରିବା ଏକଥା କେତେଦୂର ସତ୍ୟ । ଅତଏବ ଆସ, ଆମେ ଏହି କପଟତା ତ୍ୟାଗ କରିବା । ଆସ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଯେ, ଆମେମାନେ ଧାର୍ମିକ ନୋହୁଁ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ପ୍ରତି ଘୃଣା କରିବାର କୌଣସି ଅଧିକାର ଆମମାନଙ୍କର ନାହିଁ । ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବାସ୍ତବିକ ଭ୍ରାତୃସମ୍ବନ୍ଧ, ଏବଂ ଧର୍ମର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ହେଲେ ଯାଇ ଆମେମାନେ ଯଥାର୍ଥ ନୀତିପରାୟଣ ହେବାର ଆଶା କରିପାରିବା ।

ମନେକର, ତୁମେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଦେଶ ଦେଖିଛ । କୌଣସି ଲୋକ ତୁମକୁ କାଟି ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରି ପୋପାଡ଼ି ଦେଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ତୁମେ ନିଜର ଅନ୍ତରରେ କଦାପି ଏକଥା ଭାବିପାରିବ ନାହିଁ ଯେ, ତୁମେ ସେ ଦେଶ ଦେଖିନାହଁ । ଅବଶ୍ୟ, ଅତିରିକ୍ତ ଶାରୀରିକ ବଳପ୍ରୟୋଗ କଲେ ତୁମେ ମୁହଁରେ କହିପାର ଯେ, 'ମୁଁ ସେ ଦେଶ ଦେଖି ନାହିଁ'; କିନ୍ତୁ ତୁମେ ମନେ ମନେ ଜାଣ ଯେ ତୁମେ ସେହି ଦେଶ ଦେଖିଛ । ବାହ୍ୟ ଜଗତକୁ ତୁମେ ଯେଉଁଭଳି ଭାବରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କର, ଯେତେବେଳେ ତାହା ଅପେକ୍ଷା ସ୍ପଷ୍ଟତର ଭାବରେ ଧର୍ମ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହେବ, ସେତେବେଳେ କୌଣସି କିଛି ତୁମର ବିଶ୍ୱାସକୁ ଟଳାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ଏବଂ ସେତିକିବେଳେ ପ୍ରକୃତ ବିଶ୍ୱାସର ଆରମ୍ଭ ହେବ । ବାଇବେଲ୍‌ର କଥା 'ଯାହାର ଗୋଟିଏ ସୋରିଷ ପରିମାଣର ବିଶ୍ୱାସ ଅଛି, ସେ ପାହାଡ଼କୁ ଘୁଞ୍ଚିଯିବାକୁ କହିଲେ ପାହାଡ଼ଟି ତାହାର କଥା ଶୁଣିବ' (St. Matthew, ch. 17.v,20) —ଏହି କଥାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ—ସେତେବେଳେ ତୁମେ ସ୍ୱୟଂ ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯାଇଛ ବୋଲି ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିପାରିବ—କେବଳ ବିଚାରପୂର୍ବକ ସତ୍ୟରେ ସମ୍ମତି ଦେବାଟା କିଛି ନୁହେଁ ।

ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି—ତୁମେ କଅଣ ସତ୍ୟକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଛ ? ଏହା ହିଁ ବେଦାନ୍ତର ମୂଳ କଥା—ଧର୍ମକୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କର—କେବଳ କଥାରେ କିଛି ହେବ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ଅତ୍ୟନ୍ତ କଠିନ । ଯେ ପରମାଣୁର ଅଭ୍ୟନ୍ତରରେ ଅତି ଗୁଢ଼ ଭାବରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଛନ୍ତି, ସେହି ପୁରାଣ-ପୁରୁଷ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାନବହୃଦୟର ଅନ୍ତରତମ ପ୍ରଦେଶରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଛନ୍ତି । (କଠ ଉପ.,୧।୨।୨୦, ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱ. ଉପ., ୩।୨୦) ସାଧୁମାନେ ତାଙ୍କୁ ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି ଦ୍ୱାରା ଉପଲବ୍ଧି କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଉଭୟର ପରପାରକୁ ଯାଇଛନ୍ତି । ଆମେମାନେ ଯାହାକୁ ଧର୍ମ କହୁ, ଆମେମାନେ ଯାହାକୁ ଅଧର୍ମ କହୁ—ଶୁଭାଶୁଭ ସକଳ କର୍ମ, ସତ୍-ଅସତ୍ ସବୁର ପରପାରକୁ ସେ ଯାଇଛି, ଯେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିଛି । ସେ ସେହି ସତ୍ୟକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିଛି । କିନ୍ତୁ ତାହାହେଲେ ସ୍ୱର୍ଗର କଥା କଅଣ ହେଲା ? ସ୍ୱର୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମର ଧାରଣା ହେଉଛି, ଏହା ଦୁଃଖଶୂନ୍ୟ ସୁଖ ଅର୍ଥାତ୍ ଆମେମାନେ ଚାହୁଁ ସଂସାରର ସମସ୍ତ ସୁଖ କେବଳ ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକୁ ବାଦ୍ ଦେଇ । ଅବଶ୍ୟ ଏହା ଅତି ସୁନ୍ଦର ଧାରଣା ଏବଂ ଏହା ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ଆସିଥାଏ; କିନ୍ତୁ ଏ ଧାରଣାଟି ଏକାବେଳକେ ଆମୂଳଚୂଳ ଭୁଲ୍; କାରଣ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁଖ ବା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୁଃଖ ବୋଲି କୌଣସି କିଛି ନାହିଁ ।

ରୋମ୍‌ରେ ଜଣେ ଖୁବ୍ ଧନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ । ସେ ଦିନେ ଜାଣିପାରିଲେ, ତାଙ୍କର ସମ୍ପତ୍ତି ମଧ୍ୟରୁ ମାତ୍ର ଦଶ ଲକ୍ଷ ପାଉଣ୍ଡ ଅବଶିଷ୍ଟ ଅଛି । ଶୁଣିବାମାତ୍ରେ ସେ କହିଲେ, 'ତାହାହେଲେ ମୁଁ କାଲି କଅଣ କରିବି ?'—ଏହା କହି ସେ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କଲେ । ଦଶ ଲକ୍ଷ ପାଉଣ୍ଡ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ, କିନ୍ତୁ ମୋ ପକ୍ଷରେ ନୁହେଁ । ତାହା ମୋର ସାରାଜୀବନରେ ଯେତିକି ଦରକାର ତାହାଠାରୁ ମଧ୍ୟ ବେଶୀ । ବାସ୍ତବିକ ସୁଖ ବା କଅଣ ଦୁଃଖ ବା କଅଣ ? ସେମାନେ କ୍ରମାଗତ ବିଭିନ୍ନ ରୂପଧାରଣ କରୁଛନ୍ତି । ମୁଁ ଯେତେବେଳେ ଶିଶୁ ଥିଲି, ସେତେବେଳେ ମୋର ମନେହେଉଥିଲା—ଗୋଟାଏ କତୁଆନ ହୋଇପାରିଲେ ମୁଁ ସୁଖର ପରାକାଷ୍ଠା ଲାଭ କରିବି । ଏବେ ଆଉ ମୋର ସେଭଳି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ଏବେ ତୁମେ କେଉଁ ସୁଖକୁ ଧରି ରହିବ ? ଏକଥା ଆମମାନଙ୍କର ଭଲଭାବେ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ଆମମାନଙ୍କର ଏଭଳି କୁସଂସ୍କାର ବହୁ ବିଳମ୍ବରେ ଦୂର ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କର ସୁଖର ଧାରଣା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ । ମୁଁ ଗୋଟିଏ ଲୋକକୁ ଦେଖିଛି, ପ୍ରତିଦିନ ଟେଳାଏ ଅଫିମ ନ ଖାଇଲେ ସୁଖୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ହୁଏତ ଭାବୁଥିବ, ସ୍ୱର୍ଗର ମାଟି ସବୁ ଅଫିମରେ ତିଆରି । କିନ୍ତୁ ମୋ ପକ୍ଷରେ ସେଭଳି ସ୍ୱର୍ଗ ବିଶେଷ ସୁବିଧାଜନକ ନୁହେଁ । ଆମେମାନେ ଆରବୀ କବିତାରେ ପଢ଼ିଥାଉ, ସ୍ୱର୍ଗ ନାନା ମନୋହର ଉଦ୍ୟାନରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ସେଠାରେ ଅସଂଖ୍ୟ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛନ୍ତି । ମୁଁ ମୋର ଜୀବନର ଅଧିକାଂଶ ଏପରି ଏକ ଦେଶରେ ବାସ କରିଛି, ଯେଉଁଠାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅଧିକ ପାଣି, ପ୍ରତିବର୍ଷ

ଅନେକ ଗ୍ରାମ ଓ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି ଜଳ ପ୍ଲାବନରେ ଧ୍ୱଂସମୁଖରେ ପତିତ ହୁଅନ୍ତି । ଅତଏବ ମୋର କଳ୍ପିତ ସ୍ୱର୍ଗ ନିମ୍ନ ଦେଶରେ ନଦୀ ପ୍ରବାହଯୁକ୍ତ ଉଦ୍ୟାନପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ; ମୋର ସ୍ୱର୍ଗରେ ଅଳ୍ପ ବର୍ଷା ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ଆମମାନଙ୍କର ସୁଖର ଧାରଣା କ୍ରମାଗତ ବଦଳୁଛି । କୌଣସି ଯୁବକ ଯଦି ସ୍ୱର୍ଗର ଚିନ୍ତା କରେ, ଏପରି ଏକ ସ୍ୱର୍ଗର ବିଷୟ ଚିନ୍ତା ସେ କରିବ, ଯେଉଁଠାରେ ସେ ସୁନ୍ଦରୀ ସ୍ତ୍ରୀ ପାଇବ । ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ପୁଣି ବୃଦ୍ଧ ହେଲେ ତାହାର ଆଉ ସ୍ତ୍ରୀର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିବ ନାହିଁ । ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଜନ ହିଁ ଆମମାନଙ୍କ ସ୍ୱର୍ଗର ନିର୍ମାତା ଏବଂ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଜନର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆମମାନଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ଧାରଣ କରେ । ଯଦି ଆମେମାନେ ଏପରି ଏକ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଉ, ଯେଉଁଠାରେ ଅନନ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସୁଖ ଲାଭ ହେବ, ସେଠାରେ ଆମମାନଙ୍କର ବିଶେଷ କିଛି ଉନ୍ନତି ହେବ ନାହିଁ—ଯେଉଁମାନେ ବିଷୟଭୋଗକୁ ଜୀବନର ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୋଲି ବିବେଚନା କରନ୍ତି, ସେମାନେ ହିଁ ଏଭଳି ସ୍ୱର୍ଗ ପାଇବାକୁ ଚାହାନ୍ତି । ଏହା ବାସ୍ତବରେ ମଙ୍ଗଳକର ନ ହୋଇ ମହା ଅମଙ୍ଗଳକର ହେବ । ଏହା କଅଣ ଆମମାନଙ୍କର ଚରମ ଗତି ? ଟିକିଏ ମାତ୍ର ହସ ଆଉ କାନ୍ଦ, ତା'ପରେ କୁକୁର ଭଳି ମୃତ୍ୟୁ ? ଯେତେବେଳେ ଏହିସବୁ ବିଷୟଭୋଗର ପ୍ରାର୍ଥନା କର, ସେତେବେଳେ ମାନବଜାତିର ଯେ କି ଘୋର ଅମଙ୍ଗଳ କାମନା କରୁଛ, ତାହା ତୁମେ ଜାଣ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବିକ ଐହିକ ସୁଖଭୋଗର କାମନା କରି ତୁମେ ତାହା ହିଁ କରୁଛ, କାରଣ, ପ୍ରକୃତ ଆନନ୍ଦ କଅଣ ତୁମେ ଜାଣ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବରେ ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ର ଆନନ୍ଦ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦିଏ ନାହିଁ, ପ୍ରକୃତ ଆନନ୍ଦ କଅଣ, ତାହା ଶିକ୍ଷା ଦିଏ । ନରଓୟେବାସୀମାନଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଧାରଣା ଏହି ଯେ, ତାହା ଗୋଟିଏ ଭୟଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ର—ସେଠାରେ ସମସ୍ତେ ଓଡ଼ିନ୍ (Odin) ଦେବତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଉପବେଶନ କରିଥାଆନ୍ତି । କିୟତ୍‌କାଳ ପରେ ବନ୍ୟ ବରାହ ଶିକାର ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ପରେ ସେମାନେ ନିଜ ନିଜ ଭିତରେ ଯୁଦ୍ଧ କରନ୍ତି ଏବଂ ପରସ୍ପରକୁ ଖଣ୍ଡ ବିଖଣ୍ଡ କରିପକାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ଯୁଦ୍ଧରେ କିଛିକ୍ଷଣ ପରେ କୌଣସିପ୍ରକାରେ ସେମାନଙ୍କର କ୍ଷତସବୁ ଆରୋଗ୍ୟ ହୋଇଯାଏ—ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଘରକୁ ଯାଇ ସେହି ବରାହର ମାଂସ ଦଗ୍ଧ କରି ଭୋଜନ ଓ ଆମୋଦପ୍ରମୋଦ କରନ୍ତି । ତା'ପର ଦିନ ପୁଣି ସେହି ବରାହଟି ଜୀବିତ ହୁଏ—ପୁଣି ସେହିଭଳି ଶିକାର ଆଦି ହୋଇଥାଏ । ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ଧାରଣାର ଅନୁରୂପ, ତେବେ ଆମମାନଙ୍କର ଧାରଣାଟି ହୁଏତ ଟିକିଏ ମାର୍ଜିତ । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଏହିଭଳି 'ଶୂକର' ଶିକାର କରିବାକୁ ଭଲ ପାଉ—ଆମେମାନେ ଏପରି ଏକ ସ୍ଥାନକୁ ଯିବାକୁ ଚାହୁଁ, ଯେଉଁଠାରେ ଏହି ଭୋଗ ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ କ୍ରମାଗତ ଚାଲିବ, ଯେପରି କି ନରଓୟେବାସୀମାନେ କଳ୍ପନା କରନ୍ତି ଯେ, ଯେଉଁମାନେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଆନ୍ତି, ବନ୍ୟ ଶୂକର ପ୍ରତିଦିନ ଶିକାର କରି ଖାଇ

ଥାଆନ୍ତି—ଅଥଚ ପର ଦିନ ପୁନରାୟ ଶୂକରଟି ବଞ୍ଚି ଉଠେ—ଠିକ୍ ସେହିଭଳି ଘଟିବ ।

ଦର୍ଶନ କହେ, ଏପରି ଗୋଟିଏ ଆନନ୍ଦ ଅଛି, ଯାହା ନିରପେକ୍ଷ, ଯାହାର ପରିଣାମ ନାହିଁ; ସୁତରାଂ ଆମମାନଙ୍କର ଐହିକ ସୁଖଭୋଗର—ଆମେମାନେ ଯାହା ସାଧାରଣତଃ କରିଥାଉ, ତାହା ସହିତ ଏ ସୁଖର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ବେଦାନ୍ତ ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି ଯେ, ଏହି ଜଗତରେ ଯାହା କିଛି ଆନନ୍ଦକର ଅଛି, ତାହା ସେହି ପ୍ରକୃତ ଆନନ୍ଦର ଅଂଶମାତ୍ର, କାରଣ ସେହି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦର ହିଁ ବାସ୍ତବିକ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି । ଆମେମାନେ ପ୍ରତିମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରୁଛୁ; କିନ୍ତୁ ଏହାକୁ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ବୋଲି ଜାଣିପାରୁନାହୁଁ । ଯେଉଁଠାରେ ଦେଖିବ, କୌଣସି ଆନନ୍ଦ, ଏପରିକି, ଚୋରର ଚୌର୍ଯ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ, ତାହା ମଧ୍ୟ ବାସ୍ତବିକ ସେହି ପୂର୍ଣ୍ଣାନନ୍ଦ, କେବଳ ଏହା କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବାହ୍ୟ ବସ୍ତୁ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ମଳିନ ହୋଇଯାଇଛି ମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ଏହା ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ, ପ୍ରଥମେ ଆମମାନଙ୍କୁ ସମୁଦାୟ ସୁଖଭୋଗ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ—ଏହା ତ୍ୟାଗ କଲେ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ଆନନ୍ଦର ଉପଲବ୍ଧି ହେବ । ପ୍ରଥମେ ଅଜ୍ଞାନ, ମିଥ୍ୟା ସମୁଦାୟ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ, ତେବେ ଯାଇ ସତ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ହେବ । ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ସତ୍ୟକୁ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ଧରିପାରିବୁ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରଥମେ ଆମେମାନେ ଯାହା କିଛି ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲୁ ତାହା ଆଉ ଗୋଟିଏ ରୂପ ଧାରଣ କରିବ, ନୂତନ ଆକାରରେ ପ୍ରତିଭାତ ହେବ, ସେତେବେଳେ ସମୁଦାୟ —ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ—ବ୍ରହ୍ମମୟ ହୋଇଯିବ, ସେତେବେଳେ ସମୁଦାୟ ଉନ୍ନତ ଭାବ ଧାରଣ କରିବ, ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ସମୁଦାୟ ପଦାର୍ଥକୁ ନୂତନ ଆଲୋକରେ ବୁଝିବୁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମେ ଆମମାନଙ୍କୁ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ; ପରେ ସତ୍ୟର ଅନ୍ତତଃ ଗୋଟିଏ ବିନ୍ଦୁ ଆଭାସ ପାଇଲେ ପୁନଶ୍ଚ ତାହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ରୂପରେ—ବ୍ରହ୍ମାକାରରେ ପରିଣତ ରୂପରେ । ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କୁ ସୁଖଦୁଃଖ ସବୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ । ଏଗୁଡ଼ିକ ସେହି ଏକ ଅନୁଭୂତିର ବିଭିନ୍ନ କ୍ରମ ମାତ୍ର । ବେଦ ସବୁ ଯାହାକୁ ଘୋଷଣା କରନ୍ତି, ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ତପସ୍ୟା ଯାହାଙ୍କର ପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ, ଯାହାଙ୍କୁ ଲାଭକରିବା ସକାଶେ ଲୋକମାନେ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରନ୍ତି, ମୁଁ ସଂକ୍ଷେପରେ ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତୁମକୁ କହିବି—ସେ 'ଓଁ' । ବେଦରେ ଏହି ଓଁ କାରର ଅତିଶୟ ମହିମା ଓ ପବିତ୍ରତା ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି ।

ମନୁଷ୍ୟର ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ତାର କି ଅବସ୍ଥା ହୁଏ, ନଚିକେତାଙ୍କର ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଯମ ଦେଉଛନ୍ତି : 'ବିପଶ୍ଚିତ୍' ବା ଅବିଲୁପ୍ତଚୈତନ୍ୟ ଆତ୍ମା କଦାପି ମରନ୍ତି ନାହିଁ, କଦାପି ଜାତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ; କୌଣସି ପଦାର୍ଥରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ; ସେ ଅଜ, ନିତ୍ୟ, ଶାଶ୍ୱତ ଓ ପୁରାଣ । ଦେହ ନଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ନଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । 'ହନ୍ତା ଯଦି ମନେ କରନ୍ତି, ମୁଁ କାହାକୁ ହନନ କରିପାରେ, ଅଥବା ହତ ବ୍ୟକ୍ତି ଯଦି ମନେ କରନ୍ତି, ମୁଁ ହତ ହେଲି, ତେବେ ଉଭୟଙ୍କୁ ସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନଭିଜ୍ଞ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଆତ୍ମା କାହାରିକୁ

ହେଲେ ହନନ କରନ୍ତି ନାହିଁ ଅଥବା ସ୍ୱୟଂ ହତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।' (କଠ ଉପ., ୧/୨/୧୮) ଏହା ଏକ ବିଷମ କଥା ହେଲା । ପ୍ରଥମ ଶ୍ଲୋକରେ ଆତ୍ମାର ବିଶ୍ଳେଷଣ 'ବିପଶ୍ଚିତ' ଶବ୍ଦଟିକୁ ବିଶେଷଭାବରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର । କ୍ରମଶଃ ଦେଖିପାରିବ, ବେଦାନ୍ତର ପ୍ରକୃତ ମତ ଏହି ଯେ, ସମୁଦାୟ ଜ୍ଞାନ, ସମୁଦାୟ ପବିତ୍ରତା, ପ୍ରଥମରୁ ହିଁ ଆତ୍ମାରେ ଅବସ୍ଥିତ, କେଉଁଠାରେ ହୁଏତ ବେଶୀ ପ୍ରକାଶ, କେଉଁଠାରେ ବା କମ୍—ଏହି ମାତ୍ର ପ୍ରଭେଦ । ମନୁଷ୍ୟ ସହିତ ମନୁଷ୍ୟର ଅଥବା ଏହି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଯେ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ପାର୍ଥକ୍ୟ ପ୍ରକାରଗତ ନୁହେଁ, ପରିମାଣଗତ । ପ୍ରତ୍ୟେକର ଅନ୍ତରରେ ଅବସ୍ଥିତ ସତ୍ୟ ସେହି ଏକମାତ୍ର ଅନନ୍ତ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦମୟ, ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ, ନିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣବ୍ରହ୍ମ, ସେ ସେହି ଆତ୍ମା । ସେ ପୁଣ୍ୟବାନ୍, ପାପି, ସୁଖୀ, ଦୁଃଖୀ, ସୁନ୍ଦର, କୁତ୍ସିତ, ମନୁଷ୍ୟ, ପଶୁ ସର୍ବତ୍ର ଏକ ରୂପ । ସେ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ । ତାଙ୍କର ପ୍ରକାଶର ତାରତମ୍ୟରେ ନାନାରୂପ ପ୍ରଭେଦ । କାହା ଭିତରେ ସେ ଅଧିକ ପ୍ରକାଶିତ, କାହା ଭିତରେ ବା ଅଳ୍ପ, କିନ୍ତୁ ସେହି ଆତ୍ମାଙ୍କ ନିକଟରେ ଏହି ଭେଦର କୌଣସି ଅର୍ଥ ନାହିଁ । କାହାରି ପୋଷାକ ଭିତର ଦେଇ ତାହାର ଶରୀରର ଅଧିକାଂଶ ଦେଖାଯାଉଛି, ଆଉ ଅନ୍ୟ ଜଣକର ଶରୀରର ଅଳ୍ପାଂଶ ଦେଖାଯାଉଛି, ଏହା ଦ୍ୱାରା ଶରୀରର କୌଣସି ପାର୍ଥକ୍ୟ ରହୁନାହିଁ । ଖାଲି ପୋଷାକରେ—ଯାହା ଶରୀରର ଅଧିକାଂଶ ବା ଅଳ୍ପାଂଶ ଆବୃତ୍ତ ରଖିଛି—ସେଥିରେ ଭେଦ ଦେଖାଯାଉଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଦେହ ଓ ମନର ତାରତମ୍ୟାନୁସାରେ ଆତ୍ମାର ଶକ୍ତି ଓ ପବିତ୍ରତା ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ । ଅତଏବ ଏହିଠାରେ ବୁଝି ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ, ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନରେ ଭଲ ଓ ମନ୍ଦ ବୋଲି ଦୁଇଟି ପୃଥକ୍ ବସ୍ତୁ ନାହିଁ । ସେହି ଗୋଟିଏ ଜିନିଷ ଭଲମନ୍ଦ ଉଭୟ ହେଉଛି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନତା କେବଳ ପରିମାଣଗତ ଏବଂ ବାସ୍ତବିକ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମେମାନେ ତାହା ହିଁ ଦେଖୁଛୁ । ଆଜି ଯେଉଁ ଜିନିଷକୁ ମୁଁ ସୁଖକର କହୁଛି, କାଲି ପୁଣି ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା ଟିକିଏ ଭଲ ଅବସ୍ଥା ହେଲେ ତାହାକୁ ଦୁଃଖକର ବୋଲି ଘୃଣା କରିବି । ଅତଏବ ବାସ୍ତବିକ ବସ୍ତୁଟିର ବିକାଶର ବିଭିନ୍ନ ମାତ୍ରା ପାଇଁ ଭେଦ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ସେହି ଜିନିଷଟିରେ ବାସ୍ତବିକ କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବିକ ଭଲ ବା ମନ୍ଦ ବୋଲି କୌଣସି ଜିନିଷ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଉତ୍ତାପ ମୋର ଶୀତ ନିବାରଣ କରୁଛି, ତାହା ଗୋଟିଏ ଶିଶୁକୁ ଦଗ୍ଧ କରିପାରେ । ଏହା କଅଣ ଅଗ୍ନିର ଦୋଷ ? ଅତଏବ ଆତ୍ମା ଯଦି ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱରୂପ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ, ତେବେ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଅସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଯାଏ, ସେ ଆପଣା ସ୍ୱରୂପର ବିପରୀତାଚରଣ କରୁଛି, ସେ ନିଜର ସ୍ୱରୂପ ଜାଣେ ନାହିଁ । ଘାତକ ବ୍ୟକ୍ତି ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱଭାବ ଆତ୍ମା ରହିଛନ୍ତି । ସେ ଭ୍ରମବଶତଃ ତାହାଙ୍କୁ ଘୋଡ଼ାଇ ରଖିଛି ମାତ୍ର, ତାଙ୍କର ଜ୍ୟୋତିଃ ପ୍ରକାଶ ହେବାକୁ ଦେଉ ନାହିଁ । ଆଉ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ମନେକରେ ଯେ, ସେ ହତ ହେଲା, ତାହାର ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ ହତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଆତ୍ମା ନିତ୍ୟ—କଦାପି ତାଙ୍କର ଧ୍ୱଂସ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । (କଠ ଉପ., ୧/୨/୨୦) 'ଅଣୁର ଅଣୁ, ବୃହତ୍ତରୁ ବୃହତ୍ ସେହି ସକଳର ପ୍ରଭୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ

ମାନବହୃଦୟ ଭିତରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଛନ୍ତି । ନିଷ୍ପାପ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଧାତାଙ୍କର କୃପାରେ ତାହାଙ୍କୁ ଦେଖି ଶୋକଶୂନ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ସେ ଦେହଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ଦେହରେ ଅବସ୍ଥିତ, ସେ ଦେଶବିହୀନ ହୋଇ ଦେଶରେ ଅବସ୍ଥିତ ହେଲାଭଳି—ସେହି ଅନନ୍ତ ଓ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଆତ୍ମାଙ୍କୁ ଏହିପରି ଜାଣି ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଆଉ ଦୁଃଖ କରନ୍ତି ନାହିଁ ।' (କଠ ଉପ., ୧/୨/୨୨) 'ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ବକ୍ତୃତାଶକ୍ତି, ତୀକ୍ଷଣ ମେଧା ଅଥବା ବେଦାଧ୍ୟୟନଦ୍ୱାରା ଲାଭ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।' (କଠ ଉପ., ୧/୨/୨୩)

'ଏହାଙ୍କୁ ଯେ ବେଦଦ୍ୱାରା ଲାଭ କରାଯାଏ ନାହିଁ'—ଏ କଥା କହିବା ଋଷିମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ବଡ଼ ସାହସର କର୍ମ । ପୂର୍ବରୁ କହିଛି ଋଷିମାନେ ଚିନ୍ତାଜଗତରେ ବଡ଼ ସାହସୀ ଥିଲେ, ସେମାନେ କଦାପି ହେଲେ ଚୁପ୍ ହୋଇ ରହିବାର ପାତ୍ର ନ ଥିଲେ । ହିନ୍ଦୁମାନେ ବେଦକୁ ଯେଉଁଭଳି ଭାବରେ ସମ୍ମାନଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଥିଲେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନମାନେ ବାଇବେଲ୍‌କୁ କଦାପି ସେହିଭଳି ଭାବରେ ଦେଖିନାହାନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନମାନଙ୍କର ଈଶ୍ୱରବାଣୀର ଧାରଣା ଏହି, କୌଣସି ମନୁଷ୍ୟ ଈଶ୍ୱରାନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ତାହା ଲେଖିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଧାରଣା—ଜଗତରେ ଯେଉଁସବୁ ବିଭିନ୍ନ ପଦାର୍ଥ ରହିଛି, ତାହାର କାରଣ, ବେଦରେ ଏସବୁ ବସ୍ତୁର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସେମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ବେଦଦ୍ୱାରା ଜଗତର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଜ୍ଞାନ କହିଲେ ଯାହାକିଛି ବୁଝାଏ, ସବୁ ବେଦରେ ଅଛି । ଯେପରି ଜୀବାତ୍ମା ଅନନ୍ତ, ସେହିପରି ବେଦର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶବ୍ଦ ପବିତ୍ର ଓ ଅନନ୍ତ । ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତାଙ୍କର ସମୁଦାୟ ମନର ଭାବ ଯେପରି କି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରକାଶିତ । ସେମାନେ ଏହି ଭାବରେ ବେଦକୁ ଦେଖିଛନ୍ତି । ଏ କାର୍ଯ୍ୟ ନୀତିସଙ୍ଗତ କାହିଁକି ? କାରଣ ବେଦ କହିଛନ୍ତି । ଏ କାର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ୟାୟ କାହିଁକି ? କାରଣ ବେଦ କହିଛନ୍ତି । ବେଦ ପ୍ରତି ପ୍ରାଚୀନମାନଙ୍କର ଏତାଦୃଶୀ ଶ୍ରଦ୍ଧା ସତ୍ତ୍ୱେ ଏହି ଋଷିମାନଙ୍କର ସତ୍ୟାନୁସନ୍ଧାନରେ କି ସାହସ, ଦେଖ । ସେମାନେ କହିଲେ, 'ନା, ବାରମ୍ବାର ବେଦ ପାଠ କଲେ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟଲାଭର କୌଣସି ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ଅତଏବ ସେହି ଆତ୍ମା ଯାହା ପ୍ରତି ପ୍ରସନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ତାହା ନିକଟରେ ଆତ୍ମା ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି ।' (କଠ ଉପ., ୧/୨/୨୩) କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଆଶଙ୍କା ହୋଇପାରେ, ଏତ ପକ୍ଷପାତିତ୍ୱ ହେଲା । ସେଥିପାଇଁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଏଥିସଙ୍ଗରେ କୁହାହୋଇଛି । 'ଯେଉଁମାନେ ଅସତ୍‌କର୍ମକାରୀ ଓ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ମନ ଶାନ୍ତ ନୁହେଁ, ସେମାନେ କଦାପି ଏହାଙ୍କୁ ଲାଭ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।' (କଠ ଉପ., ୧/୨/୨୪) 'କେବଳ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ହୃଦୟ ପବିତ୍ର, ଯେଉଁମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ପବିତ୍ର, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣ ସଂଯତ, ସେହିମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ସେହି ଆତ୍ମା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି ।' (କଠ ଉପ.,୧/୩/୮)

ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ଉପମା ଦିଆହୋଇଛି । ଆତ୍ମାକୁ ରଥୀ, ଶରୀରକୁ ରଥ, ବୁଦ୍ଧିକୁ ସାରଥି, ମନକୁ ରଶ୍ମି ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କୁ ଅଶ୍ୱ ବୋଲି ଜାଣିବାକୁ ହେବ । ଯେଉଁ ରଥରେ ଅଶ୍ୱଗଣ ଉତ୍ତମରୂପେ ସଂଯତ ହୋଇଥାନ୍ତି, ଯେଉଁ ରଥରେ ରଶ୍ମି ଦୃଢ଼

ଥାଏ ଓ ସାରଥିର ହସ୍ତରେ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ଧୃତ ଥାଏ, ସେହି ରଥ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସେହି ପରମପଦରେ ପହଞ୍ଚିପାରେ; କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ରଥରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟରୂପକ ଅଶ୍ୱଗଣ ସଂଯତ ନ ଥାନ୍ତି, ମନରୂପକ ରଶ୍ମି ମଧ୍ୟ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ସଂଯତ ନ ଥାଏ, ସେହି ରଥ ଅବଶେଷରେ ବିନାଶଦଶା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । (କଠ ଉପ., ୧।୩।୩-୯) ସକଳ ପ୍ରାଣୀ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଆତ୍ମା ଚକ୍ଷୁ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ମନ ପବିତ୍ର ହୋଇଛି, ସେମାନେ ତାହାଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଆନ୍ତି । (କଠ ଉପ., ୧।୩।୧୨) ଯେ ଶବ୍ଦ ସ୍ପର୍ଶ ରୂପ ରସ ଗନ୍ଧର ଅତୀତ, ଯେ ଅବ୍ୟୟ, ଯାହାଙ୍କର ଆଦି ଅନ୍ତ ନାହିଁ, ଯେ ପ୍ରକୃତିର ଅତୀତ, ଅପରିଣାମୀ, ତାହାଙ୍କୁ ଯେ ଉପଲବ୍ଧି କରନ୍ତି, ସେ ମୃତ୍ୟୁ-ମୁଖରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । (କଠ ଉପ., ୧।୩।୧୫) କିନ୍ତୁ ତାହାଙ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିବା ବଡ଼ କଠିନ— ଏହି ପଥ ଶାଣିତ କ୍ଷୁରଧାର ପରି ଦୁର୍ଗମ । ପଥ ବଡ଼ ଦୀର୍ଘ ଓ ବିପଦ୍‌ସଙ୍କୁଳ, କିନ୍ତୁ ନିରାଶ ହୁଅ ନାହିଁ, ଦୃଢ଼ଭାବରେ ଗମନ କର । ଉଠ, ଜାଗ ଏବଂ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ପହଞ୍ଚି ନ ପାରିଛ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିବୃତ୍ତ ହୁଅ ନାହିଁ । (କଠ ଉପ., ୧।୩।୧୪)

ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଁ ଦେଖୁଅଛି, ସମୁଦାୟ ଉପନିଷଦ ଭିତରେ ପ୍ରଧାନ କଥା ଏହି 'ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି' । ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମନରେ ସମୟେ ସମୟେ ନାନା ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ – –ବିଶେଷତଃ ଆଧୁନିକ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହାର ଉପକାରିତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବେ —ଆଉ ମଧ୍ୟ ନାନା ସନ୍ଦେହ ଆସିବ, କିନ୍ତୁ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦେଖିବା, ଆମେମାନେ ଆମମାନଙ୍କର ପୂର୍ବ ସଂସ୍କାରଦ୍ୱାରା ଚାଳିତ ହେଉଛୁ । ଆମମାନଙ୍କର ମନରେ ଏହି ପୂର୍ବ ସଂସ୍କାରର ଅତିଶୟ ପ୍ରଭାବ, ଯେଉଁମାନେ ବାଲ୍ୟକାଳରୁ କେବଳ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଏବଂ ମନର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ତତ୍ତ୍ୱ କଥା ଶୁଣୁଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ କଥାଗୁଡ଼ିକ ଅବଶ୍ୟ ଅତି କର୍କଶ ଲାଗିବ; କିନ୍ତୁ ଯଦି ଅମେମାନେ ଏହା ଗ୍ରହଣ କରିବୁ, ଆଉ ଯଦି ଦୀର୍ଘକାଳ ଧରି ଏହାର ଚିନ୍ତା କରିବୁ, ତେବେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଆମମାନଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ଗୁନ୍ଥି ହୋଇଯିବ, ଆମେମାନେ ଏହିସବୁ କଥା ଶୁଣିଲେ ଭୟ ପାଇବୁ ନାହିଁ । ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଶ୍ନ ଅବଶ୍ୟ ଦର୍ଶନର ଉପକାରିତା, କାର୍ଯ୍ୟକାରିତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ । ଏହାର କେବଳ ଗୋଟିଏ ଉତ୍ତର ଦିଆଯାଇପାରେ । ଯଦି ପ୍ରୟୋଜନବାଦୀଙ୍କ ମତରେ ସୁଖର ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବା ଅନେକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତାରେ ଯାହାଙ୍କର ସୁଖ, ସେମାନେ କାହିଁକି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତାର ସୁଖ ଅନ୍ୱେଷଣ ନ କରିବେ ? ଅନେକେ ବିଷୟଭୋଗରେ ସୁଖୀ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ବିଷୟସୁଖର ଅନ୍ୱେଷଣ କରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଆହୁରି ଏପରି ଅନେକ ଲୋକ ଥାଇପାରନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ଉଚ୍ଚତର ଭୋଗର ଅନ୍ୱେଷଣ କରନ୍ତି । କୁକୁର ସୁଖୀ କେବଳ ଖାଇବା ପିଇବାରେ । କୌଣସି ବୈଜ୍ଞାନିକ ସମସ୍ତ ବିଷୟସୁଖରେ ଜଳାଞ୍ଜଳି ଦେଇ କେବଳ କତିପୟ ତାରାଙ୍କ ଅବସ୍ଥାନ ଜାଣିବା ସକାଶେ ହୁଏତ କୌଣସି ପର୍ବତଚୂଡ଼ାରେ ବାସ କରୁଛନ୍ତି; ସେ ଯେ ଅପୂର୍ବ ସୁଖର ଆସ୍ୱାଦ ଲାଭ କରୁଛନ୍ତି, କୁକୁର ତାହା ବୁଝିବାକୁ ଅକ୍ଷମ । କୁକୁର ସେମାନଙ୍କୁ

ଦେଖି ହାସ୍ୟ କରିବ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ପାଗଳ ବୋଲି କହିବ । ହୁଏତ ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଚାରାର ବିବାହ କରିବା ପାଇଁ ସଂଗତି ନାହିଁ । ସେ ହୁଏତ କେଉଁଟି ଛୋଟ ରୁଟି ଓ ଠିକିଏ ପାଣି ଖାଇ ପର୍ବତଶିଖରରେ ବସିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ବୈଜ୍ଞାନିକ କହିବେ, 'ଭାଇ କୁକୁର, ତୁମର ସୁଖ କେବଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟରେ ଆବଦ୍ଧ, ତୁମେ ଏହି ସୁଖ ଭୋଗ କରୁଛ । ତୁମେ ଏହାଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର ସୁଖ କିଛି ଜାଣ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ମୋ ପକ୍ଷରେ ଏହା ସର୍ବାପେକ୍ଷା ସୁଖକର । ଆଉ ଯଦି ତୁମର ନିଜ ଭାବରେ ସୁଖ ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବାର ଅଧିକାର ଥାଏ, ତେବେ ମୋର ବି ଅଛି ।' ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ଏକ ଭ୍ରମ ଯେ, ଆମେମାନେ ସମୁଦାୟ ଜଗତକୁ ନିଜ ଭାବରେ ପରିଚାଳନା କରିବାକୁ ଚାହୁଁ । ଆମେମାନେ ଆମମାନଙ୍କର ମନକୁ ସମୁଦାୟ ଜଗତର ମାପକାଠି କରିବାକୁ ଚାହୁଁ । ତୁମ ପକ୍ଷରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ ସୁଖକର; କିନ୍ତୁ ମୋର ସୁଖ ମଧ୍ୟ ଯେ ତଦ୍ୱାରା ହେବ, ତାହାର କୌଣସି ଅର୍ଥ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ତୁମେ ଏହି ବିଷୟ ନେଇ ଜିଦ୍ କର, ସେତେବେଳେ ତୁମ ସାଙ୍ଗରେ ମୋର ମତଭେଦ ହୁଏ । ସାଂସାରିକ ପ୍ରୟୋଜନବାଦୀଙ୍କ (Utilitarian) ସହିତ ଧର୍ମବାଦୀର ଏହି ପ୍ରଭେଦ । ସାଂସାରିକ ପ୍ରୟୋଜନବାଦୀ କହନ୍ତି, 'ଦେଖ ! ମୁଁ କେମିତି ସୁଖୀ ! ମୋର ଯତ୍‌କିଞ୍ଚିତ୍ ଟଙ୍କା ଅଛି, କିନ୍ତୁ ଏ ସମସ୍ତ ଧର୍ମ ତତ୍ତ୍ୱ ନେଇ ମୁଁ ମୁଣ୍ଡ ଖେଳାଉ ନାହିଁ । ଧର୍ମ ଅନୁସନ୍ଧାନର ଅତୀତ । ଏଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ୱେଷଣରେ ନ ଯାଇ ମୁଁ ବେଶ୍ ସୁଖରେ ଅଛି ।' ବେଶ୍ ଭଲ କଥା । ପ୍ରୟୋଜନବାଦୀଗଣ, ତୁମେମାନେ ଯେପରି ସୁଖରେ ଥାଅ, ତାହା ଭଲ କିନ୍ତୁ ଏହି ସଂସାର ବଡ଼ ଭୟଙ୍କର । ଯଦି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ତାହାର ଭାଇର କୌଣସି ଅନିଷ୍ଟ ନ କରି ସୁଖଲାଭ କରିପାରେ, ଈଶ୍ୱର ତାହାର ଉନ୍ନତି କରନ୍ତୁ; କିନ୍ତୁ ଯେପରି ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଆସି ଆମମାନଙ୍କୁ ତାହାର ମତାନୁଯାୟୀ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇ ନ କହେ, 'ତୁମେ ଯେବେ ଏହିଭଳି ନ କର, ତେବେ ତୁମେ ମୂର୍ଖ ।' ମୁଁ କହେ, 'ତୁମେ ଭ୍ରାନ୍ତ, କାରଣ, ତୁମ ପକ୍ଷରେ ଯାହା ସୁଖକର, ତାହା ଯଦି ମତେ କରିବାକୁ ହୁଏ, ମୁଁ ପ୍ରାଣଧାରଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବି ନାହିଁ । ଯଦି ମତେ କେତେଖଣ୍ଡ ସୁନା ସକାଶେ ଦୌଡ଼ିବାକୁ ହୁଏ, ତେବେ ମୋର ଜୀବନଧାରଣ କରିବା ବୃଥା ହେବ ।' ଧାର୍ମିକ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରୟୋଜନବାଦୀକୁ ଏହିମାତ୍ର ଉତ୍ତର ଦିଅନ୍ତି । ବାସ୍ତବିକ କଥା । ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଏହି ନିମ୍ନତର ଭୋଗବାସନା ଶେଷ ହୋଇଛି, ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ହିଁ ଧର୍ମାଚରଣ ସମ୍ଭବ । ଆମମାନଙ୍କୁ ଭୋଗ କରି ଠିକ୍ ଶିଖିବାକୁ ହେବ; ଯେତେଦୂର ଆମମାନଙ୍କର ଦୌଡ଼, ଦୌଡ଼ାଇ ନେବାକୁ ହେବ । ଯେତେବେଳେ ଆମମାନଙ୍କର ଇହସଂସାରର ଦୌଡ଼ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଆମମାନଙ୍କର ଆଖି ସମକ୍ଷରେ ପରଲୋକ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇଥାଏ ।

ଏ ବିଷୟରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିରାଟ ପ୍ରଶ୍ନ ମୋର ମନରେ ଉଠୁଛି । ଏହା ଶୁଣିବାକୁ ଖୁବ୍ କର୍କଶ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଏହା ବାସ୍ତବିକ ସତ କଥା । ଏହି ବିଷୟବାସନା କେବେ କେବେ ଆଉ ଏକ ରୂପ ଧାରଣ କରି ଉଦିତ ହୁଏ—ସେଥିରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିପଦାଶଙ୍କା

ରହିଛି, କିନ୍ତୁ ତାହା ବଡ଼ ଆପାତରମଣୀୟ । ଏ କଥା ତୁମେ ସବୁବେଳେ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇବ । ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଧାରଣା ଥିଲା—ଏହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ତାହା ଏହି ଯେ, ଏପରି ଏକ ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଜଗତର ସବୁ ଦୁଃଖ ଚାଲିଯିବ, କେବଳ ଏହାର ସୁଖଗୁଡ଼ିକ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିବ, ଆଉ ପୃଥିବୀ ସ୍ୱର୍ଗରାଜ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଯିବ । ମୁଁ ଏ କଥା ବିଶ୍ୱାସ କରେ ନାହିଁ । ଆମମାନଙ୍କର ପୃଥିବୀ ଯେପରି, ତାହା ସେହିପରି ରହିବ । ଅବଶ୍ୟ ଏଭଳି କଥା କହିବା ନିଶ୍ଚୟ ଖୁବ୍ ମାରାତ୍ମକ, କିନ୍ତୁ ଏ କଥା ନ କହି ତ ଆଉ ପଥ ଦେଖୁନାହିଁ । ଜଗତର ଦୁଃଖ ଦେହର ପୁରୁଣା ବାତରୋଗ ଭଳି । ଦେହର ଗୋଟିଏ ଅଙ୍ଗରୁ ବାତକୁ ଦୂର କର, ତାହା ଯାଇ ତୁମ ଗୋଡ଼ରେ ଗଡ଼ିବ । ଗୋଡ଼ରୁ ବାତ ଭଲ ହୋଇଗଲେ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖା ଦେବ । ଯାହା କିଛି କରନା କାହିଁକି ତାହା କୌଣସିଭାବରେ ଯିବ ନାହିଁ । କେଉଁଠି ନା କେଉଁଠି ରହିବ । ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟ ସେହିଭଳି । ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଲୋକେ ବଣରେ ବାସ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ପରସ୍ପରକୁ ମାରି ଖାଉଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ପରସ୍ପର ପରସ୍ପରର ମାଂସ ଖାଆନ୍ତି ନାହିଁ ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ପରସ୍ପରକୁ ପ୍ରବଞ୍ଚନା କରିଥାନ୍ତି । ଲୋକେ ପ୍ରତାରଣା କରି ନଗରକୁ ନଗର, ଦେଶକୁ ଦେଶ ଧ୍ୱଂସ କରି ପକାଉଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏହା ବେଶୀ ଉନ୍ନତିର ପରିଚାୟକ ନୁହେଁ । ଆଉ ଯାହାକୁ ତୁମେମାନେ ଉନ୍ନତି କହ, ତାହା ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଭଲକରି ବୁଝିପାରେ ନାହିଁ; କାରଣ ତାହା ତ ବାସନାର କ୍ରମାଗତ ବୃଦ୍ଧିମାତ୍ର । ଯଦି ମୋର କୌଣସି ବିଷୟ ଅତି ସୁସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ବୋଧଗମ୍ୟ ହୁଏ, ତାହା ଏହି ଯେ—ବାସନା କେବଳ ଦୁଃଖ ହିଁ ଆଣେ—ତାହା ତ ଭିକ୍ଷୁକର ଅବସ୍ଥା ମାତ୍ର । ସର୍ବଦା ହିଁ କିଛି ପାଇବା ପାଇଁ ବାସନା—କୌଣସି ଦୋକାନକୁ ଯାଇ କିଛି ଦେଖି ତୃପ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ—ଦେଖିଲାମାତ୍ରେକେ କିଛି ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହୁଏ । କେବଳ ପାଇବାର ଇଚ୍ଛା—ପାଇବାର ଇଚ୍ଛା—ସବୁ ଜିନିଷ ପାଇବାର ଇଚ୍ଛା । ସମୁଦାୟ ଜୀବନଟି କେବଳ ତୃଷ୍ଣାଗ୍ରସ୍ତ ଯାଚକର ଅବସ୍ଥା—ବାସନାର ଦୂରପନେୟ ତୃଷ୍ଣା । ଯଦି ବାସନା ପୂରଣ କରିବାର ଶକ୍ତି ଯୋଗଖଡ଼ିର ନିୟମାନୁସାରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୁଏ, ତେବେ ବାସନାର ଶକ୍ତି ଗୁଣଖଡ଼ିର ନିୟମାନୁସାରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥାଏ । ଅନ୍ତତଃ ଜଗତର ସମୁଦାୟ ସୁଖ-ଦୁଃଖର ସମଷ୍ଟି ସର୍ବଦା ସମାନ । ସମୁଦ୍ରରେ ଯଦି ଗୋଟିଏ ତରଙ୍ଗ କେଉଁଠାରେ ଉତ୍‌ଥିତ ହେଲା, ଅନ୍ୟ କେଉଁଠାରେ ନିଶ୍ଚୟ ଗୋଟିଏ ଗର୍ତ୍ତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ । ଯଦି କୌଣସି ମନୁଷ୍ୟର ସୁଖ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତେବେ ନିଶ୍ଚୟ ଅପର କୌଣସି ମନୁଷ୍ୟର ଅଥବା କୌଣସି ଜୀବଜନ୍ତୁର ଦୁଃଖ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ମନୁଷ୍ୟର ସଂଖ୍ୟା ବଢୁଛି—ପଶୁର ସଂଖ୍ୟା ହ୍ରାସ ହେଉଛି । ଆମେମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ବିନାଶ କରି ସେମାନଙ୍କର ଭୂମି କାଢ଼ି ନେଉଛୁ—ଆମେମାନେ ସେମାନଙ୍କର ସମୁଦାୟ ଖାଦ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ କାଢ଼ି ନେଉଛୁ । ତେବେ କିପରି କହିବି—ସୁଖ କ୍ରମାଗତ ବଢୁଛି ? ପ୍ରବଳ ଜାତି ଦୁର୍ବଳ ଜାତିକୁ ଗ୍ରାସ କରୁଛି; କିନ୍ତୁ ତୁମେମାନେ କଅଣ ମନେକର, ପ୍ରବଳଜାତି

ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ବେଶୀ ସୁଖୀ ହେବ ? ନା, ସେମାନେ ପୁଣି ପରସ୍ପରକୁ ସଂହାର କରିବେ । କିପରି ସୁଖର ଯୁଗ ଆସିବ, ତାହା ତ ମୁଁ ବୁଝିପାରୁ ନାହିଁ । ଏ ତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ବିଷୟ । ଆନୁମାନିକ ବିଚାରଦ୍ୱାରା ମୁଁ ଦେଖିପାରୁଛି, ଏହା କଦାପି ହେବାର ନୁହେଁ ।

ପୂର୍ଣ୍ଣତା ସର୍ବଦା ହିଁ ଅନନ୍ତ । ଆମେମାନେ ବାସ୍ତବିକ ସେହି ଅନନ୍ତସ୍ୱରୂପ-ସେହି ଅନନ୍ତସ୍ୱରୂପକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛୁ ମାତ୍ର । ତୁମେ ଆମେ ସମସ୍ତେ ସେହି ଅନନ୍ତ-ସ୍ୱରୂପକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛୁ । ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁସବୁ କଥା ହେଲା, ତାହା ବେଶ୍ ଭଲ କଥା; କିନ୍ତୁ ଏଥିରୁ କେତେକଗୁଡ଼ିଏ ଜର୍ମାନ୍ ଦାର୍ଶନିକ ଏକ ଅଦ୍ଭୁତ ଦାର୍ଶନିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବାହାର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି—ତାହା ଏହି ଯେ, ଏହିରୂପେ ଅନନ୍ତ କ୍ରମଶଃ ଅଧିକରୁ ଅଧିକତର ବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଥିବେ, ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେମାନେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟକ୍ତ ନ ହେବା, ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମାନବ ହୋଇ ନ ପାରିବା । ତେବେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ଅର୍ଥ କଅଣ ? ପୂର୍ଣ୍ଣତାର ଅର୍ଥ ଅନନ୍ତ, ଆଉ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ଅର୍ଥ ସୀମା—ଅତଏବ ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଯେ, ଆମେମାନେ ଅସୀମଭାବରେ ସସୀମ ହେବା, ଏ କଥା ଅସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରଳାପମାତ୍ର । ଶିଶୁଗଣ ଏଥିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇପାରନ୍ତି, ପିଲାମାନଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ, ସେମାନଙ୍କୁ ଖେଳର ଉପକରଣସ୍ୱରୂପ ଧର୍ମଟିଏ ଦେବା ପାଇଁ ଏହା ବେଶ୍ ଉପଯୋଗୀ; କିନ୍ତୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କୁ ମିଥ୍ୟା ବିଷୟରେ ଜର୍ଜ୍ଜରିତ କରାହୁଏ—ଧର୍ମ ପକ୍ଷରେ ଏହା ମହାନ୍ କ୍ଷତିକାରକ । ଆମମାନଙ୍କର ଜାଣିବା ଉଚିତ, ଜଗତ ଏବଂ ମାନବ—ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅବନତ ଭାବମାତ୍ର । ତୁମମାନଙ୍କର ବାଇବେଲରେ ଲେଖା ଅଛି—ଆଦମ୍ ପ୍ରଥମେ ପୂର୍ଣ୍ଣମାନବ ଥିଲେ, ପରେ ଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ । ଏପରି କୌଣସି ଧର୍ମ ନାହିଁ, ଯାହା କହେ ନାହିଁ ଯେ ମାନବ ପୂର୍ବାବସ୍ଥାଠାରୁ ହୀନାବସ୍ଥାରେ ପତିତ ହୋଇଛି । ଆମେମାନେ ପଶୁ ହୋଇ ପଡ଼ିରହିଛୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେମାନେ ପୁଣି ଉନ୍ନତିର ପଥରେ ଯାଉଛୁ, ଏହି ବନ୍ଧନରୁ ବାହାରି ଯିବାର ଚେଷ୍ଟା କରୁଛୁ; କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ କଦାପି ଅନନ୍ତଙ୍କୁ ଏଠାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିପାରିବୁ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ପ୍ରାଣପଣେ ଚେଷ୍ଟା କରିପାରୁ; କିନ୍ତୁ ଦେଖିବୁ—ଏହା ଅସମ୍ଭବ । ସେତେବେଳେ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଦେଖିବୁ ଯେ, ଯେତେଦିନ ଆମେମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଦ୍ୱାରା ଆବଦ୍ଧ, ସେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭ ଅସମ୍ଭବ । ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ଦିଗରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲୁ, ସେହିଦିଗରୁ ଫେରି ମୂଳ ଅବସ୍ଥା—ଅନନ୍ତ ଆଡ଼କୁ ଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ କରିବୁ ।

ଏହାର ନାମ ତ୍ୟାଗ । ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ଜାଲ ଭିତରେ ପଡ଼ିଛୁ, ସେଥିରୁ ଆମକୁ ବାହାରି ଯିବାକୁ ହେବ—ସେତେବେଳେ ହିଁ ନୀତି ଓ ଦୟା ଧର୍ମ ଆରମ୍ଭ ହେବ । ସମୁଦାୟ ନୈତିକ ଅନୁଶାସନର ମୂଳମନ୍ତ୍ର କଅଣ ? 'ନାହଂ ନାହଂ, ତୁହୁଁ ତୁହୁଁ ।' ଆମମାନଙ୍କର ପଶ୍ଚାଦ୍ଦେଶରେ ଯେଉଁ ଅନନ୍ତ ରହିଛନ୍ତି, ସେ ନିଜକୁ ବହିର୍ଜଗତରେ ବ୍ୟକ୍ତ

କରିବାକୁ ଯାଇ ଏହି 'ଅହଂ'ର ଆକାର ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ସେହି ଅନନ୍ତରୁ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର 'ମୁଁ' ଓ 'ତୁମେ'ର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ଚେଷ୍ଟାରେ ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି 'ମୁଁ' କୁ ଆହୁରି ପଛକୁ ହଟି ଯାଇ ତାହାର ନିଜ-ସ୍ୱରୂପ ଅନନ୍ତରେ ମିଶିବାକୁ ହେବ । ସେ ବୁଝିବେ ଯେ, ଏତେ ଦିନ ସେ ବୃଥା ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ; ସେ ନିଜକୁ ଚକ୍ରରେ ପକାଇ ଦେଇଛନ୍ତି—ତାଙ୍କୁ ଏହି ଚକ୍ରରୁ ବାହାରି ଯିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରତିଦିନ ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେଉଛି । ଯେତେଥର ତୁମେ କହ—'ନାହଂ ନାହଂ' 'ତୁହୁଁ ତୁହୁଁ', ସେତେଥର ତୁମେ ଫେରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର,ଏବଂ ଯେତେଥର ତୁମେ ଅନନ୍ତଙ୍କୁ ଏଠାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକର, ସେତେଥର ତୁମକୁ କହିବାକୁ ହୁଏ—'ଅହଂ, ଅହଂ, ନତ୍ୱଂ' । ସେଥିରୁ ଜଗତର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦିତା, ସଂଘର୍ଷ ଓ ଅନିଷ୍ଟର ଉତ୍ପତ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଅବଶେଷରେ ତ୍ୟାଗ--ଅନନ୍ତ ତ୍ୟାଗ ଆରମ୍ଭ ହେବ ହିଁ ହେବ । ମୁଁ ମରିଯିବି, ମୋର ଜୀବନ ସକାଶେ ସେତେବେଳେ କିଏ ଯତ୍ନ କରିବ? ଏଠାରେ ଥାଇ ଏହି ଜୀବନ ସମ୍ଭୋଗ କରିବାର ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ବୃଥା ବାସନା, ଆହୁରି ତା'ପରେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଇ ଏହିରୂପେ ରହିବାର ବାସନା—ସର୍ବଦା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସୁଖରେ ଲିପ୍ତ ରହିବାର ବାସନା ହିଁ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଆନୟନ କରେ ।

ଯଦି ଆମେମାନେ ପଶୁମାନଙ୍କର ଉନ୍ନତ ଅବସ୍ଥା ମାତ୍ର ହେଉ, ତେବେ ଯେଉଁ ବିଚାରରେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହେଲା, ସେଥିରୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହୋଇପାରେ ଯେ, ପଶୁଗଣ ମନୁଷ୍ୟର ଅବନତ ଅବସ୍ଥା ମାତ୍ର; ତୁମେ କିପରି ଜାଣିଲ ଯେ ତାହା ନୁହେଁ? ତୁମେମାନେ ଜାଣ, କ୍ରମ-ବିକାଶବାଦର ପ୍ରମାଣ କେବଳ ଏହା ଯେ, ନିମ୍ନତମଠାରୁ ଉଚ୍ଚତମ ପ୍ରାଣୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କ ଦେହ ପରସ୍ପର ସଦୃଶ; କିନ୍ତୁ ଏଥିରୁ ତୁମେ କିପରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିବ ଯେ ନିମ୍ନତମ ପ୍ରାଣୀଠାରୁ କ୍ରମଶଃ ଉଚ୍ଚତମ ପ୍ରାଣୀ ଜନ୍ମିଛି ଏବଂ ଉଚ୍ଚତମରୁ କ୍ରମଶଃ ନିମ୍ନତର ଜାତ ହୋଇନାହିଁ? ଦୁଇ ଦିଗରେ ସମାନ ଯୁକ୍ତି—ଆଉ ଯଦି ଏହି ମତବାଦରେ ବାସ୍ତବିକ କିଛି ସତ୍ୟତା ଥାଏ, ତେବେ ମୋର ବିଶ୍ୱାସ ଏହି ଯେ, ଥରେ ନିମ୍ନରୁ ଉଚ୍ଚକୁ ଓ ପୁଣି ଥରେ ଉଚ୍ଚରୁ ନିମ୍ନକୁ ଯାଉଛି—କ୍ରମାଗତ ଏହି ଦେହ-ଶ୍ରେଣୀର ଆବର୍ତ୍ତନ ହେଉଛି । କ୍ରମ ସଂକୋଚବାଦ ସ୍ୱୀକାର ନ କଲେ କ୍ରମବିକାଶବାଦ କିପରି ବା ସତ୍ୟ ହେବ? ଯାହାହେଉ, ମୁଁ ଯାହା କହୁଥିଲି ଯେ ମନୁଷ୍ୟର କ୍ରମାଗତ ଅନନ୍ତ ଉନ୍ନତି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ତାହା ଏଥିରୁ ଭଲରୂପେ ବୁଝାଗଲା ।

ଅବଶ୍ୟ 'ଅନନ୍ତ'—ଜଗତରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇପାରେ, ଯଦି ମତେ କେହି ତାହା ବୁଝାଇଦେଇପାରେ, ତେବେ ମୁଁ ବୁଝିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ କ୍ରମାଗତ ସରଳରେଖାରେ ଚାଲି ଉନ୍ନତି କରିଛୁ, ଏ କଥା ମୁଁ ଆଦୌ ବିଶ୍ୱାସ କରେ ନାହିଁ; ଏହା ଅସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରଳାପ ମାତ୍ର । ସରଳରେଖାରେ କୌଣସି ଗତି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଯଦି ତୁମେ ତୁମର ସମ୍ମୁଖ ଦିଗକୁ ଗୋଟିଏ ପଥର ନିକ୍ଷେପ କର ତେବେ ଏପରି ଏକ ସମୟ

ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଏହା ବୁଲି ବୃତ୍ତାକାରରେ ତୁମ ନିକଟକୁ ଫେରି ଆସିବ । ତୁମେମାନେ କଅଣ ଗଣିତର ସେହି ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ ନିୟମ ପଢ଼ିନାହିଁ ଯେ, ସରଳରେଖା ଅନନ୍ତରୂପରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଲେ ବୃତ୍ତାକାର ଧାରଣ କରେ? ଅବଶ୍ୟ ଏହା ଏହିପରି ହେବ--ତେବେ ହୁଏତ ପଥରେ ଘୁରିବା ସମୟରେ ଟିକିଏ ଏପାଖ ସେପାଖ ହୋଇପାରେ । ଏହି କାରଣରୁ ମୁଁ ସର୍ବଦା ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମସକଳର ମତ ଧରିଥାଏ । ମୁଁ ଦେଖେ—କି ଖ୍ରୀଷ୍ଟ, କି ବୁଦ୍ଧ, କି ବେଦାନ୍ତ, କି ବାଇବେଲ୍, ସମସ୍ତେ କହନ୍ତି: କେବଳ ଏହି ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଦିନେ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭ କରିବୁ । ଏହି ଜଗତ କିଛି ନୁହେଁ । ଖୁବ୍ ବେଶୀ, ଏହା ସେହି ସତ୍ୟର ଗୋଟିଏ ଭୟଙ୍କର ବିସଦୃଶ ଅନୁକୃତି--ଛାୟା ମାତ୍ର । ସକଳ ଅଜ୍ଞାନ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟସୁଖ ସମ୍ଭୋଗ କରିବା ସକାଶେ ଦଉଡ଼ୁଛନ୍ତି ।

ଇନ୍ଦ୍ରିୟରେ ଆସକ୍ତ ହେବା ଖୁବ୍ ସହଜ । ଆଉ ସହଜ—ଆମର ପ୍ରାଚୀନ ଅଭ୍ୟାସର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ କେବଳ ଆହାର-ପାନରେ ମତ୍ତ ରହିବା; କିନ୍ତୁ ଆମମାନଙ୍କର ଆଧୁନିକ ଦାର୍ଶନିକମାନେ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି, ଏହି ସକଳ ସୁଖକର ଭାବ ନେଇ ତାହା ଉପରେ ଧର୍ମର ଛାପ ଦେବାକୁ; କିନ୍ତୁ ଏହି ମତ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ମୃତ୍ୟୁ ଅଛି—ଆମମାନଙ୍କୁ ମୃତ୍ୟୁର ଅତୀତ ହେବାକୁ ହେବ । ମୃତ୍ୟୁ କଦାପି ସତ୍ୟ ନୁହଁ । ତ୍ୟାଗ ହିଁ ଆମମାନଙ୍କୁ ସତ୍ୟକୁ ନେଇଯିବ । ନୀତିର ଅର୍ଥ ହିଁ ତ୍ୟାଗ । ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ଜୀବନର ଭିତ୍ତିର ପ୍ରତି ଅଂଶ ହିଁ ତ୍ୟାଗ । ଆମେମାନେ ଜୀବନର ସେହି ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ବାସ୍ତବିକ ସାଧୁଭାବାପନ୍ନ ହେଉ ଓ ପ୍ରକୃତ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁ, ଯେଉଁ ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଆମେମାନେ 'ମୁଁ'ର ଚିନ୍ତାରୁ ବିରତ ହେଉ । 'ମୁଁ'ର ଯେତେବେଳେ ବିନାଶ ହୁଏ—ଆମମାନଙ୍କର ଭିତରର 'ପ୍ରାଚୀନ ମନୁଷ୍ୟ' କ୍ଷୁଦ୍ର 'ମୁଁ'ର ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ —ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ସତ୍ୟରେ ଉପନୀତ ହେଉ । ଆଉ ବେଦାନ୍ତ କହନ୍ତି ସେହି ସତ୍ୟ ହିଁ ଈଶ୍ୱର—ସେ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ, ସେ ସର୍ବଦା ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଓ ଆମମାନଙ୍କ ସହିତ ରହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଦା ବାସ କରିବୁ । ଯଦିଓ ଏହା ଅତି କଠିନ ବୋଧହୁଏ, ତଥାପି କ୍ରମଶଃ ଏହା ସହଜ ହୋଇ ଆସିବ । ସେତେବେଳେ ଆମେ ଦେଖିବୁ, ତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥାନ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଆନନ୍ଦପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବସ୍ଥା ଏବଂ ଅନ୍ୟ ସକଳ ଅବସ୍ଥା ହିଁ ମୃତ୍ୟୁ । ଆତ୍ମଭାବରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିବା ହିଁ ଜୀବନ —ଆଉ ସକଳ ଭାବ ହିଁ ମୃତ୍ୟୁ ମାତ୍ର । ଆମମାନଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବନକୁ—କେବଳ ଶିକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟାଳୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ପ୍ରକୃତ ଜୀବନ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ ଆମମାନଙ୍କୁ ଏହାର ବାହାରକୁ ଯିବାକୁ ହେବ ।

ଆତ୍ମାର ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ

[ଲଣ୍ଡନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ—୫ ନଭେମ୍ବର, ୧୮୯୬]

ଆମେମାନେ ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ କଠୋପନିଷଦ୍‌ର ଆଲୋଚନା କରୁଥିଲୁ, ତାହା—ଆମେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାହାର ଆଲୋଚନା କରିବୁ, ସେହି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍‌ର—ଅନେକ ପରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । କଠୋପନିଷଦର ଭାଷା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଆଧୁନିକ, ଏହାର ଚିନ୍ତାପ୍ରଣାଳୀ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପ୍ରଣାଳୀବଦ୍ଧ । ପ୍ରାଚୀନତର ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକର ଭାଷା ଅନ୍ୟ ଏକରୂପ, ଅତି ପ୍ରାଚୀନ—ଅନେକ ପରିମାଣରେ ବେଦର ସଂହିତାଭାଗର ଭାଷାସ୍ୱରୂପ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଏହା ମଧ୍ୟରେ—ବହୁତ ସ୍ମୟ ଧରି ଅନେକ ଅନାବଶ୍ୟକୀୟ କଥାରେ ବୁଲି ବୁଲି ଏହାର ଭିତରର ସାର ମତଗୁଡ଼ିକୁ ଆସିବାକୁ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଉପନିଷଦ୍‌ଟିରେ ବେଦର କର୍ମକାଣ୍ଡର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ଅଛି—ଏହି କାରଣରୁ ଏହାର ଅର୍ଦ୍ଧାଂଶରୁ ବେଶୀ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କର୍ମକାଣ୍ଡାତ୍ମକ । କିନ୍ତୁ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକ ପାଠରେ ଗୋଟିଏ ମହତ୍ ଲାଭ ହୋଇଥାଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭାବଗୁଡ଼ିକର ଐତିହାସିକ ବିକାଶ ବୁଝାଯାଇପାରେ । ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଆଧୁନିକ ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ସମୁଦାୟ ଏକତ୍ର ସଂଗୃହୀତ ଓ ସଜ୍ଜିତ । ଉଦାହରଣ ସ୍ଥଳରେ ଆମେମାନେ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିପାରୁ; ଏହି ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାକୁ ଆମେମାନେ ସର୍ବଶେଷ ଉପନିଷଦ ବୋଲି ଧରିପାରୁ, ଏଥିରେ କର୍ମକାଣ୍ଡ ଲେଶମାତ୍ର ନାହିଁ । ଗୀତାର ପ୍ରତିଶ୍ଳୋକ କୌଣସି ନା କୌଣସି ଉପନିଷଦ୍‌ରୁ ସଂଗୃହୀତ —ଯେପରି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପୁଷ୍ପ ନେଇ ଗୋଟିଏ ତୋଡ଼ା ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ତୁମେ ସେହି ସକଳ ତତ୍ତ୍ୱ ର କ୍ରମବିକାଶ ଦେଖିବାକୁ ପାଅ ନାହିଁ ।

ଆଉ ଅନେକେ ଏହି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତତ୍ତ୍ୱର କ୍ରମବିକାଶ ବୁଝିବାର ସୁବିଧାକୁ ବେଦପାଠର ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ଉପକାରିତା ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି—ବାସ୍ତବିକ ଏହା ସତ କଥା; କାରଣ ବେଦକୁ ଲୋକମାନେ ଏଭଳି ପବିତ୍ରତାର ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖନ୍ତି ଯେ, ଜଗତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଭିତରେ ଯେଭଳି ନାନାବିଧ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ବିଷୟ ରହିଛି, ବେଦରେ ତାହା ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ବେଦରେ ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚତମ ଚିନ୍ତା ଓ ଆହୁରି ଅତି ନିମ୍ନତର ଚିନ୍ତାର ସମାବେଶ—ସାର, ଅସାର, ଅତି ଉନ୍ନତ ଚିନ୍ତା, ପୁଣି ଟିକିନିଖି—ସମସ୍ତ ସନ୍ନିବେଶିତ ଅଛି; କେହି ଏହାର କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ବା ପରିବର୍ଦ୍ଧନ କରିବାକୁ ସାହସ କରେ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଟୀକାକାରମାନେ ଆସି ବ୍ୟାଖ୍ୟାବଳରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ବିଷୟସମୂହରୁ ଅଦ୍ଭୁତ ନୂତନ ଭାବସକଳ ବାହାର କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ; ମାତ୍ର ସାଧାରଣତଃ ଅନେକ ବର୍ଣ୍ଣନା ଭିତରେ ସେମାନେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତତ୍ତ୍ୱ ସକଳ ଦେଖିବାକୁ ଲାଗିଲେ; କିନ୍ତୁ ମୂଳ ଯେପରି ସେହିପରି ରହିଗଲା—ଏହି ମୂଳ ଭିତରେ ଐତିହାସିକ

ଗବେଷଣାର ବିଷୟ ଯଥେଷ୍ଟ ଅଛି । ଆମେମାନେ ଜାଣୁ ଲୋକଙ୍କର ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି ଯେତେ ଉନ୍ନତ ହୋଇଥାଏ, ଲୋକମାନେ ସେତେ ଧର୍ମସକଳର ପୂର୍ବ ଭାବ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ତାହାକୁ ନୂତନ ନୂତନ ଉଚ୍ଚ ଭାବରେ ସଂଯୋଜନ କରିଥାନ୍ତି । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ସେଠାରେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ କଥା ବସାଇ ଦିଆଯାଏ—କେଉଁଠି ବା ପଦେଅଧେ କଥା ଉଠାଇ ଦିଆଯାଏ; ତା'ପରେ ଟୀକାକାରମାନେ ତ ଅଛନ୍ତି । ସମ୍ଭବତଃ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଏପରି କଦାପି କରାଯାଇ ନାହିଁ—ଆଉ ଯଦି ହୋଇଥାଏ, ତାହା ଆଦୌ ଧର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନୁହେଁ । ଆମମାନଙ୍କର ଏହାଦ୍ୱାରା ଲାଭ ଏହି ଯେ, ଆମେମାନେ ଚିନ୍ତାର ମୂଳ ଉତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥଳକୁ ଯାଇପାରୁ—ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ, କିପରି କ୍ରମଶଃ ଉଚ୍ଚରୁ ଉଚ୍ଚତର ଚିନ୍ତାର, କିପରି ସ୍ଥୂଳ ଆଧିଭୌତିକ ଧାରଣାସକଳଠାରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଧାରଣାସକଳର ବିକାଶ ହୋଇଛି— —ଅବଶେଷରେ କିପରି ଭାବରେ ବେଦାନ୍ତରେ ଏହା ଚରମ ପରିଣତି ଲାଭ କରିଛି । ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନ ଆଚାର ବ୍ୟବହାରର ଆଭାସ ମଧ୍ୟ ମିଳେ, ତେବେ ଉପନିଷଦରେ ଏସବୁର ବର୍ଣ୍ଣନା ବେଶୀ ନାହିଁ । ଏହା ଏପରି ଏକ ଭାଷାରେ ଲେଖା, ଯାହା ଖୁବ୍ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଏବଂ ଖୁବ୍ ସହଜରେ ମନେ ରଖାଯାଇପାରେ ।

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଲେଖକଗଣ କେବଳ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଘଟଣା ସ୍ମରଣ ରଖିବାର ଉପାୟସ୍ୱରୂପ ଯେପରି ଲେଖୁଛନ୍ତି; ସେମାନଙ୍କର ଯେପରି ଧାରଣା—ଏ ସମସ୍ତ କଥା ସମସ୍ତେ ହିଁ ଜାଣନ୍ତି; ଏଥିରେ ଏତିକିମାତ୍ର ମୁସ୍କିଲ ଯେ, ଆମେମାନେ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଲେଖା ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ବାସ୍ତବିକ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରିପାରୁ ନାହିଁ । ଏହାର କାରଣ— ଏଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁମାନଙ୍କ ସମୟର ଲେଖା, ସେମାନେ ଅବଶ୍ୟ ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକ ଜାଣିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାହିଁ—ଆଉ ଯାହା କିଛି ସାମାନ୍ୟ ଅଛି, ତାହା ପୁଣି ଅତିରଞ୍ଜିତ ହୋଇଛି; ସେଗୁଡ଼ିକର ଏତେ ନୂତନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ହୋଇଛି ଯେ, ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ପୁରାଣରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ବିବରଣ ପାଠ କରୁ, ସେତେବେଳେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଯେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସାତ୍ମକ କାବ୍ୟ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି ।

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜାତିର ରାଜନୈତିକ ଉନ୍ନତି ବିଷୟରେ ଆମେମାନେ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷଭାବ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁ ଯେ, ସେମାନେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସ୍ୱେଚ୍ଛାତନ୍ତ୍ର ବା ଏକ ନାୟକତ୍ୱ ସହ୍ୟ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ; ସବୁ ପ୍ରକାର ବନ୍ଧନର ବିରୋଧରେ ସବୁବେଳେ ସଂଗ୍ରାମ କରି ସେମାନେ ଯେପରି କ୍ରମଶଃ ଉଚ୍ଚରୁ ଉଚ୍ଚତର ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର- ଶାସନପ୍ରଣାଳୀ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛନ୍ତି, ବାହ୍ୟ ସ୍ୱାଧୀନତାର ଉଚ୍ଚରୁ ଉଚ୍ଚତର ଧାରଣା ଲାଭ କରୁଛନ୍ତି । ଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହିପରି ଘଟଣା ଘଟିଅଛି, ତେବେ ଏହା ଦର୍ଶନ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନ- କ୍ଷେତ୍ରରେ—ଏହି ମାତ୍ର ପ୍ରଭେଦ । ବହୁଦେବବାଦରୁ କ୍ରମଶଃ ଲୋକେ ଏକେଶ୍ୱରବାଦରେ ଉପନୀତ ହୁଅନ୍ତି । ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ପୁଣି ଯେପରି କି ଏହି ଏକେଶ୍ୱରବାଦର ବିରୋଧରେ ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷିତ ହୋଇଛି । ଜଗତରେ ଅନେକ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ସେମାନଙ୍କର ଅଦୃଷ୍ଟ

ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି, କେବଳ ଏହି ଧାରଣା ସେମାନଙ୍କର ଅସହ୍ୟ ହେଲା ତାହା ନୁହେଁ, ଜଣେ ସେମାନଙ୍କର ଅଦୃଷ୍ଟର ବିଧାତା ହେବେ—ଏହି ଧାରଣା ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ଅସହ୍ୟ ହେଲା । ଉପନିଷଦ୍ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଗଲେ ଏହି କଥା ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମେ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରେ । ଏହି ଧାରଣା ଧୀରେ ଧୀରେ ବଢ଼ି ଅବଶେଷରେ ଏହାର ଚରମ ପରିଣତି ହୋଇଛି । ପ୍ରାୟ ସକଳ ଉପନିଷଦ୍‌ର ଶେଷରେ ଆମେମାନେ ଏହି ପରିଣତି ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଏବଂ ତାହା ହେଉଛି ଜଗତର 'ଏକେଶ୍ୱର'—ସିଂହାସନଚ୍ୟୁତିକରଣ ।

ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ସଗୁଣ ଧାରଣା ଯାଇ ନିର୍ଗୁଣ ଧାରଣା ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ । ଈଶ୍ୱର ସେତେବେଳେ ଜଗତର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇ ରହନ୍ତି ନାହିଁ; ସେ ସେତେବେଳେ ଆଉ ଜଣେ ଅନନ୍ତ ଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ମନୁଷ୍ୟଧର୍ମବିଶିଷ୍ଟ ନୁହନ୍ତି; ସେ ସେତେବେଳେ ଭାବମାତ୍ର, ଏକ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱମାତ୍ର ରୂପରେ ଜ୍ଞାତ ହୁଅନ୍ତି; ଆମମାନଙ୍କ ଭିତରେ, ଜଗତର ସକଳ ପ୍ରାଣୀଙ୍କର ଭିତରେ, ଏପରିକି ସମୁଦାୟ ଜଗତରେ ସେହି ତତ୍ତ୍ୱ ଓତଃପ୍ରୋତ ଭାବରେ ବିରାଜିତ । ଆମେ ଅବଶ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ସଗୁଣ ଧାରଣାରୁ ନିର୍ଗୁଣ ଧାରଣାରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ, ସେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଆଉ ସଗୁଣ ରହିପାରିଲା ନାହିଁ । ଅତଏବ ମନୁଷ୍ୟର ସଗୁଣତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଉଡ଼ିଗଲା—ମନୁଷ୍ୟ ଗୋଟିଏ ତତ୍ତ୍ୱମାତ୍ରରେ ପରିଣତ ହେଲା । ସଗୁଣ ବ୍ୟକ୍ତି ବହିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ବିରାଜିତ, ପ୍ରକୃତ ତତ୍ତ୍ୱ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଦେଶରେ । ଏହିରୂପେ ଉଭୟ ଦିଗରୁ କ୍ରମଶଃ ସଗୁଣତ୍ୱ ଚାଲିଯାଇଥାଏ ଏବଂ ନିର୍ଗୁଣତ୍ୱର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥାଏ । ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱର କ୍ରମଶଃ ନିର୍ଗୁଣ ଭାବକୁ ଆସୁଥାନ୍ତି ଏବଂ ସଗୁଣ ମନୁଷ୍ୟଠାରେ ନିର୍ଗୁଣ ମନୁଷ୍ୟ-ଭାବ ଆସିଥାଏ; ତପୂରେ ନିର୍ଗୁଣଭାବ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଭାବ କ୍ରମଶଃ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସ୍ତରର ଅନୁଭୂତି ପରେ ମିଳିତ ହୋଇଥାଏ । ଆଉ ଏହି ଦୁଇଟି ଧାରା ଯେଉଁ ଯେଉଁ କ୍ରମରେ କ୍ରମଶଃ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ମିଶିଯାଏ, ଉପନିଷଦ୍ ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପନିଷଦ୍‌ର ଶେଷକଥା—'ତତ୍ତ୍ୱମସି' । ଏକମାତ୍ର ନିତ୍ୟ ଆନନ୍ଦମୟ ପୁରୁଷ ହିଁ ଅଛନ୍ତି, ଆଉ ସେହି ପରମତତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ଏହି ଜଗତରୂପେ ବହୁଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛନ୍ତି ।

ଏଥର ଦାର୍ଶନିକମାନେ ଆସିଲେ । ଉପନିଷଦ୍‌ର କାର୍ଯ୍ୟ ଏହିଠାରେ ଶେଷ ହେଲା--ଦାର୍ଶନିକମାନେ ତାହା ପରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନ ନେଇ ବିଚାର ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ମୁଖ୍ୟ କଥାଗୁଡ଼ିକ ମିଳିଗଲା—ବିସ୍ତାରିତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା-ବିଚାର ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କ ପାଇଁ ରହିଲା । ସ୍ୱଭାବତଃ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ନାନା ପ୍ରଶ୍ନ ମନରେ ଉଦିତ ହୁଏ । ଯଦି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ଯେ, ଏକ ନିର୍ଗୁଣତ୍ୱ ହିଁ ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ନାନାରୂପରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି, ତାହାହେଲେ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ—'ଗୋଟିଏ' କାହିଁକି 'ବହୁତ' ହେଲା ? ଏହା ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରଶ୍ନ—ଯାହା ମନୁଷ୍ୟର ଅମାର୍ଜିତ ବୁଦ୍ଧିରେ ସ୍ଥୂଳଭାବରେ ଉଦିତ ହୁଏ: ଜଗତରେ ଦୁଃଖ ଅଶୁଭ ରହିଛି କାହିଁକି ?

ସେହି ପ୍ରଶ୍ନଟି ସ୍ଥୂଳଭାବକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସୂକ୍ଷ୍ମ ମୂର୍ତ୍ତି ପରିଗ୍ରହ କରିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଉ ଆମମାନଙ୍କର ବାହ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟାନୁଭୂତିରୁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହେଉ ନାହିଁ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଭିତରୁ ଦାର୍ଶନିକ-ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ବିଚାର । କାହିଁକି ସେହି ଗୋଟିଏ ତତ୍ତ୍ୱ ବହୁ ହେଲା ? ଆଉ ତାହାର ଉତ୍ତର, ସର୍ବୋତ୍ତମ ଉତ୍ତର ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି । ଏହାର ଉତ୍ତର—ମାୟାବାଦ; ବାସ୍ତବିକ ସେହି ଏକ ତତ୍ତ୍ୱ ବହୁ ହୋଇ ନାହିଁ, ବାସ୍ତବିକ ତାହାର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପର କିଛି ମାତ୍ର ହାନି ହୋଇ ନାହିଁ । ଏହି ବହୁତ୍ୱ କେବଳ ଆପାତ-ପ୍ରତୀୟମାନ ମାତ୍ର, ମନୁଷ୍ୟ ନିଜେ ଆପାତଦୃଷ୍ଟିରେ ବ୍ୟକ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଅଛି; କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ସେ ନିର୍ଗୁଣ । ଈଶ୍ୱର ମଧ୍ୟ ଆପାତତଃ ସଗୁଣ ବା ବ୍ୟକ୍ତି-ରୂପରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଛନ୍ତି । ବାସ୍ତବିକ ସେ ଏହି ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ଅବସ୍ଥିତ ନିର୍ଗୁଣ ପୁରୁଷ ।

ଏହି ଉତ୍ତର ମଧ୍ୟ ଏକାଥରକେ ଆସି ନାହିଁ, ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତର ଦେଇ ଏହି ଉତ୍ତର ବିକଶିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଉତ୍ତର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କ ଭିତରେ ମତଭେଦ ଅଛି । ମାୟାବାଦ ଭାରତୀୟ ସକଳ ଦାର୍ଶନିକଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥିତ ନୁହେଁ । ସମ୍ଭବତଃ ସେମାନେ ଅଧିକାଂଶ ଏହି ମତକୁ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନେ ଅଛନ୍ତି—ସେମାନଙ୍କର ମତ ଦ୍ୱୈତବାଦ—ଏହି ମତ ଅତି ଉନ୍ନତ ବା ମାର୍ଜିତ ନୁହେଁ । ସେମାନେ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିବାକୁ ଦେବେ ନାହିଁ । ସେମାନେ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉଦୟ ହେଉ ନ ହେଉଣୁ ଏହାକୁ ଚାପି ଦିଅନ୍ତି । ସେମାନେ କହନ୍ତି, ତୁମର ଏହି ଭଳି ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାର ଅଧିକାର ନାହିଁ—କାହିଁକି ଏଭଳି ହେଲା, ଏହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପଚାରିବା ପାଇଁ ତୁମର କିଛିମାତ୍ର ଅଧିକାର ନାହିଁ । ତାହା ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଇଚ୍ଛା—ଆମକୁ ଶାନ୍ତଭାବରେ ଏହାର ସମ୍ମୁଖରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଜୀବାତ୍ମାର କିଛିମାତ୍ର ସ୍ୱାଧୀନତା ନାହିଁ, ସମୁଦାୟ ପୂର୍ବରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ—ଆମେମାନେ କଅଣ କରିବୁ, ଆମମାନଙ୍କର କଅଣ କଅଣ ଅଧିକାର, କେଉଁ କେଉଁ ସୁଖ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିବୁ—ସବୁଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ବରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଛି; ଆମମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ—ଧୀର ଭାବରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଭୋଗ କରିଯିବା । ଯଦି ତାହା ନ ପାରୁ, ଆମେମାନେ ଅବଶ୍ୟ ଆହୁରି ଅଧିକ କଷ୍ଟ ପାଇବୁ । କିପରି ଭାବରେ ତୁମେ ଏହା ଜାଣିଲ ? ବେଦ କହିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ବେଦର ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରନ୍ତି; ସେମାନଙ୍କର ମତସମ୍ମତ ବେଦର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଅଛି; ସେମାନେ ସେହିଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ କରି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ତାହା ମାନିବାକୁ କହନ୍ତି ଏବଂ ତଦନୁସାରେ ଉପଦେଶ ଦିଅନ୍ତି ।

ଆଉ କେତେକ ଦାର୍ଶନିକ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ମାୟାବାଦ ସ୍ୱୀକାର ନ କଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ମତ ମାୟାବାଦୀ ଓ ଦ୍ୱୈତବାଦୀଙ୍କର ମଝିଆମଝି । ସେମାନେ ପରିଣାମବାଦୀ । ସେମାନେ କହନ୍ତି ଯେ, ସମୁଦାୟ ଜଗତ ଯେପରି ଭଗବାନଙ୍କର ଶରୀର । ଈଶ୍ୱର ସମୁଦାୟ ପ୍ରକୃତିର ଏବଂ ସକଳ ଆତ୍ମାର ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ । ସୃଷ୍ଟିର ଅର୍ଥ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ସ୍ୱରୂପର

ବିକାଶ—କିଛି କାଳ ଏହି ବିକାଶ ହୋଇ ପୁଣି ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବାତ୍ମା ପକ୍ଷରେ ଏହି ସଙ୍କୋଚର କାରଣ ଅସତ୍ କର୍ମ । ମନୁଷ୍ୟ ଅସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ତାହାର ଆତ୍ମାର ଶକ୍ତି କ୍ରମଶଃ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇଥାଏ, ପୁଣି ସେ ଯେତେବେଳେ ସତ୍‌କର୍ମ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ, ସେତେବେଳେ ଏହାର ବିକାଶ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଭାରତୀୟ ଏହି ସକଳ ବିଭିନ୍ନ ମତ ଭିତରେ ଏବଂ ମୋର ମନେହୁଏ, ଜ୍ଞାତସାରରେ ବା ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ଜଗତର ସକଳ ମତବାଦ ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ଭାବ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ; ମୁଁ ଏହାକୁ 'ମନୁଷ୍ୟର ଦେବତ୍ୱ' କହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ । ଜଗତରେ ଏପରି କୌଣସି ମତ ନାହିଁ, ଏପରି କୌଣସି ଯଥାର୍ଥ ଧର୍ମ ନାହିଁ, ଯାହା କୌଣସି ନା କୌଣସି ରୂପରେ—ପୌରାଣିକ ବା ରୂପକ ଭାବରେ ହେଉ ଅଥବା ଦର୍ଶନର ମାର୍ଜିତ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଭାଷାରେ ହେଉ, ଏହି ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରେ ନାହିଁ ଯେ, ଜୀବାତ୍ମା ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି ଅଥବା ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସହିତ ଏହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଯାହା ହେଉ, ଏହା ସ୍ୱରୂପତଃ ଶୁଦ୍ଧ ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଜୀବାତ୍ମାର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଆନନ୍ଦ ଓ ଶକ୍ତି—ଦୁଃଖ ଓ ଦୁର୍ବଳତା ନୁହେଁ । ଏହି ଦୁଃଖ କୌଣସିରୂପେ ସେଥିରେ ଆସି ପଡ଼ିଛି । ଅମାର୍ଜିତ ମତସକଳ ଏହି ଦୁଃଖକୁ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ୍ ଅଶୁଭ, ସଇତାନ ବା ଅହିମାନ ବୋଲି କଳ୍ପନା ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମତ ଏକାଧାରରେ ଈଶ୍ୱର ଓ ସଇତାନ ଦ୍ୱୟର ଭାବ ଆରୋପ କରିପାରେ ଏବଂ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଯୁକ୍ତି ନ କରି କହିପାରେ, ସେ କାହାକୁ ସୁଖୀ, କାହାକୁ ବା ଦୁଃଖୀ କରିଛନ୍ତି । ଆହୁରି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତିଗଣ 'ମାୟାବାଦ' ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ଏହା ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ବିଷୟ ସବୁଗୁଡ଼ିକରେ ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ପ୍ରକାଶିତ—ଏହା ଆମମାନଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତାବିତ ବିଷୟ—ଆତ୍ମାର ମୁକ୍ତ ସ୍ୱଭାବ । ଏହି ସକଳ ଦାର୍ଶନିକ ମତ ଓ ପ୍ରଣାଳୀଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ମନର ବ୍ୟାୟାମ —ବୁଦ୍ଧିର ଚାଳନା ମାତ୍ର । ଗୋଟିଏ ମହତ୍ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଧାରଣା —ଯାହା ମୋ ନିକଟରେ ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ଏବଂ ଯାହା ସକଳ ଦେଶ ଓ ସକଳ ଧର୍ମର କୁସଂସ୍କାରଗୁଡ଼ିକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି, ତାହା ଏହି ଯେ—ମନୁଷ୍ୟ ଦେବସ୍ୱଭାବ, ଦେବଭାବ ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ସ୍ୱଭାବ,ଆମେମାନେ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ।

ବେଦାନ୍ତ କହେ, ଅନ୍ୟ ଯାହା କିଛି, ତାହା ଏହାର ଉପାଧି ମାତ୍ର । କିଛି ଯେପରି ତାହାର ଉପରେ ଆରୋପିତ ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ତାର ଦେବସ୍ୱଭାବର କୌଣସିଥିରେ ବିନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତି ସାଧୁପ୍ରକୃତିଠାରେ ଯେପରି, ଅତିଶୟ ପତିତଠାରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଏହା ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହି ଦେବସ୍ୱଭାବର ଉଦ୍‌ବୋଧନ କରିବାକୁ ହେବ, ତେବେ ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାରିବ । ଏହି ଦେବଭାବକୁ ହିଁ ଆହ୍ୱାନ କରିବାକୁ ହେବ, ତେବେ ଯାଇ ଏହା ପ୍ରକାଶିତ ହେବ । ପ୍ରାଚୀନମାନେ ଭାବୁଥିଲେ, ଚକମକି ପଥରରେ ଅଗ୍ନି ବାସ କରେ, ସେହି ଅଗ୍ନିକୁ ବାହାର କରିବାକୁ ହେଲେ କେବଳ ଇସ୍ପାତ୍‌ର ଘର୍ଷଣ ଆବଶ୍ୟକ ।

ଦୁଇ ଖଣ୍ଡ ଶୁଷ୍କ କାଠ ମଧ୍ୟରେ ଅଗ୍ନି ବାସ କରେ, ଘର୍ଷଣ ଆବଶ୍ୟକ କେବଳ ଏହାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ସକାଶେ । ଅତଏବ ଏହି ଅଗ୍ନି,ଏହି ସ୍ୱାଭାବିକ ମୁକ୍ତଭାବ ଓ ପବିତ୍ରତା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱଭାବ, ଆତ୍ମାର ଗୁଣ ନୁହେଁ । କାରଣ, ଗୁଣ ଉପାର୍ଜନ କରାଯାଇପାରେ, ସୁତରାଂ ସେସବୁ ପୁଣି ନଷ୍ଟ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ମୁକ୍ତି ବା ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ କହିଲେ ଯାହା ବୁଝାଯାଏ, ଆତ୍ମା କହିଲେ ତାହା ହିଁ ବୁଝାଏ—ସେହିପରି ସତ୍ତା ବା ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଏବଂ ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ—ଆତ୍ମା ସହିତ ଅଭେଦ । ଏହି ସତ୍-ଚିତ୍-ଆନନ୍ଦ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱଭାବ, ଆମର ଜନ୍ମଗତ ଅଧିକାର; ଆମେମାନେ ଯେଉଁସବୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଦେଖୁଛୁ, ସେସବୁ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର—ଏହା କେବେ ଆପଣାକୁ ମୃଦୁ, କେତେବେଳେ ବା ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଛି । ଏପରି କି ମୃତ୍ୟୁ ବା ବିନାଶ ମଧ୍ୟ ସେହି ପ୍ରକୃତ ସତ୍ତାର ପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର । ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁ, କ୍ଷୟ ବୃଦ୍ଧି, ଉନ୍ନତି ଅବନତି, ସକଳ ହିଁ ସେହି ଏକତ୍ୱର ବିଭିନ୍ନ ବିକାଶ ମାତ୍ର । ଏହିପରି ଆମର ସାଧାରଣ ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ—ଏହା ବିଦ୍ୟା ବା ଅବିଦ୍ୟା ଯେଉଁ ରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉନା କାହିଁକି—ସେହି 'ଚିତ୍'ର ସେହି ଜ୍ଞାନ-ସ୍ୱରୂପର ପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର; ଏମାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନତା ପ୍ରକାରଗତ ନୁହେଁ, ପରିମାଣଗତ । କ୍ଷୁଦ୍ର କୀଟ, ଯାହା ତୁମର ପାଦଦେଶ ନିକଟରେ ବୁଲୁଛି, ତାହାର ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଗର ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ ଦେବତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନରେ ପ୍ରଭେଦ ପ୍ରକାରଗତ ନୁହେଁ, ପରିମାଣଗତ । ଏହି କାରଣରୁ ବୈଦାନ୍ତିକ ମନୀଷୀଗଣ ନିର୍ଭୟରେ କହନ୍ତି ଯେ, ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନରେ ଆମେମାନେ ଯେଉଁସବୁ ସୁଖ ଭୋଗ କରୁ, ଏପରି କି ଅତି ଘୃଣିତ ସୁଖ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପଭୂତ ସେହି ଏକ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦର ପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର ।

ଏହି ଭାବଟି ବେଦାନ୍ତର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଭାବ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ; ଆଉ ମୁଁ ପୂର୍ବରୁ କହିଛି, ମୋର ମନେହୁଏ, ସକଳ ଧର୍ମର ଏହି ମତ । ମୁଁ ଏପରି କୌଣସି ଧର୍ମର କଥା ଜାଣେ ନାହିଁ, ଯାହାର ମୂଳରେ ଏହି ଭାବ ନାହିଁ । ସକଳ ଧର୍ମ ଭିତରେ ଏହି ସାର୍ବଭୌମ ଭାବ ରହିଛି । ଉଦାହରଣସ୍ୱରୂପ ବାଇବେଲ୍‌ର କଥା ଧର । ସେଥିରେ ରୂପକଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି, 'ପ୍ରଥମ ମାନବ ଆଦମ୍ ଅତି ପବିତ୍ରସ୍ୱଭାବ ଥିଲେ, ଅବଶେଷରେ ପାପ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଏହି ପବିତ୍ରତା ନଷ୍ଟ ହେଲା ।' ଏହି ରୂପକ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ, ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଲେଖକଗଣ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ ଯେ ଆଦିମ ମାନବର—ଅଥବା ସେମାନେ ଯେଉଁ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି—ପ୍ରକୃତ ମାନବର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଥମରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ସକଳ ଦୁର୍ବଳତା ଦେଖୁଛୁ, ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ସକଳ ଅପବିତ୍ରତା ଦେଖୁଛୁ, ସେସବୁ ଏହା ଉପରେ ଆରୋପିତ ଆବରଣ ବା ଉପାଧି ମାତ୍ର ଏବଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଇତିହାସରେ ଦେଖାଯାଏ—ସେମାନେ ସେହି ପୂର୍ବ-ଅବସ୍ଥା ପୁନରାୟ ଲାଭ କରିବାର କେବଳ ସମ୍ଭାବନୀୟତା ନୁହେଁ, ତାହାର ନିଶ୍ଚୟତାରେ ମଧ୍ୟ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ଓ ନବୀନ 'ଟେଷ୍ଟାମେଣ୍ଟ'

ଘେନି ସମଗ୍ର ବାଇବେଲ୍‌ର ଏହି ଇତିହାସ । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି । ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଆଦମ୍ ଏବଂ ଆଦମ୍‌ର ଜନ୍ମଗତ ପବିତ୍ରତାରେ ବିଶ୍ୱାସୀ; ଆଉ ସେମାନଙ୍କର ଧାରଣା ଏହି, ମହମ୍ମଦଙ୍କର ଆଗମନ ପରଠାରୁ ସେହି ଲୁପ୍ତ ପବିତ୍ରତାର ପୁନରୁଦ୍ଧାରର ଉପାୟ ହୋଇଛି । ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ନିର୍ବାଣନାମକ ଅବସ୍ଥାବିଶେଷରେ ବିଶ୍ୱାସୀ; ଏହା ଏହି ଦ୍ୱୈତ ଜଗତର ଅତୀତ ଅବସ୍ଥା । ବୈଦାନ୍ତିକମାନେ ଯାହାକୁ ବ୍ରହ୍ମ କହନ୍ତି, ଏହି ନିର୍ବାଣ ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ତାହା ହିଁ; ଆଉ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ସମୁଦାୟ ଉପଦେଶର ମର୍ମ ଏହି, ସେହି ବିନଷ୍ଟ ନିର୍ବାଣ ଅବସ୍ଥା ପୁନଃ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା । ଏହିରୂପେ ଦେଖାଯାଉଛି, ସକଳ ଧର୍ମରେ ଏହି ଏକ ତତ୍ତ୍ୱ ମିଳୁଛି ଯେ, ଯାହା ତୁମର ନୁହେଁ, ତାହା ତୁମେ କଦାପି ପାଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର କାହାରି ନିକଟରେ ତୁମେ ଋଣୀ ନୁହଁ । ତୁମେ ତୁମ ନିଜର ଜନ୍ମଗତ ଅଧିକାରଟି ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବ । ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ବୈଦାନ୍ତିକ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଭାବଟି ତାଙ୍କର ନିଜକୃତ କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ପ୍ରଦାନଛଳରେ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦରଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଗ୍ରନ୍ଥଖଣ୍ଡର ନାମ 'ସ୍ୱାରାଜ୍ୟସିଦ୍ଧି', ଅର୍ଥାତ୍ ମୋର ନିଜର ରାଜ୍ୟ, ଯାହା ହରାଇଥିଲି ତାହାର ପୁନଃପ୍ରାପ୍ତି । ସେହି ରାଜ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କର, ଆମେମାନେ ଏହା ହରାଇଛୁ, ଆମମାନଙ୍କୁ ଏହା ପୁନରାୟ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେବ । ତେବେ ମାୟାବାଦୀ କହନ୍ତି, ଏହି ରାଜ୍ୟନାଶ କେବଳ ଆମମାନଙ୍କର ଭ୍ରମମାତ୍ର । ତୁମେ କେବେହେଲେ ରାଜ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇନାହଁ—କେବଳ ଏହି ପ୍ରଭେଦ ।

ଯଦିଓ ସକଳ ଧର୍ମପ୍ରଣାଳୀ ଏହି ଗୋଟିଏ ବିଷୟରେ ଏକମତ ଯେ, ଆମମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା, ତାହା ଆମେମାନେ ହରାଇଦେଇଛୁ; ତଥାପି ସେମାନେ ଏହା ପୁନଃପ୍ରାପ୍ତ ହେବାର ବିଭିନ୍ନ ଉପଦେଶ ଦେଇଥାନ୍ତି । କେହି କହନ୍ତି, ବିଶେଷ କେତେଗୁଡ଼ିଏ କ୍ରିୟାକଳାପ କରି ପ୍ରତିମାଦିର ପୂଜା ଅର୍ଚ୍ଚନା କଲେ ଓ ନିଜେ କୌଣସି ବିଶେଷ ନିୟମରେ ଜୀବନଯାପନ କଲେ ସେହି ରାଜ୍ୟର ଉଦ୍ଧାର ହୋଇପାରେ । ପୁଣି କେହି କେହି କହନ୍ତି, 'ତୁମେ ଯଦି ପ୍ରକୃତିର ଅତୀତ ପୁରୁଷଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ନିଜକୁ ପତିତ କରି କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି ତାଙ୍କ ନିକଟରେ କ୍ଷମାପ୍ରାର୍ଥନା କର, ତେବେ ତୁମେ ସେହି ରାଜ୍ୟ ଫେରି ପାଇବ ।' ଅନ୍ୟ କେହି କେହି କହନ୍ତି, 'ତୁମେ ଯଦି ଏହି ପୁରୁଷଙ୍କୁ ସର୍ବାନ୍ତଃକରଣରେ ଭଲପାଇପାର, ତେବେ ତୁମେ ଏହି ରାଜ୍ୟ ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ।' ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଏଭଳି ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ଉପଦେଶ ମିଳେ । କ୍ରମଶଃ ତୁମେ ଏହା ବୁଝିପାରିବ; କିନ୍ତୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପଦେଶ ହେଉଛି—ରୋଦନର ତିଳେମାତ୍ର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ । ତୁମର ଏହି ସମସ୍ତ କ୍ରିୟାକଳାପର କିଛିମାତ୍ର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ; ରାଜ୍ୟ କିପରି ପୁନଃପ୍ରାପ୍ତ ହେବ, ଏପରି ଚିନ୍ତାରେ ମଧ୍ୟ ତୁମର କୌଣସି ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ, କାରଣ, ତୁମର ରାଜ୍ୟ କଦାପି ନଷ୍ଟ ହୋଇ ନାହିଁ । ଯାହା ତୁମେ କେବେହେଲେ ହରାଇ ନାହଁ, ତାହା ପାଇବା ପାଇଁ ପୁଣି ଚେଷ୍ଟା କରିବ କଅଣ ? ତୁମେମାନେ ସ୍ୱଭାବତଃ ମୁକ୍ତ, ତୁମେମାନେ ସ୍ୱଭାବତଃ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱଭାବ । ଯଦି ତୁମେମାନେ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ

ବୋଲି ଭାବିପାର, ତୁମେମାନେ ଏହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯିବ; ଆଉ ଯଦି ନିଜକୁ ବଦ୍ଧ ବୋଲି ବିବେଚନା କର, ତେବେ ବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଥିବ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏବେ ଯାହା କହିବି, ତାହା ମୋତେ ଅତି ସାହସର ସହିତ କହିବାକୁ ହେବ—ଏହି ସମସ୍ତ ବକ୍ତୃତା ଆରମ୍ଭ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ଏ କଥା କହିଛି । ଏହା ଶୁଣି ତୁମେମାନେ ଡରି ଯାଇପାର; କିନ୍ତୁ ତୁମେମାନେ ଯେତେ ଏହା ଚିନ୍ତା କରିବ ଏବଂ ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣେ ଅନୁଭବ କରିବ; ସେତେ ଦେଖିବ, ମୋର ଏ କଥା କେତେଦୂର ସତ୍ୟ । ମନେକର— ମୁକ୍ତଭାବ ତୁମର ସ୍ୱଭାବସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ, ତାହାହେଲେ ତୁମେ କୌଣସିପ୍ରକାରେ ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ମନେକର, ତୁମେମାନେ ମୁକ୍ତ ଥିଲ, ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସି କାରଣରୁ ସେହି ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ ହରାଇ ବଦ୍ଧ ହୋଇଛ; ତାହାହେଲେ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ ତୁମେମାନେ ପ୍ରଥମରୁ ମୁକ୍ତ ନ ଥିଲ । ଯଦି ମୁକ୍ତ ଥିଲ, ତେବେ କିଏ ତୁମକୁ ବଦ୍ଧ କଲା ? ଯେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର, ସେ କଦାପି ପରତନ୍ତ୍ର ହୋଇପାରେ ନାହିଁ; ଯଦି ହୁଏ, ତେବେ ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା, ସେ କଦାପି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନ ଥିଲା—ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ-ପ୍ରତୀତିର ଭ୍ରମ ମାତ୍ର ଥିଲା ।

ତାହାହେଲେ ଦୁଇ ପକ୍ଷରୁ କେଉଁ ପକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ କରିବ ? ଉଭୟ ପକ୍ଷର ଯୁକ୍ତି ପରମ୍ପରା ବିବୃତ କଲେ ଏହିପରି ଦେଖାଯାଏ: ଯଦି କହ, ଆତ୍ମା ସ୍ୱଭାବତଃ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱରୂପ ଓ ମୁକ୍ତ, ତେବେ ଅବଶ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିବାକୁ ହେବ—ଜଗତରେ ଏପରି କିଛି ନାହିଁ, ଯାହା ଏହାକୁ ବଦ୍ଧ କରିପାରେ; କିନ୍ତୁ ଯଦି ଜଗତରେ ଏପରି କିଛି ଥାଏ, ଯାହା ତାହାକୁ ବଦ୍ଧ କରିପାରେ, ତେବେ ଅବଶ୍ୟ କହିବାକୁ ହେବ—ଆତ୍ମା ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ ନ ଥିଲେ; ସୁତରାଂ ତୁମେ ଯେ ଏହାଙ୍କୁ ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ କହିଥିଲ, ତାହା ତୁମର ଭ୍ରମମାତ୍ର । ଅତଏବ ତୁମକୁ ଅବଶ୍ୟ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଆତ୍ମା ସ୍ୱଭାବତଃ ହିଁ ମୁକ୍ତ, ଅନ୍ୟଥା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବର ଅର୍ଥ—ବାହ୍ୟ ସକଳ ବସ୍ତୁର ଅନଧୀନତା, ଅର୍ଥାତ୍ ବାହାରର କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଏହା ଉପରେ କାରଣରୂପେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଆତ୍ମା କାର୍ଯ୍ୟକାରଣସମ୍ବନ୍ଧର ଅତୀତ—ଏଥିରୁ ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚ ଉଚ୍ଚ ଧାରଣା ଆସିଥାଏ । ଆତ୍ମାକୁ ସ୍ୱଭାବତଃ ମୁକ୍ତ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର ନ କଲେ, ଆତ୍ମାର ଅମରତ୍ୱର ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ । କାରଣ, ବହିଃସ୍ଥ କୌଣସି ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୁ ସମ୍ପାଦିତ ହୁଏ । ଏଥିରୁ ବୁଝାଯାଉଛି ଯେ ମୋର ଶରୀର ଉପରେ ବହିଃସ୍ଥ ଅନ୍ୟ କିଛି କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରେ । ମୁଁ ଟିକିଏ ବିଷ ଖାଇଲି, ସେଥିରେ ମୋର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲା; ଏଥିରୁ ବୋଧ ହେଉଛି, ମୋର ଶରୀର ଉପରେ ବିଷନାମକ ବହିଃସ୍ଥ କୌଣସି ବସ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରେ । ଯଦି ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହା ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ ବଦ୍ଧ । କିନ୍ତୁ ଯଦି ଏହା ସତ୍ୟ ହୁଏ ଯେ ଆତ୍ମା ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ, ତେବେ ଏହା ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ ଯେ, ବହିଃସ୍ଥ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ଏହା ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରିବ ନାହିଁ, କଦାପି ପାରିବ ନାହିଁ । ତାହାହେଲେ ଆତ୍ମା କଦାପି ମରିବ ନାହିଁ, ଆତ୍ମା

କାର୍ଯ୍ୟକାରଣସମ୍ବନ୍ଧର ଅତୀତ । ଆତ୍ମାର ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ, ଅମରତ୍ୱ ଏବଂ ଆନନ୍ଦସ୍ୱଭାବ— ଏ ସବୁ ନିର୍ଭର କରୁଛି—ଆତ୍ମା କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ-ସମ୍ବନ୍ଧର ଅତୀତ, ମାୟାର ଅତୀତ, ଏହିଭାବ ଉପରେ । ଭଲ କଥା, ବର୍ତ୍ତମାନ ଯଦି କହ; ଆତ୍ମାର ସ୍ୱଭାବ ପ୍ରଥମେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତ ଥିଲା । ଏବେ ବଦ୍ଧ ହୋଇଛି, ତାହାହେଲେ ବୋଧହେବ, ବାସ୍ତବିକ ଏହା ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ ନ ଥିଲା । ତୁମେ ଯେ କହୁଛ, ଏହା ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ ଥିଲା, ତାହା ଅସତ୍ୟ । ବରଂ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଦେଖାଯାଏ, ଆମେମାନେ ବାସ୍ତବିକ ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ; ଏହି ଯେ ବଦ୍ଧ ହୋଇଛି ବୋଲି ବୋଧ ହେଉଛି, ଏହା ଭ୍ରାନ୍ତି ମାତ୍ର । ଏହି ଦୁଇ ପକ୍ଷରୁ କେଉଁ ପକ୍ଷଟିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ? ହୁଏତ କହିବାକୁ ହେବ, ପ୍ରଥମଟି ଭ୍ରାନ୍ତି ନତୁବା ଦ୍ୱିତୀୟଟିକୁ ଭୁଲ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ମୁଁ ଅବଶ୍ୟ ଦ୍ୱିତୀୟଟିକୁ ଭ୍ରାନ୍ତି କହିବି । ଏହା ହିଁ ମୋର ସମୁଦାୟ ଭାବ ଓ ଅନୁଭୂତି ସହିତ ଅଧିକତର ସଙ୍ଗତ । ମୁଁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଜାଣେ, ମୁଁ ସ୍ୱଭାବତଃ ମୁକ୍ତ । ବଦ୍ଧଭାବ ସତ୍ୟ ଓ ମୁକ୍ତଭାବ ଭ୍ରମାତ୍ମକ—ଏହା ମୁଁ କ୍ଷଣକ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ମାନିନେଇପାରିବି ନାହିଁ ।

ସକଳ ଦର୍ଶନରେ କୌଣସି ନା କୌଣସି ଭାବରେ ଏହି ବିଚାର ଚାଲିଛି । ଏପରିକି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ଖୁବ୍ ଆଧୁନିକ ଦର୍ଶନରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବିଚାର ପ୍ରବେଶ କରିଛି । ଦୁଇ ଦଳ ଅଛନ୍ତି, ଗୋଟିଏ ଦଳ କହନ୍ତି, ଆତ୍ମା ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ, ଆତ୍ମାର ଧାରଣା ଭ୍ରାନ୍ତି ମାତ୍ର, ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତିର କାରଣ ଜଡ଼କଅଣାସକଳର ପୁନଃ ପୁନଃ ସ୍ଥାନ ପରିବର୍ତ୍ତନ; ଏହି ସଂହତି—ଯାହାକୁ ତୁମେ ଶରୀର ମସ୍ତିଷ୍କ ପ୍ରଭୃତି ନାମ ଦିଅ, ତାହାର ସ୍ପନ୍ଦନ, ତାହାର ହିଁ ଗତିବିଶେଷ ଏବଂ ତାହାର ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଅଂଶସକଳର କ୍ରମାଗତ ସ୍ଥାନ ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ଏହି ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବର ଧାରଣା ଆସୁଛି । କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବୌଦ୍ଧ ସଂପ୍ରଦାୟ ଥିଲେ, ସେମାନେ କହୁଥିଲେ—ଗୋଟିଏ ମଶାଲ ନେଇ ତୁମର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ କ୍ରମାଗତ ଶୀଘ୍ର ଶୀଘ୍ର ଘୂରାଇଲେ, ଗୋଟିଏ ଆଲୋକର ବୃତ୍ତ ଦେଖାଯିବ । ବାସ୍ତବିକ ଏହି ଆଲୋକବୃତ୍ତର କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ; କାରଣ, ଏହି ମଶାଲ ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସ୍ଥାନ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରୁଛି । ଆମେମାନେ ମଧ୍ୟ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ପରମାଣୁର ସମଷ୍ଟି-ମାତ୍ର, ସେମାନଙ୍କର ଦ୍ରୁତ ଘୂର୍ଣ୍ଣନରେ ଏହି 'ଅହଂ'—ଭ୍ରାନ୍ତି ଜନ୍ମୁଛି ।

ଅତଏବ ଗୋଟିଏ ମତ ହେଲା—ଏହି ଶରୀର ହିଁ ସତ୍ୟ, ଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ମତ ଏହି ଯେ ଚିନ୍ତା ଶକ୍ତିର ଦ୍ରୁତ ସ୍ପନ୍ଦନରେ ଜଡ଼ରୂପ ଏକ ଭ୍ରାନ୍ତିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଉଛି, ବାସ୍ତବିକ ଜଡ଼ର କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ଏହି ତର୍କ ଆଧୁନିକ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାଲି ଆସୁଛି—ଗୋଟିଏ ଦଳ କହୁଛନ୍ତି ଆତ୍ମା ଭ୍ରମ ମାତ୍ର, ଅନ୍ୟମାନେ ଜଡ଼କୁ ଭ୍ରମ ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି । ଆମେ କେଉଁ ମତକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ? ଆମେମାନେ ଆତ୍ମବାଦର ପକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ କରି ଜଡ଼ବାଦକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବୁ । ଯୁକ୍ତି ଦୁଇ ଦିଗରେ ସମାନ, କେବଳ ଆତ୍ମାର ନିରପେକ୍ଷ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଦିଗରେ ଯୁକ୍ତି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ପ୍ରବଳ; କାରଣ ଜଡ଼ କଅଣ ତାହା କେହି

କେତେବେଳେ ଦେଖି ନାହାନ୍ତି । ଆମେମାନେ କେବଳ ଆପଣାକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରୁ । ମୁଁ ଏପରି ଲୋକ ଦେଖି ନାହିଁ, ଯେ ନିଜର ବାହାରକୁ ଯାଇ ଜଡ଼କୁ ଅନୁଭବ କରିପାରିଛନ୍ତି । କେହି କେତେବେଳେ ଡ଼େଇଁପଡ଼ି ନିଜ ଆତ୍ମାର ବାହାରକୁ ଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଆତ୍ମା ସପକ୍ଷରେ ଯୁକ୍ତି ଟିକିଏ ଦୃଢ଼ତର ହେଲା । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଆତ୍ମବାଦ ଜଗତର ବାସ୍ତବ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇପାରେ, ଜଡ଼ବାଦ ପାରେ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଜଡ଼ବାଦ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜଗତର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅଯୌକ୍ତିକ । ଆତ୍ମାର ସ୍ୱାଭାବିକ ମୁକ୍ତ ଓ ବଦ୍ଧଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ବିଚାର ପୂର୍ବେ ହୋଇଥିଲା, ଜଡ଼ବାଦ ଓ ଆତ୍ମବାଦର ତର୍କ ତାହାର ହିଁ ସ୍ଥୂଳଭାବ । ଏହି ଦର୍ଶନଗୁଡ଼ିକୁ ସୂକ୍ଷ୍ମଭାବରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ତୁମେ ଦେଖିବ, ଏହି ଦୁଇଟି ମତର ହିଁ ସଂଘର୍ଷ ଚାଲିଛି । ଆଧୁନିକ ଦର୍ଶନରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଅନ୍ୟ ଆକାରରେ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ବିଚାରକୁ ହିଁ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ଗୋଟିଏ ଦଳ ମାନବର ମୁକ୍ତ ଭାବକୁ ଭ୍ରମାତ୍ମକ କହନ୍ତି ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଦଳ ବଦ୍ଧଭାବକୁ ଭ୍ରମାତ୍ମକ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏଠାରେ ଆମେମାନେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଦଳ ସହିତ ଏକମତ—ଅର୍ଥାତ୍ ବଦ୍ଧଭାବ ହିଁ ଭ୍ରମାତ୍ମକ ।

ଅତଏବ ବେଦାନ୍ତର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏହି ଯେ—ଆମେମାନେ ବଦ୍ଧ ନୋହୁଁ, ଆମେମାନେ ନିତ୍ୟମୁକ୍ତ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ଆମେମାନେ ବଦ୍ଧ, ଏହି କଥା କହିବା ବା ଭାବିବା ହିଁ ଅନିଷ୍ଟକର, ଏହା ଭ୍ରମ; ଏହା ନିଜକୁ ନିଜେ ସମ୍ମୋହିତ କରିବା । ଯେତେବେଳେ ତୁମେ କହ—ମୁଁ ବଦ୍ଧ, ମୁଁ ଦୁର୍ବଳ, ମୁଁ ଅସହାୟ—ସେତେବେଳେ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ତୁମର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ, ତୁମେ ନିଜର ପାଦରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଶିକୁଳି ଗୁଡ଼ାଇ ଦିଅ । ଏଭଳି କହ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଏଭଳି ଭାବ ନାହିଁ ।

ମୁଁ ଗୋଟିଏ ଲୋକର କଥା ଶୁଣିଛି—ସେ ବଣରେ ବାସ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଦିନରାତି 'ଶିବୋଽହଂ' 'ଶିବୋଽହଂ' ଉଚ୍ଚାରଣ କରୁଥିଲେ । ଦିନେ ଗୋଟିଏ ବାଘ ତାଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କରି ଆହାର କରିବା ସକାଶେ ଟାଣି ନେଇଯିବାକୁ ଲାଗିଲା । ନଦୀର ଅନ୍ୟ ପାରିରେ ଲୋକମାନେ ଏହା ଦେଖିଲେ ଏବଂ ଶୁଣିଲେ ତାଙ୍କ କଣ୍ଠନିଃସୃତ 'ଶିବୋଽହଂ, ଶିବୋଽହଂ' ଧ୍ୱନି । ଯେତେ ସମୟ ତାଙ୍କର କଥା କହିବାର ଶକ୍ତି ଥିଲା, ବାଘ କବଳରେ ପଡ଼ି ମଧ୍ୟ ସେ 'ଶିବୋଽହଂ' 'ଶିବୋଽହଂ' କହିବାରୁ ବିରତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ଏହିଭଳି ଅନେକ ଲୋକଙ୍କ କଥା ଶୁଣାଯାଏ, ଯେଉଁମାନେ ଶତ୍ରୁଦ୍ୱାରା ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ତାହାକୁ ଆଶୀର୍ବାଦ କରିଛନ୍ତି । 'ସୋଽହଂ ସୋଽହଂ'—ମୁଁ ସେହି, ମୁଁ ସେହି, ତୁମେ ମଧ୍ୟ ସେହି । ମୁଁ ନିଶ୍ଚୟ ମୁକ୍ତ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣସ୍ୱରୂପ, ମୋର ସକଳ ଶତ୍ରୁ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । 'ତୁମେ ହିଁ ସେ ଏବଂ ମୁଁ ମଧ୍ୟ ସେ'—ଏହା ବୀରର କଥା ।

ଅବଶ୍ୟ ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କ ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଅପୂର୍ବ ମହତ୍ ଭାବ ରହିଛି — —ପ୍ରକୃତିଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଆମମାନଙ୍କର ଉପାସ୍ୟ ଓ ପ୍ରେମାସ୍ପଦ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରବାଦ ଅତି ଅପୂର୍ବ—ଅନେକ ସମୟରେ ଏହା ଆମ ପ୍ରାଣକୁ ଶୀତଳ କରିଥାଏ; କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ

କହେ, ପ୍ରାଣର ଏହି ଶୀତଳତା ଅଫିମଖୋରର ନିଶା ପରି ଅସ୍ୱାଭାବିକ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଏହା ଦୁର୍ବଳତା ଆନୟନ କରେ; ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଗତରେ ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା ବେଶୀ ଆବଶ୍ୟକ – –ବଳ ସଞ୍ଚାର, ଶକ୍ତି–ସଞ୍ଚାର । ବେଦାନ୍ତ କହେ, ଦୁର୍ବଳତା ହିଁ ସଂସାରର ସମୁଦାୟ ଦୁଃଖର କାରଣ, ଦୁର୍ବଳତା ସମୁଦାୟ ଦୁଃଖଭୋଗର ଏକମାତ୍ର କାରଣ । ଆମେମାନେ ଦୁର୍ବଳ ବୋଲି ଏତେ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରୁ । ଆମେମାନେ ଦୁର୍ବଳ ବୋଲି ଚୋରି, ଡକାୟତି, ମିଥ୍ୟା, ଜୁଆଚୋରି ବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପାପ କରିଥାଉ । ଦୁର୍ବଳ ବୋଲି ଆମେମାନେ ମୃତ୍ୟୁ ମୁଖରେ ପତିତ ହେଉ । ଯେଉଁଠାରେ ଆମମାନଙ୍କୁ ଦୁର୍ବଳ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ, ସେଠାରେ ମୃତ୍ୟୁ ବା କୌଣସି ପ୍ରକାର ଦୁଃଖ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ଭ୍ରାନ୍ତିବଶତଃ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରୁଛୁ । ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତିକୁ ତଡ଼ିଦିଅ, ସବୁ ଦୁଃଖ ଚାଲିଯିବ । ଏହା ତ ଖୁବ୍ ସହଜ କଥା । ଏହି ସକଳ ଦାର୍ଶନିକ ବିଚାର ଓ କଠୋର ମାନସିକ ବ୍ୟାୟାମ ଭିତର ଦେଇ ଆମେମାନେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ସହଜ ଓ ସରଳ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହେଲୁ ।

ଅଦ୍ୱୈତବେଦାନ୍ତ ଯେପରି ଭାବରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସତ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି, ତାହା ସର୍ବାପେକ୍ଷା ସରଳ ଓ ସହଜ । ଭାରତରେ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ଏ ବିଷୟରେ ଗୋଟିଏ ଗୁରୁତର ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣା ହୋଇଥିଲା । ବେଦାନ୍ତର ଆଚାର୍ଯ୍ୟଗଣ ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ, ଏହି ଶିକ୍ଷାକୁ ସାର୍ବଜନୀନ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ; କାରଣ, ସେମାନେ ଯେଉଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥିଲେ, ତାହା ଉପରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନ ରଖି ଯେଉଁ ପ୍ରଣାଳୀରେ ସେମାନେ ଏହି ସକଳ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଲାଭ କରିଥିଲେ, ସେହି ପ୍ରଣାଳୀ ଉପରେ ହିଁ ବେଶୀ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖିଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ଏହି ପ୍ରଣାଳୀ ଅତିଶୟ ଜଟିଳ । ଏହି ବିଷମ ଦାର୍ଶନିକ ଓ ନୈୟାୟିକ ଉକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖି ସେମାନେ ଡରି ଯାଇଥିଲେ । ସେମାନେ ସର୍ବଦା ଭାବୁଥିଲେ, ଏଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରାତ୍ୟହିକ କର୍ମ–ଜୀବନରେ ଶିକ୍ଷା କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ ଏବଂ ଏପରି ଉଚ୍ଚ ଦର୍ଶନର ଆବରଣରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନୈତିକ ଶିଥିଳତା ଦେଖାଦେବ ।

କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଏ କଥା ଆଦୌ ବିଶ୍ୱାସ କରିବି ନାହିଁ ଯେ, ଜଗତରେ ଅଦ୍ୱୈତତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଚାରିତ ହେଲେ ଦୁର୍ନୀତି ଓ ଦୁର୍ବଳତାର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ହେବ । ବରଂ ମୋର ଏହା ବିଶ୍ୱାସ କରିବାର ଯଥେଷ୍ଟ କାରଣ ଅଛି ଯେ, ଏହା ହିଁ ଦୁର୍ନୀତି ଓ ଦୁର୍ବଳତା ଦୂର କରିବାର ଏକମାତ୍ର ଔଷଧ । ଅତଏବ ଯେତେବେଳେ ନିକଟରେ ଅମୃତର ସ୍ରୋତ ବହୁଛି, ସେତେବେଳେ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ପଙ୍କ–ପାଣି ପିଇବାକୁ କାହିଁକି ଦେଉଛ ? ଯଦି ଏହା ସତ୍ୟ ହୁଏ ଯେ, ସମସ୍ତେ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱରୂପ, ତେବେ ଏହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରୁ ସମୁଦାୟ ଜଗତକୁ ଏହି ଶିକ୍ଷା କାହିଁକି ଦେବ ନାହିଁ ? ସାଧୁ ଅସାଧୁ, ନର ନାରୀ, ବାଳକ ବାଳିକା, ବଡ଼ ଛୋଟ, ସମସ୍ତଙ୍କୁ କାହିଁକି ବଜ୍ରନିର୍ଘୋଷରେ ଏହା ଶିକ୍ଷା ଦେବ ନାହିଁ ? ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଜଗତରେ ଦେହଧାରଣ କରିଛି ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ଭବିଷ୍ୟତରେ କରିବେ—ସେ

ସିଂହାସନରେ ଉପବିଷ୍ଟ ରାଜା ହେଉ ଅଥବା ବାଟର ଝାଡୁଦାର ହେଉ, ଧନୀ ଦରିଦ୍ର— ସମସ୍ତଙ୍କୁ କାହିଁକି ଏ ଶିକ୍ଷା ନ ଦେବ? ମୁଁ ରାଜାର ରାଜା, ମୋ ଅପେକ୍ଷା ବଡ଼ ରାଜା ନାହିଁ । ମୁଁ ଦେବତାର ଦେବତା, ମୋ ଅପେକ୍ଷା ବଡ଼ ଦେବତା ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହା ବଡ଼ କଠିନ କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ବୋଧ ହୋଇପାରେ; ବାସ୍ତବିକ ଅନେକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହା ବଡ଼ ବିସ୍ମୟକର ବୋଲି ବୋଧହୁଏ; କିନ୍ତୁ ତାହା କେବଳ କୁସଂସ୍କାର ସକାଶେ, ଅନ୍ୟ କାରଣରୁ ନୁହେଁ । ସକଳ ପ୍ରକାର କଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦୁଷ୍ପାଚ୍ୟ ଖାଦ୍ୟ ଖାଇ ଏବଂ ଉପବାସ କରି ଆମେମାନେ ନିଜକୁ ସୁଖାଦ୍ୟ ଖାଇବାର ଅନୁପଯୁକ୍ତ କରି ପକାଇଛୁ । ଆମେମାନେ ଶିଶୁକାଳରୁ ଦୁର୍ବଳତାର କଥା ଶୁଣିଆସିଛୁ । ଏ ଠିକ୍ ଭୂତକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଭଳି । ଲୋକମାନେ ପ୍ରାୟ କହିଥାନ୍ତି, ଆମେମାନେ ଭୂତ ମାନୁ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଖୁବ୍ କମ୍ ଲୋକ ଦେଖିବ, ଅନ୍ଧକାରରେ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଦେହ ଶିତେଇ ନ ଉଠେ । ଏହା କେବଳ କୁସଂସ୍କାର । ଠିକ୍ ସେହିପରି ଲୋକେ କହନ୍ତି, ଆମେମାନେ ଏହା ମାନୁ ନାହିଁ, ତାହା ମାନୁ ନାହିଁ, ଇତ୍ୟାଦି; କିନ୍ତୁ ବିପଦ ପଡ଼ିଲେ ଅନେକେ ମନେ ମନେ କହିଥାନ୍ତି ଯଦି କୌଣସି ଦେବତା ବା ଈଶ୍ୱର ଥାଆନ୍ତି, ତେବେ ସେ ଆମକୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ ।

ଆନନ୍ଦ ସହକାରେ ବାରମ୍ବାର କହ—ସତ୍ୟାନୁଭୂତିର ଶକ୍ତିରେ କହ—ମୁଁ ମୁକ୍ତ, ମୁଁ ମୁକ୍ତ ଥିଲି, ଚିରଦିନ ମୁକ୍ତ ରହିବି । ବେଦାନ୍ତରୁ ଏହି ଅଦ୍ୱୈତଭାବର ମହାନ ତତ୍ତ୍ୱ ଆସିଛି ଓ ଏହା ଚିରକାଳ ପ୍ରାଣବନ୍ତ ରହିବାର ଉପଯୁକ୍ତ । ବେଦାନ୍ତ—ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ କାଲି ନଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଇପାରେ । ପ୍ରଥମେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଅଥବା ଉତ୍ତର-ମେରୁବାସୀମାନଙ୍କ ମସ୍ତିଷ୍କରୁ ଉଦ୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରେ କିଛି ଯାଏ ଆସେ ନାହିଁ । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟି ସତ୍ୟ ଏବଂ ଯାହା ସତ୍ୟ ତାହା ସନାତନ । ସତ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କୁ ଏହି ଶିକ୍ଷା ଦିଏ ଯେ, ଏହା କାହାରି ବିଶେଷ ସମ୍ପତ୍ତି ନୁହେଁ । ମନୁଷ୍ୟ, ପଶୁ, ଦେବତା ସମସ୍ତେ ଏହି ସତ୍ୟର ଅଧିକାରୀ; ସେମାନଙ୍କୁ ଏହି ସତ୍ୟ ଶିଖାଅ । ଜୀବନକୁ ଦୁଃଖମୟ କରିବା କଅଣ ଦରକାର? ଲୋକଙ୍କୁ ନାନାପ୍ରକାର କୁସଂସ୍କାରରେ କାହିଁକି ବାନ୍ଧୁଛ? କେବଳ ଏଠାରେ (ଇଂଲଣ୍ଡରେ) ନୁହେଁ, ଏହି ତତ୍ତ୍ୱର ଜନ୍ମଭୂମିରେ ତୁମେ ଯଦି ଲୋକଙ୍କୁ ଏହା କହ, ସେମାନେ ଡରିଯିବେ । ସେମାନେ କହନ୍ତି, ଏହା ସନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ସକାଶେ— ଯେଉଁମାନେ ସଂସାର ତ୍ୟାଗ କରି ବଣରେ ବାସ କରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଅମେମାନେ ସାମାନ୍ୟ ଗୃହସ୍ଥ ଲୋକ, ଧର୍ମ କରିବାକୁ ଗଲେ ଆମମାନଙ୍କର କୌଣସି ନା କୌଣସି ପ୍ରକାର ଭୟ ଦରକାର, କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ ଦରକାର ଇତ୍ୟାଦି ।

ଦ୍ୱୈତବାଦ ଜଗତକୁ ବହୁ ଦିନ ଶାସନ କରିଛି; ଆଉ ତାହାର ଫଳ ଏହି । କାହିଁକି ଗୋଟିଏ ନୂତନ ପରୀକ୍ଷା କରୁ ନାହଁ? ହୁଏତ ସମସ୍ତେ ଏହି ଭାବ ଧାରଣା କରିବାକୁ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ଲାଗିବ, କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆରମ୍ଭ କରୁ ନାହଁ କାହିଁକି? ଯଦି ଆମେମାନେ

ଆମମାନଙ୍କର ଜୀବନରେ କୋଡ଼ିଏଟି ଲୋକଙ୍କୁ ଏହା କହିପାରୁ, ଆମେମାନେ ଖୁବ୍ ବଡ଼ କାମ କଲୁ ।

ଭାରତବର୍ଷରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଧାରଣା ଅଛି, ଯାହା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଚାରର ବିରୋଧୀ । ତା' ହେଉଛି—'ମୁଁ ଶୁଦ୍ଧ, ମୁଁ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ' ଏହି କଥା କହିବା ବେଶ୍ ଭଲ; କିନ୍ତୁ ଆମେ ଜୀବନରେ ତ ସର୍ବଦା ଏହା ଦେଖାଇପାରୁ ନାହିଁ । ଏହା ସତ୍ୟ । ଆଦର୍ଶ ସବୁବେଳେ ଅତି କଠିନ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶିଶୁ ଆକାଶକୁ ବହୁ ଉପରେ ଦେଖେ; କିନ୍ତୁ ତାବୋଲି ଆମେମାନେ କଅଣ ଆକାଶକୁ ଯିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ନାହିଁ ? କୁସଂସ୍କାରର ଆଡ଼କୁ ଗଲେ କଅଣ ସବୁ ଭଲ ହୋଇଯିବ? ଅମୃତଲାଭ ଯଦି ନ କରିପାରୁ ତେବେ କଅଣ ବିଷପାନ କଲେ ମଙ୍ଗଳ ହେବ? ଆମେ ଏବେ ସତ୍ୟକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରୁନାହୁଁ ବୋଲି କଅଣ ଅନ୍ଧକାର, ଦୁର୍ବଳତା ଓ କୁସଂସ୍କାର ଆଡ଼କୁ ଗଲେ ମଙ୍ଗଳ ହେବ?

ନାନା ପ୍ରକାର ଦ୍ୱୈତବାଦ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୋର କୌଣସି ଆପତ୍ତି ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଯଦି କୌଣସି ଉପଦେଶ ଦୁର୍ବଳତା ଶିକ୍ଷା ଦିଏ, ସେଠାରେ ମୋର ବିଶେଷ ଆପତ୍ତି । ନର ନାରୀ ବା ବାଳକ ବାଳିକା ଯେତେବେଳେ ଦୈହିକ, ମାନସିକ ବା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶିକ୍ଷା ପାଆନ୍ତି, ମୁଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଏହି ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଥାଏ, 'ତୁମେମାନେ କଅଣ ଶକ୍ତି ଅନୁଭବ କରୁଛ?' କାରଣ ମୁଁ ଜାଣେ ସତ୍ୟ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ବଳ ବା ଶକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରେ । ମୁଁ ଜାଣେ, ସତ୍ୟ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରାଣପ୍ରଦ, ସତ୍ୟଆଡ଼କୁ ନ ଗଲେ କଦାପି ଆମେମାନେ ବୀର୍ଯ୍ୟବାନ୍ ହେବୁ ନାହିଁ; ଆଉ ବୀର ନ ହେଲେ ସତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି କରିବା ସମ୍ଭବ ହେବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଯେ କୌଣସି ମତ ଯେ କୌଣସି ଶିକ୍ଷାପ୍ରଣାଳୀ ମନକୁ ଓ ମସ୍ତିଷ୍କକୁ ଦୁର୍ବଳ କରିପକାଏ, ମନୁଷ୍ୟକୁ କୁସଂସ୍କାରାବିଷ୍ଟ କରିପକାଏ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟ ଅନ୍ଧକାରରେ ଅଣ୍ଡାଳି ହୁଏ, ଯାହା ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସକଳ ପ୍ରକାର ବିକୃତ ମସ୍ତିଷ୍କପ୍ରସୂତ ଅସମ୍ଭବ ଅଦ୍ଭୁତ କୁସଂସ୍କାରପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟର ଅନ୍ୱେଷଣ କରାଏ, ମୁଁ ସେହି ପ୍ରଣାଳୀଗୁଡ଼ିକୁ ପସନ୍ଦ କରେ ନାହିଁ; କାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ଉପରେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ଅତି ସାଙ୍ଘାତିକ ଏବଂ ତଦ୍ୱାରା କୌଣସି ଉପକାର ହୁଏ ନାହିଁ, ସେଗୁଡ଼ିକ ନିତାନ୍ତ ନିଷ୍ଫଳ ।

ଯେଉଁମାନେ ଏହି ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତା କରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ମୋ ସହିତ ଏ ବିଷୟରେ ଏକମତ ହେବେ ଯେ ଏଗୁଡ଼ିକ ମନୁଷ୍ୟକୁ ବିକୃତ ଓ ଦୁର୍ବଳ କରିପକାଏ —ଏତେ ଦୁର୍ବଳ କରେ ଯେ କ୍ରମଶଃ ତା'ପକ୍ଷରେ ସତ୍ୟ ଲାଭ କରିବା ଓ ସେହି ସତ୍ୟର ଆଲୋକରେ ଜୀବନଯାପନ କରିବା ଏକପ୍ରକାର ଅସମ୍ଭବ ହୋଇପଡ଼େ । ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଆବଶ୍ୟକ ଶକ୍ତି । ଶକ୍ତି ହିଁ ଏହି ପାର୍ଥିବ ଦୁର୍ଭୋଗର ଏକମାତ୍ର ମହୌଷଧି । ଦରିଦ୍ରମାନେ ଯେତେବେଳେ ଧନୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ପଦଦଳିତ ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଶକ୍ତି ସେମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଔଷଧ । ମୂର୍ଖ ଯେତେବେଳେ ବିଦ୍ୱାନଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପୀଡ଼ିତ ହୁଏ,

ସେତେବେଳେ ଏହି ଶକ୍ତି ହିଁ ତାହାର ଏକମାତ୍ର ଔଷଧ । ଆଉ ଯେତେବେଳେ ପାପୀମାନେ ଅନ୍ୟ ପାପୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପୀଡ଼ିତ ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଏହି ଶକ୍ତି ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଔଷଧ । ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଯେପରି ଶକ୍ତି ବା ବଳ ପ୍ରଦାନ କରେ, ଅନ୍ୟ କିଛି ସେପରି କରିପାରେ ନାହିଁ । ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଆମମାନଙ୍କୁ ଯେପରି ନୀତିପରାୟଣ କରେ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମତ ସେପରି କରିପାରେ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ସମୁଦାୟ ଦାୟିତ୍ୱ ଆମମାନଙ୍କ କାନ୍ଧ ଉପରେ ପଡ଼େ, ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ସର୍ବଶକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କରି ଯେତେ ଭଲ ଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରୁ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅବସ୍ଥାରେ ସେପରି କରିପାରୁ ନାହିଁ । ମୁଁ ତୁମ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଡ଼ାକି କହୁଛି, କହ ତ, ଯଦି ଗୋଟିଏ ଛୋଟ ଶିଶୁକୁ ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କ ହାତରେ ଦିଏ, ତୁମେମାନେ ତାହା ପ୍ରତି କିପରି ବ୍ୟବହାର କରିବ ? ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ମଧ୍ୟରେ ତୁମମାନଙ୍କ ଜୀବନ ବଦଳିଯିବ । ତୁମମାନଙ୍କର ଯେଉଁପରି ସ୍ୱଭାବ ହେଉନା କାହିଁକି, ତୁମେମାନେ ଅନ୍ତତଃ ସେହି ସମୟ ପାଇଁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ ହୋଇଯିବ । ତୁମମାନଙ୍କ ଉପରେ ଦାୟିତ୍ୱ ଚାପିଦେଲେ ତୁମମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ପାପପ୍ରବୃତ୍ତି ପଳାୟନ କରିବ; ତୁମମାନଙ୍କର ଚରିତ୍ର ବଦଳିଯିବ । ଏହିପରି ଯେତେବେଳେ ସମୁଦାୟ ଦାୟିତ୍ୱ ଆମମାନଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼େ, ସେତେବେଳେ ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭାବର ସ୍ଫୁରଣ ହୁଏ । ଯେତେବେଳେ ଆମେ ସବୁ ଦୋଷକୁ ଅନ୍ୟ ଉପରେ ଆରୋପ ନ କରୁ, ଯେତେବେଳେ ସଇତାନ ବା ଈଶ୍ୱର କାହାରିକୁ ହେଲେ ଦୋଷ ସକାଶେ ଆମେ ଦାୟୀ ନ କରୁ, ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଯଥାଶକ୍ତି ଭଲଭାବରେ କର୍ମ କରୁ । ମୁଁ ମୋର ଅଦୃଷ୍ଟ ପାଇଁ ଦାୟୀ । ମୁଁ ନିଜର ଶୁଭାଶୁଭ ଉଭୟର କର୍ତ୍ତା; କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଶୁଦ୍ଧ ଓ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ । ସବୁ ପ୍ରକାର ବିରୋଧୀ ଭାବ ବର୍ଜନ କରିବାକୁ ହେବ ।

'ନ ମୃତ୍ୟୁର୍ନ ଶଙ୍କା ନ ମେ ଜାତିଭେଦଃ,
ପିତା ନୈବ ମେ ନୈବ ମାତା ନ ଜନ୍ମ ।
ନ ବନ୍ଧୁର୍ନ ମିତ୍ରଂ ଗୁରୁର୍ନୈବ ଶିଷ୍ୟଃ,
ଚିଦାନନ୍ଦରୂପଃ ଶିବୋଽହଂ ଶିବୋଽହମ୍ ॥
ନ ପୁଣ୍ୟଂ ନ ପାପଂ ନ ସୌଖ୍ୟଂ ନ ଦୁଃଖଂ
ନ ମନ୍ତ୍ରଂ ନ ତୀର୍ଥଂ ନ ବେଦା ନ ଯଜ୍ଞାଃ ।
ଅହଂ ଭୋଜନଂ ନୈବ ଭୋଜ୍ୟଂ ନ ଭୋକ୍ତା
ଚିଦାନନ୍ଦରୂପଃ ଶିବୋଽହଂ ଶିବୋଽହମ୍ ॥' (ନିର୍ବାଣଷଟ୍‌କମ୍)

ବେଦାନ୍ତ କହେ, ଏହି ସ୍ତବ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଅବଲମ୍ବନୀୟ । ଏହା ସେହି ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିବାର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ—ନିଜକୁ ଏବଂ ସମସ୍ତଙ୍କୁ କହ ଯେ ଆମେମାନେ ସେହି । ପୁନଃ ପୁନଃ ଏହିପରି କହିଲେ ଶକ୍ତି ଆସେ । ଯେ ପ୍ରଥମେ ଛୋଟେଇ ଚାଲେ, ସେ କ୍ରମଶଃ ପାଦରେ ବଳ ପାଇ ମାଟି ଉପରେ ପାଦ ସିଧାରଖି ଚାଲିପାରେ ।

'ଶିବୋଽହଂ'—ରୂପକ ଏହି ଅଭୟବାଣୀ କ୍ରମଶଃ ଗଭୀରରୁ ଗଭୀରତର ହୋଇ ଆମମାନଙ୍କର ହୃଦୟକୁ ଅଧିକାର କରେ, ପରିଶେଷରେ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରତି ଶିରାରେ, ପ୍ରତି ଧମନୀରେ, ଶରୀରର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଂଶରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇପଡ଼େ । ଜ୍ଞାନ-ସୂର୍ଯ୍ୟର କିରଣ ଯେତେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳରୁ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତର ହୁଏ, ଆମମାନଙ୍କର ମୋହ ସେତେ ଚାଲିଯାଏ, ଅଜ୍ଞାନରାଶି ଦୂର ହୋଇଯାଏ—କ୍ରମଶଃ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଆସେ, ଯେତେବେଳେ ସମୁଦାୟ ଅଜ୍ଞାନ ଏକାବେଳକେ ଚାଲିଯାଏ ଏବଂ ଏକମାତ୍ର ଜ୍ଞାନସୂର୍ଯ୍ୟ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ ।

ଅବଶ୍ୟ ଏହି ବେଦାନ୍ତତତ୍ତ୍ୱ ଅନେକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ବିଷମ ବୋଲି ବୋଧ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ତାହାର କାରଣ ଯେ କୁସଂସ୍କାର, ତାହା ମୁଁ ପୂର୍ବରୁ କହିଛି । ଏହି ଦେଶରେ (ଇଂଲଣ୍ଡରେ) ଏପରି ଅନେକ ଲୋକ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ମୁଁ ଯଦି କହେ ସଇତାନ ବୋଲି କେହି ନାହିଁ, ସେମାନେ ଭାବନ୍ତି, ଯାଃ—ସବୁ ଧର୍ମ ଗଲା ! ଅନେକ ଲୋକ ମୋତେ କହିଛନ୍ତି, ସଇତାନ ନ ଥିଲେ ଧର୍ମ କିପରି ରହିବ ? ସେମାନେ କହନ୍ତି, ଆମମାନଙ୍କୁ କେହି ଚଳାଇବାକୁ ନ ଥିଲେ ଆଉ ଧର୍ମ କଅଣ ହେଲା ? କେହି ଆମମାନଙ୍କୁ ଶାସନ କରିବାକୁ ନ ରହିଲେ ଆମେମାନେ ଜୀବନଯାତ୍ରା ନିର୍ବାହ କରିବୁ କିପରି ? ବାସ୍ତବିକ କଥା ଏହି, ଆମେମାନେ ଏହିପରି ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେବାକୁ ଭଲ ପାଉ । ଆମେମାନେ ଏହିଭଳି ଭାବରେ ରହିବାକୁ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଛୁ, ସୁତରାଂ ଏହାକୁ ଆମେମାନେ ଭଲପାଉ । ପ୍ରତିଦିନ କେହି ନା କେହି ଆମମାନଙ୍କୁ ତିରସ୍କାର ନ କଲେ ଆମେମାନେ ସୁଖୀ ହୋଇପାରୁ ନାହିଁ । ସେହି କୁସଂସ୍କାର । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହା ଯେତେ ଭୟଙ୍କର ବୋଲି ବୋଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଅତୀତର ଇତିହାସ ସ୍ମରଣ କରି ଶୁଦ୍ଧ ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମାକୁ ଯେଉଁ ସକଳ କୁସଂସ୍କାରରେ ଆବୃତ କରି ରଖିଥିଲୁ, ତାହା ସ୍ମରଣ କରି ହସିବୁ, ଏବଂ ଆନନ୍ଦ ଓ ଦୃଢ଼ତାର ସହିତ କହିବୁ—ମୁଁ ହିଁ ସେହି ଆତ୍ମା, ଚିରକାଳ ତାହା ଥିଲି ଏବଂ ସର୍ବଦା ତାହା ହିଁ ରହିବି ।

କର୍ମ-ଜୀବନରେ ବେଦାନ୍ତ

(ପ୍ରଥମ ପ୍ରସ୍ତାବ)

[ଲଣ୍ଡନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ—୧୦ ନଭେମ୍ବର, ୧୮୯୬]

ମୋତେ ଅନେକେ କର୍ମ-ଜୀବନରେ ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନର ଉପଯୋଗିତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି କହିବାକୁ କହିଛନ୍ତି । ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ପୂର୍ବରୁ କହିଛି, ମତବାଦ ହିସାବରେ ଏହା ଖୁବ୍ ଭଲ । ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ କିଭଳି କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରାଯିବ, ଏହା ହିଁ ପ୍ରକୃତ ସମସ୍ୟା । ଯଦି ଏହାକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବା ଏକାବେଳକେ ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ, ତେବେ ବୁଦ୍ଧିର ଟିକିଏ ବ୍ୟାୟାମ ବ୍ୟତୀତ କୌଣସି ମତବାଦର କୌଣସି ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ । ଅତଏବ ବେଦାନ୍ତ ଯଦି ଧର୍ମର ଆସନ ଅଧିକାର କରିବାକୁ ଚାହେଁ, ତେବେ ଏହାକୁ ବିଶେଷରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟକର ହେବାକୁ ହେବ । ଆମେମାନେ ଯେପରି ଆମ ଜୀବନର ସକଳ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହାକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିପାରୁ । କେବଳ ତାହା ନୁହେଁ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଓ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଗୋଟିଏ କାଳ୍ପନିକ ଭେଦ ଅଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ ଯେପରି ଦୂର ହୋଇଯାଏ । କାରଣ ବେଦାନ୍ତ ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶିକ୍ଷା ଦିଏ—ବେଦାନ୍ତ କହେ, ଏକପ୍ରାଣ ସର୍ବତ୍ର ବିରାଜିତ । ଧର୍ମର ଆଦର୍ଶସମୂହ ଯେପରି ସମଗ୍ର ଜୀବନକୁ ଆଚ୍ଛାଦନ କରେ, ତାହା ଯେପରି ଆମର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚିନ୍ତା ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରେ ଓ କାର୍ଯ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଯେପରି ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଭାବ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ବୃଦ୍ଧିପାଏ । ମୁଁ କ୍ରମଶଃ କର୍ମ-ଜୀବନରେ ବେଦାନ୍ତର ପ୍ରଭାବର କଥା କହିବି; କିନ୍ତୁ ଏହି ବକ୍ତୃତାଗୁଡ଼ିକ ଭବିଷ୍ୟତ ବକ୍ତୃତାସମୂହର ଉପକ୍ରମଣିକା ରୂପରେ ସଂକଳ୍ପିତ; ସୁତରାଂ ଆମମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ମତବାଦଗୁଡ଼ିକ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେବ । ଆମମାନଙ୍କୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ପର୍ବତଗହ୍ୱର ଓ ନିବିଡ଼ ଅରଣ୍ୟରୁ ସମୁଦ୍‌ଭୂତ ହୋଇ କିପରି ସେଗୁଡ଼ିକ କର୍ମମୁଖର ନଗରୀର ରାଜପଥରେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଆମେ ଏହି ମତଗୁଡ଼ିକର ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷତ୍ୱ ଦେଖିବା ଯେ, ଏହି ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକର ଅଧିକାଂଶ କେବଳ ନିର୍ଜନ ଅରଣ୍ୟବାସର ଫଳ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଯେଉଁସବୁ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ଆମେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ କର୍ମ-ବ୍ୟସ୍ତ ବୋଲି ମନେ କରୁ, ସିଂହାସନୋପବିଷ୍ଟ ସେହି ରାଜାମାନେ ଏ ସବୁର ପ୍ରଣେତା ।

ଶ୍ୱେତକେତୁ ଆରୁଣି ଋଷିଙ୍କର ପୁତ୍ର । (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପ., ୫/୩) ଏହି ଋଷି ବୋଧହୁଏ ବାନପ୍ରସ୍ଥୀ ଥିଲେ । ଶ୍ୱେତକେତୁ ବନରେ ପ୍ରତିପାଳିତ ହୋଇଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସେ ପାଞ୍ଚାଳ ଦେଶର ରାଜସଭାରେ ରାଜା ପ୍ରବାହଣ ଜୈବଳିଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇଥିଲେ । ରାଜା ତାଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ, 'ମୃତ୍ୟୁକାଳରେ ପ୍ରାଣୀମାନେ କିପରି ଭାବରେ ଏହି ଲୋକରୁ ଗମନ କରନ୍ତି,

ତାହା କଅଣ ତୁମେ ଜାଣ'?—'ନା'। 'କିପରି ସେମାନେ ଏଠାକୁ ପୁନରାୟ ଆସିଥାନ୍ତି, ତାହା କଅଣ ତୁମେ ଜାଣ'?—'ନା'। 'ତୁମେ କଅଣ ପିତୃଯାନ ଓ ଦେବଯାନର ବିଷୟ ଅବଗତ ଅଛ?' ରାଜା ତାଙ୍କୁ ଏହିଭଳି ଆହୁରି ଅନେକ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଲେ। ଶ୍ୱେତକେତୁ କୌଣସି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେଇପାରିଲେ ନାହିଁ। ତେଣୁ ରାଜା ତାଙ୍କୁ କହିଲେ, 'ତୁମେ କିଛି ଜାଣ ନାହିଁ।' ବାଳକ ପିତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଫେରି ଆସି ଏ କଥା କହିବାରୁ ପିତା କହିଲେ, ମୁଁ ମଧ ଏସବୁ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଜାଣେ ନାହିଁ। ଯଦି ଜାଣିଥାନ୍ତି, ତାହାହେଲେ କଅଣ ତୁମକୁ ଶିଖାଇ ନ ଥାନ୍ତି?' ସେତେବେଳେ ପିତା ରାଜାଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚି ତାଙ୍କୁ ଏହି ରହସ୍ୟ—ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା ଦେବା ସକାଶେ ଅନୁରୋଧ କଲେ। ରାଜା କହିଲେ, 'ଏହି ବିଦ୍ୟା —ଏହି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା କେବଳ ରାଜାମାନେ ଜାଣନ୍ତି, ଯଜ୍ଞକାରୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କଦାପି ଏହା ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ।' ଯାହା ହେଉ; ସେ ଏହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାହା ଜାଣିଥିଲେ, ତାହା ଶିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ। ଆମେମାନେ ଅନେକ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଏହା ପଢ଼ିଛୁ ଯେ, ବେଦାନ୍ତଦର୍ଶନ କେବଳ ଅରଣ୍ୟରେ ଧ୍ୟାନଲବ୍‌ଧ ନୁହେଁ; ବରଂ ଏହାର ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ଅଂଶଗୁଡ଼ିକ ସାଂସାରିକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟସ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଚିନ୍ତିତ ଓ ପ୍ରକାଶିତ। ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ପ୍ରଜାଙ୍କର ଶାସକ ସାର୍ବଭୌମ ରାଜାଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ କର୍ମବ୍ୟସ୍ତ ମନୁଷ୍ୟ କଳ୍ପନା କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ; ତଥାପି ସେହି ରାଜାମାନେ ଗଭୀର ଚିନ୍ତାଶୀଳ ଥିଲେ।

ଏହିପରି ବିଭିନ୍ନ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ଏହି ଦର୍ଶନର ଆଲୋକରେ ଜୀବନ ଗଠନ ଓ ଜୀବନ ଯାପନ କରିବା ଅବଶ୍ୟ ସମ୍ଭବ। ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ରଚିତ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଆଲୋଚନା କରୁ— ଆପଣମାନେ ବୋଧହୁଏ ଅନେକେ ଏହା ପଢ଼ିଛନ୍ତି, ଏହା ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନର ଗୋଟିଏ ସର୍ବୋତ୍ତମ ଭାଷ୍ୟ—ସେତେବେଳେ ଆମେ ଏକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଯେ, ଯେଉଁ ସଂଗ୍ରାମସ୍ଥଳ ଏହି ଉପଦେଶର ସ୍ଥାନ ବୋଲି ନିର୍ବାଚିତ—ସେଠାରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅର୍ଜୁନଙ୍କୁ ଏହି ଦର୍ଶନର ଉପଦେଶ ଦେଉଛନ୍ତି ଏବଂ ଗୀତାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୃଷ୍ଠାରେ ଏହି ମତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ରହିଛି—ତୀବ୍ର କର୍ମଶୀଳତା; କିନ୍ତୁ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ପୁଣି ଅନନ୍ତ ଶାନ୍ତଭାବ। ଏହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ 'କର୍ମରହସ୍ୟ' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି। ଏହି ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରିବା ହିଁ ବେଦାନ୍ତର ଲକ୍ଷ୍ୟ। ଆମେମାନେ 'ଅକର୍ମ' କହିଲେ ସାଧାରଣତଃ ଯାହା ବୁଝୁ, ଅର୍ଥାତ୍ ନିଶ୍ଚେଷ୍ଟତା, ତାହା କେବେହେଲେ ଆମମାନଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ହୋଇ ନ ପାରେ। ତାହା ଯଦି ହୋଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ତ ଆମମାନଙ୍କର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ କାନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ପରମଜ୍ଞାନୀ ହୋଇଥାନ୍ତେ, କାରଣ ସେମାନେ ଯେ ନିଶ୍ଚେଷ୍ଟ। ମୃତ୍ତିକାଖଣ୍ଡ, ଗଛର ଗଣ୍ଡି—ଏହିଗୁଡ଼ିକ ତ ତାହାହେଲେ ଜଗତରେ ମହା ତପସ୍ୱୀ ବୋଲି ବିଖ୍ୟାତ ହୁଅନ୍ତେ, କାରଣ ସେମାନେ ତ ନିଶ୍ଚେଷ୍ଟ। ପୁନଶ୍ଚ କାମନାଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଯେ ନିଶ୍ଚେଷ୍ଟତା କର୍ମରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ତାହା ମଧ ନୁହେଁ।

ବେଦାନ୍ତର ଆଦର୍ଶ ଯେଉଁ ପ୍ରକୃତ କର୍ମ, ତାହା ଅନନ୍ତ ସ୍ଥିରତା ସହିତ ଜଡ଼ିତ—ଯାହା କିଛି ଘଟୁନା କାହିଁକି, ସେହି ସ୍ଥିରତା କେବେହେଲେ ନଷ୍ଟ ହେବାର ନୁହେଁ—ଚିତ୍ତର ସେହି ସମଭାବ କଦାପି ଭାଙ୍ଗିବ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ନିଜ ଅଭିଜ୍ଞତା ଦ୍ୱାରା ଏହା ଜାଣିଛୁ, କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଏହିପରି ମନୋଭାବ ହିଁ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଉପଯୁକ୍ତ ।

ଲୋକେ ମୋତେ ଅନେକ ଥର ପଚାରିଛନ୍ତି, ଆମେମାନେ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି ଯେଉଁଭଳି ଏକ ଆକର୍ଷଣ ବୋଧ କରିଥାଉ, ସେଭଳି ଆଗ୍ରହ ନ ରହିଲେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବୁ କିପରି ? ମୁଁ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବେ ଏହିପରି ଭାବୁଥିଲି; କିନ୍ତୁ ମୋର ଯେତେ ବୟସ ବଢୁଛି, ମୁଁ ଯେତେ ଅଭିଜ୍ଞତା ଲାଭ କରୁଛି, ସେତେ ମୁଁ ଦେଖୁଛି ଯେ, ଏହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । କାର୍ଯ୍ୟର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ଯେତେ କମ୍ ଆକର୍ଷଣ ବା କାମନା ଥାଏ, ଆମେ ସେତେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥାଉ । ଆମେମାନେ ଯେତେ ଶାନ୍ତ ହେବୁ, ଆମ ନିଜର ସେତିକି ମଙ୍ଗଳ, ସେତେ ଅଧିକ କାର୍ଯ୍ୟ ଆମେ କରିପାରିବୁ । ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଭାବାବେଗରେ ପରିଚାଳିତ ହୋଇଥାଉ, ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଶକ୍ତିର ବିଶେଷ ଅପବ୍ୟୟ କରିଥାଉ; ଆମମାନଙ୍କର ସ୍ନାୟୁମଣ୍ଡଳୀକୁ ବିକୃତ କରିପକାଉ—ମନ ଚଞ୍ଚଳ ହୋଇଉଠେ, ଅଥଚ କାର୍ଯ୍ୟ ଖୁବ୍ କମ୍ ହୁଏ । ଯେଉଁ ଶକ୍ତି କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ପରିଣତ ହେବା ଉଚିତ ଥିଲା, ତାହା ବୃଥା ହୃଦୟାବେଗରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇଯାଏ । ମନ ଯେତେବେଳେ ବିଶେଷ ଶାନ୍ତ ଓ ସ୍ଥିର ଥାଏ, କେବଳ ସେତେବେଳେ ଆମର ସମୁଦାୟ ଶକ୍ତି ସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟୟିତ ହୋଇଥାଏ । ଯଦି ତୁମେମାନେ ଜଗତରେ ବଡ଼ ବଡ଼ କାର୍ଯ୍ୟକୁଶଳ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଜୀବନୀ ପାଠ କର, ତାହାହେଲେ ଦେଖିବ, ସେମାନେ ଅଦ୍ଭୁତ ଶାନ୍ତ ପ୍ରକୃତିର ଲୋକ ଥିଲେ; କୌଣସି କିଛି ସେମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତର ସମତା ନଷ୍ଟ କରିପାରୁ ନଥିଲା । ତେଣୁ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ସହଜରେ ରାଗିଯାଆନ୍ତି, ସେ କୌଣସି ବଡ଼ କାମ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି କେବେହେଲେ ରାଗନ୍ତି ନାହିଁ, ସେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ବେଶୀ କାମ କରିପାରନ୍ତି । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି କ୍ରୋଧ, ଘୃଣା ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରିପୁର ବଶୀଭୂତ ହୁଏ, ସେ ଏ ଜଗତରେ ବେଶୀ କିଛି କରିପାରେ ନାହିଁ; ସେ ଯେପରି ନିଜକୁ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରିପକାଏ; ସେ ସେପରି କିଛି କାମିକା ଲୋକ ହୁଏ ନାହିଁ । କେବଳ ଶାନ୍ତ, କ୍ଷମାଶୀଳ, ସ୍ଥିରଚିତ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି ।

ବେଦାନ୍ତ ଆମମାନଙ୍କୁ ଆଦର୍ଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉପଦେଶ ଦେଇଥାଏ; ଆଦର୍ଶ ଅବଶ୍ୟ ବାସ୍ତବରୁ, ଅର୍ଥାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ବିଷୟଠାରୁ ଅନେକ ଉଚ୍ଚରେ । ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନରେ ଦୁଇଟି ପ୍ରବଣତା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ—ଗୋଟିଏ ଆମମାନଙ୍କର ଆଦର୍ଶକୁ ଜୀବନୋପଯୋଗୀ କରିବା ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ଏହି ଜୀବନକୁ ଆଦର୍ଶୋପଯୋଗୀ ଗଠନ କରିବା । ଏହି ପାର୍ଥକ୍ୟଟିକୁ ଭଲଭାବରେ ବୁଝିବା ଉଚିତ୍, କାରଣ ଆଦର୍ଶକୁ ଜୀବନୋପଯୋଗୀ କରିବା ପାଇଁ

ଆମେମାନେ ଅନେକ ସମୟରେ ପ୍ରଲୁବ୍ଧ ହୋଇ ଥାଉ । ମୋର ଧାରଣା, ମୁଁ କୌଣସି ବିଶେଷପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରିବି, ହୁଏତ ତାହାର ଅଧିକାଂଶ ଖରାପ । ଏହାର ଅଧିକାଂଶର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ହୁଏତ କ୍ରୋଧ, ଘୃଣା ଅଥବା ସ୍ୱାର୍ଥପରତାରୂପକ ଅଭିସନ୍ଧି ରହିଛି । ମନେକର କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ମତେ କୌଣସି ବିଶେଷ ଆଦର୍ଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉପଦେଶ ଦେଲେ—ଅବଶ୍ୟ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଉପଦେଶ ହେବ ଯେ ସ୍ୱାର୍ଥପରତା, ଆତ୍ମସୁଖ ତ୍ୟାଗ କର । ମୁଁ ଭାବିଲି, ଏହା କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବା ଅସମ୍ଭବ; କିନ୍ତୁ ଯଦି କେହି ଏପରି ଏକ ଆଦର୍ଶ ବିଷୟରେ ଉପଦେଶ ଦିଅନ୍ତି, ଯାହା ମୋର ସମୁଦାୟ ସ୍ୱାର୍ଥପରତା ଓ ସମୁଦାୟ ଅସାଧୁଭାବକୁ ସମର୍ଥନ କରେ, ମୁଁ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ କହି ଉଠେ, ଏହା ହିଁ ମୋର ଆଦର୍ଶ—ମୁଁ ସେହି ଆଦର୍ଶକୁ ଅନୁସରଣ କରିବାପାଇଁ ବ୍ୟଗ୍ର ହୋଇଉଠେ । ଯେପରି 'ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ' ଓ 'ଅଶାସ୍ତ୍ରୀୟ' କଥାର ଅର୍ଥ ନେଇ ଲୋକମାନେ ଗୋଳମାଳ କରିଥାନ୍ତି; ମୁଁ ଯାହା ବୁଝିଲି, ତାହା ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଓ ତୁମର ମତ ଅଶାସ୍ତ୍ରୀୟ । 'କାର୍ଯ୍ୟକର' (practical) କଥାଟି ନେଇ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଗୋଳମାଳ ହୋଇଅଛି । ମୁଁ ଯାହାକୁ କାର୍ଯ୍ୟକର ବୋଲି ମନେ କରେ, ଜଗତରେ ତାହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟକର । ଯଦି ମୁଁ ଦୋକାନଦାର ହୁଏ, ତେବେ ମୁଁ ଭାବେ ଯେ, ଦୋକାନଦାରୀ ହିଁ ଏକମାତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟକର ଧର୍ମ । ଯଦି ମୁଁ ଚୋର ହୁଏ, ମୁଁ ଭାବେ ଯେ, ଚୋରି କରିବାର ଉତ୍ତମ କୌଶଳଟି ସର୍ବୋତ୍ତମ କାର୍ଯ୍ୟକର ଧର୍ମ । ସୁତରାଂ ତୁମେମାନେ ଦେଖୁଛ ଏହି 'କାର୍ଯ୍ୟକର' ଶବ୍ଦଟିକୁ ଆମେ ନିଜେ ଯାହା ଭଲ ପାଉ ଓ ଯାହା କରିପାରୁ କେବଳ ସେହି ବିଷୟରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥାଉ । ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ବୁଝିବାକୁ କହୁଛି ଯେ, ଯଦିଓ ବେଦାନ୍ତ ଚୂଡ଼ାନ୍ତଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟକର, ଏହା ସାଧାରଣ ଅର୍ଥରେ କାର୍ଯ୍ୟକର ନୁହେଁ; ଆଦର୍ଶ ହିସାବରେ ଏହା କାର୍ଯ୍ୟକର । ଏହାର ଆଦର୍ଶ ଯେତେ ଉଚ୍ଚ ହେଉନା କାହିଁକି, ଏହା କୌଣସି ଅସମ୍ଭବ ଆଦର୍ଶକୁ ଆମମାନଙ୍କର ସମ୍ମୁଖରେ ସ୍ଥାପନ କରେ ନାହିଁ, ଅଥଚ ଏହି ଆଦର୍ଶ 'ଆଦର୍ଶ' ନାମର ଉପଯୁକ୍ତ । ଗୋଟିଏ କଥାରେ ଏହାର ଉପଦେଶ 'ତତ୍ତ୍ୱମସି'—'ତୁମେ ହିଁ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ'—ଏହା ହିଁ ସମୁଦାୟ ଉପଦେଶର ଶେଷ ପରିଣତି । ନାନାବିଧ ତର୍କ ବିଚାର ପରେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଆମେ ଉପନୀତ ହେଉ ଯେ, ମାନବାତ୍ମା ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱଭାବ ଓ ସର୍ବଜ୍ଞ । ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜନ୍ମ ବା ମୃତ୍ୟୁର କଥା କହିବା ବାତୁଳତା ମାତ୍ର । ଆତ୍ମା କଦାପି ଜାତ ହୁଏ ନାହିଁ କି ମରେ ନାହିଁ; ମୁଁ ମରିବି ବା ମରିବାକୁ ଡରେ, ଏସବୁ ଭାବ କେବଳ କୁସଂସ୍କାର ମାତ୍ର । ମୁଁ ଏହା କରିପାରିବି ବା କରିପାରିବି ନାହିଁ—ଏହା ମଧ୍ୟ କୁସଂସ୍କାର । ମୁଁ ସବୁ କରିପାରିବି । ବେଦାନ୍ତ ମନୁଷ୍ୟକୁ ପ୍ରଥମେ ନିଜ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ କହେ । ଯେପରି ଜଗତରେ କୌଣସି କୌଣସି ଧର୍ମ କହେ—ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜଠାରୁ ପୃଥକ୍ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର ନ କରେ, ସେ ନାସ୍ତିକ; ସେହିଭଳି ବେଦାନ୍ତ କହେ—ଯେଉଁ ଲୋକ

ନିଜକୁ ବିଶ୍ୱାସ ନ କରେ, ସେ ନାସ୍ତିକ । ଆତ୍ମମହିମାରେ ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ଥାପନ ନ କରିବା ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ନାସ୍ତିକତା । ଅନେକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହି ଧାରଣା ଅତି ସାଂଘାତିକ, ସେଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ; ଆଉ ଆମେମାନେ ଅନେକ ବିବେଚନା କରୁ ଯେ, ଆମେ କେବେହେଲେ ଏହି ଆଦର୍ଶରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରିବୁ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ ଦୃଢ଼ଭାବରେ କହେ ଯେ, ପ୍ରତ୍ୟେକେ ହିଁ ଏହି ସତ୍ୟକୁ ଜୀବନରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିପାରିବେ । ଏ ବିଷୟରେ ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ଭେଦ ନାହିଁ, ବାଳକ-ବାଳିକା ଭେଦ ନାହିଁ, ଜାତିଭେଦ ନାହିଁ—ଆବାଳବୃଦ୍ଧବନିତା ଜାତିଧର୍ମନିର୍ବିଶେଷରେ ଏହି ସତ୍ୟକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିବେ । କୌଣସି କିଛି ଏହାର ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ; କାରଣ ବେଦାନ୍ତ ଦେଖାଇ ଦିଏ ଯେ, ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଅନୁଭୂତ, ପୂର୍ବରୁ ହିଁ ଏହା ରହିଛି ।

ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସମୁଦାୟ ଶକ୍ତି ଆମମାନଙ୍କଠାରେ ପୂର୍ବରୁ ରହିଛି । ଆମେ ନିଜେ ଆମ ଆଖିରେ ହାତ ଦେଇ 'ଅନ୍ଧକାର' ବୋଲି ଚିତ୍କାର କରୁଛୁ । ହାତ କାଢ଼ିନିଅ, ଦେଖିବ, ପ୍ରଥମରୁ ହିଁ ଆଲୋକ ଥିଲା । ଅନ୍ଧକାର କେବେହେଲେ ନ ଥିଲା, ଦୁର୍ବଳତା କଦାପି ନ ଥିଲା । ଆମେମାନେ ନିର୍ବୋଧ ବୋଲି ଚିତ୍କାର କରୁ—'ଆମେମାନେ ଦୁର୍ବଳ, ଆମେମାନେ ଅପବିତ୍ର ।' ସୁତରାଂ ବେଦାନ୍ତ ଯେ ଆଦର୍ଶକୁ କେବଳ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିହୁଏ ବୋଲି କହେ ତାହା ନୁହେଁ; ବରଂ କହେ ଯେ, ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ପୂର୍ବରୁ ଉପଲବ୍ଧ ଆଉ ଯାହାକୁ ଆମେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଦର୍ଶ କହୁଛୁ, ତାହା ହିଁ ବାସ୍ତବ ସତ୍ତା—ତାହା ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ଯାହା କିଛି ଦେଖୁଛୁ, ସମୁଦାୟ ମିଥ୍ୟା । ଯେତେବେଳେ ତୁମେ କହ, 'ମୁଁ ମରଣଶୀଳ କ୍ଷୁଦ୍ର ଜୀବ', ସେତେବେଳେ ତୁମେ ମିଥ୍ୟା କହୁଛ; ତୁମେ ଯେପରି ଯାଦୁ-ବଳରେ ନିଜକୁ ଅସତ୍, ଦୁର୍ବଳ, ହତଭାଗ୍ୟ କରିପକାଇଛ ।

ବେଦାନ୍ତ ପାପ ସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ, ଭ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର କରେ । ବେଦାନ୍ତ କହେ, ସର୍ବାପେକ୍ଷା ବିଷମ ଭ୍ରମ ହେଉଛି—ନିଜକୁ ଦୁର୍ବଳ, ପାପୀ ଏବଂ ହତଭାଗ୍ୟ ବୋଲି କହିବା । ମୋର କୌଣସି ଶକ୍ତି ନାହିଁ, ମୁଁ ଏହା କହିପାରିବି ନାହିଁ, ମୁଁ ତାହା କରିପାରିବି ନାହିଁ, ଏହା ହିଁ ବିଷମ ଭ୍ରମ । କାରଣ, ଯେତେବେଳେ ତୁମେ ଏହିଭଳି ଚିନ୍ତା କର, ସେତେବେଳେ ତୁମେ, ଯେଉଁ ଶୃଙ୍ଖଳ ତୁମକୁ ବାନ୍ଧି ରଖିଛି, ତାହାକୁ ଆହୁରି ଦୃଢ଼ କର; ତୁମେ ତୁମର ଆତ୍ମାକୁ ପୂର୍ବଠାରୁ ଅଧିକ ମାୟାବରଣରେ ଆବୃତ କର । ଅତଏବ ଯେ ନିଜକୁ ଦୁର୍ବଳ ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରେ, ସେ ଭ୍ରାନ୍ତ; ଯେ ନିଜକୁ ଅପବିତ୍ର ବୋଲି ମନେ କରେ ସେ ଭ୍ରାନ୍ତ, ସେ ଜଗତରେ ଗୋଟିଏ ଅସତ୍ ଚିନ୍ତାର ସ୍ରୋତ ବିସ୍ତାର କରେ । ଆମମାନଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, ବେଦାନ୍ତରେ ଆମମାନଙ୍କର ଏହି ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବନକୁ, ଏହି ମାୟାମୟ ମିଥ୍ୟା-ଜୀବନକୁ—ଆଦର୍ଶ ସହିତ ମିଳାଇବାର କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା ନାହିଁ । ବେଦାନ୍ତ କହେ, ଏହି ମିଥ୍ୟା-ଜୀବନକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ

ହେବ, ତାହାହେଲେ ଏହାର ଅନ୍ତରାଳରେ ଯେଉଁ ସତ୍ୟ-ଜୀବନ ସର୍ବଦା ବିଦ୍ୟମାନ, ତାହା ପ୍ରକାଶିତ ହେବ । ଏପରି ନୁହେଁ ଯେ, ମନୁଷ୍ୟ ପୂର୍ବେ ଅଳ୍ପ ପବିତ୍ର ଥିଲା, ଏବଂ ତାହାଠାରୁ ପବିତ୍ରତର ହେଲା; କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ସେ ପୂର୍ବରୁ ହିଁ ଶୁଦ୍ଧ ଅଛି—ତାହାର ସେହି ଶୁଦ୍ଧ ସ୍ୱଭାବ ଅଳ୍ପ ଅଳ୍ପ ହୋଇ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ ମାତ୍ର । ଆବରଣ ଚାଲିଯାଏ ଏବଂ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱାଭାବିକ ପବିତ୍ରତା ପ୍ରକାଶିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ । ପୂର୍ବରୁ ଆମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନନ୍ତ ପବିତ୍ରତା, ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ, ପ୍ରେମ ଓ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ରହିଛି ।

ବେଦାନ୍ତ ଆହୁରି ମଧ କହେ, ଏହା ଯେ କେବଳ ବଣରେ ଅଥବା ପର୍ବତଗୁହାରେ ଉପଲବ୍ଧି କରାଯାଇପାରେ, ତାହା ନୁହେଁ । ଆମେମାନେ ପୂର୍ବରୁ ଦେଖିଛୁ, ପ୍ରଥମେ ଯେଉଁମାନେ ଏହି ସତ୍ୟସକଳ ଆବିଷ୍କାର କରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ବଣରେ ଅଥବା ପର୍ବତଗୁହାରେ ବାସ କରୁ ନ ଥିଲେ, ଅଥବା ସେମାନେ ସାଧାରଣ ଲୋକ ମଧ ନଥିଲେ; ବରଂ ସେମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ କର୍ମମୟ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ । ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ସୈନ୍ୟ ପରିଚାଳନା କରିବାକୁ ହେଉଥିଲା, ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ସିଂହାସନରେ ବସି ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ମଙ୍ଗଳାମଙ୍ଗଳ ଦେଖିବାକୁ ହେଉଥିଲା, ସେହି ରାଜାମାନେ ହିଁ ଏହି ସତ୍ୟସକଳ ଉପଲବ୍ଧି କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ରାଜାମାନେ ସର୍ବମୟକର୍ତ୍ତା ଥିଲେ—ଆଜିକାଲି ଭଳି ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ ନ ଥିଲେ; ତଥାପି ସେମାନେ ଏହିସବୁ ତତ୍ତ୍ୱ ଚିନ୍ତା କରିବା, ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଜୀବନରେ ପରିଣତ କରିବା ଏବଂ ମାନବଜାତିକୁ ତାହା ଶିକ୍ଷା ଦେବା ପାଇଁ ସମୟ ପାଉଥିଲେ । ଅତଏବ ସେମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଆମମାନଙ୍କର ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ଅନୁଭବ କରିବା ତ ବରଂ ଅନେକ ସହଜ; କାରଣ ସେମାନଙ୍କ ତୁଳନାରେ ଆମ ଜୀବନରେ ଅଧିକ ଅବସର ରହିଛି । ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କର ଯେତେବେଳେ ଏତେ ବେଶୀ ଅବସର, ଆମେମାନେ ଯେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ସ୍ୱାଧୀନ, ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଯଦି ଏହି ସକଳ ସତ୍ୟ ଅନୁଭବ କରି ନ ପାରିବା, ତେବେ ତ ଏହା ଆମମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅତି ଲଜ୍ଜାର କଥା । ପୂର୍ବକାଳୀନ ସର୍ବମୟ ସମ୍ରାଟ୍‌ମାନଙ୍କ ତୁଳନାରେ ଆମମାନଙ୍କର ସମୟର ଅଭାବ ତ କିଛି ନୁହେଁ । କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଅଗଣିତ ଅକ୍ଷୌହିଣୀ-ପରିଚାଳକ ଅର୍ଜୁନଙ୍କ ତୁଳନାରେ ଆମମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ-ତାଡ଼ନା କିଛି ନୁହେଁ; ତଥାପି ଏହି ଯୁଦ୍ଧ-କୋଳାହଳ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଉଚ୍ଚତମ ଦର୍ଶନର କଥା ଶୁଣିବାକୁ ଏବଂ ଏହାକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ସମୟ ପାଇଥିଲେ; ସୁତରାଂ ଆମର ଏହି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ଓ ଆରାମ ଦାୟକ ଜୀବନରେ ଏହା ପାରିବା ଉଚିତ । ଆମେମାନେ ଯଦି ବାସ୍ତବିକ ସଦ୍‌ଭାବରେ ସମୟ କଟାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁ, ତାହାହେଲେ ଦେଖିବୁ—ଆମେମାନେ ଯେତେଟା ଭାବୁ ତାହା ଅପେକ୍ଷା ଆମ ଅଧିକାଂଶଙ୍କର ଅଧିକ ସମୟ ରହିଛି । ଆମମାନଙ୍କର ଯେତେ ଅବକାଶ ଅଛି, ସେଥିରେ ଯଦି ଆମେମାନେ

ବାସ୍ତବିକ ଇଚ୍ଛା କରୁ, ତେବେ ଆମେମାନେ ଗୋଟାଏ ଆଦର୍ଶ କାହିଁକି, ପଚାଶଟି ଆଦର୍ଶ ଅନୁସରଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବୁ; କିନ୍ତୁ ଆଦର୍ଶକୁ କଦାପି ଅବନତ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ଜୀବନରେ ଏକ ବିଶେଷ ପ୍ରଲୋଭନ । ଅନେକ ବ୍ୟକ୍ତି ଅଛନ୍ତି—ତାଙ୍କର ମିଥ୍ୟା ଅଭାବ ଓ ବାସନା ସକାଶେ ନାନାପ୍ରକାର ଆପତ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରନ୍ତି ଏବଂ ଆମେମାନେ ମଧ୍ୟ ଭାବୁ ଯେ ଏହାଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର ଆଦର୍ଶ ବୋଧହୁଏ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ତାହା ନୁହେଁ । ବେଦାନ୍ତ ଏଭଳି ଶିକ୍ଷା କଦାପି ଦିଏ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଜୀବନକୁ ଆଦର୍ଶ ସହିତ ଏକୀଭୂତ କରିବାକୁ ହେବ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବନକୁ ଅନନ୍ତ ଜୀବନ ସହିତ ଏକୀଭୂତ କରିବାକୁ ହେବ ।

ତୁମମାନଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, ବେଦାନ୍ତର ମୂଳକଥା ଏହି ଏକତ୍ୱ ବା ଅଖଣ୍ଡ ଭାବ । ଦୁଇ ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ, ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଜୀବନ ନାହିଁ ଅଥବା ଦୁଇଟି ଜଗତ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ତୁମେମାନେ ଦେଖିବ, ବେଦ ପ୍ରଥମତଃ ସ୍ୱର୍ଗାଦିର କଥା କହିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଶେଷରେ ଯେତେବେଳେ ଦର୍ଶନର ଉଚ୍ଚତମ ଆଦର୍ଶର ବିଷୟ କହିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେହି ସମସ୍ତ କଥା ଏକାବେଳକେ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି । ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଜୀବନ ଅଛି, ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଜଗତ ଅଛି, ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି । ସବୁ ସେହି ଗୋଟିଏ ସତ୍ତା; ପ୍ରଭେଦ ପରିମାଣଗତ, ପ୍ରକାରଗତ ନୁହେଁ । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ ପ୍ରକାରଗତ ନୁହେଁ । ପଶୁଗଣ ମନୁଷ୍ୟଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ ଏବଂ ସେମାନେ ଈଶ୍ୱରକର୍ତ୍ତୃକ ଆମମାନଙ୍କର ଖାଦ୍ୟରୂପରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ସକାଶେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛନ୍ତି—ବେଦାନ୍ତ ଏହିଭଳି କଥାସବୁ ଏକାବେଳକେ ଅସ୍ୱୀକାର କରେ ।

କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଲୋକ ଦୟାପରବଶ ହୋଇ ଜୀବିତ-ବ୍ୟବଚ୍ଛେଦ-ନିବାରିଣୀ ସଭା (Anti-vivisection Society) ସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ମୁଁ ଏହି ସଭାର ଜଣେ ସଭ୍ୟଙ୍କୁ ପଚାରିଲି, 'ବନ୍ଧୁ, ଆପଣମାନେ ଖାଦ୍ୟସକାଶେ ପଶୁ ହତ୍ୟା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ ବୋଲି ଭାବନ୍ତି, ଅଥଚ ବୈଜ୍ଞାନିକ ପରୀକ୍ଷା ସକାଶେ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ପଶୁହତ୍ୟାର ଏତେ ବିରୋଧୀ କାହିଁକି ?' ସେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, 'ପଶୁମାନେ ଯେହେତୁ ଆମମାନଙ୍କର ଖାଦ୍ୟ ସକାଶେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କଲେ କୌଣସି କ୍ଷତି ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଜୀବିତର ବ୍ୟବଚ୍ଛେଦ ଅତି ଭୟଙ୍କର କଥା ।' କି ଅଦ୍ଭୁତ ବାସ୍ତବିକ ଯୁକ୍ତି ! ପଶୁମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଅଖଣ୍ଡ ସତ୍ତାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଯଦି ମନୁଷ୍ୟର ଜୀବନ ଅନନ୍ତ ହୁଏ, ପଶୁର ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ପରିମାଣଗତ, ପ୍ରକାରଗତ ନୁହେଁ । ମୁଁ ଯେପରି, କ୍ଷୁଦ୍ର ଜୀବାଣୁ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ—ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ପରିମାଣଗତ, ଏବଂ ସେହି ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସତ୍ତାର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଏ ସକଳ ପ୍ରଭେଦ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତୃଣ ଓ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ବୃକ୍ଷ ଭିତରେ ଅନେକ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଏ; କିନ୍ତୁ ଯଦି ତୁମେ ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚକୁ ଆରୋହଣ କର,

ତେବେ ସେହି ତୃଣ ଓ ବୃହତ୍ତମ ବୃକ୍ଷ ସମାନ ବୋଧ ହୁଅନ୍ତି । ସେହିପରି ସେହି ଉଚ୍ଚତମ ସତ୍ତାର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସବୁକିଛି ସମାନ—ଆଉ ଯଦି ତୁମେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱରେ ବିଶ୍ୱାସୀ ହୁଅ, ତେବେ ତୁମକୁ ନିମ୍ନତମ ପଶୁମାନଙ୍କଠାରୁ ଉଚ୍ଚତମ ପ୍ରାଣୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କର ସମତା ମାନିବାକୁ ହେବ, ତାହା ନ ହେଲେ ଭଗବାନ ଜଣେ ମହାପକ୍ଷପାତୀ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହେବେ । ଯେଉଁ ଭଗବାନ ମନୁଷ୍ୟ ନାମକ ତାଙ୍କ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଏତେ ପକ୍ଷପାତୀ ଏବଂ ପଶୁ ନାମକ ଅନ୍ୟ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଏତେ ନିର୍ଦ୍ଦୟ, ସେ ମନୁଷ୍ୟ ଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଅଧମ । ଏହିଭଳି ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଉପାସନା କରିବା ଅପେକ୍ଷା ବରଂ ମୁଁ ଶହ ଶହ ଥର ମରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଏବଂ ମୋର ସମୁଦାୟ ଜୀବନ ଏଭଳି ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ବିରୋଧରେ ଯୁଦ୍ଧରେ ଅତିବାହିତ ହେବ । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ଈଶ୍ୱର ଏଭଳି ନୁହଁନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ଏଭଳି କହନ୍ତି, ସେମାନେ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ଯେ, ସେମାନେ କେତେ ଦାୟିତ୍ୱବୋଧହୀନ, ହୃଦୟହୀନ ବ୍ୟକ୍ତି । ସେମାନେ କଅଣ କହୁଛନ୍ତି, ତାହା ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଠାରେ 'କାର୍ଯ୍ୟକର' ଶବ୍ଦଟି ଭୁଲ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ପ୍ରକୃତ କଥା ହେଉଛି, ଆମେମାନେ ଯାହା ଖାଇବାକୁ ଚାହୁଁ, ତାହା ଆମେ ଖାଉଁ । ମୁଁ ନିଜେ ଜଣେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିରାମିଷଭୋଜୀ ନ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ମୁଁ ନିରାମିଷ ଭୋଜନର ଆଦର୍ଶ କଅଣ ତାହା ବୁଝେ । ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ମାଂସ ଖାଏ, ସେତେବେଳେ ମୁଁ ଜାଣେ, ମୁଁ ଅନ୍ୟାୟ କରୁଛି । ଘଟଣାବିଶେଷରେ ଏହା ଖାଇବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଜାଣେ, ଏହା ଅନ୍ୟାୟ । ମୁଁ ଆଦର୍ଶକୁ ତଳକୁ ଖସାଇ ମୋର ଦୁର୍ବଳତାର ସମର୍ଥନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବି ନାହିଁ । ଆଦର୍ଶ ହେଉଛି ମାଂସ ଭୋଜନ ନ କରିବା, କୌଣସି ପ୍ରାଣୀର ଅନିଷ୍ଟ ନ କରିବା, କାରଣ ପଶୁମାତ୍ରେ ହିଁ ମୋର ଭାଇ—ବିରାଡ଼ି ଓ କୁକୁର ମଧ୍ୟ । ଯଦି ଏହିଭଳି ଚିନ୍ତା କରିପାର, ତେବେ ତୁମେ ସର୍ବପ୍ରାଣୀର ଭ୍ରାତୃତ୍ୱ ଦିଗକୁ କିଛି ପରିମାଣରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଛ; କେବଳ ମନୁଷ୍ୟପ୍ରତି ଭ୍ରାତୃଭାବ ଏହି ମହାସାମ୍ୟଭାବର ନିଦର୍ଶନ ନୁହେଁ, ପିଲାଖେଳ ମାତ୍ର । ତୁମେମାନେ ସଚରାଚର ଦେଖିବ, ଏହା ଅନେକଙ୍କର ରୁଚିସଙ୍ଗତ ହୁଏ ନାହିଁ—କାରଣ, ବାସ୍ତବକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଆଦର୍ଶ ଆଡ଼କୁ ଯିବା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦିଆହୁଏ; କିନ୍ତୁ ଯଦି ତୁମେ ଏପରି ଗୋଟିଏ ମତର କଥା କହ, ଯାହା ସେମାନଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ କାର୍ଯ୍ୟ ବା ଆଚରଣ ସହିତ ଖାପଖାଏ, ତେବେ ସେମାନେ କହିବେ, ଏହା ନିଶ୍ଚୟ କାର୍ଯ୍ୟକର ।

ମନୁଷ୍ୟ-ସ୍ୱଭାବରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ପ୍ରବୃତ୍ତି ରହିଛି । ଆମେମାନେ ଗୋଟିଏ ପାଦ ମଧ୍ୟ ସମ୍ମୁଖକୁ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ଚାହୁଁ ନାହିଁ । ତୁଷାରମଗ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେପରି ପଢ଼ାଯାଏ, ମନୁଷ୍ୟ ଜାତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ମୋର ସେହିପ୍ରକାର ଧାରଣା । ଶୁଣାଯାଏ ଯେ, ଏହିଭଳି ଅବସ୍ଥାରେ ଲୋକମାନେ ଶୋଇବାକୁ ଚାହାନ୍ତି । ଯଦି କେହି ସେମାନଙ୍କୁ ଜୋର୍ କରି ଟାଣି ଉଠାଇବାକୁ ଯାଏ, ସେମାନେ କହନ୍ତି, 'ଆମମାନଙ୍କୁ

ଶୋଇବାକୁ ଦିଅ—ବରଫରେ ଶୋଇବା ଭାରୀ ଆରାମଦାୟକ ।' ସେମାନଙ୍କର ସେହି ନିଦ୍ରା ହିଁ ମହାନିଦ୍ରାରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଆମର ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ଆମେମାନେ ମଧ୍ୟ ସାରା ଜୀବନ ତାହା ହିଁ କରୁଛୁ—ପାଦରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଉପରକୁ ବରଫ ଜମିଯାଉଛି, ତଥାପି ଆମେମାନେ ଶୋଇବାକୁ ଚାହୁଁଛୁ । ଅତଏବ ସର୍ବଦା ଆଦର୍ଶ ଅବସ୍ଥାରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବ, ଆଉ ଯଦି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଆଦର୍ଶକୁ ଛୋଟ କରି ତଳ ସ୍ତରକୁ ଆନୟନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ଯଦି କେହି ତୁମମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦିଏ ଯେ, ଧର୍ମ ଉଚ୍ଚତମ ଆଦର୍ଶ ନୁହେଁ, ତେବେ ତାହାର କଥାରେ କର୍ଣ୍ଣପାତ କର ନାହିଁ । ଏପରି ଧର୍ମାଚରଣ ମୋ ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ; କିନ୍ତୁ ଯଦି କେହି ଆସି ମୋତେ କହେ, 'ଧର୍ମ ହିଁ ଜୀବନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପ୍ରୟାସ', ତେବେ ମୁଁ ତାହାର କଥା ଶୁଣିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଛି । ଏହି ବିଷୟରେ ବିଶେଷ ସାବଧାନ ହେବାକୁ ହେବ । ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଦୁର୍ବଳତାକୁ ସମର୍ଥନ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ସେତେବେଳେ ବିଶେଷ ସାବଧାନ ହୁଅ । ଆମେମାନେ ପ୍ରଥମତଃ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସମୂହରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ଆପଣାକୁ ଏକାବେଳକେ ଅପଦାର୍ଥ କରି ପକାଇଛୁ, ସେଥିରେ ଯଦି ପୁଣି କେହି ଆସି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଭାବରେ ଶିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଚାହେଁ, ଏବଂ ତୁମେ ଏହି ଉପଦେଶକୁ ଅନୁସରଣ କର, ତେବେ ତୁମେ କୌଣସି ଉନ୍ନତି କରିପାରିବ ନାହିଁ । ମୁଁ ଏହି ପରି ଅନେକଙ୍କୁ ଦେଖିଛି, ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୁଁ କିଛି ଅଭିଜ୍ଞତା ଲାଭ କରିଛି । ମୋ ଦେଶରେ ଧର୍ମସଂପ୍ରଦାୟଗୁଡ଼ିକ ଛତୁ ପରି ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥାଏ । ପ୍ରତିବର୍ଷ ନୂତନ ନୂତନ ସଂପ୍ରଦାୟ ବାହାରୁଛି; କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ଜିନିଷ ମୁଁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛି ଯେ, ଯେଉଁସବୁ ସଂପ୍ରଦାୟ ସଂସାର ଓ ଧର୍ମକୁ ଏକତ୍ର ମିଶାଇ ପକାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା ନ କରନ୍ତି, କେବଳ ସେହିମାନେ ହିଁ ଉନ୍ନତି କରିଥାନ୍ତି; ଆଉ ଯେଉଁ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ଉଚ୍ଚତମ ଆଦର୍ଶକୁ ସାଂସାରିକ ଅନିତ୍ୟ ବାସନା ସହିତ ମିଳିତ କରିବାର—ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟ-ଭୂମିକୁ ଟାଣି ଆଣିବାର—ମିଥ୍ୟା ଚେଷ୍ଟା ରହିଛି, ସେଠରେ ରୋଗ ପ୍ରବେଶ କରେ । ମନୁଷ୍ୟ ଯେଉଁଠାରେ ପଡ଼ି ରହିଛି, ସେଠାରେ ରହିଗଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ—ତାକୁ ଦେବତ୍ୱପଦକୁ ଉନ୍ନୀତ ହେବାକୁ ହେବ ।

ଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଦିଗ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଆମେମାନେ ଅନ୍ୟକୁ ଯେପରି ଘୃଣାଚକ୍ଷୁରେ ନ ଦେଖୁ । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ସେହି ଏକ ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ଥଳକୁ ଚାଲିଛୁ । ଦୁର୍ବଳତା ଓ ସବଳତା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ପରିମାଣଗତ । ଆଲୋକ ଓ ଅନ୍ଧକାର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ପରିମାଣଗତ, ପାପ ଓ ପୁଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ପରିମାଣଗତ, ଜୀବନ ଓ ମୃତ୍ୟୁ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ପରିମାଣଗତ; ଯେକୌଣସି ବସ୍ତୁ ସହିତ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁର ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ପରିମାଣଗତ—ପ୍ରକାରଗତ ନୁହେଁ—କାରଣ, ସବୁକିଛି ସେହି ଅଖଣ୍ଡ ବସ୍ତୁ । ସମସ୍ତ କିଛି ଏକ—ତାହା ଚିନ୍ତାରୂପରେ ହେଉ, ଜୀବନ

ରୂପରେ ହେଉ, ଅଥବା ଆତ୍ମାରୂପରେ ହେଉ, ସବୁ ହିଁ ଏକ; ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ପରିମାଣର ତାରତମ୍ୟରେ, ମାତ୍ରାର ତାରତମ୍ୟରେ । ସେଥିପାଇଁ ଯେଉଁମାନେ ଠିକ୍ ଆମମାନଙ୍କ ପରି ଉନ୍ନତି କରିପାରି ନାହାନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ଘୃଣା କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । କାହା ନିନ୍ଦା କର ନାହିଁ, ସାହାଯ୍ୟ କରିପାରିବ ତ କର; ତାହା ଯଦି ନ ପାର, ହାତ ହଟାଇ ନିଅ; ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆଶୀର୍ବାଦ କର, ସମସ୍ତଙ୍କୁ ନିଜ ନିଜ ପଥରେ ଚାଲିବାକୁ ଦିଅ । ଗାଳି ଦେଲେ, ନିନ୍ଦା କଲେ କୌଣସି ଉନ୍ନତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଏ ଭାବରେ କେବେହେଲେ କାହାର ଉନ୍ନତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟର ନିନ୍ଦା କଲେ କେବଳ ବୃଥା ଶକ୍ତିକ୍ଷୟ ହୁଏ । ସମାଲୋଚନା ଓ ନିନ୍ଦାଦ୍ୱାରା କେବଳ ଆମମାନଙ୍କର ବୃଥା ଶକ୍ତି କ୍ଷୟ ହୁଏ ଏବଂ ଶେଷରେ ଆମେମାନେ ଜାଣିପାରୁ—ଅନ୍ୟମାନେ ଯେଉଁ ଦିଗରେ ଚାଲିଛନ୍ତି, ଆମେମାନେ ମଧ ଠିକ୍ ସେହି ଦିଗରେ ଚାଲୁଛୁ; ଆମମାନଙ୍କର ଅଧିକାଂଶ ମତଭେଦ ଭାଷାର ବିଭିନ୍ନତା ମାତ୍ର ।

ଏପରିକି, ପାପର କଥା ଧରାଯାଉ । ବେଦାନ୍ତର ଧାରଣା ଓ 'ମନୁଷ୍ୟ ପାପୀ' ବୋଲି ଯେଉଁ ଧାରଣା—ଏହି ଦୁଇଟି ଭାବ ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟତଃ ଏକ; ତେବେ ଗୋଟିଏ ଭୁଲ ପଥରେ ଚାଳିତ ହେଉଛି । ପ୍ରଚଳିତ ମତଟି ନେତିଭାବାପନ୍ନ, ବେଦାନ୍ତ ଇତିଭାବାପନ୍ନ । ଗେଟିଏ ମତ ମନୁଷ୍ୟକୁ ତାହାର ଦୁର୍ବଳତା ଦେଖାଇଦିଏ; ଅପରଟି କହେ ଦୁର୍ବଳତା ଥାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ସେଆଡ଼କୁ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କର ନାହିଁ; ଆମମାନଙ୍କୁ ଉନ୍ନତି କରିବାକୁ ହେବ । ମନୁଷ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଥମେ ଜାତ ହୋଇଛି, ସେତେବେଳୁ ତାହାର ରୋଗ ଜଣାଯାଇଛି । ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି ନିଜର କି ରୋଗ; ଅନ୍ୟ କେହି ତାହା କହିଦେବା ଦରକାର ହୁଏ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ବହିର୍ଜଗତ ନିକଟରେ କପଟ ଆଚରଣ କରିପାରୁ; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତରରେ ଆମେମାନେ ଆମମାନଙ୍କର ଦୁର୍ବଳତାକୁ ଜାଣୁ । ବେଦାନ୍ତ କହେ, କେବଳ ଦୁର୍ବଳତା ସ୍ମରଣ କରାଇଦେଲେ ବିଶେଷ କିଛି ଉପକାର ହେବ ନାହିଁ, ତାହାକୁ ଔଷଧ ଦିଅ । ମନୁଷ୍ୟକୁ କେବଳ ସର୍ବଦା ରୋଗଗ୍ରସ୍ତ ଭାବିବାକୁ କହିବା ରୋଗର ଔଷଧ ନୁହେଁ—ରୋଗ ପ୍ରତିକାରର ଉପାୟ ନୁହେଁ । ମନୁଷ୍ୟକୁ ସର୍ବଦା ତାହାର ଦୁର୍ବଳତାର ବିଷୟ ଭାବିବାକୁ କହିବା ତାହାର ଦୁର୍ବଳତାର ପ୍ରତିକାର ନୁହେଁ—ତାହାକୁ ତାହାର ଶକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଚେତନ କରାଇଦେବା ହିଁ ପ୍ରତିକାରର ଉପାୟ । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ପୂର୍ବରୁ ବିଦ୍ୟମାନ, ସେ ବିଷୟ ତାକୁ ସ୍ମରଣ କରାଇଦିଅ । ମନୁଷ୍ୟକୁ ପାପୀ ନ କହି ବେଦାନ୍ତ ବରଂ ଠିକ୍ ବିପରୀତ କଥା କହନ୍ତି; ତୁମେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱରୂପ—ଯାହାକୁ ତୁମେ ପାପ କହ, ତାହା ତୁମଠାରେ ନାହିଁ । ପାପସବୁ ତୁମର ନିମ୍ନତମ ପ୍ରକାଶ, ଯଦି ପାର ତେବେ ଉଚ୍ଚତର ଭାବରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶିତ କର । ଗୋଟିଏ ବିଷୟ ଆମେ ମନେରଖିବା ଉଚିତ ଯେ, ଆମେମାନେ ସବୁ କିଛି କରିପାରୁ । କେତେବେଳେ ହେଲେ 'ନା' କହ ନାହିଁ, କେତେବେଳେ ହେଲେ 'ପାରିବି ନାହିଁ' ବୋଲି କହ ନାହିଁ । ଏପରି କେବେହେଲେ

ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ, ତୁମେ ଅନନ୍ତସ୍ୱରୂପ । ତୁମର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ତୁଳନାରେ ଦେଶକାଳ ମଧ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ତୁମର ଯାହା ଇଚ୍ଛା, ତୁମେ ତାହା କରିପାର, ତୁମେ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ।

ଅବଶ୍ୟ ଯାହା କୁହାହେଲା, ତାହା ନୀତିର ମୂଳସୂତ୍ର ମାତ୍ର । ଆମମାନଙ୍କୁ ମତବାଦରୁ ଖସିଆସି ଜୀବନର ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହାକୁ ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ହେବ । ଆମମାନଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ହେବ, କିଭଳି ଭାବରେ ଏହି ବେଦାନ୍ତକୁ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରାତ୍ୟହିକ ଜୀବନରେ, ନାଗରିକ ଜୀବନରେ, ଗ୍ରାମ୍ୟ ଜୀବନରେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିର ଜୀବନରେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିର ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟ ଜୀବନରେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରାଯାଇପାରେ । କାରଣ, ଯଦି ଧର୍ମ, ମନୁଷ୍ୟର ସର୍ବାବସ୍ଥାରେ ତାହାକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରି ନ ପାରେ, ତେବେ ଏହାର କୌଣସି ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ—ଏହା କେବଳ କେତେଜଣଙ୍କ ପାଇଁ ମତବାଦ ରୂପେ ରହିବେ । ଧର୍ମ ସମଗ୍ର ମାନବଜାତିର କଲ୍ୟାଣକାରୀ ହେବାକୁ ହେଲେ ତାହା ଏପରି ହେବା ଉଚିତ୍, ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟ ସର୍ବାବସ୍ଥାରେ ଏହାର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇପାରେ—ଦାସତ୍ୱରେ ବା ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧୀନତାରେ, ଅଧଃପତନର ଗହ୍ୱରରେ ବା ପବିତ୍ରତାର ଉଚ୍ଚ ଶିଖରରେ—ସର୍ବଦା ଯେପରି ଏହା ସମାନଭାବରେ ମାନବଜାତିକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିପାରେ । ତେବେ ଯାଇ ବେଦାନ୍ତର ସକଳ ତତ୍ତ୍ୱ ଅଥବା 'ଧର୍ମର ଆଦର୍ଶ' —ଅଥବା ସେଗୁଡ଼ିକର ଯେଉଁ ନାମ ଦିଅନା କାହିଁକି—କାମରେ ଆସିବ ।

ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସରୂପ ଆଦର୍ଶ ହିଁ ମାନବଜାତିର ସର୍ବାଧିକ କଲ୍ୟାଣ ସାଧନ କରିପାରେ । ଯଦି ଏହି ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ ଆହୁରି ବିସ୍ତାରିତଭାବରେ ପ୍ରଚାରିତ ଓ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରାହୁଅନ୍ତା, ମୋର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ଯେ, ଜଗତରେ ଯେତେ ଦୁଃଖକଷ୍ଟ ରହିଛି, ତାହା ବହୁ ପରିମାଣରେ ଦୂରୀଭୂତ ହୋଇଥାନ୍ତା । ସମଗ୍ର ମାନବଜାତିର ଇତିହାସରେ ମହାପ୍ରାଣ ନରନାରୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯଦି କୌଣସି ପ୍ରେରଣା ବିଶେଷ ଶକ୍ତି ସଞ୍ଚାର କରିଥାଏ, ତେବେ ତାହା ଏହି ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ । ସେମାନଙ୍କର ଜନ୍ମଗତ ଚେତନା ଥିଲା ଯେ, ସେମାନେ ମହତ୍ ହେବେ ଏବଂ ସେମାନେ ମହତ୍ ହୋଇଥିଲେ । ମନୁଷ୍ୟ ଯେତେଦୂର ଅବନତଭାବାପନ୍ନ ହେଉନା କାହିଁକି, କିନ୍ତୁ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଅବଶ୍ୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ତାହାକୁ ଉନ୍ନତିର ଚେଷ୍ଟା କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ; ସେତେବେଳେ ସେ ନିଜ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ ଶିଖିବ । କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ଏହା ମୂଳରୁ ଜାଣିରଖିବା ଭଲ । ଆମେମାନେ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ ଶିଖିବାକୁ ଏତେ କାହିଁକି ବୁଲି ମରିବୁ ? ମନୁଷ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ଏହି ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସର ତାରତମ୍ୟ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ଏହି ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ ବଳରେ ସବୁ କିଛି ସମ୍ଭବ । ମୁଁ ନିଜ ଜୀବନରେ ଏହା ଦେଖିଛି, ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଦେଖୁଛି ଏବଂ ମୋର ଯେତେ ବୟସ ହେଉଛି, ସେତେ ଏହି

ବିଶ୍ୱାସ ଦୃଢ଼ରୁ ଦୃଢ଼ତର ହେଉଛି—ଯେ ନିଜକୁ ବିଶ୍ୱାସ ନ କରେ, ସେ ନାସ୍ତିକ । ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମ କହେ, ଯେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ବିଶ୍ୱାସ ନ କରେ ସେ ନାସ୍ତିକ । ନୂତନ ଧର୍ମ କହୁଛି, ଯେ ନିଜକୁ ବିଶ୍ୱାସ ନ କରେ, ସେ ନାସ୍ତିକ । କିନ୍ତୁ ଏହି ବିଶ୍ୱାସ କେବଳ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର 'ମୁଁ' କୁ ନେଇ ନୁହେଁ, କାରଣ, ବେଦାନ୍ତ ଏକତ୍ୱବାଦର ଶିକ୍ଷା ଦେଉଛନ୍ତି । ଏହି ବିଶ୍ୱାସର ଅର୍ଥ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି ବିଶ୍ୱାସ, କାରଣ, ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତୁମେ ଆତ୍ମାରୂପେ ରହିଅଛ । ଆତ୍ମପ୍ରୀତିର ଅର୍ଥ ସର୍ବଭୂତରେ ପ୍ରୀତି, ସକଳ ଜୀବଜନ୍ତୁଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରୀତି, ସକଳ ବସ୍ତୁ ପ୍ରତି ପ୍ରୀତି । ଏହି ମହାନ୍ ବିଶ୍ୱାସ ବଳରେ ଜଗତର ଉନ୍ନତି ହେବ । ଏହା ମୋର ଧ୍ରୁବ ବିଶ୍ୱାସ । ସେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ମନୁଷ୍ୟ, ଯେ ସାହସ କରି କହିପାରନ୍ତି, ମୁଁ ମୋ ନିଜ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଜାଣେ । ତୁମେ କଅଣ ଜାଣ, ତୁମମାନଙ୍କର ଏହି ଦେହ ଭିତରେ କେତେ ଶକ୍ତି, କେତେ କ୍ଷମତା ବର୍ତ୍ତମାନ ଲୁକ୍କାୟିତ ରହିଛି ? କୌଣସି ବୈଜ୍ଞାନିକ କଅଣ ମାନବ ଭିତରେ ଯାହା ଯାହା ଅଛି ସମୁଦାୟ ଜ୍ଞାତ ହୋଇଛନ୍ତି ? ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ପର୍ବରୁ ମନୁଷ୍ୟ ପୃଥିବୀରେ ବାସ କରୁଛି; କିନ୍ତୁ ତାହାର ଶକ୍ତିର ଅତି ସାମାନ୍ୟ ଅଂଶ ମାତ୍ର ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଅତଏବ ତୁମେ କିପରି ନିଜକୁ ଦୁର୍ବଳ ବୋଲି କହୁଛ ? ଆପାତପ୍ରତୀୟମାନ ଏହି ଅବନତିର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ କଅଣ ରହିଛି, ତାହା କଅଣ ତୁମେ ଜାଣ ? ତୁମ ଭିତରେ କଅଣ ଅଛି, ତାହା ଜାଣ କି ? ତୁମର ପଶ୍ଚାଦ୍‌ରେ ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତି ଓ ଆନନ୍ଦର ଅପାର ସମୁଦ୍ର ରହିଛି ।

'ଆତ୍ମା ବା ଅରେ ଶ୍ରୋତବ୍ୟଃ'—ଏହି ଆତ୍ମାର କଥା ପ୍ରଥମେ ଶୁଣିବାକୁ ହେବ । ଦିନରାତି ଶ୍ରବଣ କର ଯେ, ତୁମେ ହିଁ ସେହି ଆତ୍ମା । ଦିନରାତି ତାହା ପୁନରାବୃତ୍ତି କର, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏ ଭାବ ତୁମର ପ୍ରତି ରକ୍ତବିନ୍ଦୁରେ, ପ୍ରତି ଶିରା ଓ ଧମନୀରେ ସ୍ପନ୍ଦିତ ନ ହୋଇଛି, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହା ତୁମର ମଜ୍ଜାଗତ ନ ହୋଇଛି । ସମୁଦାୟ ଦେହଟିକୁ ଏହି ଏକ ଆଦର୍ଶର ଭାବରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଦିଅ; 'ମୁଁ ଅଜ, ଅବିନାଶୀ, ଆନନ୍ଦମୟ, ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍, ନିତ୍ୟ, ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଆତ୍ମା'—ଦିନରାତି ଏହି ଚିନ୍ତା କର, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହା ତୁମର ପ୍ରାଣରେ ଗୁନ୍ଥି ନ ହୋଇଛି । ଏହାର ଧ୍ୟାନ କରୁଥାଅ—ଏଥିରୁ ପ୍ରକୃତ କର୍ମ ଆସିବ । 'ହୃଦୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ମୁହଁ କଥା କହେ'—ହୃଦୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ହାତ ମଧ୍ୟ କାମ କରିଥାଏ । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଯଥାର୍ଥ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହେବ । ନିଜକୁ ଏହି ଆଦର୍ଶଭାବରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ କର—ଯାହା କରନା କାହିଁକି ପ୍ରଥମେ ଏହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉତ୍ତମରୂପେ ଚିନ୍ତା କର । ସେତେବେଳେ ଏହି ଚିନ୍ତାଶକ୍ତିର ପ୍ରଭାବରେ ତୁମର ସମୁଦାୟ କର୍ମ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଉନ୍ନତ ଦେବଭାବାପନ୍ନ ହୋଇଯିବ । ଯଦି ଜଡ଼ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହୁଏ, ତେବେ ଚିନ୍ତା ସର୍ବଶକ୍ତିମତୀ । ସେହି ଚିନ୍ତା, ସେହି ଧ୍ୟାନ ନେଇଆସ, ନିଜକୁ ନିଜର ସର୍ବଶକ୍ତିମତ୍ତା ଓ ମହତ୍ତ୍ୱ ଭାବରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଦିଅ । କୁସଂସ୍କାରପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବ ତୁମମାନଙ୍କର ମୁଣ୍ଡରେ ଯଦି

ଈଶ୍ୱରେଚ୍ଛାରେ ପ୍ରବେଶ କରି ନ ଥାନ୍ତା ! ଈଶ୍ୱରେଚ୍ଛାରେ ଆମେମାନେ ଏହି କୁସଂସ୍କାରର ପ୍ରଭାବ, ଦୁର୍ବଳତା ଓ ନୀଚତ୍ୱର ଭାବଦ୍ୱାରା ଯଦି ପରିବେଷ୍ଟିତ ନ ହୋଇଥାନ୍ତେ ! ଈଶ୍ୱରେଚ୍ଛାରେ ଯଦି ମନୁଷ୍ୟ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସହଜ ଉପାୟରେ ଉଚ୍ଚତମ, ମହତ୍ତମ ସତ୍ୟସମୂହରେ ପହଞ୍ଚି ପାରନ୍ତା ! କିନ୍ତୁ ତାହାକୁ ଏହି ସମସ୍ତ ଭିତର ଦେଇ ଯିବାକୁ ହେବ । ଯେଉଁମାନେ ତୁମମାନଙ୍କ ପରେ ଆସୁଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ପଥକୁ ଦୁର୍ଗମତର କରି ଯାଅ ନାହିଁ ।

ବହୁ ସମୟରେ ଏହି ସକଳ ତତ୍ତ୍ୱ ଲୋକମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଭୟଙ୍କର ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ । ମୁଁ ଜାଣେ, ଅନେକେ ଏହିସବୁ ଉପଦେଶ ଶୁଣି ଭୀତ ହୋଇଥାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ଯଥାର୍ଥ ଏହି ଭାବକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହା ପ୍ରଥମ ଶିକ୍ଷା । ନିଜକୁ ଅଥବା ଅନ୍ୟକୁ ଦୁର୍ବଳ ବୋଲି କହ ନାହିଁ । ଯଦି ପାର ଲୋକମାନଙ୍କର ଭଲ କର । ଜଗତର ଅନିଷ୍ଟ କର ନାହିଁ । ତୁମେମାନେ ନିଜ ଅନ୍ତରରେ ଜାଣ ଯେ ତୁମମାନଙ୍କର ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଭାବ—ନିଜକୁ କାଳ୍ପନିକ ପୁରୁଷଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ଅବନତ କରି ରୋଦନ କରିବା—କୁସଂସ୍କାର ମାତ୍ର । ମୋତେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଉଦାହରଣ ଦେଖାଅ, ଯେଉଁଥିରେ ଏହି ପ୍ରାର୍ଥନାଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ତର ତୁମେ ବାହାରୁ ପାଇଛ । ଯାହା କିଛି ଉତ୍ତର ପାଇଛ, ତାହା ନିଜର ହୃଦୟରୁ ଆସିଛି । ତୁମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଜାଣ—ଭୂତ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ଧାରରେ ଦେହ ନିଶ୍ଚୟ ଟିକିଏ ଶିତେଇ ଉଠେ । ଏହାର କାରଣ, ଅତି ଶୈଶବ କାଳରୁ ଏହି ଭୟ ଆମ ମୁଣ୍ଡରେ ଭର୍ତ୍ତି କରି ଦିଆହୋଇଛି । ସମାଜ ଭୟରେ, ଲୋକମାନେ କଅଣ କହିବେ ଏହି ଭୟରେ, ବନ୍ଧୁ-ବାନ୍ଧବମାନଙ୍କର ଘୃଣା ଭୟରେ, ଅତି ପ୍ରିୟ କୁସଂସ୍କାର ନଷ୍ଟ ହେବା ଭୟରେ ଅନ୍ୟକୁ ଏହା ଶିଖାଅ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ଜୟ କର । ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଶିଖାଇବା ପାଇଁ ଆଉ କଅଣ ଅଛି ? କେବଳ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଏକତ୍ୱ ଓ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ ।

କେବଳ ଏତିକି ଶିକ୍ଷା ଦେବାର ଅଛି । ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ଧରି ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ଏକତ୍ୱ ଅନୁଭବ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରି ଆସିଛି, ଆଉ ଏବେ ମଧ୍ୟ କରୁଛି । ତୁମେମାନେ ମଧ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଶିକ୍ଷା ଦେଉଛ, ଏହା ଆମେମାନେ ଜାଣୁ । ସକଳ ଦିଗରୁ ଏହି ଶିକ୍ଷା ଆମେମାନେ ପାଉଛୁ । କେବଳ ଦର୍ଶନ ଓ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ନୁହେଁ, ଜଡ଼ ବିଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଏହା ଘୋଷଣା କରୁଛି । ଏପରି ବୈଜ୍ଞାନିକ କିଏ ଅଛନ୍ତି, ଯିଏ ଏକତ୍ୱବାଦ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବେ ? ଜଗତର ନାନାତ୍ୱବାଦ ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ କିଏ ସାହସ କରିବେ ? ଏସବୁ ତ କୁସଂସ୍କାର ମାତ୍ର । ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଣ ଓ ଗୋଟିଏ ଜଗତ ବିଦ୍ୟମାନ ତାହା ଆମମାନଙ୍କ ଆଖିରେ ନାନାରୂପରେ ପ୍ରତିଭାତ ହେଉଛି—ଯେପରି ସ୍ୱପ୍ନ-ଦର୍ଶନବେଳେ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱପ୍ନ ପରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱପ୍ନ ଆସେ । ସ୍ୱପ୍ନରେ ଯାହା ଦେଖ, ତାହା ତ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ଗୋଟିଏ ସ୍ୱପ୍ନ ପରେ ଅନ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନ ଆସେ—ବିଭିନ୍ନ ଦୃଶ୍ୟ ତୁମମାନଙ୍କର ନୟନ ସମ୍ମୁଖରେ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ

ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଏକାକଥା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହା ପନ୍ଦର ଅଣା ଦୁଃଖ ଓ ଏକ ଅଣା ସୁଖରୂପରେ ପ୍ରତିଭାତ ହେଉଛି । ହୁଏତ କିଛି ଦିନ ପରେ ଏହା ହିଁ ପନ୍ଦର ଅଣା ସୁଖରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ—ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଏହାକୁ ସ୍ୱର୍ଗ କହିବୁ । କିନ୍ତୁ ସିଦ୍ଧ ହେଲେ ଏପରି ଏକ ଅବସ୍ଥା ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଏହି ସମୁଦାୟ ଜଗତ-ପ୍ରପଞ୍ଚ ସଂମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚାଲିଯିବ—ଏହା ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ପ୍ରତିଭାତ ହେବ ଏବଂ ଆମମାନଙ୍କର ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଅନୁଭୂତ ହେବ । ଅତଏବ ନାନା ଜଗତ ଓ ନାନା ଜୀବନ ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ । ଏହି ବହୁ ସେହି ଏକର ହିଁ ବିକାଶ ମାତ୍ର; ସେହି ଏକ ହିଁ ନିଜକୁ ବହୁ ରୂପରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଛନ୍ତି—ଜଡ଼ ବା ଚୈତନ୍ୟ, ମନ ବା ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରୂପରେ । ସେହି ଏକ ହିଁ ନିଜକୁ ବହୁରୂପରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ସାଧନା—ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ନିଜକୁ ଓ ଅନ୍ୟକୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ।

ଏହି ମହାନ୍ ଆଦର୍ଶର ଘୋଷଣାରେ ପୃଥିବୀ ପ୍ରତିଧ୍ୱନିତ ହେଉ—କୁସଂସ୍କାର ସବୁ ଦୂର ହେଉ । ଦୁର୍ବଳ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଏହା ଶୁଣାଉଥାଅ—କ୍ରମାଗତ ଶୁଣାଇ ଚାଲ—ତୁମେ ଶୁଦ୍ଧ-ସ୍ୱରୂପ; ଉଠ, ଜାଗ ହେ ମହାନ୍! ଏହି ନିଦ୍ରା ତୁମକୁ ସାଜେ ନାହିଁ । ଉଠ, ଏହି ମୋହ ତୁମକୁ ସାଜେ ନାହିଁ । ତୁମେ ନିଜକୁ ଦୁର୍ବଳ ଓ ଦୁଃଖୀ ମନେ କର ନାହିଁ । ହେ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍, ଉଠ, ଜାଗ, ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ କର । ତୁମେ ନିଜକୁ ପାପୀ ବୋଲି ବିବେଚନା କରୁଛ କାହିଁକି ? ଏହା ତୁମକୁ ଶୋଭା ପାଏ ନାହିଁ । ତୁମେ ନିଜକୁ ଦୁର୍ବଳ ବୋଲି ଭାବ, ଏହା ତୁମର ଉପଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ଜଗତକୁ ଏହା କହୁଥାଅ, ନିଜକୁ ଏହା କହୁଥାଅ—ଦେଖ, ଏହାର କି ଶୁଭଫଳ ହୁଏ; ଦେଖ, କିପରି ବିଦ୍ୟୁତ ଝଲକରେ ସମୁଦାୟ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ସମୁଦାୟ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଏ । ମନୁଷ୍ୟଜାତିକୁ ଏହା କହୁଥାଅ—ସେମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ନିହିତଶକ୍ତି ଦେଖାଇଦିଅ । ତାହା ହେଲେ ଆମେମାନେ ଦୈନିକ ଜୀବନରେ ଏହାକୁ ଅନୁଶୀଳନ କରିବାକୁ ଶିଖିବୁ ।

'ବିବେକ' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମେମାନେ ପରେ ଆଲୋଚନା କରିବା । ସେତେବେଳେ ଶିଖିବା, ଜୀବନର ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ, ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରତି କାର୍ଯ୍ୟରେ କିପରି ଭାବରେ ସଦସଦ୍ ବିଚାର କରିବାକୁ ହୁଏ, କିଭଳି ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଆମମାନଙ୍କୁ ଜାଣି ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ, ପବିତ୍ରତା ଓ ଏକତ୍ୱ ହିଁ ସତ୍ୟର ପରୀକ୍ଷା । ଯଦ୍ୱାରା ଏକତ୍ୱ ହୁଏ, ଯଦ୍ୱାରା ମିଳନ ହୁଏ, ତାହା ହିଁ ସତ୍ୟ । ପ୍ରେମ ହିଁ ସତ୍ୟ, କାରଣ, ଏହା ମିଳନ-ସଂପାଦକ; ଘୃଣା ଅସତ୍ୟ, କାରଣ ଏହା ବହୁତ୍ୱବିଧାୟକ—ପୃଥକ୍‌କାରକ । ଘୃଣା ହିଁ ତୁମଠାରୁ ମୋତେ ପୃଥକ୍ କରେ—ଅତଏବ ଏହା ଅନ୍ୟାୟ ଓ ଅସତ୍ୟ; ଏହା ଗୋଟିଏ ବିଭାଜନୀ ଶକ୍ତି; ଏହା ପୃଥକ୍ କରେ—ବିନାଶ କରେ ।

ପ୍ରେମ ବାନ୍ଧେ, ପ୍ରେମ ଏକତ୍ୱସଂପାଦକ । ତୁମେ ସମସ୍ତେ ଏକ ହୋଇଯାଅ —ମା

ସନ୍ତାନ ସହିତ ଏକତ୍ୱପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି, ପରିବାର ନଗର ସହିତ ଏକତ୍ୱପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏପରିକି ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀଙ୍କ ସହିତ ଏକୀଭୂତ ହୋଇଯାଏ । କାରଣ, ପ୍ରେମ ହିଁ ବାସ୍ତବିକ ଅସ୍ତିତ୍ୱ, ପ୍ରେମ ହିଁ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ; ଏବଂ ସବୁକିଛି ପ୍ରେମର ବିଭିନ୍ନ ବିକାଶ—ସ୍ପଷ୍ଟ ବା ଅସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ । ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ମାତ୍ରାର ତାରତମ୍ୟରେ; ବାସ୍ତବିକ ସବୁ ପ୍ରେମର ପ୍ରକାଶ । ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କର କର୍ମ ଏକତ୍ୱ-ସଂପାଦକ କିମ୍ବା ବହୁତ୍ୱ ବିଧାୟକ, ତାହା ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ଯଦି ବହୁତ୍ୱ ବିଧାୟକ ହୁଏ, ତେବେ ଏହାକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ; ଆଉ ଯଦି ଏକତ୍ୱ ସଂପାଦକ ହୁଏ, ତେବେ ଏହାକୁ ସତ୍‌କର୍ମ ବୋଲି ଜାଣିବ । ଚିନ୍ତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି । ଦେଖିବାକୁ ହେବ, ଏହା ବହୁତ୍ୱବିଧାୟକ ବା ଏକତ୍ୱ-ସଂପାଦକ; ଦେଖିବାକୁ ହେବ—ଏହା ଆତ୍ମାରେ ଆତ୍ମାକୁ ମିଶାଇ ଦେଇ ଗୋଟିଏ ମହାଶକ୍ତି ଉତ୍ପାଦନ କରୁଛି କି ନାହିଁ । ଯଦି ତାହା କରେ, ତେବେ ଏହିପରି ଚିନ୍ତା ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ;ଯଦି ନ କରେ, ତେବେ ଏହାକୁ ପାପ-ଚିନ୍ତା ବୋଲି ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ ।

ବୈଦାନ୍ତିକ ନୀତିବିଜ୍ଞାନର ସାର କଥା ଏହି—ଏହା କୌଣସି ଅଜ୍ଞେୟ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ ନାହିଁ, ଅଥବା ଏହା ଅଜ୍ଞେୟ କିଛି ଶିଖାଏ ନାହିଁ; ବରଂ ସେଣ୍ଟ ପଲ୍ ଯାହା ରୋମ୍‌ବାସୀଙ୍କୁ କହିଥିଲେ, ତାହା ହିଁ କହେ—'ଯାହାଙ୍କୁ ତୁମେମାନେ ଅଜ୍ଞେୟ ମନେକରି ଉପାସନା କରୁଛ, ମୁଁ ତାଙ୍କରି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତୁମକୁ ଶିକ୍ଷା ଦେଉଛି ।' ମୁଁ ଏହି ଚୌକି ଖଣ୍ଡିକର ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିଛି; କିନ୍ତୁ ଏହି ଚୌକି ଖଣ୍ଡିକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ମୋର 'ମୁଁ'ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତାହା ପରେ ଚୌକିଟିର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ଏହି ଆତ୍ମା ଭିତର ଦେଇ ଚୌକିଟି ଜ୍ଞାତ ହୁଏ । ଏହି ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟଦେଇ ମୁଁ ତୁମର ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରେ—ସମୁଦାୟ ଜଗତର ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରେ । ଅତଏବ ଆତ୍ମାକୁ ଅଜ୍ଞାତ କହିବା ପ୍ରଳାପବାକ୍ୟମାତ୍ର । ଆତ୍ମାକୁ ଘୁଞ୍ଚାଇ ନିଅ—ସମୁଦାୟ ଜଗତ ଉଡ଼ିଯିବ—ଆତ୍ମା ମାଧ୍ୟମରେ ହିଁ ସମୁଦାୟ ଜ୍ଞାନ ଆସେ, (କେନୋପନିଷଦ୍ ୨।୪) ଅତଏବ ଏହା ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଜ୍ଞାତ । ଏହା ହିଁ 'ତୁମେ'—ଯାହାକୁ ତୁମେ 'ମୁଁ' କହ । ତୁମେମାନେ ଭାବି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାର ଯେ, ମୋର 'ମୁଁ' ପୁଣି ତୁମର 'ମୁଁ' କିପରି ହୋଇପାରେ? ତୁମେମାନେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପାର ଏହି ସାନ୍ତ 'ମୁଁ' କିପରି ଅନନ୍ତ ଅସୀମସ୍ୱରୂପ ହେବ? କିନ୍ତୁ ବସ୍ତୁତଃ 'ମୁଁ' ଅନନ୍ତ, ସାନ୍ତ 'ମୁଁ' କେବଳ କାଳ୍ପନିକ କଥା ମାତ୍ର । ସେହି ଅନନ୍ତ ଉପରେ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଆବରଣ ପଡ଼ିଛି ଏବଂ ଏହାର କେତେକାଂଶ ଏହି 'ମୁଁ' ରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ଏହା ବାସ୍ତବିକ ସେହି ଅନନ୍ତର ଅଂଶ । ବାସ୍ତବିକ ପକ୍ଷରେ ଅସୀମ କଦାପି ସସୀମ ହୁଏ ନାହିଁ--'ସସୀମ' କେବଳ କଥାର କଥାମାତ୍ର । ଅତଏବ ସେହି 'ଆତ୍ମା' ନରନାରୀ, ବାଳକବାଳିକା, ଏପରିକି ପଶୁପକ୍ଷୀ ସମସ୍ତଙ୍କର ଜ୍ଞାତ । ତାଙ୍କୁ ନ ଜାଣି ଆମେମାନେ

କ୍ଷଣମାତ୍ର ଜୀବନ ଧାରଣ କରିପାରିବା ନାହିଁ । ସେହି ସର୍ବେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ନ ଜାଣି ଆମେମାନେ ଗୋଟିଏ ନିଃଶ୍ୱାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନେଇପାରିବା ନାହିଁ କିମ୍ବା ଜୀବନଧାରଣ କରିପାରିବା ନାହିଁ; କାରଣ, ଆମମାନଙ୍କର ଗତି, ଶକ୍ତି, ଚିନ୍ତା, ଜୀବନ—ସମସ୍ତ ତାଙ୍କରିଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ । ବେଦାନ୍ତର ଈଶ୍ୱର ସର୍ବାଧିକ ଜ୍ଞାତ—କେବେହେଲେ କଳ୍ପନାପ୍ରସୂତ ନୁହନ୍ତି ।

ଯଦି ଏହି ଈଶ୍ୱର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ଆଉ କିଏ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଈଶ୍ୱର? ଈଶ୍ୱର, ଯେ କି ସକଳପ୍ରାଣୀରେ ବିରାଜିତ, ଆମମାନଙ୍କର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣଙ୍କଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ସତ୍ୟ, ମୁଁ ଯାହାଙ୍କୁ ସମ୍ମୁଖରେ ଦେଖୁଛି, ତାହାଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଈଶ୍ୱର ଆଉ କାହାକୁ ଦେଖିବାକୁ ଚାହଁ? କାରଣ, ତୁମେ ହିଁ ସେହି—ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ଈଶ୍ୱର । ଆଉ ଯଦି ମୁଁ କହେ, ତୁମେ ତାହା ନୁହଁ, ତେବେ ମୁଁ ମିଥ୍ୟା କଥା କହୁଛି । ସର୍ବଦା ମୁଁ ଏହା ଉପଲବ୍ଧି କରେ ବା ନ କରେ, ତଥାପି ମୁଁ ଏହା ଜାଣେ । ସେ ହିଁ ଏକ ଅଖଣ୍ଡସତ୍ତା, ସର୍ବବସ୍ତୁର ଏକତ୍ୱ ସ୍ୱରୂପ, ସମୁଦାୟ ଜୀବନ ଓ ସମୁଦାୟ ଅସ୍ତିତ୍ୱର ଯଥାର୍ଥସ୍ୱରୂପ ।

ବେଦାନ୍ତର ଏହି ସକଳ ଭାବକୁ ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ରୂପରେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ହେବ । ଅତଏବ ଟିକିଏ ଧୈର୍ଯ୍ୟାବଲମ୍ବନ ଆବଶ୍ୟକ । ପୂର୍ବରୁ କହିଛି, ଆମମାନଙ୍କୁ ଏହା ବିସ୍ତାରିତ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେବ—ବିଶେଷକରି ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଘଟଣାରେ ଏହାକୁ କିଭଳି କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରାଯାଏ, ତାହା ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ହେବ ଯେ କିପରି ଏହି ଆଦର୍ଶ ନିମ୍ନତର ଆଦର୍ଶସମୂହରୁ କ୍ରମଶଃ ବିକଶିତ ହେଉଛି, କିପରି ଏହି ଏକତ୍ୱର ଆଦର୍ଶ ଆମର ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ସମୁଦାୟ ଭାବରୁ ଧୀରେଧୀରେ ବିକଶିତ ହୋଇ କ୍ରମଶଃ ସାର୍ବଭୌମିକ ପ୍ରେମରୂପେ ପରିଣତ ହେଉଛି । ସବୁ ଦିଗରୁ ଏହାର ଆଲୋଚନା କଲେ ଆମେମାନେ ଆଉ ବିପଦରେ ପଡ଼ିବା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଜଗତ ଏହି ନିମ୍ନତମ ଆଦର୍ଶରୁ ଉଚ୍ଚକୁ ଆରୋହଣ କରିବା ପାଇଁ ସମୟ ପାଇ ନ ପାରେ; କିନ୍ତୁ ଆମମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚ ସୋପାନରେ ଆରୋହଣର କି ସାର୍ଥକତା—ଯଦି ପରବର୍ତ୍ତୀମାନଙ୍କୁ ଆମେ ଏହି ସତ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ନ ଦେଇପାରୁ? ଅତଏବ ଏହାକୁ ଆମମାନଙ୍କର ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ପ୍ରଥମତଃ ଏହାର ଜ୍ଞାନଭାଗ—ବିଚାରାଂଶ—ବିଶେଷରୂପେ ବୁଝିବା ଆବଶ୍ୟକ, ଯଦିଚ ଆମେମାନେ ଜାଣୁ ଯେ, ବିଚାରର ବିଶେଷ କିଛି ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ, ହୃଦୟବତ୍ତାର ହିଁ ବିଶେଷ ପ୍ରୟୋଜନ । ହୃଦୟଦ୍ୱାରା ହିଁ ଭଗବତ୍-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୁଏ, ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । ବୁଦ୍ଧି କେବଳ ଝାଡୁଦାରମାନଙ୍କ ପରି ରାସ୍ତା ସଫା କରିଦିଏ ମାତ୍ର —ତାହା ଗୌଣଭାବରେ ଉନ୍ନତିର ସହାୟକ । ବୁଦ୍ଧି ଚୌକିଦାର ପରି, କିନ୍ତୁ ସମାଜର ସୁପରିଚାଳନା ପାଇଁ ଚୌକିଦାରର ବେଶୀ ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ । ତାହାକୁ କେବଳ ଗୋଳମାଳ ରୋଧ କରିବାକୁ ହୁଏ—ଅନ୍ୟାୟ ନିବାରଣ କରିବାକୁ ହୁଏ । ବିଚାରଶକ୍ତିର—ବୁଦ୍ଧିର କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେତିକି । ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ବିଚାରାତ୍ମକ

ପୁସ୍ତକ ତୁମେ ପଢ଼, ସେତେବେଳେ ଥରେ ଏହା ଆୟତ୍ତ ହେଲେ ତୁମେ ଭାବ ଯେ ଈଶ୍ୱରେଚ୍ଛାରେ ଯାହାହେଉ ଏଥିରୁ ବାହାରି ହେଲା । କାରଣ ବିଚାରଶକ୍ତି ଅନ୍ଧ, ଏହାର ନିଜର ଗତିଶକ୍ତି ନାହିଁ, ଏହାର ଗୋଡ଼ ହାତ ନାହିଁ । ହୃଦୟ ବା ଅନୁଭବ ହିଁ ବାସ୍ତବିକ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ଏହା ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଅଥବା ତଦପେକ୍ଷା ଦ୍ରୁତଗାମୀ ପଦାର୍ଥ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଗତିଶୀଳ । ପ୍ରଶ୍ନ ଏହି—ତୁମର ହୃଦୟ ଅଛି କି? ଯଦି ତାହା ଥାଏ, ତେବେ ତୁମେ ତାହାରି ଦ୍ୱାରା ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦେଖିବ । ଆଜି ତୁମର ହୃଦୟରେ ଯେଉଁ ଅଳ୍ପ ଅନୁଭବ-ଶକ୍ତି ଅଛି, ତାହା କ୍ରମଶଃ ପ୍ରବଳ ହେବ, ଦେବଭାବାପନ୍ନ ହେବ, ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହା ସକଳ ବସ୍ତୁରେ ଏକତ୍ୱ ଅନୁଭବ ନ କରିଛି—ନିଜ ଅନ୍ତରରେ ଓ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଅନୁଭବ ନ କରିଛି । ବୁଦ୍ଧି ତାହା କରିପାରେ ନାହିଁ । 'ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ଶବ୍ଦ ଯୋଜନାର କୌଶଳ, ଶାସ୍ତ୍ରବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରଣାଳୀ, କେବଳ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଆମୋଦ ସକାଶେ, ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ନୁହେଁ ।' (ବିବେକଚୂଡ଼ାମଣି, ୬୦)

ତୁମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁମାନେ ଟମାସ୍-ଆ-କେମ୍ପିସ୍‌ଙ୍କର 'ଈଶାଅନୁସରଣ' ବହିଟି ପଢ଼ିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଜାଣନ୍ତି, ପ୍ରତି ପୃଷ୍ଠାରେ ସେ କିପରି ଏହି ଅନୁଭବଶକ୍ତି ଉପରେ ଜୋର୍ ଦେଇଛନ୍ତି । ଜଗତରେ ପ୍ରାୟ ସବୁ ମହାପୁରୁଷ ଏହା ଉପରେ ଜୋର୍ ଦେଇଛନ୍ତି । ବିଚାର ଆବଶ୍ୟକ । ବିଚାର ନ କଲେ ଆମେମାନେ ନାନା ବିଷମ ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିବୁ । ବିଚାରଶକ୍ତି ଭ୍ରମ ନିବାରଣ କରେ; ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ବିଚାରଭିତ୍ତିରେ ଆଉ କିଛି ନିର୍ମାଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର ନାହିଁ । ଏହା ଗୋଟିଏ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଗୌଣ ସାହାଯ୍ୟ ମାତ୍ର --ପ୍ରକୃତ ସାହାଯ୍ୟ ଆସେ ଅନୁଭବ ଓ ପ୍ରେମରୁ । ତୁମେ କଅଣ ଅନ୍ୟ ପାଇଁ ପ୍ରାଣରେ କିଛି ଅନୁଭବ କରୁଛ? ଯଦି ତୁମେ ତାହା କର, ତେବେ ତୁମ ହୃଦୟରେ ଏକତ୍ୱର ଭାବ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଉଛି । ଯଦି ତୁମେ ତାହା ନ କର, ତେବେ ତୁମେ ଜଣେ ବଡ଼ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ହୋଇପାର, କିନ୍ତୁ ତୁମର କିଛି ହେବ ନାହିଁ—ତୁମେ କେବଳ ଶୁଷ୍କ ବୁଦ୍ଧିବାଦୀ ହୋଇ ରହିବ । ଆଉ ଯଦି ତୁମର ହୃଦୟ ଥାଏ, ତେବେ ତୁମେ ଖଣ୍ଡିଏ ବହି ପଢ଼ି ନ ପାରିଲେ ମଧ୍ୟ, କୌଣସି ଭାଷା ନ ଜାଣିଲେ ମଧ୍ୟ ତୁମେ ଠିକ୍ ପଥରେ ଚାଲୁଛ । ଈଶ୍ୱର ତୁମର ସହାୟ ହେବେ ।

ଜଗତର ଇତିହାସରେ ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ଶକ୍ତିର କଥା କଅଣ ପାଠ କରିନାହଁ? ଏ ଶକ୍ତି ସେମାନେ କେଉଁଠାରୁ ପାଇଥିଲେ?—ବୁଦ୍ଧିରୁ? ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କଅଣ ଦର୍ଶନସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବା ନ୍ୟାୟର କୂଟ ବିଚାରସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସୁନ୍ଦର ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି?—କେହି ଏପରି କରି ନାହାନ୍ତି । ସେମାନେ କେବଳ କେତେଗୁଡ଼ିଏ କଥା କହିଯାଇଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କ ପରି ହୃଦୟସମ୍ପନ୍ନ ହୁଅ, ତୁମେ ମଧ୍ୟ ଯିଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ହେବ—ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପରି ହୃଦୟସମ୍ପନ୍ନ ହୁଅ, ତୁମେ ମଧ୍ୟ ଜଣେ ବୁଦ୍ଧ ହୋଇଯିବ । ହୃଦୟ ହିଁ ଜୀବନ, ହୃଦୟ ହିଁ ବଳ, ହୃଦୟ ହିଁ

ତେଜ—ହୃଦୟ ବ୍ୟତୀତ ତୁମେ ଯେତେ ବୁଦ୍ଧିର ଚାଳନା କରନା କାହିଁକି, କୌଣସିମତେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ପାଇବ ନାହିଁ ।

ବୁଦ୍ଧି ଯେପରିକି ଚାଳନା-ଶକ୍ତିଶୂନ୍ୟ ଅଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ ପରି । ଯେତେବେଳେ ହୃଦୟ ତାହାକୁ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରି ଗତିଯୁକ୍ତ କରେ, ସେତେବେଳେ ତାହା ଅନ୍ୟର ହୃଦୟକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥାଏ । ଜଗତରେ ଚିରକାଳ ଏହିପରି ହୋଇଆସୁଛି, ସୁତରାଂ ଏହା ତୁମମାନଙ୍କର ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଆବଶ୍ୟକ । ବୈଦାନ୍ତିକ ନୀତିତତ୍ତ୍ୱରେ ଏହା ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ଶିକ୍ଷା; କାରଣ, ବେଦାନ୍ତ କହେ, ତୁମେ ସମସ୍ତେ ମହାପୁରୁଷ—ତୁମ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମହାପୁରୁଷ ହେବାକୁ ହେବ । କୌଣସି ଶାସ୍ତ୍ର ତୁମ କାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରମାଣ ନୁହେଁ; ବରଂ ତୁମେ ହିଁ ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରମାଣ । କେଉଁ ଶାସ୍ତ୍ର କି ସତ୍ୟ କହୁଛି, ତାହା ତୁମେ କିପରି ଜାଣ ?—ତୁମେ ମଧ୍ୟ ସେଭଳି ଅନୁଭବ କର ବୋଲି । ବେଦାନ୍ତ ଏହା ହିଁ କହେ । ଜଗତରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ବୁଦ୍ଧମାନଙ୍କର ବାକ୍ୟର ପ୍ରମାଣ କଅଣ ? ପ୍ରମାଣ ଏହି ଯେ ତୁମେ ଓ ମୁଁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅନୁଭବ କରିଥାଉ, ସେଥିରୁ ତୁମେ ଓ ମୁଁ ବୁଝିପାରୁ—ସେଗୁଡ଼ିକ ସତ୍ୟ । ଆମମାନଙ୍କର ଦିବ୍ୟ ଆତ୍ମା ସେମାନଙ୍କର ଦିବ୍ୟ ଆତ୍ମାର ପ୍ରମାଣ । ଏପରିକି ତୁମର ଦେବତ୍ୱ ହିଁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ପ୍ରମାଣ । ଯଦି ତୁମେ ବାସ୍ତବିକ ମହାପୁରୁଷ ନ ହୁଅ, ତେବେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି କଥା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ତୁମେ ଯଦି ଈଶ୍ୱର ନ ହୁଅ, ତେବେ କୌଣସି ଈଶ୍ୱର ନାହାନ୍ତି, କେବେ ମଧ୍ୟ ହେବେ ନାହିଁ । ବେଦାନ୍ତ କହେ, ଏହି ଆଦର୍ଶ ହିଁ ଅନୁସରଣୀୟ । ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ମହାପୁରୁଷ ହେବାକୁ ହେବ—ଆଉ ତୁମେ ସ୍ୱରୂପତଃ ତାହା ହିଁ ଅଛ; କେବଳ ଏହା ଅବଗତ ହୁଅ । ଆତ୍ମା ପକ୍ଷରେ କିଛି ଅସମ୍ଭବ, ଏ କଥା କଦାପି ଭାବ ନାହିଁ । ଏପରି କହିବା ଭୟଙ୍କର ନାସ୍ତିକତା । ଯଦି ପାପ ବୋଲି କିଛି ଥାଏ, ତେବେ 'ମୁଁ ଦୁର୍ବଳ' ବା 'ଅନ୍ୟମାନେ ଦୁର୍ବଳ', ଏ କଥା କହିବା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ପାପ ।

କର୍ମ-ଜୀବନରେ ବେଦାନ୍ତ

(ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରସ୍ତାବ)

[ଲଣ୍ଡନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ—୧୨ନଭେମ୍ବର, ୧୮୯୭]

ମୁଁ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରୁ ଗୋଟିଏ 'ଗଳ୍ପ' କହିବି (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପ., ୪/୪-୯) —ଗୋଟିଏ ବାଳକର କେଉଁପରି ଜ୍ଞାନଲାଭ ହୋଇଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ଗଳ୍ପଟି ପ୍ରାଚୀନ ଧରଣର ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ଏହା ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ସାରତତ୍ତ୍ୱ ନିହିତ ଅଛି । ଗୋଟିଏ ଅଳ୍ପବୟସ୍କ ବାଳକ ତାହାର ମାଆକୁ କହିଲା, 'ମା, ମୁଁ ବେଦ ଶିକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯିବି, ମୋର ବାପାଙ୍କର ନାମ କଅଣ ଓ ମୋର ଗୋତ୍ର କଅଣ ତାହା କହ ।'

ତାହାର ମା ବିବାହିତା ସ୍ତ୍ରୀ ନ ଥିଲେ । ଭାରତବର୍ଷରେ ଅବିବାହିତା ସ୍ତ୍ରୀର ସନ୍ତାନ ସମାଜରେ ନଗଣ୍ୟ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୁଏ—କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟରେ ତା'ର ଅଧିକାର ନାହିଁ, ବେଦପାଠ କରିବା ତ ଦୂରର କଥା । ତେଣୁ ତା'ର ମା କହିଲେ, 'ମୁଁ ଯୌବନରେ ଅନେକଙ୍କର ପରିଚର୍ଯ୍ୟା କରିଥିଲି ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ତୋତେ ଲାଭ କରିଛି, ସୁତରାଂ ତୋ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଏବଂ ତୋର କେଉଁ ଗୋତ୍ର, ତାହା ମୁଁ ଜାଣି ନାହିଁ, କେବଳ ଏତିକି ଜାଣେ ଯେ ମୋର ନାମ ଜବାଳା ।'

ବାଳକ ଋଷିମାନଙ୍କ ନିକଟକୁ ଗଲା, ସେମାନେ ତାହାକୁ ସେହି ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଲେ । ସେ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ-ଶିଷ୍ୟ ହେବା ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାରୁ ସେମାନେ ପଚାରିଲେ, 'ତୁମ ପିତାଙ୍କର ନାମ କଅଣ ଏବଂ ତୁମର ଗୋତ୍ର କଅଣ ?' ବାଳକ ମା'ଠାରୁ ଯାହା ଶୁଣିଥିଲା, ତାହା ହିଁ କହିଲା । ଅନେକେ ଏହି ଉତ୍ତର ଶୁଣି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ କହିଲେ 'ବତ୍ସ, ତୁମେ ସତ୍ୟ କହିଛ, ତୁମେ ଧର୍ମ ପଥରୁ ବିଚଳିତ ହୋଇନାହିଁ--ଏହି ସତ୍ୟବାଦିତା ହିଁ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଲକ୍ଷଣ; ଅତଏବ ତୁମକୁ ମୁଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଲି ନିଶ୍ଚୟ କଲି—ମୁଁ ତୁମକୁ ଶିଷ୍ୟ କରିବି ।' ଏହା କହି ସେ ତାହାକୁ ନିଜ ପାଖରେ ରଖି ଶିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେ ବାଳକଟିର ନାମ ଦେଲେ 'ସତ୍ୟକାମ' ଅର୍ଥାତ୍, ଯିଏ ସତ୍ୟକାମନା କରେ ।

ତାହା ପରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଶିକ୍ଷାପ୍ରଣାଳୀ ଅନୁସାରେ ସତ୍ୟକାମର ଶିକ୍ଷା ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଗୁରୁ ସତ୍ୟକାମକୁ କେତେ ଶହ ଗୋରୁ ଦେଇ କହିଲେ, 'ଏଗୁଡ଼ିକ ନେଇ ତୁମେ ଅରଣ୍ୟକୁ ଯାଅ—ଯେତେବେଳେ ମୋଟରେ ସହସ୍ର ଗୋରୁ ହେବ, ସେତେବେଳେ ତୁମେ ଫେରି ଆସିବ ।' ସେ ତାହା ହିଁ କଲା । କିଛି ବର୍ଷ ପରେ ସେହି ଗୋରୁଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଷଣ୍ଢ ସତ୍ୟକାମକୁ କହିଲା, 'ଆମେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏକ ସହସ୍ର ହୋଇଛୁ, ଆମମାନଙ୍କୁ ତୁମର ଗୁରୁଙ୍କ ନିକଟକୁ ନେଇଯାଅ । ମୁଁ ତୁମକୁ ବ୍ରହ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଶିକ୍ଷା ଦେବି ।' ସତ୍ୟକାମ କହିଲେ, 'କହନ୍ତୁ ପ୍ରଭୁ ।' ଷଣ୍ଢ କହିଲା, 'ଉତ୍ତରଦିଗ ବ୍ରହ୍ମର

ଗୋଟିଏ ଅଂଶ; ପୂର୍ବଦିଗ, ଦକ୍ଷିଣଦିଗ, ପଶ୍ଚିମଦିଗ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ । ଚାରି ଦିଗରେ ବ୍ରହ୍ମର ଚାରି ଅଂଶ । ଅଗ୍ନି ତୁମକୁ ଆଉ କିଛି ଶିକ୍ଷା ଦେବେ ।' ସେହି ଯୁଗରେ ଅଗ୍ନି ବ୍ରହ୍ମର ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରତୀକ ରୂପରେ ପୂଜା ପାଉଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀଙ୍କୁ ଅଗ୍ନି ଚୟନ କରି ସେଥିରେ ଆହୁତି ଦେବାକୁ ହେଉଥିଲା । ଯାହା ହେଉ, ସତ୍ୟକାମ ସ୍ନାନାଦି କରି ଅଗ୍ନିରେ ହୋମ କରି ତାହା ନିକଟରେ ଉପବିଷ୍ଟ ହୋଇଛନ୍ତି, ଏପରି ସମୟରେ ଅଗ୍ନି ଭିତରୁ ଗୋଟିଏ ବାଣୀ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଲେ—'ସତ୍ୟକାମ!' ସତ୍ୟକାମ କହିଲେ, 'ପ୍ରଭୁ, ଆଜ୍ଞା କରନ୍ତୁ ।' ତୁମମାନଙ୍କର ସ୍ମରଣ ଥାଇପାରେ, ବାଇବେଲର ପ୍ରାଚୀନ ସଂହିତାରେ ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ଗଳ୍ପ ଅଛି—ସାମୁୟେଲ ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ଅଦ୍ଭୁତ ବାଣୀ ଶୁଣିଥିଲେ । ଅଗ୍ନି କହିଲେ, 'ମୁଁ ତୁମକୁ ବ୍ରହ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଶିକ୍ଷା ଦେବି । ଏହି ପୃଥିବୀ ବ୍ରହ୍ମର ଗୋଟିଏ ଅଂଶ । ଅନ୍ତରୀକ୍ଷ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ, ସ୍ୱର୍ଗ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ, ସମୁଦ୍ର ଗୋଟିଏ ଅଂଶ । ଏ ବିଷୟରେ ଗୋଟିଏ ହଂସ ମଧ୍ୟ ତୁମକୁ କିଛି ଶିକ୍ଷା ଦେବେ ।' ଗୋଟିଏ ହଂସ ଦିନେ ଆସି ସତ୍ୟକାମକୁ କହିଲା, 'ମୁଁ ତୁମକୁ ବ୍ରହ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଶିକ୍ଷାଦେବି । ହେ ସତ୍ୟକାମ! ଏହି ଅଗ୍ନି, ଯାହାର ତୁମେ ଉପାସନା କରୁଛ, ତାହା ବ୍ରହ୍ମର ଗୋଟିଏ ଅଂଶ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ, ଚନ୍ଦ୍ର ଗୋଟିଏ ଅଂଶ, ବିଦ୍ୟୁତ୍ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ । ମଦ୍‌ଗୁ ନାମକ ଗୋଟିଏ ପକ୍ଷୀ ତୁମକୁ ଆଉ କିଛି ଶିଖାଇବେ ।' ଦିନେ ସେହି ପକ୍ଷୀ ଆସି ତାହାଙ୍କୁ କହିଲା, 'ମୁଁ ତୁମକୁ ବ୍ରହ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଶିଖାଇବି । ପ୍ରାଣ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଅଂଶ, ଚକ୍ଷୁ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ, କାନ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ଏବଂ ମନ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ।' ତାହା ପରେ ସତ୍ୟକାମ ଗୁରୁଙ୍କ ନିକଟରେ ଯାଇ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ; ଗୁରୁ ଦୂରରୁ ତାଙ୍କୁ ଦେଖି କହିଲେ, 'ବତ୍ସ, ତୁମର ମୁଖ ଯେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ ପରି ଉଦ୍ଭାସିତ ଦେଖୁଛି । କିଏ ତୁମକୁ ଶିକ୍ଷା ଦେଲା?' ସତ୍ୟକାମ କହିଲେ, 'କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷଙ୍କ ନିକଟରୁ ମୁଁ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିନାହିଁ । ଆପଣ ଅନୁଗ୍ରହ କରି କିଛି ଶିକ୍ଷା ଦିଅନ୍ତୁ; କାରଣ ମୁଁ ଶୁଣିଛି, ଆପଣଙ୍କ ପରି ସଦ୍‌ଗୁରୁଙ୍କ ନିକଟରୁ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କଲେ ବିଦ୍ୟା କଲ୍ୟାଣକାରୀ ହୁଏ ।' ଦେବତାମାନଙ୍କ ନିକଟରୁ ସତ୍ୟକାମ ଯାହା ଶିଖିଥିଲେ, ଗୁରୁ ତାହାର ପୁନରାବୃତ୍ତି କଲେ । ସେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆହୁରି ଉପଦେଶ ଦେବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ଗୁରୁ କହିଲେ, 'ତୁମେ ବ୍ରହ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତ ପୂର୍ବରୁ ଜାଣିଛ ।'

ଏସବୁ ରୂପକ କଥା ଛାଡ଼ି ଦେଇ—ଷଣ୍ଢ କଅଣ ଶିଖାଇଲା, ଅଗ୍ନି କଅଣ ଶିଖାଇଲା, ଆଉ ସମସ୍ତେ କଅଣ ଶିଖାଇଲେ—ଏସବୁ କଥା ଛାଡ଼ିଦେଇ ଆମେମାନେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଦେଖିବା, ତେବେ ଜାଣିବା, ଚିନ୍ତାର ଗତି କେଉଁ ଦିଗକୁ ଯାଉଛି । ଆମେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱର ଆଭାସ ପାଇଛୁ ଯେ, ଏ ସକଳ ବାଣୀ ଆମମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଅଛି । ଆମେମାନେ ଆହୁରି ଅଧିକ ପାଠ କଲେ ବୁଝିବୁ, ଅବଶେଷରେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ବାଣୀ

ବାସ୍ତବିକ ଆମମାନଙ୍କର ହୃଦୟାଭ୍ୟନ୍ତରରୁ ଉଦ୍‌ଥିତ । ଶିଷ୍ୟ ବରାବର ସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉପଦେଶ ପାଇଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସେ ଏହାର ଯେପରି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ଏହା ଯେ ବହିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ମିଳିଛି, ତାହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ଆଉ ଗୋଟିଏ ତତ୍ତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଏଥିରୁ ଆମେ ପାଇଛୁ—କର୍ମଜୀବନରେ ବ୍ରହ୍ମୋପଲବ୍‌ଧି ବା ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ପ୍ରୟୋଗ । ଧର୍ମରୁ କାର୍ଯ୍ୟତଃ କେଉଁ ସତ୍ୟ ମିଳିପାରେ, ଏହା ସର୍ବଦା ଅନ୍ୱେଷିତ ହେଉଛି ଏବଂ ଏହିସବୁ ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ଆମେମାନେ ଏହା ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଦିନକୁ ଦିନ କିପରି ଏହି ଏକତ୍ୱର ଧାରଣା ସେମାନଙ୍କ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇଯାଇଛି । ଯେଉଁ ସକଳ ଜିନିଷର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ସେମାନଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ଆସିବାକୁ ହେଉଥିଲା, ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଉପଲବ୍‌ଧି କରୁଥିଲେ । ଅଗ୍ନି, ଯାହାକୁ ସେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟହ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ, ସେଥିରେ ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରୁଥିଲେ; ଏହି ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ପୃଥିବୀକୁ ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମର ଏକାଂଶ ବୋଲି ଜାଣୁଥିଲେ—ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଉପାଖ୍ୟାନଟି (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପ., ୪/୧୦-୧୭) ସତ୍ୟକାମଙ୍କ ଗୋଟିଏ ଶିଷ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧୀୟ । ସେ ସତ୍ୟକାମଙ୍କ ଠାରୁ ଶିକ୍ଷାଲାଭାର୍ଥେ କିୟଦ୍‌କାଳ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ବାସ କରିଥିଲା । ଥରେ ସତ୍ୟକାମ କାର୍ଯ୍ୟବଶତଃ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ସ୍ଥାନକୁ ଗଲେ, ଶିଷ୍ୟଟି ଦୁଃଖରେ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିଲା । ଯେତେବେଳେ ଗୁରୁପତ୍ନୀ ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଆସି ପଚାରିଲେ, 'ବତ୍ସ ! ତୁମେ କିଛି ଖାଉ ନାହଁ କାହିଁକି ?' ସେତେବେଳେ ବାଳକଟି କହିଲା, 'ମୋର ମନ ଭଲ ନାହିଁ, କିଛି ଖାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହେଉ ନାହିଁ ।' ଏପରି ସମୟରେ ସେ ଯେଉଁ ଅଗ୍ନିରେ ହୋମ କରୁଥିଲା, ସେଥିରୁ ଏହି ବାଣୀ ଶୁଭିଲା, 'ପ୍ରାଣ ବ୍ରହ୍ମ, ସୁଖ ବ୍ରହ୍ମ, ଆକାଶ ବ୍ରହ୍ମ, ତୁମେ ତାହା ଜ୍ଞାତ ହୁଅ ।' ସେତେବେଳେ ସେ କହିଲା, 'ପ୍ରାଣ ଯେ ବ୍ରହ୍ମ, ତାହା ମୁଁ ଜାଣେ, କିନ୍ତୁ ସେ ଯେ ଆକାଶ ଓ ସୁଖସ୍ୱରୂପ ତାହା ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ ।' ସେତେବେଳେ ଅଗ୍ନି ଆହୁରି କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ, 'ଏହି ପୃଥିବୀ, ଏହି ଅନ୍ନ, ଏହି ସୂର୍ଯ୍ୟ- ତୁମେ ଯାହାଙ୍କୁ ଉପାସନା କରୁଛ, ସେ ଏହି ସବୁଥିରେ ବାସ କରୁଛନ୍ତି, ସେ ତୁମ ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରହିଛନ୍ତି । ଯେ ଏହା ଜାଣନ୍ତି ଏବଂ ଏହିପରି ଭାବରେ ଉପାସନା କରନ୍ତି, ତାଙ୍କର ସକଳ ପାପ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ; ସେ ଦୀର୍ଘଜୀବନ ଲାଭ କରନ୍ତି ଓ ସୁଖୀ ହୁଅନ୍ତି । ସେ ସମସ୍ତ ଦିଗରେ ବାସ କରନ୍ତି, ମୁଁ ହିଁ ସେ । ଯେ ଏହି ପ୍ରାଣରେ, ଏହି ଆକାଶରେ, ସ୍ୱର୍ଗସମୂହରେ ଓ ବିଦ୍ୟୁତ୍‌ରେ ବାସ କରନ୍ତି, ସେ ହିଁ ମୁଁ ।'

ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଆମେମାନେ କର୍ମଜୀବନରେ ଧର୍ମ-ଅନୁଭୂତିର କଥା ପାଉଅଛୁ । ସେମାନେ ଯାହାକୁ ଅଗ୍ନି, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ରୂପରେ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ, ଯେଉଁ ସକଳ ବସ୍ତୁ ସହିତ ସେମାନେ ପରିଚିତ, ସେମାନଙ୍କ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଗଲା । ସେମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଉଚ୍ଚତର ଅର୍ଥ ଦିଆହେଲା, ଏବଂ ଏହା ହିଁ ବାସ୍ତବିକ ବେଦାନ୍ତର ସାଧନକାଣ୍ଡ ।

ବେଦାନ୍ତ ଜଗତକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ, ବରଂ ଏହାକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରେ । ଏହା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ, ବରଂ ଏହାକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରେ—ଏହା ଆମର ମୁଁତ୍ୱକୁ ବିନାଶ କରେ ନାହିଁ ବରଂ ପ୍ରକୃତ ମୁଁତ୍ୱ କଅଣ ତାହା ବୁଝାଇ ଦିଏ । ଏହା କହେ ନାହିଁ ଯେ, ଜଗତ ବୃଥା, ଅଥବା ଏହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ; ବରଂ କହେ ଯେ, ଜଗତ କଅଣ ତାହା ବୁଝ, ଯଦ୍ୱରା ଏହା ତୁମର କୌଣସି ଅନିଷ୍ଟ କରି ନ ପାରେ ।

ସେହି ବାଣୀ ସତ୍ୟକାମ ବା ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟକୁ କହି ନାହିଁ ଯେ, ଅଗ୍ନି, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଅଥବା ଅନ୍ୟ ଯାହା କିଛି ସେମାନେ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ, ତାହା ଏକାବେଳକେ ଭ୍ରମ—ସେମାନେ ବରଂ ଏହା କହିଥିଲେ ଯେ, ଯେଉଁ ଚୈତନ୍ୟ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ବିଦ୍ୟୁତ୍, ଅଗ୍ନି ଏବଂ ପୃଥିବୀ ଭିତରେ ରହିଛନ୍ତି, ସେ ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛନ୍ତି; ସୁତରାଂ ସେମାନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ସମସ୍ତ ଦୃଶ୍ୟ ଆଉ ଗୋଟିଏ ରୂପ ଧାରଣ କଲା । ଯେଉଁ ଅଗ୍ନି ପୂର୍ବେ କେବଳ ମାତ୍ର ହୋମ କରିବାର ଜଡ଼ ଅଗ୍ନି ଥିଲେ, ତାହା ଏକ ନୂତନ ରୂପ ଧାରଣ କଲା ଓ ଈଶ୍ୱର ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଗଲା । ପୃଥିବୀ ଆଉ ଗୋଟିଏ ରୂପ ଧାରଣ କଲା, ପ୍ରାଣ ଆଉ ଗୋଟିଏ ରୂପ ଧାରଣ କଲା; ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ନକ୍ଷତ୍ର, ବିଦ୍ୟୁତ୍—ସମସ୍ତେ ଈଶ୍ୱର ରୂପ ଧାରଣ କଲେ, ବ୍ରହ୍ମଭାବାପନ୍ନ ହୋଇଗଲେ । ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ସେତେବେଳେ ପରିଜ୍ଞାତ ହେଲା । କାରଣ, ଆମେମାନେ ଏହା ବିଶେଷରୂପେ ଜାଣିବା ଉଚିତ ଯେ, ବେଦାନ୍ତର ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ—ସମୁଦାୟ ବସ୍ତୁରେ ଭଗବତ୍-ଦର୍ଶନ କରିବା; ସେମାନେ ଯେଉଁରୂପେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଛନ୍ତି, ସେପରି ଭାବରେ ନ ଦେଖି ସେମାନଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପରେ ଜ୍ଞାତ ହେବା ।

ତାହା ପରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିଷୟରେ ଶିକ୍ଷା ଦିଆହୁଏ—ଏହା ଗୋଟିଏ ଅଦ୍ଭୁତ ପ୍ରକାରର ଉପଲବ୍ଧି । 'ଯେ ଚକ୍ଷୁ ମଧ୍ୟରେ ଦୀପ୍ତି ପାଉଛନ୍ତି, ସେ ବ୍ରହ୍ମ, ସେ ସୁନ୍ଦର ଓ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ; ସେ ସମୁଦାୟ ଜଗତକୁ ଦୀପ୍ତ କରୁଛନ୍ତି ।' ଏଠାରେ ଭାଷ୍ୟକାର କହନ୍ତି, ପବିତ୍ରାତ୍ମା ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ଯେଉଁ ଏକ ବିଶେଷ ପ୍ରକାର ଜ୍ୟୋତିର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ, ତାହା ଏଠାରେ ଚାକ୍ଷୁଷ ଜ୍ୟୋତିର ଅର୍ଥ । ଏହାକୁ ସେହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଆତ୍ମାର ଜ୍ୟୋତି ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥାଏ । ସେହି ଜ୍ୟୋତି ସୂର୍ଯ୍ୟ-ଚନ୍ଦ୍ର-ତାରାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି ।

ତୁମମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜନ୍ମ, ମୃତ୍ୟୁ ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଉପନିଷଦ୍‌ସକଳର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଅଦ୍ଭୁତ ଅଦ୍ଭୁତ ମତର (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପ., ୫/୪/୧୦) କଥା କହିବି । ହୁଏତ ଏହା ତୁମମାନଙ୍କୁ ଭଲ ଲାଗିପାରେ । ଶ୍ୱେତକେତୁ ପାଞ୍ଚାଳ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇଥିଲେ । ରାଜା ତାଙ୍କୁ ଏହି ସବୁ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଥିଲେ, 'ହେ ଶ୍ୱେତକେତୁ! ତୁମେ କଅଣ ଜାଣ, ଲୋକମାନଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲେ ସେମାନେ କୁଆଡ଼େ ଯାଆନ୍ତି?

ତୁମେ କଅଣ ଜାଣ, ସେମାନେ କିପରି ପୁଣି ଫେରି ଆସନ୍ତି? ତୁମେ କଅଣ ଜାଣ, ପୃଥିବୀ ଏକାବେଳକେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ କାହିଁକି, ଶୂନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ କାହିଁକି?' ବାଳକ କହିଲେ, 'ନା, ମୁଁ ଏସବୁ କିଛି ଜାଣି ନାହିଁ।' ସେ ସେତେବେଳେ ନିଜ ପିତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ସେହିସବୁ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ପଚାରିଲେ । ପିତା କହିଲେ, 'ମୁଁ ମଧ୍ୟ ଜାଣେ ନାହିଁ ।' ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଉଭୟେ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଗଲେ । ରାଜା କହିଲେ, 'ଏହି ଜ୍ଞାନ ପୂର୍ବେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଜାଣି ନ ଥିଲେ, ରାଜାମାନେ ହିଁ କେବଳ ଏହା ଜାଣିଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ଜ୍ଞାନବଳରେ ହିଁ ରାଜାମାନେ ପୃଥିବୀକୁ ଶାସନ କରୁଥିଲେ ।'

ତା ପରେ ଶ୍ୱେତକେତୁଙ୍କ ପିତା କିଛି ଦିନ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟରେ ରହିଲେ ଓ ଅବଶେଷରେ ରାଜା ତାଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ସ୍ୱୀକୃତ ହେଲେ । ରାଜା ଉପଦେଶ ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ, 'ହେ ଗୌତମ, ତୁମେ ଯେ ଏହି ଅଗ୍ନିର ଉପାସନା କରୁଛ, ତାହା ବାସ୍ତବିକ ଅତି ନିମ୍ନ ଧରଣର । ଏହି ପୃଥିବୀ ହିଁ ସେହି ଅଗ୍ନି ସ୍ୱରୂପ, ସମ୍ବତ୍ସର ଏହାର କାଷ୍ଠସ୍ୱରୂପ, ରାତ୍ରି ଏହାର ଧୂମସ୍ୱରୂପ, ଦିଗମାନେ ଏହାର ଶିଖାସ୍ୱରୂପ, କୋଣସକଳ ଏହାର ସ୍ଫୁଲିଙ୍ଗସ୍ୱରୂପ, ଏହି ଅଗ୍ନିରେ ଦେବତାମାନେ ବୃଷ୍ଟିରୂପକ ଆହୁତି ଦେଉଥାନ୍ତି, ଯେଉଁଥିରେ ଅନ୍ନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।' ରାଜା ଏହି ଭାବରେ ବିଭିନ୍ନ ଉପଦେଶ ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି: ତୁମର ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଗ୍ନିରେ ହୋମ କରିବାର କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ, ସମୁଦାୟ ଜଗତ ସେହି ଅଗ୍ନି ଏବଂ ଦିବାରାତ୍ରି ସେଥିରେ ହୋମ ହେଉଛି । ଦେବତା ମାନବ ସମସ୍ତ ଦିବାରାତ୍ରି ଉପାସନା କରୁଛନ୍ତି—'ହେ ଗୌତମ, ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀର ହିଁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଗ୍ନି ।'

ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଛୁ ଯେ—ଧର୍ମକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରାଯାଇଅଛି, ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସାଂସାରିକ ସ୍ତରକୁ ଅଣାହୋଇଛି । ଆଉ ଏହି ସବୁ ରୂପକ ଗଳ୍ପ ଭିତରେ ଏହି ଗୋଟିଏ ତତ୍ତ୍ୱ ଦେଖୁଛୁ ଯେ, ମନୁଷ୍ୟକୃତ ପ୍ରତିମା ଲୋକମାନଙ୍କର ହିତକାରୀ ଓ ସହାୟକ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ଏହାଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରତିମା ପୂର୍ବରୁ ରହିଛି । ଯଦି ଈଶ୍ୱର-ଉପାସନା କରିବା ସକାଶେ ପ୍ରତିମା ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଜୀବନ୍ତ ମାନବ-ପ୍ରତିମା ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛି ।—ଯଦି ଈଶ୍ୱର-ଉପାସନା ସକାଶେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିବାକୁ ଚାହଁ, ଭଲ କଥା; କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବରୁ ଏହାଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର, ଏହାଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠତର ମାନବ-ଦେହ-ରୂପକ ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛି ।

ଆମମାନଙ୍କର ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ୍ ଯେ, ବେଦ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ—କର୍ମକାଣ୍ଡ ଓ ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡ । ଉପନିଷଦ୍‌ର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ସମୟରେ କର୍ମକାଣ୍ଡ ଏତେ ଜଟିଳ ଓ ବର୍ଦ୍ଧିତାୟତନ ହୋଇଥିଲା ଯେ, ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ପ୍ରାୟ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଉପନିଷଦ୍‌ରେ କର୍ମକାଣ୍ଡ ଏକାବେଳକେ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି କହିଲେ ଚଳେ; ତଥାପି

ଏଥିରେ ବୁଝାଇବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି ଯେ ପ୍ରତ୍ୟେକ କର୍ମକାଣ୍ଡ ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ଉଚ୍ଚତର ଓ ଗଭୀରତର ଅର୍ଥ ଅଛି । ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏହିସବୁ ଯାଗଯଜ୍ଞାଦି ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା; ପରେ ଜ୍ଞାନୀମାନେ ଆସିଲେ । ସେମାନେ କଅଣ କଲେ ? ଆଧୁନିକ ସଂସ୍କାରକମାନଙ୍କ ପରି ସେମାନେ ଯାଗ ଯଜ୍ଞାଦିକୁ ମିଥ୍ୟା ବୋଲି ଉଡ଼ାଇ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ ନାହିଁ; ବରଂ ସେମାନେ ଏହିଗୁଡ଼ିକର ଉଚ୍ଚତର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବୁଝାଇ ଦେଇ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଅବଲମ୍ବନର ବସ୍ତୁ ଯୋଗାଇଦେଲେ ।

ସେମାନେ କହିଲେ, 'ଅଗ୍ନିରେ ହବନ କର, ଏହା ଉତ୍ତମ; କିନ୍ତୁ ଏହି ପୃଥିବୀରେ ଦିବାରାତ୍ର ହବନ ହେଉଛି । ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ମନ୍ଦିର ରହିଛି, ଭଲ କଥା; କିନ୍ତୁ ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ମୋର ମନ୍ଦିର; ଯେଉଁଠାରେ ହେଲେ ମୁଁ ଉପାସନା କରେନା କାହିଁକି, କୌଣସି କ୍ଷତି ନାହିଁ । ତୁମେମାନେ ବେଦୀ ନିର୍ମାଣ କରିଥାଅ; କିନ୍ତୁ ମୋ ପକ୍ଷରେ ଜୀବନ୍ତ, ଚେତନ ମନୁଷ୍ୟଦେହରୂପକ ବେଦୀ ରହିଛି ଏବଂ ଏଠାରେ ପୂଜା ଅନ୍ୟ ଅଚେତନ ପ୍ରତୀକର ପୂଜାଠାରୁ ଶ୍ରେୟସ୍କର ।'

ଏଠାରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ବିଶେଷ ମତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଉଛି । ମୁଁ ଏହାର ଅର୍ଥ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୁଝିପାରି ନାହିଁ । କାଳେ ତୁମେମାନେ ଏଥିରୁ କିଛି ସଂଗ୍ରହ କରିପାରିବ, ତେଣୁ ତୁମମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ତାହା ପାଠ କରୁଛି: ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଧ୍ୟାନ ବଳରେ ବିଶୁଦ୍ଧଚିତ୍ତ ହୋଇ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିଛି, ସେ ଯେତେବେଳେ ମୃତ୍ୟୁମୁଖରେ ପତିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ପ୍ରଥମେ ଅର୍ଚ୍ଚିପଥରେ, ତା'ପରେ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ଦିନ, ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଓ ଉତ୍ତରାୟଣ ପଥରେ ଗମନ କରେ । ଏହିପରି ମାସ ହୋଇ ବର୍ଷରେ, ବର୍ଷ ହୋଇ ସୂର୍ଯ୍ୟଲୋକରେ ଗମନ କରେ । ସୂର୍ଯ୍ୟଲୋକରୁ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରେ, ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରୁ ବିଦ୍ୟୁଲ୍ଲୋକକୁ ଗମନ କରେ । ସେଠାରେ ଜଣେ ଅତିମାନବ ପୁରୁଷ ତାହାକୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ନେଇଯାଆନ୍ତି । ଏହି ଗତିର ନାମ 'ଦେବଯାନ' । ଯେତେବେଳେ ସାଧୁ ଓ ଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଏହି ପଥ ଦେଇ ଗମନ କରନ୍ତି । ଏହି ମାସ, ବର୍ଷ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କଅଣ, କେହି ଭଲ ଭାବରେ ବୁଝି ନାହାନ୍ତି; ସମସ୍ତେ କପୋଳକଳ୍ପିତ ଅର୍ଥ କରିଥାନ୍ତି । ଆହୁରି ଅନେକେ କହନ୍ତି, ଏସବୁ ବାଜେ କଥା ମାତ୍ର । ଏହି ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକ, ଏହି ସୂର୍ଯ୍ୟଲୋକ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଯିବାର ଅର୍ଥ କଅଣ ? ଆହୁରି ଏହି ଯେ ଅତିମାନବ ପୁରୁଷ ଆସି ବିଦ୍ୟୁଲ୍ଲୋକରୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ନେଇଯାନ୍ତି, ଏହାର ଅର୍ଥ ପୁଣି କଅଣ ? ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଧାରଣା ଥିଲା ଯେ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରେ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ବାସ ଅଛି । ପରେ ଆମେମାନେ ପାଇବୁ, କିପରି ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରୁ ପତିତ ହୋଇ ମନୁଷ୍ୟ ପୃଥିବୀରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରେ । ଯେଉଁମାନେ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିନାହାନ୍ତି, ଅଥଚ ଏହି ଜୀବନରେ ଶୁଭ କର୍ମ କରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ଯେତେବେଳେ ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ, ସେମାନେ ପ୍ରଥମେ ଧୂମପଥ ଦେଇ ଗମନ

କରନ୍ତି, ପରେ ରାତ୍ରି, ତାହା ପରେ କୃଷ୍ଣପକ୍ଷ, ତାହା ପରେ ଦକ୍ଷିଣାୟନ ଛଅ ମାସ, ତାହାପରେ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ପିତୃଲୋକକୁ ଗମନ କରନ୍ତି । ପିତୃଲୋକରୁ ଆକାଶକୁ, ସେଠାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକକୁ ଗମନ କରନ୍ତି । ସେଠାରେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଭୋଗ୍ୟ ରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇ ଦେବଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ଓ ଯେତେଦିନ ସେମାନଙ୍କର ପୁଣ୍ୟ କ୍ଷୟ ନ ହୁଏ, ସେତେଦିନ ସେଠାରେ ବାସ କରିଥାନ୍ତି । କର୍ମଫଳ ଶେଷ ହେଲେ ପୁନର୍ବାର ସେମାନଙ୍କୁ ପୃଥିବୀକୁ ଆସିବାକୁ ହୁଏ । ସେମାନେ ପ୍ରଥମେ ଆକାଶରେ ପରିଣତ ହୁଅନ୍ତି; ପରେ ବାୟୁ, ଧୂମ, ମେଘ ପ୍ରଭୃତିରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଶେଷରେ ବୃଷ୍ଟିକଣାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଭୂପୃଷ୍ଠରେ ପତିତ ହୁଅନ୍ତି । ସେଠାରେ ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ପତିତ ହୋଇ ଶସ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇ ମନୁଷ୍ୟଦ୍ୱାରା ଖାଦ୍ୟରୂପେ ଗୃହୀତ ହୁଅନ୍ତି, ଅବଶେଷରେ ସେମାନେ ମନୁଷ୍ୟର ସନ୍ତାନାଦି ହୋଇ ଜାତ ହୁଅନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ଖୁବ୍ ସତ୍ କର୍ମ କରିଥାନ୍ତି, ସେମାନେ ସଦ୍‌ବଂଶରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ଖୁବ୍ ଅସତ୍ କର୍ମ କରିଥାନ୍ତି, ସେମାନେ ଅତି ନୀଚ ଜନ୍ମଲାଭ କରନ୍ତି, ଏପରିକି କ୍ଷେତ୍ରବିଶେଷରେ ଶୂକର ଜନ୍ମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଯେଉଁ ସକଳ ପ୍ରାଣୀ ଦେବଯାନ କିମ୍ବା ପିତୃଯାନ ପଥରେ ଗମନ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନେ ବାରମ୍ବାର ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ଓ ବାରମ୍ବାର ମୃତ୍ୟୁ ମୁଖରେ ପତିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏଥିପାଇଁ ପୃଥିବୀ ଏକାବେଳକେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ ନାହିଁ କି ଏକାବେଳକେ ଶୂନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ଏଥିରୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଭାବ ପାଉଛୁ, ପରେ ହୁଏତ ଆମେମାନେ ଏହାର ଅର୍ଥ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ବୁଝିପାରିବୁ । ଶେଷ କଥାଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଗମନ କରି ପୁଣି କିପରି ଫେରିଆସେ, ତାହା ପୂର୍ବ କଥାଗୁଡ଼ିକ ଅପେକ୍ଷା ସ୍ପଷ୍ଟତର ମନେ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏହି ସମସ୍ତ କଥାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବୋଧହୁଏ ଏହା ଯେ, ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ବ୍ୟତୀତ ସ୍ୱର୍ଗାଦି ଲାଭ ବୃଥା । ଯେଉଁମାନେ ଅଦ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମାନୁଭବ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଇହଲୋକରେ ଫଳକାମନା କରି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସତ୍‌କର୍ମ କରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲେ ସେମାନେ ଏଣେତେଣେ ନାନା ସ୍ଥାନ ଦେଇ ଯାଇ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଆମେମାନେ ଯେପରି ଏଠାରେ ଜନ୍ମିଥାଉ, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହିପରି ଦେବତାମାନଙ୍କର ସନ୍ତାନରୂପରେ ଜନ୍ମିଥାନ୍ତି, ଆଉ ଯେତେ ଦିନ ସେମାନଙ୍କର ଶୁଭ କାର୍ଯ୍ୟର ଫଳ ଶେଷ ହୋଇ ନାହିଁ, ସେତେ ଦିନ ଯାଏ ସେମାନେ ସେଠାରେ ବାସ କରନ୍ତି । ଏଥିରୁ ବେଦାନ୍ତର ଗୋଟିଏ ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ମିଳେ ଯେ ଯାହାର ନାମରୂପ ଅଛି, ତାହା ହିଁ ନଶ୍ୱର । ସୁତରାଂ ସ୍ୱର୍ଗ ମଧ୍ୟ ଅବଶ୍ୟ ନଶ୍ୱର ହେବ, କାରଣ ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ନାମ ଓ ରୂପ ରହିଛି । 'ଅନନ୍ତ ସ୍ୱର୍ଗ' ସ୍ୱବିରୋଧୀ ବାକ୍ୟମାତ୍ର; ଏହି ପୃଥିବୀ ମଧ୍ୟ କଦାପି ଅନନ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ ଯେ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ନାମ-ରୂପ ଅଛି, ତାହାର କାଳରେ ଉତ୍ପତ୍ତି—କାଳରେ ସ୍ଥିତି ଏବଂ କାଳରେ ବିନାଶ ହୁଏ । ବେଦାନ୍ତର ଏହା ହିଁ

ସିଦ୍ଧାନ୍ତ, ସୁତରାଂ ଅନନ୍ତ ସ୍ୱର୍ଗର ଧାରଣା ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହେଲା ।

ଆମେ ଦେଖିଛୁ, ବେଦର ସଂହିତାଭାଗରେ ଅନନ୍ତ ସ୍ୱର୍ଗର କଥା ରହିଛି, ଯେପରି ମୁସଲମାନ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଅଛି । ମୁସଲମାନମାନେ ସ୍ୱର୍ଗର ଅତି ସ୍ଥୂଳ ଧାରଣା କରିଥାନ୍ତି । ସେମାନେ କହନ୍ତି, ସ୍ୱର୍ଗରେ ଉଦ୍ୟାନ ଅଛି, ତା' ନିକଟରେ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି । ଆରବର ମରୁରେ ପାଣି ଗୋଟିଏ ଅତି ବାଞ୍ଛନୀୟ ପଦାର୍ଥ । ସେଥିପାଇଁ ମୁସଲମାନମାନେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ସର୍ବଦା ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି । ମୋର ଯେଉଁଠାରେ ଜନ୍ମ, ସେଠାରେ ବର୍ଷକ ମଧ୍ୟରେ ଛ'ମାସ ବର୍ଷା । ମୁଁ ହୁଏତ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଗୋଟିଏ ଶୁଷ୍କ ସ୍ଥାନ ଭାବିବି, ଇଂରେଜମାନେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଭାବିବେ । ସଂହିତାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସ୍ୱର୍ଗ ଅନନ୍ତ, ମୃତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ସେଠାକୁ ଗମନ କରିଥାନ୍ତି । ସେମାନେ ସେଠାରେ ସୁନ୍ଦର ଦେହ ଲାଭ କରି ପିତୃଗଣଙ୍କ ସହିତ ଅତି ସୁଖରେ ଚିରକାଳ ବାସ କରିଥାନ୍ତି, ସେଠାରେ ସେମାନଙ୍କର ପିତା, ମାତା, ସ୍ତ୍ରୀ, ପୁତ୍ରାଦିଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ୍ ହୁଏ । ସେଠାରେ ସବୁକିଛି ଏହି ପୃଥିବୀପରି, ତେବେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ସୁଖରେ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥାନ୍ତି । ଏହି ଜୀବନରେ ସୁଖର ଯେଉଁ ସକଳ ବାଧାବିଘ୍ନ ଅଛି, ସେଠାରେ ସେ ସବୁ ଚାଲିଯିବ; କେବଳ ଯାହା କିଛି ସୁଖକର, ତାହା ହିଁ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିବ । କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟ ଯାହା ଭାବୁନା କାହିଁକି, ସୁଖକର ଓ ସତ୍ୟ—ଏ ଦୁଇଟି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ । ବାସ୍ତବିକ ଚରମ ସୀମାକୁ ନ ଉଠିଲେ ସତ୍ୟ କଦାପି ସୁଖକର ହୁଏ ନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟର ସ୍ୱଭାବ ବଡ଼ ରକ୍ଷଣଶୀଳ । ମନୁଷ୍ୟ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ଥରେ ଆରମ୍ଭ କଲେ ତାହାକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ତାପକ୍ଷରେ ଅତି କଷ୍ଟକର ହୋଇପଡ଼େ । ତାର ମନ କୌଣସି ନୂତନ ଚିନ୍ତା ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଚାହେଁ ନାହିଁ, କାରଣ ଏହା ଅତି କଷ୍ଟକର ।

ଆମେମାନେ ଦେଖୁଛୁ ଯେ, ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ପୂର୍ବପ୍ରଚଳିତ ଧାରଣାର ବିଶେଷ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହୋଇଛି । ଉପନିଷଦ୍‌ରେ କଥିତ ହୋଇଛି—ଏହି ସମସ୍ତ ସ୍ୱର୍ଗ, ଯେଉଁଠାକୁ ମନୁଷ୍ୟ ଯାଇ ପିତୃପୁରୁଷମାନଙ୍କ ସହିତ ବାସ କରେ, ତାହା କଦାପି ନିତ୍ୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ; କାରଣ, ନାମରୂପାତ୍ମକ ବସ୍ତୁମାତ୍ରେ ହିଁ ବିନାଶଶୀଳ । ଯଦି ରୂପବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ୱର୍ଗ ଥାଏ, ତେବେ କାଳକ୍ରମେ ଅବଶ୍ୟ ସେହି ସ୍ୱର୍ଗର ଧ୍ୱଂସ ହେବ । ହୋଇପାରେ ଏହା ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ରହିବ; କିନ୍ତୁ ଅବଶେଷରେ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ତାହାର ଧ୍ୱଂସ ହେବ ହିଁ ହେବ । ଏଥିମଧ୍ୟରେ ଆହୁରି ଗୋଟିଏ ଧାରଣା ଲୋକମାନଙ୍କ ମନରେ ଉଦିତ ହୋଇଛି ଯେ, ଏହି ସକଳ ଆତ୍ମା ଆହୁରି ଥରେ ଏହି ପୃଥିବୀକୁ ଫେରି ଆସନ୍ତି ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଗ କେବଳ ସେମାନଙ୍କର ଶୁଭ କର୍ମର ଫଳଭୋଗର ସ୍ଥାନ ମାତ୍ର । ଫଳଭୋଗ ହୋଇଗଲେ ସେମାନେ ଆହୁରି ଥରେ ଆସି ପୃଥିବୀରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଗୋଟିଏ କଥା ଏଥିରୁ ବେଶ୍ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୋଧ ହେଉଛି ଯେ, ମନୁଷ୍ୟ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣର

ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣିଥିଲା । ପରେ ଆମେମାନେ ଦେଖିବୁ, ଆମମାନଙ୍କର ଦାର୍ଶନିକମାନେ ଦର୍ଶନ ଓ ନ୍ୟାୟର ଭାଷାରେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଶିଶୁର ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଭାଷା ପରି ଏହା କଥିତ ହୋଇଛି । ଏହିସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ପଢ଼ିବା ସମୟରେ ତୁମେମାନେ ବୋଧହୁଏ ଏହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛ ଯେ, ଏଗୁଡ଼ିକ ସବୁ ଅନ୍ତରର ଅନୁଭୂତି ଯଦି ତୁମେମାନେ ପଚାର ଯେ, ଏହା କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇପାରିବ କି ନାହିଁ, ମୁଁ କହିବି, ଏହା ଆଗରୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି; ତା'ପରେ ଦର୍ଶନରେ ରୂପାୟିତ ହୋଇଛି । ତୁମେମାନେ ଦେଖୁଛ, ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଥମେ ଅନୁଭୂତ ଓ ପରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଋଷିମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ବିଶ୍ୱପ୍ରକୃତି କଥା କହୁଥିଲା । ପକ୍ଷୀମାନେ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ କଥା କହୁଥିଲେ, ପଶୁମାନେ କଥା କହୁଥିଲେ, ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ କଥା କହୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଅଳ୍ପ ଅଳ୍ପ କରି ସବୁ ଜିନିଷ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ, ପ୍ରକୃତିର ଅନ୍ତସ୍ଥଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେମାନେ ଚିନ୍ତାଦ୍ୱାରା ବା ନ୍ୟାୟବିଚାର ଦ୍ୱାରା ଏହା ଲାଭ କରି ନାହାନ୍ତି କିମ୍ବା ଆଧୁନିକ କାଳରେ ଯେପରି ପ୍ରଥା, ଅନ୍ୟର ମସ୍ତିଷ୍କପ୍ରସୂତ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବିଷୟ ସଂଗ୍ରହ କରି ଖଣ୍ଡିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରି ନାହାନ୍ତି ଅଥବା ମୁଁ ଯେପରି ସେମାନଙ୍କର ଖଣ୍ଡିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ନେଇ ଦୀର୍ଘ ବକ୍ତୃତା କରିଥାଏ, ତାହା ମଧ୍ୟ କରି ନାହାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କୁ ସତ୍ୟ ଆବିଷ୍କାର କରିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ଅଭ୍ୟାସ ହିଁ ଏହାର ସାଧନ ଥିଲା, ଆଉ ଚିରକାଳ ହିଁ ତାହା ରହିବ । ଧର୍ମ ଚିରକାଳ ହିଁ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟାବହାରିକ ବିଜ୍ଞାନ ହୋଇ ରହିବ । ଏପରି ଧର୍ମ କେବେହେଲେ ନ ଥିଲା, ଯାହା କେବଳ ଦେବତା-ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ଏପରି ଧର୍ମ କଦାପି ରହିବ ନାହିଁ । ପ୍ରଥମେ ଅଭ୍ୟାସ, ତା'ପରେ ଜ୍ଞାନ । ଜୀବାତ୍ମାଗଣ ଯେ ଏଠାକୁ ଫେରି ଆସନ୍ତି, ଏ ଧାରଣା ଏହି ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ହିଁ ରହିଛି । ଯେଉଁମାନେ ଫଳ-କାମନା କରି କୌଣସି ସତ୍‌କର୍ମ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ସେହି ସତ୍‌କର୍ମର ଫଳପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଏହି ଫଳ ନିତ୍ୟ ନୁହେଁ । କାର୍ଯ୍ୟକାରଣବାଦର ଧାରଣା ଏଠାରେ ସୁନ୍ଦରରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି; କଥିତ ହୋଇଛି ଯେ କାରଣ ଅନୁସାରେ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥାଏ, କାରଣ ଯାହା କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ତାହା ହେବ । କାରଣ ଯେତେବେଳେ ଅନିତ୍ୟ, କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେତେବେଳେ ଅନିତ୍ୟ ହେବ । କାରଣ ଯଦି ନିତ୍ୟ ହୁଏ, କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟ ହେବ । ସତ୍‌କର୍ମ କରିବାରୂପକ କାରଣଗୁଡ଼ିକ ଅନିତ୍ୟ —ସସୀମ, ସୁତରାଂ ସେମାନଙ୍କର ଫଳ କଦାପି ନିତ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ।

ଏହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ଏହା ବେଶ୍ ବୋଧଗମ୍ୟ ହେବ ଯେ, ଯେଉଁ କାରଣରୁ 'ଅନନ୍ତ ସ୍ୱର୍ଗ' ଅସମ୍ଭବ, ସେହି କାରଣରୁ ଅନନ୍ତ ନରକ ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ । ମନେକର, ମୁଁ ଜଣେ ଖୁବ୍ ଖରାପ ଲୋକ । ମନେକର, ମୁଁ ଜୀବନର ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଅନ୍ୟାୟ କର୍ମ କରୁଛି; ତଥାପି ଏହି ସାରା ଜୀବନ ଅନନ୍ତ ଜୀବନର ତୁଳନାରେ କିଛି

ନୁହେଁ । ଯଦି ଅନନ୍ତ ଶାସ୍ତି ଥାଏ, ତାହାର ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ ସାନ୍ତ କାରଣଦ୍ୱାରା ଅନନ୍ତ ଫଳର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ଏହି ଜୀବନର କାର୍ଯ୍ୟରୂପକ ସାନ୍ତ କାରଣଦ୍ୱାରା ଅନନ୍ତ ଫଳର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା—ତାହା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସେହିପରି ସାରା ଜୀବନ ସତ୍‌କର୍ମ କରି ଅନନ୍ତ ସ୍ୱର୍ଗଲାଭ କରିବା କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ ସମାନ ଦୋଷରେ ଦୂଷିତ । ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ସକଳ ପଥର କଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲା, ତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ, ଯେଉଁମାନେ ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ସକାଶେ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ପଥ ଅଛି । ଏହା ହିଁ ମାୟାବରଣରୁ ବାହାର ହେବାର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ—'ସତ୍ୟକୁ ଅନୁଭବ କର' । ଉପନିଷଦସମୂହ ଏହି ସତ୍ୟାନୁଭବ କାହାକୁ କୁହାଯାଏ, ତାହା ବୁଝାଇଛନ୍ତି ।

ଭଲମନ୍ଦ କିଛି ଦେଖ ନାହିଁ, ସକଳ ବସ୍ତୁ ଏବଂ ସକଳ କାର୍ଯ୍ୟ ଆତ୍ମାରୁ ପ୍ରସୂତ ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରିବ । ଆତ୍ମା ସବୁଥିରେ ରହିଛନ୍ତି । କହ—ଜଗତ ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ, ବାହ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ରୁଦ୍ଧ କର, ସ୍ୱର୍ଗ ନରକ ସବୁଠାରେ ସେହି ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଦେଖ । ମୃତ୍ୟୁରେ ଏବଂ ଜୀବନରେ ତାଙ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧି କର । ମୁଁ ପୂର୍ବରୁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ଯାହା ପଢ଼ି ଶୁଣାଇଛି, ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଭାବ—ଏହି ପୃଥିବୀ ଭଗବାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପାଦ, ଆକାଶ ଭଗବାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପାଦ ଇତ୍ୟାଦି । ସବୁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । ଏହା ଦେଖିବାକୁ ହେବ, ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ହେବ, କେବଳ ଏହି ବିଷୟକୁ ଆଲୋଚନା କଲେ କିମ୍ବା ଚିନ୍ତା କଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ମନେକର, ଜୀବାତ୍ମା ଜଗତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁର ସ୍ୱରୂପ ବୁଝିପାରିଲୁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମମୟ ବୋଧ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ସେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଉ କି ନରକକୁ ଯାଉ ବା ଅନ୍ୟ ଯେଉଁଠାକୁ ଯାଉ, କିଛି ଯାଏ ଆସେ ନାହିଁ । ମୁଁ ପୃଥିବୀରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରେ ଅଥବା ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଏ, ସେଥିରେ କିଛି ଯାଏ ଆସେ ନାହିଁ । ମୋ ପକ୍ଷରେ ଏଗୁଡ଼ିକର କୌଣସି ଅର୍ଥ ନାହିଁ, କାରଣ ମୋ ପକ୍ଷରେ ସବୁ ସ୍ଥାନ ସମାନ, ସବୁ ସ୍ଥାନ ହିଁ ଭଗବାନଙ୍କର ମନ୍ଦିର, ସକଳ ସ୍ଥାନ ହିଁ ପବିତ୍ର, କାରଣ ସ୍ୱର୍ଗରେ, ନରକରେ ବା ଅନ୍ୟତ୍ର ମୁଁ କେବଳ ଭଗବାନଙ୍କର ସତ୍ତା ଅନୁଭବ କରୁଛି । ଭଲମନ୍ଦ ବା ଜୀବନମୃତ୍ୟୁ ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ—କେବଳ ଏକ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛନ୍ତି ।

ବେଦାନ୍ତମତରେ ମନୁଷ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ଏପରି ଅନୁଭୂତିସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ଏବଂ ବେଦାନ୍ତ କହେ, କେବଳ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ଜଗତରେ ବାସ କରିବାର ଉପଯୁକ୍ତ, ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହେଁ । ଯେଉଁ ଲୋକ ଜଗତରେ ଅନ୍ୟାୟ ଦେଖେ, ସେ କିଭଳି ଜଗତରେ ବାସ କରିପାରିବ ? ତାହାର ଜୀବନ ତ ଦୁଃଖମୟ । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଏଠାରେ ନାନା ବାଧାବିଘ୍ନ ବିପଦ ଦେଖେ, ତାହାର ଜୀବନ ତ ଦୁଃଖମୟ; ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଜଗତରେ ମୃତ୍ୟୁ ଦେଖେ, ତାହାର ଜୀବନ ମଧ୍ୟ ଦୁଃଖମୟ । ଯେଉଁ ଲୋକ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁରେ ସେହି ସତ୍ୟରୂପକୁ ଦର୍ଶନ କରିଛି, କେବଳ ସେ ବ୍ୟକ୍ତି

ଜଗତରେ ବାସ କରିବା ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ; କେବଳ ସେ ହିଁ କହିପାରେ, 'ମୁଁ ଏହି ଜୀବନ ସମ୍ଭୋଗ କରୁଛି, ମୁଁ ଏହି ଜୀବନରେ ସୁଖୀ ।' ଏଠାରେ ମୁଁ ଏହା କହି ରଖୁଛି ଯେ, ବେଦରେ କୌଣସିଠାରେ ନରକର କଥା ନାହିଁ । ବେଦର ଅନେକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକରେ ଏହି ନରକ-ପ୍ରସଙ୍ଗର ଅବତାରଣା ଅଛି । ବେଦରେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଶାସ୍ତିର କଥା ହେଉଛି ପୁନର୍ଜନ୍ମ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆଉ ଥରେ ଉନ୍ନତିର ସୁବିଧା ଲାଭ କରିବା । ବେଦରେ ପ୍ରଥମରୁ ହିଁ ନିର୍ଗୁଣର ଭାବ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପୁରସ୍କାର ଓ ଶାସ୍ତିର ଭାବ ଖୁବ୍ ଜଡ଼ଭାବାତ୍ମକ ଏବଂ ଏହି ଭାବ ମନୁଷ୍ୟ ପରି ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ, ଯେ ଆମମାନଙ୍କ ପରି ଜଣକୁ ଭଲ ପାଆନ୍ତି, ଅନ୍ୟକୁ ଭଲ ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ଏପରି ଈଶ୍ୱର-ଧାରଣା ସହିତ ପୁରସ୍କାର ଓ ଶାସ୍ତିର ଭାବ ସଙ୍ଗତ ହୋଇପାରେ । ସଂହିତାର ଈଶ୍ୱର ଏହିପରି ଥିଲେ । ସେଠାରେ ଏହି ଧାରଣା ସହିତ ଭୟ ମଧ୍ୟ ମିଶ୍ରିତ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଏହି ଭୟର ଭାବ ଏକାବେଳକେ ଲୋପ ପାଇଛି; ଏହା ସହିତ ନିର୍ଗୁଣର ଧାରଣା ଆସୁଛି—ମାତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶରେ ଏହି ବ୍ୟକ୍ତିଭାବ ଶୂନ୍ୟ ନିର୍ଗୁଣର ଧାରଣା ଅତି କଠିନ ବିଷୟ । ମନୁଷ୍ୟ ସର୍ବଦା ସଗୁଣ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ନେଇ ରହିବାକୁ ଚାହେଁ ।

ଅନେକ ବଡ଼ ବଡ଼ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତି, ଅନ୍ତତଃ ଜଗତରେ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଖୁବ୍ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ସେମାନେ ଏହି ନିର୍ଗୁଣବାଦ ଉପରେ ବିରକ୍ତ; କିନ୍ତୁ ମୋ ପକ୍ଷରେ ମାନବଦେହଧାରୀ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଚିନ୍ତା କରିବା ଅତିଶୟ ଅବାସ୍ତବ । ମୋ ପକ୍ଷରେ ଏହି ସଗୁଣବାଦ ଅତିଶୟ ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ, ଅତିଶୟ ନିମ୍ନଭାବାପନ୍ନ, ଅତିଶୟ ସ୍ଥୂଳ, ଏପରିକି ଅଧର୍ମ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । ବାଳକ ପକ୍ଷରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଜଣେ ସାକାର ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି ଭାବିବା ଶୋଭାପାଏ, ସେ ସେଭଳି ଭାବିଲେ ତାହାକୁ କ୍ଷମା ଦିଆଯାଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ବୟସ୍କ ବ୍ୟକ୍ତି ପକ୍ଷରେ—ଚିନ୍ତାଶୀଳ ନରନାରୀ ପକ୍ଷରେ—ଭଗବାନଙ୍କୁ ସ୍ତ୍ରୀ ବା ପୁରୁଷ ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରିବା ବଡ଼ ଲଜ୍ଜାର କଥା । ଉଚ୍ଚତର ଭାବ କେଉଁଟି—ଜୀବିତ ଈଶ୍ୱର ନା ମୃତ ଈଶ୍ୱର—ଯେଉଁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ କେହି ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ, କେହି ଯାହାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଜାଣେନାହିଁ ସେହି ଈଶ୍ୱର, ଅଥବା ଅନୁଭୂତ ଈଶ୍ୱର ? ସମୟ ସମୟରେ ସେ ଜଗତକୁ ତାଙ୍କର ଜଣେ ଜଣେ ଦୂତକୁ ପଠାଇଥାନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ହାତରେ ତରବାରୀ ଓ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ହାତରେ ଅଭିଶାପ ଏବଂ ଆମେମାନେ ଯଦି ତାଙ୍କର କଥା ବିଶ୍ୱାସ ନ କରୁ, ତେବେ ଏକାବେଳକେ ବିନାଶ ! ସେ କାହିଁକି ନିଜେ ଆସି କଅଣ କରିବାକୁ ହେବ ଆମମାନଙ୍କୁ କହି ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ ? ସେ କାହିଁକି କ୍ରମାଗତ ଦୂତ ପଠାଇ ଆମମାନଙ୍କୁ ଶାସ୍ତି ଓ ଅଭିଶାପ ଦେଉଛନ୍ତି ? କିନ୍ତୁ ଏହି ବିଶ୍ୱାସରେ ଅନେକ ଲୋକ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ । ଆମମାନଙ୍କର କଳ୍ପନାର କି ଦୀନତା ?

ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ, ନିର୍ଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଜୀବନ୍ତରୂପରେ ମୋର ସମ୍ମୁଖରେ ଦେଖୁଛି; ସେ ଗୋଟିଏ ତତ୍ତ୍ୱ ମାତ୍ର । ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ ଏହି—ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱର ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ର, ଆଉ ନିର୍ଗୁଣ ଈଶ୍ୱର—ମନୁଷ୍ୟ, ପଶୁ, ଦେବଦୂତ ଏବଂ ଆଉ ଯାହା କିଛି ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉନାହୁଁ, କାରଣ, ସଗୁଣ ନିର୍ଗୁଣର ଅନ୍ତର୍ଗତ —ଏହା ଜଗତରେ ସମୁଦାୟ ବସ୍ତୁର ସମଷ୍ଟି ଏବଂ ତଦତିରିକ୍ତ ଆହୁରି ଅନେକ । 'ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଅଗ୍ନି ଜଗତରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି, ଆହୁରି ତଦତିରିକ୍ତ ଅଗ୍ନିର ମଧ୍ୟ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି', (କଠୋପନିଷଦ୍, ୨।୨।୯) ନିର୍ଗୁଣ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ଆମେମାନେ ଜୀବନ୍ତ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ପୂଜା କରିବାକୁ ଚାହୁଁ । ମୁଁ ସାରା ଜୀବନ ଈଶ୍ୱର ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ଦେଖି ନାହିଁ, ତୁମେ ମଧ୍ୟ ଦେଖି ନାହଁ । ଏହି ଚୌକି ଖଣ୍ଡିକ ଦେଖିବାକୁ ହେଲେ ତୁମକୁ ପ୍ରଥମେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ହୁଏ, ତାହା ପରେ ତାଙ୍କ ଭିତର ଦେଇ ଚୌକି ଖଣ୍ଡିକୁ ଦେଖିବାକୁ ହୁଏ । ସେ ଦିନରାତି ଜଗତରେ ଥାଇ 'ମୁଁ ଅଛି' 'ମୁଁ ଅଛି' କହୁଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ତୁମେ କହ 'ମୁଁ ଅଛି' ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ତୁମେ ସେହି ସତ୍ତାକୁ ଜାଣୁଛ । ତୁମେ କେଉଁଠାକୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଖୋଜିବାକୁ ଯିବ, ଯଦି ତୁମେ ତାହାଙ୍କୁ ନିଜ ହୃଦୟରେ—ସବୁ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ଭିତରେ ନ ଦେଖିପାର—ଯଦି ତାଙ୍କୁ ଏହି ଯେ ସାମନାରେ ଲୋକଟା ରାସ୍ତାରେ ବୋଝ ବୋହି ଗଳଦ୍‌ଘର୍ମ ହେଉଛି, ତାହା ମଧ୍ୟରେ ନ ଦେଖିପାର ?

'ତ୍ୱଂ ସ୍ତ୍ରୀ ତ୍ୱଂ ପୁମାନସି ତ୍ୱଂ କୁମାର ଉତ ବା କୁମାରୀ ।
ତ୍ୱଂ ଜୀର୍ଣ୍ଣୋ ଦଣ୍ଡେନ ବଞ୍ଚସି, ତ୍ୱଂ ଜାତୋ ଭବସି ବିଶ୍ୱତୋମୁଖଃ ॥'

— (ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ଉପ., ୪।୩)

—ତୁମେ ସ୍ତ୍ରୀ, ତୁମେ ପୁରୁଷ, ତୁମେ ବାଳକ, ତୁମେ ବାଳିକା, ତୁମେ ବୃଦ୍ଧ, ବାଡ଼ି ଭରା ଦେଇ ବୁଲୁଅଛ, ତୁମେ ଜଗତ ରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛ । ତୁମେ ଏହସବୁ । ତୁମେ ହିଁ ଅପୂର୍ବ ଜୀବନ୍ତ ଈଶ୍ୱର! ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ସେହି ଏକମାତ୍ର ବସ୍ତୁ । ଏହା ଅନେକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଭୟଙ୍କର ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । ବାସ୍ତବିକ ଏହା ପୂର୍ବପ୍ରଚଳିତ ଈଶ୍ୱରଧାରଣାର ବିରୋଧୀ ଅଟେ । ସେ ଈଶ୍ୱର କୌଣସି ବିଶେଷ ସ୍ଥାନରେ କୌଣସି ଆବରଣର ପଛଆଡ଼େ ଲୁଚିକରି ରହିଛନ୍ତି, ଯାହାଙ୍କୁ କେହି କେଉଁଠି ଦେଖିବାକୁ ପାଏ ନାହିଁ । ପୁରୋହିତମାନେ ଆମମାନଙ୍କୁ କେବଳ ଏହି ଆଶ୍ୱାସ ଦିଅନ୍ତି ଯେ, ଯଦି ଆମେମାନେ ସେମାନଙ୍କର କଥା ଅନୁସରଣ କରୁ, ସେମାନଙ୍କର ପାଦଧୂଳି ଗ୍ରହଣ କରୁ ଓ ସେମାନଙ୍କର ପୂଜା କରୁ, ତେବେ ଆମେମାନେ ଏହି ଜୀବନରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦେଖିବୁ ନାହିଁ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ମୃତ୍ୟୁ ସମୟରେ ସେମାନେ ଆମମାନଙ୍କୁ ଖଣ୍ଡିଏ ଛାଡ଼ପତ୍ର ଦେବେ—ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିପାରିବୁ । ଏ କଥା ବେଶ୍ ବୁଝିହୁଏ ଯେ ଏହି ସକଳ ସ୍ୱର୍ଗବାଦ କେବଳ ପୁରୋହିତମାନଙ୍କର ମୂର୍ଖତା ଛଡ଼ା ଆଉ କଅଣ ?

ଅବଶ୍ୟ ନିର୍ଗୁଣବାଦ ଅନେକ କିଛି ଭାଙ୍ଗିପକାଏ, ଏହା ପୁରୋହିତମାନଙ୍କ ହାତରୁ ସବୁ ବ୍ୟବସାୟ କାଢ଼ିନିଏ—ଏହାଦ୍ୱାରା ମନ୍ଦିର, ଚର୍ଚ୍ଚ ପ୍ରଭୃତି ସବୁ ଉଡ଼ିଯାଏ । ଭାରତରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ିଛି; କିନ୍ତୁ ଅନେକ ମନ୍ଦିର ଅଛି, ଯେଉଁଠାରେ ଅସଂଖ୍ୟ ହୀରା ଜହରତ୍ ରହିଛି । ଯଦି ଲୋକଙ୍କୁ ଏହି ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ବିଷୟ ଶିଖାଇ ଦିଆଯାଏ, ସେମାନଙ୍କର ବ୍ୟବସାୟ ଚାଲିଯିବ; କିନ୍ତୁ ଆମମାନଙ୍କୁ ପୌରୋହିତ୍ୟର ଭାବ ଛାଡ଼ିଦେଇ ଏହାକୁ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥଭାବରେ ଶିଖାଇବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତୁମେ ଈଶ୍ୱର, ମୁଁ ମଧ୍ୟ ତାହା—ତେବେ କିଏ କାହାର ଆଜ୍ଞା ପାଳନ କରିବ ? କିଏ କାହାର ଉପାସନା କରିବ ? ତୁମେ ହିଁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ମନ୍ଦିର; ମୁଁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ମନ୍ଦିରରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପ୍ରତିମା ବା କୌଣସି ପ୍ରକାର ଶାସ୍ତ୍ର ଉପାସନା ନ କରି ବରଂ ତୁମର ଉପାସନା କରିବି । ଲୋକମାନେ ଏତେ ପରସ୍ପର-ବିରୋଧୀ ଚିନ୍ତା କରନ୍ତି କାହିଁକି ? ଲୋକମାନେ କହନ୍ତି, ଆମେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାଦୀ; ବେଶ୍ କଥା । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ତୁମକୁ ଉପାସନା କରିବା ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କଅଣ ଅଧିକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୋଇପାରେ ? ମୁଁ ତୁମକୁ ଦେଖୁଛି, ତୁମକୁ ବେଶ୍ ଅନୁଭବ କରୁଛି, ଆଉ ଜାଣୁଛି, ତୁମେ ଈଶ୍ୱର । ମୁସଲମାନମାନେ କହନ୍ତି, ଆଲ୍ଲା ବ୍ୟତୀତ ଈଶ୍ୱର ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ କହେ ମନୁଷ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ଈଶ୍ୱର ନାହିଁ । ଏହା ଶୁଣି ତୁମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକଙ୍କର ଭୟ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ତୁମେମାନେ କ୍ରମଶଃ ଏହା ବୁଝିବ, ଜୀବନ୍ତ ଈଶ୍ୱର ତୁମମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ରହିଛନ୍ତି, ତଥାପି ତୁମେମାନେ ମନ୍ଦିର, ଗୀର୍ଜା ନିର୍ମାଣ କରୁଅଛ ଏବଂ ସର୍ବପ୍ରକାର କାଳ୍ପନିକ ମିଥ୍ୟା ବସ୍ତୁରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଛ । ମାନବାତ୍ମା ଅଥବା ମାନବ ଦେହ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଉପାସ୍ୟ ଈଶ୍ୱର । ଅବଶ୍ୟ ତିର୍ଯ୍ୟକ୍ ପ୍ରାଣୀମାନେ ଭଗବାନଙ୍କର ମନ୍ଦିର ସତ; କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟ ହିଁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ମନ୍ଦିର —ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ତାଜମହଲ-ସ୍ୱରୂପ । ଯଦି ମୁଁ ତାଙ୍କର ଉପାସନା ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ କରି ନ ପାରେ, ତେବେ କୌଣସି ମନ୍ଦିରରେ କିଛି ଉପକାର ହେବ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମୁଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟଦେହରୂପକ ମନ୍ଦିରରେ ଉପବିଷ୍ଟ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିବି, ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମୁଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟ ସମ୍ମୁଖରେ ଭକ୍ତି ଭାବରେ ଠିଆ ହୋଇପାରିବି, ଆଉ ବାସ୍ତବିକ୍ ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦେଖିବି, ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମୋ ଭିତରେ ଏହି ଭାବ ଆସିବ, ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମୁଁ ସମୁଦାୟ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବି—ଅନ୍ୟ ସବୁ କିଛି ମୋ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅପସାରିତ ହୋଇଯିବ, ମୁଁ ମୁକ୍ତ ହେବି ।

ଏହା ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ଉପାସନା । ମତମତାନ୍ତର ନେଇ ମୋର କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏ କଥା କହିଲେ ଅନେକ ଲୋକ ଡରି ଯାଆନ୍ତି । ସେମାନେ କହନ୍ତି, ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କର ପିତାମହମାନେ କଅଣ କହିଯାଇଛନ୍ତି, ଏହିସବୁ କଥା ବିଚାର କରିବାରେ ବ୍ୟସ୍ତ । କଥାଟା ଏହି, ସ୍ୱର୍ଗର କୌଣସି

ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ ଜଣେ ଈଶ୍ୱର କାହାକୁ କହିଛନ୍ତି, ମୁଁ ଈଶ୍ୱର । ସେହି ସମୟଠାରୁ କେବଳ ମତାନ୍ତରର ଆଲୋଚନା ଚାଲିଛି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ କେବଳ ଏହା କାମର କଥା; ଆମମାନଙ୍କର ମତ କାର୍ଯ୍ୟକର ନୁହେଁ । ବେଦାନ୍ତ କହେ, ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜ ପଥରେ ଚାଲନ୍ତୁ, କ୍ଷତି ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ପଥ ତ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନୁହେଁ । ସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଉପାସନା ପ୍ରଭୃତି ମନ୍ଦ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଏହା ସତ୍ୟର ସୋପାନ ମାତ୍ର, ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏହି ସମସ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ସୁନ୍ଦର ମହତ୍ ଭାବ ସବୁ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତିପଦରେ କହେ—ବନ୍ଧୋ ! ତୁମେ ଯାହାଙ୍କୁ ଅଜ୍ଞାତ ବୋଲି ଉପାସନା କରୁଛ ଏବଂ ସାରା ଜଗତରେ ଯାହାଙ୍କୁ ଖୋଜି ବୁଲୁଛ, ସେ ସର୍ବଦା ଏହିଠାରେ ହିଁ ବିରାଜିତ । ତୁମେ ଯେ ଜୀବିତ ରହିଛ, ତାହା ମଧ୍ୟ ସେ ଅଛନ୍ତି ବୋଲି । ସେ ଜଗତର ନିତ୍ୟ ସାକ୍ଷୀ । ସମୁଦାୟ ବେଦ ଯାହାଙ୍କର ଉପାସନା କରୁଛନ୍ତି, କେବଳ ସେ ନୁହନ୍ତି, ଯେ ନିତ୍ୟ 'ମୁଁ' ରେ ସଦା ବିଦ୍ୟମାନ, ସେ ଅଛନ୍ତି ବୋଲି ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ରହିଛି । ସେ ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଆଲୋକସ୍ୱରୂପ । ସେ ଯଦି ତୁମଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ ନ ଥାନ୍ତି, ତେବେ ତୁମେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଦେଖିପାରିବ ନାହିଁ, ସମୁଦାୟ ତୁମ ନିକଟରେ ଅନ୍ଧକାର ଜଡ଼ରାଶି ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହେବ । ସେ ଦୀପ୍ତ ରହିଛନ୍ତି ବୋଲି ତୁମେ ଜଗତକୁ ଦେଖୁଛ ।

ଏ ବିଷୟରେ ସାଧାରଣତଃ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଜିଜ୍ଞାସିତ ହୋଇଥାଏ—ଏହାଦ୍ୱାରା ତ ଭୟଙ୍କର ଗୋଳମାଳ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇପାରେ । ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତେ ଭାବିବେ, 'ମୁଁ ଈଶ୍ୱର—ଯାହା କିଛି ମୁଁ ଭାବୁଛି ବା କରୁଛି, ତାହା ଭଲ—ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଆଉ ପାପ କଅଣ ?' ପ୍ରଥମତଃ ଏହି ପ୍ରକାର ଅପବ୍ୟାଖ୍ୟାରୂପକ ଆଶଙ୍କାର ସମ୍ଭାବନାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିନେଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ କଅଣ ଏହି ଆଶଙ୍କା ନାହିଁ ? ଲୋକମାନେ ନିଜଠାରୁ ପୃଥକ୍ ସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥ ଯେଉଁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଉପାସନା କରୁଛନ୍ତି, ତାହାଙ୍କୁ ସେମାନେ ଖୁବ୍ ଭୟ କରିଥାନ୍ତି । ସେମାନେ କେବଳ ଭୟରେ କମ୍ପୁଥାନ୍ତି ଏବଂ ସାରା ଜୀବନ ଏହିପରି କମ୍ପି କଟାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା କଅଣ ଜଗତ ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା ଭଲ ହୋଇଛି ? ତୁମେ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷକୁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାର । ଯେଉଁମାନେ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରବାଦ ଜାଣି ତାଙ୍କୁ ଉପାସନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ନିର୍ଗୁଣ-ଈଶ୍ୱର-ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝି ତାଙ୍କର ଉପାସନା କରିଛନ୍ତି, ତାହା ମଧ୍ୟରେ କେଉଁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭିତରୁ ଜଗତରେ ବଡ଼ ବଡ଼ ଲୋକ ଜାତ ହୋଇଛନ୍ତି ? ମହାନ୍ କର୍ମୀମାନେ ଓ ଚରିତ୍ର ବଳଶାଳୀମାନେ ଅବଶ୍ୟ ନିର୍ଗୁଣ-ସାଧକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ହୋଇଛନ୍ତି । ଭୟରୁ ନୈତିକ ଶକ୍ତି ସମ୍ପନ୍ନ ପୁରୁଷ ଜନ୍ମ ନେବେ, ଏହା କିପରି ଆଶା କରିପାର ? ଅବଶ୍ୟ ଏହା କେବେହେଲେ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । 'ଯେଉଁଠାରେ ଜଣେ ଅନ୍ୟକୁ ଦେଖେ, ଯେଉଁଠାରେ ଜଣେ ଅନ୍ୟକୁ ହିଂସା କରେ, ସେହିଠାରେ ହିଁ ମାୟା । ଯେଉଁଠାରେ ଜଣେ ଅନ୍ୟକୁ ଦେଖେ ନାହିଁ, ଜଣେ ଅନ୍ୟକୁ ହିଂସା କରେ ନାହିଁ, ଯେଉଁଠାରେ

ସବୁ ଆତ୍ମମୟ ହୋଇଯାଏ, ସେଠାରେ ଆଉ ମାୟା ରହେ ନାହିଁ ।' (ତୁଳନୀୟ : ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପ., ୪।୫।୧୫, ୨।୪।୧୪; ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପ., ୭।୨୪।୧) ସେତେବେଳେ ସବୁ ସେ ଅଥବା ସବୁ ମୁଁ—ସେତେବେଳେ ଆତ୍ମା ପବିତ୍ର ହୋଇଯାଏ । ସେତେବେଳେ କେବଳ ଆମେମାନେ ପ୍ରେମ କାହାକୁ କହନ୍ତି ତାହା ବୁଝିପାରୁ । ଭୟରୁ କଅଣ ଏହି ପ୍ରେମର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ଭବ ? ପ୍ରେମର ଭିତ୍ତି ସ୍ୱାଧୀନତା । ସ୍ୱାଧୀନତା—ମୁକ୍ତଭାବ ହେଲେ ତେବେ ପ୍ରେମ ଆସେ । ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଜଗତକୁ ବାସ୍ତବିକ୍ ଭଲ ପାଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରୁ ଓ ସାର୍ବଜନୀନ ଭ୍ରାତୃଭାବର ଅର୍ଥ ବୁଝିପାରୁ—ତାହା ପୂର୍ବରୁ ନୁହେଁ ।

ଅତଏବ ଏହି ମତଦ୍ୱାରା ସମୁଦାୟ ଜଗତରେ ଭୀଷଣ ପାପର ସ୍ରୋତ ପ୍ରବାହିତ ହେବ, ଏ କଥା କହିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟ ମତଟି ଯେପରି କଦାପି ଲୋକଙ୍କୁ ଅନ୍ୟାୟ ଦିଗରେ ନେଇଯାଏ ନାହିଁ, ଯେପରି କି ତାହାଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ଜଗତକୁ ରକ୍ତପ୍ଲାବିତ କରେ ନାହିଁ, ଯେପରି କି ତାହାଦ୍ୱାରା ଲୋକଙ୍କୁ ପରସ୍ପର ପୃଥକ୍ କରି ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକତାର ସୃଷ୍ଟି କରେ ନାହିଁ ! 'ମୋର ଈଶ୍ୱର ହିଁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ; ଆସ, ଯୁଦ୍ଧ କରି ଏହାର ସତ୍ୟତା ପ୍ରମାଣ କରିବା' ।—ଦ୍ୱୈତବାଦର ଏହା ହିଁ ଫଳ ସର୍ବତ୍ର । କ୍ଷୁଦ୍ର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ପଥସମୂହରେ ନ ଯାଇ ପ୍ରଶସ୍ତ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦିବାଲୋକକୁ ଆସ । ମହତ୍ ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମା କିପରି ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିପାରନ୍ତି ? ଆମ ସମ୍ମୁଖରେ ଏହି ଆଲୋକମୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ରହିଛି, ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ ଆମମାନଙ୍କର । ବାହୁ ପ୍ରସାରିତ କରି ସମୁଦାୟ ଜଗତକୁ ପ୍ରେମାଲିଙ୍ଗନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର । ଯଦି କେତେବେଳେ ଏହିପରି କରିବାର ଇଚ୍ଛା ଅନୁଭବ କରିଥାଅ, ତେବେ ତୁମେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଅନୁଭବ କରିଛ ।

ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଉପଦେଶାବଳୀ ମଧ୍ୟରେ ସେହି ଅଂଶଟି ଅବଶ୍ୟ ତୁମମାନଙ୍କର ମନେ ଅଛି—ସେ କିପରି ଉତ୍ତରରେ, ଦକ୍ଷିଣରେ, ପୂର୍ବରେ, ପଶ୍ଚିମରେ, ଉପରେ, ନିମ୍ନରେ ପ୍ରେମ-ଚିନ୍ତାପ୍ରବାହ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ, ଯେତେବେଳଯାଏ ସମୁଦାୟ ଜଗତ ସେହି ମହାନ୍ ଅନନ୍ତ ପ୍ରେମରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଇ ନ ଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ସେହି ଭାବ ତୁମମାନଙ୍କର ଆସିବ,ସେତେବେଳେ ତୁମମାନଙ୍କର ଯଥାର୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଆସିବ । ସେତେବେଳେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଜିନିଷରେ ମନ ଆଉ ରହେ ନାହିଁ । ଏହି ଅନନ୍ତ ସୁଖ ସକାଶେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ସୁଖ ପରିତ୍ୟାଗ କର । ଏହିସବୁ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଆନନ୍ଦ ନେଇ ତୁମର ଲାଭ କଅଣ ? ବାସ୍ତବିକ୍ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ସୁଖକୁ ମଧ୍ୟ ତୁମର ଛାଡ଼ିବା ଦରକାର ନାହିଁ; କାରଣ, ଆମେ ଆଗରୁ ଦେଖିଅଛୁ ଯେ, ସଗୁଣ—ନିର୍ଗୁଣର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଅତଏବ ଈଶ୍ୱର—ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ଉଭୟ । ମନୁଷ୍ୟ—ଅନନ୍ତସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଗୁଣ ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ ସଗୁଣରୂପରେ, ବ୍ୟକ୍ତିରୂପରେ ଦେଖୁଛନ୍ତି । ଅନନ୍ତ-ସ୍ୱରୂପ ଆମେ ଯେପରି ନିଜକୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ରୂପରେ ସୀମାବଦ୍ଧ କରି ପକାଇଛୁ । ବେଦାନ୍ତ

କହେ ଯେ, ଏହା ଆମର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦୃଷ୍ଟ—ଏହାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ଆମମାନଙ୍କର କର୍ମଦ୍ୱାରା ନିଜକୁ ସୀମାବଦ୍ଧ କରିପକାଉଛୁ ଏବଂ ତାହା ଯେପରି ଆମମାନଙ୍କ ବେକରେ ଶିକୁଳି ଦେଇ ଆମମାନଙ୍କୁ ବାନ୍ଧି ରଖିଛି । ଶୃଙ୍ଖଳ ଭାଙ୍ଗିପକାଅ ଓ ମୁକ୍ତ ହୁଅ, ନିୟମକୁ ପାଦରେ ଦଳିଦିଅ । ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପର କୌଣସି ବିଧି ନାହିଁ, କୌଣସି ଦୈବ ନାହିଁ, କୌଣସି ଅଦୃଷ୍ଟ ନାହିଁ । ଅନନ୍ତର କୌଣସି ବିଧାନ ବା ନିୟମ କିପରି ରହିବ? ସ୍ୱାଧୀନତା ହିଁ ଏହାର ମୂଳମନ୍ତ୍ର, ସ୍ୱାଧୀନତା ହିଁ ଏହାର ସ୍ୱରୂପ—ଏହାର ଜନ୍ମଗତ ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ । ପ୍ରଥମେ ମୁକ୍ତ ହୁଅ, ତା'ପରେ ଯେତେ ଇଚ୍ଛା କ୍ଷୁଦ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ରଖିବାକୁ ହୁଏ, ରଖ । ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ରଙ୍ଗମଞ୍ଚରେ ଅଭିନେତାମାନଙ୍କ ପରି ଅଭିନୟ କରିବୁ । ଯେତେବେଳେ ଜଣେ ଯଥାର୍ଥ ରାଜା ଭିକାରୀ ବେଶରେ ରଙ୍ଗମଞ୍ଚରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ, ସେତେବେଳେ ଯିଏ ବାସ୍ତବିକ ଭିକ୍ଷୁକ, ସେ ରାସ୍ତାରେ ରାସ୍ତାରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଛି । ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେତେ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖ! ଦୃଶ୍ୟ ଉଭୟ ସ୍ଥଳରେ ସମାନ, ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସମାନ; କିନ୍ତୁ କି ପାର୍ଥକ୍ୟ! ଜଣେ ଭିକାରୀର ଅଭିନୟ କରି ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରୁଛି, ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଭିକାରୀଟି ଯଥାର୍ଥ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ କଷ୍ଟରେ ପ୍ରପୀଡ଼ିତ । କାହିଁକି ଏହି ପାର୍ଥକ୍ୟ ହୁଏ? କାରଣ ଜଣେ ମୁକ୍ତ, ଅନ୍ୟଟି ବଦ୍ଧ । ରାଜା ଜାଣନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଏହି ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ; ଏହା କେବଳ ସେ କ୍ରୀଡ଼ା ସକାଶେ ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଯଥାର୍ଥ ଭିକ୍ଷୁକ ଜାଣେ ଯେ, ଏହା ତାହାର ଚିରପରିଚିତ ଅବସ୍ଥା—ତାହାର ଇଚ୍ଛା ଥାଉ ବା ନ ଥାଉ, ତାହାକୁ ଏହି ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ସହ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ । ତାହା ପକ୍ଷରେ ଏହା ଅଭେଦ୍ୟ ନିୟମସ୍ୱରୂପ, ସୁତରାଂ ସେ କଷ୍ଟ ପାଏ । ତୁମେ ମୁଁ ଯେତେବେଳେଯାଏ ଆମମାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାତ ନ ହେଉଛୁ, ସେତେବେଳେଯାଏ ଭିକ୍ଷୁକ ମାତ୍ର । ପ୍ରକୃତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ ଆମମାନଙ୍କୁ ଦାସ କରି ରଖିଛି । ସମୁଦାୟ ଜଗତରୁ ସାହାଯ୍ୟ ମାଗି ଆମେ ଚିତ୍କାର କରି ବୁଲୁଛୁ—ଶେଷରେ ପୌରାଣିକ କାଳ୍ପନିକ ଜୀବମାନଙ୍କ ନିକଟରୁ ସାହାଯ୍ୟ ଚାହୁଁଛୁ; କିନ୍ତୁ କେବେହେଲେ ଏହି ସାହାଯ୍ୟ ଆସିଲା ନାହିଁ । ତଥାପି ଭାବୁଛୁ, ଏହି ଥର ସାହାଯ୍ୟ ମିଳିବ—ଆମର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦୃଷ୍ଟି — ଏହାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଏହା ଭାବି କାନ୍ଦୁଛୁ, ଚିତ୍କାର କରୁଛୁ, ଆଶା କରି ବସିଛୁ; ଏହିଭାବରେ ଗୋଟିଏ ଜୀବନ କଟିଗଲା, ପୁଣି ସେହି ଖେଳ ଚାଲିଲା ।

ମୁକ୍ତ ହୁଅ, ଅନ୍ୟ କାହା ନିକଟରୁ କିଛି ଆଶା କର ନାହିଁ । ମୁଁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ କହିପାରେ, ତୁମେମାନେ ଯଦି ତୁମମାନଙ୍କର ଜୀବନର ଅତୀତ ଘଟଣା ସ୍ମରଣ କରିବ, ତେବେ ଦେଖିବ, ତୁମେମାନେ ସର୍ବଦା ବୃଥା ଅନ୍ୟ ନିକଟରୁ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛ, କିନ୍ତୁ କଦାପି ପାଇ ନାହଁ; ଯାହା କିଛି ସାହାଯ୍ୟ ପାଇଛ, ସବୁ ନିଜ ଭିତରୁ । ତୁମେ ଯେଉଁ କାମରେ ନିଜେ ଚେଷ୍ଟା କରିଛ, ତାହାରି ଫଳ ପାଇଛ; ତଥାପି କି

ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ, ତୁମେ ସବୁବେଳେ ଅନ୍ୟପାଖରୁ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଛ । ଧନୀମାନଙ୍କର ବୈଠକଖାନାରେ କେତେ ସମୟ ବସି ଯଦି ଲକ୍ଷ୍ୟ କର, ତାହାହେଲେ ଭଲ ତାମସା ଦେଖିପାରିବ । ଦେଖିବ, ଏହା ସର୍ବଦା ପୂର୍ଣ୍ଣ, କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ଦଳ ରହିଛନ୍ତି, ସେହି ଦଳକୁ ଆଉ ଦ୍ୱିତୀୟଥର ଦେଖିବ ନାହିଁ । ସବୁବେଳେ ସେମାନେ ଆଶା କରିଥାଆନ୍ତି ଯେ, ଧନୀ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପାଖରୁ କିଛି ଆଦାୟ କରିବେ, କିନ୍ତୁ କଦାପି ତାହା କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ; କେବଳ ଆଶା କରି ଚାଲିଛୁ, ଏହାର ଶେଷ ନାହିଁ । ବେଦାନ୍ତ କହେ, ଏହି ଆଶା ତ୍ୟାଗ କର । କାହିଁକି ଆଶା କରିବାକୁ ଯିବ? ସବୁ ତୁମର ରହିଛି । ତୁମେ ଆତ୍ମା, ତୁମେ ସମ୍ରାଟ୍ ସ୍ୱରୂପ, ତୁମେ ପୁଣି ଆଉ କଅଣ ଆଶା କରୁଛ? ଯଦି ରାଜା ପାଗଳ ହୋଇ ନିଜ ଦେଶରେ 'ରାଜା କେଉଁଠି, ରାଜା କେଉଁଠି' କହି ଖୋଜି ବୁଲିବେ, ସେ କଦାପି ରାଜାଙ୍କ ସନ୍ଧାନ ପାଇବେ ନାହିଁ; କାରଣ, ସେ ସ୍ୱୟଂ ରାଜା । ସେ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ନଗର—ଏପରିକି, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଘର ତନ୍ନ ତନ୍ନ କରି ଦେଖିପାରନ୍ତି, ସେ ମହାଚିତ୍କାର କରି କାନ୍ଦିପାରନ୍ତି, ତଥାପି ରାଜାଙ୍କର ଖବର ପାଇବେ ନାହିଁ; କାରଣ, ସେ ନିଜେ ରାଜା । ଆମେମାନେ ଯଦି ଜାଣିପାରୁ, ଆମେମାନେ ନିଜେ ଈଶ୍ୱର ଏବଂ ଏହି ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅନ୍ୱେଷଣରୂପକ ଅନର୍ଥକ ଚେଷ୍ଟା ତ୍ୟାଗ କରିପାରୁ, ତେବେ ବଡ଼ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା । ବେଦାନ୍ତ କହେ ଏହିପରି ନିଜକୁ ରାଜା ସ୍ୱରୂପ ଜାଣିପାରିଲେ ଆମେମାନେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ଓ ସୁଖୀ ହୋଇପାରିବୁ । ନିର୍ବୋଧ ପରି ଏହିସବୁ ଅନ୍ୱେଷଣ ଛାଡ଼ି ଦେଇ ଶିଶୁଙ୍କ ପରି ଜଗତରେ ଖେଳିବାକୁ ଶିଖ ।

ଏହିପରି ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କଲେ ଆମମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଏ । ଅନନ୍ତ କାରାସ୍ୱରୂପ ନ ହୋଇ ଏ ଜଗତ କ୍ରୀଡ଼ାଙ୍ଗନରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ପ୍ରତିଯୋଗିତାର କ୍ଷେତ୍ର ନ ହୋଇ ଏହା ଭ୍ରମରଗୁଞ୍ଜିତ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବସନ୍ତକାଳର ରୂପଧାରଣ କରେ । ପୂର୍ବେ ଯେଉଁ ଜଗତ ନରକକୁଣ୍ଡ ଥିଲା, ଏବେ ତାହା ସ୍ୱର୍ଗରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଏ । ବଦ୍ଧର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଗତ ଗୋଟିଏ ମହାଯନ୍ତ୍ରଣାର ସ୍ଥାନ; କିନ୍ତୁ ମୁକ୍ତ ଲୋକର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହା ହିଁ ସ୍ୱର୍ଗ—ସ୍ୱର୍ଗ ଅନ୍ୟତ୍ର ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଣ ସର୍ବତ୍ର ବିରାଜିତ । ପୁନର୍ଜନ୍ମାଦିରେ ଯାହା କିଛି ହୁଏ, ସବୁ ଏଠାରେ ହୋଇଥାଏ । ଦେବତା ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତେ ଏଠାରେ—ସେମାନେ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରତିରୂପ । ଦେବତାମାନେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ସେମାନଙ୍କ ଆଦର୍ଶରେ ନିର୍ମାଣ କରି ନାହାନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟମାନେ ଦେବତାଙ୍କୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଇନ୍ଦ୍ର ରହିଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଚାରିଆଡ଼େ ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଦେବତାମାନେ ଉପବିଷ୍ଟ ରହିଛନ୍ତି । ତୁମେମାନେ ତୁମମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଅଂଶକୁ ବାହାରେ ପ୍ରକ୍ଷେପ କରୁଛ, ତୁମେମାନେ ହିଁ ମୂଳ ଅସଲ ଜିନିଷ—ତୁମେମାନେ ପ୍ରକୃତ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା । ଏହା ହିଁ ବେଦାନ୍ତର ମତ ଏବଂ ଏଥିପାଇଁ ଏହାକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରାଯାଇପାରେ । ଅବଶ୍ୟ ଆମେମାନେ ମୁକ୍ତ

ହୋଇଛୁ ବୋଲି ଉନ୍ମତ୍ତ ହୋଇ ସମାଜ ତ୍ୟାଗ କରି ଅରଣ୍ୟରେ ବା ଗୁହାରେ ମରିବାକୁ ଯିବୁ ନାହିଁ । ତୁମେ ଯେଉଁଠାରେ ଥିଲ, ସେହିଠାରେ ରହିବ; ତେବେ ତଫାତ୍ ହେବ ଏହି ଟିକକ ଯେ, ତୁମେ ସମୁଦାୟ ଜଗତର ରହସ୍ୟ ଅବଗତ ହେବ । ପୂର୍ବର ଦୃଶ୍ୟ ସମସ୍ତ ଆସିବ, କିନ୍ତୁ ଏହାର ଅର୍ଥ ସେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ହେବ । ତୁମେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଗତର ସ୍ୱରୂପ ଜାଣ ନାହିଁ; କେବଳ ମୁକ୍ତ ହେଲେ ଏହାର ସ୍ୱରୂପ ବୁଝାଯିବ । ସୁତରାଂ ଆମେମାନେ ଦେଖିଲୁ—ବିଧି, ଦୈବ ବା ଅଦୃଷ୍ଟ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତିର ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଂଶକୁ ନେଇ ବ୍ୟାପୃତ । ଏହା କେବଳ ଆମମାନଙ୍କ ପ୍ରକୃତିର ଗୋଟିଏ ଦିଗ, ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ମୁକ୍ତି ସର୍ବଦା ବିରାଜିତ—ଏବଂ ଆମେମାନେ ଶିକାରୀଦ୍ୱାରା ଅନୁସୃତ ଶଶକ ପରି ମାଟିରେ ଆମମାନଙ୍କର ମୁଖକୁ ଲୁଚାଇ ନିଜକୁ ଅଶୁଭ କବଳରୁ ରକ୍ଷା କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରୁଛୁ ।

ଅତଏବ ଦେଖାଗଲା, ଆମେମାନେ ଭ୍ରମବଶତଃ ଆମମାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ଭୁଲିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛୁ, କିନ୍ତୁ ଏହା ଏକାବେଳକେ ଭୁଲିପାରୁ ନାହୁଁ; ସର୍ବଦା ଏହା କୌଣସି ନା କୌଣସି ରୂପରେ ଆମମାନଙ୍କର ସମ୍ମୁଖକୁ ଆସୁଛି । ଆମେମାନେ ଯେ ଦେବତା ଈଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିଥାଉ, ଆମେମାନେ ଯେ ବହିର୍ଜଗତରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଭ ସକାଶେ ପ୍ରାଣପଣେ ଲାଗିଥାଉ, ଏସବୁ କିଛି ନୁହେଁ—ଆମମାନଙ୍କର ମୁକ୍ତ ପ୍ରକୃତି ଯେପରି କୌଣସି ନା କୌଣସି ରୂପରେ ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି । ଏହା ସବୁବେଳେ ଆମକୁ ଆହ୍ୱାନ କରୁଛି । କେଉଁଠାରୁ ଏହି ବାଣୀ ଉଠୁଛି, ତାହା ବୁଝିବାକୁ ଆମେ ଭୁଲ କରୁଛି ମାତ୍ର । ଆମେମାନେ ପ୍ରଥମେ ଭାବୁ, ଏହି ବାଣୀ, ଅଗ୍ନି, ଚନ୍ଦ୍ର, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ତାରା ବା କୌଣସି ଦେବତାଙ୍କଠାରୁ ଉତ୍‌ଥିତ—ଅବଶେଷରେ ଆମେ ଦେଖିପାରୁ ଏହି ବାଣୀ ଆମମାନଙ୍କ ଭିତରେ । ଏ ସେହି ଅନନ୍ତ ବାଣୀ—ଅନନ୍ତ ମୁକ୍ତିର ସମାଚାର ଘୋଷଣା କରୁଛି । ଏହି ସଙ୍ଗୀତ ଅନନ୍ତକାଳ ଧରି ଚାଲିଛି । ଆତ୍ମାର ସଙ୍ଗୀତର କିୟଦଂଶ ଏହି ପୃଥିବୀରୂପରେ, ଏହି ନିୟମରୂପରେ, ଏହି ବିଶ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରୂପରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ଏହି ସଙ୍ଗୀତ ସର୍ବଦା ଆମ ନିଜ ଭିତରେ ଥିଲା ଏବଂ ଚିରକାଳ ରହିବ । ଗୋଟିଏ କଥାରେ, ବେଦାନ୍ତର ଆଦର୍ଶ—ଏହି ଜଗତରେ ମନୁଷ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପର ଉପାସନା, ଆଉ ବେଦାନ୍ତର ଏହା ହିଁ ଘୋଷଣା ଯେ, ଯଦି ତୁମେ ବ୍ୟକ୍ତ ଈଶ୍ୱରସ୍ୱରୂପ ତୁମର ଭ୍ରାତାଙ୍କୁ ଉପାସନା କରି ନ ପାର, ତେବେ ବେଦାନ୍ତ ତୁମର ଉପାସନାରେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ ନାହିଁ ।

ତୁମମାନଙ୍କର କଅଣ ବାଇବେଲର ସେହି କଥା ସ୍ମରଣ ନାହିଁ ଯେ, ଯଦି ତୁମେ ତୁମର ଭାଇକୁ ଯାହାକୁ ତୁମେ ଦେଖୁଛ—ଭଲ ନ ପାଅ, ତେବେ ଈଶ୍ୱର, ଯାହାଙ୍କୁ ତୁମେ କଦାପି ଦେଖିନାହଁ, ତାଙ୍କୁ କିପରି ଭଲ ପାଇବ ? ଯଦି ତାଙ୍କୁ ଦେବଭାବାପନ୍ନ ମନୁଷ୍ୟ-

ମୁଖରେ ନ ଦେଖିପାର, ତେବେ ତାଙ୍କୁ ମେଘରେ, ଅଥବା କୌଣସି ଜଡ଼ ପଦାର୍ଥରେ ଅଥବା ତୁମ ନିଜ ମସ୍ତିଷ୍କର କଳ୍ପିତ ଗଳ୍ପରେ କିପରି ଦେଖିବ ? ଯେଉଁଦିନଠାରୁ ତୁମେମାନେ ସମସ୍ତ ନରନାରୀଙ୍କଠାରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦେଖିପାରିବ, ସେହିଦିନଠାରୁ ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ଧାର୍ମିକ କହିବି, ଏବଂ ସେତେବେଳେ ତୁମେମାନେ ବୁଝିବ ଡାହାଣ ଗାଲରେ ଚାପୁଡ଼ା ମାଇଲେ ବାମ ଗାଲ ଦେଖାଇବାର ଅର୍ଥ କଅଣ । ଯେତେବେଳେ ତୁମେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଈଶ୍ୱରରୂପରେ ଦେଖିବ, ସେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀ, ଏପରିକି ବ୍ୟାଘ୍ର ମଧ୍ୟ ତୁମ ନିକଟକୁ ଆସିଲେ ତୁମେ ସ୍ୱାଗତ ଜଣାଇବ । ଯାହା କିଛି ତୁମ ନିକଟକୁ ଆସେ, ସବୁ ସେହି ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦମୟ ପ୍ରଭୁ ନାନା ରୂପରେ ଆସୁଛନ୍ତି—ସେ ଆମମାନଙ୍କର ପିତା, ମାତା, ବନ୍ଧୁ । ଆମମାନଙ୍କର ନିଜ ଆତ୍ମା ହିଁ ଆମମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଖେଳୁଛନ୍ତି ।

ଭଗବାନଙ୍କୁ 'ପିତା' କହିବାଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠତର ଭାବ ଅଛି, ସାଧକମାନେ ତାଙ୍କୁ 'ମାତା' ବୋଲି କହନ୍ତି । ତାହା ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ଉଚ୍ଚତର ଭାବ ଅଛି—ତାଙ୍କୁ 'ପ୍ରିୟ ସଖା' କହିବା । ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭାବ, 'ମୋର ପ୍ରେମାସ୍ପଦ' କହିବା । ଏହାର କାରଣ ଏହି ଯେ—ପ୍ରେମ ଓ ପ୍ରେମାସ୍ପଦ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରଭେଦ ନ ଦେଖିବା ହିଁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଭାବ । ତୁମମାନଙ୍କର ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ପାରସ୍ୟ ଦେଶର ଗଳ୍ପ ମନେ ଥାଇପାରେ । ଜଣେ ପ୍ରେମିକ ଆସି ତାଙ୍କର ପ୍ରେମାସ୍ପଦର ଦୁଆରରେ ଆଘାତ କଲେ । ପ୍ରଶ୍ନ ହେଲା 'କିଏ ?' ସେ କହିଲେ, 'ମୁଁ ।' ଦୁଆର ଖୋଲିଲା ନାହିଁ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଥର ସେ ଆସିଲେ ଏବଂ କହିଲେ 'ମୁଁ ଆସିଛି'; କିନ୍ତୁ ଦୁଆର ଖୋଲିଲା ନାହିଁ । ତୃତୀୟ ଥର ସେ ଆସିଲେ, ଭିତରୁ ପଚରାଗଲା, 'କିଏ ?' ସେତେବେଳେ ସେ କହିଲେ, 'ପ୍ରେମାସ୍ପଦ, ମୁଁ ତୁମେ'—ସେତେବେଳେ ଦ୍ୱାର ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହେଲା । ଭଗବାନ ଏବଂ ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହିପରି ହୋଇଥାଏ, 'ତୁମେ ସବୁଠାରେ ଓ ତୁମେ ହିଁ ସବୁ ।' ପ୍ରତ୍ୟେକ ନରନାରୀ ସେହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଜୀବନ୍ତ ଆନନ୍ଦମୟ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ରୂପ । କିଏ କହେ, ତୁମେ ଅଜ୍ଞାତ ? କିଏ କହେ ତୁମକୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ହେବ ? ଆମେମାନେ ତୁମକୁ ଅନନ୍ତକାଳ ସକାଶେ ପାଇଛୁ । ଆମେମାନେ ତୁମଠାରେ ଅନନ୍ତ କାଳ ସକାଶେ ବାସ କରିଛୁ—ଅନନ୍ତ କାଳ ଧରି ବିଜ୍ଞାତ, ଅନନ୍ତ କାଳ ଧରି ଉପାସିତ ତୁମକୁ ଆମେ ସର୍ବତ୍ର ଲାଭ କରିଛୁ ।

ଗୋଟିଏ କଥା ଏହି—ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରକାରର ଉପାସନା ଭ୍ରମାତ୍ମକ ନୁହେଁ । ଏହି ବିଷୟଟି କୌଣସିମତେ ଭୁଲିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ଯେ, ଯେଉଁମାନେ ନାନାପ୍ରକାର କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡଦ୍ୱାରା ଭଗବାନଙ୍କର ଉପାସନା କରନ୍ତି, ଆମେମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ଯେତେ ଅପରିଣତ ବୋଲି ଭାବୁନା କାହିଁକି—ସେମାନେ ବାସ୍ତବିକ ଭ୍ରାନ୍ତ ନୁହନ୍ତି । କାରଣ, ମନୁଷ୍ୟ ସତ୍ୟରୁ ସତ୍ୟକୁ, ନିମ୍ନତର ସତ୍ୟରୁ ଉଚ୍ଚତର ସତ୍ୟକୁ ଆରୋହଣ କରେ । ଅନ୍ଧକାର କହିଲେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ଅଳ୍ପ ଆଲୁଅ; ମନ୍ଦ କହିଲେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ଅଳ୍ପ ଭଲ;

ଅପବିତ୍ରତା କହିଲେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ଅଳ୍ପ ପବିତ୍ରତା । ଅତଏବ ସତ୍ୟ ଧାରଣାର ଏହା ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଦିଗ ଯେ, ଆମେ ଅନ୍ୟକୁ ପ୍ରେମ ଓ ସହାନୁଭୂତିର ସହିତ ଦେଖିବା । ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ପଥ ଦେଇ ଆସିଛୁ, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହି ପଥ ଦେଇ ଚାଲୁଛନ୍ତି । ଯଦି ବାସ୍ତବିକ ତୁମେ ମୁକ୍ତ ହୁଅ, ତେବେ ତୁମକୁ ଅବଶ୍ୟ ଜାଣିବାକୁ ହେବ; ସେମାନେ ଶୀଘ୍ର ବା ବିଳମ୍ବରେ ମୁକ୍ତ ହେବେ ଏବଂ ତୁମେ ଯେତେବେଳେ ମୁକ୍ତ ହେଲ, ସେତେବେଳେ ଅନିତ୍ୟ ବୋଲି କିଛି ତୁମେ ଦେଖୁଛ କିପରି ? ଯଦି ତୁମେ ବାସ୍ତବିକ ପବିତ୍ର ହୁଅ, ତେବେ ତୁମେ ଅପବିତ୍ରତା କିପରି ଦେଖିବ ? କାରଣ, ଭିତରେ ଯାହା ଥାଏ, ତାହା ହିଁ ବାହାରେ ଦେଖାଯାଏ । ଆମମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଅପବିତ୍ରତା ନ ଥିଲେ ଆମେ କଦାପି ବାହାରେ ଏହାକୁ ଦେଖିପାରନ୍ତୁ ନାହିଁ । ବେଦାନ୍ତରେ ଏହା ସାଧନାର ଗୋଟିଏ ଦିଗ । ଆଶାକରୁ, ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଏହାକୁ ଜୀବନରେ ରୂପାୟିତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା । ଏହାକୁ ଅଭ୍ୟାସ କରିବା ପାଇଁ ସାରା ଜୀବନଟା ପଡ଼ି ରହିଛି; କିନ୍ତୁ ଏହିସବୁ ବିଚାର ଆଲୋଚନାରେ ଆମେମାନେ ଏହି ଫଳଲାଭ କଲୁ ଯେ, ଅଶାନ୍ତି ଓ ଅସନ୍ତୋଷ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଆମେମାନେ ଶାନ୍ତି ଓ ସନ୍ତୋଷର ସହିତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବୁ; କାରଣ, ଆମେମାନେ ଜାଣିଲୁ—ସବୁକିଛି ଆମମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଆମର ହୋଇ ରହିଛି, ଆମମାନଙ୍କର ଜନ୍ମପ୍ରାପ୍ତ ଅଧିକାର । ଆମମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କେବଳ ତାହାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଗୋଚର କରିବା ।

କର୍ମ-ଜୀବନରେ ବେଦାନ୍ତ

(ତୃତୀୟ ପ୍ରସ୍ତାବ)

[ଲଣ୍ଡନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା—୧୭ ନଭେମ୍ବର, ୧୮୯୬]

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍‌ରୁ ଆମେମାନେ ପାଉଛୁ ଯେ, ଦେବର୍ଷି ନାରଦ ଦିନେ ସନତ୍‌କୁମାରଙ୍କ ନିକଟକୁ ଆସି ଅନେକ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଥିଲେ । ସନତ୍‌କୁମାର ତାଙ୍କୁ ସୋପାନାରୋହଣ ନ୍ୟାୟରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ନେଇଯାଇ ଅବଶେଷରେ ଆକାଶତତ୍ତ୍ୱରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । 'ଆକାଶ ତେଜଠାରୁ ମହତ୍ତର, କାରଣ, ଆକାଶରେ ଚନ୍ଦ୍ର, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ବିଦ୍ୟୁତ୍, ତାରା ସମସ୍ତ ରହିଛି । ଆକାଶରେ ଆମେମାନେ ଶ୍ରବଣ କରୁଛୁ, ଆକାଶରେ ଜୀବନଧାରଣ କରୁଛୁ, ଆକାଶରେ ହିଁ ମରୁଛୁ ।' (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପ., ୭/୧୨/୧) ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି, ଆକାଶଠାରୁ ମହତ୍ତର କିଛି ଅଛି କି ନାହିଁ । ସନତ୍‌କୁମାର କହିଲେ, ପ୍ରାଣ ଆକାଶଠାରୁ ବଡ଼ । ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ଏହି ପ୍ରାଣ ହିଁ ଜୀବନର ମୂଳୀଭୂତ ଶକ୍ତି । ଆକାଶପରି ଏହା ଗୋଟିଏ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଆମମାନଙ୍କର ଶରୀରରେ ବା ଅନ୍ୟତ୍ର ଯାହା କିଛି ଗତି ଦେଖାଯାଏ, ସବୁ ପ୍ରାଣର କାର୍ଯ୍ୟ । ପ୍ରାଣ ଆକାଶଠାରୁ ମହତ୍ତର । ପ୍ରାଣଦ୍ୱାରା ସକଳ ବସ୍ତୁ ବଞ୍ଚି ରହିଛି, ପ୍ରାଣ ହିଁ ମାତା, ପ୍ରାଣ ହିଁ ପିତା, ପ୍ରାଣ ହିଁ ଭଗିନୀ, ପ୍ରାଣ ହିଁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରାଣ ହିଁ ଜ୍ଞାତା ।

ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଏହି ଉପନିଷଦ୍‌ରୁ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ପାଠ କରିବି । ଶ୍ୱେତକେତୁ ପିତା ଆରୁଣିଙ୍କୁ ସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ପିତା ତାଙ୍କୁ ନାନା ବିଷୟ ଶିଖାଇ ଅବଶେଷରେ କହିଲେ, 'ଏହିସବୁ ବସ୍ତୁର ଯେଉଁ ସୂକ୍ଷ୍ମ କାରଣ, ସେଥିରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ, ଏହା ହିଁ ସବୁ, ଏହା ହିଁ ସତ୍ୟ; ହେ ଶ୍ୱେତକେତୁ, ତୁମେ ହିଁ ତାହା ।' ତାହାପରେ ସେ ଏହା ବୁଝାଇବା ସକାଶେ ନାନା ଉଦାହରଣ ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । 'ହେ ଶ୍ୱେତକେତୁ, ଯେପରି ମହୁମାଛି ବିଭିନ୍ନ ଫୁଲରୁ ମଧୁ ସଞ୍ଚୟ କରି ଏକତ୍ର କରେ ଏବଂ ଏହି ଏକୀଭୂତ ବିଭିନ୍ନ ମଧୁଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ଯେ, ସେମାନେ କେଉଁଠାରୁ ଆସିଛନ୍ତି, ସେହିପରି ଆମେମାନେ ସେହି ସତ୍‌ରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ତାହା ଭୁଲିଯାଇଛୁ । ଅତଏବ ହେ ଶ୍ୱେତକେତୁ, ତୁମେ ହିଁ ତାହା । ଯେପରି ବିଭିନ୍ନ ନଦୀ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ସମୁଦ୍ରରେ ପତିତ ହୁଅନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଏହି ନଦୀସବୁ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ଯେ, ଏମାନେ କେଉଁଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେହିପରି ଆମେମାନେ ସେହି ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପରୁ ଆସିଛୁ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ଜାଣି ନାହୁଁ ଯେ, ଆମେମାନେ ତାହା ହିଁ । ହେ ଶ୍ୱେତକେତୁ, ତୁମେ ହିଁ ତାହା ।' (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପ., ୬/୯/୧୦) ପିତା ପୁତ୍ରକୁ ଏହିପରି ଉପଦେଶ ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ କଥା ଏହି, ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନଲାଭର ଦୁଇଟି ମୂଳସୂତ୍ର ଅଛି । ଗୋଟିଏ ସୂତ୍ର ଏହି ଯେ, ବିଶେଷକୁ ସାଧାରଣରେ ଏବଂ ସାଧାରଣକୁ ପୁଣି ସାର୍ବଭୌମ ତତ୍ତ୍ୱରେ ସମାଧାନ କରି ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିବାକୁ ହେବ । ଦ୍ୱିତୀୟ ସୂତ୍ର ଏହି ଯେ, କୌଣସି ବସ୍ତୁର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ହେଲେ ଯେତେଦୂର ସମ୍ଭବ, ସେହି ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ତାହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରଥମ ସୂତ୍ରଟି ଧରି ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଆମମାନଙ୍କର ସମୁଦାୟ ଜ୍ଞାନ ବାସ୍ତବିକ ଉଚ୍ଚରୁ ଉଚ୍ଚତର ଶ୍ରେଣୀବିଭାଗ ମାତ୍ର । ଗୋଟିଏ ଘଟଣା ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଥମେ ଘଟେ, ସେତେବେଳେ ଆମେ ଯେପରି ଅତୃପ୍ତ ବୋଧ କରୁ । ଯେତେବେଳେ ଏହା ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଏ ଯେ, ସେହି ଗୋଟିଏ ଘଟନା ବାରମ୍ବାର ଘଟୁଛି, ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ତୃପ୍ତ ହୋଇ ଏହାକୁ 'ନିୟମ' ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥାଉ । ଯେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ପଥର ଅଥବା ଆପେଲ ପଡ଼ିବାର ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଅତୃପ୍ତ ହେଉ; କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଦେଖୁ ସମସ୍ତ ପଥର ଓ ଆପେଲ ପଡୁଛି, ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଏହାକୁ ମାଧ୍ୟାକର୍ଷଣର ନିୟମ ବୋଲି କହୁ ଏବଂ ତୃପ୍ତ ହୋଇଥାଉ । କଥା ହେଉଛି, ଆମେମାନେ ବିଶେଷରୁ ସାଧାରଣ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଯାଉ । ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ର ଆଲୋଚନାରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ବୈଜ୍ଞାନିକ ପ୍ରଣାଳୀ ।

ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଗଲେ ଏବଂ ଏହାକୁ ବୈଜ୍ଞାନିକଭାବରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଗଲେ ଆମମାନଙ୍କୁ ସେହି ମୂଳସୂତ୍ରର ଅନୁସରଣ କରିବାକୁ ହେବ । ବାସ୍ତବିକ ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଏହି ପ୍ରଣାଳୀଟି ଅନୁସୃତ ହୋଇଛି । ଏହି ଉପନିଷଦ୍‌ରେ, ଯେଉଁଥିରୁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ଶୁଣାଉଛି, ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ, ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଏହି ଭାବର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ହୋଇଛି—ବିଶେଷରୁ ସାଧାରଣକୁ ଗମନ । ଆମେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, କିପରି ଦେବଗଣ ପରସ୍ପର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ତତ୍ତ୍ୱରେ ପରିଣତ ହେଉଛନ୍ତି; ଜଗତର ଧାରଣାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନଗଣ କ୍ରମଶଃ କିପରି ଅଗ୍ରସର ହେଉଛନ୍ତି, କିପରି ଭାବରେ ସୂକ୍ଷ୍ମଭୂତରୁ ସେମାନେ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ଓ ଅଧିକତର ବ୍ୟାପକ ଭୂତକୁ ଯାଉଛନ୍ତି, କିପରି ଭାବରେ ସେମାନେ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଭୂତଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅବଶେଷରେ ଏକ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଆକାଶତତ୍ତ୍ୱ ରେ ଉପନୀତ ହେଉଛନ୍ତି, କିପରି ତାହାଠାରୁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ସେମାନେ ପ୍ରାଣନାମକ ସର୍ବବ୍ୟାପିନୀ ଶକ୍ତିରେ ଉପନୀତ ହେଉଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ସମସ୍ତ ଭିତରେ ଆମେମାନେ ଏହି ଗୋଟିଏ ତତ୍ତ୍ୱ ପାଉଛୁ ଯେ, ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବସ୍ତୁଠାରୁ ପୃଥକ୍ ନୁହେଁ । ଆକାଶ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହୋଇ ପ୍ରାଣ ଏବଂ ପ୍ରାଣ ସ୍ଥୂଳ ହୋଇ ଆକାଶ ହୁଏ, ଆକାଶ ପୁଣି ସ୍ଥୂଳରୁ ସ୍ଥୂଳତର ହୋଇଥାଏ, ଇତ୍ୟାଦି ।

ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱର ମଧ୍ୟ ଏହି ମୂଳସୂତ୍ରର ଆଉରି ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ । ଆମେମାନେ ପୂର୍ବରୁ ଦେଖିଛୁ, ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଧାରଣା ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ସାମାନ୍ୟୀକରଣର ଫଳ ।

ଏଥିରୁ ଏହା ପାଉଛୁ ଯେ, ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱର ସମୁଦାୟ ଜ୍ଞାନର ସମଷ୍ଟି ସ୍ୱରୂପ; କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଶଙ୍କା ଉଠୁଛି । ଏହା ତ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ସାମାନ୍ୟୀକରଣ ହେଲା ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ପ୍ରାକୃତିକ ଘଟଣାର ଗୋଟିଏ ଦିଗ ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନର ଦିଗ ନେଲୁ, ତାହାଦ୍ୱାରା ଆମେମାନେ ସାମାନ୍ୟୀକରଣ ପ୍ରଣାଳୀରେ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ଉପନୀତ ହେଲୁ; କିନ୍ତୁ ବାକି ପ୍ରକୃତିର ସବୁ ବାଦ୍ ଗଲା । ସୁତରାଂ ପ୍ରଥମତଃ, ଏହି ସାମାନ୍ୟୀକରଣ ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏଠାରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣତା ଅଛି, ତାହା ଦ୍ୱିତୀୟ ସୂତ୍ରର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁକୁ ତାହାର ସ୍ୱରୂପଦୃଷ୍ଟିରୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ହେବ । ଅନେକ ଲୋକ ହୁଏତ ଏକ ସମୟରେ ଭାବୁଥିଲେ ମାଟିରେ ଯେ କୌଣସି ଜିନିଷ ପଡ଼େ, ତାହା ଭୂତ ପକାଏ; କିନ୍ତୁ ମାଧ୍ୟାକର୍ଷଣ ହିଁ ଏହାର ଯଥାର୍ଥ ବ୍ୟାଖ୍ୟା । ଯଦିଚ ଆମେମାନେ ଜାଣୁ ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଏହା ଅନ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାଠାରୁ ଯେ ଗ୍ରହଣୀୟ ତାହା ନିଶ୍ଚୟ; କାରଣ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବସ୍ତୁର ବହିର୍ଦ୍ଦେଶସ୍ଥ କାରଣରୁ ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ବସ୍ତୁର ସ୍ୱଭାବରୁ ଲବ୍ଧ; ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ସମୁଦାୟ ଜ୍ଞାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସତ୍ୟ । ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବସ୍ତୁର ପ୍ରକୃତିରୁ ଲବ୍ଧ ତାହା ବୈଜ୍ଞାନିକ ଏବଂ ଯେକୌଣସି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବସ୍ତୁର ବହିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ଲବ୍ଧ, ତାହା ଅବୈଜ୍ଞାନିକ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ 'ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱର ଜଗତର ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା'—ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟିକୁ ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ପରୀକ୍ଷା କରାଯାଉ । ଯଦି ଏହି ଈଶ୍ୱର ପ୍ରକୃତିର ବହିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଥାଆନ୍ତି, ଯଦି ପ୍ରକୃତି ସଙ୍ଗରେ ତାଙ୍କର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଏ ଏବଂ ଯଦି ଏହି ପ୍ରକୃତି ସେହି ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଆଜ୍ଞାରେ ଶୂନ୍ୟରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତାହା ହେଲେ ସ୍ୱଭାବତଃ ଏହା ଅତି ଅବୈଜ୍ଞାନିକ ମତ ହେଲା । ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରବାଦର ଏହା ହିଁ ପ୍ରଧାନ ଦୁର୍ବଳତା । ଏହି ମତରେ ଈଶ୍ୱର ମାନବଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ, କେବଳ ସେହି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବହୁ ପରିମାଣରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ । ଈଶ୍ୱର ଶୂନ୍ୟରୁ ଏହି ଜଗତ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି, ଅଥଚ ସେ ଜଗତଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍—ଈଶ୍ୱରବାଦରେ ଏହି ଦୁଇଟି ଦୋଷ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଆମେମାନେ ପୂର୍ବରୁ ଦେଖିଛୁ, ପ୍ରଥମତଃ, ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରବାଦ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ସମାନ୍ୟୀକରଣ ନୁହେଁ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ, ଏହା ପ୍ରକୃତିରୁ ଲବ୍ଧ ତଥ୍ୟଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ନୁହେଁ । ଏହା କାରଣଠାରୁ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ପୃଥକ୍ ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରେ; କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟ ଯେତେ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରୁଛି, ସେତେ ବେଶୀ ତାହାର ଧାରଣା ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହେଉଛି ଯେ, କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣର ରୂପାନ୍ତର ମାତ୍ର । ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନର ସମୁଦାୟ ଆବିଷ୍କ୍ରିୟା ଏହି ଦିଗକୁ ଇଙ୍ଗିତ କରୁଛି; ଆଉ ଆଧୁନିକ ସର୍ବବାଦୀସମ୍ମତ କ୍ରମବିକାଶବାଦର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଯେ, କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣର ରୂପାନ୍ତର ମାତ୍ର । ବର୍ତ୍ତମାନର କାରଣ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ପୁରାତନ କାରଣର କାର୍ଯ୍ୟ । ଶୂନ୍ୟରୁ ସୃଷ୍ଟି—ଆଧୁନିକ ବୈଜ୍ଞାନିକମାନଙ୍କର ଉପହାସର ବିଷୟ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୁଇଟି ପରୀକ୍ଷା ପରେ ଧର୍ମ କଅଣ ତିଷ୍ଠି ରହିପାରେ? ଯଦି ଏପରି

କୌଣସି ଧର୍ମମତ ଥାଏ, ଯାହା ଏହି ଦୁଇଟି ପରୀକ୍ଷାରେ ତିଷ୍ଠିରହେ, ତାହା ଆଧୁନିକ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ମନର ଗ୍ରାହ୍ୟ ହେବ । ଯଦି ଆଧୁନିକ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ପୁରୋହିତ, ଚର୍ଚ୍ଚ ଅଥବା କୌଣସି ଶାସ୍ତ୍ରର ଦ୍ୱାହି ଦେଇ କୌଣସି ମତକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ କହ, ତେବେ ସେମାନେ ଏହା ବିଶ୍ୱାସ କରିବେ ନାହିଁ; ତାହାର ଫଳ ହେବ—ଘୋର ଅବିଶ୍ୱାସ । ଯେଉଁମାନେ ବାହାରେ ଦେଖିବାକୁ ଖୁବ୍ ବିଶ୍ୱାସୀ, ସେମାନେ ବାସ୍ତବିକ ଭିତରେ ଘୋର ଅବିଶ୍ୱାସୀ । ଅବଶିଷ୍ଟ ଲୋକମାନେ ଧର୍ମକୁ ଏକାବେଳକେ ଛାଡ଼ିଦିଅନ୍ତି, ଏହାଠାରୁ ଦୂରକୁ ପଳାଇ ଯାଆନ୍ତି, ଯେପରିକି ଏହା ସହିତ କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ରଖିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି ନାହିଁ, ଏହାକୁ ପୁରୋହିତମାନଙ୍କର ଜୁଆଚୋରି ବୋଲି ଭାବନ୍ତି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଧର୍ମ ଏକ ପ୍ରକାର ଜାତୀୟଭାବରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଧର୍ମ ଆମ ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜର ଗୋଟିଏ ମହାନ ଉତ୍ତରାଧିକାର; ଅତଏବ ଏହାକୁ ରହିବାକୁ ଦିଅ -—ଏହା ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ମନୋଭାବ । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନେ ଏହା ପାଇଁ ଯେଉଁ ପ୍ରକୃତ ଆଗ୍ରହବୋଧ କରୁଥିଲେ, ଆଧୁନିକ ଲୋକଙ୍କର ତାହା ନାହିଁ; ସେମାନେ ଏହାକୁ ଯୁକ୍ତି ବୋଲି ଭାବନ୍ତି । ଏହିପରି ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱର ଓ ସୃଷ୍ଟିର ଧାରଣା ଯାହାକୁ ସଚରାଚର ସମସ୍ତ ଧର୍ମରେ 'ଏକେଶ୍ୱରବାଦ' ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ସେଥିରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଲୋକଙ୍କର ପ୍ରାଣ ତୃପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଭାରତରେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବରେ ଏହା ପ୍ରବଳ ହୋଇପାରି ନାହିଁ, ମାତ୍ର ଏହି ବିଷୟରେ ବୌଦ୍ଧମାନେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଜୟଲାଭ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଏହା ଦେଖାଇ ଦେଲେ ଯେ, ଯଦି ପ୍ରକୃତିକୁ ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ବୋଲି ମାନି ନିଆଯାଏ, ଯଦି ପ୍ରକୃତି ଏହାର ନିଜ ଅଭାବ ନିଜେ ପୂରଣ କରିପାରେ, ତେବେ ପ୍ରକୃତିର ଅତୀତ କିଛି ଅଛି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିବାର କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ । ଏହି ବିଷୟରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ତର୍କବିତର୍କ ଚାଲି ଆସିଛି । ଏବେ ମଧ୍ୟ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ କୁସଂସ୍କାର ଜୀବିତ ରହିଛି—ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଗୁଣର ବିଚାର ।

ଇଉରୋପରେ ମଧ୍ୟଯୁଗରେ, ଏପରିକି—ଦୁଃଖର ସହିତ ମୋତେ କହିବାକୁ ପଡ଼ୁଛି-—ତାହାର ଅନେକ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହା ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ବିଚାରର ବିଷୟ ଥିଲା—ଦ୍ରବ୍ୟଭିତରେ ଗୁଣ ରହିଛି ନା ଗୁଣ ବ୍ୟତୀତ ଦ୍ରବ୍ୟର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି ? ଦୈର୍ଘ୍ୟ, ପ୍ରସ୍ଥ, ବେଧ କଅଣ ଜଡ଼ ପଦାର୍ଥ ନାମକ ଦ୍ରବ୍ୟବିଶେଷରେ ଲାଗିରହିଛି ? ଆଉ ଏହି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ନ ଥିଲେ ଦ୍ରବ୍ୟଟିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହେ କି ନାହିଁ ? ବୌଦ୍ଧମାନେ କହନ୍ତି, ଏପରି ଗୋଟିଏ ଦ୍ରବ୍ୟର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିବାର ଆଦୌ ଦରକାର ନାହିଁ; କେବଳ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି; ଏହାର ଅତିରିକ୍ତ ତୁମେ ଆଉ କିଛି ଦେଖିବାକୁ ପାଅ ନାହିଁ । ଏହା ହିଁ ଅଧିକାଂଶ ଆଧୁନିକ ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀଙ୍କର ମତ । ଏହି ଦ୍ରବ୍ୟ-ଗୁଣର ବିଚାର ଆଉ ଟିକିଏ ଉଚ୍ଚଭୂମିକୁ ନେଇଗଲେ ଦେଖାଯାଏ, ଏହା ବ୍ୟବହାରିକ ଓ ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ତାର ବିଚାରରେ

ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଏହି ଦୃଶ୍ୟ ଜଗତ୍—ନିତ୍ୟପରିଣାମଶୀଳ ଜଗତ୍ ରହିଛି ଏବଂ ଏହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏପରି କିଛି ରହିଛି, ଯାହାର କେବେହେଲେ ପରିଣାମ ହୁଏ ନାହିଁ; ଆଉ କେହି କେହି କହନ୍ତି, ଏହି ଦ୍ୱିବିଧ ପଦାର୍ଥର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି । ଆହୁରି ଅନେକେ ଅଧିକତର ଯୁକ୍ତିର ସହିତ କହନ୍ତି, ଏହି ଉଭୟ ପଦାର୍ଥ ମାନିବାର କୌଣସି ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ; କାରଣ, ଆମେମାନେ ଯାହା ଦେଖୁ, ଅନୁଭବ କରୁ, ବା ଚିନ୍ତା କରୁ, ତାହା କେବଳ 'ଦୃଶ୍ୟ' ପଦାର୍ଥ ମାତ୍ର । ଦୃଶ୍ୟର ଅତିରିକ୍ତ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ମାନିବାର କୌଣସି ଅଧିକାର ଆମମାନଙ୍କର ନାହିଁ । ଏହି କଥାର କୌଣସି ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ଉତ୍ତର ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ କେହି ଦେଇପାରି ନାହାନ୍ତି । କେବଳ ଆମେମାନେ ବେଦାନ୍ତର ଅଦ୍ୱୈତବାଦରେ ଏହାର ଉତ୍ତର ପାଇଥାଉ—କେବଳ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି, ତାହା କେତେବେଳେ ଦ୍ରଷ୍ଟା କେତେବେଳେ ବା ଦୃଶ୍ୟରୂପରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି । ଏହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ ଯେ—ପରିଣାମଶୀଳ ବସ୍ତୁର ସତ୍ତା ଅଛି ଏବଂ ତାହାର ଅଭ୍ୟନ୍ତରରେ ଅପରିଣାମୀ ବସ୍ତୁ ରହିଛି; ସେହି ଏକ ଅପରିଣାମୀ ବସ୍ତୁ ହିଁ ପରିଣାମଶୀଳ ବୋଲି ପ୍ରତିଭାତ ହେଉଛି ।

ବୁଝିବାର ଉପଯୁକ୍ତ ଗୋଟିଏ ଦାର୍ଶନିକ ଧାରଣା କରିବା ପାଇଁ ଆମେମାନେ ଦେହ, ମନ, ଆତ୍ମା ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଭେଦ କରିଥାଉ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ଗୋଟିଏ ସତ୍ତା ହିଁ ବିରାଜିତ । ସେହି ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ ନାନା ରୂପରେ ପ୍ରତିଭାତ ହେଉଛି । ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କର ଚିରପରିଚିତ ଉପମାନୁସାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଆମେମାନେ କହିବା ଯେ, ରଜ୍ଜୁ ହିଁ ସର୍ପାକାରରେ ପ୍ରତିଭାତ ହେଉଛି । ଅନ୍ଧକାରବଶତଃ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାରଣରୁ ଅନେକେ ରଜ୍ଜୁକୁ ସର୍ପ ବୋଲି ଭ୍ରମ କରିଥାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଜ୍ଞାନର ଉଦୟ ହେଲେ ସର୍ପଭ୍ରମ ଘୁଞ୍ଚିଯାଏ, ଆଉ ଏହା ରଜ୍ଜୁ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । ଏହି ଉଦାହରଣଦ୍ୱାରା ଆମେମାନେ ବେଶ୍ ବୁଝୁଛୁ ଯେ ମନରେ ଯେତେବେଳେ ସର୍ପଜ୍ଞାନ ଥାଏ, ସେତେବେଳେ ରଜ୍ଜୁଜ୍ଞାନ ନ ଥାଏ; ପୁଣି ଯେତେବେଳେ ରଜ୍ଜୁଜ୍ଞାନର ଉଦୟ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସର୍ପଜ୍ଞାନ ଚାଲିଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ବ୍ୟବହାରିକ ସତ୍ତା ଦେଖୁଁ, ସେତେବେଳେ ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ତା ନ ଥାଏ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ସେହି ଅପରିଣାମୀ ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ତାକୁ ଦେଖୁ, ସେତେବେଳେ ଅବଶ୍ୟ ବ୍ୟବହାରିକ ସତ୍ତା ଆଉ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାଦୀ (Realist) ଓ ବିଜ୍ଞାନବାଦୀ (Idealist) ଉଭୟଙ୍କର ମତ ବେଶ୍ ପରିଷ୍କାର ବୁଝୁଛୁ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାଦୀ କେବଳ ବ୍ୟବହାରିକ ସତ୍ତା ଦେଖନ୍ତି ଏବଂ ବିଜ୍ଞାନବାଦୀ ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ତାର ଦିଗଟି ଦେଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରନ୍ତି । ପ୍ରକୃତ ବିଜ୍ଞାନବାଦୀ, ଯେ ଅପରିଣାମୀ ସତ୍ତାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଛନ୍ତି, ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ପରିଣାମଶୀଳ ଜଗତ ଆଉ ନ ଥାଏ, ତାଙ୍କର କେବଳ କହିବାର ଅଧିକାର ଅଛି ଯେ, ଜଗତ ସମସ୍ତ ମିଥ୍ୟା, ପରିଣାମ ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାଦୀ କିନ୍ତୁ ପରିଣାମକୁ ହିଁ

ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି ; ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅପରିଣାମୀ ସତ୍ତା ବୋଲି କିଛିନାହିଁ; ସୁତରାଂ ଏହି ଜଗତକୁ ବାସ୍ତବ ବୋଲି କହିବାର ଅଧିକାର ତାଙ୍କର ଅଛି ।

ଏହି ବିଚାରର ଫଳ କଅଣ ହେଲା ? ଏହି ଫଳ ହେଲା ଯେ, ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ସଗୁଣ ଧାରଣା ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ । ଆମମାନଙ୍କୁ ଆହୁରି ଉଚ୍ଚତର ଧାରଣା ଅର୍ଥାତ୍ ନିର୍ଗୁଣର ଧାରଣା କରିବାକୁ ହେବ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଯେ ସଗୁଣ-ଧାରଣା ନଷ୍ଟ ହେବ, ତାହା ନୁହେଁ । ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ—ଏହା ଆମେମାନେ ପ୍ରମାଣ କରୁ ନାହୁଁ; କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ଦେଖାଉଛୁ ଯେ, ଯାହା ପ୍ରମାଣ କଲୁ, ତାହା ଏକମାତ୍ର ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । ମନୁଷ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଏହିପରି ସଗୁଣ ନିର୍ଗୁଣ ଉଭୟାତ୍ମକ କହିଥାଉ । ଆମେମାନେ ସଗୁଣ ଏବଂ ନିର୍ଗୁଣ ଉଭୟ । ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ଈଶ୍ୱରଧାରଣା ଅର୍ଥାତ୍ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ସଗୁଣ ଧାରଣା—ତାଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟକ୍ତି ବୋଲି ଧାରଣା—ଅବଶ୍ୟ ଚାଲିଯିବା ଦରକାର; କାରଣ, ମନୁଷ୍ୟକୁ ଯେଉଁ ଭାବରେ ସଗୁଣ ନିର୍ଗୁଣ ଉଭୟ ବୋଲି କୁହାଯାଏ,ଆଉ ଟିକିଏ ଉଚ୍ଚତର ଭାବରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ଉଭୟ କୁହାଯାଏ । ଅତଏବ ସଗୁଣର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଗଲେ ଅବଶ୍ୟ ଅବଶେଷରେ ଆମମାନଙ୍କୁ ନିର୍ଗୁଣ-ଧାରଣାକୁ ଯିବାକୁ ହେବ, କାରଣ ନିର୍ଗୁଣ-ଧାରଣା ସଗୁଣ—ଧାରଣାଠାରୁ ଆହୁରି ବ୍ୟାପକ । ଅନନ୍ତ କେବଳ ନିର୍ଗୁଣ ହୋଇପାରେ, ସଗୁଣ କେବଳ ସାନ୍ତ ମାତ୍ର । ଅତଏବ ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ଆମେମାନେ ସଗୁଣକୁ ରକ୍ଷାକଲୁ, ଏହାକୁ ଉଡ଼ାଇ ଦେଲୁ ନାହିଁ । ଅନେକ ସମୟରେ ସଂଶୟ ଆସେ ଯେ—ନିର୍ଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଧାରଣା ଦ୍ୱାରା ସଗୁଣ-ଧାରଣା ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ, ନିର୍ଗୁଣ ଜୀବାତ୍ମାର ଧାରଣାରେ ସଗୁଣ ଜୀବାତ୍ମାର ଭାବ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ; ବାସ୍ତବିକ କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ ମତରେ 'ମୁଁତ୍ୱ'ର ନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ, ବରଂ ଏହାକୁ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ରକ୍ଷା କରାଯାଏ । ଆମେମାନେ ସେହି ଅନନ୍ତ ସତ୍ତାର ସମାଧାନ ନ କରି ବ୍ୟକ୍ତିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ପ୍ରମାଣ କରିପାରୁ ନାହିଁ । ଯଦି ଆମେମାନେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସମୁଦାୟ ଜଗତଠାରୁ ପୃଥକ୍ ବୋଲି ଭାବିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବୁ, ତେବେ କଦାପି ସେଥିରେ ଆମେ ସମର୍ଥ ହେବୁ ନାହିଁ, ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ସେପରି ଭାବିହୁଏ ନାହିଁ ।

ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦ୍ୱିତୀୟ ତତ୍ତ୍ୱ ର ଆଲୋକରେ ଆମେମାନେ ଆହୁରି କଠିନ ଓ ଦୁର୍ବୋଧ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱରେ ଉପନୀତ ହେଉ । ଯଦି ସକଳ ବସ୍ତୁକୁ ତାହାର ସ୍ୱରୂପ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହୁଏ ଯେ, ସେହି ନିର୍ଗୁଣ ପୁରୁଷ — ସାମାନ୍ୟୀକରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ତତ୍ତ୍ୱ ରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛୁ, ତାହା ଆମମାନଙ୍କର ଭିତରେ ରହିଛନ୍ତି, ବସ୍ତୁତଃ ଆମେମାନେ ହିଁ ସେ । 'ହେ ଶ୍ୱେତକେତୁ, ତତ୍ତ୍ୱମସି' (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପ., ୬/୮/୭) — ତୁମେ ହିଁ ସେ, ତୁମେ ହିଁ ସେହି ନିର୍ଗୁଣ ସତ୍ତା; ତୁମେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ, ଯାହାଙ୍କୁ ତୁମେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ ଖୋଜି ବୁଲୁଛ, ସର୍ବଦା ତୁମେ ସ୍ୱୟଂ

ସେହି! 'ତୁମେ' କିନ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତି ଅର୍ଥରେ ନୁହେଁ, ତାହା ନିର୍ଗୁଣ ଅର୍ଥରେ । ଆମେମାନେ ଏହି ଯେଉଁ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଜାଣୁଛୁ, ଯାହାଙ୍କୁ ବ୍ୟକ୍ତ ଦେଖୁଛୁ, ସେ ବାସ୍ତବିକ ସଗୁଣ ହୋଇଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ସତ୍ତା ନିର୍ଗୁଣ ଅବ୍ୟକ୍ତ । ଏହି ସଗୁଣକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ଆମମାନଙ୍କୁ ନିର୍ଗୁଣ ଭିତର ଦେଇ ଜାଣିବାକୁ ହେବ; ବିଶେଷକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ସାଧାରଣ ଭିତର ଦେଇ ଜାଣିବାକୁ ହେବ । ସେହି ନିର୍ଗୁଣ ସତ୍ତା ହିଁ ବାସ୍ତବିକ ସତ୍ୟ, ସେ ମନୁଷ୍ୟର ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ—ଏହି ସଗୁଣ ବ୍ୟକ୍ତି ପୁରୁଷକୁ ଚରମ ସତ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନାହିଁ ।

ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିବ । ମୁଁ କ୍ରମଶଃ ସେହିଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବି । ଅନେକ କୂଟ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିବ; କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ମୀମାଂସା ପୂର୍ବରୁ ଆମେମାନେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ କଅଣ କହେ, ତାହା ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା । ଅଦ୍ୱୈତବାଦ କହେ—ଏହି ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଦେଖୁଛ, ଏହାର ଏକମାତ୍ର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି, ଅନ୍ୟତ୍ର ସତ୍ୟର ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବା ଆଦୌ ଦରକାର ନାହିଁ । ସ୍ଥୂଳ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସମସ୍ତେ ଏଠାରେ, କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ସବୁ ଏଠାରେ, ଜଗତର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଏଠାରେ ହିଁ ରହିଛି । ଯାହା ବିଶେଷ ବୋଲି ପରିଚିତ, ତାହା ସେହି ସର୍ବାନୁସ୍ୟୂତ ସତ୍ତାର ସୂକ୍ଷ୍ମ ପୁନରାବୃତ୍ତି ମାତ୍ର । ଆମେମାନେ ଆମମାନଙ୍କର ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରି ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୋଟିଏ ଧାରଣା କରିଥାଉ । ଏହି ଅନ୍ତର୍ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାହା ସତ୍ୟ, ବହିର୍ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ହିଁ ସତ୍ୟ । ସ୍ୱର୍ଗ ନରକ ବୋଲି ବାସ୍ତବିକ ଯଦି କୌଣସି ସ୍ଥାନ ଥାଏ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଏହି ଜଗତର ଅନ୍ତର୍ଗତ, ସମୁଦାୟ ମିଶି ଏହି ଗୋଟିଏ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ହୋଇଛି । ଅତଏବ ପ୍ରଥମ କଥା ଏହି ଯେ ନାନା କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ପରମାଣୁର ସମଷ୍ଟି ରୂପେ ଯାହା ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ, ତାହା ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ବସ୍ତୁ ଏବଂ ଆମେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଯେପରି ସେହି ଏକର ଅଂଶସ୍ୱରୂପ । ବ୍ୟକ୍ତ ଜୀବଭାବରେ ଆମେମାନେ ଯେପରିକି ପୃଥକ୍ ହୋଇ ରହିଛୁ, କିନ୍ତୁ ସେହି ଗୋଟିଏ ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପ । ପୁନଶ୍ଚ ଆମେମାନେ ଯେତେ ନିଜକୁ ଏହାଠାରୁ କମ୍ ପୃଥକ୍ ବୋଲି ମନେକରିବା, ଆମମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସେତେ ବେଶୀ ମଙ୍ଗଳ ଏବଂ ଯେତେ ଆମେମାନେ ଏ ସମଷ୍ଟିଠାରୁ ନିଜକୁ ପୃଥକ୍ ବୋଲି ଭାବିବା, ସେତେ ଆମମାନଙ୍କର କଷ୍ଟ ବଢ଼ିବ । ଏହି ଅଦ୍ୱୈତତତ୍ତ୍ୱରୁ ଆମେମାନେ ନୀତିର ମୂଳ ଭିତ୍ତି ପାଉ; ମୁଁ ସ୍ପର୍ଦ୍ଧା କରି କହିପାରେ, ଆଉ କୌଣସି ମତରୁ ଆମେମାନେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ନୀତିତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ଜାଣୁ, ନୀତିର ପ୍ରାଚୀନତମ ଧାରଣା ଥିଲା—କୌଣସି ପୁରୁଷବିଶେଷ ଅଥବା କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପୁରୁଷଙ୍କର ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା ହିଁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଉ କେହି ଏହା ମାନିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହନ୍ତି; କାରଣ ଏହା ଆଂଶିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମାତ୍ର । ହିନ୍ଦୁମାନେ କହନ୍ତି—ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ, କାରଣ, ବେଦ ଏହା ନିଷେଧ କରୁଛି କିନ୍ତୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ବେଦର ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନମାନେ କହନ୍ତି—ଏ କାମ କର ନାହିଁ, ସେ

କାମ କର ନାହିଁ, କାରଣ ବାଇବେଲ୍‌ରେ ଏହି ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ନିଷେଧ ଅଛି । ଯେଉଁମାନେ ବାଇବେଲ୍ ମାନନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନେ ଅବଶ୍ୟ ଏ କଥା ଶୁଣିବେ ନାହିଁ । ଆମମାନଙ୍କୁ ଏପରି ଗୋଟିଏ ତତ୍ତ୍ୱ ବାହାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଯାହା ଏହି ନାନାବିଧ ବିଭିନ୍ନ ଭାବର ସମନ୍ୱୟ କରିପାରେ । ଯେପରି ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଲୋକ ସଗୁଣ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତାଙ୍କୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ, ସେହିପରି ଏହି ଜଗତରେ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ମନୀଷୀ ଅଛନ୍ତି, ଯାହାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହି ସମସ୍ତ ଧାରଣା ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ । ସେମାନେ ଏହା ଅପେକ୍ଷା ଉଚ୍ଚତର କିଛି ଆଶା କରନ୍ତି ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ଧର୍ମସମ୍ପ୍ରଦାୟଗୁଡ଼ିକ ଏହି ସମସ୍ତ ମନୀଷୀମାନଙ୍କୁ ନିଜଭିତରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିବାର ଉପଯୋଗୀ ଉଦାରଭାବାପନ୍ନ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି ସେତେବେଳେ ଏହି ଫଳ ହୋଇଛି ଯେ, ସମାଜର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତମ ରତ୍ନଗୁଡ଼ିକୁ ଧର୍ମସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ପ୍ରଧାନତଃ ୟୁରୋପଖଣ୍ଡରେ ଏହା ଯେତେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖାଯାଉଛି, ଆଉ କେଉଁଠାରେ ସେପରି ହୋଇ ନାହିଁ ।

ମନୀଷୀମାନଙ୍କୁ ଧର୍ମ ଭିତରେ ରଖିବାକୁ ହେଲେ ଧର୍ମକୁ ଅବଶ୍ୟ ଖୁବ୍ ଉଦାର ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଧର୍ମ ଯାହା କିଛି କହେ, ସେସବୁକୁ ଯୁକ୍ତିର କଷଟିରେ ପକାଇ ପରୀକ୍ଷା କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ସକଳ ଧର୍ମ ଯେ କାହିଁକି ଏହି ଗୋଟିଏ ଦାବି କରିଥାନ୍ତି ଯେ, ସେମାନେ ଯୁକ୍ତିଦ୍ୱାରା ପରୀକ୍ଷିତ ହେବାକୁ ଚାହାନ୍ତି ନାହିଁ, ଏକଥା କେହି କହିପାରିବେ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବିକ ଏହାର କାରଣ—ମୂଳରେ ତ୍ରୁଟି ରହିଛି । ଯୁକ୍ତିର ମାନଦଣ୍ଡ ବ୍ୟତୀତ, ଧର୍ମ ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିଚାର ବା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କୌଣସି ଧର୍ମ ହୁଏତ କିଛି ବୀଭତ୍ସ କର୍ମ କରିବାକୁ ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ ।....ମନେକର, ମୁସଲମାନ ଧର୍ମର କୌଣସି ଆଦେଶ ଉପରେ ଜଣେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ଗୋଟିଏ ଦୋଷାରୋପ କଲେ ଏବଂ ମୁସଲମାନ ସ୍ୱଭାବତଃ ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ, 'ତୁମେ କିପରି ଜାଣିଲ ଏହା ଭଲ କି ମନ୍ଦ ? ତୁମର ଭଲ-ମନ୍ଦର ଧାରଣା ତୁମ ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ତୁମେ ପାଇଛ । ମୋର ଶାସ୍ତ୍ର କହୁଛି, ଏହା ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟ ।' ଯଦି ତୁମେ କହ, ତୁମର ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରାଚୀନ, ତାହାହେଲେ ବୌଦ୍ଧମାନେ କହିବେ, 'ଆମମାନଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ର ତୁମମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରାଚୀନତର ।' ଆଉ ହିନ୍ଦୁ କହିବେ, ସେମାନଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ର ସର୍ବାପେକ୍ଷା ପ୍ରାଚୀନ । ଅତଏବ ଶାସ୍ତ୍ରର ଦ୍ୱାହି ଦେଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ତୁମର ମାନଦଣ୍ଡ କଅଣ ଯେଉଁଥିରେ ତୁମେ ଏସବୁକୁ ତଉଲି ପାରିବ ? ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ କହିବେ, 'ଯୀଶୁଙ୍କର ପର୍ବତ ଉପରୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ଉପଦେଶାବଳୀ' ଦେଖ; ମୁସଲମାନ କହିବେ, କୋରାନ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦିଅ । ମୁସଲମାନ କହିବେ, ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କିଏ, ତାହା କିଏ ବିଚାର କରିବ, ମଧ୍ୟସ୍ଥ କିଏ ହେବ ? ବାଇବେଲ ଓ କୋରାନ ଭିତରେ ଯେତେବେଳେ ବିବାଦ, ସେତେବେଳେ ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହିହେଲେ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ହୋଇପାରିବେ ନାହିଁ । କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି ଏହାର ମୀମାଂସକ ହେଲେ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥ

କରିପାରିବେ ନାହିଁ; ସାର୍ବଭୌମ କିଛି ଏହାର ମୀମାଂସକ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଯୁକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ସାର୍ବଭୌମ ଆଉ କଅଣ ଅଛି ? କେହି କେହି କହନ୍ତି ଯୁକ୍ତି ସର୍ବଦା ସତ୍ୟାନୁସନ୍ଧାନରେ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ । ଅନେକ ସମୟରେ ଏହା ଭ୍ରମରେ ପତିତ ହୁଏ ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହୋଇଛି ଯେ, କୌଣସି ପୁରୋହିତ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଶାସନରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ ହେବ । ... ମୁଁ କିନ୍ତୁ କହେ, ଯଦି ଯୁକ୍ତି ଦୁର୍ବଳ ହୁଏ, ତେବେ ପୁରୋହିତ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଆହୁରି ଅଧିକ ଦୁର୍ବଳ; ମୁଁ ସେମାନଙ୍କ କଥା ନ ଶୁଣି ଯୁକ୍ତିକୁ ଶୁଣିବି; କାରଣ, ଯୁକ୍ତିରେ ଯେତେ ଦୋଷ ଥାଉ ପଛକେ ଏଥିରୁ କିଛି ସତ୍ୟ ପାଇବାର ସମ୍ଭାବନା ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟରେ ସତ୍ୟଲାଭର କୌଣସି ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ ।

ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କୁ ଯୁକ୍ତିର ଅନୁସରଣ କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ଯୁକ୍ତିର ଅନୁସରଣ ନ କରି କୌଣସି ବିଶ୍ୱାସରେ ଉପନୀତ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତିଶୀଳ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । କାରଣ କାହାରି ମତକୁ ଅନୁସରଣ କରି କୋଡ଼ିଏ ଲକ୍ଷ ଦେବତାଙ୍କୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାଠାରୁ ଯୁକ୍ତିକୁ ଅନୁସରଣ କରି ନାସ୍ତିକ ହେବା ବରଂ ଭଲ । ଆମେ ଚାହୁଁ ଉନ୍ନତି, ବିକାଶ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି । କୌଣସି ମତ ଅବଲମ୍ବନ କରି ମନୁଷ୍ୟ ବଡ଼ ହୁଏ ନାହିଁ । କୋଟି କୋଟି ଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କୁ ପବିତ୍ର ହେବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ପବିତ୍ର ହେବାର ଶକ୍ତି ଏକମାତ୍ର ଆମମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ହିଁ ଆମମାନଙ୍କୁ ପବିତ୍ର ହେବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରେ ଏବଂ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ମନନରୁ ଆସିଥାଏ । ମନୁଷ୍ୟ ଚିନ୍ତା କରେ, ମୃତ୍ତିକାଖଣ୍ଡ କଦାପି ଚିନ୍ତା କରେ ନାହିଁ । ମୃତ୍ତିକା ସବୁ କିଛି ବିଶ୍ୱାସ କରେ, ଏ କଥା ମାନିନେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ମୃତ୍ତିକାଖଣ୍ଡ ହିଁ ରହିଥାଏ । ଗୋଟିଏ ଗାଈକୁ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା ବିଶ୍ୱାସ କରାଇ ଦିଆଯାଇପାରେ । କୁକୁର ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଚିନ୍ତାହୀନ ଜନ୍ତୁ । ଏମାନେ କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ କୁକୁର, ଯେଉଁ ଗାଈ, ଯେଉଁ ମୃତ୍ତିକାଖଣ୍ଡ, ସେହିପରି ରହିଯାଆନ୍ତି, କିଛି ଉନ୍ନତି କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟର ମହତ୍ତ୍ୱ ଯେ ସେ ମନନଶୀଳ ଜୀବ, ପଶୁମାନଙ୍କ ସହିତ ଆମମାନଙ୍କର ଏହି ପ୍ରଭେଦ । ମନୁଷ୍ୟର ଏହି ମନନଶକ୍ତି ସ୍ୱଭାବସିଦ୍ଧ ଧର୍ମ, ଅତଏବ ଆମମାନଙ୍କୁ ଅବଶ୍ୟ ମନର ଚାଳନା କରିବାକୁ ହେବ । ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ ଯୁକ୍ତିରେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ ଏବଂ ଯୁକ୍ତିର ଅନୁସରଣ କରେ; କେବଳ ଲୋକମାନଙ୍କର କଥାରେ ବିଶ୍ୱାସ କଲେ କଅଣ ଅନିଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହା ମୁଁ ଭଲଭାବରେ ଦେଖିଛି; କାରଣ, ମୁଁ ଯେଉଁ ଦେଶରେ ଜନ୍ମିଛି, ସେଠାରେ ଅନ୍ୟର କଥାରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଚୂଡ଼ାନ୍ତରେ ପହଞ୍ଚିଛି ।

ହିନ୍ଦୁମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି, ବେଦରୁ ଏ ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଗୋଟିଏ ଗୋରୁ ଯେ ଅଛି, ତାହା କିପରି ଜାଣିଲ ? କାରଣ, 'ଗୋ' ଶବ୍ଦ ବେଦରେ ରହିଛି । ମନୁଷ୍ୟ ଅଛି, କିପରି ଜାଣିଲ ? କାରଣ, ବେଦରେ 'ମନୁଷ୍ୟ' ଶବ୍ଦ ରହିଛି । ହିନ୍ଦୁମାନେ ଏପରି

କହନ୍ତି । ଏହା ବିଶ୍ୱାସର ଚରମ ସୀମା । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଯେଉଁ ଭାବରେ ଏହାର ଆଲୋଚନା କରୁଛି, ସେ ଭାବରେ ଏହାର ଆଲୋଚନା ହୁଏ ନାହିଁ । କେତେଜଣ ତୀକ୍ଷ୍ଣବୁଦ୍ଧି ବ୍ୟକ୍ତି ଏହା ଉପରେ ଅପୂର୍ବ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱସବୁ ବାହାର କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବୁଦ୍ଧିମାନ ବ୍ୟକ୍ତି ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ଏହି ସବୁ ତତ୍ତ୍ୱକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ରୂପାୟିତ କରିବା ପାଇଁ ଜୀବନ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିଛନ୍ତି । ଲୋକମାନଙ୍କ କଥାରେ ବିଶ୍ୱାସର ଯେତେ ଶକ୍ତି, ସେଥିରେ ବିପଦ ମଧ୍ୟ ସେତେ ବେଶୀ । ଏହା ମନୁଷ୍ୟଜାତିର ଉନ୍ନତିର ସ୍ରୋତକୁ ଅବରୁଦ୍ଧ କରେ । ଆମେ ବିସ୍ମୃତ ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ଯେ, ଆମମାନଙ୍କର ଉନ୍ନତି ଆବଶ୍ୟକ । ଆପେକ୍ଷିକ ସତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟଲାଭ ଅପେକ୍ଷା ସତ୍ୟର ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ସା ହିଁ ଆମ ନିକଟରେ ବେଶୀ ଆବଶ୍ୟକ । ସତ୍ୟାନୁସନ୍ଧିତ୍ସା ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ଜୀବନ ।

ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଉଛି, ଏହାକୁ ଅନେକାଂଶରେ ନିସଂଶୟ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇପାରେ । ନିର୍ଗୁଣ ଈଶ୍ୱର, ପ୍ରକୃତିରେ ତାଙ୍କର ଅବସ୍ଥିତି ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ଯେ ସେହି ନିର୍ଗୁଣ ପୁରୁଷଙ୍କର ପରିଣାମ, ଏହି ସତ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଅନେକାଂଶରେ ପ୍ରମାଣଯୋଗ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ଆଂଶିକ ଓ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଧାରଣାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାବଗୁଡ଼ିକ ବିଚାରସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । ଏହି ଯୁକ୍ତିସଂଗତ ଈଶ୍ୱରବାଦର ଗୋଟିଏ ମହତ୍ତ୍ୱ ହେଉଛି ଯେ ଏହି ଆଂଶିକ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକ ଏହାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଏବଂ ଏହି ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକ ଅନେକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ମତଗୁଡ଼ିକର ଅସ୍ତିତ୍ୱର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଯୁକ୍ତି । ଅନେକ ଲୋକ କହନ୍ତି, ଏହି ସଗୁଣବାଦ ଅଯୌକ୍ତିକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶାନ୍ତିପ୍ରଦ । ସେମାନେ ସୌଖୀନ ଧର୍ମ ଚାହାନ୍ତି, ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏହାର ପ୍ରୟୋଜନ ଅଛି । ଅତି ଅଳ୍ପ ଲୋକ ସତ୍ୟର ବିମଳ ଆଲୋକ ସହ୍ୟ କରିପାରନ୍ତି, ତଦନୁସାରେ ଜୀବନଯାପନ କରିବା ତ ଦୂରର କଥା । ଅତଏବ ଏହି ସୌଖୀନ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ରହିବା ଦରକାର; କାଳକ୍ରମେ ଏହା ଅନେକଙ୍କୁ ଉଚ୍ଚତର ଧର୍ମଲାଭରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବ । ଯେଉଁ ମନର ପରିଧି ସୀମାବଦ୍ଧ ଏବଂ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ସାମାନ୍ୟ ବସ୍ତୁ ହିଁ ଯେଉଁ ମନର ଉପାଦାନ, ସେହି ମନ କଦାପି ଉଚ୍ଚ ଚିନ୍ତା-ରାଜ୍ୟରେ ବିଚରଣ କରିବାକୁ ସାହସ କରିବ ନାହିଁ । କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଦେବତା, ପ୍ରତିମା ଓ ଆଦର୍ଶର ଧାରଣା ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଉତ୍ତମ ଓ ଉପକାରୀ; କିନ୍ତୁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ନିର୍ଗୁଣବାଦ ମଧ୍ୟ ବୁଝିବାକୁ ହେବ; ଏବଂ ଏହି ନିର୍ଗୁଣବାଦର ଆଲୋକରେ ହିଁ ଏହିଗୁଡ଼ିକର ଉପକାରିତା ବୁଝାଯାଇପାରେ ।

ଉଦାହରଣସ୍ୱରୂପ, ଜନ୍ ଷ୍ଟୁଆର୍ଟ ମିଲ୍‌ଙ୍କର କଥା ନିଅ । ସେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ନିର୍ଗୁଣଭାବ ବୁଝନ୍ତି ଓ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି; ସେ କହନ୍ତି, ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ମୁଁ ଏ ବିଷୟରେ ତାଙ୍କ ସହିତ ଏକମତ; ତେବେ ମୁଁ କହେ, ମନୁଷ୍ୟ ବୁଦ୍ଧି ସାହାଯ୍ୟରେ ନିର୍ଗୁଣର ଯେତେଦୂର ଧାରଣା କରିପାରେ, ତାହା ହିଁ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱର ।

ବସ୍ତୁତଃ ଜଗତ ଆଉ କଅଣ କି ? ବିଭିନ୍ନ ମନ ସେହି ନିର୍ଗୁଣର ଯେତେଦୂର ଧାରଣା କରିପାରେ ତାହା; ତାହା ଯେପରି ଆମ ସମ୍ମୁଖରେ ପ୍ରସାରିତ ଖଣ୍ଡିଏ ପୁସ୍ତକ ପରି ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ନିଜ ନିଜର ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଏହାକୁ ପାଠ କରୁଛନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ଏହା ନିଜେ ନିଜେ ପାଠ କରିବାକୁ ହୁଏ । ସବୁ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କର ବୁଦ୍ଧି କେତେକାଂଶରେ ସମାନ, ସେଥିପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟର ବୁଦ୍ଧିରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଜିନିଷ ଏକପ୍ରକାର ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ତୁମେ ଓ ମୁଁ ଉଭୟ ଖଣ୍ଡିଏ ଚଉକି ଦେଖୁଛୁ । ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣ ହେଉଛି ଯେ, ଆମ ଉଭୟଙ୍କର ମନ କେତେକାଂଶରେ ଏକ ଭାବରେ ଗଠିତ । ମନେକର, ଅନ୍ୟ ଏକପ୍ରକାର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମ୍ପନ୍ନ ଜୀବ ଆସିଲା; ସେ ଆଉ ଆମମାନଙ୍କର ଅନୁଭୂତ ଚଉକିକୁ ଦେଖିବ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ସମପ୍ରକୃତିର, ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଏକ ପ୍ରକାର ଦେଖିବେ । ଅତଏବ ଏହି ଜଗତ ସେହି ନିରପେକ୍ଷ ଅପରିଣାମୀ ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ତା ଏବଂ ବ୍ୟାବହାରିକ ସତ୍ତା— ତାହାର ହିଁ ବିଭିନ୍ନ ଅନୁଭୂତି । ଏହାର କାରଣ—ପ୍ରଥମତଃ ବ୍ୟାବହାରିକ ସତ୍ତା ସର୍ବଦା ସସୀମ; ଆମେମାନେ ଯେକୌଣସି ବ୍ୟାବହାରିକ ସତ୍ତା ଦେଖୁ, ଅନୁଭବ କରୁ ବା ଚିନ୍ତା କରୁ, ତାହା ଅବଶ୍ୟ ଆମମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ସୀମାବଦ୍ଧ; ଅତଏବ ତାହା ସସୀମ । ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମମାନଙ୍କର ଯେପରି ଧାରଣା, ସେଥିରେ ସେ ଏକ ବ୍ୟାବହାରିକ ସତ୍ତା ମାତ୍ର । କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣଭାବ କେବଳ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜଗତରେ ସମ୍ଭବ । ଆମେ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ ଜଗତର କାରଣ ବୋଲି ଭାବୁ, ସେତେବେଳେ ଅବଶ୍ୟ ତାହାଙ୍କୁ ସସୀମ ବୋଲି ଧାରଣା କରୁ, ଯଦ୍ୟପି ବାସ୍ତବିକ ସେ ସେହି ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ । ଆମେ ପୂର୍ବରୁ ଦେଖିଛୁ, ଏହି ଜଗତ ଆମ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ଦୃଷ୍ଟ ସେହି ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ମାତ୍ର । ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷରେ ଜଗତ ସେହି ନିର୍ଗୁଣସତ୍ତା ମାତ୍ର, ଆମ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା କେବଳ ଏହା ଉପରେ ନାମରୂପ ଲଦି ଦିଆଯାଇଛି । ଏହି ଟେବୁଲ ଭିତରେ ଯାହା ସତ୍ୟ, ତାହା ସେହି ସତ୍ତା; ଏବଂ ଏହି ଟେବୁଲର ଆକୃତି ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଯାହା କିଛି—ସବୁ ସଦୃଶ ମାନବ-ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ତାହା ଉପରେ ଆରୋପିତ ହୋଇଛି ।

ଉଦାହରଣସ୍ୱରୂପ 'ଗତି'ର କଥା ନିଆଯାଉ । ବ୍ୟାବହାରିକ ସତ୍ତାର ଏହା ନିତ୍ୟ ସହଚର । ଏହା କିନ୍ତୁ ସେହି ସାର୍ବଭୌମ ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଣୁ, ଜଗତର ଅନ୍ତର୍ଗତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରମାଣୁ ସର୍ବଦା ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଓ ଗତିଶୀଳ; କିନ୍ତୁ ସମଷ୍ଟି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜଗତ ଅପରିଣାମୀ; କାରଣ ଗତି ବା ପରିଣାମ ଆପେକ୍ଷିକ ଭାବ ମାତ୍ର; ଆମେମାନେ କେବଳ ଗତିହୀନ ପଦାର୍ଥ ତୁଳନାରେ କୌଣସି ଗତିଶୀଳ ପଦାର୍ଥର କଥା ଭାବିପାରୁ । ଗତି ବୁଝିବାକୁ ଗଲେ ଦୁଇଟି ପଦାର୍ଥ ଆବଶ୍ୟକ । ସମୁଦାୟ ସମଷ୍ଟି-ଜଗତ ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ସତ୍ତାସ୍ୱରୂପ; ଏହାର ଗତି ଅସମ୍ଭବ । କାହା ତୁଳନାରେ ଏହାର ଗତି ହେବ ? ଏହାର ପରିଣାମ ହୁଏ, ଏପରି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରିବ

ନାହିଁ । କାହା ତୁଳନାରେ ଏହାର ପରିଣାମ ହେବ ? ଅତଏବ ସେହି ସମଷ୍ଟି ନିରପେକ୍ଷ ସତ୍ତା; କିନ୍ତୁ ଏହାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଣୁ ନିରନ୍ତର ଗତିଶୀଳ; ଏହା ପରିଣାମୀ ଓ ଅପରିଣାମୀ, ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ଉଭୟ । ଏହା ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ଜଗତ, ଗତି ଏବଂ ଈଶ୍ୱର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଧାରଣା; 'ତତ୍ତ୍ୱମସି'ର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଏହା । ଆମମାନଙ୍କୁ ଆମର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଜାଣିବାକୁ ହେବ ।

ସଗୁଣ ମନୁଷ୍ୟ ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି–ସ୍ଥଳ ଭୁଲିଯାଏ । ଯେପରି ସମୁଦ୍ରର ଜଳ ସମୁଦ୍ରରୁ ବାହାରି ଆସି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହୋଇଯାଏ, ସେହିପରି ଆମେମାନେ ସଗୁଣ ହୋଇ, ବ୍ୟଷ୍ଟି ହୋଇ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଭୁଲିଯାଇଛୁ । ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଆମମାନଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ଜଗତକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ଶିକ୍ଷା ଦିଏ ନାହିଁ, ବରଂ ଏହା କଅଣ, ତାହା ବୁଝିବାକୁ କହେ । ଆମେମାନେ ସେହି ଅନନ୍ତ ପୁରୁଷ, ସେହି ଆତ୍ମା । ଆମେମାନେ ଜଳସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ଏହି ଜଳ ସମୁଦ୍ରରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ—ଏହାର ସତ୍ତା ସମୁଦ୍ର ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି । ବାସ୍ତବ ପକ୍ଷରେ ଏହା ସମୁଦ୍ର, ସମୁଦ୍ରର ଅଂଶ ନୁହେଁ, ଏହା ସମୁଦ୍ରସ୍ୱରୂପ; କାରଣ, ଯେଉଁ ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତିରାଶି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ବିଦ୍ୟମାନ, ତାହା ସମୁଦାୟ ତୁମର ଓ ମୋର । ତୁମେ, ମୁଁ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେପରି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରଣାଳୀ ପରି—ଯାହା ଭିତରଦେଇ ସେହି ଅନନ୍ତ ସତ୍ତା ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରୁଛି । ଏହି ଯେ ପରିବର୍ତ୍ତନ-ସମଷ୍ଟିକୁ ଆମେମାନେ 'କ୍ରମବିକାଶ' ନାମ ଦେଉ, ତାହା ବାସ୍ତବ ପକ୍ଷରେ ଆତ୍ମାର ନାନାପ୍ରକାର ଶକ୍ତିର ବିକାଶ ମାତ୍ର । ଅନନ୍ତ ନ ହୋଇ ଆମେମାନେ ରହି ପାରିବା ନାହିଁ; ଆମର ସମସ୍ତ ଶକ୍ତି, ଜ୍ଞାନ ଓ ଆନନ୍ଦ ଧୀରେ ଧୀରେ ବିକଶିତ ହୋଇ ଅନନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ଲାଭ କରିବ । ଅନନ୍ତ ସତ୍ତା, ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତି, ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦ ଆମ ଭିତରେ ରହିଛି । ସେସବୁ ଯେ ଆମେମାନେ ଉପାର୍ଜନ କରିବୁ ତାହା ନୁହେଁ, ତାହା ଆମ ଭିତରେ ରହିଛି—ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ହେବ ମାତ୍ର ।

ଅଦ୍ୱୈତବାଦରୁ ଏହି ମହତ୍ ସତ୍ୟ ଆମେ ପାଉଛୁ; କିନ୍ତୁ ଏହା ବୁଝିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ କଠିନ । ମୁଁ ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ଦେଖିଆସୁଛି, ସମସ୍ତେ ଦୁର୍ବଳତା ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥାନ୍ତି; ଜନ୍ମାବଧି ମୁଁ ଶୁଣି ଆସୁଛି, ମୁଁ ଦୁର୍ବଳ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମୋ ପକ୍ଷରେ ମୋର ସ୍ୱକୀୟ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଶକ୍ତିକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିବା କଠିନ ହୋଇପଡ଼ିଛି; କିନ୍ତୁ ଯୁକ୍ତିବିଚାର ଦ୍ୱାରା ଜାଣିପାରୁଛି, ମୋତେ କେବଳ ମୋର ନିଜର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଶକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହି ଜଗତରେ ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରୁ, ତାହା କେଉଁଠାରୁ ଆସେ ? ତାହା ଆମମାନଙ୍କ ଭିତରେ ରହିଛି । ବହିର୍ଦ୍ଦେଶରେ କୌଣସି ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନ କଦାପି ଜଡ଼ରେ ନ ଥିଲା, ଏହା ସର୍ବଦା ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ଥିଲା । କେହି କଦାପି ଜ୍ଞାନର ସୃଷ୍ଟି କରି ନାହିଁ; ମନୁଷ୍ୟ ଏହାକୁ ଆବିଷ୍କାର କରେ, ଏହାକୁ ଭିତରୁ ବାହାର କରେ, ଏହା

ସେଠାରେ ପୂର୍ବରୁ ରହିଛି । ଏହି ଯେଉଁ କ୍ରୋଶବ୍ୟାପୀ ବୃହତ୍ ବଟବୃକ୍ଷ ରହିଛି, ତାହା ଗୋଟିଏ ସର୍ଷପବୀଜର ଏକ ଅଷ୍ଟମାଂଶ ପରି ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ବୀଜ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲା—ମହାଶକ୍ତିରାଶି ସେଥିରେ ନିହିତ ଥିଲା । ଆମେମାନେ ଜାଣୁ, ଗୋଟିଏ ଜୀବାଣୁକୋଷ ଭିତରେ ସମସ୍ତ ଶକ୍ତି—ପ୍ରଖର ବୁଦ୍ଧି କୁଣ୍ଡଳୀଭୂତ ହୋଇ ଅବସ୍ଥାନ କରେ; ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତି କାହିଁକି ବା ସେଠାରେ ନ ରହିପାରିବ ? ଆମେମାନେ ଜାଣୁ, ଏହା ସେଠାରେ ଅଛି । ପ୍ରହେଳିକା ପରି ମନେ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏହା ସତ୍ୟ । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଗୋଟିଏ ଜୀବାଣୁକୋଷରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛୁ । ଆମମାନଙ୍କର ଯାହା କିଛି ଶକ୍ତି ରହିଛି, ତାହା ଏହି ଜୀବାଣୁକୋଷରେ କୁଣ୍ଡଳୀଭୂତ ହୋଇ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲା । ତୁମେମାନେ କହିପାରିବ ନାହିଁ, ଏହା ଖାଦ୍ୟରୁ ପ୍ରାପ୍ତ; ରାଶିକୃତ ଖାଦ୍ୟ ନେଇ ଖାଦ୍ୟର ଏକ ପର୍ବତ ପ୍ରସ୍ତୁତ କର । ଦେଖ, ତାହା ମଧ୍ୟରୁ କି ଶକ୍ତି ବାହାର ହୁଏ; ଆମମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଶକ୍ତି ପୂର୍ବରୁ ନିହିତ ଥିଲା—ଅବ୍ୟକ୍ତ ଭାବରେ, କିନ୍ତୁ ନିଶ୍ଚୟ ଏହା ଥିଲା । ଅତଏବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏହି : ମନୁଷ୍ୟର ଆତ୍ମାରେ ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତି ରହିଛି, ମନୁଷ୍ୟ ଏହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନ ଜାଣିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ରହିଛି । କେବଳ ଏହାକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଅପେକ୍ଷା । ଧୀରେ ଧୀରେ ଏହି ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତିମାନ୍ ସତ୍ତା ଯେପରି ଜାଗରିତ ହୋଇ ନିଜର ଶକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଚେତନ ହେଉଛି ଏବଂ ଯେତେ ସେ ଏହି ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରୁଛି, ସେତେ ତାହାର ବନ୍ଧନ ପରେ ବନ୍ଧନ ଖସିଯାଉଛି, ଶୃଙ୍ଖଳ ଛିଣ୍ଡିଯାଉଛି ଏବଂ ଏପରି ଗୋଟିଏ ଦିନ ଅବଶ୍ୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଏହି ଅନନ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଅନୁଭୁତ ହେବ; ସେତେବେଳେ ଜ୍ଞାନବାନ୍ ଓ ଶକ୍ତିମାନ୍ ହୋଇ ଏହି ମନୁଷ୍ୟ ଉଠି ଠିଆ ହେବ । ଆସ, ଆମେ ସମସ୍ତେ ଏହି ଅବସ୍ଥା ଆଣିବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ।

କର୍ମ-ଜୀବନରେ ବେଦାନ୍ତ

ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତାବ

[ଲଣ୍ଡନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବକ୍ତୃତା—୧୮ ନଭେମ୍ବର, ୧୮୯୬]

ଆମେମାନେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମଷ୍ଟିର ଆଲୋଚନା କରିଆସିଛୁ । ଆଜି ସକାଳେ ମୁଁ ତୁମମାନଙ୍କୁ ବ୍ୟଷ୍ଟି ସହିତ ସମଷ୍ଟିର ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଷୟରେ ବେଦାନ୍ତର ମତ ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବି । ଆମେମାନେ ପ୍ରାଚୀନତର ଦ୍ୱୈତବାଦାତ୍ମିକ ବୈଦିକ ମତଗୁଡ଼ିକରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବର ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସସୀମ ଆତ୍ମା ଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏହି ବିଶେଷ ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ପ୍ରକାର ମତବାଦ ପ୍ରଚଳିତ । ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ବୈଦାନ୍ତିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ବିଚାରର ବିଷୟ ଥିଲା--ବୈଦାନ୍ତିକମାନେ ସ୍ୱୟଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବାତ୍ମାରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ, ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏପରି ଜୀବାତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଏକାବେଳକେ ଅସ୍ୱୀକାର କରୁଥଲେ । ମୁଁ ପୂର୍ବରୁ ତୁମମାନଙ୍କୁ କହିଛି, ଇଉରୋପରେ ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ବିଚାର ଚାଲିଥିଲା, ଏହା ଠିକ୍ ତାହାରି ପରି । ଗୋଟିଏ ମତରେ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ପଶ୍ଚାଦ୍‌ରେ ଦ୍ରବ୍ୟରୂପୀ କିଛି ଅଛି, ଯହିଁରେ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଲାଗିଥାଏ; ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ମତରେ ଦ୍ରବ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାର କିଛିମାତ୍ର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ, ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ନିଜେ ନିଜେ ରହିପାରନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ମତ ଅହଂ-ସାରୂପ୍ୟଗତ ଯୁକ୍ତି ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ—କାଲିକାର ଯେଉଁ 'ମୁଁ' ଆଜିର ମଧ୍ୟ ସେହି 'ମୁଁ' ଏବଂ ଆଜିର 'ମୁଁ' ପୁଣି ଆଗାମୀ କାଲିର 'ମୁଁ' ହେବି । ଶରୀରର ସମସ୍ତ ପରିଣାମ ସତ୍ତ୍ୱେ ମୁଁ ବିଶ୍ୱାସ କରେ ଯେ, 'ମୁଁ' ସର୍ବଦା ଏକ ପ୍ରକାର । ଯେଉଁମାନେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଅଥଚ ସ୍ୱୟଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବାତ୍ମାରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ, ଏହା ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଯୁକ୍ତି ଥିଲା ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ।

ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ, ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏପ୍ରକାର ଜୀବାତ୍ମାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାର ପ୍ରୟୋଜନକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଯୁକ୍ତି କରୁଥିଲେ ଯେ, ଆମେମାନେ ଯାହା କିଛି ଜାଣୁ, ଅଥବା ଯାହା କିଛି ଜାଣିବା ସମ୍ଭବ, ସେସବୁ କେବଳ ଏହି ପରିଣାମ ମାତ୍ର । ଗୋଟିଏ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ଓ ଅପରିଣାମୀ ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର । ବାସ୍ତବିକ୍ ଯଦି ଏଭଳି ଅପରିଣାମୀ ବସ୍ତୁ କିଛି ଥାଏ, ଆମେମାନେ କଦାପି ଏହା ବୁଝିପାରିବୁ ନାହିଁ ଏବଂ କଦାପି ଏହାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିପାରିବୁ ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଇଉରୋପରେ ଧର୍ମବାଦୀ ଓ ବିଜ୍ଞାନବାଦୀ ଏବଂ ଆଧୁନିକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାଦୀ ଓ ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସେହିଭଳି ବିଚାର ଚାଲିଛି । (Religionist, Idealist, Realist, Agnostic) ଗୋଟିଏ ଦଳର ବିଶ୍ୱାସ --ଅପରିଣାମୀ ପଦାର୍ଥ କିଛି ଅଛି । ଏମାନଙ୍କର ସର୍ବଶେଷ ପ୍ରତିନିଧି ହାର୍ବର୍ଟ ସେନ୍‌ସର୍ କହନ୍ତି, ଆମେମାନେ ଯେପରି ଅପରିଣାମୀ କୌଣସି ପଦାର୍ଥର ଆଭାସ ପାଇଥାଉ । କୋଁତେଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନେ ଓ

ଆଧୁନିକ ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀଗଣ ଅନ୍ୟ ମତର ପ୍ରତିନିଧି । କିଛି ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ମିଃଫ୍ରେଡ଼େରିକ୍ ହାରିସନ୍ ଓ ମି: ହାର୍ବର୍ଟ ସ୍ପେନ୍ସରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ତର୍କ ହୋଇଥିଲା, ତୁମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁମାନେ ଏହା ଆଗ୍ରହର ସହିତ ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ସମସ୍ୟା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥିବେ—ଗୋଟିଏ ଦଳ ପରିଣାମୀ ବସ୍ତୁସମୂହର ପଶ୍ଚାଦ୍‌ରେ କୌଣସି ଅପରିଣାମୀ ସତ୍ତାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରୁଛନ୍ତି, ଅନ୍ୟ ଦଳ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଏକାବେଳକେ ଅସ୍ୱୀକାର କରୁଛନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ଦଳ କହୁଛନ୍ତି, ଆମେମାନେ ଅପରିଣାମୀ ସତ୍ତାର ଧାରଣା ବ୍ୟତୀତ ପରିଣାମ ଭାବିପାରିବା ନାହିଁ; ଅନ୍ୟ ଦଳ ଯୁକ୍ତି ଦେଖାଉଛନ୍ତି —ଏଭଳି ସ୍ୱୀକାର କରିବାର କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ, ଆମେମାନେ କେବଳ ପରିଣାମୀ ପଦାର୍ଥର ଧାରଣା କରିପାରୁ; ଅପରିଣାମୀ ସତ୍ତାକୁ ଆମେମାନେ ଜାଣିବାକୁ, ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ବା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ।

ଭାରତରେ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ସମାଧାନ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ହୋଇପାରିନଥିଲା । କାରଣ ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ—ଗୁଣସମୂହର ପଶ୍ଚାଦ୍‌ରେ ଅବସ୍ଥିତ ନିର୍ଗୁଣ ପଦାର୍ଥର ସତ୍ତା କଦାପି ପ୍ରମାଣିତ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ଅହଂ-ସାରୂପ୍ୟଗତ ଆତ୍ମାର ପ୍ରମାଣ, ସ୍ମୃତିରୁ ଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱର ଯେଉଁ ଯୁକ୍ତି—କାଲି ଯେଉଁ ମୁଁ ଥିଲି, ଆଜି ମଧ୍ୟ ସେହି ମୁଁ ଅଛି, କାରଣ, ମୋର ଏହା ସ୍ମରଣ ଅଛି, ଅତଏବ ମୁଁ ସର୍ବଦା ଅଛି—ଏପରି ଯୁକ୍ତି ସମସ୍ତ ସାରହୀନ । ଗୋଟିଏ ଯୁକ୍ତି ଯାହା ସଚରାଚର କଥିତ ହୋଇଥାଏ, ତାହା କେବଳ କଥାର ଖେଳମାତ୍ର । 'ମୁଁ ଯାଉଛି,' 'ମୁଁ ଖାଉଛି,' 'ମୁଁ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଛି,' 'ମୁଁ ଶୋଇଛି,' 'ମୁଁ ଚାଲୁଛି'—ଏହିପରି କେତେଗୁଡ଼ିଏ କଥା ନେଇ ସେମାନେ କହନ୍ତି : କରିବା, ଯିବା, ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବା, ଏସବୁ କେବଳ ବିଭିନ୍ନ ପରିଣାମ ; କିନ୍ତୁ ଏହା ମଧ୍ୟରେ 'ମୁଁ' ଟି ନିତ୍ୟ । ଅତଏବ ସେମାନେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରନ୍ତି ଯେ, ଏହି 'ମୁଁ' ନିତ୍ୟ ଓ ସ୍ୱୟଂ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟକ୍ତି ଏବଂ ଏହି ପରିଣାମଗୁଡ଼ିକ ଶରୀରର ଧର୍ମ । ଏହି ଯୁକ୍ତି ଆପାତତଃ ଖୁବ୍ ଉପାଦେୟ ଓ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ବୋଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବାସ୍ତବିକ ଏହା କେବଳ କଥାର ଚାତୁରୀ ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ । ଏହି 'ମୁଁ' ଏବଂ କରିବା, ଯିବା, ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବା ପ୍ରଭୃତି କାଗଜକଲମରେ ପୃଥକ୍ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ମନରେ କେହି ଏମାନଙ୍କୁ ପୃଥକ୍ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ଖାଏ, ଖାଉଛି ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରେ, ସେତେବେଳେ ଆହାର-କାର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ମୋର ତାଦାତ୍ମ୍ୟଭାବ ହୋଇଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ଦୌଡୁଥାଏ, ସେତେବେଳେ 'ମୁଁ' ଓ 'ଦୌଡ଼ିବା' ଦୁଇଟି ପୃଥକ୍ ବସ୍ତୁ ହୋଇ ରହେ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଏହି ଯୁକ୍ତି ଖୁବ୍ ଦୃଢ଼ ବୋଲି ବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି ମୋର ଅସ୍ତିତ୍ୱର ସାରୂପ୍ୟ ମୋର ସ୍ମୃତିଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ହୁଏ, ତେବେ ମୁଁ ମୋର ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାସବୁ ଭୁଲିଯାଇଛି, ସେସବୁ ଅବସ୍ଥାରେ ମୁଁ ନ ଥିଲି ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ଆମେମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଜାଣୁ, ଅନେକ ଲୋକ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥାରେ ସମୁଦାୟ ଅତୀତର କଥା ଏକାବେଳକେ

ବିସ୍ମୃତ ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ଅନେକ ଉନ୍ମାଦରୋଗଗ୍ରସ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ କାଚନିର୍ମିତ ଅଥବା କୌଣସି ପଶୁ ବୋଲି ଭାବିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯଦି ସ୍ମୃତି ଉପରେ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନିର୍ଭର କରେ, ତାହାହେଲେ ସେ ଅବଶ୍ୟ କାଚ ଅଥବା ପଶୁବିଶେଷ ହୋଇଯାଇଛି ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ; କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ଯେତେବେଳେ ତାହା ନୁହେଁ, ସେତେବେଳେ ଆମେମାନେ ଏହି ଅହଂ-ସାରୂପ୍ୟକୁ ସ୍ମୃତିବିଷୟକ ଅକିଞ୍ଚିତ୍କର ଯୁକ୍ତି ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ କରିପାରିବା ନାହିଁ । ତେବେ କଅଣ ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା ? ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା ଯେ, ସୀମାବଦ୍ଧ ଅଥଚ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ନିତ୍ୟ ଅହଂର ସାରୂପ୍ୟ ଆମେମାନେ ଗୁଣସମୂହରୁ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ସ୍ଥାପନ କରିପାରୁ ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ଆମେମାନେ ଏପରି ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ କୌଣସି ସୀମାବଦ୍ଧ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରମାଣ କରିପାରୁ ନାହିଁ, ଯାହା ସହିତ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି ।

ଅପର ପକ୍ଷରେ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଏହି ମତ ଦୃଢ଼ତର ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ଯେ, ଗୁଣସମୂହର ଅତିରିକ୍ତ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମେମାନେ କିଛି ଜାଣୁ ନାହିଁ ଏବଂ ଜାଣି ମଧ୍ୟ ପାରୁନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଅନୁଭୂତି ଓ ଭାବରୂପକ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଗୁଣର ସମଷ୍ଟି ହିଁ ଆତ୍ମା । ଏହି ଗୁଣରାଶି ହିଁ ଆତ୍ମା ଏବଂ ସେମାନେ କ୍ରମାଗତ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ । ଅଦ୍ୱୈତବାଦଦ୍ୱାରା ଏହି ଉଭୟ ମତର ସମନ୍ୱୟ ସାଧିତ ହୁଏ ।

ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏହି : ଆମେମାନେ ବସ୍ତୁକୁ ଗୁଣରୁ ପୃଥକ୍‌ରୂପେ ଚିନ୍ତା କରିପାରୁ ନାହିଁ, ଏ କଥା ସତ୍ୟ ଏବଂ ପରିଣାମ ଓ ଅପରିଣାମ ଏହି ଦୁଇଟିକୁ ଏକା ସଙ୍ଗରେ ଆମେ ଭାବିପାରୁ ନାହିଁ; ଏଭଳି ଚିନ୍ତା କରିବା ଅସମ୍ଭବ; କିନ୍ତୁ ଯାହାକୁ ଦ୍ରବ୍ୟ କହୁଛୁ, ତାହା ହିଁ ଗୁଣ । ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଗୁଣ ପୃଥକ୍ ନୁହେଁ । ଅପରିଣାମୀ ବସ୍ତୁ ହିଁ ପରିଣାମୀରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହେଉଛି । ଏହି ଅପରିଣାମୀ ସତ୍ତା ପରିଣାମୀ ଜଗତଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ ନୁହେଁ । ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ତା ବ୍ୟାବହାରିକ ସତ୍ତାଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ସେହି ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ତା ହିଁ ବ୍ୟାବହାରିକ ସତ୍ତା ହୋଇଛି । ଅପରିଣାମୀ ଆତ୍ମା ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଆମେମାନେ ଯାହାକୁ ଅନୁଭୂତି, ଭାବ ପ୍ରଭୃତି ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥାଉ, ଏପରିକି ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶରୀର ମଧ୍ୟ ସେହି ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ । ଆମମାନଙ୍କ ଶରୀର ଅଛି, ମନ ଅଛି, ଆତ୍ମା ଅଛି, ଏପରି ଭାବିବା ଆମର ଅଭ୍ୟାସଗତ ହୋଇଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷରେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ ହିଁ ରହିଛି ।

ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ନିଜକୁ ଶରୀର ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରେ, ସେତେବେଳେ ମୁଁ ଶରୀର ମାତ୍ର; 'ମୁଁ ଏହାର ଅତିରିକ୍ତ କିଛି' କହିବା ବୃଥା । ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ନିଜକୁ ଆତ୍ମା ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରେ, ସେତେବେଳେ ଦେହ କୁଆଡ଼େ ଉଡ଼ିଯାଏ, ଦେହାନୁଭୂତି ତିଆଡ ରହେ ନାହିଁ । ଦେହଜ୍ଞାନ ଦୂର ନ ହେଲେ ଆତ୍ମାନୁଭୂତି କଦାପି ହୁଏ ନାହିଁ । ଗୁଣର ଅନୁଭୂତି ଚାଲି ନ ଗଲେ ବସ୍ତୁର ଅନୁଭବ କେହି କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଏହା ପରିଷ୍କାର କରି ବୁଝାଇବା ସକାଶେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ରଜ୍ଜୁ-

ସର୍ପର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ଯେତେବେଳେ ଲୋକମାନେ ଦଉଡ଼ିକୁ ସାପ ବୋଲି ଭୁଲ କରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଦଉଡ଼ି ରହେ ନାହିଁ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ ଏହାକୁ ଯଥାର୍ଥ ଦଉଡ଼ି ବୋଲି ଜାଣନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କର ସର୍ପଜ୍ଞାନ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ କେବଳ ଦଉଡ଼ିଟି ଅବଶିଷ୍ଟ ଥାଏ । ବିଶ୍ଳେଷଣ-ପ୍ରଣାଳୀ ଅନୁସରଣ କଲେ ଆମମାନଙ୍କର ଏହି ଦ୍ୱିତ୍ୱ ବା ତ୍ରିତ୍ୱର ଅନୁଭୂତି ହୋଇଥାଏ । ବିଶ୍ଳେଷଣ ପରେ ପୁସ୍ତକରେ ଏସବୁ ଲେଖା ହୋଇଛି । ଆମେମାନେ ଏହିସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଠ କରି ଅଥବା ଏସବୁ ଶୁଣି ଶୁଣି ଏହି ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଥାଉ ଯେ, ଆମମାନଙ୍କର ଆତ୍ମା ଓ ଦେହ ଉଭୟର ଏକତ୍ର ଅନୁଭବ ହୋଇପାରେ—ବାସ୍ତବିକ କିନ୍ତୁ ତାହା କଦାପି ହୁଏ ନାହିଁ । ହୁଏତ ଦେହ, ନଚେତ୍ ଆତ୍ମାର ଅନୁଭବ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ପ୍ରମାଣ କରିବା ପାଇଁ କୌଣସି ଯୁକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ ନାହିଁ । ତୁମେ ନିଜେ ନିଜେ ଏହା ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିପାର ।

ତୁମେ ନିଜକୁ ଦେହଶୂନ୍ୟ ଆତ୍ମା ବୋଲି ଭାବିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର, ତୁମେ ଦେଖିବ, ଏହା ପ୍ରାୟ ଅସମ୍ଭବ । ଯେଉଁ ଅଳ୍ପ ସଂଖ୍ୟକ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହା ସମ୍ଭବ, ସେମାନେ ଯେତେବେଳେ ନିଜକୁ ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କର ଦେହଜ୍ଞାନ ନ ଥାଏ । ତୁମେମାନେ ହୁଏତ ଦେଖିଛ ବା ଶୁଣିଛ, ଅନେକ ବ୍ୟକ୍ତି ବଶୀକରଣ (Hypnotism) ପ୍ରଭାବରୁ ଅଥବା ମୂର୍ଚ୍ଛାରୋଗ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାରଣରୁ ସମୟ ସମୟରେ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଅଭିଜ୍ଞତାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ନିଜ ଅନ୍ତରରେ କିଛି ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କର ବାହ୍ୟଜ୍ଞାନ ଆଦୌ ନ ଥିଲା । ଅତଏବ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଗୋଟିଏ, ଦୁଇଟି ନୁହେଁ । ସେହି ଗୋଟିକ ନାନାରୂପରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଛି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ-ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି । କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ-ସମ୍ବନ୍ଧର ଅର୍ଥ ପରିଣାମ, ଗୋଟିଏ ଅନ୍ୟଟିରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ସମୟ ସମୟରେ ଯେପରି କାରଣର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୁଏ ଓ ତତ୍‌ସ୍ଥଳେ କାର୍ଯ୍ୟ ଅବଶିଷ୍ଟ ଥାଏ । ଯଦି ଆତ୍ମା ଦେହର କାରଣ ହୁଏ, ତେବେ ଯଦି କିଛି ସମୟ ପାଇଁ ତାହାର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଦେହ ଅବଶିଷ୍ଟ ଥାଏ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ଶରୀର ଭାବର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଆତ୍ମା ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ । ଏହି ମତଦ୍ୱାରା ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ମତ ଖଣ୍ଡିତ ହେବ । ଆତ୍ମା ଓ ଶରୀର ପରସ୍ପରଠାରୁ ଯେ ପୃଥକ୍—ଏହି ମତ ବିରୋଧରେ ବୌଦ୍ଧମାନେ ତର୍କ କରିଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଦ୍ୱୈତବାଦଦ୍ୱାରା ଏହି ଦ୍ୱୈତଭାବ ଅସ୍ୱୀକୃତ ହେବାରୁ ଏବଂ ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଗୁଣ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁର ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ବୋଲି ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେବାରୁ ସେମାନଙ୍କର ମତ ଖଣ୍ଡିତ ହେଲା ।

ଆମେମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଦେଖିଛୁ ଯେ, ଅପରିଣାମୀତ୍ୱ କେବଳ ସମଷ୍ଟି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସତ୍ୟ ହୋଇପାରେ, ବ୍ୟଷ୍ଟି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନୁହେଁ । ପରିଣାମ ବା ଗତି ଏହି ଭାବ ସହିତ

ବ୍ୟଷ୍ଟିର ଧାରଣା ଜଡ଼ିତ । ଯାହା କିଛି ସସୀମ, ତାହା ହିଁ ପରିଣାମୀ; କାରଣ, ଅପର କୌଣସି ସସୀମ ପଦାର୍ଥ ବା ଅସୀମର ତୁଳନାରେ ତାହାର ପରିଣାମ ଚିନ୍ତା କରାଯାଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ସମଷ୍ଟି ଅପରିଣାମୀ, କାରଣ ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ, ଯାହା ସହିତ ତୁଳନା କରି ତାହାର ପରିଣାମ ବା ଗତି ଚିନ୍ତା କରାଯିବ । ପରିଣାମ କେବଳ କେଉଁ ଅଳ୍ପପରିଣାମୀ ବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅପରିଣାମୀ ପଦାର୍ଥ ସହିତ ତୁଳନାରେ ଚିନ୍ତା କରାଯାଇପାରେ ।

ଅତଏବ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ–ମତରେ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ଅପରିଣାମୀ, ଅମର ଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇପାରେ; ବ୍ୟଷ୍ଟି କ୍ଷେତ୍ରରେ କିନ୍ତୁ ତାହା ନୁହେଁ । ତାହା ହେଲେ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ଦ୍ୱୈତବାଦାତ୍ମକ ମତସକଳର ସ୍ଥିତି କେଉଁଠାରେ ? ଏଗୁଡ଼ିକ ତ ଆମମାନଙ୍କ ଉପରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରବଳ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଛନ୍ତି । ସସୀମ କ୍ଷୁଦ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଆତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଅଣ ହେବ ?—ଏହା ହିଁ ପ୍ରଶ୍ନ ।

ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ, ସମଷ୍ଟି ଭାବରେ ଆମେମାନେ ଅମର; କିନ୍ତୁ ସମସ୍ୟା ହେଲା—ଆମେମାନେ କ୍ଷୁଦ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି ହିସାବରେ ମଧ୍ୟ ଅମର ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ । ଏହା କଅଣ ସମ୍ଭବ ? ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ, ଆମେମାନେ ଅନନ୍ତ ଏବଂ ତାହା ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ଯଥାର୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ; କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଜୀବାତ୍ମାକୁ ବ୍ୟକ୍ତିରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରି ଅମର ରଖିବାକୁ ଚାହୁଁ । ଏହି ସକଳ କ୍ଷୁଦ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର କଅଣ ହେବ ? ଆମେମାନେ ଦେଖିଛୁ, ଏମାନଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଏହି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ କ୍ରମବିକାଶଶୀଳ—ଏକ ସତ୍ୟ ଅଥଚ ଠିକ୍ ଏକ ନୁହେଁ । କାଲିର 'ମୁଁ' ଆଜିର 'ମୁଁ' ସତ, କିନ୍ତୁ ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ସାମାନ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଛି । ଏଠାରେ ଦ୍ୱୈତଭାବାତ୍ମକ ଧାରଣା ଅର୍ଥାତ୍ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଭିତରେ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ କିଛି ରହିଛି—ଏହି ମତ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ଆଧୁନିକ ଭାବ, ଯଥା କ୍ରମବିକାଶବାଦ ଗ୍ରହଣ କରାଗଲା । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହେଲା, ଏହାର ପରିଣାମ ହେଉଛି ସତ; କିନ୍ତୁ ଏହି ପରିଣାମ ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ଅଭିନ୍ନଭାବ ରହିଛି, ଯାହା ସତତ ବିକାଶଶୀଳ ।

ଯଦି ଏହା ସତ୍ୟ ହୁଏ ଯେ ମନୁଷ୍ୟ ମାଂସଳ ଜନ୍ତୁବିଶେଷର (Mollusc) ପରିଣାମ ମାତ୍ର ତେବେ ସେହି ଜୀବ ଓ ମନୁଷ୍ୟ ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥ, କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ ସେହି ଜୀବବିଶେଷର ବହୁପରିମାଣରେ ବିକାଶ ମାତ୍ର । ଏହା କ୍ରମଶଃ ବିକାଶପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଅନନ୍ତ ଦିଗକୁ ଚାଲିଛି, ବର୍ତ୍ତମାନ ମନୁଷ୍ୟରୂପ ଧାରଣ କରିଛି । ଅତଏବ ସୀମାବଦ୍ଧ ଜୀବାତ୍ମାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି କୁହାଯାଇପାରେ; ସେ କ୍ରମଶଃ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଦିଗକୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛନ୍ତି । ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସେତେବେଳେ ଲାଭ ହେବ, ଯେତେବେଳେ ସେ ଅନନ୍ତରେ ପହଞ୍ଚିବେ; କିନ୍ତୁ ସେହି ଅବସ୍ଥାଲାଭ ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର କ୍ରମାଗତ ପରିଣାମ, କ୍ରମାଗତ ବିକାଶ ହେଉଛି ।

ଅଦ୍ୱୈତବେଦାନ୍ତର ଗୋଟିଏ ବିଶେଷତ୍ୱ ହେଲା ବିଭିନ୍ନ ମତବାଦ ମଧ୍ୟରେ ସମନ୍ୱୟ

ସ୍ଥାପନ କରିବା । ଅନେକ ସମୟରେ ଏହି ସମନ୍ୱୟ ହେତୁ ଏହାର ଅନେକ ଉପକାର ହୋଇଥିଲା, କେବେ କେବେ ଏହାଦ୍ୱାରା କ୍ଷତି ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ କ୍ରମବିକାଶବାଦୀମାନଙ୍କର ମତ ଆମର ପ୍ରାଚୀନ ଦାର୍ଶନିକଗଣ ଜାଣିଥିଲେ, ସେମାନେ ବୁଝିଥିଲେ ଯେ, ଦାର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତା ମଧ୍ୟ ଧୀରେ ଧୀରେ ଗଢ଼ି ଉଠେ । ସୁତରାଂ ସେମାନେ ପୂର୍ବ ପୂର୍ବ ଦର୍ଶନ-ପ୍ରଣାଳୀ ମଧ୍ୟରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ବିଧାନରେ ସହଜରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ତେଣୁ କୌଣସି ମତ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ । ବୌଦ୍ଧମତର ଗୋଟାଏ ବିଶେଷ ଦୋଷ ଥିଲା । ସେମାନେ କ୍ରମବିକାଶବାଦ ବୁଝୁ ନ ଥିଲେ, ସୁତରାଂ ଆଦର୍ଶରେ ପହଞ୍ଚିବାର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସୋପାନଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ସେମାନଙ୍କ ମତର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ କରିବାର କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା କରି ନ ଥିଲେ; ବରଂ ସେଗୁଡ଼ିକ ନିରର୍ଥକ ଓ ଅନିଷ୍ଟକର ବୋଲି ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ।

ଧର୍ମ-ଜଗତରେ ଏପରି ମନୋଭାବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନିଷ୍ଟକର । କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠତର କୌଣସି ଭାବ ପାଇଲା । ସେତେବେଳେ ସେ ତାହାର ପୁରାତନ ଭାବଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରେ—ସେଗୁଡ଼ିକ ଅନିଷ୍ଟକର ଓ ଅନାବଶ୍ୟକ । ସେ କଦାପି ଏହା ଭାବେ ନାହିଁ ଯେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଯେତେ ବିସଦୃଶ ବୋଧ ହୁଅନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି, ଏକ ସମୟରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ତା' ପାଇଁ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକୀୟ ଥିଲା, ତାହାର ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥାରେ ପହଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ସେଗୁଡ଼ିକର ବିଶେଷ ପ୍ରୟୋଜନ ଥିଲା । ଆମ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ଏହି ଉପାୟରେ ଆତ୍ମବିକାଶ କରିବାକୁ ହେବ—ପ୍ରଥମେ ସ୍ଥୂଳ ଭାବକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ତାହାରି ସାହାଯ୍ୟରେ କ୍ରମେ ଉଚ୍ଚତର ଅବସ୍ଥାରେ ଆରୋହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ସେଥିପାଇଁ ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ପ୍ରାଚୀନତମ ମତସମୂହ ସହ ବିରୋଧ ନାହିଁ ଏବଂ ଦ୍ୱୈତବାଦ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ମତଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ତାହା ମିତ୍ରଭାବାପନ୍ନ । ଏପରି ନୁହେଁ ଯେ, ସେ ଉଚ୍ଚ ମଞ୍ଚ ଉପରେ ଠିଆ ହୋଇ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଯେପରିକି ଦୟା ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଧାରଣା, ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ; କେବଳ ଗୋଟିଏ ସତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ବିକାଶମାତ୍ର ଏବଂ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଯେଉଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଆଜି ପହଞ୍ଚିଛି, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଦିନେ ଉପନୀତ ହେବେ ।

ଅତଏବ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଯେଉଁସବୁ ସୋପାନଶ୍ରେଣୀ ଦେଇ ଉଠିବାକୁ ହୁଏ, ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି କର୍କଶ ଭାଷା ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ବରଂ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆଶୀର୍ବଚନ ପ୍ରୟୋଗ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ । ସେଥିପାଇଁ ବେଦାନ୍ତରେ ଏହିସବୁ ଭାବ ଯଥାଯଥ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି, ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଏଥିସକାଶେ ଦ୍ୱୈତବାଦସଙ୍ଗତ ସସୀମ ଅଥଚ ପୂର୍ଣ୍ଣଜୀବାତ୍ମାବାଦ ମଧ୍ୟ ବେଦାନ୍ତରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ।

ଦ୍ୱୈତବାଦର ମତାନୁସାରେ ମନୁଷ୍ୟର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲେ ଯେ ସେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲୋକକୁ ଗମନ କରେ, ଏହି ସକଳ ଭାବ ମଧ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି; କାରଣ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ

ସ୍ୱୀକାର କରେ ଯେ, ଏହି ମତଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ଯଥାସ୍ଥାନରେ ରକ୍ଷା କରାଯାଇପାରେ; କେବଳ ଏତିକି ମାନିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟର ଆଂଶିକ ବର୍ଣ୍ଣନା ମାତ୍ର ।

ଯଦି ତୁମେ କୌଣସି ବିଶେଷ ବା ଆଂଶିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଗତକୁ ଦେଖ, ତେବେ ଜଗତ ତୁମ ନିକଟରେ ସେହିପରି ପ୍ରତୀୟମାନ ହେବ । ଦ୍ୱୈତବାଦୀର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହି ଜଗତ କେବଳ ଜଡ଼ ବା ଶକ୍ତିର ସୃଷ୍ଟିରୂପରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୋଇପାରେ; ଏହାକୁ କୌଣସି ବିଶେଷ ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତିର କ୍ରୀଡ଼ା ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରାଯାଇପାରେ ଏବଂ ସେହି ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତିକୁ ଜଗତଠାରୁ ପୃଥକ୍‌ରୂପେ ଭାବିବା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମନୁଷ୍ୟ ନିଜକୁ ଆତ୍ମା ଓ ଦେହ ଉଭୟର ସମଷ୍ଟି ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରିପାରେ । ଏହି ଆତ୍ମା ସସୀମ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏପରି ବ୍ୟକ୍ତିର ଅମରତ୍ୱ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଧାରଣା, ତାହା ମଧ୍ୟ ସେହି ଆତ୍ମା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବ । ସେଥିପାଇଁ ଏହି ମତଗୁଡ଼ିକ ବେଦାନ୍ତରେ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ଏହି କାରଣରୁ ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କର ପ୍ରଚଳିତ ସାଧାରଣ ମତଗୁଡ଼ିକୁ ତୁମମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ମୋର କହିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଏହି ମତାନୁସାରେ ଆମମାନଙ୍କର ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର ରହିଛି । ଏହି ସ୍ଥୂଳ ଶରୀରର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର । ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ମଧ୍ୟ ଭୌତିକ, ତେବେ ଏହା ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମଭୂତରେ ନିର୍ମିତ । ଏହା ଆମମାନଙ୍କ ସମୁଦାୟ କର୍ମର ଆଧାରସ୍ୱରୂପ । ସମୁଦାୟ କର୍ମର ସଂସ୍କାର ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀରରେ ବିଦ୍ୟମାନ, ସେଗୁଡ଼ିକ ସର୍ବଦା ଫଳପ୍ରଦାନୋନ୍ମୁଖ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ଆମେମାନେ ଯାହା କିଛି ଚିନ୍ତା କରୁ, ଯେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁ, ତାହା ହିଁ କ୍ରମଶଃ ସୂକ୍ଷ୍ମସ୍ୱରୂପ ଧାରଣ କରେ—ଯେପରି ବୀଜଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ତାହା ହିଁ ଏହି ଶରୀରରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଭାବରେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ, କିଛି କାଳ ପରେ ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରକାଶ ପାଇ ଫଳ ପ୍ରଦାନ କରେ । ଏହା ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ଜୀବନ । ସେ ନିଜର ଅଦୃଷ୍ଟ ନିଜେ ଗଠନ କରେ । ମନୁଷ୍ୟ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ନିୟମଦ୍ୱାରା ବଦ୍ଧ ନୁହେଁ; ସେ ଆପଣାର ନିୟମରେ, ଆପଣାର ଜାଲରେ ହିଁ ବଦ୍ଧ । ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ସମସ୍ତ କର୍ମ କରୁ, ଆମେମାନେ ଯେଉଁ ସକଳ ଚିନ୍ତା କରୁ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଆମ ବନ୍ଧନଜାଲର ବିଭିନ୍ନ ସୂତ୍ର ପରି । ଥରେ କୌଣସି ଶକ୍ତିକୁ ଚାଳନା କରିଦେଲେ, ତାହାର ଶେଷ ପରିଣତି ଆମମାନଙ୍କୁ ଭୋଗ କରିବାକୁ ହେବ—ଏହା ହିଁ କର୍ମବିଧାନ । ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରର ପଶ୍ଚାତ୍‌ରେ ସସୀମ ଜୀବାତ୍ମା ରହିଛି । ଏହି ଜୀବାତ୍ମାର କୌଣସି ଆକୃତି ଅଛି କି ନାହିଁ, ଏହା ଅଣୁ, ବୃହତ୍ ବା ମଧ୍ୟମ ଆକାରର, ଏ କଥା ନେଇ ଅନେକ ତର୍କବିତର୍କ ଚାଲିଛି । କେଉଁ କେଉଁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମତରେ ଏହା ଅଣୁ, ଅପରଙ୍କ ମତରେ ଏହା ମଧ୍ୟମ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମତରେ ଏହା ବିଭୁ । ଏହି ଜୀବ ସେହି ଅନନ୍ତ ସତ୍ତାର ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ମାତ୍ର ଏବଂ ଏହା ଅନନ୍ତ କାଳ ଧରି ରହିଛି । ଏହା ଅନାଦି, ଏହା ସେହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ସତ୍ତାର ଏକ ଅଂଶରୂପେ

ଅବସ୍ଥାନ କରୁଛି । ଏହା ଅନନ୍ତ ଏବଂ ଏହା ନିଜର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଶୁଦ୍ଧ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିବାପାଇଁ ନାନାଦେହ ମଧ୍ୟଦେଇ ଗତି କରୁଛି । ଯେଉଁସବୁ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ଏହି ପ୍ରକାଶ ବ୍ୟାହତ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଅସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ କୁହାଯାଏ; ଚିନ୍ତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା, ଯେଉଁ ଚିନ୍ତାଦ୍ୱାରା ତାହାର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶରେ ବିଶେଷ ସାହାଯ୍ୟ ହୁଏ, ତାହାକୁ ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟ ବା ସତ୍‌ଚିନ୍ତା କୁହାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଭାରତରେ ଅତି ନିମ୍ନତମ ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଏବଂ ଅତି ଉନ୍ନତ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ, ସମସ୍ତଙ୍କର ଏହି ସାଧାରଣ ମତ ଯେ, ଆତ୍ମାର ସମୁଦାୟ ଶକ୍ତି ଓ କ୍ଷମତା ତାହାରି ଭିତରେ ହିଁ ରହିଛି—ଏହା ଅନ୍ୟ କେଉଁଠାରୁ ଆସେ ନାହିଁ । ଏହି ଶକ୍ତିପୁଞ୍ଜ ଆତ୍ମାରେ ଅବ୍ୟକ୍ତଭାବରେ ଥାଏ ଏବଂ ସମୁଦାୟ ଜୀବନର କାର୍ଯ୍ୟ କେବଳ ଏହି ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶକ୍ତିକୁ ବିକାଶ କରିବା ।

ସେମାନେ ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦକୁ ମଧ୍ୟ ମାନିଥାନ୍ତି—ଏହି ଦେହର ଧ୍ୱଂସ ହେଲେ ଜୀବ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଦେହ ଲାଭ କରିବ ଏବଂ ସେହି ଦେହ ନଷ୍ଟ ହେଲା ପରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦେହ ଗ୍ରହଣ କରିବ—ଏହା ଏହିପରି ଚାଲିବ । ଜୀବ ଏହି ପୃଥିବୀରେ ଜନ୍ମିପାରେ ବା ଅନ୍ୟ ଲୋକରେ ମଧ୍ୟ ଜାତ ହୋଇପାରେ । ତେବେ ଏହି ପୃଥିବୀକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠତର ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସେମାନଙ୍କର ମତ ଯେ, ଆମର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ-ସାଧନ ସକାଶେ ଏହି ପୃଥିବୀ ହିଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠସ୍ଥାନ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲୋକରେ ଦୁଃଖ କଷ୍ଟ ଖୁବ୍ କମ୍ ଅଛି ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ସାଧକମାନେ କହନ୍ତି, ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ ସେହି ସମସ୍ତ ଲୋକରେ ଉଚ୍ଚତର ବିଷୟ ଚିନ୍ତା କରିବାର ସୁଯୋଗ ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପ । ଏହି ଜଗତରେ ବେଶ୍ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଅଛି—ବହୁ ଦୁଃଖ ଅଛି, କିଛି ସୁଖ ମଧ୍ୟ ଅଛି; ସୁତରାଂ ଜୀବମାନଙ୍କର ଏଠାରେ କେବେ ନା କେବେ ସେମାନଙ୍କର ମୁକ୍ତିଲାଭର ଇଚ୍ଛା ହେବାର ସମ୍ଭାବନା; କିନ୍ତୁ ଏହି ଲୋକରେ ଯେପରି ଖୁବ୍ ଧନୀ ଲୋକମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚତର ବିଷୟ ଚିନ୍ତା କରିବାର ସୁଯୋଗ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ, ସେହିପରି ଏହି ଜୀବ ଯଦି ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଗମନ କରେ, ତାହାର ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମୋନ୍ନତିର ସମ୍ଭାବନା ନ ଥାଏ । କେବଳ ଏଠାରେ ଯେଉଁ ସୁଖ, ସ୍ୱର୍ଗରେ ତାହା ତୀବ୍ରତର; ସେଠାରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦେହରେ କୌଣସି ବ୍ୟାଧି ରହିବ ନାହିଁ । ଆହାର ପାନ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ମଧ୍ୟ ରହିବ ନାହିଁ, ସକଳ ବାସନା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ । ଜୀବ ସେଠାରେ କେବଳ ସୁଖ ସମ୍ଭୋଗ କରେ ଏବଂ ନିଜର ସ୍ୱରୂପ ଓ ଉଚ୍ଚଭାବ ସବୁ ଭୁଲିଯାଏ । ତଥାପି ଏହିସବୁ ଉଚ୍ଚତର ଲୋକରେ କେହି କେହି ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ଏହି ସକଳ ଭୋଗ ସତ୍ତ୍ୱେ ସେଠାରୁ ଆହୁରି ଉଚ୍ଚତର ଭାବକୁ ଆରୋହଣ କରନ୍ତି । ଏକପ୍ରକାର ସ୍ଥୂଳଦର୍ଶୀ ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନେ ଉଚ୍ଚତମ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବିବେଚନା କରିଥାନ୍ତି—ଏହି ଆତ୍ମାଗଣ ସେଠାକୁ ଯାଇ ଚିରକାଳ ଭଗବାନଙ୍କ ସହିତ ବାସ କରନ୍ତି । ସେମାନେ ସେଠାରେ ଦିବ୍ୟ ଦେହଲାଭ କରିବେ; ସେମାନଙ୍କର ଆଉ ରୋଗ, ଶୋକ, ମୃତ୍ୟୁ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅଶୁଭ ରହିବ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କର ସକଳ ବାସନା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ ଏବଂ ସେମାନେ ଚିରକାଳ ସେଠାରେ ଭଗବାନଙ୍କ

ସହିତ ବାସ କରିବେ । ସମୟ ସମୟରେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ପୃଥିବୀକୁ ଆସି ଦେହ ଧାରଣ କରି ଲୋକଶିକ୍ଷା ଦେବେ ଏବଂ ଜଗତର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଧର୍ମାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସ୍ୱର୍ଗରୁ ଆସିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ପୂର୍ବରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଭଗବାନଙ୍କ ସହିତ ଏକ-ଲୋକରେ ବାସ କରୁଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖାର୍ତ୍ତ ମାନବ ଜାତି ପ୍ରତି ସେମାନଙ୍କର ଏତେ ଅଧିକ କୃପା ହେଲା ଯେ, ସେମାନେ ଏଠାକୁ ଆସି ପୁନରାୟ ଦେହ ଧାରଣ କରି ମନୁଷ୍ୟକୁ ସ୍ୱର୍ଗର ପଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ସେମାନେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉଚ୍ଚତର ଦେବଲୋକାଦିକୁ ମଧ୍ୟ ଗମନ କରିଥାନ୍ତି ।

ଅବଶ୍ୟ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ କହନ୍ତି, ଏହି ସ୍ୱର୍ଗ କଦାପି ଆମମାନଙ୍କର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହୋଇ ନ ପାରେ । ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦେହ ଶୂନ୍ୟ ଭାବ ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେବା ଉଚିତ । ଆମମାନଙ୍କର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଲକ୍ଷ୍ୟ, ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆଦର୍ଶ, କଦାପି ସସୀମ ହୋଇପାରିବନାହିଁ । ଅନନ୍ତ ବ୍ୟତୀତ ଆମର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଆଦର୍ଶ ହୋଇନପାରେ; କିନ୍ତୁ ଦେହ ତ କଦାପି ଅନନ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ; ଏହା ହେବା ଅସମ୍ଭବ, କାରଣ, ସସୀମତାରୁ ଶରୀରର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଚିନ୍ତା ଅନନ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ ସସୀମ ଭାବରୁ ଚିନ୍ତା ଆସିଥାଏ । ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ କହନ୍ତି, ଆମମାନଙ୍କୁ ଦେହ ଏବଂ ଚିନ୍ତାର ବାହାରକୁ ଯିବାକୁ ହେବ । ଆମେମାନେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ଏହି ବିଶେଷ ମତ ପୂର୍ବରୁ ଦେଖିଛୁ—ଏହି ମୁକ୍ତି ଲାଭ କରିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ, ଏହା ପୂର୍ବରୁ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛି । ଆମେମାନେ କେବଳ ଏହାକୁ ଭୁଲିଯାଉ ଓ ଅସ୍ୱୀକାର କରୁ । ଏହି ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭ କରିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ, ଏହା ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛି । ଏହି ଅମରତ୍ୱ ଓ ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ, ଏହା ପୂର୍ବରୁ ବିଦ୍ୟମାନ—ଏହା ନିତ୍ୟ ଆମଠାରେ ରହିଛି ।

ଯଦି ତୁମେ ସାହସ କରି କହିପାର, 'ମୁଁ ମୁକ୍ତ', ତେବେ ଏହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ତୁମେ ମୁକ୍ତ ହେବ । ଯଦି ତୁମେ କହ, 'ମୁଁ ବଦ୍ଧ', ତେବେ ତୁମେ ବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଥିବ । ଯାହା ହେଉ, ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କର ମତ ଏହାର ବିପରୀତ । ତୁମେମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟରୁ ଯାହା ଇଚ୍ଛା, ତାହା ଗ୍ରହଣ କରିପାର ।

ବେଦାନ୍ତର ଏହି ଆଦର୍ଶକୁ ବୁଝିବା ଅତି କଠିନ । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ସର୍ବଦା ଏହାକୁ ନେଇ ବିବାଦ କରିଥାନ୍ତି । ଅସୁବିଧା ଏହି ଯେ, ଯେ ଗୋଟିଏ ମତ ଅବଲମ୍ବନ କରେ, ସେ ଅପର ମତକୁ ଏକାବେଳକେ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ତାହା ସହିତ ବିବାଦରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ତୁମ ପକ୍ଷରେ ଯାହା ଉପଯୁକ୍ତ, ତାହା ଗ୍ରହଣ କର; ତାହାର ଉପଯୋଗୀ ମତ ତାହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଦିଅ ! ଯଦି ତୁମେ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ, ଏହି ସସୀମ ମାନବତ୍ୱ ରଖିବାକୁ ଏତେ ଇଚ୍ଛୁକ, ତେବେ ତାହା ଅନାୟାସରେ ରଖିପାର, ତୁମର ସକଳ ବାସନା ରଖିପାର ଓ ସେଥିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିପାର । ଯଦି ମନୁଷ୍ୟ ଭାବରେ ରହିବାର ସୁଖ ତୁମ ପାଇଁ ଏତେ ସୁନ୍ଦର ଓ ମଧୁର, ତେବେ ଯେତେ ଦିନ ଇଚ୍ଛା ଏହି

ଭାବରେ ଅବସ୍ଥାନ କର; କାରଣ, ତୁମେ ଜାଣ, ତୁମେ ହିଁ ତୁମ ଅଦୃଷ୍ଟର ନିର୍ମାତା, କେହି ତୁମକୁ କିଛି ବାଧ୍ୟ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ତୁମର ଯେତେଦିନ ଇଚ୍ଛା, ସେତେଦିନ ମନୁଷ୍ୟ ହୋଇ ରହିପାର, କେହି ତୁମକୁ ଅନ୍ୟ କିଛି କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରିପାରିବେ ନାହିଁ । ଯଦି ଦେବତା ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କର, ତେବେ ଦେବତା ହେବ । କିନ୍ତୁ ଏପରି ଅନେକ ଲୋକ ହୁଏତ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ଦେବତା ହେବାକୁ ମଧ୍ୟ ଅନିଚ୍ଛୁକ । ସେମାନଙ୍କୁ ଏହା ଏକ ଭୟଙ୍କର କଥା ବୋଲି କହିବାରେ ତୁମର କି ଅଧିକାର ଅଛି ? ମାତ୍ର ଶହେ ଟଙ୍କା ନଷ୍ଟ ହେଲେ ତୁମର ହୁଏତ ଭୟ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ଏପରି ଅନେକ ଲୋକ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଜଗତରେ ଯେତେ ଧନ ଅଛି, ସବୁ ନଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର କିଛି କଷ୍ଟ ହେବନାହିଁ । ଏହିଭଳି ଲୋକ ପୂର୍ବେ ଅନେକ ଥିଲେ ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । ତୁମେ ସେମାନଙ୍କୁ ତୁମ ଆଦର୍ଶାନୁସାରେ ବିଚାର କରିବାକୁ କାହିଁକି ଯାଉଛ ? ତୁମେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ସୀମାବଦ୍ଧ ଜାଗତିକ ଭାବରେ ବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛ; ଏହା ତୁମର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ । କିନ୍ତୁ ତୁମେ ଏତିକିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୁଅ ନାହିଁ କାହିଁକି ? ତୁମେ ଯେପରି ଚାହିଁ, ସେପରି ପାଇବ; କିନ୍ତୁ ତୁମ ଛଡ଼ା ଏପରି ଅନେକ ଲୋକ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ସତ୍ୟକୁ ଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି—ସେମାନେ ଏହି ସ୍ୱର୍ଗାଦିଭୋଗରେ ତୃପ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଆଉ ସେଥିରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି ନାହିଁ; ସେମାନେ ସମସ୍ତ ସୀମାର ବାହାରକୁ ଯିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି, ଜଗତରେ କିଛି ହେଲେ ସେମାନଙ୍କୁ ପରିତୃପ୍ତ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଜଗତ ଏବଂ ଏହାର ସମୁଦାୟ ଭୋଗ ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଗୋଷ୍ପଦତୁଲ୍ୟ । ତୁମେ ସେମାନଙ୍କୁ ତୁମରି ଭାବରେ ବଦ୍ଧ କରି ରଖିବାକୁ କାହିଁକି ଚାହୁଁଛ ? ଏହି ଭାବଟି ଏକାବେଳକେ ଛାଡ଼ିଦେବାକୁ ହେବ; ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ନିଜ ନିଜର ଭାବରେ ରହିବାକୁ ଦିଅ ।

କିଛିବର୍ଷ ତଳେ ମୁଁ 'ସଚିତ୍ର ଲଣ୍ଡନ ସମାଚାର' (Illustrated London News) ନାମକ ସମ୍ବାଦପତ୍ରରେ, ଗୋଟିଏ ସମ୍ବାଦ ପାଠ କରିଥିଲି । କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଜାହାଜ, (ପ୍ରଶାନ୍ତ ମହାସାଗରସ୍ଥ ସାମୋୟା ଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜ ନିକଟରେ ବ୍ରିଟିଶ୍ ଜାହାଜ କ୍ୟାଲିଓପି (Calliope) ଓ ଆମେରିକାର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଯୁଦ୍ଧ-ଜାହାଜ ।) ପ୍ରଶାନ୍ତ ମହାସାଗରର 'ସାଉଥ ସି' ଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜ ନିକଟରେ ଏକ ପ୍ରବଳ ଝଡ଼ର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଲା । ଏହି ପତ୍ରିକାରେ ଏହି ଘଟଣାର ଗୋଟିଏ ଚିତ୍ର ଥିଲା । ଗୋଟିଏ ବ୍ରିଟିଶ୍ ଜାହାଜ ଛଡ଼ା ସବୁଗୁଡ଼ିକ ଭାଙ୍ଗିଯାଇ ବୁଡ଼ିଯାଇଥିଲା । ସେହି ବ୍ରିଟିଶ୍ ଜାହାଜ ଖଣ୍ଡିକ ଝଡ଼ ଅତ୍ରିକମ କରି ଚାଲିଆସିଥିଲା । ଛବି ଖଣ୍ଡିକରେ ଅଛି--ଯେଉଁ ଜାହାଜଗୁଡ଼ିକ ବୁଡ଼ିଯାଉଛି, ସେଗୁଡ଼ିକର ଡ଼େକ୍‌ରେ ମଜ୍ଜମାନ ଆରୋହୀଦଳ ଠିଆହୋଇ, ଯେଉଁ ଜାହାଜ ଖଣ୍ଡିକ ଝଡ଼ ଅତ୍ରିକ୍ରମ କରିଯାଉଛି, ସେହି ଜାହାଜର ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ସାହ ଦେଉଛନ୍ତି । ଏଭଳି ସାହସୀ ଓ ଉଦାରଭାବାପନ୍ନ ହୁଅ । ଅପର ଲୋକଙ୍କୁ ଟାଣି ନିଜ ଭୂମିକୁ ନେଇଆସ ନାହିଁ ।

ଅନ୍ୟ ଏକ ନିର୍ବୋଧତା, ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ—ଯଦି ଆମେମାନେ

ଆମମାନଙ୍କର ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର 'ମୁଁତ୍ୱ'କୁ ହରାଇ ପକାଉ, ତେବେ ଜଗତରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ନୀତିପରାୟଣତା ରହିବ ନାହିଁ, ମନୁଷ୍ୟ ଜାତିର କୌଣସି ଆଶାଭରସା ରହିବ ନାହିଁ— ଯେଉଁମାନେ ଏହିପରି କହନ୍ତି, ସତେ ଯେପରି ସେମାନେ ସମଗ୍ର ମନୁଷ୍ୟ ଜାତି ସକାଶେ ସର୍ବଦା ପ୍ରାଣ ଦେବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ! ଯଦି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶରେ ଅନ୍ତତଃ ଦୁଇ ଶହ ନରନାରୀ ମନୁଷ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ କଲ୍ୟାଣକାମୀ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ପାଞ୍ଚଦିନ ମଧ୍ୟରେ ସତ୍ୟଯୁଗ ଉପସ୍ଥିତ ହେବ । ଆମେମାନେ ଜାଣୁ, ମନୁଷ୍ୟଜାତିର କଲ୍ୟାଣ ନିମିତ୍ତ ଆମେ କିପରି ଜୀବନୋତ୍ସର୍ଗ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ । ଏସବୁ ଅଭିସନ୍ଧି-ପ୍ରଣୋଦିତ ଲମ୍ବା ଲମ୍ବା କଥାମାତ୍ର । ଜଗତର ଇତିହାସରେ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଯେଉଁମାନେ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର 'ମୁଁ'କୁ ଏକାବେଳକେ ଭୁଲିଯାଇଛନ୍ତି, ସେହିମାନେ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟଜାତିର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ହିତକାରୀ । ଲୋକମାନେ ଯେତେ ବେଶୀ ନିଜର କଥା ଭାବିବେ, ପରର ଉପକାର ସେହି ପରିମାଣରେ କମିଯିବ । ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱାର୍ଥପରତା, ଅପରଟି ନିଃସ୍ୱାର୍ଥପରତା । କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଭୋଗସୁଖରେ ଆସକ୍ତ ହୋଇ ରହିବା ଏବଂ ଚିରକାଳ ଏହିଭାବରେ ଚଳିବା ଏବଂ ସମାନ ଅବସ୍ଥାର ପୁନରାବର୍ତ୍ତନ ଘୋର ସ୍ୱାର୍ଥପରତା । ଏହା ସତ୍ୟାନୁରାଗରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ; ଅପର ପ୍ରତି ଦୟା ମଧ୍ୟ ଏହି ଭାବର ଉତ୍ପତ୍ତିର କାରଣ ନୁହେଁ; ବରଂ ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତିର କାରଣ ଘୋର ସ୍ୱାର୍ଥପରତା । ଅନ୍ୟ କାହା ଆଡ଼କୁ ଦୃଷ୍ଟି ନ ଦେଇ ନିଜେ ହିଁ ସମସ୍ତ ଭୋଗ କରିବି, ଏହି ଭାବରୁ ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି । ମୁଁ ଜଗତରେ ପ୍ରାଚୀନ ମହାପୁରୁଷ ଓ ସାଧୁମାନଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ଚରିତ୍ରବାନ ପୁରୁଷ ପୁନର୍ବାର ଦେଖିବାକୁ ଚାହେଁ—ଯେଉଁମାନେ କି ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ପଶୁର ଉପକାର ସକାଶେ ସହସ୍ର ଜୀବନ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥିଲେ । ନୀତି ଓ ପରୋପକାରର କଥା କଅଣ କହୁଛ ? ଏହା ତ ଆଧୁନିକ କାଳର ବାଜେକଥା ମାତ୍ର ।

ମୁଁ ସେହି ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପରି ଚରିତ୍ରବଳଶାଳୀ ଲୋକ ଦେଖିବାକୁ ଚାହେଁ, ଯେ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱର ବା ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଆତ୍ମାରେ ବିଶ୍ୱାସୀ ନ ଥିଲେ, ଯେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେବେହେଲେ କୌଣସି ପ୍ରଶ୍ନ କରିନାହାନ୍ତି, ଯେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀ ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଯେ ସମସ୍ତଙ୍କ ସକାଶେ ନିଜର ପ୍ରାଣ ଦେବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥିଲେ—ସାରା ଜୀବନ ସମସ୍ତଙ୍କର ଉପକାର କରିବାରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥିଲେ, ଅପରର ହିତ କିପରି ହେବ, ଏହା ହିଁ ଯାହାଙ୍କର ସାରାଜୀବନର ଚିନ୍ତା ଥିଲା । ତାଙ୍କ ଜୀବନ-ଚରିତର ଲେଖକ ଠିକ୍ କହିଛନ୍ତି ଯେ ସେ 'ବହୁଜନହିତାୟ ବହୁଜନସୁଖାୟ' ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ନିଜର ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ବଣକୁ ଯାଇ ଧ୍ୟାନ କରି ନ ଥିଲେ । ଜଗତ ଜଳିଯାଉଛି—ବଞ୍ଚିବାର ବାଟ ବାହାର ନ କଲେ ନ ଚଳେ । ତାଙ୍କର ସାରା ଜୀବନବ୍ୟାପୀ ଏହି ଗୋଟିଏ ଚିନ୍ତା—ଜଗତରେ ଏତେ ଦୁଃଖ କାହିଁକି ? ତୁମେମାନେ କଅଣ ମନେକର ଯେ ଆମେମାନେ ତାଙ୍କ ପରି ନୀତିପରାୟଣ ?

* * * * *

ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଯେଉଁ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ, ସେହି ଖାଣ୍ଟି ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ଓ ବେଦାନ୍ତ ଧର୍ମ ଭିତରେ ଅତି ସାମାନ୍ୟ ପ୍ରଭେଦ । ସେହି ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ବିକୃତଭାବ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ । ସେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସାଧାରଣଙ୍କର ଉପଯୋଗୀ ଓ ଉଚ୍ଚତମ ଆଦର୍ଶ ଧାରଣା କରିବାର ସୋପାନସ୍ୱରୂପ ଦ୍ୱୈତବାଦର କଥା ମଧ କହିଛନ୍ତି । 'ଆମମାନଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥ ପିତା' ବୋଲି ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ସେ ଯେପରି ଦେଇଛନ୍ତି, ସେହିପରି ଏହା ମଧ୍ୟ ସେ କହିଛନ୍ତି, 'ମୁଁ ଓ ମୋର ପିତା ଏକ ।' ସେ ଏହା ମଧ ଜାଣିଥିଲେ ଯେ ଏହି ସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥ ପିତାଙ୍କୁ ଦ୍ୱୈତଭାବରେ ଉପାସନା କରୁ କରୁ କ୍ରମେ ଅଭେଦବୁଦ୍ଧି ଆସିଥାଏ । ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ କେବଳ ପ୍ରେମ ଓ ଆଶୀର୍ବାଦପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଅବଶେଷରେ ନାନାବିଧ ଭାବ ପ୍ରବେଶ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଏହା ବିକୃତଭାବ ଧାରଣ କରି ଅବନତ ହେଲା ।

ଏହି ଯେଉଁ କ୍ଷୁଦ୍ର 'ମୁଁ' ସକାଶେ ମରାମରି, 'ମୁଁ' ପ୍ରତି ଅତିଶୟ ଅନୁରାଗ, ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ମଧ୍ୟ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର 'ମୁଁ', ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ନେଇ ରହିବାର ଇଚ୍ଛା, ଏହା ଧର୍ମର ବିକୃତ ଭାବରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି । ଲୋକେ କହନ୍ତି, ଏହା ନିଃସ୍ୱାର୍ଥପରତା—ଏହା ନୀତିର ଭିତ୍ତିସ୍ୱରୂପ । ଏହା ଯଦି ନୀତିର ଭିତ୍ତି ହୁଏ, ତେବେ ଆଉ ଦୁର୍ନୀତିର ଭିତ୍ତି କଅଣ ? ସ୍ୱାର୍ଥପରତା ପୁଣି ନୀତିର ଭିତ୍ତି ! ଏବଂ ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ନରନାରୀ ନିକଟରୁ ଆମେମାନେ ଅଧିକ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତ୍ୟାଶା କରୁ, ସେମାନେ ମଧ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର 'ମୁଁ' ନାଶ ହେଲେ ସବୁ ନୀତି ଏକାବେଳକେ ନଷ୍ଟ ହେବ, ଏହା ଭାବି ବ୍ୟାକୁଳ । ସର୍ବପ୍ରକାର ଶୁଭର, ସର୍ବପ୍ରକାର ନୈତିକ ମଙ୍ଗଳର ମୂଳମନ୍ତ୍ର 'ମୁଁ ନୁହେଁ, ତୁମେ' ।

କିଏ ଚିନ୍ତା କରେ—ସ୍ୱର୍ଗ ନରକ ଅଛି କି ନାହିଁ ? ମୋର ଆତ୍ମା ଅଛି କି ନାହିଁ ? କୌଣସି ଅପରିଣାମୀ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ସତ୍ତା ଅଛି କି ନାହିଁ ? ଏହି ସଂସାର ରହିଛି,ଏହା ମହାଦୁଃଖରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପରି ଏହି ସଂସାର-ସମୁଦ୍ରରେ ଝାସ ଦିଅ, ଦୁଃଖ ଲାଘବ କରିବା ପାଇଁ ସଂଗ୍ରାମ କର, ନ ହେଲେ ଏହି ଚେଷ୍ଟାରେ ପ୍ରାଣ ବିସର୍ଜନ ଦିଅ । ଆସ୍ତିକ ହୁଅ ବା ନାସ୍ତିକ ହୁଅ, ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀ ହୁଅ ବା ବୈଦାନ୍ତିକ ହୁଅ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ହୁଅ ବା ମୁସଲମାନ ହୁଅ, ନିଜକୁ ଭୁଲିଯାଅ —ଏହା ହିଁ ପ୍ରଥମ ଶିକ୍ଷାର ବିଷୟ । ଏହି ଶିକ୍ଷା, ଏହି ଉପଦେଶ ସମସ୍ତେ ବୁଝିପାରନ୍ତି—'ନାହଂ ନାହଂ, ତୁଁହୁ ତୁଁହୁ'—ଅହଂ-ନାଶ ଓ ପ୍ରକୃତ 'ମୁଁ'ର ବିକାଶ ।

ଦୁଇଟି ଶକ୍ତି ସର୍ବଦା ସମାନ ଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛି । ଗୋଟିଏ 'ଅହଂ' ଓ ଅନ୍ୟଟି 'ନାହଂ' । କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ନୁହେଁ, ଜୀବଜନ୍ତୁମାନଙ୍କ ଭିତରେ ମଧ ଏହି ଦୁଇଟି ଶକ୍ତିର ବିକାଶ ଦେଖାଯାଏ—ଏପରିକି କ୍ଷୁଦ୍ରତମ କୀଟାଣୁ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଦୁଇଶକ୍ତିର ପ୍ରକାଶ । ନର-ଶୋଣିତ-ପାନରେ ଲୋଲଜିହ୍ୱ ବ୍ୟାଘ୍ର ତାହାର ଶାବକକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ସକାଶେ ପ୍ରାଣ ଦେବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ । ଅତି ଦୁର୍ବୃତ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି, ଯେ ଅନାୟାସରେ ତାହାର ଭ୍ରାତୃତୁଲ୍ୟମାନଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରିପାରେ, ସେ ମଧ ଅନାହାରରେ ମୁମୂର୍ଷୁ ତାହାର

ସ୍ତ୍ରୀ ଅଥବା ପୁତ୍ର କନ୍ୟା ସକାଶେ ସବୁ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ । ଅତଏବ ଦେଖାଯାଏ, ସୃଷ୍ଟି ଭିତରେ ଏହି ଦୁଇଟି ଶକ୍ତି ପାଖାପାଖି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି—ଯେଉଁଠାରେ ଗୋଟିଏ ଶକ୍ତି ଦେଖିବ, ସେଠାରେ ଅପର ଶକ୍ତିଟିର ମଧ୍ୟ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଦେଖିବ । ଗୋଟିଏ ସ୍ୱାର୍ଥପରତା, ଅନ୍ୟଟି ନିଃସ୍ୱାର୍ଥପରତା । ଗୋଟିଏ ଗ୍ରହଣ, ଅନ୍ୟଟି ତ୍ୟାଗ । କ୍ଷୁଦ୍ରତମ ପ୍ରାଣୀରୁ ଉଚ୍ଚତମ ପ୍ରାଣୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଏହି ଦୁଇ ଶକ୍ତିର ଲୀଳାକ୍ଷେତ୍ର । ଏହା କୌଣସି ପ୍ରମାଣସାପେକ୍ଷ ନୁହେଁ —ଏହା ସ୍ୱତଃ ପ୍ରମାଣିତ ।

ସମାଜରେ ଗୋଟିଏ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଲୋକମାନଙ୍କର କହିବାର କି ଅଧିକାର ଅଛି ଯେ,ଜଗତରେ ସମୁଦାୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ବିକାଶ ଏହି ଦୁଇ ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ ଶକ୍ତି ଅର୍ଥାତ ସ୍ୱାର୍ଥଶକ୍ତି ବା ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦିତା ଓ ସଂଘର୍ଷ ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ ? ଜଗତରେ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ରାଗ, ଦ୍ୱେଷ, ବିବାଦ ଓ ପ୍ରତିଯୋଗୀତା ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ—ଏ କଥା କହିବା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କର କି ଅଧିକାର ଅଛି ? ଏହିପରି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଯେ ଜଗତକୁ କେତେକାଂଶରେ ପରିଚାଳିତ କରୁଛି, ଏହା ଆମେ ଅସ୍ୱୀକାର କରୁ ନାହୁଁ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଶକ୍ତିଟିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଓ କ୍ରିୟା ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାପାଇଁ ସେମାନଙ୍କର କି ଅଧିକାର ଅଛି ? ସେମାନେ କଅଣ ଅସ୍ୱୀକାର କରିପାରିବେ ଯେ, ଏହି ପ୍ରେମ, ଏହି ଅହଂଶୂନ୍ୟତା, ଏହି ତ୍ୟାଗ ହିଁ ଜଗତର ଏକମାତ୍ର ପରା ଶକ୍ତି ? ଅନ୍ୟ ଶକ୍ତିଟି ଏହି 'ନାହଂ' ବା ପ୍ରେମଶକ୍ତିର ଅପପ୍ରୟୋଗର ଫଳ ଏବଂ ଏଥିରୁ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦିତାର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଅଶୁଭର ଉତ୍ପତ୍ତି ମଧ୍ୟ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥପରତାରୁ—ଅଶୁଭର ପରିଣାମ ମଧ୍ୟ ଶୁଭ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ଏହା କେବଳ ମଙ୍ଗଳ ବିଧାୟିନୀ ଶକ୍ତିର ଅପବ୍ୟବହାର ମାତ୍ର । ଗୋଟିଏ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେ ଅପର ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ହତ୍ୟା କରେ, ତାହା ହୁଏତ ନିଜର ପୁତ୍ରାଦି ପ୍ରତି ସ୍ନେହର ପ୍ରେରଣାରେ—ସେମାନଙ୍କୁ ଭରଣପୋଷଣ କରିବା ପାଇଁ ତାହାର ପ୍ରେମ ଅନ୍ୟ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପାଖରୁ ପ୍ରତ୍ୟାହୃତ ହୋଇ, ତାହାର ଶିଶୁ ସନ୍ତାନ ଉପରେ ନିହିତ ହୋଇ ସସୀମଭାବ ଧାରଣ କରିଛି; କିନ୍ତୁ ସୀମାବଦ୍ଧ ହେଉ ବା ଅସୀମ ହେଉ, ଏହି ପ୍ରେମ ସେହି ଭଗବାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ।

ଅତଏବ ସମଗ୍ର ଜଗତର ପ୍ରେରଣା-ଶକ୍ତି ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରକୃତ ଓ ଜୀବନ୍ତ ଶକ୍ତି ସେହି ଅଦ୍ଭୁତ ଭାବ—ତାହା ଯେ କୌଣସି ଆକାରରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହେଉ ନା କାହିଁକି, ଏହା ସେହି ପ୍ରେମ, ନିଃସ୍ୱାର୍ଥପରତା, ତ୍ୟାଗ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ବେଦାନ୍ତ ଏଥିପାଇଁ ଦ୍ୱୈତବାଦ ତ୍ୟାଗ କରି ଅଦ୍ୱୈତ ଉପରେ ଜୋର୍ ଦିଅନ୍ତି । ଆମେମାନେ ଏହି ଅଦ୍ୱୈତ-ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଉପରେ ବିଶେଷ ଜୋର୍ ଦେଉ; କାରଣ, ଆମମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନବିଜ୍ଞାନର ଅଭିମାନ ସତ୍ତ୍ୱେ ଆମେମାନେ ଜାଣୁ—ଗୋଟିଏ କାରଣ ଦ୍ୱାରା ଯେତେବେଳେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ କାର୍ଯ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଏ ଏବଂ ଅନେକଗୁଡିଏ କାରଣ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଯଦି ସେହି କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଏ, ତେବେ ସେହି ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ କାରଣକୁ ସ୍ୱୀକାର ନ କରି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଗୋଟିଏ କାରଣ ହିଁ ସତ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ବର୍ତ୍ତମାନ

ଆମେମାନେ ଯଦି କେବଳ ସ୍ୱୀକାର କରୁ ଯେ, ସେହି ଅପୂର୍ବ ପ୍ରେମ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇ ଅସତ୍‌ରୂପେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ, ତେବେ ଆମେମାନେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରେମଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ସମୁଦାୟ ଜଗତର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଲୁ । ନଚେତ୍ ଆମମାନଙ୍କୁ ଜଗତର ଦୁଇଟି କାରଣ ମାନିବାକୁ ହେବ—ଗୋଟିଏ ଶୁଭଶକ୍ତି, ଅନ୍ୟଟି ଅଶୁଭଶକ୍ତି —ଗୋଟିଏ ପ୍ରେମଶକ୍ତି, ଅନ୍ୟଟି ଦ୍ୱେଷଶକ୍ତି । ଏହି ଦୁଇଟି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ମଧ୍ୟରେ କେଉଁଟି ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ ? ଶକ୍ତିର ଏହି ଏକତ୍ୱକୁ ମାନି ସମୁଦାୟ ଜଗତର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ହିଁ ଅଧିକତର ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ।

ମୁଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏପରି ସବୁ ବିଷୟରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଛି, ଯାହା ସମ୍ଭବତଃ ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କର ଅଧିକାର-ବହିର୍ଭୁତ । ମୋର ବୋଧ ହେଉଛି, ମୁଁ ଦ୍ୱୈତବାଦର ଆଲୋଚନା ବେଶୀ ସମୟ କରିପାରିବି ନାହିଁ । ମୋର ଏହା ଦେଖାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଯେ—ନୀତି ଓ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥପରତାର ଉଚ୍ଚତମ ଆଦର୍ଶ, ଉଚ୍ଚତମ ଦାର୍ଶନିକ ଧାରଣା ସହିତ ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ; ନୀତିପରାୟଣ ହେବା ପାଇଁ ତୁମର ଦାର୍ଶନିକ ଧାରଣାକୁ ଛୋଟ କରିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ; ବରଂ ନୀତିର ଭିତ୍ତିଭୂମି ଲାଭକରିବା ପାଇଁ ନୀତିକୁ ଉଚ୍ଚତମ ଦାର୍ଶନିକ ଓ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଧାରଣାସମ୍ପନ୍ନ ହେବାକୁ ହେବ । ମନୁଷ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ମନୁଷ୍ୟର କଲ୍ୟାଣର ବିରୋଧୀ ନୁହେଁ; ବରଂ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗରେ ଜ୍ଞାନ ଆମମାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିଥାଏ । ଜ୍ଞାନ ହିଁ ଉପାସନା । ଆମେମାନେ ଯେତେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିପାରୁ, ସେତେ ଆମମାନଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ । ବେଦାନ୍ତୀ କହନ୍ତି, ଏହି ଆପାତପ୍ରତୀୟମାନ ଅଶୁଭର କାରଣ—ଅସୀମର ସୀମାବଦ୍ଧ ଭାବ । ଯେଉଁ ପ୍ରେମ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇ କ୍ଷୁଦ୍ରଭାବାପନ୍ନ ହୋଇଯାଏ ଓ ଅଶୁଭ ବୋଲି ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ, ତାହା ଅପରପ୍ରାନ୍ତରେ ଅସୀମ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମରୂପେ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ବେଦାନ୍ତ ଏହା ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ, ଏହି ଆପାତପ୍ରତୀୟମାନ ସମୁଦାୟ ଅଶୁଭର କାରଣ ଆମ ଭିତରେ ହିଁ ରହିଛି । କୌଣସି ଅତିପ୍ରାକୃତ ସତ୍ତା ଉପରେ ଦୋଷାରୋପ କର ନାହିଁ, ଅଥବା ନିରାଶ ବା ବିଷର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପଡ଼ ନହିଁ ଅଥବା ଏହା ମଧ ମନେକର ନାହିଁ ଯେ, ଆମେମାନେ ଗାତରେ ପଡ଼ିଛୁ—ଅନ୍ୟ କେହି ଆସି ଆମମାନଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ ନ କଲେ ଆମେ ଆଉ ସେଠାରୁ ଉଠିପାରିବୁ ନାହିଁ । ବେଦାନ୍ତ କହେ, ଅନ୍ୟର ସାହାଯ୍ୟରେ ଆମମାନଙ୍କର କିଛି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ଏଣ୍ଡିପୋକ ପରି । ଆମେମାନେ ନିଜ ଦେହରୁ ଜାଲ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ସେଥିରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଛୁ; କିନ୍ତୁ ଏ ବଦ୍ଧଭାବ ଚିରକାଳ ସକାଶେ ନୁହେଁ । ଆମେମାନେ ଏଥିରୁ ପ୍ରଜାପତି ହୋଇ ବାହାରିବୁ ଓ ମୁକ୍ତ ହେବୁ । ଆମେମାନେ ଆମମାନଙ୍କର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଏହି କର୍ମଜାଲ ବିସ୍ତୃତ କରି ରଖିଛୁ; ଆମେମାନେ ଅଜ୍ଞାନବଶତଃ ମନେକରୁଛୁ ଯେ, ଆମେମାନେ ବଦ୍ଧ ଏବଂ ବେଳେ ବେଳେ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇଁ ଚିତ୍କାର ଓ କ୍ରନ୍ଦନ କରୁଛୁ; କିନ୍ତୁ ବାହାରୁ କୌଣସି ସାହାଯ୍ୟ ମିଳେ ନାହିଁ, ସାହାଯ୍ୟ ଭିତରୁ ମିଳେ । ସମସ୍ତ ଦେବଗଣଙ୍କ ନିକଟରେ ଉଚ୍ଚୈଃସ୍ୱରରେ କ୍ରନ୍ଦନ କରିପାର । ମୁଁ ଅନେକ ବର୍ଷ ଧରି ଏହିପରି କ୍ରନ୍ଦନ କରିଥିଲି; ଅବଶେଷରେ ଦେଖିଲି ମୁଁ

ସାହାଯ୍ୟ ପାଇଛି; କିନ୍ତୁ ଏହି ସାହାଯ୍ୟ ଭିତରୁ ଆସିଲା । ଭ୍ରାନ୍ତିବଶତଃ ଏତେ ଦିନ ଧରି ଯାହା କରୁଥିଲି, ତାହାକୁ ନଷ୍ଟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ । ମୁଁ ନିଜେ ଯେଉଁ ଜାଲରେ ନିଜକୁ ବାନ୍ଧି ରଖିଛି, ତାହାକୁ ମୋତେ ହିଁ ଛିନ୍ନ କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ତାହାକୁ ଛିନ୍ନ କରିବାର ଶକ୍ତି ମୋ ଭିତରେ ରହିଛି । ଏହା ମୁଁ ଦୃଢ଼ଭାବରେ କହିପାରେ ଯେ, ମୋର ଜୀବନର ସଦ୍ କିମ୍ବା ଅସଦ୍ କୌଣସି ପ୍ରବୃତ୍ତି ବୃଥା ଯାଇ ନାହିଁ—ମୁଁ ସେହି ଅତୀତ ଶୁଭାଶୁଭ ଉଭୟ କର୍ମର ସମଷ୍ଟି ସ୍ୱରୂପ । ମୁଁ ଜୀବନରେ ଅନେକ ଭୁଲ କରିଛି; କିନ୍ତୁ ଏହିଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟତୀତ ମୁଁ ଆଜି ଯାହା, ତାହା କଦାପି ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତି । ମୁଁ ମୋର ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ । ମୋର ଏହା କରିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ ଯେ, ତୁମେମାନେ ଘରକୁ ଯାଅ ଓ ସେଠାରେ ନାନାପ୍ରକାର ଅନ୍ୟାୟ କର୍ମ କରୁଥାଅ । ମୋର କଥାକୁ ଭୁଲ ବୁଝ ନାହିଁ । ମୋର କହିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏହି ଯେ, କେତେଗୁଡିଏ ଭୁଲ ହୋଇଯାଇଛି ବୋଲି ଏକାବେଳକେ ହତାଶ ହୁଅ ନାହିଁ; ଜାଣିରଖ, ପରିଣାମରେ ସେମାନଙ୍କର ଫଳ ଶୁଭ ହେବ । ଅନ୍ୟଥା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ; କାରଣ, ଶିବତ୍ୱ ଓ ଶୁଦ୍ଧତ୍ୱ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତିସିଦ୍ଧ ଧର୍ମ, କୌଣସି ଉପାୟରେ ସେହି ପ୍ରକୃତିର ବ୍ୟତ୍ୟୟ ହେବ ନାହିଁ । ଆମମାନଙ୍କର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ସର୍ବଦା ଏକପ୍ରକାର ।

ଆମମାନଙ୍କର ଏହା ବୁଝିବା ଆବଶ୍ୟକ ଯେ ଆମେମାନେ ଦୁର୍ବଳ ବୋଲି ନାନାବିଧ ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଥାଉ । ଆମ ଦୁର୍ବଳତାର ଏକମାତ୍ର କାରଣ ଅଜ୍ଞାନ । ମୁଁ 'ପାପ' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର ନ କରି 'ଭ୍ରମ' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ପସନ୍ଦ କରେ । ଆମମାନଙ୍କୁ ଭ୍ରମ ବା ଅଜ୍ଞାନରେ ପତିତ କରିଛି କିଏ ? ଆମେମାନେ ନିଜେ ନିଜକୁ ଅଜ୍ଞାନରେ ପତିତ କରିଛୁ । ଆମେମାନେ ନିଜ ନିଜର ଚକ୍ଷୁରେ ହାତ ଦେଇ 'ଅନ୍ଧକାର' 'ଅନ୍ଧକାର' ବୋଲି ଚିତ୍କାର କରୁଛୁ । ହାତ କାଢ଼ି ନିଅ, ତାହାହେଲେ ଦେଖିବ, ସେହି ଜୀବାତ୍ମାର ସ୍ୱପ୍ରକାଶସ୍ୱରୂପର ଆଲୋକ ରହିଛି । ଆଧୁନିକ ବୈଜ୍ଞାନିକଗଣ କଅଣ କହୁଛନ୍ତି, ତାହା କଅଣ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିନାହଁ ? ଏହି କ୍ରମ-ବିକାଶର ହେତୁ କଅଣ ? ବାସନା । କୌଣସି ଜନ୍ତୁ ଯେଉଁ ଭାବରେ ଅବସ୍ଥିତ, ତଦତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭାବରେ ସେ ରହିବାକୁ ଚାହେଁ; କାରଣ ସେ ଦେଖେ, ସେ ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାରେ ଅଛି, ତାହା ତା' ପକ୍ଷରେ ଉପଯୋଗୀ ନୁହେଁ—ସୁତରାଂ ସେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଶରୀର ଗଠନ କରିଥାଏ । ତୁମେ ନିମ୍ନତମ ଜୀବାଣୁଠାରୁ ନିଜ ଇଚ୍ଛା-ଶକ୍ତି ବଳରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛ—ପୁନଶ୍ଚ ସେହି ଇଚ୍ଛା-ଶକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କର, ଆହୁରି ଉନ୍ନତ ହୋଇପାରିବ । ଇଚ୍ଛା ସର୍ବଶକ୍ତିମତୀ । ତୁମେ କହିପାର, ଯଦି ଇଚ୍ଛା ସର୍ବଶକ୍ତିମତୀ ହୁଏ, ତେବେ ମୁଁ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା କରିପାରେ ନାହିଁ କାହିଁକି ? ତୁମେ ଯେତେବେଳେ ଏକଥା କହ, ସେତେବେଳେ ତୁମେ ତୁମର କ୍ଷୁଦ୍ର 'ମୁଁ' ଦିଗକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁଛ ମାତ୍ର । ଭାବି ଦେଖ—ତୁମେ କ୍ଷୁଦ୍ର ଜୀବାଣୁଠାରୁ ଏହି ମନୁଷ୍ୟ ହୋଇଛ । କିଏ ତୁମକୁ ମନୁଷ୍ୟ କଲା ? ତୁମର ନିଜ ଇଚ୍ଛା-ଶକ୍ତି । ତୁମେ କଅଣ ଅସ୍ୱୀକାର କରିପାର ଯେ

ଇଚ୍ଛା ସର୍ବଶକ୍ତିମତୀ ? ଯାହା ତୁମକୁ ଏତେଦୂର ଉନ୍ନତ କରିଛି, ତାହା ତୁମକୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ଉନ୍ନତ କରିବ । ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଜନ ଚରିତ୍ର, ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତିର ଦୃଢ଼ତା—ଦୁର୍ବଳତା ନୁହେଁ ।

ଅତଏବ ଯଦି ମୁଁ ତୁମକୁ ଉପଦେଶ ଦିଏ ଯେ, ତୁମର ପ୍ରକୃତିଟି ଅସତ୍, ଆଉ ତୁମେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଭୁଲ କରିଛ ବୋଲି ତୁମେ ଅନୁତାପ ଓ କ୍ରନ୍ଦନ କରି ତୁମକୁ ଜୀବନ କାଟିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ତାହାହେଲେ ତୁମର ବିଶେଷ କିଛି ଉପକାର ହେବ ନାହିଁ; ବରଂ ଏହା ତୁମକୁ ଅଧିକତର ଦୁର୍ବଳ କରିପକାଇବ ଏବଂ ତଦ୍ୱାରା ତୁମକୁ ଭଲ ହେବାର ପଥ ନ ଦେଖାଇ ବରଂ ଆହୁରି ମନ୍ଦ ହେବାର ପଥ ଦେଖାଇଦିଆଯିବ । ଯଦି ସହସ୍ର ବର୍ଷଧରି ଏହି ଗୃହ ଅନ୍ଧକାରାଚ୍ଛନ୍ନ ଥାଏ ଏବଂ ତୁମେ ସେହି ଗୃହ ଭିତରକୁ ଆସି 'ହାୟ, ହାୟ, ଭାରୀ ଅନ୍ଧକାର ! ଭାରୀ ଅନ୍ଧକାର ! ବୋଲି ରୋଦନ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କର, ତେବେ କଅଣ ଅନ୍ଧକାର ଚାଲିଯିବ ? ଗୋଟିଏ ଦିଆସିଲି କାଠି ଜାଳିଲେ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ମଧ୍ୟରେ ଗୃହ ଆଲୋକିତ ହେବ । ଅତଏବ ସାରା ଜୀବନ 'ମୁଁ ଅନେକ ଦୋଷ କରିଛି, ମୁଁ ଅନେକ ଅନ୍ୟାୟ କରିଛି'—ଏଭଳି ଚିନ୍ତା କଲେ କଅଣ ତୁମର ଉପକାର ହେବ ? ଆମେମାନେ ଯେ ନାନା ଦୋଷରେ ଦୋଷୀ, ଏହା କାହାକୁ କହିବା ଦରକାର ହୁଏନାହିଁ । ଜ୍ଞାନର ଆଲୋକ ଜାଳ, ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ମଧ୍ୟରେ ସବୁ ଅଶୁଭ ଚାଲିଯିବ । ନିଜର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରକାଶ କର—ପ୍ରକୃତ 'ମୁଁ' କୁ, ସେହି ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ, ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ, ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ 'ମୁଁ' କୁ ପ୍ରକାଶ କର; ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ସେହି ଆତ୍ମାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କର । ମୋର ଇଚ୍ଛା, ସକଳ ବ୍ୟକ୍ତି ଏଭଳି ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରନ୍ତୁ, ଯେପରିକି ଅତି ଜଘନ୍ୟ ପୁରୁଷକୁ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ବାହାରର ଦୁର୍ବଳତାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନ କରି ତାହାର ହୃଦୟାଭ୍ୟନ୍ତରବର୍ତ୍ତୀ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଦେଖିପାରିବେ ଏବଂ ତାହାର ନିନ୍ଦା ନ କରି କହିପାରିବେ, 'ହେ ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ! ଉଠ ! ହେ ସଦାଶୁଦ୍ଧସ୍ୱରୂପ, ଉଠ ! ହେ ଅଜ, ଅବିନାଶୀ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍, ଉଠ ! ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ କର ! ତୁମେ ଯେଉଁସବୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ଭାବରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଛ, ତାହା ତୁମକୁ ସାଜେ ନାହିଁ ।' ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଏହି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରାର୍ଥନାର ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥାଆନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରାର୍ଥନା—ନିଜ-ସ୍ୱରୂପ- ସ୍ମରଣ, ସଦା ସେହି ଅନ୍ତରସ୍ଥ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ, ତାହାଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ଅନନ୍ତ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍, ସଦାମଙ୍ଗଳମୟ ବୋଲି ସ୍ମରଣ । ତାଙ୍କଠାରେ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଅହଂ ନାହିଁ, କ୍ଷୁଦ୍ର ବନ୍ଧନସମୂହ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରାର୍ଥନା ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ ବୋଲି ଭୟଶୂନ୍ୟ ଏବଂ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ । କାରଣ ସ୍ୱାର୍ଥରୁ ଭୟର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଯାହାର ନିଜ ପାଇଁ କୌଣସି କାମନା ନାହିଁ, ସେ କାହାକୁ ଭୟ କରିବ ? କେଉଁ ବସ୍ତୁ ବା ତାହାକୁ ଭୀତ କରିପାରେ ? ମୃତ୍ୟୁ ତାହାକୁ କି ଭୟ ଦେଖାଇବ ? ଅଶୁଭ, ବିପଦ ତାହାକୁ କି ଭୟ ଦେଖାଇପାରେ ? ଅତଏବ ଯଦି ଆମେମାନେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ହେଉ, ଆମମାନଙ୍କୁ ଅବଶ୍ୟ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଆମେମାନେ ଏହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରୁ 'ମୃତ' । ସେତେବେଳେ ମୁଁ ସ୍ତ୍ରୀ, ମୁଁ ପୁରୁଷ—

ଏସବୁ ଭାବ ଚାଲିଯାଏ; ସେଗୁଡ଼ିକ କେବଳ କୁସଂସ୍କାର ବୋଲି ମନେହୁଏ—ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ, ସେହି ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ, ସେହି ନିତ୍ୟ ଓଜଃସ୍ୱରୂପ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ସର୍ବଜ୍ଞସ୍ୱରୂପ । ସେତେବେଳେ ମୋର ସମସ୍ତ ଭୟ ଦୂର ହୁଏ । କିଏ ଏହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ 'ମୋର' ଅନିଷ୍ଟ କରିପାରିବ ? ଏହି ଭାବରେ ମୋର ସମୁଦାୟ ଦୁର୍ବଳତା ଦୂରୀଭୂତ ହେବ । ସେତେବେଳେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ ସେହି ଶକ୍ତିର ଉଦ୍ଦୀପନା କରିଦେବା ହିଁ ମୋର ଏକମାତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ହେବ । ମୁଁ ଦେଖୁଛି, ସମସ୍ତେ ସେହି ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ; କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ତାହା ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ସେମାନଙ୍କୁ ଶିଖାଇବାକୁ ହେବ, ତାଙ୍କର ସେହି ଅନନ୍ତସ୍ୱରୂପର ପ୍ରକାଶ ନିମିତ୍ତ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଜଗତରେ ଏହି ଭାବ ପ୍ରଚାର କରିବାର ବିଶେଷ ଆବଶ୍ୟକତା ମୁଁ ଦେଖୁଛି, ଏହିସବୁ ମତ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ, ସମ୍ଭବତଃ ଅନେକ ପର୍ବତ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପୁରାତନ । ସକଳ ସତ୍ୟ ହିଁ ସନାତନ । ସତ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷର ସମ୍ପତ୍ତି ନୁହେଁ । କୌଣସି ଜାତି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଏହା ନିଜସ୍ୱ ବୋଲି ଦାବି କରିପାରିବେ ନାହିଁ । ସତ୍ୟ ସକଳ ଆତ୍ମାର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ । କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷର ଏହା ଉପରେ ଦାବୀ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏହାକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ହେବ, ସରଳ ଭାବରେ ଏହାର ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ହେବ; କାରଣ, ଉଚ୍ଚତମ ସତ୍ୟସକଳ ଅତି ସହଜ ଓ ସରଳ । ଅତି ସହଜ ଓ ସରଳ ଭାବରେ ଏହାର ପ୍ରଚାର ଆବଶ୍ୟକ, ଯଦ୍ୱାରା ଏହା ସମାଜର ସର୍ବାଂଶରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇପାରେ— ଯଦ୍ୱାରା ଏହା ଉଚ୍ଚତମ ମସ୍ତିଷ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅତି ସାଧାରଣ ମନକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରେ । ଏହି ସକଳ ନ୍ୟାୟର କୂଟବିଚାର, ଦାର୍ଶନିକ ମୀମାଂସାବଳୀ, ଏହି ସକଳ ଦେବତାତତ୍ତ୍ୱ ଓ କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ କୌଣସି ଏକ ସମୟରେ ଉପକାର କରିପାରିଥାଏ; କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆସ, ଆମେମାନେ ଧର୍ମକୁ ସହଜ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିବା ଏବଂ ସେହି ସତ୍ୟଯୁଗ ଆଣିବାରେ ସହାୟତା କରିବା, ଯେତେବେଳେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ଉପାସକ ହେବେ ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ପ୍ରକୃତ ସତ୍ତା ସେହି ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ହିଁ ଉପାସ୍ୟ ହେବେ ।

